

Székelly Nemzeti Múzeum • Muzeul Național Secuiesc

ACTA SICULICA



Sepsiszentgyörgy 2018-2019 Sfântu Gheorghe

ACTA SICULICA

SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM • MUZEUL NAȚIONAL SECUIESC

ACTA SICULICA

Sepsiszentgyörgy 2018–2019 Sfântu Gheorghe

ACTA SICULICA 2018–2019

A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve

Szerkesztők:

Boér Hunor, Kinda István, Boér Máté, valamint

Sztáncsuj Sándor József (régészet),

Csáki Árpád, Demeter Lajos,

Tóth-Bartos András (történelem),

Szőcsné Gazda Enikő (néprajz)

Az évkönyvsorozatot grafikailag tervezte:

Mednyánszky Emese, Méder Lóránt László

Kiadja a Székely Nemzeti Múzeum

Felelős kiadó: Vargha Mihály

© Székely Nemzeti Múzeum, 2020

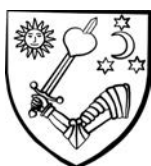
© Az egyes cikkek szerzői, 2020

A Székely Nemzeti Múzeum borítólapon szereplő
pecsétjét Keöpeczi Sebestyén József tervezte (1941)

ISSN 1843-8385



Székely Nemzeti Múzeum



Kovászna Megye Tanácsa

Nyomdai előkészítés, nyomtatás, kötészet:

T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy

Tartalom

Vargha Mihály: <i>A Székely Nemzeti Múzeum igazgatói jelentése (2017. november – 2019. október)</i>	7
---	---

Régészet – Történelem

Sztáncsuj Sándor József – Högyes Mihály Huba: <i>Régészeti kutatások a feldobolyi református templomban</i>	33
Csáki Árpád: <i>A feldobolyi református templom építéstörténete</i>	47
Domokos Pál Péter: <i>Miklósvárszék adóügyi összeírása 1703-ban</i>	59
Csáki Árpád: <i>„...ebben az igaz confessioban halok meg” – étfalvi ifj. Gidófalvi Gábor sepsiszéki alkirálybíró végrendelete 1720-ból</i>	77
Bordi Zsigmond Lóránd: <i>Háromszék katonai vonatkozású eseményei 1848. november 1. és 1849. augusztus 2. között</i>	85
Demeter Lajos – Demeter László: <i>Háromszéki honvédek, nemzetőrök, honleányok és honfiak az 1848–1849. évi szabadságharcban – Egerpatak</i>	109

Közgyűjtemény és történelmi örökség

Szántó Iván: <i>Hat perzsa festmény a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében</i>	125
Ruzsa Ferenc: <i>A Székely Nemzeti Múzeum A. 683 jelzetű pálmalevél-kézirata</i>	137
Enyedi Pál: <i>19. századi orgona a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében</i>	167
Süli Attila: <i>Egy ismeretlen Maderspach-levél a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményéből</i>	177
Bán Attila: <i>Egy nagyon különleges öntvény: „Gábor Áron rézágyúja”</i>	185
Tóth-Bartos András – Demeter Lajos: <i>„Esküszöm az élő Istenre (...) nemzeti zászlómat soha el nem hagyom” – A 86. honvédszászlóalj címerdísz a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében</i>	193
Kápolnási Zsolt: <i>Orbán Balázs adatgyűjtő jegyzetfüzete az Országos Széchényi Könyvtárban</i>	209

Művelődéstörténet

Boér Máté: <i>Az előírt keret – Szemlélet és módszer felekezeti-ség-dimenziói két 18. századi tankönyvszerzőnél</i>	221
Boér Hunor: <i>Göröngyök egy koporsófedélre – Benkő József becsülete</i>	229
Boér Hunor: <i>Bozót és tisztás – Nagy Géza és a székely eredetkérdés</i>	241
Tóth Szabolcs Barnabás: <i>A Nagyajtai Olvasóegylet története</i>	275
M. Lezsák Gabriella – Székely Zsolt: <i>„Kedves Komám!” László Gyula és Székely Zoltán levelezése</i>	285
Székely Zsolt: <i>Székely Zoltán levelesládájából – Szilágyi János levelei</i>	307

Néprajz – Antropológia

Pozsony Ferenc:	
<i>Székely és csángó festékes gyapjúszőnyegek</i>	315
Szőcsné Gazda Enikő:	
<i>Ipartanítók terepen – Körkép az erdélyi magyar fazekasság</i> <i>19. század végi és 20. század eleji metamorfózisáról</i>	343
Kinda István:	
<i>Bányászok, mészégetők, rockerek Erdővidéken</i>	361
Both Noémi Zsuzsanna:	
<i>„Légy hű mindhalálig, és neked adom az élet koronáját.”</i> <i>Szerelem, házasság és nemi szerepek Erdélyben a századfordulón</i>	367

Múzeumi múlt és jelen

Vargha Fruzsina:	
<i>A Székely Nemzeti Múzeum második világháborús képzőművészeti vesztesége I.</i>	379
Dobolyi Annamária:	
<i>Az Incze László Céhtörténeti Múzeum képzőművészeti gyűjteménye</i>	385
Dimény Attila:	
<i>A kézdivásárhelyi múzeum 50 éve</i>	391
Dimény-Haszmann Orsolya:	
<i>A csernátoni Haszmann Pál Múzeum alapításának előtörténete, megnyitása</i> <i>és kezdeti működése</i>	431
Dimény Erika:	
<i>Az Incze László Céhtörténeti Múzeum céhes és helytörténeti kiállításaihoz</i> <i>kapcsolódó múzeumpedagógiai foglalkozások</i>	451

Nekrológ

<i>Tüdös S. Kinga (1948–2019)</i>	469
<i>Bartók Botond (1952–2019)</i>	471

Vargha Mihály

A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM IGAZGATÓI JELENTÉSE (2017. NOVEMBER – 2019. OKTÓBER)

Tisztelettel köszöntöm mindazon olvasóinkat, akik érdeklődve veszik kézbe évkönyvünk, az *Acta Siculica* 2018–2019. évi összevont kötetét. Jelentésünk ennek megfelelően ezúttal is két év eredményeit kívánja ki-
vonatolva bemutatni.

1. Általános kérdések

Örömmel nyugtázzuk, hogy a 2017. november – 2019. október időszakban is eleget tudtunk tenni alapvető célkitűzéseinknek. A sepsiszentgyörgyi székhely és a külső egységek gyűjteményei a tárgyalt időszakban tízezres nagyságrendű tárgyi gyarapodást értek el, emellett jelentős dokumentumanyag (fényképek, iratok) és számos könyvtári kiadvány bővítette állományunkat.

Előrebocsátjuk a számunkra legfontosabb visszajelzést, a Magyar Örökség és Európa Egyesület által felkért bírálóbizottság minket érintő döntését korunk, valamint a második világháborút megelőző időszak magyar teljesítményeinek folyamatos és rendszeres megnevezésében. Nagy öröm és megtiszteltetés számunkra, hogy a Székely Nemzeti Múzeum (SZNM) a Magyar Örökség Díjban részesült. A budapesti Magyar Tudományos Akadémia (MTA) dísztermében tartott 2019. március 23-i ünnepségen az intézményünket méltató laudációt dr. Varga Benedek, a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója mondta.

Másrészt, rangos kitüntetésként, külső egységünknek, a MAGMA Kortárs Művészeti Kiállítótérnek odaítélték a romániai Nemzeti Kulturális Alap (AFCN) Kitartás a Kultúrában elnevezésű díját, amelyet a román kultúra napján, 2019. január 15-én nyújtottak át Bukarestben a központot működtető képzőművészeknek, Kispál Ágnes Evelinnek és Kispál Attilának.

A közeljövőben uniós pályázatból származó forrásokból kezdik meg az SZNM székhelyének teljes infrastrukturális felújítását. A több mint százestendős műemlék épületcsoport megérett a teljes felújításra. A négy-millió euró értékű, a tervek szerint három éven belül befejezendő munkálatok idejére kiürítjük az intézményt, ezért a tárolási feltételek megteremtése mellett a műtárgyak elköltöztetése, szakszerű, biztonságos tárolása, elraktározása jelentette az időszak legnagyobb kihívását, az intézmény működésének biztosítása mellett.

A továbbiakban csupán a hangsúlyosabb változásokat és megvalósításokat említjük meg abból a szerteágazó tevékenységcsoportból, amelyet munkatársaink végeznek.

1.1. Az intézmény a közgyűjteményi szférában

Az SZNM regionális intézmény, fenntartója Kovászna Megye Tanácsa. Könyvtári, természetrajzi, régészeti–történelmi és néprajzi osztállyal működik, valamint sepsiszentgyörgyi képzőművészeti (Gyárfás Jenő Képtár, MAGMA Kiállítótér), baróti (Erdővidék Múzeuma), csernátóni (Haszmann Pál Múzeum), kézdí-vásárhelyi (Incze László Céhtörténeti Múzeum) és zabolai (Csángó Néprajzi Múzeum) külső egységekkel. Bevételeink látogatói belépti díjból, terembérlésből, régészeti felügyeleti díjakból tevődnek össze. Kiemelt támogatóink voltak továbbá ebben az időszakban Magyarország Közigazgatási és Igazságügyi Minisztériuma, Magyarország Külügyminisztériuma, a Bethlen Gábor Alap, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség és a Communitas Alapítvány.

A MAGMA Kiállítótér épületfenntartási költségeit a megyei önkormányzat közvetlenül fizeti. Programjaik költségvetését részben pályázatokból igyekeznek pótolni (évente rendszeresen támogatóik a magyarországi Nemzeti Kulturális Alap, Bethlen Gábor Alap, valamint a romániai Nemzeti Kulturális Alap, Kovászna Megye Tanácsa, Sepsiszentgyörgy Város Önkormányzata), melyek által 2018-ban 103 400 RON támogatásban részesültek, 2019-ben pedig kivételes évként – egyik projektjük elnyerte az Európai Unió Kreatív Európa pályázatát –, összesen 335 700 RON támogatásban.

A baróti Erdővidék Múzeumának a helyi városi önkormányzat társfenntartója.

1.2. Támogató egyesületek

Az SZNM Alapítvány, illetve a külső egységeink mellett működő egyesületek – MAGMA Kortárs Közeg Egyesület (Sepsiszentgyörgy), Bod Péter Közművelődési Egyesület, Haszmann Pál Közművelődési Egyesület (Csernáton), Gaál Mózes Közművelődési Egyesület (Barót), Kézdivásárhelyi Múzeumbarátok Egyesülete (Kézdivásárhely), Pro Museum Egyesület (Zabola) – pályázati és más források bevonásával jelentős mértékben hozzájárulnak intézményünk fejlesztéséhez, kutatási és könyvkiadói programjaink, valamint múzeumi rendezvényeink költségeinek fedezéséhez.

1.3. Munkaerő- és szervezeti kérdések

– Adminisztratív személyzetünk munkáját Mihály Judit gazdasági igazgató vezetésével Szabó Anna könyvelő, Tamás Tünde intézményi titkár, Gothárd Tünde munkaügyi előadó, valamint Zavicsa József gondnok végzi. Számítógép-állományunk rendszergazdája és a múzeumi honlap technikus Bagoly Róbert.

A 2018-as év folyamán, Kocs Irén biológus nyugdíjba vonulása után a munkaközösség Tóth-Bartos András történészt választotta a múzeumban dolgozók érdekvédelmi szervezetének képviselőjévé.

– A tárgyalt időszakban a székhelyen dolgozó következő szakembereink munkaviszonya szűnt meg: Lokodi Alpár-Imre régész, Musát Arnold fotós-projektmenedzser. A sepsiszentgyörgyi múzeumi központban működő (belső) osztályok tevékenységét nagyban segíti a 2017-ben alkalmazott asztalosmester kolléga, Ferencz László.

A sepsiszentgyörgyi főépületben a tárlatvezetési tevékenységet Kelemen Kálmán végezte, Both Noémi Zsuzsanna és Sántha Imre-Géza segítségével. Ugyanitt a múzeumpedagógiai programokat Vinczeff Orsolya előbb Bartha Zonga múzeumpedagógussal közösen, majd miután Bartha Zonga gyermeknevelési szabadságra ment, egyedül szervezte.

– A Könyvtár muzeológusa Boér Hunor. A kiadványszerkesztői és kiadói tevékenységekben önkéntes munkával a teljes időszakban Boér Laura (német szövegek) és Boér Máté (latin szövegek feldolgozása, kiadványok angol nyelvű anyaga, szerkesztői feladatok) segítette. A *Cantio Iucunda* kiállítás látványterve Boér Sebestyén önkéntes munkájával készült. Gyűjtemények, kiállítások szakszerű költöztetését/szállítását, mint valamennyi osztály, a Könyvtár is számos múzeumi munkatárs megbecsülhetetlen segítségének köszönheti.

– A Természettudományi osztályon Kocs Irén muzeológus nyugdíjba vonult, de önkéntesként ma is ellát szakmai teendőket, emellett az SZNM Alapítvány ügyvezető alelnöki tisztségét is betölti. A gyűjteményekkel kapcsolatos munkát konzervátorként Nagy Annamária végzi.

– A Régészeti–történelmi osztályon Sztáncsuj Sándor József osztályvezető régész-muzeológus, Tóth-Bartos András történész-muzeológus, valamint Kelemen Kálmán gyűjteménykezelő dolgoztak. Sebestyén Viola szintén itt fejtette ki tevékenységét. 2018 augusztusában Hőgyes Mihály-Huba fiatal régészt alkalmaztuk az osztályra. A tárgyállománnyal kapcsolatos elsődleges helyreállítási feladatokat Szeles József restaurátor látta el.

– A Néprajzi osztályon két muzeológus, Szócsné Gazda Enikő osztályvezető és Kinda István dolgozott, valamint két restaurátor, Éltés Barna és – gyermeknevelési szabadságról való visszatérését követően – Lázár-Prezmer Kinga. Rajtuk kívül az osztály munkatársi köre fiatal történésszel gyarapodott: Both Noémi Zsuzsanna elsődleges feladatköre a múzeum fotótékájának a rendezése, feldolgozása. Gyűjteménykezelőnek Kovács Istvánt alkalmaztuk.

– A Gyárfás Jenő Képtár jelenleg raktáron álló gyűjteményeivel Sántha Imre-Géza művészettörténész dolgozik, aki a fotótéka rendszerezését és a szakmai tárlatvezetést is segíti.

– A sepsiszentgyörgyi MAGMA Kortárs Kiállítótér csapatát sikerült egyéni (meghatározatlan idejű) munkaszerződéssel alkalmazni a múzeumi állományba, így a szervezőmunkát Kispál Attila, Kispál Ágnes-Evelin és Kocsis István végezte.

– A baróti Erdővidék Múzeumban történész-muzeológus Demeter László, gyűjteménykezelő-muzeológus Hoffmann Edit.

– A csernátoni Haszmann Pál Múzeumban néprajzos-muzeológus Dimény-Haszmann Orsolya, restaurátor Haszmann Lajos, gyűjteménykezelő Haszmann Gabriella. Mellettük az idősebb nemzedék is részt vesz a munkálatokban: Haszmann Pál nyugalmazott múzeumvezető és Haszmann József, a népfőiskola vezetője jelentős szakmai háttérrel biztosítanak a múzeum munkatársainak.

– A kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeumot vezető muzeológus Dimény Attila, néprajzos-múzeumpedagógus Dimény Erika, művészettörténész-muzeológus Dobolyi Annamária, gyűjteménykezelő Szőke Éva volt. Sikerült egy új kollégával is erősíteni a személyi állományt, Lévai Barna muzeológussal, aki nagyban segíti a tevékenységet, fogadja a látogatókat és tárlatot vezet.

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeumban 2017–2018-ban szerződéses alapon Gál Judit volt a gyűjteménykezelő, aki időközben gyermeknevelési szabadságra ment. Helyettesítését nem sikerült megfelelően megoldani, így a részleg 2019-ben alkalmazott nélkül maradt.

2. Gyűjteményi munka

Intézményi szintű műtárgy-digitalizációs programként a Göcseji Múzeum által kezdeményezett projekt keretében 127 műtárgyunkról került fel 3D-s forgatható fotó és rövid leírás a Hungaricana adatbázisba, így 8 könyvtári, 15 természetrajzi, 23 régészeti, 13 történelmi, 36 néprajzi és 32 képzőművészeti műkincsünk vált szélesebb közönség számára megismerhetővé.

A sepsiszentgyörgyi belső osztályok számára az ismertetett időszak a nagy volumenű műtárgyköltöztetés időszaka volt. Ahhoz, hogy a Kós Károly u. 10. alatti épületegyüttes rehabilitálása lehetővé váljon, az itt raktározott gyűjtemények számára Kovászna Megye Tanácsa több külső raktárát, valamint arra alkalmas épületét is átengedte a múzeumnak. Ezekben a helyiségekben igyekeztünk megteremteni a szükséges raktárklíma- és egyéb szakmai feltételeket.

– A Könyvtár a raktári rendszerként is muzeális értékű főraktár zárt gyűjteményeit és a feldolgozó/iroda kézikönyvanyagát leszámítva, a könyvtári állományt (a teljes állomány mintegy felét) becsomagolta, és a múzeum számos munkatársának segítségével költöztette ki. A nyilvántartásban a még működő Alice 5.50 mellé beüzemeltük a nagyobb integrálódást lehetővé tevő Qultót.

A budapesti Országos Széchényi Könyvtárnak (OSZK) köszönhetően, restaurált állapotban került vissza Sepsiszentgyörgyre egy kiemelt értékűnk, a múzeum második világháborús veszteségének gondolt 1559-es *antikvánk*, egykor egyben a legrégebbi magyar énekeskönyv hordozókötet, jelenleg a legrégebbi magyar nyomtatott könyvünk (Székely Estván: *Chronica*).

Demeter Lajos (a Bod Péter Megyei Könyvtár rendes, majd nyugállományú munkatársa) *sajtókollekcióin*kon dolgozott (rendezés, összehordás, kötészet, digitalizálást előkészítő válogatás és nyilvántartás). Kelemen Lóránt Kálmán történész gyűjteménykezelőnek és Bordi Zsigmond Lóránd régész, korábbi munkatársunknak, valamint a helyi T3Info nyomdája által végzett külső digitalizálási munkának stb. is köszönhetően, a múzeum teljes *periodika- és emlékkönyv jellegű tanulmánykötet-anyaga*, valamint több más kiadványa hozzáférhetővé vált elektronikusan, esetenként párhuzamosan több szerverről is. Az ezt biztosító partnerintézmények a bukaresti Országos Műkincsvédelmi Intézet, a budapesti OSZK, a Miskolci Egyetem (cimec.ro/Biblioteca-Digitala, epa.oszk.hu, mek.oszk.hu, matarka.hu – a bukaresti intézmény honlapjára a Néprajzi osztály munkatársai további kiadványainkat is feljuttatták).

– A Természetrajzi osztályon 2018. jún. 15-én befejeződött a gyűjtemények átadás-átvételi leltára, majd becsomagolták a *közzetani gyűjteményt*. Befejeződött a *botanikai gyűjtemény* feldolgozása, digitalizálása (9812 leltári szám + fotó), és elkezdődött a László Kálmán-*gombagyűjtemény* digitalizálása (345 leltári szám + fotó).

– A Régészeti–történelmi osztályon is a gyűjteményeket csomagolták.

A *régészeti* gyűjtemény nagyszámú új lelettel gyarapodott, elsősorban az uzoni Béldi–Mikes-kastélynál végzett ásatásokból, és jelentősen növekedett a tisztított, konzervált, revíziózott, restaurált tárgyak száma.

A *történelmi* gyűjteményben a fegyvereket, pecsétnyomókat, kerámiát és a numizmatikai kollekció egy részét rendezték, Szeles József és Lázár-Prezmer Kinga számos tárgyat restaurált.

– A Néprajzi osztályon a *kerámia- és bútorgyűjtemény* került költöztetésre külső raktárakba, ahol a műtárgyak igényeire szabták a tároló rendszereket, részben új polcokkal, többek között – európai uniós pályázat önrészeként – sínes összecsisztatható fémpolcrendszerrel. Megoldódott az optimális hőmérséklet és a páratartalom fenntartása. Ferencz László és Éltes Barna jóvoltából új zsindelytetőt nyert a Szemerjai székelykapu, és a műtárgyköltöztetést megelőzően sok műtárgy szerkezeti megerősítése is megtörtént. Az osztály 2017 őszétől 2019 őszéig nagyon jelentős gyarapodáson ment át (félezernyi tétel), melynek megtörtént a nyilvántartásba vétele is:

Tárgygyűjteményünk 361 leltárszám alatt több mint 700 tárggyal növekedett. Az *adományok* közül kiemelkedik a Valter Éva nyugalmazott iparművész damaszt- és nyüstös szőtttesterveinek kollekciója, mely a sepsiszentgyörgyi szövőgyár 1975–2000 közötti termelésének megismerése szempontjából kiemelkedő jelentőségű. Asztalos Enikő marosvásárhelyi néprajzi szakírő, gyűjtő több mint 50, jórészt varrottásokat és szőttéseket tartalmazó gyűjteménye elsősorban a múzeumunk hiányos marosvásárhelyi anyagának kiegészítése miatt volt nagyon jelentős. Kisebbségi adományaink közül a Gách István budapesti szobrász hagyatékából származó csipkegyűjteményt emelnénk még ki. Adományok, *gyűjtések* révén Sepsiszentgyörgyről, Rétyről, Kézdimartonosról, Lemhényből, Árkosról, Székelytamásfalváról, Nagyváradról, Marosvásárhelyről,

Feldobolyról, Futásfalváról, Székelyszomborról, Újkígyósról, Budaörsről is kerültek be vegyes tárgyak a múzeum gyűjteményébe. Fontosabb *vásárlásaink* közül néhány érdekességet emelnénk ki: Sepsiszentgyörgyről került a múzeumba egy jelentős, 19. századi nemesi ülőbútor-garnitúra, egy 42 darabból álló játékgyűjtemény, néhány hutaüveg, két 20. század eleji kézdimárkosfalvi, illetve brassói díszruha.

A *néprajzi dokumentumtár* 2017–2018-ban Albert Ernő sepsiszentgyörgyi néprajzkutató, helytörténész, a Székely Mikó Kollégium nyugalmazott igazgatója kézírataival, valamint az általa irányított diákok több mint 1000 db néprajzi témájú dolgozatával, gyűjtésével gazdagodott. A hatalmas, elsősorban népköltészeti jellegű gyűjtemény az egész Székelyföldet átfogja. Dokumentumtárunk a családtagok adományaként 2019 nyarán Szabó Judit kézdivásárhelyi néprajzkutató, muzeológus hagyatékával is gazdagodott, e jelentős hagyaték is elsősorban népköltészeti súlypontú, és maroszséki, csíki, kászoni gyűjtéseket tartalmaz.

A *fotótékában* folytatódott a Szigetvári Ferenc értékes fénykép- és negatívhagyatékának a megvásárlása, ezenkívül fontos dokumentáció került be a sepsiszentgyörgyi Fogolyán családról. A fotótéka feldolgozásában közel ötezer az új nyilvántartási tétel, a negatívok és papírképek szkennelési munkálatai nyomán 25 000-re emelkedett a digitalizált fotóállomány.

– A sepsiszentgyörgyi MAGMA Kiállítótér 2019-től digitális, online elérhető archívumán dolgozik, mely szakemberek, művészettörténészek, műkritikusok számára és nem utolsósorban művészeknek és a kortárs képzőművészet iránt érdeklődők számára nyújt kutatási felületet.

– A baróti Erdővidék Múzeuma kibővítette a *Miniatűr történelem. Erdély története az őskortól a második világháborúig* ólomkatona- és makettkiállítás terepasztalát, ezáltal különböző méretű figurák és tereptárgyak, ólomkatonák és diorámák kerültek a baróti egység gyűjteményébe.

– A csernátoni Haszmann Pál Múzeumban folyamatos volt a gyűjteménygyarapítás, az állagmegőrzési és restaurálási munka. Még 2017-ben sikerült egy fontos munkát elvégezni, amely az állagmegőrzést szolgálja: az 1726-os Bélafalvi székely ház újracsindelyezését.

Ha csak a leglátványosabb gyűjteménycsoportot nézzük: a mezőgazdasági szerszám- és gépgyűjtemény több nagyobb tárggyal gyarapodott (ráfos szekér, eke, parádés kocsi, vetőgép, de ide sorolhatók a tűzoltófecs-kendők is). A gyarapodás nagyrészt adományozás útján került a múzeumba (pl. a Torján élő dr. Barabás Imre által adományozott, édesapja, Barabás László kézdimárkosfalvi műhelyéből megmaradt, fémöntéshez használt öntőformák, filmvetítő és több rádió, több mint 200 néprajzi tárgy), néhány nagyobb tárgyat pedig az SZNM segítségével vásároltak meg (18. századi kelengyész láda, lencserosta, kaszten, magtisztító, 1920-as évekbeli favágó gép). Incze Judit, néhai Incze László kézdivásárhelyi múzeumalapító lánya a Szabó Judit (Incze László felesége) könyvtárának jelentős részét ajánlotta fel az intézménynek.

– A kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeum gyűjteményi állománya a két év alatt 300-on felüli tétellel gyarapodott (történelmi, néprajzi, képzőművészeti adományok, könyvtári és fotótéka-gyarapodás).

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum gyűjteményeit a Bethlen Gábor Alap biztosította pályázati támogatásból jelentős értékű műtárgyakkal: a moldvai csángók maszkos alakoskodásához és samanisztikus hagyományaihoz kapcsolódó maszkokkal és egyéb kellékekkel, székelyföldi festett bútorokkal és festékesekkel, különböző népi mestersegek eszközeivel sikerült gyarapítani.

3. Kiállítások, rendezvények

Múzeumhálózatunkat a tárgyalt időszakban (2017. november – 2019. október) 97 124 látogató kereste fel, megoszlásuk a következő: Sepsiszentgyörgyön a központi épületet 25 450, míg a MAGMA Kiállítóteret 5950, a baróti Erdővidék Múzeumát 7526, a csernátoni Haszmann Pál Múzeumot 29 611, a kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeumot 21 667, a zabolai Csángó Néprajzi Múzeumot 6920 személy látogatta.

A saját kiállítóterekben megnyitott időszakos tárlatok és rendezvények száma meghaladta a százat. Magunk is kiállítottunk testvérintézményeknél.

– A sepsiszentgyörgyi székhely

a. minden évben megtartja a hagyományos rendezvényeket, mint például

a hagyományossá vált családi napokat. A László Kálmán Gombászegyesülettel közösen szervezett Gombanapon 2017. november 11-én a tölcsergombák, 2018. november 17-én az őszi és téli fülőkék voltak a főszereplők. (Az egyesület 2019. március 28-án periodikája, a *Moeszia* 9–10. számát is bemutatta nálunk.) 2018. május 26-án és 2019. május 25-én a Madarak és Fák Napjára szerveztünk programot. A Múzeumok Éjszakája programjaira 2018. június 23-án és 2019. június 22-én került sor: hosszabbított nyitvatartással vártunk minden kicsit és nagyot idejének tartalmas, szórakoztató eltöltésére.

A *Meleté* nevet viselő svájci–magyar közös projektnek, melynek célja, hogy svájci zenepedagógusok a német nyelvterületen elterjedt alapfokú zenei oktatást (*Musikalische Grundausbildung*) Sepsiszentgyörgyön is megismertessék, 2018. október 15–19-én és 2019. október 13–17-én voltunk házigazdái.

A kultúrákedvelő közönséget csütörtökönként is koncertekkel, előadásokkal vártuk a múzeumba, *A hónap műtárgya sorozat* keretén belül. Ezeken a napokon belépőjegy megváltása nélkül tekinthették meg a látogatók a soron lévő időszakos kiállításokat. (2017. végi műtárgyak: Usébtí típusú szobrocskák; Gyárfás Ferenc: *Tanulmányrajz*. 2018. évi műtárgyak: Délnémet falióra; Berde Mária leckekönyve, 1912–1917; Fejedelemségkori hamis próbaveretek és lemez hulladékok; Vándorsólyom; Esztelneki aszszonyviselő; Rejtekes szekrény 1710-ből; *Fényforrás* – Emlékhologram a Szépművészeti Múzeum 100. évfordulójára; Kézimalom Kézdivásárhelyről; Szélvitorla 1790-ből; Gerendi-Enderle Anikó: *Nyári vargánya*; Székely Estván *Chronicája*; Luca-szék.)



Meleté

2019-től azonban az időszakos kiállításainkra vonatkozó, hosszabbított nyitvatartással járó ingyenes programunkat a múzeumépületek rehabilitációja, a csomagolási, költöztetési munka, a személyzet ehhez kapcsolódó fokozott igénybevétele miatt felfüggesztettük.

b. Vendékiállításunk, rendezvényi szerepvállalásunk idegenben:

In memoriam Gyárfás Jenő címmel nyílt kiállítás 2018. augusztus 18-án a székelyudvarhelyi Haberstumpf-villában. A „klasszikus” festészeti kiállítás megszervezése az SZNM mint a műtárgyakat kölcsönző intézmény és a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum mint befogadó intézmény között jött létre, azzal a szándékkal, hogy az erdélyi közgyűjteményekben őrzött értékes képzőművészeti állományt elérhetővé tegye a székelyudvarhelyi közönség számára.

2018. augusztus 22-én került sor a *Panteon* – az SZNM képzőművészeti gyűjteményének – bemutatására Budapesten. A Pesti Vigadóban megszervezett kiállítás kultúrtörténeti jelentőségű volt, mivel közösségünk kiemelkedő képzőművészeti életműveinek reprezentatív bemutatását vállalta fel, és célja ízelítőt adni a magyarországi közönségnek a határon túl megőrzött, európai rangú magyar értékekről.

2018 a kulturális örökség európai éve volt, amelynek jelmondata: „Örökségünk: a múlt és a jövő találkozás.” Ennek az égisze alatt *Örökség és identitás* címmel a Pécsi Tudományegyetem épületében kulturális örökségeinkre fókuszáló nemzetközi konferenciát tartottak 2018. augusztus 31-én, melynek keretében Vargha Mihály múzeumigazgató előadással nyitotta meg a *Kós Károly világa* és *Kós Károly színházi világa* című kiállításokat.

A *Cantio Iucunda* stúdiókiállítás 2018. szeptember 27-én nyílt meg az OSZK-ban. Az 1945-ös zalaegerszegi vasútállomás bombázását az SZNM 25 855 menekített okiratából és könyvéből három élte túl, köztük Székely Estván egy krakkói, 1559-es *Chronicája*, melyet Kis Böndi János vasutas mentett meg. A példányt az OSZK restaurálta. A kötet ünnepélyes átadására október 3-án került sor, Tüske László és Vargha Mihály, a két intézmény vezetőinek jelenlétében. Ezúton is köszönjük az OSZK számos munkatársának lekötelező hozzáállását, segítségét.

Miután (2018. október 9-én) kiállításra került dísztermünkben Sepsiszentgyörgyön is a potsdami Kelet-Európai Német Kulturális Fórum, a nagyszebeni Friedrich Teutsch Ház és a Brassói Honterus Á. H. Evangélikus Egyházközség Levéltára közös vándorkiállítása, *A reformáció Európa keleti részén* erdélyi modulja, a következő négy hónapban az SZNM Erdély



A Cantio Iucunda kiállítás Budapesten

és a Partium további 11 helyszínén társszervezte a bemutatását (Zabola, Kézdivásárhely, Székelyudvarhely, Székelykeresztúr, Nagyenyed, Kolozsvár, Zilah, Nagybánya, Máramarossziget, Szatmárnémeti, Nagyvárad), a magyar protestáns egyházak, az RMDSZ, helyi önkormányzatok és oktatási intézmények segítségével köszönhetően.

2019. május–júliusban volt megtekinthető *Panteon* című kiállításunk a Csíki Székely Múzeumban. A kiállításon mintegy nyolcvanöt műtárgy szerepelt, elsősorban a gyűjtemény progresszív szellemben készült művei, az első világháború utáni időszakról a modernizmusig.

2019. augusztus 18-án *Jönek, jönek, hogy vigyenek...* címmel az SZNM és az Erdélyi Református Múzeum közös szervezésében nyílt kiállítás a Kolozsvári Magyar Napok alkalmával az Erdélyi Református Múzeumban. A négytermes kiállítás a keresztelő, konfirmálás, esküvő és temetés szokásvilágát mutatta be a közösség és az egyház szemszögéből.

c. Saját kiállításunk, rendezvényünk itthon:

Az SZNM jelentős zászlógyűjteménnyel rendelkezik, és kiemelt jelentőségűek benne a különböző hadi zászlók. Az utóbbiakból a 2017-es év folyamán a Múzeum kettőt küldött restaurálásra, *Sepsiszentgyörgy város 1848-as nemzetőrségi zászlaját*, valamint a *brassói 2. gyalogezred 3. pót századának lobogóját*, amelyet a város közönsége ajándékozott a századnak 1914-ben. Az 1848-as lobogó restaurálása a Bethlen Gábor Alap támogatásával valósult meg, az SZNM Alapítvány segítségével, az első világháborús hadi zászló helyreállítását az SZNM, Kovászna Megye Tanácsának támogatásával, saját költségvetéséből fedezte. A restaurálási munkálatokat Iulia Teodorescu nagyszebeni textilrestaurátor végezte el. A nemzetőrségi zászlót 2018. január–márciusban állítottuk ki.



Sepsiszentgyörgy város 1848-as nemzetőrségi zászlaja

2018. november 28-án kiskonferenciával egybekötve került megnyitásra itthon is a *Cantio Iucunda* kiállítás, a Székely Estván-féle 1559-es *Chronica*-példányunk hazakerülésének tiszteletére.

2019. március 13-án a *Háromszék nem alkuszik* programsorozat részeként, *Hagyaték* címmel tartottunk 1848–1849-es forrásközlés könyvbemutatót és vetített képes előadást. Az eseményen került bemutatásra az a két Gábor Áron-relikvia (kengyel és tárca), melyeket ez alkalomra kölcsönzött a Balassi Intézet a kolozsvári Országos Erdély-Történeti Múzeumtól.

2019. szeptember 28-án Textiles szakmai napot tartottunk. A Hagyományok Háza Hálózat Erdély és a Romániai Magyar Népművészeti Szövetség közös szervezésében hímzőknek, szövőknek, viseletkészítőknek olyan szakmai fórumot hoztunk létre, ahol a szakemberektől hiteles néprajzi anyagból inspirálódhattak, ugyanakkor kérdéseiket, észrevételeiket megvitathatták, technikai tudásukat bővíthették.

2019. október 12-én a X. Székelyföld Napok keretében, az SZNM Bartók Termében megtartott *Régió – regionalitás – provincia, avagy művészeti sajátosság* című szakmai konferencia társszervezői voltunk. A konferencia levezető elnökei: Stefanovits Péter, a Magyar Művészeti Akadémia Képzőművészeti Tagozatának vezetője és Szücs György, a Magyar Nemzeti Galéria tudományos főigazgató-helyettese voltak. A konferencia előadói: Gazda József, Kányádi Iréne,

Keserü Katalin, Lajta Gábor, Lóska Lajos, Pataki Gábor, Szücs György, Ujvárossy László és Vécsi Nagy Zoltán.

2019. október 15-én került itthoni bemutatásra is reprezentatív képzőművészeti kiállításunk, a *Panteon*. A tárlathoz kötődően múzeumpedagógiai foglalkozásokat tartottak gyerekeknek.

d. Vendégkiállítás, vendégrendezvény fogadása:

A 2018-as év sepsiszentgyörgyi székhelyi első rendezvényét a Magyar Kultúra Napja tiszteletére nyitottuk meg, január 22-én. A Dóczyiné Berde Amál festőművész és Berde Mária író életét bemutató, *Tehetségük*

az „*isteni ingyen kegyelem*” ajándéka című kiállítás az SZNM, a Balassi Intézet – Magyarország Kulturális Központja, az Erdélyi Református Egyházkerület és a Házsongárd Alapítvány együttműködésével jött létre.

Weöres Sándor születésének 100. évfordulója alkalmából a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeum olyan kiállítást hozott létre, amely az irodalmi kiállításokra jellemző hagyományos elemeket a legmodernebb multimédiás, interaktív nyelvi játékokkal ötvözte. A *megmozdult szótár* című tárlat múzeumunkban egy székelyföldi körút keretében, 2018. április 27-én nyílt meg, és augusztus 30-ig volt látogatható. Ebben az időszakban zajlottak a Szent György Napok programsorozat és a Múzeumok Éjszakája, és ennek is köszönhetően a vándorkiállítás igen nagy látogatottságnak örvendett, 5632 látogató tekintette meg.

Számos magyarországi helyszín után, 2018. szeptember 12-én a sepsiszentgyörgyi székhelyre érkezett a budapesti Néprajzi Múzeum kiállítása, az *Erdélyen innen – Alföldön túl. A Fekete-Körös vidéki magyarság a századfordulón*. A budapesti Néprajzi Múzeum Györffy István elmélyült századfordulós kutatásainak gyönyörű tárgyain, fotóin, izgalmas tudományos következtetésein, valamint egy közelmúltban készített kisfilmen keresztül ismertette meg a Fekete-Körös vidékét a 21. század látogatójával.

A kiállítás mellékrendezvényeként fotó- és viselet-történeti szakmai napot szervezett az intézmény, melyen az érdeklődők a budapesti múzeum szakembereinek az előadásait hallgathatták meg, és részt vehettek a székelyudvarhelyi Kovács Fényképészet által szervezett színes, érdekes fotótörténeti foglalkozásokon.

A kiállítás zárórendezvényére 2019. január 12-én került sor, ehhez ingyenes szakmai tárlatvezetés, előadás és műhelyfoglalkozás kapcsolódott. Előadásokat tartott Katona Edit és Gebauer Hanga (Néprajzi Múzeum, Budapest).

2019. január 17-én a Székely Hadosztály megalakulásának 100 éves évfordulója alkalmából fogadtunk könyvbemutatóval és konferenciával egybekötött tárlatot. Az esemény Kézdivásárhelyen kezdődött, ahol a konferencia résztvevői megkoszorúzták Kratochvil Károly szobrát. A sepsiszentgyörgyi főépületünkben bemutatták a Gottfried Barna és Nagy Szabolcs szerzőpáros *A Székely Hadosztály története* című könyvét is.

A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum által 2015-ben, a megszentelt élet éve alkalmából összeállított, *Szerzetesek asztalánál* című vándorkiállítás megnyitójára 2019. április 17-én kerül sor, szeptember 18-ig volt látogatható.

– A sepsiszentgyörgyi MAGMA Kortárs Művészeti Kiállítótér

2008 óta következetesen azon dolgozik, hogy a térségben kortárs művészeti eseményeket szervezzenek, azon belül is a médiaművészetre fektetve a nagyobb hangsúlyt. Egyéni és csoportos kiállítások szervezésén kívül más művészeti projekteket is kezdeményez: szakmai előadások, beszélgetések, viták, filmvetítések, műhelyfoglalkozások helyszínéül szolgál, és online, valamint hagyományos kiadványok létrehozását is vállalja.



A Panteon Budapesten



A megmozdult szótár



Erdélyen innen – Alföldön túl. A Fekete-Körös vidéki magyarság a századfordulón

2018-tól a három alagsori kiállítóterméből egyiket kiscsoportos műhelyfoglalkozásoknak helyet adó műhelyteremmé alakítják, melyet fotólaborral, 3D-s nyomtatóval, animáció készítéséhez alkalmas trükkasztallal és egyéb digitális eszközökkel szerelnek fel, a diákok vizuális nevelésének érdekében.

A MAGMA Kiállítóterben mintegy 40 művészeti esemény zajlott le a tárgyalt időszakban, a teljesség igénye nélkül kiemelve: A *netWorks @ K'Arte & UAP Gallery* című kiállítás (2017. november 5.) egy tágabb értelmezési keretben mutatta be azokat a műveket és projekteket, amelyeknek alapja valamilyen típusú hálózat, kapcsolati rendszer – ezt Barabási Albert-László hálózatkutató nyitotta meg. Szirmay Zsannet *Soundweaving* című interdiszciplináris és interaktív projektje (2018. április 15.) a magyar népi hímzés motívumvilágából merített vizuális elemeket értelmezi lejátszható dallamokként, zengőfésűs zenelejátszóra. A *Pólusok közt* c. kiállításon (2018. május 7.) részt vevő művészek a szélsőségekbe csúszás, a polarizálódás problematikáját járták körül. *Daniel Spoerri: Megemészteni a múltat – eat art és objektművészet* (2018. augusztus 16.) testet öltő kulturális archeológiára fókuszált, a művész első eredeti műveket bemutató tárlata Romániában. A kiállításon összesen 35 eredeti műalkotás került bemutatásra. A kiállítás kurátora a Bécsben élő Ligetfalvi Gergely művészettörténész volt. Ehhez kapcsolódóan egy péntek esti vacsorát lehetett oly módon elfogyasztani a művek között (2018. október 1.), hogy azt előzőleg kicserélték egymás között a résztvevők, *Vacsora cse-re bankett* címen. A *METALURGICA Martin Zet, Mona Vatamanu & Florin Tudor kiállítása* (2019. március 6.) a jelenlegi emberi fejlődés alapját képező munka és termelés fogalmából indult ki. Az újdonság dimenziójába kalauzoltak (2019. április 23.) Előd Ágnes szobrászművész drónos lebegő fényszobrai. A *DZSUNGEL ÁRAMVONALAI* csoportos kiállításon a magyar kortárs képzőművészet legfrissebb művészeti pozícióival találkozhattak a látogatók (2019. június 25.), Fenyvesi Áron kurátor közreműködésével. *Play! MOBILE* címen – közösségi művészi gyakorlat, adaptálható térspecifikus installációk és részvétel alapú színházi játék zajlott (2019. szeptember 2. – október 23.) a sepsiszentgyörgyi Örkö-negyedben és Csernáton, Barót településeken. A *LÁTHATATLAN JELENLÉT 2.0 Bevezetés a kortárs művészetbe kamaszoknak – de nem csak nekik* című kiállításon (2019. szeptember 13.) a szentendrei Ferenczy Múzeumi Centrum gyűjteményének darabjai kezdeményeztek párbeszédet a MAGMA gyűjteményével. A múzeumpedagógiai szempontok szerint rendezett tárlaton asszociációs játékokkal és egy társasjáték segítségével keresték a válaszokat a műalkotások által feltett kérdésekre. A *MÚLT SZABADSÁGA (Neoavantgárd fotóművészet Magyarországon az 1960-as évektől napjainkig)* címen Alföldi Róbert fotógyűjteményéből került bemutatásra egy válogatás (2019. október 12.).

– A baróti Erdővidék Múzeuma

rendszeres író-olvasó találkozók szervezője, melyek hagyományosan a Tortoma Önképzőkör keretén belül, a múzeumban zajlanak, koncertek és vetített képes ismeretterjesztő előadások mellett. A tárgyalt időszakban délvidéki és felvidéki dokumentumfilmek vetítésére is sor került.

A múzeum évente főszervezője az Erdővidéki Közművelődési Napoknak, a XXVII. EKN alkalmával nyílt meg az *Orbán Balázs nyomdokán Erdővidéken* című kiállítás, fotótábor anyagából.

Múzeumpedagógiai tevékenységként az *Írjuk együtt a húsvéti locsolóknak vagy az ünnepi asztalra szánt tojásokat* említhető.

– A csernátoni Haszmann Pál Múzeumban ebben az időszakban mintegy 30 rendezvényre került sor.

A 2018-as év az intézmény alapítása 45. évfordulójának jegyében zajlott. Számos rendezvénye másrészt a múzeum első világháborús kiállításához kapcsolódott: könyvbemutatók a budapesti OSZK és a Bod Péter Megyei Könyvtár közös szervezésében, *Propaganda az I. világháborúban* címmel. Sikeresen megtartották a *Csernátoni BuRRogatót*, a *VI. Gépésztalálkozót*, magyarországi és hazai gépész szakemberek közreműködésével.

A csernátoni múzeum és a pécsi Határokon Túli Magyarságért Alapítvány KaPoCs elnevezésű programja tíz éve indult, ezt 2018-ban ünnepi eseménnyel idézte fel a két intézmény.

Bemutatásra került a *Hagyományos népi mesterségek Háromszéken és Erdővidéken* című kötet, kiadásának célja Háromszék és Erdővidék népi mesterségeinek és kézműves hagyományainak számbavétele volt. Számos családi programot szerveztek, közös ünnepi készülődésre hívtak kicsit és nagyot, húsvét és karácsony környékén.

Csernátonban a tevékenységeket nagyon gyerekközpontúvá alakították, több családi napot szerveznek, hiszen tapasztalataik szerint ezeket nagyon szeretik a résztvevők. A *Maszkások* nevű tevékenység keretében a gyerekek a farsangi szokások megismerése mellett kézműves tevékenységeken vettek részt.

2019-ben tizenöt rendezvényük volt. Ezek közül kettő nagy rendezvény, a többi az év jeles napjaihoz kapcsolódó múzeumpedagógiai tevékenységekből, programokból, nyári táborokból állt össze. Ez év szeptember harmadik szombatján is megrendezték a már említett *Csernátoni BuRRogatót*. A másik nagy rendezvény az Ágoston József által szervezett *Katona- és huszárnóta-találkozó* volt. A *Play! MOBILE* nemzetközi projekt első székelyföldi táborának is helyet adtak.

Haszmann László és Haszmann Lajos 2019-ben is részt vettek szeptember első szombatján a Mezőkövesdi Mezőgazdasági Gépmúzeum gépésztalálkozóján, ami jó lehetőség szakmai tapasztalatcserére, a magyarországi gépész-szakemberekkel való találkozásra.

– A kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeumban

2017–2018-ban az alábbi kiállítások kerültek megszervezésre: a csíki képzőművészek vándorkiállítása; Éltés Barna szobrászművész kiállítása; a 29. Ünnepi Tárlat Március 15. tiszteletére, neves képzőművészekkel; az Incitato XXVI. kiállítás; a szentendrei Barcsay Jenő Képzőművészeti Alapítvány és a kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeum közös szervezésében a 33. nemzetközi, *Barcsay mester és tanítványai* című színtanyomat-kiállítás; *Generációk világa* című kiállítás (Incze István Kézdivásárhelyen született festőművész és családja közös kiállítása); a Kodály Emlékév keretében „Örvendjen az egész világ!” Kodály Zoltán- emlékkiállítás; számos könyvbemutató.

2019-ben a kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeum és a Múzeumbarátok Egyesülete nyolc időszakos tárlatot szervezett, az első kiállítás a hetvenéves Vetró András szobrász egyéni tárlata volt, ezt követte a Nagy Mózes Elméleti Líceum rajztagozatának évzáró kiállítása, júniusban pedig *Osztálytábló* címmel a marosvásárhelyi Művészeti Líceum 1963-as végzettjeinek közös tárlatára került sor. Júliusban nyílt meg az Incitato-tábor zárókiállítása, augusztus–szeptemberben pedig Vajna K. László kézdivásárhelyi festőművész egyéni kiállítása, októberben Köllő Margit sepsiszentgyörgyi textil- és grafikusművész egyéni tárlata.

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum művelődési rendezvényei:

2018. október 7-én Barthos Jenő (1918–2018) zabolai nyugalmazott iskolaigazgató, közéleti személyiség, műkedvelő képzőművész születésének 100. évfordulója alkalmából munkáiból nyílt festészeti emlékkiállítás. *15 éves a zabolai Csángó Néprajzi Múzeum* – 2018. október 23-i ünnepi rendezvények Zabolán, az évforduló alkalmából, köztük *A reformáció Európa keleti részén – Erdély* című vándorkiállítás (lásd feljebb) megnyitója, *Az erdélyi szászok kulturális öröksége* című tárlat megnyitója, *Egy zabolai székely gazdacsalád életmódja a 20. században* című kiállítás megnyitója, valamint Dimény Attila *A polgárosodás társadalmi és kulturális hatásai Kézdivásárhelyen (1750–1944)* című kötetének bemutatása.

2019-ben január 27-én a *Samanisztikus hagyományok a moldvai csángó falvakban* című kiállítással indították az évet, március 19-én Szabó Lilla *Interetnikus kapcsolatok Felső-Háromszéken* című kötetének ünnepi bemutatójára került sor, augusztus 10-én *Székely és csángó festékes gyapjuszőnyegek* című kiállítás nyílt.

4. Tudományos élet

4.1. Kutatómunka és szakmai nyilvánossága

– A Könyvtár szakkönyvvél és egyéb dokumentációs anyaggal *támogatta a múzeumbeli szakmai tevékenységet*, beleértve a bekapcsolódott külső munkatársakat, és *rendelkezésre állt az érdeklődő kutatóknak*. A külső munkatársaknak köszönhető legjelentősebb eredmény a budapesti Ráday Könyvtár szakembereinek érdeme, akik a 18. századi állományunkban három unikális példányt és négy, csak két példányban ismert kiadványt azonosítottak be, mindössze három könyv kiadásait kutatva (vö. Berecz Ágnes – Bíró Gyöngyi: *Három református lelki könyv*, Borda Antikvárium, Zebegény, 2018).

További együttműködésre elsősorban az OSZK-val került sor (középtávú programcsoport a Tudományos és a Különgyűjteményi Igazgatósággal – kiemelten a Régi Nyomtatványok Tárával és a Kézirattárral –, valamint a Res Libraria Hungariae Kutatócsoporttal és a Restauráló és Kötészet Osztállyal: fontosabb programok a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum kéziratanyagának műkincsvédelmi nyilvántartásba vétele, a *Cantio Iucunda*-program, az OSZK Nagy Géza-hagyatékának és az SZNM fragmentáinak kutatása), az MTA Könyvtár és Információs Központtal (Olvasószolgálat, Kézirattár, Keleti Gyűjtemény: kiemelendő program az MTA KIK SZNM-vonatkozású kéziratanyagának kutatása), a Budapesti Egyetemi Könyvtárral, az MTA Történettudományi Intézete és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Irodalomtudományi Intézete munkatársaival (Cantio Iucunda-program, az SZNM kézirat énekeskönyvei és ponyva jellegű kisnyomtatványai), a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárral (a Nagyvárad Bibliá Kovászna és Brassó megyei példányainak inventarizációja Csáki Árpád külső munkatársunkkal), a kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtárral, a brassói Lutheránus Egyház Honterus Levéltárával, a Fogaras-vidéki „Valer Literat” múzeummal, a Karlsruhei Központi Tartományi Levéltárral.

A könyvtárban és az intézményi levéltárban végzett kutatások a jelen évkönyvnek mintegy tucatnyi dolgozatához nyújtottak érdemi hozzájárulást.

– A Természettudományi osztály entomológusa, Kocs Irén az ormányosalkatú bogarak biodiverzitása témában vett részt terepkutatásokon, a Magyar Rovartani Társulat szakembereivel, Székelyföldön (Hargita-hegység, Csíki-havasok, Bodoki-havasok, Baróti-hegység) és Dobrudzsában. A gyűjtőutak eredményeként 2018–2019-ben preparálás és meghatározás után 847 példánnyal gyarapította a múzeum ormányosalkatú gyűjteményét.



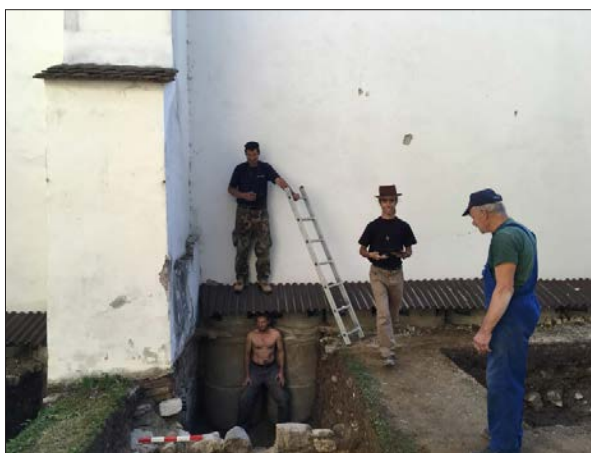
Gyűjtőúton Dobrudzsában (Greci, 2019. június 19.)

Mivel 2017–2018 között sikerült a bukaresti Grigore Antipa Múzeum dobрудzsai anyagát is feldolgozniuk (2616 példány, mely 258 fajhoz tartozik), befejezés előtt áll a dobрудzsai ormányosalkatú bogarak alapvetése.

Befejeződött az SZNM ormányosalkatú bogárgyűjteményének felállítása (13 530 példány, amely 761 fajhoz tartozik), a katalógus készítése folyamatban van.

– A Régészeti–történelmi osztály *megelőző régészeti ásatásokat* végzett több objektumnál, így a zabolai és a gidófalvi református templomnál, a kőröspataki Kálnoky-kastélynál, a szentléleki Tarnóczy–Mikes-kastélynál, a nagyajtai (unitárius) erődtemplomnál.

Kiemelten, a Bethlen Gábor Alap pályázati támogatásának köszönhetően, az SZNM munkatársai és megbízott külső kutatói 2018 folyamán nagyobb tudományos projektet valósítottak meg, melynek célja az uzoni Béldi–Mikes-kastély emlékeinek régészeti, történelmi és művészettörténelmi szempontú feltárása volt. A kutatás során Csáki Árpád történész (Kovácsna Megyei Művelődési Igazgatóság) a Béldi–Mikes kastélyhoz kapcsolódó család- és birtoktörténetet, Sztáncsuj Sándor József, Hőgyes Mihály Huba és Lokodi Alpár-Imre régészek a kastély 2016–2018-as régészeti ásatások eredményeit, Szőcsné Gazda Enikő néprajzos-muzeológus és Boér Ilka művészettörténész, örökségvédelmi mesteri hallgató (Babeş-Bolyai Tudományegyetem) a reprezentatív kerámia- és csempeleleteket, László Keve régész (Maros Megyei Múzeum) a megtalált éremleletet dolgozta fel, Botár István régész (Csíki Székely Múzeum) a dendrokronológiai vizsgálatok értelmezését végezte el.



Sepsiszentgyörgyi Vártemplom, ásatás

A sepsiszentgyörgyi vártemplom renoválására készülve, a megelőző régészeti kutatást ugyancsak az SZNM végezte 2018–2019-ben (Sztáncsuj Sándor József és Hőgyes Mihály Huba régész, Boér Ilka művészettörténész, a BBTE régészhallgatója, Puskás József régész a Tarisznyás Márton Múzeumból, Konrát Árpád, az Eötvös Loránd Tudományegyetem régészhallgatója).

Tóth-Bartos András tudományos szakértőként a *Magyarok Romániában, 100 év történelem* dokumentumfilm II. és VII. részén dolgozott. Fontosabb publikációi: Zágon a „kis magyar világ” idején, in: *Zágon* (szerk. Csáki Árpád – Kinda István – Nagy Balázs – Tóth Szabolcs Barnabás), Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2018, 85–95; Zágon în perioada „micii lumi ungurești”, in: *Zágon* (red. Csáki, Árpád – Kinda, István – Nagy, Balázs

– Tóth, Szabolcs Barnabás), Editura Háromszék Vármegye, Sfântu Gheorghe, 2018, 85–96.

Both Noémi Zsuzsanna jelentősebb publikációi: Jakó Zsigmond és Imreh István, in: *Értelmiségi válaszutak 1945 után: Egy akadémiai ülésszak előadásai* (szerk. Papp Gábor), Kossuth Kiadó, Budapest, 2017, 179–195; A „rendtartó” és „törvényhozó székely falu” értelmezésének kontextusai. Reflexiók Imreh István történetírói munkásságáról, in: *Tanulmányok Erdély 19–20. századi történetéhez* (szerk. Kovács Kiss Gyöngy), Komp-Press Kiadó, Kolozsvár, 2018, 231–264; „A székelyek múltjának marxista feltárásáért.” Programadó írások a szocializmus időszakából, in: *Certamen V. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában* (szerk. Egyed Emese és Fejér Tamás), EME, Kolozsvár, 2018, 271–282.

– A Néprajzi osztály szakemberei több egyéni vagy csoportos kutatási projektben vettek részt.

Szöcsné Gazda Enikő egyénileg elsősorban a háziipari mozgalmak történetének a kutatását folytatta. Emellett részt vett a Debreceni Hittudományi Egyetemen a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs-csoportos pályázati programjában, amelynek keretében végigjárták Erdély magyar és szlovák evangélikus egyházközségeit, ahol teljes tárgyinventarizációt végeztek. A következő konferenciákon tartott előadást: *Hullóidő* (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest), *Mágia, ima, misztika* (Kriza János Néprajzi Társaság – EME, Kolozsvár), *Országos Textil Konferencia* (Békés Megyei Népművészeti Egyesület, Békéscsaba). 2018-ban az erdélyi magyar evangélikus inventarizáció Országos Kutatói Alapprogram által finanszírozott két megjelent kötetének volt a társszerzője: A *Romániai Magyar Evangélikus Egyház Javainak Tára* című sorozat első két kötete a *Brassói Magyar Evangélikus Egyházmegye I–II.* cím alatt jelent meg Debrecenben, és a kötetek kétharmadát kitevő textiltárgyak muzeológiai leírását, azonosítását végezte el.

További tanulmányai: A dél-erdélyi textilipar 18–19. századi központjai és néhány terméktípusa, in: *Pamutkendő, vasfazék, fajansztányér. Tárgykészítés és fogyasztás Magyarországon az ipari forradalom korában* (szerk. Granasztói Péter), Néprajzi Múzeum, Budapest, 2018, 173–193; The Trend Changes of the Cottage Industry in the 20th Century. The Example of Lace from the Székely Land, in: *Cultural Heritage and Cultural Politics in Minority Conditions* (szerk. Szabó Árpád Tőhötöm és Szikszai Mária), Aarhus Egyesület és KJNT, Kolozsvár, 2018, 233–245; Mézeskalácsosok a csíksomlyói búcsún, in: *Aranymadár. Tanulmányok Tánzos Vilmos tiszteletére* (szerk. Jakab Albert Zsolt és Peti Lehel), KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – EME, Kolozsvár, 2019, 355–363; Szakrális tér – privatizált egyházi tér. Díszkendők a Brassói Magyar Evangélikus Egyházmegye gyülekezeteiben, in: *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról* (szerk. Tánzos Vilmos és Peti Lehel), KJNT, Kolozsvár, 2019, 198–207; Úrasztali borosedények Marosvásárhelyről, in: *Pietas et Scientia: Tanulmányok P. Szalay Emőke tiszteletére* (szerk. P. Szászfalvi Márta és Kavecsánszky Máté), Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék – Tiszántúli Református Egyházkerület – MTA–DE Néprajzi Kutatócsoport, Debrecen, 2019, 75–85; A kerámiakészítés technikátörténeti vázlata, in: *Fejezetek Székelyföld technikátörténetéből* (szerk. Márton László), EME, Kolozsvár, 2019, 11–58.

Kinda István a háromszéki és erdővidéki kézművességgel és hagyományos népi mesterségekkel foglalkozott kiemelten, amelyek az SZNM új alapkiállítási terveiben is hangsúlyosan jelen vannak. Az SZNM Alapítvány 2019-ben a Bethlen Gábor Alaptól nyert támogatást a *Kutatás, archiválás, hasznosítás. Népi mesterségek Háromszéken* című program megvalósítására, mely az élő örökség része veszélyeztetett foglalkozások terepkutatását és vizuális dokumentálását tette lehetővé. A program révén szöveges és képi információkkal gyarapodott intézményünk adatbázisa; a gyűjtött anyag beépül új kiállításokba, és előadások, ismeretterjesztő cikkek, szakmai tanulmányok által elérhetővé válik a szakmai közönség számára is. A program futamideje alatt a tárgyalt időszakon belül Kinda István négy előadást tartott a vizsgált témakörben (Kolozsvár, Csernáton, Zabola, Havadtó), és Simon József filmes szakemberrel két dokumentumfilmet forgatott. 2017. végén *Hagyományos népi mesterségek Háromszéken és Erdővidéken* címmel 370 oldalas, fényképpel gazdagon illusztrált, reprezentatív könyvet publikált a Háromszék Vármegye Kiadónál, és ugyanebben az évben jelent meg a KJNT-nél a *Kontrasztok: gazdálkodási minták két székelyföldi régióban* című, Háromszéket és a Kis-Küküllő mentét összehasonlító önálló kötete is. 2018-ban ugyancsak ő rendezte sajtó alá Havadtó református papjának, Nagy Sándornak az élettörténetét, *Kispalástos küzdelem (1887–1966)* címmel (utóbbiakat lásd a múzeum kiadványainál is).

További dolgozatai: Társadalmi rétegződés és gazdasági élet Zágónban, in: *Zágon* (szerk. Csáki Árpád – Kinda István – Nagy Balázs – Tóth Szabolcs Barnabás), Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2018, 217–236; Structura socială și viața economică în Zagon, in: *Zagon* (red. Csáki, Árpád – Kinda, István – Nagy, Balázs – Tóth, Szabolcs Barnabás), Editura Háromszék Vármegye, Sfântu Gheorghe, 2018, 223–242.

– A csernátoni Haszmann Pál Múzeumból Dimény-Haszmann Orsolya 2019. szeptemberben sikeresen megvédte *A csernátoni Haszmann Pál Múzeum története – Intézményalapítás, intézményesülés, a múzeum első évtizedei* című doktori disszertációját a kolozsvári Babeș-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán.

További dolgozatai: A Csernátoni Népfőiskola szerepe, működése, in: *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 25. Néprajzkutatás Erdélyben: intézmények, kutatói életpályák, mentalitások* (szerk. Keszeg Vilmos – Szakál Anna – Virginás-Tar Emese), Kolozsvár, 2017, 147–183; *Nők a nagy háborúban* (tanulmány), Balassi Intézet, ARTprinter Kiadó, Sepsiszentgyörgy; A csernátoni Magyaróssy Ferenc naplója 2., *Csernátoni Füzetek*, 68. szám, 2017, 10–13; A Cseh Tibor Emlékkönyvtár története. Állományépítés, dedikációk, kapcsolat-háló, *Erdélyi Múzeum*, 2019/2, 127–139; Rész az egészben, az egész mint rész (recenzió), *Erdélyi Múzeum*, 2019/2, 183–185.

– A kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeumból Dimény Attila jelentette meg már említett kötetét 2018 őszén, *A polgárosodás társadalmi és kulturális hatásai Kézdivásárhelyen (1750–1944)* címmel (a szerző 2015-ben megvédett doktori disszertációjának bővített változata), míg 2019 őszén ugyanő a *Kegyelet emlékéül állították. A kézdivásárhelyi református temető kulturális öröksége* című kötetet (a szerző 2014–2019 között végzett kutatásának eredménye) – mindkettőt a KJNT adta ki, utóbbi megjelenését az SZNM is támogatta.

4.2. Tudományos rendezvények, más ide tartozó tevékenység

– 2018. szeptember 28-án a budapesti OSZK-ban a Kutatók Éjszakája háromnegyedrészt az előző nap megnyílt *Cantio Iucunda* stúdiókiállításunkhoz kapcsolódott. A *Nyelvemlékek, kódexek és régi könyvek nyomában* tudományos konferencia múzeumunk legrégibb nyomtatott magyar könyvének a történetét, beleértve az 1945-ös zalaegerszegi bombázást túlélte példány OSZK-beli restaurálását tárgyalta (Boér Hunor, SZNM; Kiss Farkas Gábor, ELTE; Érdi Marianne, OSZK).

2018. november 28-án a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából szervezett rendezvény a *Cantio Iucunda* kiállítás itthoni bemutatását ugyancsak kiskonferenciához társította. Előadói, Molnár Szabolcs irodalomtörténész – a budapesti Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából szervezett rendezvény a *Cantio Iucunda* kiállítás itthoni bemutatását ugyancsak kiskonferenciához társította. Előadói, Molnár Szabolcs irodalomtörténész – a bukaresti Hungarológiai Tanszék nyugalmazott professzora –, Csáki Árpád történész és Szekeres Attila István heraldikus Jagelló-kori emlékekről beszélve járták körbe a kiállított *Chronika* (első magyar nyelvű világtörténetünk) kapcsán felmerült kérdéseket.

2019. január 17-én, a Székely Hadosztály megalakulásának 100 éves évfordulója alkalmából is tudományos előadások erősítették a bemutatott vonatkozó kiállítást, előadást tartott Illésfalvi Péter, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum hadtörténész-muzeológusa *Erdélyi ezredek 1918 végén* címmel, Bene János történész-muzeológus, a nyíregyházi Jósza András Múzeum címzetes igazgatója *Kelet-Magyarország román megszállása, 1919–1920* címmel.

2019. október 23-án a *László Gyula (1910–1998)* emlékkonferenciát fogadtuk. Előadást tartottak az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, a budapesti László Gyula Intézet, a Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma munkatársai és korábbi múzeumi kollégáink (M. Lezsák Gabriella, Szabados György, Gróf Péter, János Mihály, Székely Zsolt). A konferencia moderátora Hőgyes Mihály Huba régész kollégánk volt.

– A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum és a kolozsvári KJNT évente a zabolai Csángó Néprajzi Múzeumban szervezi meg a néprajz szakos egyetemisták nyári szakgyakorlatát és terepmunkáját. Erre 2018-ban és 2019-ben is júliusban került sor.

A Pro Museum Egyesület és a kolozsvári BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke ugyancsak évről-évre szervezi meg itt a Fiatal Néprajzkutatók Szemináriumát, mely tudományos konferenciává nőtte ki magát. A rendezvény alapvető célja, hogy a fiatal pályakezdő, néprajz szakot végzett muzeológusok, kutatók, diákok, tanárok és akadémiai kutatók személyesen találkozzanak, megosszák saját tapasztalataikat, megismerjék egymás eredményeit. A 2018. július 13-i szeminárium témája a falusi középgazda-társadalom huszadik századi életstratégiáinak és életmódjának változása volt, a 2019. július 14-i szemináriumé a zabolai cigány–magyar együttélés.

5. Kiadványok

Múzeumunk kiadásában ebben az időszakban *Acta Siculica 2016–2017* évkönyvünk és *Az Incze László Céhtörténeti Múzeum és gyűjteményei* (katalógus; szerk. Dimény Attila, Sepsiszentgyörgy, 2018) jelent meg. Társkiadói voltunk Kinda István már említett kötetének (*Kontrasztok. Gazdálkodási minták két székelyföldi régióban*, KJNT, 2017), Szalai Béla monumentális munkájának (*Iconographia Locorum Transylvaniae*, Kolozsvár–Sepsiszentgyörgy, 2018; az Iskola Alapítvány és az ARTprinter Könyvkiadó mellett) és az eredetileg nagyrészt a mi levéltári gyűjteményünkéből származó, reprezentatív forrásanyagot közlétező *Háromszék az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején* kötetnek (összeáll. Demeter Lajos – Pál-Antal Sándor – Süli Attila, 2018), amely a Tuzson család támogatásával jelent meg, bár a marosvásárhelyi Mentor Kiadó sajnálatos módon mindezt nem tüntette fel, és a borítót sem egyeztetette velünk. A kötet összeállítását a magyarországi Nemzeti Kulturális Alap is támogatta, a finanszírozásban pedig szerepelt vállalt az SZNM Alapítvány. Hasonlóképpen társkiadói voltunk a *Nagy Sándor: Kispalástos küzdelem (1887–1966)* című kiadványnak (s. a. r. Kinda István, Pro Havadtő Egyesület, 2018), a *SENTANNA* forrásgyűjtemény kötetke (összeáll. Boér Hunor és Tamás Sándor, Kovászna Megyei Művelődési Központ) mindkét kiadásának (2018, 2019) és

a *Harald Roth et alii: A reformáció Európa keleti részén – Erdély* kiállítási katalógus magyar változatának (Deutsches Kulturforum östliches Europa, Potsdam, 2018).

A Csángó Néprajzi Múzeum és a KJNT közös kiadásában jelent meg Pozsony Ferenc két munkája, a *Medvék, hejgetők, urálók* (Zabola–Kolozsvár, 2018) és a *Székely és csángó festékes gyapjúszőnyegek* (Zabola–Kolozsvár, 2019).

A külső egységek által megjelentetett további kiadvány az időszak 13. kiállításokhoz kapcsolódó MAG-MA-zsebkatalógusa, valamint a *Csernátoni Füzetek* 68. száma (a Haszmann Pál Közművelődési Egyesület és az SZNM kiadványa, 2017).

Bízunk benne, hogy beszámolónkat olvasva, az évkönyvet lapozgatva, tanulmányozva felkeltjük a kedves Olvasó érdeklődését az intézményünkben folyó tudományos, közművelődési és művészeti alkotómunka iránt.

RAPORTUL DIRECTORIAL AL MUZEULUI NAȚIONAL SECUIESC (NOIEMBRIE 2017 – OCTOMBRIE 2019)

Îi salut cu respect pe toți cititorii noștri care deschid cu interes anuarul nostru *Acta Siculica* 2017-2018, volum ce dorește să prezinte pe scurt rezultatele a doi ani de activitate.

1. Date generale

Putem afirma cu bucurie că și în perioada 2017–2019 am reușit să ne îndeplinim principalele noastre obiective. Colecțiile centrului de la Sfântu Gheorghe și a unităților externe au înregistrat o dezvoltare considerabilă prin intrarea a cca. zece mii de obiecte muzeale noi, fondurile noastre fiind îmbogățite și cu un material documentar important (fotografii, documente), dar și cu numeroase volume de bibliotecă.

Muzeul a fost distins de Asociația Moștenirea Culturală Maghiară și Europa, cu Premiul Moștenirea Culturală Maghiară. Festivitatea de premiere a avut loc la 23 martie 2019, în sala festivă a Academiei Ungare de Științe (Budapesta), instituția noastră fiind laudată de directorul general al Muzeului Național Ungar, dr. Benedek Varga.

Pe de altă parte, unitatea noastră externă, Spațiul Expozițional Contemporan MAGMA a fost distins de către Asociația Fondului Cultural Național (AFCN) cu Premiul pentru Rezistență în Cultură, premiul fiind înmănat colegilor noștri Ágnes Evelin Kispál și Attila Kispál la 15 ianuarie 2019, cu ocazia Zilei Culturii Naționale, în București.

În curând încep lucrările de reabilitare generală infrastructurală a sediului nostru din Sfântu Gheorghe, proiect finanțat în cadrul Programului Regional Operațional al Uniunii Europene. Complexul de clădiri a depășit vârsta de 100 de ani. Lucrările, în valoare de 4 milioane euro, sunt planificate pe o durată de trei ani și necesită evacuarea colecțiilor, birourilor și atelierelor, în magazine și sedii temporare. Asigurarea profesională a condițiilor noi de depozitare și funcționare, precum și a transportului, ne revine ca sarcină principală, alături de asigurarea funcționării instituției.

În cele ce urmează, în raportul nostru pe ultimii doi ani, realizat cu intenția dării de seamă, vom aminti doar schimbările și realizările majore, care semnalează diversitatea activităților în care sunt angrenați colegii noștri.

1.1. Instituția noastră în sfera colecțiilor publice

Muzeul Național Secuiesc este un muzeu regional a cărui activitate este susținută financiar de către Consiliul Județean Covasna. Funcționează cu o bibliotecă științifică, cu secțiile de științele naturii, de arheologie și istorie, de etnografie, respectiv cu unități externe, cum ar fi cele de arte plastice din Sfântu Gheorghe (Galeriile de Artă „Gyárfás Jenő”, Spațiul Expozițional de Artă Contemporană MAGMA), cea din Baraolt (Muzeul Depresiunii Baraolt), cea din Cernat (Muzeul „Haszmann Pál”), cea din Târgu Secuiesc (Muzeul de Istorie a Breslelor „Incze László”) și cea din Zăbala (Muzeul Etnografic Ceangăiesc). Încasările noastre se cumulează din prețul билетelor de intrare, din închirierea sălilor și din taxele de supervizare arheologică. În perioada discutată, am mai fost sprijiniți financiar în primul rând de Ministerul Administrației Publice și al Justiției, respectiv Ministerul Afacerilor Externe din Ungaria, de Fondul „Bethlen Gábor”, de Uniunea Democrată Maghiară din România și Fundația Comunitas.

De asemenea, cheltuielile privind sediul Spațiului Expozițional de Artă Contemporană MAGMA sunt suportate direct de Consiliul Județean Covasna, iar proiectele lor sunt sprijinite an de an și pe bază de granturi, de Fundația Culturală Națională din Ungaria, Fondul „Bethlen Gábor”, Fundația Culturală Națională din România, Consiliul Județean Covasna, Primăria Municipiului Sfântu Gheorghe (în 2018 în total 103 400 RON, în 2019 – un proiect de-al lor obținând finanțare în cadrul programului Europa Creativă, a Uniunii Europene – 335 700 RON).

Muzeul Bazinului Baraolt este sprijinit și de Primăria Orașului Baraolt, în calitate de co-finanțator.

1.2. Asociații de sprijin

Prin atragerea unor surse de finanțare și alte fonduri, Fundația Muzeul Național Secuiesc, respectiv Asociația Medium Contemporan „Magma” (Sfântu Gheorghe), Asociația Culturală „Bod Péter”, Asociația Culturală „Haszmann Pál” (Cernat), Asociația Culturală „Gaál Mózes” (Baraolt), Asociația Prietenilor Muzeului Târgu Secuiesc (Târgu Secuiesc), Asociația Pro Museum (Zăbala) aduc o contribuție semnificativă la dezvoltarea unităților noastre, la acoperirea cheltuielilor legate de programele noastre de cercetare și editare, respectiv de evenimentele muzeale.

1.3. Resurse umane și organizarea activității

– Activitatea personalului administrativ este coordonată de directorul economic Judit Mihály. Activitatea administrativă este realizată de către Anna Szabó, contabil, Tünde Tamás, asistent manager, Tünde Gothárd, referent resurse umane, József Zavicsa, administrator. Administrator al parcului de calculatoare și tehnician al paginii web a muzeului este Róbert Bagoly.

În cursul anului 2018, în urma ieșirii la pensie a biologului Irén Kocs, reprezentant al angajaților a fost ales istoriograful András Tóth-Bartos.

– În perioada aceasta de doi ani a plecat de la sediul din Sfântu Gheorghe arheologul Alpár-Imre Lokodi, respectiv Arnold Musát, fotograf și manager de proiect. Pe de altă parte însă, activitatea secțiilor interne a câștigat mult datorită unui coleg nou, maestrul tâmplar László Ferencz.

Ghidajul de la sediu a fost asigurat de Lóránt Kálmán Kelemen, cu ajutorul lui Noémi Zsuzsanna Both și Imre-Géza Sántha. Programele de pedagogie muzeală au fost organizate de către Orsolya Vinczeffy, la început împreună cu Zonga Bartha, iar după plecarea lui Zonga în concediu de maternitate, numai de Orsolya.

– Muzeograful bibliotecii este Hunor Boér. În activitatea redacțională și editorială a fost ajutat toată perioada prin munca voluntară a lui Laura Boér (texte germane) și a lui Máté Boér (prelucrarea textelor latinești, materialul de limbă engleză al edițiilor, sarcini de redactor). Imaginea și designul expoziției *Cantio Iucunda* au fost proiectate de asemenea în muncă voluntară, de Sebestyén Boér. Transportul de expoziții și evacuarea colecțiilor, la fel ca în cazul tuturor secțiilor, au fost posibile datorită ajutorului neprețuit al unor numeroși colegi din MNS.

– La Secția de Științele Naturii muzeografa Irén Kocs a ieșit la pensie, dar îndeplinește în continuare unele sarcini profesionale, ca voluntară, este de asemenea vicepreședinte al Fundației Muzeului Național Secuiesc. Sarcinile legate de colecții sunt îndeplinite de conservatoarea Annamária Nagy.

– La Secția de Arheologie și Istorie lucrează conducătorul secției, arheologul Sándor József Sztáncsu, împreună cu Alpár-Imre Lokodi, arheolog, respectiv istoriografii András Tóth-Bartos și Lóránt Kálmán Kelemen. Activitatea lor este ajutată de Viola Sebestyén. În august 2018, a fost angajat încă un arheolog: Mihály-Huba Hőgyes. Sarcinile primordiale de restaurare a fondului de obiecte au fost îndeplinite de către restauratorul József Szeles.

– La Secția de Etnografie lucrează doi muzeologi, Enikő Szőcsné Gazda și István Kinda, munca lor fiind ajutată de doi restauratori, Éltés Barna și – după întoarcerea sa din concediu de creștere a copilului – Kinga Lázár-Prezmer. În afara lor, colectivul de muncă al secției se bucură de noii colegi: istoriografa Noémi Zsuzsanna Both a primit în sarcină în primul rând organizarea și prelucrarea fondului de fotografii, iar responsabil de colecțiile de etnografie este István Kovács.

– La colecțiile Galeriei de Artă „Gyárfás Jenő” lucrează istoricul de artă Imre Géza Sántha, contribuind și la organizarea fondului de fotografii, respectiv la ghidaj.

– La Spațiul Expozițional de Artă Contemporană „MAGMA” activitățile organizatorice au fost realizate de Attila Kispál, Ágnes Kispál și István Kocsis.

– La Muzeul Depresiunii Baraolt lucrează muzeografii-istoriografi László Demeter și Edit Hoffmann.

– La Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat lucrează muzeografa-etnografă Orsolya Dimény-Haszmann, restauratorul Lajos Haszmann, conservatoarea Gabriella Haszmann, ajutați voluntar de generația de specialiști ieșită la pensie: Pál Haszmann, fost conducător al unității, respectiv József Haszmann, conducătorul școlii populare superioare.

– Conducătorul Muzeului de Istorie a Breslelor „Incze László” este muzeograful Attila Dimény, ajutat de muzeografa Erika Dimény și de istoricul de artă muzeografa Annamária Dobolyi. De colecții răspunde Éva Szőke. Am reușit să angajăm încă un muzeograf care asigură și ghidaj, pe Barna Lévai.

– La Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala în 2017-2018 a lucrat conservatoarea Judit Gál, pe bază de contract, până la ieșirea în concediu de maternitate. Nu am reușit să soluționăm suplینirea, unitatea rămânând fără angajat în 2019.

2. Activitatea legată de colecții

La nivel de instituție, am participat la un proiect de digitizare în 3D, inițiat de Muzeul din Göcsej (Ungaria). Au fost prelucrate 127 de artefacte ale noastre, figurând astfel în prezent în baza de date 3D a site-ului Hungaricana (biblioteca: 8; științele naturii: 15; arheologie: 23; istorie: 13; etnografie: 36; arte plastice: 32).

Pentru secțiile interne, principala sarcină a perioadei a fost evacuarea colecțiilor în vederea eliberării complexului de clădiri al sediului, pentru reabilitare acestuia. În acest scop, Consiliul Județean Covasna ne-a pus la dispoziție mai multe magazine externe, respectiv clădiri utilizabile. În acestea, am încercat să asigurăm condițiile climatice etc. necesare.

– Biblioteca și-a împachetat și și-a evacuat cam jumătate din colecții. Evidența a fost îmbunătățită prin introducerea unui nou software (Qulito), cu posibilități mai mari de integrare a bazei de date.

Datorită Bibliotecii Naționale Széchényi, am redobândit o piesă de mare valoare, istoria universală din 1559 a lui Estván Székely (*Chronica*).

Lajos Demeter (specialist al Bibliotecii Județene „Bod Péter”, ieșit la pensie în această perioadă) a lucrat la organizarea și prelucrarea *colecției de ziare*. Ajutați de istoriograful Lóránt Kálmán Kelemen, de fostul nostru coleg arheolog Zsigmond Lóránd Bordi, respectiv de tipografia T3 Info, *toate periodicele proprii* au fost digitizate, fiind accesabile acum, unele pe mai multe site-uri (cimec.ro, epa.oszk.hu, mek.oszk.hu, matarka.hu). Acestea au fost completate și cu alte cărți de specialitate editate de muzeu, de către colegii de la Secția de Etnografie.

– La Secția de Științele Naturii inventarul de predare-primire a fost încheiat la data de 15 iunie 2018, după care s-a împachetat *colecția de petrografie*. S-a încheiat prelucrarea și digitizarea *colecției botanice* (9812 numere de inventar + fotografii), și a început digitizarea *colecției micologice* „László Kálmán” (345 numere de inventar + fotografii).

– La Secția de Arheologie-Istorie au fost de asemenea împachetate colecții.

Colecția de arheologie s-a îmbogățit mai ales cu materialul arheologic descoperit datorită cercetărilor de la castelul Mikes-Béldi din Ozun. A crescut considerabil și numărul obiectelor muzeale curățate, conservate, revidate, restaurate.

Din *colecția de istorie* au fost aranjate armele, sigiliile, ceramica și – parțial – colecția de numismatică. József Szeles și Kinga Lázár-Prezsmér au restaurat numeroase obiecte.

– La Secția de Etnografie, *colecțiile de mobilă și de ceramică* au fost evacuate în magazine temporare externe. Acolo, sistemele de depozitare au fost adaptate exigențelor, s-a rezolvat menținerea microclimei necesare. László Ferencz și Barna Éltés au schimbat șindrila de pe Poarta secuiască din Simeria. De asemenea, numeroase artefacte din lemn au fost consolidate structural.

Colecțiile de obiecte muzeale au fost îmbogățită cu circa 500 de itemi noi care au fost luate în evidență (de exemplu, colecția proiectelor de textile donată de Éva Valter, colecția de textile a lui Enikő Asztalos, precum și obiecte valoroase colectate, respectiv achiziționate).

Documentele etnografice s-au îmbogățit în special cu manuscrisele și culegerile folcloristului Ernő Albert, în 2017-2018, și cu moștenirea folcloristei Judit Szabó.

Fototeca s-a îmbogățit în special prin achiziționarea unei părți din moștenirea lui Ferenc Szigetvári. S-au prelucrat peste 5000 de itemi, materialul digitizat depășind 25.000 de itemi.

– Spațiul Expozițional MAGMA lucrează de asemenea la edificarea unei arhive digitale, accesabile online, din 2019.

– Muzeul Bazinului Baraolt a completat cu noi elemente *colecțiile de soldați de plumb și de machete* (materialul expozițiilor *Istorie miniaturizată*).

– Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat își continuă neîntrerupt îmbogățirea colecțiilor, conservarea și restaurarea obiectelor. Încă în 2017 am reușit să schimbăm șindrila Casei din Belani, din 1726.

Obiectele noi, culese, donate sau achiziționate aparțin unor domenii diverse: mașini agricole și de transport rural, instalații de pompieri, matrice pentru turnat metale, proiectoare de cinematograf și radiouri, ladă de zestre, ciur pentru linte, dar am primit în donație și parte importantă a bibliotecii lui Judit Szabó.

– Muzeul de Istorie a Breslelor „Incze László” și-a îmbogățit colecțiile cu peste 300 de obiecte, mai ales prin donații (din domeniul istoriei, etnografiei, artelor plastice, dar și cu cărți și fotografii).

– Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala a achiziționat de asemenea obiecte valoroase. (Măști șamanice ale ceangăilor moldoveni, mobilier pictat secuiesc, etc.)

3. Expoziții și alte manifestări culturale

Unitățile noastre au fost vizitate în perioada noiembrie 2017 - octombrie 2019 de 97.124 vizitatori (sediul din Sfântu Gheorghe: 25.450; Spațiul Expozițional MAGMA: 5950; Muzeul Bazinului Baraolt: 7526; Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat: 29.611; Muzeul de Istorie a Breslelor „Incze László” din Târgu Secuiesc: 21.667; Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala: 6920).

Numărul expozițiilor temporare și al evenimentelor culturale a depășit o sută.

– Sediul din Sfântu Gheorghe

a. își organizează în fiecare an evenimente culturale tradiționale, de exemplu

zilele familiale: Zile ale Ciupercilor (împreună cu Asociația Micologică „László Kálmán”) au avut loc la 11 noiembrie 2017, respectiv 17 noiembrie 2018. (Asociația a prezentat și noul număr al periodicei sale, *Moeszia* 9–10, la 28 martie 2019.) Zile ale Păsărilor și Copacilor au fost organizate la 26 mai 2018 și 25 mai 2019. Noaptea Muzeelor a avut loc la 23 iunie 2018 și 22 iunie 2019. De asemenea, am găzduit proiectul de pedagogie muzeală maghiaro-elvețian *Meleté* între 15-19 octombrie 2018, respectiv 13-17 octombrie 2019.

Am așteptat cu concerte și prelegeri publicul amator de cultură în fiecare joi, în cadrul activităților *Obiectului lunii*, fără bilet de intrare cu plată. (În 2017 au fost expuse statuete egiptene tip Ushabti și *Studiul* lui Ferenc Gyárfás, în 2018 un ceasornic german; carnetul de student, clujean, al scriitoarei Mária Berde, din 1912-1917; monezi de argint false din Principatul Transilvaniei; șoim călător; port femeiesc de la Estelnic; scrin cu ascunziș din 1710; *Sursă de lumină* (hologramă); moară manuală din Târgu Secuiesc; bold de acoperiș din 1790; Anikó Gerendi-Enderle: *Hrib de vară*; *Chronica* lui Estván Székely; scaun de ziua Luța.) În 2019, odată cu începutul evacuării colecțiilor, a trebuit să suspendăm programul.



Meleté

b. Expoziții și evenimente culturale realizate de noi în alte instituții:

Vernisajul expoziției de pictură *In memoriam Gyárfás Jenő* a avut loc la Odorheiu Secuiesc, la 18 august 2018, în parteneriat cu Muzeul „Haáz Sándor”.

La 22 august 2018 a fost deschisă la Budapesta, în Pesti Vigadó, expoziția *Panteon*, organizată din operele de artă de însemnătate deosebită, păstrate de Muzeul Național Secuiesc, valori de rang european ale artei maghiare transilvănene: o suită reprezentativă pentru opera celor mai distinși graficieni, pictori, sculptori ai comunității noastre.

Cu ocazia Anului Moștenirii Culturale Europene, la 31 august 2018 a fost organizată o conferință internațională la Pécs, Ungaria (*Moștenire și identitate*). Directorul MNS, Mihály Vargha a deschis cu prelegere expozițiile din clădirea universității locale (*Lumea lui Károly Kós* și *Lumea teatrală a lui Károly Kós*).

În Biblioteca Națională Széchényi (BNSZ, Budapesta), expoziția *Cantio Iucunda* a fost instalată și deschisă la 27 septembrie 2018. *Chronica* lui Estván Székely (Cracovia, 1559), o carte supraviețuitoare a bombardamentului din 1945 de la Zalaegerszeg, salvată de János Kis Böndi, identificată, restaurată și retrocedată muzeului nostru de BNSZ, cu această ocazie. Preluarea festivă a avut loc la 3 octombrie, în prezența conducătorilor celor două instituții, László Tüske și Mihály Vargha.

După primirea în sala noastră festivă din sediu, la 9 octombrie 2018, a expoziției itinerante *Reforma în partea de est a Europei, modulul Transilvania și Părțile*, realizată de Forul Cultural German din Europa de



Expoziția *Cantio Iucunda* la Budapesta

Est (Potsdam), Casa „Friedrich Teutsch” (Sibiu) și Arhiva Luterană Honterus (Brașov), MNS a participat la organizarea expunerii ei în alte 11 localități (Zăbala, Târgu Secuiesc, Odorheiu Secuiesc, Cristuru Secuiesc, Aiud, Cluj, Zalău, Baia Mare, Sighetu Marmăției, Satu Mare, Oradea).



Steagul gărzilor naționale pașoptiste ale orașului Sfântu Gheorghe, detaliu înainte și după restaurare



Expoziția *Panteon* la Sfântu Gheorghe

În mai-iulie 2019, expoziția *Panteon* a putut fi vizitată la Miercurea-Ciuc, în Muzeul Secuiesc al Ciucului. Am expus 85 opere de artă, în primul rând cele reprezentând curente progresiste din Transilvania.

Cu ocazia Zilelor Maghiare, la 18 august 2019 a fost deschisă la Cluj expoziția *Sosesc, sosesc să mă ia...*, organizată împreună cu Muzeul Reformat din Transilvania, prezentând tradițiile botezului, confirmării, cununiei și înmormântării.

c. Expoziții proprii acasă.

MNS dispune de o colecție însemnată de steaguri. În 2017 ne-au fost restaurate două *steaguri*, cel al gărzilor naționale pașoptiste din orașul Sf. Gheorghe, respectiv cel al companiei complementare a regimentului de infanterie nr. 2 de la Brașov, din 1914. Steagurile au fost restaurate de Iulia Teodorescu (Sibiu), cu finanțare din partea Fondului „Bethlen Gábor”, respectiv a Consiliului Județean Covasna. Steagul pașoptist a fost expus în ianuarie-martie 2018.

La 28 noiembrie 2018 am deschis și acasă expoziția *Cantio Iucunda*, cu o sesiune științifică, în cinstea exemplarului de *Chronica* din 1559, reîntors în muzeu.

La 13 martie 2019 am prezentat culegerea de izvoare pașoptiste din Trei Scaune, în cadrul programelor *Trei Scaune nu intră la tocmeală*. Au fost expuse două relicve ale lui Áron Gábor, împrumutate pentru această ocazie de Institutul Balassi, din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (Cluj).

Împreună cu Rețeaua Caselor Tradițiilor Transilvania și Uniunea Artiștilor Populari Maghiar din România, la 28 septembrie 2019 am organizat ziua profesională a textiliștilor, pentru brodatori, țesători, croitori de port popular/istoric.

În cadrul Zilelor Ținutului Secuiesc, ediția a X-a, am fost coorganizatori ai conferinței profesionale *Regiune – regionalitate – provincie, sau particularitate artistică*, care a avut loc la 12 octombrie 2019, în sala noastră festivă. Conferința a fost prezidată de Péter Stefanovits (conducător al Secțiunii de Arte Plastice a Academiei Maghiare de Arte) și György Szücs (director științific al Galeriei Naționale de Arte), au ținut prelegeri József Gazda, Iréne Kányádi, Katalin Keserü, Gábor Lajta, Lajos Lóska, Gábor Pataki, György Szücs, László Ujvárossy și Zoltán Vécsi Nagy.

La 15 octombrie 2019 a ajuns acasă expoziția noastră reprezentativă de arte plastice, *Panteon*. Legate de expoziție, au fost organizate activități de pedagogie muzeală.

d. Găzduirea unor expoziții și manifestări culturale străine:

Prima manifestare culturală din 2018, de la sediul din Sfântu Gheorghe, a fost organizată în cinstea Zilei Culturii Maghiare, la 22 ianuarie. Expoziția *Talentul lor a fost un dar din partea „milei libere a lui Dumnezeu”* a prezentat viața pictoriței Amál Berde (doamna Dóczy) și a scriitoarei Mária Berde și a fost realizată de Institutul Balassi, cu ajutorul Eparhiei Reformate din Ardeal și al Fundației Házsongárd.

Cu ocazia aniversării a 100 de ani de la nașterea poetului Sándor Weöres, Muzeul Literar Petöfi (Budapesta) a realizat o expoziție în care elementele tradiționale au fost îmbinate cu cele mai moderne tehnici multimedia și cu jocuri interactive. *Dicționarul pus în mișcare* a fost expusă în mai multe locații în Țara Secuiască, fiind deschisă la Sfântu Gheorghe între 27 aprilie și 30 august 2018. Perioada constituind și perioada Zilelor Sfântu Gheorghe, respectiv a Noptii Muzeelor, expoziția itinerantă a fost vizitată la noi de 5632 vizitatori.

După numeroase localități din Ungaria, vernisajul din MNS al expoziției *Încoace de Transilvania – dincolo de Câmpia Tisei. Maghiarii din zona Crișului Negru la cumpăna dintre veacuri* a avut loc la 12 septembrie 2018. Expoziția Muzeului Etnografic (Budapesta) s-a bazat mai ales pe cercetările etnografului István Györfy, dar a prezentat și un film documentar recent realizat.

În paralel, au avut loc o conferință și alte activități legate de arta fotografică documentară și de istoria vestimentației, cu prelegeri ale unor specialiști de la Budapesta și cu participarea Atelierului Foto Kovács din Odorheiu Secuiesc.

Expoziția a fost închisă la 12 ianuarie 2019, cu prelegeri ale lui Edit Katona și Hanga Gebauer (Muzeul Etnografic, Budapesta).

La 17 ianuarie 2019 am primit o expoziție realizată cu ocazia centenarului formării Diviziei Secuiești. După momentele festive de la Târgu Secuiesc, în sediul din Sfântu Gheorghe a fost prezentată cartea referitoare a lui Barna Gottfried și Szabolcs Nagy, ediția îmbunătățită.

Muzeul Ungar al Comerțului și Industriei Hoteliere (Budapesta) ne-a adus expoziția itinerantă *La masa călugărilor*, care a putut fi vizitată la noi între 17 aprilie și 18 septembrie 2019.

– Spațiul Expozițional de Artă Contemporană MAGMA organizează consecvent în regiune manifestări de artă contemporană, începând din 2008, punând accentul pe arte mediatice (expoziții individuale și colective, prelegeri și discuții profesionale, activități de atelier, ediții tradiționale și online).

Din 2018, una din sălile subterane este transformată în atelier pentru activități cu grupuri reduse, dispusă cu laborator foto, printare 3D, masă de lucru pentru realizarea unor animații și alte mijloace digitale, în vederea educării vizuale a elevilor.

În perioada discutată, în Spațiul Expozițional MAGMA au avut loc circa 40 de manifestări artistice. Am evidențiat câteva: *netWorks @ K'Arte & UAP Gallery* (5 noiembrie 2017) a prezentat opere și proiecte bazate pe rețele – a fost deschisă de cercetătorul celebru al domeniului, Albert-László Barabási (USA). Proiectul interdisciplinar și interactiv *Soundweaving*, al lui Zsannett Szirmay, a interpretat cu melodii unele motive vizuale împrumutate din broderia populară (15 aprilie 2018). Artiștii participanți la expoziția *Între poli* (7 mai 2018) au reflectat la problematica polarizării excesive. Prima expoziție din România cu opere originale ale lui Daniel Spoerri (*A digera trecutul – Eat Art și Object Art*, 16 august 2018) s-a concentrat pe întruparea arheologiei culturale, fiind urmată de un banchet organizat între operele expuse, unde cina a fost consumată după un schimb general de bucate (1 octombrie 2018). *METALURGICA Martin Zet, expoziție de Mona Vatamanu & Florin Tudor* (6 martie 2019), a interpretat conceptul muncii și al producției materiale,



Dicționarul pus în mișcare



Încoace de Transilvania – dincolo de Câmpia Tisei. Maghiarii din zona Crișului Negru la cumpăna dintre veacuri

baze ale evoluției umane actuale. Artista Ágnes Előd ne-a prezentat sculpturi de lumină, executate cu drone (23 aprilie 2019). *Liniile aerodinamice ale junglei*, expoziție colectivă, a făcut posibilă întâlnirea cu cele mai noi poziții de artă contemporană din Ungaria (25 iunie 2019). Exercițiul artistic colectiv cu instalații adaptabile, teatru participativ, etc. *Play! MOBILE* (2 septembrie – 23 octombrie 2019) s-a desfășurat în mai multe locații (Baraolt, Cernat, cartierul Örkő din Sfântu Gheorghe). *PREZENȚA INVIZIBILĂ 2.0 Introducere în arta contemporană pentru adolescenți – și nu numai pentru ei* (13 septembrie 2019) a inițiat un dialog între lucrări din Centrul Muzeal Ferenczy din Szentendre și cele ale colecției MAGMA, într-un joc de pedagogie muzeală. *LIBERTATEA TRECUTULUI* („Artă fotografică neoavangardistă în Ungaria din anii 1960 până în prezent”) a prezentat o selecție din colecția de fotografii a lui Róbert Alföldi.

– Muzeul Bazinului Baraolt

organizează cu regularitate întâlniri cu autori literari, în cadrul Cenaclului Tortoma, în muzeu, alături de concerte și vizionare de filme documentare. În această perioadă au fost prezentate și filme din Voivodina și Slovacia.

În fiecare an, muzeul este organizator principal al Zilelor Culturale din Bazinul Baraolt. Cu ocazia ediției a XXVII-a a fost deschisă și expoziția *Pe urmele lui Balázs Orbán în Bazinul Baraolt*, pe baza lucrărilor unei tabere de fotografi.

Activități de pedagogie muzeală au avut loc de exemplu cu ocazia sărbătorilor de Paște.

– Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat a organizat în această perioadă în jur de 30 evenimente culturale.

În anul 2018 a avut loc aniversarea a 45 ani de funcționare a muzeului. Pe de altă parte, numeroase programe s-au legat de expoziția privind primul război mondial: prezentarea unor cărți în organizarea BNSZ și a Bibliotecii Județene „Bod Péter”. S-a organizat cu succes ediția a VI-a a „*BuRRogtató*” din Cernat (întâlnirea specialiștilor mecanici agricoli). A avut loc, de asemenea, aniversarea a 10 ani de la începutul programului comun cu Fundația Pentru Maghiarii de Pretutindeni din Pécs („*KaPoCs*”).

S-a prezentat volumul *Hagyományos népi mesterségek Háromszéken és Erdővidéken*, despre meșteșugurile tradiționale din zonă (vezi mai jos). S-au organizat numeroase programe pentru familii, în special înainte de Paște și Crăciun. Activitățile s-au concentrat tot mai mult asupra copiilor: în cadrul programului *Mascații*, de exemplu, copiii au putut participa nu numai la carnaval, dar și la activități meșteșugărești.

În 2019 au fost organizate 15 evenimente culturale, două mari (*Csernátóni BuRRogtató*, și în acest an în a treia sâmbătă din septembrie, respectiv întâlnirea cântecelor militare), celelalte legate de sărbători, activități de pedagogie muzeală, tabere de vară ca prima tabără internațională *Play! MOBILE*.

László Haszmann și Lajos Haszmann au participat și în 2019 (prima sâmbătă din septembrie) la întâlnirea mecanicilor organizată de Muzeul de Mașini Agricole din Mezőkövésd (Ungaria), un schimb de experiență tradițional între specialiștii mecanici agricoli.

– În Muzeul de Istorie a Breslelor „Incze László” din Târgu Secuiesc

în 2017-2018 au fost organizate următoarele expoziții: cea itinerantă a artiștilor din Miercurea-Ciuc; cea individuală a sculptorului Barna Éltés; expoziția festivă în cinstea zilei de 15 martie (ediția a XXIX-a); Incitato (ediția a XXVI-a); a XXXIII-a ediție a expoziției *Barcsay: maeștru și discipolii*, organizată împreună cu Fundația de Arte Plastice „Barcsay Jenő”; *Lumea generațiilor* (expoziție din lucrările pictorului István Incze și ale familiei); în cadrul Anului Jubiliar Kodály: „*Să se bucure toată lumea!*”

În 2019, muzeul a organizat opt expoziții, împreună cu Asociația Prietenilor Muzeului: expoziția individuală a sculptorului András Vetró care a împlinit 70 de ani; expoziția tradițională de la sfârșitul anului școlar a secției de grafică din Liceul Teoretic „Nagy Mózes”; în iunie, expoziția comună a absolvenților din 1963 ai Liceului de Artă de la Târgu Mureș; în iulie, expoziția taberei anuale Incitato; în august-septembrie, expoziția individuală a pictorului K. László Vajna; în octombrie, cea a lui Margit Köllő.

– Evenimentele culturale din Muzeul Ceangăiesc din Zăbala:

În 2018, la 7 octombrie a fost deschisă expoziția individuală de pictură *Jenő Barthos (1918–2018)*, din lucrările fostului director de școală de la Zăbala; la 23 octombrie a avut loc *a XV-a aniversare a deschiderii muzeului*, cu o serie de evenimente culturale: expoziția itinerantă *Reforma în partea de est a Europei – Transilvania* (vezi mai sus); vernisajul expozițiilor *Moștenirea culturală a sașilor din Transilvania*, respectiv *Modul de viață al unei familii secuiești de agricultori din Zăbala în sec. al XX-lea*; prezentarea cărții lui Attila Dimény, *A polgárosodás társadalmi és kulturális hatásai Kézdivásárhelyen (1750–1944)* (vezi mai jos).

În 2019, la 27 ianuarie a fost deschisă expoziția *Tradiții șamanistice în satele ceangăiești din Moldova*; la 19 martie a fost prezentată cartea lui Lilla Szabó, *Interetnikus kapcsolatok Felső-Háromszéken*; la 10 august a avut loc vernisajul expoziției *Covoarele vopsite secuiești și ceangăiești*.

4. Viața științifică

4.1. Cercetare internă și externă

– Biblioteca a asigurat logistică (literatură de specialitate și material documentar) pentru activitatea profesională din muzeu, inclusiv colaboratorilor externi permanenți, respectiv a stat la dispoziția cercetătorilor străini. Cele mai importante rezultate datorate acestora din urmă le mulțumim colegilor din Biblioteca Ráday (Budapesta), care au identificat trei exemplare unice și alte patru, cunoscute numai în câte două exemplare, în colecția de carte veche din secolul al XVIII-lea. (Cf. Ágnes Berecz – Gyöngyi Bíró: *Három református lelki könyv*, Borda Antikvárium, Zebegény, 2018).

În afara celor amintite, principalii noștri parteneri științifici au fost: BNSZ (proiect comun pentru programe de durată medie cu Direcția Științifică și cu Colecțiile Speciale, în special secțiile Carte Veche, Manuscrise, respectiv cu echipa Res Libraria Hungariae și secția Restaurare și Legătură: programele mai importante au fost clasarea manuscriselor Muzeului Memorial „Arany János” din Salonta, programele *Cantio Iucunda*, cercetarea moștenirii lui Géza Nagy și a fragmentelor din MNS), Biblioteca Academiei Ungare de Științe (în special secțiile Manuscrise și Colecția Orientală: de evidențiat cercetarea manuscriselor legate de activitatea MNS), Biblioteca Universitară din Budapesta, colegi din AUȘ Institutul de Istorie și Rețeaua de Cercetare „Eötvös Loránd” Institutul de Științe Literare (programele *Cantio Iucunda*, manuscrisele cu cântece și micile tipărituri tip trash ale MNS), Biblioteca Teleki-Bolyai din Târgu Mureș (inventarizarea exemplarelor din județele Covasna și Harghita ale Bibliei de la Oradea, cu Árpád Csáki), BCU Cluj, Arhiva Luterană Honterus (Brașov), Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat” (Făgăraș), Arhiva Centrală Regională din Karlsruhe.

Cercetările efectuate în Bibliotecă (în special în arhiva științifică) au stat la baza a cel puțin unei duzini de studii științifice publicate în anuarul prezent.

– În Secția de Științele Naturii, entomologul Irén Kocs a participat la cercetări de teren privind biodiversitatea curculionidelor, împreună cu specialiștii Societății Entomologice Maghiare, în Țara Secuiească (Munții Harghita, Munții Ciucului, Munții Bodoc, Munții Baraolt), precum și în Dobrogea. Ca rezultat al cercetărilor, în 2018-2019, în urma preparării și determinării, *colecția de curculionide* a muzeului s-a îmbogățit cu 847 de exemplare.

Dat fiind faptul că în 2017-2018 au reușit să prelucreze și colecția dobrogeană a Muzeului „Grigore Antipa” din București (2616 de exemplare, aparținătoare la 258 de specii), fundamentarea faunei de curculionide a Dobrogei a ajuns în fază de finalizare.

De asemenea, s-a terminat constituirea colecției de curculionide a MNS (13.530 de exemplare, din 761 de specii), *catalogul* fiind în curs de redactare.

– Secția de Arheologie-Istorie a efectuat *săpături preventive* la mai multe obiective (bisericele reformat de la Zăbala și Ghidfalău, castelul Kálnoky de la Valea Crișului, castelul Tarnóczy–Mikes de la Sânzieni, biserica unitariană fortificată de la Aita Mare).

De evidențiat, datorită sprijinului financiar acordat de Fondul „Bethlen Gábor”, specialiștii MNS, împreună cu specialiști externi, au realizat un proiect complex în cursul anului 2018, cu scopul de a prelucra materialul arheologic, istoric și de istoria artei, provenit din cercetarea castelului Béldi–Mikes de la Ozun. Istoriograful Árpád Csáki (Direcția Județeană pentru Cultură Covasna) a prelucrat istoria familiilor posesoare și a domeniului, arheologii Sándor József Sztáncsuj, Mihály Huba Hőgyes și Alpár-Imre Lokodi rezultatele săpăturilor din 2016-2018, muzeografa Enikő Szőcsné Gazda și masteranda Ilka Boér (Universitatea Babeș–Bolyai) obiectele reprezentative de ceramică și de cahle, arheologul László Keve (Muzeul Județean Mureș) tezaurul monetar descoperit, arheologul István Botár (Muzeul Secuiesc al Ciucului) a efectuat interpretările dendrocronologice.

În cursul pregătirii reabilitării bisericii fortificate de la Sfântu Gheorghe, săpăturile preventive au fost executate de asemenea de MNS, în 2018-2019 (arheologii József Sztáncsuj Sándor și Mihály Huba Hőgyes, istoricul de artă Ilka Boér, studentă la arheologie a UBB, arheologul József Puskás din Muzeul „Tarisznás Márton”, Árpád Konnát, student la arheologie al Universității „Eötvös Loránd”).



Culegere nocturnă (Cetatea Histria, 21 iunie 2019)

Muzeograful-istoriograf András Tóth-Bartos a participat ca specialist științific la realizarea filmelor documentare *Maghiari în România, 100 de ani*, partea a II-a și a VII-a. Publicațiile lui mai importante au fost: Zagon a „kis magyar világ” idején, în: *Zagon* (red. Árpád Csáki – István Kinda – Balázs Nagy – Szabolcs Barnabás Tóth), Ed. Háromszék Vármegye, Sf. Gheorghe, 2018, 85-95; Zagon în perioada „micii lumi ungurești”, în: *Zagon* (red. Árpád Csáki – István Kinda – Balázs Nagy – Szabolcs Barnabás Tóth), Ed. Háromszék Vármegye, Sfântu Gheorghe, 2018, 85-96.

Publicațiile mai importante ale muzeografei Noémi Zsuzsanna Both sunt: Jakó Zsigmond és Imreh István, în: *Értelmiségi válaszutak 1945 után: Egy akadémiai ülészek előadásai* (red. Gábor Papp), Ed. Kossuth, Budapesta, 2017, 179-195; A „rendtartó” és „törvényhozó székely falu” értelmezésének kontextusai. Reflexiók Imreh István történetírói munkásságáról, în: *Tanulmányok Erdély 19–20. századi történetéhez* (red. Gyöngy Kovács Kiss), Ed. Komp-Press, Cluj, 2018, 231-264; „A székelyek múltjának marxista feltárásáért.” Programadó írások a szocializmus időszakából, în: *Certamen V. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában* (red. Emese Egyed și Tamás Fejér), Societatea Muzeului Ardelean, Cluj, 2018, 271-282.

– Specialiștii Secției de Etnografie au participat la mai multe proiecte de cercetare individuale sau colective:

Muzeografa-etnograf Enikő Szőcsné Gazda și-a continuat în special cercetările privind istoria mișcărilor de industrie locală. A participat de asemenea la proiectul Universității Teologice din Debrecen, privind inventarizarea completă a bisericilor luterane maghiare și slovace din Transilvania. A ținut prelegeri la următoarele sesiuni științifice: *Hullóidő* (AUȘ Centrul de Cercetări de Științe Sociale, Budapesta), *Mágia, ima, misztika* (Societatea Etnografică „Krizsa János” – SMA, Cluj), *Országos Textil Konferencia* (Asociația de Artă Populară din Județul Békés, Békéscsaba). În 2018 a fost coautoare a volumelor editate din rezultatele inventarizării luterane amintite: *Brassói Magyar Evangélikus Egyházmegye, I–II*, Debrecen (descrierea muzeografică și identificarea obiectelor textile, ceea ce reprezintă două treimi din volume).

Alte lucrări publicate, ale sale: A dél-erdélyi textilipar 18–19. századi központjai és néhány terméktípusa, în: *Pamutkendő, vasszék, fajansztányér. Tárgykészítés és fogyasztás Magyarországon az ipari forradalom korában* (red. Péter Granasztói), Muzeul Etnografic, Budapesta, 2018, 173-193; The Trend Changes of the Cottage Industry in the 20th Century. The Example of Lace from the Székely Land, în: *Cultural Heritage and Cultural Politics in Minority Conditions* (red. Árpád Tőhötöm Szabó și Mária Szikszai), Asociația Aarhus și SEKJ, Cluj, 2018, 233-245; Mézeskalácsosok a csíksomlyói búcsún, în: *Aranymadár. Tanulmányok Tánccos Vilmos tiszteletére* (red. Albert Zsolt Jakab și Lehel Peti), SEKJ – UBB Institutul de Etnografie și Antropologie Maghiară – SMA, Cluj, 2019, 355-363; Szakrális tér – privatizált egyházi tér. Díszkendők a Brassói Magyar Evangélikus Egyházmegye gyülekezeteiben, în: *Mágia, ima, misztika. Tanulmányok a népi vallásosságról* (red. Vilmos Tánccos și Lehel Peti), SEKJ, Cluj, 2019, 198-207; Úrasztali borosedények Marosvásárhelyről, în: *Pietas et Scientia: Tanulmányok P. Szalay Emőke tiszteletére* (red. Márta P. Szászfalvi și Máté Kavecsánszky), Universitatea din Debrecen Catedra de Etnografie – Eparhia Reformată de Dincolo de Tisa – AUȘ–UD Grupul de cercetare de Etnografie, Debrecen, 2019, 75-85; A kerámiakészítés technikátörténeti vázlata, în: *Fejezetek Székelyföld technikátörténetéből* (red. László Márton), SMA, Cluj, 2019, 11-58.

Muzeograful-etnograf István Kinda a cercetat în primul rând meșteșugurile populare tradiționale din Treiscaune și zona Baraolt, care vor avea rol însemnat și în noile expoziții de bază etnografice planificate. Fundația MNS a obținut finanțare în 2019, din partea Fondului „Bethlen Gábor”, pentru un program ce vizează acest domeniu, făcând posibilă îmbogățirea bazei noastre de date referitoare. Pentru a prezenta rezultatele, István Kinda a ținut patru prelegeri în această perioadă (la Cluj, Cernat, Zăbala și Viforoasa), de asemenea, a realizat cu József Simon două filme documentare. La sfârșitul lui 2017 a publicat volumul reprezentativ, bogat ilustrat, *Hagyományos népi mesterségek Háromszéken és Erdővidéken*, de 370 pagini, concomitent cu o carte editată de SEKJ, *Kontrasztok: gazdálkodási minták két székelyföldi régióban*, în care compară tradiții din Treiscaune cu cele de pe valea Târnavei Mici. În 2018 a publicat și memoriile fostului preot reformat din Viforoasa, Sándor Nagy, cu titlul *Kispalástos küzdelem (1887–1966)* (vezi aceste volume din urmă și la activitatea editorială MNS).

A mai publicat lucrările: Társadalmi rétegződés és gazdasági élet Zagonban, în: *Zagon* (red. Árpád Csáki – István Kinda – Balázs Nagy – Szabolcs Barnabás Tóth), Ed. Háromszék Vármegye, Sf. Gheorghe, 2018, 217-236; Structura socială și viața economică în Zagon, în: *Zagon* (red. Árpád Csáki – István Kinda – Balázs Nagy – Szabolcs Barnabás Tóth), Ed. Háromszék Vármegye, Sf. Gheorghe, 2018, 223-242.

– În Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat muzeografa Orsolya Dimény-Haszmann și-a luat cu succes doctoratul în septembrie 2019, cu lucrarea *A csernátóni Haszmann Pál Múzeum története – Intézményalapítás, intézményesülés, a múzeum első évtizedei* (UBB Facultatea de Filologie, Cluj).

A mai publicat lucrările: A Csernátóni Népfőiskola szerepe, működése, în: *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 25. Néprajzkutatás Erdélyben: intézmények, kutatói életpályák, mentalitások* (red. Vilmos Keszeg – Anna Szakál – Emese Virginás-Tar), SEKJ, Cluj, 2017, 147-183; *Nők a nagy háborúban* (studiu), Institutul Balassi – Ed. ARTprinter, Sf. Gheorghe; A csernátóni Magyaróssy Ferenc naplója, 2, *Csernátóni Füzetek*, 68, 2017, 10-13; A Cseh Tibor Emlékkönyvtár története. Állományépítés, dedikációk, kapcsolatháló, *Erdélyi Múzeum*, 2019/2, 127-139; Rész az egészben, az egész mint rész (recenzie), *Erdélyi Múzeum*, 2019/2, 183-185.

– În Muzeul de Istorie a Breslelor „Incze László” din Târgu Secuiesc, muzeograful Attila Dimény a publicat câte o carte atât în toamna anului 2018, *A polgárosodás társadalmi és kulturális hatásai Kézdivásárhelyen (1750–1944)* (lucrarea de doctorat din 2015 a autorului, lărgită), cât și în toamna anului 2019, *Kegyelet emlékéül állították. A kézdivásárhelyi református temető kulturális öröksége* (rezultate ale cercetărilor autorului din perioada 2014-2019) – editate amândouă de SEKJ din Cluj (editarea cele din urmă a fost sprijinită și de MNS).

4.2. Sesiuni științifice și de popularizare a științei, alte activități din domeniu

– La 28 septembrie 2018, din cele patru prelegeri ținute în Noaptea Cercetărilor, în BNSZ (Budapesta), trei (ale lui Hunor Boér, MNS; Farkas Gábor Kiss, Universitatea „Eötvös Loránd”; Marianne Érdi, BNSZ) vizau problematica expoziției noastre, *Cantio Iucunda*, deschisă tot acolo, în ziua precedentă.

La 28 noiembrie 2018, sesiunea științifică din MNS, organizată cu ocazia Sărbătorii Științei Maghiare, se axa de asemenea pe tematica *Cantio Iucunda*: istoricul literar Szabolcs Molnár (profesor ieșit la pensie al Universității din București Catedra de Hungarologie), istoriograful Árpád Csáki (DJCC) și heraldicianul Attila István Szekeres au discutat moștenirea noastră umanistă păstrată din epoca Iagelonilor.

La 17 ianuarie 2019, cu ocazia a 100 de ani de la constituirea Diviziei Secuiești, în Sala Bartók a MNS au ținut prelegeri muzeograful Péter Illésfalvi (Institutul și Muzeul de Istorie Militară, Budapesta), respectiv muzeograful János Bene (director onorific al Muzeului „Jósa András” din Nyíregyháza).

La 23 octombrie 2019 am găzduit sesiunea științifică organizată în memoria arheologului *Gyula László (1910–1998)*. Au ținut prelegeri cercetători din AUȘ, Institutul „László Gyula” din Budapesta, Muzeul Național Ungar Muzeul Regele Matia (Visegrád), respectiv foști colegi din MNS (Gabriella M. Lezsák, György Szabados, Péter Gróf; Mihály János, Zsolt Székely). Sarcina moderării a fost îndeplinită de colegul nostru arheolog Mihály Huba Hőgyes.

– Muzeul Etnografic Ceangăiesc și SEKJ din Cluj organizează în fiecare an în muzeul din Zăbala practica profesională a studenților de la UBB Catedra de Etnografie și Antropologie Maghiară.

Aici organizează Seminarul Cercetărilor Etnografice Tineri, de asemenea în fiecare an, Asociația Pro Museum și UBB CEAM. Seminarul din 13 iulie 2018 a dezbătut schimbarea strategiei și modului de viață, specifice gospodăriilor mijlocii de la țară în secolul al XX-lea. Tema seminarului din 14 iulie 2019 a fost conviețuirea dintre romi și maghiari la Zăbala.

5. Activitate editorială

În această perioadă, muzeul nostru a finalizat anuarul *Acta Siculica 2016–2017*, respectiv a editat catalogul *Az Incze László Céltörténeti Múzeum és gyűjteményei* (red. Attila Dimény, Sf. Gheorghe, 2018). Am fost coeditori ai volumului amintit mai sus, al lui István Kinda: *Kontrasztok. Gazdálkodási minták két székesföldi régióban*, SEKJ, Cluj, 2017 și ai operei monumentale a lui Béla Szalai, *Iconographia Locorum Transylvaniae* (Cluj – Sf. Gheorghe, 2018), alături de Fundația Iskola și Ed. ARTprinter. De asemenea, am fost coeditorii diplomatarului *Háromszék az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején* (red. Lajos Demeter – Sándor Pál-Antal – Attila Süli, 2018), acesta publicând izvoare pașoptiste care în mare parte provin din fosta colecție de arhivă istorică a MNS, volumul reprezentativ apărând datorită sprijinului financiar al familiei Tuzson, cu toate că Editura Mentor din Tg. Mureș, în mod regretabil, a omis să specifice toate aceste date și nu ne-a cerut acordul nici în privința copertei. Ediția a fost sprijinită și de Fondul Cultural Național din Ungaria, respectiv Fundația MNS. Am fost coeditori și în cazul cărții amintite deja, *Nagy Sándor: Kispalástos küzdelem (1887–1966)* (red. István Kinda, Asociația Pro Havadtő, 2018), ai celor două ediții ale culegerii de izvoare *SZENTANNA* (red. Hunor Boér și Sándor Tamás, Centrul de Cultură al Județului Covasna, 2018 și 2019), respectiv ai variantei maghiare a catalogului *Harald Roth et alii: Reforma în partea de Est a Europei – Transilvania* (Deutsches Kulturforum östliches Europa, Potsdam, 2018).

În ediție comună a Muzeului Etnografic Ceangăiesc din Zăbala și a SEKJ au apărut două volume ale lui Ferenc Pozsony: *Medvék, hejgetők, urálók* (Zăbala–Cluj, 2018) și *Székely és csángó festékes gyapjúszőnyegek* (Zăbala–Cluj, 2019).

Alte ediții de menționat: 13 cataloage MAGMA, respectiv numărul 68 al revistei *Csernátoni Füzetek* (ed. Asociația Culturală „Haszmann Pál” din Cernat și MNS, 2017).

Sperăm că, răsfoind raportul nostru, cât și anuarul prezent, reușim să trezim interesul Cititorului față de munca creativă, culturală și științifică din instituția noastră.

Activity Report of the Székely National Museum (November 2017 – October 2019)

(Abstract)



The *Panteon* exhibition at Budapest

The Székely National Museum is a cultural and scientific institution of regional interest in Romania, financed by the Covasna County Council (Kovászna Megye Tanácsa). At present, it is comprised of four internal sections in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) – namely, the sections of natural history, archaeology-history and ethnography together with the library which constitutes a section of its own –, and six external units – the Museum of Erdővidék in Barót (Baraolt), the Haszmann Pál Museum in Csernáton (Cernat), the Museum of Guilds' History in Kézdivásárhely (Tg. Secuiesc), the Csángó Ethnographical Museum in Zăbala, the MAGMA Contemporary Art Space and

the Gyárfás Jenő Art Gallery in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe). Its permanent and temporary exhibitions were visited during this period by nearly 100,000 tourists and locals. In accordance with the mission of the Székely National Museum, we tried to surprise our visitors with innovative and substantial expositions and events. Beside this, we all did our best to preserve the values entrusted to us as carefully and circumspectly as possible; we continued to process in a professional manner the collections, in addition to enlarging them by collecting and otherwise acquiring new objects. Furthermore, we did not cease to put information, documents, photographs and objects at our visiting researchers' disposal, either. Compared to the previous years, the Museum is currently facing a major challenge, since the renovation of the main Sepsiszentgyörgy building, which was built well more than a hundred years ago, is soon to begin. Due to the upcoming renovation works, most of our objects must now be relocated, and therefore it became necessary to create new, safe storage areas up to the task and our standards to temporarily house these.

RÉGÉSZET – TÖRTÉNELEM

Sztáncsuj Sándor József – Hőgyes Mihály Huba

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A FELDOBOLYI
REFORMÁTUS TEMPLOMBAN

Bevezetés

Feldoboly református templomának történetéről egészen a közelmúltig igen kevés adat állt a rendelkezésünkre. Az írott forrásokban első ízben csupán a 16. század második felében említett település lakói valamikor az említett század végén tértek át a református hitre, s a történeti szakirodalom többnyire csak elméleti alapon feltételezte, hogy jelenlegi templomuknak már a középkorban is lehetett valamilyen előzménye.¹ A furcsán aszimmetrikus alaprajzú, erősen megdőlt falú mai templom az utóbbi száz év során igen leromlott állapotba került, s 2004-ben biztonsági okokból be is zárták. Az azóta eltelt közel másfél évtized során több próbálkozás is történt az épület rendbetételére. A fokozatosan meginduló állagmegóvási munkák, valamint az ezekhez kapcsolódó, kisebb volumenű falkutatások több, eddig ismeretlen építési periódus emlékeit hozták napvilágra. Sikertelenül feltárni például több, a mai ablakoknál alacsonyabban álló, elfalazott ablakbéllet nyomait a keleti és déli falon, valamint a templom falait díszítő, protestáns időkben készült festmények és feliratok maradványait is. 2017 tavaszán a templom korábbi padlóját felszedték, és átfogó tereprendezési munkálatokat végeztek az épület északi, keleti és déli oldalán. Ekkor nyílt lehetőség a régészeti kutatásokra.

Munkánk célja egyrészt a tereprendezéshez szükséges régészeti szakfelügyelet, másrészt a templom falain látható repedések és a falszövetben megfigyelhető elváltozások okainak a megállapítása, valamint a feltételezett építéstörténeti fázisok tisztázása volt. Ásatásaink, amelyek szerencsésen egészültek ki az egyházköztség történetét vizsgáló levéltári kutatásokkal,

értékes adatokkal gazdagították az addig részleteiben nem ismert műemlék előzményeit, építéstörténetét, egyben kiemelve annak régészeti és művészettörténeti jelentőségét.² Az alábbiakban a régészeti kutatások eredményeit fogjuk röviden összefoglalni.

Feldoboly (románul: *Dobolii de Sus*, Kovászna megye) a történelmi Háromszék egyik legkisebb települése, a Bodzafordulói-hegység északi peremének keskeny, teknő alakú völgyében fekszik (1. tábla, 1). Az egykori Sepsiszékhez tartozó falucska első, bizonyosan adatolható írásos említése a 16. századból származik,³ s a kora újkor folyamán önálló protestáns anyaegyházzal rendelkező, de meglehetősen szegény településként szerepel az írott forrásokban.⁴ Református temploma a falut övező hegyvonulat keleti lábánál, az északnyugati irányban erősen lejtő domb oldalába épült. Az országos műemlékjegyzékben is szereplő, négyszögletes, kissé trapéz alakú, enyhén északnyugat–délkeleti irányba tájolt templomot (nyilvántartási száma CV-II-m-A-13209) és a nyugat felől hozzáépített, hagymasisakos harangtornyot cinteremfal kerítette, amelynek északi oldalát a múltban lebontották (1. tábla, 2, 3; 2. tábla, A–B). Az épületnek két bejárata van, a ma használt ajtó a déli hajófal közepén, míg a nyugati, korábban befalazott bejárat a torony alatt nyílik. A templomban két, fából épített karzat, valamint egy kőalapozású, téglából rakott szószek található (1. tábla, 4). A nyugati karzatba a délnyugati sarokhoz hozzáépített, külső karzatszárny vezet (1. tábla, 3). A templom festett mennyezetét és szintén gazdagon díszített (a 20. században sajnálatos módon erősen átfestett) padozatának egy részét Szendrei József mester készítette a 18. század második felében (1. tábla, 5).⁵ A templomot

¹ A település és a templom történetéhez lásd ORBÁN Balázs 1869, 160; KÓNYA Ádám 1970; BINDER Pál – CSÉREY Zoltán 1991; CSÁKI Árpád 2017.

² Az ásatásokat a Sepsis Református Egyházmegye és a Feldobolyi Református Egyházköztség, valamint a felújítási munkálatokat tervező és felügyelő Linea Kft. támogatásával végeztük. A munkánk során nyújtott támogatásért köszönettel tartozunk Albert János feldobolyi református lelkésznek, Bodor Csaba és Ferenczi Sámuel mérnököknek (Linea Kft.), Bordi Zsigmond Lóránd régész és Csáki Árpád történész kollégáknak (Kovászna Megyei

Művelődési Igazgatóság) valamint Konrád Árpád régészhallgatóknak (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régészettudományi Intézet). Köszönet illeti Botár István (Csíki Székely Múzeum) és Sófalvi András (Haáz Rezső Múzeum) kollégáinkat is a tanulmány megírásához nyújtott hasznos tanácsokért, észrevételekért.

³ SzOkI, II, 223; CSÁKI Árpád 2017, 3.

⁴ Lásd pl. SzOkI Ús, IV, 62, 387; SzOkI Ús, V, 33–34; SzOkI Ús, VIII, 157–158; BINDER Pál – CSÉREY Zoltán 1991.

⁵ CSÁKI Árpád 2002; SZÓCSNÉ GAZDA Enikő – MIHÁLY Ferenc 2013, 627.

a déli oldalon három nagyobb méretű, félköríves záródású ablak világítja meg, míg a szószerkezhez az északi falon nyitott, hasonló formájú, de kisebb ablak szolgáltat világítást. A felújítást megelőzően, Kiss Loránd által végzett falkutatás során a déli falon a jelenlegi ablakoktól kissé eltérő helyen és mintegy méterrel alacsonyabban található, befalazott, tölcsekes keresztmetszetű, vakolatból kialakított profilú ablakbélletek láttak napvilágot (1. tábla, 6; 5. tábla, 6). Később, a felújítás alkalmával a templom belsejében Szakács Tamás is folytatott falkutatást. A vakolat leverését követően a keleti oldalon is előbukkant egy befalazott ablak részlete, az északi falon pedig egy másodlagos helyzetben lévő, faragott köelemet sikerült megfigyelni.⁶ A hajóhoz nyugatról hozzáépített harangtorony (1. tábla, 3) a források szerint a 18. században épült, 1693-as évszámot viselő harangját eredetileg a nagyborosnyói református egyház számára öntötték.⁷

A nem túl előnyös földrajzi elhelyezkedés az épület formáját és fizikai állapotát egyaránt nagymértékben befolyásolta. A hajó északi és déli falai erőteljesen megdőltek az idők folyamán, ezért az északi falat a 19. század közepén három masszív támpillérrel támasztották meg (5. tábla, 7). A hajóhoz utólag hozzáépített torony alatti, nyugati bejáratot befalazták, és a torony belsejét az első emelet magasságáig földdel, építési törmelékkel töltötték fel. A statikai problémák és a magas külső talajszint miatt felkúszó nedvesség nyomán a falakon széles repedések keletkeztek, az épület egyes részei látványosan elváltak egymástól. Az életveszélyesnek ítélt épületről az elmúlt két évtized során több építészeti felmérés is készült, melyek eredetileg a falak részleges visszabontását és újjáépítését is javasolták.⁸ Csak a legutóbbi, geoszondákkal végzett statikai vizsgálat derítette ki, hogy az épületet napjainkban nem fenyegeti aktív degradáció,⁹ így a falak lebontására végül nem került sor.

Az ásatások leírása

Az ásatásokat és a régészeti szakfelügyeletet 2017. április 21. és május 4., valamint szeptember 15. és 29. között végeztük. A viszonylag szűkös pénzügyi keretből, kis létszámmal végzett ásatás során tíz szelvényt nyitottunk (2. tábla, B), a kutatott terület nagysága összesen 32,75 m² volt. Az előkerült régészeti jelenségek szintezését a templom déli bejáratának küszöbszintjéhez képest végeztük ($\pm 0,00 = 562,19$ m). Az ásatás során csak a templom belsejének és kívül a déli oldal környékének a vizsgálá-

tára volt lehetőség – az északi oldalon feltételezhető sekrestye azonosítására, feltárására nem kerülhetett sor. Ásatásainkkal egy időben Csáki Árpád történész kollégánk az egyházközség saját birtokában vagy az állami levéltárban található iratokat tanulmányozta, értékes adatokkal egészítve ki a régészeti kutatás által nyújtott építéstörténeti képet.¹⁰

Az ásatás a templombelső vizsgálatával vette kezdetét. Az épület délnyugati sarkában, a nyugati karzat alatt nyitott 1. szelvényben (3. tábla, 1) eredetileg a nyugati és déli falon látható nagyméretű, függőleges irányú repedések okát kívántuk tisztázni. A 4×1 m alapterületű szelvényben a következő rétegtani megfigyeléseket tettük. A már korábban eltávolított deszkapadló alatt egy 10-20 cm között változó vastagságú, világosbarna, homokos, laza töltésréteg, ez alatt vékony, 3-5 cm-es sárga, agyagos sáv húzódik. A fenti rétegeket egy sokkal vastagabb, 40-60 cm-es, köveket, kavicsot, habarcsot és téglát, itt-ott apróra törött, festés nyomait is viselő vakolatdarabokat is tartalmazó, barna földréteg követi. Ez a három réteg a templom belsejében mindenhol előfordul. A barna földréteg alatt, a mai felszíntől átlagosan 65-80 cm mélységben, a mai templom tájolásától kissé eltérő, észak-déli irányú kőfal nyomaira bukkanunk (3. tábla, 1). A kisebb-nagyobb, szabálytalan formájú kövekből, szürkés-világosbarna, nem túl jó minőségű habarccsal épített fal vastagsága 75-80 cm. Nagyjából a szelvény közepén egy kb. 120 cm-es hosszúságú nagyméretű, keskenyre faragott kövekből kialakított küszöb nyomai láttak napvilágot. A mai templom déli és nyugati falai közvetlenül ráépültek a korábbi, visszabontott nyugati falra. A mai falon megfigyelhető, függőleges repedések éppen az egykori fal külső oldalától indulnak, ahol a felépített délnyugati saroknak nem volt megfelelő alátámasztása. Az elbontott, korábbi falat a szelvény egyes részein vékony, homokos-agyagos földréteg borította, ez alatt pedig 20-30 cm vastagságú, sötétbarna, itt-ott köveket és apró habarcsszemcséket is tartalmazó réteg figyelhető meg. Ez a sötétbarna réteg lehetett a középkori humusz, amely már közvetlenül a sárgásbarna, kemény, kavicsos-márgás őstalajon fekszik.

Mivel a megtalált nyugati zárófal sarkai kívül estek az 1. szelvény területén, ugyancsak a karzat alatt, az épület északnyugati sarkában is nyitottunk egy 3×1 m alapterületű felületet (3. tábla, 2). Ebben a 2. szelvényben meg is találtuk az egykori fal sarkát, a mai felszíntől mindössze 40 cm mélységben, tehát valamivel magasabban, mint az 1. szelvény területén.

⁶ A falkutatások eredményeiről lásd KISS Lóránd 2001; SZAKÁCS Tamás 2017.

⁷ KISGYÖRGY Zoltán 1996, 7.

⁸ SZABÓ Bálint – KIRIZSÁN Imola 2000, 18–19.

⁹ FEKETE Tibor 2016.

¹⁰ Lásd CSÁKI Árpád tanulmányát a jelen kötetben.

Az egykori sarokhoz annak részleges megbontásával, utólag hozzáépített ferde támpillér csatlakozott, melynek vége a mai nyugati fal alá esik, jókora repedést okozva itt is a falszövetben. A támpillér vastagsága nagyjából 95 cm. A rétegtani helyzet hasonló az 1. szelvényben megfigyelt stratigráfiához, annyi különbséggel, hogy az egykori fal bontási rétegének megfelelő, köves-habarcsos, barna réteg itt valamivel vastagabb, mintegy 60-70 cm volt. A régi fal nem volt túl mélyen megalapozva, mindössze 10-15 cm mélységben hatolt be az őstalajba. A két szelvényben tehát egy, a mai templomnál korábbi épület nyugati zárófalát sikerült azonosítani, közepén egy 115-120 cm-es szélességű bejáratral.

Következő szelvényeinkkel ennek a korábbi templomnak a szentélyét kerestük. A mai északi hajófal mellett, a szószéktől keletre nyitott 3. szelvényben (3. tábla/3; 4. tábla) ezt sikerült is megtalálni. A 2x2 m alapterületű, északi irányban 1 m-rel kibővített szelvény közepén, 70-75 cm mélységben egy félköríves vonalú, 75-85 cm szélességű fal alapozása látott napvilágot. A falat ezen a szakaszon igen mélyen visszabontották: a szelvény keleti végében csupán egy-két kősor maradt meg belőle. Felette az 1-2. szelvényekben megfigyelt rétegsorok húzódtak, ám a visszabontott fal tetejét lezáró vékony, homokos-agyagos sáv felett egy másik, valamivel lazább állagú, 15-20 cm vastagságú bontási réteg is megfigyelhető. A régi szentélyfal itt is, akárcsak a hajó alapozása, mindössze egy kősorral volt bemélyítve az őstalajba. A fal külső oldalán az őstalaj felületét 2-3 cm vastag, sárga agyagot és szenes szemcséket tartalmazó, kemény földréteg borítja.

Az egykori szentélyfaltól 120 cm-re északra egy középkori sír (M-1) maradványa került elő, amelyet az új templom északi falának alapozásával elvágtak; a csontvázból csak a jobb oldalra billent koponya, a jobb felkarcsont, valamint néhány borda töredéke maradt meg (3. tábla, 4).

Az egykori szentély további részeinek a feltárása véget, a 3. szelvénytől délre, a szószék előterében nyitottuk meg az utólag egyesített, összesen 8,7 négyzetméteres alapterületű, 4. és 5. szelvényeket (3. tábla, 3, 5). A két szelvényben, közvetlenül a szószék alatt sikerült megtalálni az egykori templom vállát és a diadalívet. Az enyhén nyújtott félkörív vagy patkó alakú szentély fala egybeépült a hajó falával, a két falrész csatlakozásánál nem láttunk elválásra utaló nyomokat. A hajó északi irányban mindössze egy falvastagsággal, kb. 80 cm-rel szélesebb a szentélynél. A diadalív hosszúsága 60 cm. Az egykori hajó északkeleti sarkára közvetlenül ráépítették a későbbi szószékfeljáró kőből készült alapozását. A szószék alapozásának keleti és nyugati oldalán, ahol korábbi

falak nem voltak, a sötétbarna, egynemű földdel kitöltött alapozási gödör körvonalait is megfigyeltük. Az alapozás gödre közel 1 m vastagságú, kevés barna földdel kevert, másodlagos helyzetben lévő emberi csontok alkotta réteget (gödört?) vágott, mely az egykori és mai fal között terült el. A régi és mai fal közötti területrészt tehát valószínűleg az új templom építésekor megbolygatott, korábbi sírokból származó emberi maradványok tárolására használták fel.

A két egyesített szelvény déli metszetalában jól megfigyelhető, hogy – a domboldal természetes lejtésének megfelelően – a templom belsejében felhalmozódott bontási réteg délkelet-északnyugati irányban egyre inkább vastagodik, a hajó területén mintegy 30 cm-rel vastagabb. Ennek megfelelően változik a föld alatt megőrzött falak magassága is: míg a szentély falából keleten legjobb esetben is csak néhány kősor maradt meg eredeti helyén, addig a hajó fala nyugati irányban egyre magasabban, 60-70 cm-ig is megőrződött. A bontási réteg alatt az egykori épület belsejében nem mindenhol sikerült a külső, sötétbarna, agyagos-homokos, döngölt réteghez hasonló járószintet megfigyelni. De az őstalaj felszínének a mélysége ezeken a helyeken is jelezte, hogy a szentély és a hajó egykori járószintje között mintegy 25-30 cm-es különbség lehetett, vagyis a hajó járószintje valamivel alacsonyabban volt a szentélyénél.

Az új templom építésekor viszont a régi templom falait nagyjából egy szintre bontották vissza. Míg az alacsonyabb, északnyugati oldalon a falak magasabban megmaradtak, a hajó belsejét pedig bontási törmelékkel töltötték fel, addig ez a terep-egyengetés a templom délkeleti részében az egykori fal szintje teljes elbontását eredményezte. Erre a templom belsejében nyitott további szelvények során jöttünk rá: a délkeleti oldalon, részben a karzat alatt, részben a déli fal mentén elhelyezkedő 7. és 10. szelvényekben (3. tábla, 6; 5. tábla, 1) az egykori szentély falai teljesen elpusztultak, csupán itt-ott, néhány az őstalajba ágyazódott, habarcsnyomos kő jelezte az alapozás nyomát. Körülöttük helyenként megőrződött az a kemény, ledöngölt, agyagos-szenes réteg, amely az egykori járószintnek felel meg.

A templom belsejében kutatott utolsó, 8. szelvényünket a hajó északi falára merőlegesen jelöltük ki (5. tábla, 2). A 3x1 m kiterjedésű szelvényben 75 cm mélységben megtaláltuk az egykori hajó északi falának részletét, valamint egy utólag hozzáépített, 100 cm hosszú, 90 cm szélességű támpillért. Az északnyugati saroktámpillértől eltérően ez jókora, mintegy 5 cm-es távolságra elvált a hajófaltól. A támpillérnek a hajófal vastagságához képest szokatlanul nagy mérete arra utal, hogy az előnytelen földrajzi elhelyezkedés miatt fellépő statikai problémák már

az első templom idején is fennálltak, miattuk kellett a falat utólag – valószínűleg még több helyen is – megtámasztani.

A templom külső előterében, a keleti és déli oldalon, mintegy 4 m szélességben végzett tereprendezés során régészeti emlékeket nem találtunk. A változó mélységben (átlag 40-90 cm) eltávolított, egyenmő, a környékbeli talajviszonyoktól eltérő állagú és vastagságú (közel 120 cm), agyagos-kavicsos talaj jelezte, hogy a templom körül már a korábbi időkben is nagyszabású tereprendezések folytak (5. tábla, 6). Az épület külső, déli oldalán egyetlen szelvényt nyitottunk, amely a déli bejáratától 80 cm-re nyugatra helyezkedett el, azzal a céllal, hogy a mai épület déli falának környékén sejtett korábbi hajófal maradványait azonosítsuk. A felújításhoz kapcsolódó tereprendezés alkalmával a déli bejárat előtt egy 3×3 méteres külső alapterületű, 65-70 cm-es falvastagságú, a déli falnak utólag nekiépített portikusz alapjai láttak napvilágot (5. tábla, 3). A nyugati hajófalra merőleges, 3×1,5 m kiterjedésű szelvényt úgy helyeztük el, hogy annak keleti metszetfalát a portikusz alapozásának nyugati falsíkja képezte (5. tábla, 4). A szelvény területén viszonylag egyszerű rétegtani helyzetet figyeltünk meg: a tereprendezés alkalmával teljesen eltávolított termőtalaj alatt a fentebb említett, világosbarna, agyagos-kavicsos töltésréteg volt, amely közvetlenül fedte a 150 cm mélységben előkerült őstalaj felületét. A portikusz alapjait ebbe a világosbarna rétegbe építették, az alapozás mélysége 70-75 cm. A korábbi tereprendezések alkalmával számos korábbi temetkezést tönkretettek: a rétegben sok másodlagos helyzetben lévő, szétszórt emberi csontmaradvány került elő. A réteg legalján összesen öt, az őstalajba beásott temetkezést sikerült feltárni (5. tábla, 5). A több periódusban beásott, részben egymást fedő, nyújtott helyzetben hanyatt fektetett, melléklet nélküli temetkezések a korai templom körül létesített, középkori temető meglétét valószínűsítik.

A mai templom déli falának a falsíkból mintegy 20 cm-re kiugró alapozási párkánya a jelenlegi járószinttől 45-50 cm mélységben került elő. Az alapozás legalján, 85 cm mélységben megfigyelhető egy másik, jóval szélesebb kiugrás, amelynek köveit a mai falban megfigyelt habarcszhoz képest jóval sötétebb,

gyengébb minőségű, homokos habarccsal kötötték össze. A régi alapozás vonala kissé ferde a mai templom falsíkjához képest: a szelvény nyugati végében 40 cm, míg a keleti metszetfal mellett már csak 30 cm-es kiszélesedés figyelhető meg (5. tábla, 4). Úgy gondoljuk, hogy ez lehetett a korai templom alapozásának a maradványa, amelyre ezen a szakaszon a későbbi fal ráépült. Elgondolásunkat korábbi megfigyelések is megerősítik. A felújítás előtt néhány évvel, statikai vizsgálatok céljából, Fekete Tibor geológus szondákat ástott az épület külső falai mentén. A külső karzatfeljáró és a déli fal találkozásánál ástott egyik geoszondában, a munkáról készült jelentés szerint, a déli fal alapozása mintegy 80 cm-re kiugrik a falsíkból.¹¹

Ezek a falrészek, a templom alaprajzára kiserkesztve, jelzik az egykori templom déli falának vonalát. A korai épület délnyugati, valószínűleg a 2. szelvényben megfigyelt északnyugati sarokhoz hasonlóan, támpillérral megerősített sarka sajnos éppen a külső karzatfeljáró alapozása alá esik, ennek feltárására tehát nem volt lehetőség.

Összegzés

A fentebb leírt ásatási eredményeket összegezve megállapíthatjuk, hogy a feldobolyi református templom helyén már a középkorban is létezett egy, a mainál valamivel kisebb, keletelt templom (2. tábla, B; 6. tábla). A patkó alakú, mintegy 4×5 méteres kiterjedésű szentélyből és a hozzá szervesen csatlakozó, kb. 8,5×6,5 méter alapterületű, téglalap alakú hajóból álló épület építési idejét – pontosabb keltezőelemek hiányában – csak az analógiák alapján lehet meghatározni. A történelmi Székelyföld területén több, a feldobolyihoz hasonló formájú egyházi épületet ismerünk: példaként említhetjük, a teljesség igénye nélkül, a bágyi,¹² csíkszenttamási,¹³ homoródkarácsonyfalvi,¹⁴ marosszentgyörgyi,¹⁵ nyomáti,¹⁶ szentábrahádi¹⁷ vagy vargyasi¹⁸ templomok korai építési periódusait. Közelebbről, Háromszék területén Kálnok,¹⁹ Kézdiálbis,²⁰ Kézdikővár,²¹ Kökös²² vagy Réty²³ középkori templomaival mutat formai hasonlóságot. A kissé elnyújtott, patkó alakú apszis ugyancsak a háromszéki korai templomok jellegze-

¹¹ FEKETE Tibor 2016.

¹² SÓFALVI András – DEMJÉN Andrea – NYÁRÁDI Zsolt 2008, 91–92.

¹³ BOTÁR István 2009, 11–15, 20, 11. kép.

¹⁴ ENTZ Géza 1994, 62.

¹⁵ LÁSZLÓ Keve – GÁL Szilárd Sándor 2015, 91–93, 5. kép.

¹⁶ ENTZ Géza 1994, 62.

¹⁷ BENKŐ Elek 1992, 32–34. kép.

¹⁸ BARTÓK Botond 1997, 180, fig. 1.

¹⁹ BORDI Zsigmond Lóránd – MÉDER Lóránt László 2009, 282, 13. tábla.

²⁰ BARTÓK Botond – BORDI Zsigmond Lóránd 1999.

²¹ SZÉKELY Zoltán 1990, 12, 13. ábra; BENKŐ Elek 2012, 101, 386. jegyzet.

²² KÓNYA Ádám 1970, 160, 161, 7. ábra; Uő 1971, 194, 197. Az újabb régészeti kutatásokról lásd SZTÁNC SUJ Sándor József 2019.

²³ SZÉKELY Zoltán 1990, 8–9, 14–15. ábra.

tességei közé tartozik (pl. Kézdiálbis, Kilyén, Kökös, Vargyas).²⁴ Az említett székelyföldi példákat a régészeti és művészettörténeti kutatás a 13. századra vagy legkésőbb a 14. század első felére keltezi.²⁵

Mindezek alapján úgy véljük, hogy Feldoboly korai temploma a 13. század legvégén vagy inkább a 14. század első felében épülhetett. Az épület sarkaihoz és északi falához utólag hozzáépített támpillérek nem egy boltíves mennyezet tartására, hanem a terület lejtése miatt veszélyeztetett falak megtámasztására szolgáltak. Ezt látszik alátámasztani az a megfigyelés is, hogy a templom bontási rétegeiből egyetlen kő vagy terrakotta bordaelem sem került elő. Az első templomnak tehát eredetileg is sík mennyezete lehetett. Valószínű, hogy a korai templom hajójának északi falához sekrestye is csatlakozott. Az ásatás viszonylag kis kiterjedése, valamint a terület utólagos beépítettsége (például az egykori szentély és hajó csatlakozása körüli részre ráépített szószerkezet-alapozás) miatt ennek nyomait egyelőre nem találtuk, meglétét csak későbbi kutatások tudnák bizonyítani. Hasonló építészeti megoldással egyébként, a már idézett kökői példa mellett, a gidófalvi templom esetében is találkozunk, ahol az elmúlt évek során végzett régészeti kutatás ugyancsak a hajóhoz hozzáépített sekrestye meglétét igazolta.²⁶

A templom, mint a bevezetőben is jeleztük, nyugati-északnyugati irányban erősen lejtő domboldalra épült, a falak alapozása a nyugati oldalon mintegy 70-80 cm-rel mélyebben található. Ennek köszönhető, hogy – míg a későbbi építkezés előtt a szentély délkeleti részét egészen az alapokig elbontották – a nyugati oldalon az alapozás közel 1 m magasságban is megmaradt. Úgy tűnik, hogy a támpillérek építését leszámítva, a korai épületen a középkor folyamán már nem hajtottak végre komolyabb átalakítást.

Az írott források tanúsága szerint a feldobolyi közösség a 16. század második felében áttért a református hitre. Ennek a századnak a végén vagy legkésőbb a 17. század első felében épülhetett a ma álló templom első, még harangtorony nélküli fázisa, melyhez a keleti és déli falon megfigyelt, részben kibontott, vakolatból készült profilú ablakkeretek (1. tábla, 6) és valószínűleg a falakon látható, magyar nyelvű feliratok is tartoztak. Ennek a fázisnak a kései keltezését a falkutatás is megerősítette, amely szerint a falak szerkezetében nem figyelhetők meg középkori eredetre utaló jelek.²⁷ A mai templom építésekor tehát a korai épületet teljesen elbontották, és az építkezés

előtt nagymértékű tereprendezést hajtottak végre, mely során a későbbi templomtér helyén egy viszonylag egyenletes felületet hoztak létre. A tereprendezés során, a korábbi épület délkeleti részén a középkori temetőt is jelentősen megbolygatták. Az új templomjárószintje a mainál nagyjából 80-90 cm-rel mélyebben, az egykori, visszabontott falak felett elterülő, vastag, kavicsos-köves-téglás, barna földréteg alján húzódnak.

Egy évszázaddal később, a 18. század második felében, az akkorra már erősen megdőlt falú templomot kijavították, részben átalakították. A templom külső és belső járószintjét és valószínűleg a földmészteret is egyaránt megemelték, az épület régi ablakait elfalazták, és új, magasabban álló ablakokat nyitottak helyettük (1. tábla, 6; 5. tábla, 6). Ekkor épült a hagymasisakos harangtorony, a nyugati karzatba felvezető külső tornác és valószínűleg az azzal nagyjából megegyező hosszúságú déli portikus is (kb. 1763–1765), a már megdőlt falakhoz igazodó formájú, festett famennyezet (1768) és a festett berendezés további részei (padozat: 1773; papi szék: 1782). A műemlékegyüttes végül a 19. század elején, a kőalapozású, téglából rakott szószerkezet, a keleti orgonakarzat és a templomot övező, kőből rakott cinteremfal megépítésével egészült ki.²⁸

Folyamatos romlása miatt az épület az idők folyamán számos alkalommal javításra szorult. A források több ilyen, a tetőzetet, a tornyot, a karzatokat vagy a cinteremfalat érintő javítás emlékét is megőrizték a 19. század évtizedeiben. Ezek közül a legfontosabb az 1855-ös beavatkozás volt, amikor a templom északi falát három ma is látható, masszív támpillérrel erősítették meg. Könnyen elképzelhető – noha erre vonatkozó írott forrás nem maradt fenn –, hogy ekkor kerülhetett sor a déli portikus végleges elbontására is, valamint az északi fal egy részének nagyobb mértékű javítására/átépítésére, amelyet a fal mellett nyitott 6. szelvényben, valamint az északi fal külső falsíkján figyelhettünk meg (5. tábla, 7). Az épület-együttes a 19. század végén nyerte el ma is látható formáját, amikor a cinteremfal északi részét lebontották (1899).

Az igen tekintélyes mennyiségű, átforgatott föld és építési törmelék ellenére az ásatás csak kis számú, pontosabb keltezésre nem nagyon alkalmas tárgyi leletanyagot eredményezett, amelyet tetőcserepek darabjai, festés nyomait viselő vakolatdarabok, néhány nagyon apró, korongolt, késő középkori edénytöredék,

²⁴ BENKŐ Elek 2016, 407.

²⁵ A kérdésről összefoglalóan lásd BENKŐ Elek 2012, 97–112.

²⁶ SZTÁNCSEJ Sándor József – HÓGYES Mihály Huba 2020.

²⁷ KISS Loránd 2001.

²⁸ Az írott forrásokból megismert építéstörténeti adatokat Csáki Árpád kollégánk bocsátotta rendelkezésünkre. A részletesebb adatokat lásd a jelen kötetben közölt tanulmányában.

egy bronz gomb és egy szintén bronzlemezről készített, kör alakú ruhadísz alkot. Mint említettük, a feltárt sírokban nem találtunk mellékletet, így azok pontosabb keltezése (természettudományos kor meghatározás nélkül) nem lehetséges. Ugyanakkor tudjuk, hogy az épület déli oldalán, a jelenlegi mun-

kalatok által nem érintett mélységben valószínűleg számos további középkori sír található. Egy későbbi régészeti kutatás így még jó eséllyel pontosabb adatokkal szolgálhat ennek a temetőnek és közvetett módon a középkori templomnak a keltezéséhez.

Sztáncsu Sándor József – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055; sztancsu@gmail.com
Högyes Mihály Huba – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055; misihuba@yahoo.com

Irodalom

SzOkI = Szabó Károly – Szádeczky Lajos – Barabás Samu (szerk.): *Székely oklevéltár*, I–VIII, Kolozsvár–Budapest, 1872–1934.
SzOkI Ús = Demény Lajos – Pataki József – Tüdös S. Kinga (közzét.): *Székely oklevéltár, Új sorozat*, I–VIII, Kriterion Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Mentor Kiadó, Bukarest–Budapest–Kolozsvár–Marosvásárhely, 1983–2004.

*

BARTÓK, Botond

1997 Ruinele bisericilor romanice și gotice târzii de la Vârghiș (j. Covasna), *Acta (Siculica)* 1996, 175–180.

BARTÓK Botond – BORDI Zsigmond Lóránd

1999 Régészeti kutatások a kézdialbisi református templomban, *Acta (Siculica)* 1998, 253–262.

BENKŐ Elek

1992 *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája (Varia Archaeologica Hungarica, V)*, Budapest.

2012 *A középkori Székelyföld*, Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Régészeti Intézet, Budapest.

2016 Középkori templomok, in: Benkő Elek – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története*, 1, *A kezdetektől 1562-ig*, Székelyudvarhely, 400–408.

BORDI Zsigmond Lóránd – MÉDER Lóránt László

2009 A kálnoki református templom régészeti kutatásának rövid ismertetése, *ActaSiculica* 2009, 261–282.

BOTÁR István

2009 Magányos-e a Csonkatorony? Csíkszenttamás középkori templomának régészeti kutatása, in: Botár István: *Kövek, falak, templomok. Régészeti kutatások Csík középkori templomaiban 2002–2007 között*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 11–21.

CSÁKI Árpád

2002 Szendrei József, az ismeretlen 18. századi orgonakészítő, *Református Szemle*, 95/ 1, 107–125.

2017 *Jelentés a Feldobolyi Református Egyházközség levéltárának kutatásáról*, Sepsiszentgyörgy (kézirat).

ENTZ Géza

1994 *Erdély építészete a 11–13. században*, Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár.

FEKETE, Tibor

2016 *Memoriu geotehnic pentru proiectul „Reparații capitale la pereți și șarpantă la biserica reformată de la Doboli de Sus”*, Sfântu Gheorghe (kézirat).

KISGYÖRGY Zoltán

1996 *Háromszéki harangok*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

KISS Loránd

2001 *A feldobolyi református templom falkutatása*, Marosvásárhely (kézirat).

KÓNYA Ádám

1970 A feldobolyi festett templombelső, *Megyei Tükör*, 1970. augusztus 8.

1971 A kökösi unitárius, középkori templom feltárása és helyreállítása, *Keresztény Magvető*, 1971, 191–199.

LÁSZLÓ Keve – GÁL Szilárd Sándor

2015 A marosszentgyörgyi római katolikus templom körül végzett régészeti kutatások eredményei, in: Nemes Gyula (szerk.): *Öreg tölgyfák árnyékában. Tanulmányok Marosszentgyörgyről*, Lector Kiadó, Marosvásárhely, 87–118.

ORBÁN Balázs

1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból*, III, *Háromszék*, Pest.

SÓFALVI András – DEMJÉN Andrea – NYÁRÁDI Zsolt

2008 Cercetarea bisericilor medievale din Scaunul Odorhei (jud. Harghita), in: Rusu, Adrian Andrei (red.): *Arheologia Medievală*, VII, Editura Mega, Cluj-Napoca, 79–97.

SZABÓ Bálint – KIRIZSÁN Imola

2000 *Biserica reformată din Doboli de Sus. Studii și cercetări preliminare*, Cluj-Napoca (kézirat).

SZAKÁCS Tamás

2017 *A feldobolyi református templom falkutatása*, Sepsiszentgyörgy (kézirat).

SZÉKELY Zoltán

1990 Kora középkori települések a Székelyföldön (XI–XIV. század), *Veszprémi Történelmi Tár*, I, 3–19.

SZÖCSNÉ GAZDA Enikő – MIHÁLY Ferenc

2013 A barátosi református templom kazettás mennyezete, *Acta Siculica 2012–2013*, 625–644.

SZTÁNCZSÚJ Sándor József

2019 *Chichiș – Biserica unitariană. Raport de cercetare arheologică preventivă*, Sfântu Gheorghe (kézirat).

SZTÁNCZSÚJ Sándor József – HÖGYES Mihály Huba

2020 *Ghidfalău – Biserica reformată. Raport de cercetare arheologică preventivă (campaniile 2018–2019)*, Sfântu Gheorghe (kézirat).

Cercetări arheologice la biserica reformată de la Dobolii de Sus

(Rezumat)

În cursul anilor precedenți, biserica reformată din Dobolii de Sus (ung. Feldoboly, com. Boroșneu Mare, jud. Covasna) a constituit obiectul unor lucrări ample de renovare. În cadrul acestui proiect, în anul 2017 autorii studiului de față au efectuat cercetări arheologice cu caracter preventiv. Scopul principal al cercetărilor a fost obținerea unor informații arheologice privind istoricul clădirii.

În cuprinsul celor 10 secțiuni de cercetare, deschise în interiorul și pe latura exterioară sudică a clădirii, am reușit să identificăm urmele unei biserici mai vechi, din epoca medievală. Prima biserică, construită probabil la sfârșitul secolului al XIII-lea sau, cel mai probabil, la începutul veacului al XIV-lea, a fost o clădire mică, alcătuită dintr-o absidă cu planul semicircular cu dimensiunile de 4×5 m și un naos dreptunghiular de 8,5×6,5 m, prevăzută cu o intrare pe latura lui vestică. Clădirea a fost întărită ulterior cu câte un contrafort la colțurile nord-vestice și sud-vestice, cât și pe latura nordică a naosului.

După trecerea comunității la religia protestantă (aprox. la sfârșitul sec. al XVI-lea sau începutul sec. al XVII-lea), vechea biserică a fost complet demolată, în locul ei fiind construit actualul lăcaș de cult. Această clădire a suferit, în cursul secolelor XVIII–XX, o serie de transformări prin relocarea ferestrelor inițiale, amenajarea celor două tribune și a unui amvon în interior, construirea (și apoi demolarea) unui portic și a unei scări exterioare, a tribunei vestice, ridicarea turnului-clopotniță și a zidului de incintă.

Archaeological Researches in the Calvinist Church from Feldoboly (Dobolii de Sus, Covasna County)

(Abstract)

During the previous years the Calvinist church from Dobolii de Sus (Hun. Feldoboly, municipality of Boroșneu Mare, Covasna County) was subject to extensive renovation works. During this project, the authors of the present study carried out a preventive archaeological excavation in 2017, in order to obtain information on the history of this building.

In the 10 research trenches, opened inside and outside, on the southern side of the building, we managed to identify traces of an older church from the Medieval Era. This first church, probably built at the end of the 13th century or, most likely, at the beginning of the 14th century, was a small building, consisting of an apse with a semicircular plan with dimensions of 4×5 m, and a rectangular nave of 8,5×6,5 m, provided with an entrance on its western side. The building was later reinforced with buttresses at the northwestern and southwestern corners, as well as on the north side of the nave.

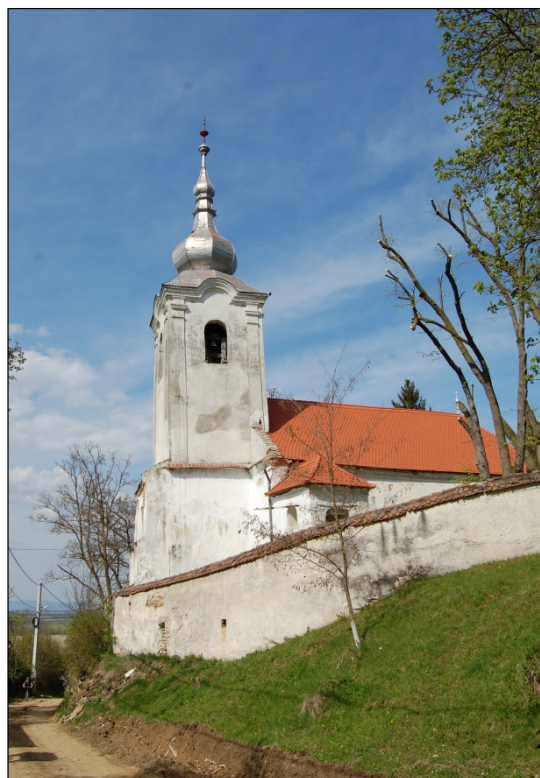
After the conversion of the community to the Protestant religion (at around the end of the 16th century or the beginning of the 17th century) the old building was completely demolished and the current church was built in its place. During the 18th–19th centuries, this building underwent a series of transformations: the original windows were relocated, two galleries and a pulpit were arranged inside and a portico was constructed (only to be demolished later), besides the addition of an exterior staircase for the western gallery, of the bell tower and the enclosure wall.



1



2



3



4

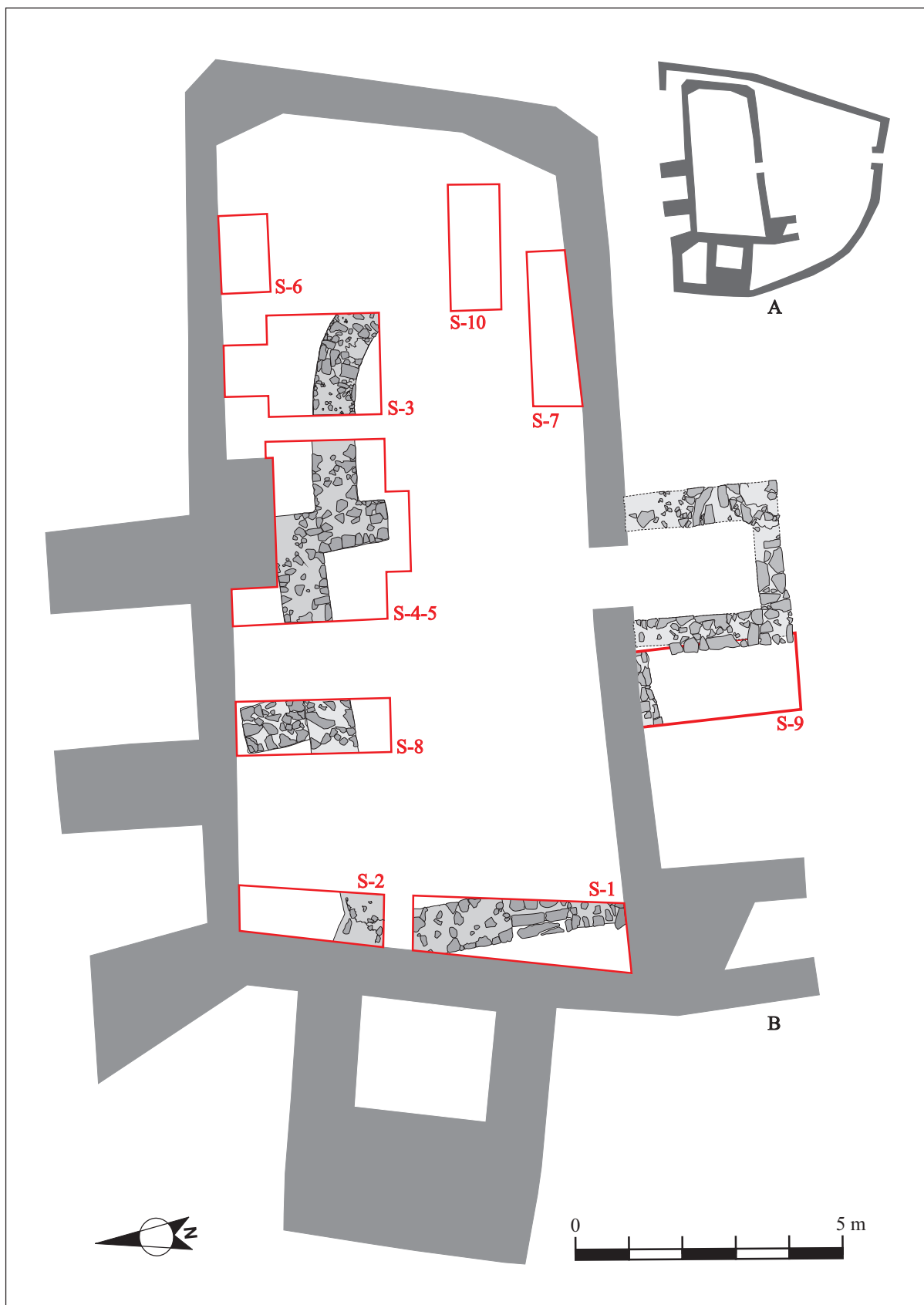


5



6

1. tábla 1. Feldoboly látképe északi irányból. 2. A templom déli homlokzata a felújítás előtt. 3. A templom és a cinteremfal déli irányból. 4. A templom belseje a keleti orgonakarzattal az ásatás, felújítás előtt. 5. Részlet a templom festett mennyezetéről. 6. Befalazott ablakkeret a déli falon



2. tábla A templom alaprajza a 2017. évi ásatások szelvényeivel



1



2



3



4



5



6

3. tábla 1. Az 1. szelvény részlete a középkori templom nyugati falának alapjával és a déli bejárat küszöbkövével. 2. A 2. szelvény részlete a régi templom északnyugati sarkával. 3. Látkép a 3–5. szelvényekről, az egykori szentély és a templomváll alapjaival. 4. A 3. szelvényben feltárt 1. sír maradványai a mai templom alapozása alatt. 5. A 4–5. szelvény kibővítés után, az egykori szentély és hajó csatlakozásával. 6. Az egykori szentély maradványai a 7. szelvényben



4. tábla A 3–5. szelvény összesítő alaprajza



1



2



3



4



5

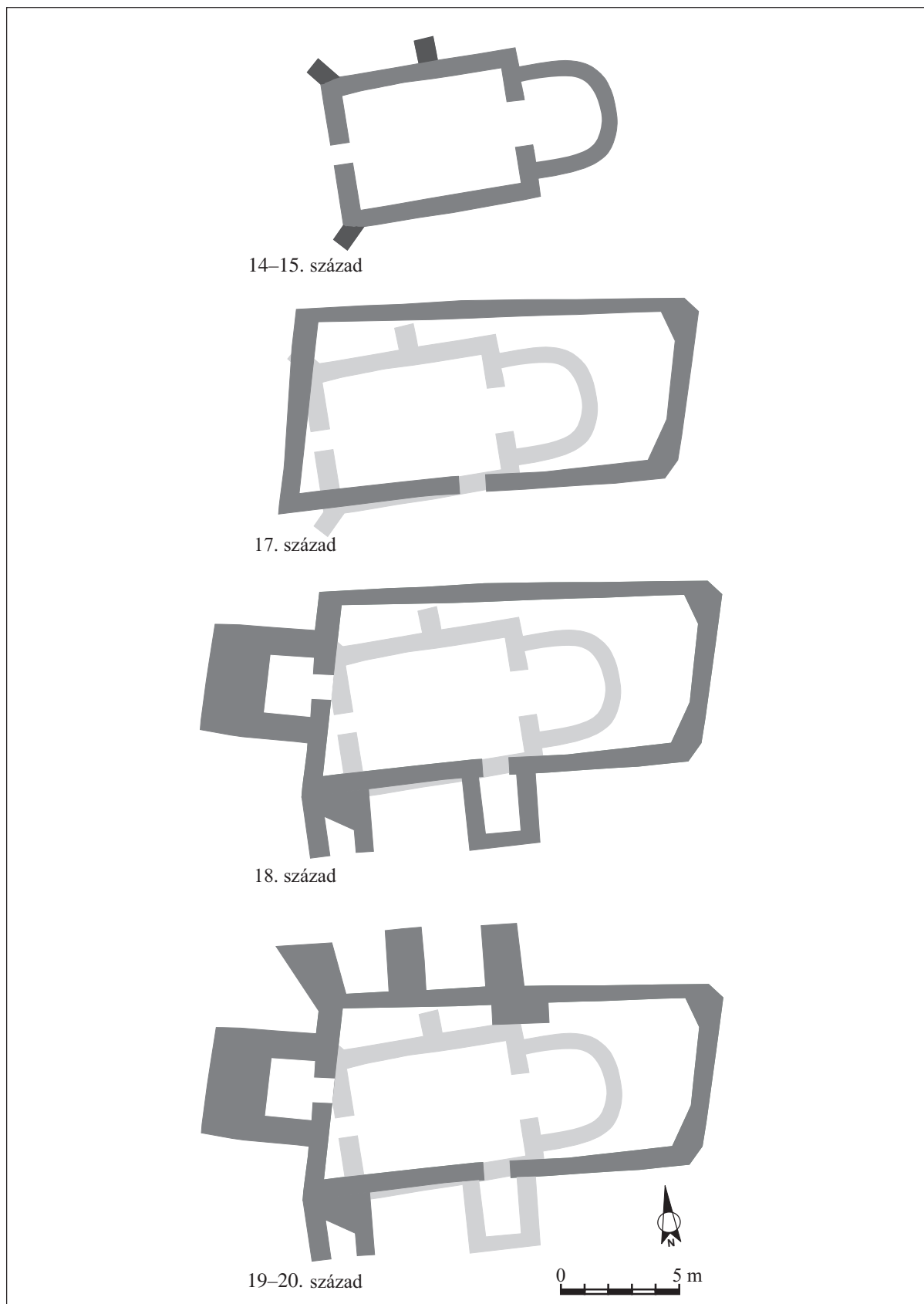


6



7

5. tábla 1. Az egykori szentély alapozásának maradványai a 10. szelvényben. 2. A középkori hajófal és támpillér a 8. szelvényben. 3. A déli bejárat előtt napvilágot látott portikusz alapjai. 4. A 9. szelvény a portikusz és a déli falak alapjaival. 5. Középkori sírok a 9. szelvényben. 6. A templom délkeleti oldala és a cinteremfal a tereprendezés, felújítás idején. 7. 18–19. századi javítások nyomai az északi falon



6. tábla A feldobolyi templom építési periódusai az ásatási eredmények és történeti források tükrében

Csáki Árpád

A FELDOBOLYI REFORMÁTUS TEMPLOM
ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE¹

Annak ellenére, hogy a 18–19. században két püspököt (Borosnyai Lukács János, Bodola János) is adott az erdélyi református egyháznak, a történelmi Sepsiszek területén fekvő Feldoboly csak később, a 20. század elején kapott figyelmet. Szinte Gábor egy 18. század végéről fennmaradt faragott székelly kaput ismertetett, illetve feliratát is közölte.² Ugyanezt a kaput két évtizeddel később Debreczeni László is lerajzolta.³ Templomára, amelyet korábban Orbán Balázs nem talált érdemesnek a bővebb bemutatásra,⁴ Kónya Ádám hívta fel a figyelmet,⁵ kiemelve az 1768-ban készült festett famennyezetet, a templom többi, ugyancsak a 18. század második felében és a következő század elején készült festett faberendezését, valamint az 1977-es földrendezést követően a vakolat alól előkerült növényornamentikás falképeket.

A számbelileg folyamatosan apadó helyi református egyházközség műemléktemplomának⁶ felújítására az ezredfordulón történtek az első lépések.⁷ Az akkor elkészített művészettörténeti tanulmány a 18. századi templom és harangtorony, valamint a templom épületét három irányból (kelet, dél, nyugat) kerítő, alacsony kőfal leírásán kívül nem vállalkozott az építési periódusok pontosabb megjelölésére, a rendelkezésre álló bibliográfiai adatok összegzését leszámítva.⁸ Ennek ellenére kiemelte, hogy a templom déli homlokzatának keleti ablaknyílása alatti falszakaszban előkerült kő ablakkeretrészlete egy, a 18. századnál korábbi építési időszakot is valószínűsít.

Ugyanakkor azt is kimutatta, hogy a templomhájjó északi falát kívülről támasztó pillérek utólagos építmények. A templom festett faberendezésének leírását nyújtó írás a templomnak a mai méretekre való átépítését 1778-ra jelölte.⁹ Utóbbi tanulmány ismételt felhívta a figyelmet a templom protestáns időkben készült növényornamentikás falképeire is, jelezve, hogy ezek alatt részben egy korábbi, feliratos vakolatréteg is látható.

Történelmi áttekintés

Feldoboly a történelmi Sepsiszek területén fekvő, középkori eredetű székelly település,¹⁰ amely már 1332–1334-ben is egyházas település lehetett, annak ellenére, hogy önálló papját nem említik a fehervári főesperesség sepsi kerületének papjai között.¹¹ A régészeti kutatások igazolták, hogy a mai templom helyén patkó alakú szentéllyel megépült kőtemplom állott már a 14. század első felében, amelyet feltehetően a 17. század folyamán új, méreteiben nagyobb kőtemplommal helyettesítettek.¹²

Feldoboly írott forrásokban viszonylag később jelenik meg. Itt jegyezzük meg, hogy a helytörténeti irodalomban gyakran idézett 1461. évi adat¹³ valójában Aldobollyal kapcsolatos. Ugyanez érvényes egy 1479 elején kelt oklevélre, amely (al)dobolyi Mihácz Benedekné Ilonát említi.¹⁴ Kérdés továbbá, hogy a település kapcsán idézett 1496-os, általunk leellenőrizhe-

¹ A tanulmány 2017-ben, a Feldobolyi Református Egyházközség megbízásából készült, alapját az egyházközség levéltárában végzett kutatások képezik.

² „MÁTYÁS SÁMUEL KAPITÁNY FELESÉGÉVEL BAKCSI SOFIÁVAL 1797. DIE 20 JUNI”. SZINTE Gábor 1909–1910, 176–177. (22. ábra); BALASSA M. Iván 2016, 111–112.

³ BINDER Pál – CSEREY Zoltán 1991.

⁴ A településsel kapcsolatosan lásd ORBÁN Balázs 1869, 160.

⁵ KÓNYA Ádám 1970; Uő 1990.

⁶ Az épület 15B0141 kód alatt szerepel az 1992. évi műemlék-jegyzékben (<http://www.cimec.ro/Monumente/ListaMonumentelorIstorie/LMN/Covasna/cvb.pdf>). A 2015-ben frissített műemlék-jegyzékben CV-II-m-A-13209 szám alatt szerepel. (*Mon. Oficial al României*, Partea I, Nr. 113bis/15.II.2016.)

⁷ Az épület előzetes felmérését a kolozsvári Utilitas Kft. végezte el. Vö. SZABÓ Bálint – KIRIZSÁN Imola 2000. Lásd még FE-

KETE Tibor 2016.

⁸ Az 1992-től vezetett műemlék-jegyzékekben az alábbi építéstörténeti adatokat találjuk: 15. század, 1667, 1773, 19. század eleje. Vö. 6. jegyzet.

⁹ Nyilvánvaló elírással van dolgunk, a szerzők az 1768-ban készült festett famennyezet évére gondoltak. MIHÁLY Ferenc – LÁNGI József 2006, 51–53.

¹⁰ Közigazgatásilag ma Nagyborosnyó község része.

¹¹ Az 1332–1334. évi pápai tizedjegyzékekben szereplő legközelebbi, önálló pappal bíró település Nagyborosnyó (*Suruzno*) volt. Vö. EOkm, II, 393–394. Nem zárható ki ugyanakkor, hogy Feldoboly ebben az időszakban – Orbaiszékkal együtt – nem az erdélyi püspök fennhatósága, hanem más egyházi beosztás alá tartozott.

¹² SZTÁNC SUJ Sándor József 2017.

¹³ Vö. SzOkl, I, 190.

¹⁴ Vö. ErdKáptJzk, I, 54. (101. sz. regesztza.)

tetlen adat (*Doboily* település) valójában Feldobolyra vonatkozik-e. A legkorábbi, megbízható írott adatok a 16. század második feléből ismertek. 1563. április 20-án II. János király a Prázsmár, valamint a zágoni és feldobolyi (*Feldoboli*) székelyek között a „Boza sziget”, azaz a bodzai területek használatának ügyében hozott ítéletet.¹⁵ Néhány évvel később, 1567-ben Feldoboly 20 porta után adózott.¹⁶ A 16. század második felében a helyi Izsák család tagjai a széki előkelők közé tartoztak – 1566-ban például Izsák István páncéllal, sisakkal, pajzzsal, kopjával jelent meg és mustrált Székelyudvarhelyen.¹⁷

Bár erre vonatkozóan bővebb adatokat nem ismerünk, valószínűsítjük, hogy a 16. század utolsó negyedére Feldoboly lakossága is elfordult a katolikus hittől. Ebben a közeli Nagyborosnyó hatása is közrejátszhatott, amelynek már 1569-ben protestáns papja volt Nagyborosnyói Albert személyében.¹⁸ A Feldobolyból származó Simon pap 1581-ben papolci papként egyben az orbai esperesség vezetője (dékánja) is volt.¹⁹ A település első, név szerint ismert papjai Bethlen Gábor fejedelem idejéből valók: 1614-ben (Józsa?) Márton pap,²⁰ 1619-ben Veres Albert pastor.²¹

Feldoboly egyházfenntartó, templomépítő társadalmáról a fejedelemség korának (adó- és katonai) összeírásai alapján alkothatunk képet. A császár hűségére 1602-ben felesküdték között a településről 27, túlnyomó többségükben a szabad székelyek közé tartozó, valamint 3 lófő családot (Bete, Izsák, Vas) találunk.²²

A Bethlen Gábor fejedelem idejében, 1614-ben végzett katonai összeírás idején Feldobolyban²³ két nemes, Izsák István és Szabó Tamás lustrált. A lófők közé 10-en, a gyalogpuskások közé 6-an tartoztak, a lakosság túlnyomó részét (21 családfő) a szabad székelyek alkották. A jobbágyok száma ekkor 7 fő volt. A lófők közül Böjte (Beoyte) Márton és Was Tamás 1625-ben a végrendelkező laborfalvi Bodor Mihály testamentárius bírái voltak.²⁴ Bő két évtizeddel később, 1635-ben ugyanitt²⁵ a nemesek között már csak az Izsák család tagjai szerepelnek, Szabó Tamást a lófők (összesen 14 családfő) közé sorolták. A lakosság nagyobb része ekkor a gyalogpuskások közé tartozott.

Ezekben az években (1634) Lécfalvi Tamás, a korábbi rétyi pap volt Feldoboly református lelkipásztora.²⁶

Az 1658. augusztusi, az Olt menti települések pusztulását, Illyefalva, Sepsiszentgyörgy vártemplomainak feldúlását okozó török-tatár betörés tudomásunk szerint Feldobolyt nem érintette.²⁷ A hagyomány szerint a portyázó tatárok a Feketeügy menti településekig is eljutottak, Orbaiszék településeinek lakossága pedig a zabolai vártemplom ágyúival²⁸ verte vissza őket.²⁹ Érintette azonban Feldobolyt az 1663 nyarán, a Bodzán keresztül történő betörés, amelyről hidvégi Nemes János háromszéki főkapitány az alábbiakat jegyezte fel: „[Július] 22. Reggel mintegy 10 óra tájban a feldobolyi erdőről ereszkedvén le mintegy háromszáz, nagy sebességgel ráütnének Dobolyra, Nagy Borosnyóra és Czófalvára. Künn egy néhány embert levágának, némelyeket megfosztván megsebesítettek, annak utána Zágonra rámenvén s az faluját felvervén, néhány embereket ott is levágván, sokakat sebesítvén, minden künn levő javokban és marhájokban az odafutott szegénységnek zsákmányt vetvén, elmentenek. Magam mindezeket Várhegyről keserves szemmel nézvén, semmi móddal nem segíthettem, kevesed magammal lévén.”³⁰ A főkapitány feljegyzéséből az is kiderül, hogy Feldobolyhoz a legközelebb eső, védelmet nyújtó település Zágon volt. Az újabb kutatások igazolták, hogy Zágon akkor még álló, a 18. század végén lebontott középkori temploma körül védelmi feladatokat ellátó várfal is épült,³¹ ahová a lakosság vész idején (legalább részben) menekülhetett. Arra vonatkozóan azonban, hogy a feldobolyi templom szenvedett-e valamiféle kárt az említett betörés idején, részletes adatokat nem ismerünk, ennek nyomát (pl. tűzre utaló nyomokat) a régészeti ásatás sem igazolta.

Feldoboly a 17. század közepe táján kiadott nyugat-európai (elsősorban németalföldi) térképeken is megjelenik. Gidófalvi Szonda Tamás ekképpen jellemezte a háromszéki falváról 1675 körül írt gúnyversében: „Orbaival határt vetett Fel Doboly jó rákász, / Kevesebb ott a jó halász, hogy sem mint a vadász, / Kedves étkek, ha kaphatják a róka hús, kolbász, / Mint egy kívánt jó étekre erre igen vigyáz.”³²

¹⁵ BÁL, Fond 1, *Brassó város lvt., Kiváltságok*, II. k., Nr. 519.

¹⁶ SzOkl, II, 223.

¹⁷ SzOkl Ús, VII, 16.

¹⁸ JUHÁSZ István 1947, 46.

¹⁹ SIPOS Gábor 2003.

²⁰ COROI Artur 1998, 18.

²¹ SzOkl Ús, IV, 588.

²² Uo., 62.

²³ Uo., 387.

²⁴ TUDÓSS S. Kinga 2003, 123.

²⁵ SzOkl Ús, V, 33–34.

²⁶ TÓTH Levente 2014, 114. (477. sz.)

²⁷ A kortárs bodoki Mikó Miklós naplója szerint egész Sepsiszékből mindössze egy település, Málnás került el a pusztulást. KELEMEN Lajos 2006, 364.

²⁸ A református esperesi egyházlátogatások (vizitációk) még a 18. században is feljegyezték a zabolai vártemplom védelmére szolgáló löfegyvereket (szakállas ágyúkat), nagyobb kaliberű ágyúkról azonban nincsen tudomásunk.

²⁹ ORBÁN Balázs 1869, 143.

³⁰ TÓTH Ernő 1902, 383.

³¹ Az itteni templomot védőtoronnyal („bástya”) és árokkal is védett épületként írják le a 18. században. Vö. CSÁKI Árpád 2018.

³² CSÁKI Árpád 2006, 218.

1670 körül a sepsiszéki nemesek, lófők és gyalogpuskások összeírásában Feldobolyból 10 családfő (Izsák, Tegző, Vas, Szabó, Székely, Doboly) szerepel.³³ Az Izsák család tagjait ekkor már a lófők közé sorolták, egyiküket sem találjuk a szék nemeseiről készített jegyzékben.³⁴ A lovasok közé sorolták őket egy évtizeddel később is.³⁵ 1683-ban, Bécs ostromának évében, a feldobolyi lovasok Eresztevényi András kapitány századjába voltak beosztva.³⁶

Az 1703-es adóösszeírás Szabó Tamás falubíró mellett Vas János, Izsák Ferenc, Máti János, Damó Sándor, Bodola Ferenc és Izsák Ferenc esküdteket nevesíti.³⁷ Bebíró birtokosok voltak ekkor többek között Henter Mihály (akinek egy jobbágya az adózás alól mentes volt), Tompa Miklós, Eresztevényi István. A helyiek közül két személy postálkodással kapcsolatos szolgálatot teljesített. Damó Sándor és Magyarosi András nemesek 1713-ban 32 lófő- és 3 gyalogrendhez tartozó helyi lakossal együtt esküdtek fel a császár hűségére.³⁸

Az 1722-ben készített vagyonösszeírás során a településen 3 ármalista nemes, 21 lófő és gyalogszékely családfőt írtak össze, akiknek összesen 14 jobbágy és zsellér családjuk volt.³⁹ Az elhagyott telkeknek a lakottakhoz (22) viszonyított magas száma (9) jelzi, hogy az 1717–1719 közötti szárazság és azt követő pestisjárvány az itteni lakosságot is érintette. Az említett összeírásból az is kitűnik, hogy a lakosság elsősorban földműveléssel és állattartással foglalkozott, az itt termelt gabona alapján szántóterülete Kisborosnyóval megegyező.⁴⁰ Malom a falu területén nem működött, ugyanakkor pálinkafőzésre alkalmas üstöt 3 háztartásban tartottak.⁴¹

1750-ben újabb adóösszeírást végeztek Erdélyben, amelynek során Feldobollyal kapcsolatosan feljegyezték, hogy a falu lakossága elsősorban a három határban lévő agyagos szántóterület megműveléséből él, legelő- és erdőterületeik elégségesek.⁴² Ugyanezeket az állapotokat rögzítették három és fél évtizeddel később (1785) is, amikor összeírták a bebíró nemes (bárá Henter, bárá Szentkereszti, Tompa), valamint a helyi családok (Mátyás, Bodola) jobbágysait és zsellérjeit, valamint szolgálataik mértékét is.⁴³ Ezekben

az években Feldobolyban 25 család (összesen 97 személy) élt 22 házban, közülük 3 család nemesi kiváltságokkal rendelkezett.⁴⁴

A járványok megfékezése a lakosság számának folyamatos gyarapodását eredményezte, a település lakossága 1857-ben elérte a 621 személyt.⁴⁵ Az elmúlt másfél évszázadban ugyanakkor a lakosság számára ennek kétötödére apadt, a 2002. évi népszámlálás szerint a Nagyborosnyó községhez tartozó Feldobolyban 245-en éltek.⁴⁶ Ugyanez érvényes a település meghatározó egyházára is: míg 1857-ben 553 reformátust írtak össze, addig a 21. század elejére (2002) számuk 230-ra csökkent.⁴⁷

Feldoboly temploma a 18. század közepéig

A település középkori, a 17. századtól már biztosan a reformátusok⁴⁸ által használt középkori templomának mai alakjára (szabálytalan téglalap) és méreteire való átépítése a 16. század végére vagy a 17. századra valószínűsíthető. A 2017-ben végzett régészeti kutatás során⁴⁹ kirajzolódó, patkó alakú szentéllyel megépült, valószínűleg kősekrestye nélküli, északi oldalán egy támpillérral megerősített, nyugati bejáratú ellátott középkori plébániatemplom tehát megérte a reformációt. Az említett kutatás során nem kerültek elő egy részben vagy egészben boltozott gótikus templomra utaló jelek (bordatöredékek, illetve támpillérek). További vizsgálatok dönthetnek el, hogy a 2017-ben, a régészeti ásatással párhuzamosan végzett falkutatások során, az északi falszakaszon, a keleti orgonakarzat magasságában előkerült, másodlagosan beépített faragott kötőredékek a középkori templom tartozékai voltak-e.

A régészeti kutatás egy, a 17. században történt átalakítással számol, amelynek során megépült a mai méretekre a nyugati oldalon csatlakozó harangtorony nélküli templom. Ennek az épületnek már déli bejárata volt, amely elé a későbbiek során fedett tornácot építettek. Déli falának ablaknyílásai közül a keleti ablak párkánya megmaradt.⁵⁰ Megjegyezzük, hogy a templommal kapcsolatosan több helyt idézett,

³³ SzOkl Ús, VII, 198.

³⁴ Ezzel kapcsolatosan 1683-ban feljegyezték, hogy Izsák János „a nemesség közül ki iratot”. SzOkl Ús, VIII, 157.

³⁵ Összesen 23 lovas családfőt írtak össze Feldobolyból 1680-ban. SzOkl Ús, VII, 311.

³⁶ SzOkl Ús, VIII, 157–158.

³⁷ DOMOKOS Pál Péter 1977, 489.

³⁸ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 597.

³⁹ BENKŐ József 1999, II, 102; PÁL-ANTAL Sándor 2011, 270–271.

⁴⁰ BENKŐ József 1999, II, 104.

⁴¹ Uo., 108.

⁴² GYÉMÁNT, Ladislau 2009, II, 2112–2113.

⁴³ TAKÁCS Péter 2011, 177–181. Az 1820. évi állapotokról lásd TAKÁCS Péter 2002, 44–46.

⁴⁴ DANYL Dezső – DÁVID Zoltán 1960, 306.

⁴⁵ <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/cvfel02.pdf>.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Más felekezetnek ma sincsen temploma Feldobolyban.

⁴⁹ A Sztáncsuj Sándor József régész által vezetett kutatás eredményeit összegző tanulmányt lásd jelen kötetben.

⁵⁰ Ez a 2000-ben végzett falkutatások során került elő. Vö. SZÁKÁCS Tamás 2017.

javítást/bővítést/építést sejtető 1667-es évszámot⁵¹ megerősíteni, de cáfolni sem tudtuk.⁵² Ezzel együtt, a keleti karzat alatt, a korabeli járószinttől 1,6-1,8 m magasságban az északi (a szószéklépcsőtől keletre), a keleti és déli falakon (a keleti karzat alatt) végigfutó falfelirat az említett időszakból származhat. Az 1980-as évek elején, az elektromos áram bevezetése⁵³ során jelentős mértékben sérült, csak töredékesen fennmaradt falfeliratból több szentírásidézet is azonosítható. A vezető vonalak között futó egysoros felirat szövegéből az északi falon az ... *Úrnak házában*..., míg az északi falról a keletre átforduló részen a ... *veszedelemnek napján*, a déli falon pedig a ... *helyén és a kö[-]*... töredék olvasható. Az északi falon, a keleti karzat mellvédje alatt továbbá (ugyancsak protestáns kori) növényornamentikás falkép (az északi falon, 70×50 cm-es, fehér alapmeszelésen vörös színnel festett, vázából kinövő, sokszirmú, labdaszerű virág, szürke keretezésben)⁵⁴ került elő, amely a szakértők szerint az említett falfeliratokat követő időszak emléke, és többek között a háromszéki templomok közül Kézdiálbisban, Dálnokban előkerült díszítésekhez hasonlítható.⁵⁵

A lakosságát tekintve a kisebb háromszéki települések közé sorolható Feldoboly református egyháza kiemelkedő anyagi lehetőségekkel bíró fő támogató hiányában csekély anyagi forrásokkal rendelkezett, így a rendszeres javítások mellett valószínűleg egészen a 18. század közepéig nem történt jelentősebb méretű templombővítés/átépítés.

A feldobolyi református egyházközség a 18. század első felében

A helyi református egyházközségről a 18. század első évtizedeitől⁵⁶ kezdődően ismerünk részletesebb adatokat. 1728-ban például, amikor az egyházlátogatás során az eklézsia kegytárgyait számba vették, – többek között – a reformációt megelőző időkből származó aranyozott ezüst úrvacsoraosztó kelyhet⁵⁷ jegyezték fel, tányérjával együtt. A felsorolt úraszta-

li kellékek között szerepel továbbá egy óntányér is, amely segesvári ötvös munkája,⁵⁸ valamint egy ónpalack, amely 1715-ben került az egyház tulajdonába.⁵⁹ Az úrasztali textíliák adományozói közül István Deákné, Izsák Gergelyné, valamint Bodola Györgyné neveit öröközték meg. A „portai régi szőnyeg”, amely valószínűleg a papi katedrát díszítette, ugyanakkor jelzi, hogy az egyház jótévedői között tehető családok is találunk. A század közepén feljegyzett újabb kegytárgy-adományok Szabó Andrásné Dobolloyi Krisztina (úrasztali abrosz), valamint Veres György helyi pap (úrvacsoraosztó óntányér⁶⁰) részéről érkeztek. A falu szülöttje, az 1749-ben püspökké választott Borosnyai Lukács János ugyanakkor öt forintot adományozott szószéklékorona készítésére.⁶¹

Említett Veres György korábban Olthévízen, Árva Bethlen Kata udvarában működött, 1746-tól szolgált a feldobolyi gyülekezetben. Az olthévízi református egyházközség régi jegyzőkönyvébe lelkészutóda, Bod Péter az alábbiakat jegyezte be: „Tiszteletes Veres György uram rendesen hívatatván az Fel-Dobolyi reformata ekkleziába 1746 esztendő 24 napján Szt. György havának elbúcsúzott s el is ment. Kinek is helyette a szolgálatot kezdette folytatni, aki már a méltóságos udvarban itt szolgált 1743. esztendő 29 Decemberétől fogva – Bod Péter.”⁶² Veres György pap nem talált korábban vezetett anyakönyvet új gyülekezetében, így a keresztek neveit saját könyvébe vezette, egészen 1775-ig.⁶³ Ekkor a bitai egyház hívta meg papjának, majd onnan Egerpatakra ment át, helyére barátosi Kelemen József érkezett.

Templomjavítás/bővítés és toronyépítés (1763–1767 előtt)

A fennmaradt írott forrásokban a templom állapotáról a 18. század második felétől kezdődően értesülünk. Az egyházközség legkorábbi, 1757-től vezetett jegyzőkönyvében⁶⁴ megtaláljuk a megyebíró éves számadásait, amelyek az eklézsia pénzügyi

⁵¹ Az építést sejtető évszám az 1992. évi országos műemlék-jegyzékekben jelenik meg, a 2015-ben felújított jegyzék, illetve a műemlékekkel foglalkozó adatbázisok is átvették.

⁵² Az adat az épület 1963-ban készült leíró cédulájában jelenik meg, amelyhez a történeti adatokat Kónya Ferenc feldobolyi lelkész szolgáltatta, történeti adatokkal való alátámasztás nélkül. A román nyelvű szövegből kiderül, hogy nyilvánvaló gépelési hibával van dolgunk. Lásd Kovászna Megyei Művelődési Igazgatóság irattára.

⁵³ FREL, Irattár, sz. n.

⁵⁴ MIHÁLY Ferenc – LÁNGI József 2006, 51.

⁵⁵ Uo., 52.

⁵⁶ KOLUMBÁN Vilmos József 2004, 98–101.

⁵⁷ A 16. század első felében készült kehelyről bővebben lásd KO-

VÁCS Mária 2006a, 214. Jelenleg is az egyházközség tulajdonában.

⁵⁸ KOVÁCS Mária 2006b, 722, 732.

⁵⁹ Uo., 730.

⁶⁰ Michael Meldt brassói ötvös munkája 1748-ból.

⁶¹ KOLUMBÁN Vilmos József 2004, 101.

⁶² OREL, I/1, osz. n.

⁶³ „Hévízről Fel Dobolyba jött, innen Bitára, onnan pedig Egerpatakra ment tiszteletes pap Veres György úrnak a Fel Dobolyi ekkleziában volt paposkodása alatt kereszteknek neveit ki írtam a nevezett tiszteletes papnak privát jedző könyvéből, melyet az egerpataki atyafiaktól kezesség alatt kért el nemes Mátyás Miklós uram az 1823-ik Esztendőben Febr. 10-ik napján, Bartha András feldobolyi pap.” SÁL, Fond 105, Nr. 296, 40r.

⁶⁴ FREL, sz. n., *Számadáskönyv (1757–1845)*.

kiadásait is tartalmazzák. Eszerint az 1750-es évek végén és a következő évtized elején jelentős építkezések előkészületei zajlottak. Az 1759. évi esperesi vizitáció még fából készült, a cinterem előtt álló haranglábról ír,⁶⁵ amelyben két harang volt: a kisebbik (1728-ban vásárolt, félmázsás harangnak írják⁶⁶) a számos háromszéki egyház megbízásából is dolgozó Heinrich Lampe brassói műhelyében készült 1693-ban,⁶⁷ a másikat 1757-ben öntette az egyházközség 65 forintért.⁶⁸ Arra vonatkozóan azonban, hogy a templom körül ekkor cinteremfal vagy deszkából/sövényből készült kerítés létezett-e, bővebb adatokat nem jegyeztek fel. A harangöntéssel párhuzamosan az egyházközség templombővítéséről is határozott, pénzügyi alap hiányában azonban a felsőbb egyházi hatóságokhoz fordult az építéshez szükséges összeg legalább részbeni összegyűjtésének engedélyezéséért. Bod Péter tudósít arról, hogy 1757-ben az éppen feldobolyi születésű Borosnyai Lukács János püspök (1694–1760) hozzájárulásával hirdettek gyűjtést Erdély-szerte a templom számára.⁶⁹

Az építkezések csak évekkel később kezdődtek. 1762-ben még az érkező adományokat jegyezték fel,⁷⁰ a megyebíró számadása egy évvel később már Kádár György kőművesnek mészért, kőrákásért, valamint a Bodzáról érkező kőműves legényeknek fizetett összegeket jelez.⁷¹ Ezek alapján feltételezzük, hogy a megmagasított templom új tetőszerkezettel, a déli bejárat előtt megépült tornáccal,⁷² a nyugati karzatba vezető külső karzatzeljáróval, valamint a déli fal ablaknyílásainak megmagasításával együtt, 1763-ban és az azt követő években nyerte el mai alakját. Ugyanekkor készült a templom nyugati végéhez hozzáépített harangtorony is, amely már 1767-ben állott. Említett évben az egyházlátogatás során erről feljegyezték, hogy „a régi harangláb helyébe épített a nemes eklézsia egyberagasztva a templommal egy szép tornyot.”⁷³

A templom festett faberendezése ezt követően készült, elsőként a festett famennyezet, 1768-ban. Készítője az elsősorban orgonakészítőként ismert, festőasztalosként orgonakarzatokat, valamint más templomi faberendezést is vállaló Szendrei József,

akinek nevéhez Erdély első református templomi orgonái (Köpec, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy stb.) is kötődnek.⁷⁴ Őt már Zágomból ismerhették a feldobolyiak, hiszen a korábbi évtized végén az ottani református templom számára készített orgonát és valószínűleg orgonakarzatot is.⁷⁵ A szokatlan módon nem kazettákra osztott, hanem stukkódíszítést utánzó feldobolyi festett famennyezetre korábban Kónya Ádám, újabban Mihály Ferenc is felhívta a figyelmet.⁷⁶ Felirata: ANNO DOMINI M.DCC. LXVIII. TEMPORE – STRENUI CURATORIS ECCLE[SI]AE, DOMINI SAMUELIS – SENIORIS MÁTYÁS SUMTU, NOB[ILIS] ECCLESIAE – R[EF]OR[MATAE] FELDOBOLYENSIS EXTRUXIT JOSE[PHUS] SZENDREI.

A következő évtized első éveiben elkészültek az új templomi festett padok, valamint a templom nyugati végében felállított, mellvédjén festett kazettákra osztott fakarzat is. A munkálatok irányítója ebben az esetben is pávai Mátyás Sámuel, az egyházközség megyebírója volt,⁷⁷ akinek nevét az egyik pad mellvédjének feliratában ezúttal is megörökítették: AD NOMINIS DEI GLORIAM AEDIFICATAE SUNT SEDES HUIUS TEMPLI SUMPTIBUS EC[C]L[ESIAE] REF[ORMATAE] FELDOBOLYENSIS TEMPORE CURATORIS D[OMINI] G[ENEROSI] SEN[IORIS] SAMUELIS MÁTYÁS 1773. A padokat és a karzatot elkészítő festőasztalos neve nem maradt fenn, szakértők szerint készítőjük ahhoz a háromszéki műhelykörhöz tartozott, amelynek tagjai számos környékbeli templom számára is dolgoztak (Martonfalva, Barátos, Szacsva, Kálnok, Zabola stb.).⁷⁸

A templom faberendezése 1782-ben a festett papi székkel egészült ki, amelyet – kronosztikonos felirata: [EX]PENS. IOS. CONTVMATZ LEGÉNY VITÉZIO IÁKÓ IÁNOS VR ÉS FELESÉGE VAS ILONA BVZGO AIÁNDÉKOK alapján⁷⁹ – Jákó János készíttetett feleségével együtt. Ezekkel egy időben festett fa úrasztala is készülhetett, amely azonban nem maradt ránk. Utóbbival kapcsolatban mindössze annyi ismert, hogy a 19. század végéig használták. Németh Mária 1893-ban új asztalt készíttetett

⁶⁵ „Vagyon egy zsendellyel fedett fából való harangláb a cinterem előtt.” HEREPEI János – SZABÓ T. Attila 1939, 7.

⁶⁶ KOLUMBÁN Vilmos József 2004, 98.

⁶⁷ KISGYÖRGY Zoltán 1995, 293.

⁶⁸ FREL, *Számadáskönyv (1757–1845)*, osz. n.

⁶⁹ HEREPEI János 1961, 67.

⁷⁰ FREL, *Számadáskönyv (1757–1845)*, osz. n.

⁷¹ Uo., osz. n.

⁷² Ennek alapjai ma is láthatók.

⁷³ HEREPEI János – SZABÓ T. Attila 1939, 7.

⁷⁴ Erről bővebben lásd CSÁKI Árpád 2003; CSÁKI Árpád 2011, 41–44.

⁷⁵ CSÁKI Árpád 2016. Zágón a későbbiek során (pl. 19. századi orgonaeépítések és -javítások kapcsán) is viszonyítási alapot jelentett a feldobolyiak számára.

⁷⁶ KÓNYA Ádám 1970; KÓNYA Ádám 1990; MIHÁLY Ferenc – LÁNGI József 2006, 52–53.

⁷⁷ A pávai előnevet viselő Mátyás család (Mátyás Ferenc révén) az 1760-as évek elejétől követhető a feldobolyi református egyházközség anyakönyveiben. Mátyás Sámuelnek 1767-ben Terézia nevű lányát, 1771-ben György nevű fiúgyermekét keresztelték Feldobolyban. SÁL, Fond 105/296, 41v.

⁷⁸ MIHÁLY Ferenc – LÁNGI József 2006, 53.

⁷⁹ Uo.

a templom számára,⁸⁰ a régi ezt követően kerülhetett ki a templomból.

A templom keleti végében lévő, ma is létező orgonakarzat, továbbá a benne lévő orgona festését, valamint aranyozását pávai Mátyás Sámuel kapitány – valószínűleg a korábbi évtizedekből ismert megyebíró fia⁸¹ – készítette el feleségével együtt 1802 júniusában. Ennek emlékét a festett karzattalvéd feliratán is megörökítették: MIND A CORUST ... AZ ORGONÁT MEG FESTETTE és MEGARANYAZTATTA PÁVAI MÁTYÁS SÁMUEL KAPITÁNY R... FELESÉGE ÉTFALVI ...⁸² ASZONYNYAL ISTEN DITSÖSÉGÉRE MAGOK KERESETEK-BŐL A F: Dob. REKL ... 1802 ... junius...⁸³ Az orgonáról ismert, hogy nem Szendrei József építette, a templom festett mennyezetével és nyugati karzatával együtt. A hangszerre első alkalommal csak évtizedekkel később, az egyház „felkelhető javainak” (ingóságainak) 1802 márciusában készített összeírásában⁸⁴ történik utalás. Egy évszázaddal később, 1901-ben ugyanakkor azt is megjegyzik, hogy az orgona 1800-ban készült, 1834-ben pedig bizonyos Lange Péter brassói orgonaépítő mester javította.⁸⁵

Templomjavítások a 19. században

Az 1802. október 23-án bekövetkezett, Háromszéken templomok és harangtornyok mellett kastélyokban és udvarházakban is jelentős károkat okozó földrengés a feldobolyi templomot valószínűleg kevésbé érintette, a korabeli feljegyzések az itteni károkat nem jelzik.⁸⁶ 1805-ben a templomi ülésrend újraszabályozásáról, három évvel később a „rég” (nyugati) karzat magasztásáról és az alatta lévő padok elkészítéséről szóló szerződésről értesülünk.⁸⁷ Utóbbi időpontban, 1808-ban, ugyancsak (if.) Mátyás Sámuel adományából készült a szószék festett koronája

is, amint azt a hangvető feliratán is megörökítették.⁸⁸ Feltehetően ekkor készült el a templom új, téglából rakott, az északi falhoz támaszkodó szószéke is.

1817-ben a „templom körüli vár” építésére, a déli oldalon lévő bejárat kapu elkészítésére tett költségeket jelzi a megyebírói számadás. Az építkezések a következő évtizedben is folytatódtak: 1828-ban felépült az új paplak, ezt jelzik többek között az 1828 elején a Bodzáról rendelt és elszállított építési anyagok (mész) is.⁸⁹

A templombelső 1831 elejére újult meg. Ekkor ismételten szabályozták a templomi ülésrendet, az úrasztalára is újabb kegytárgy-adományok érkeztek.⁹⁰ Még ugyanazon év végén döntés született a „romlásokban levő torony és templom” haladék nélküli kijavításáról is.⁹¹ Utóbbi célra két évvel később 14 rénes forint adomány érkezett Tóth István részéről, a munkálatokra valószínűleg sor is került. A templom tetőszerkezetének („az mostan romlásba indult templom fődélzettye”) kijavítására Harangozó András és Katona András mesterekkel kötöttek szerződést 1839 áprilisában, 60 rénes forint értékben.⁹²

1841-ben ismételten arról értesülünk, hogy a „templom körül lévő vár romlásba indult”. Ennek kijavítását anyagi lehetőségek hiányában a következő évre halasztották,⁹³ a munkálatok elvégzésére azonban még évekkel később sem került sor.⁹⁴ 1843-ban özv. Bodola Antalné Izsák Anna – férje emlékére – harangot öntetett Sepsiszentgyörgyön az egyházközség számára.⁹⁵ Párhuzamosan a megromlott orgona ügye is a közgyűlés elé került, amely úgy határozott, hogy a Zágónban dolgozó brassói orgonakészítő mestert hozassák el, javítását vele végeztessék el.⁹⁶ Erre Schneider Péter orgonakészítő 1844 februárjában tett javaslatot, a hangszer felújítására sor is kerülhetett. A következő év elején az orgona mögötti ablak elkészítéséről és orgonafúvójának a hangszerrel

⁸⁰ FREL, I/10, 49. Az úrasztala jelenleg a gyülekezeti teremben van használatban.

⁸¹ Véleményünk szerint nem azonos az 1768-ból és 1773-ból ismert Mátyás Sámuellel, hanem annak fia lehetett. 1793-ban 1. osztályú kapitányként találjuk az első francia háborúban részt vevő székely határőr husárok között. (CS. BOGÁTS Dénes 1932, 46.) A 18. század végétől neve nem szerepel a 11. (Székely) határőr huszárezred tisztikarának névtárában (*Militär Almanach / Schematismus der Kais. Königl. Armée*), és amint a felirat is jelzi, a bodzai vagy ojtózi vesztegzárnál szolgált kapitányként. Mátyás Sámuel kapitány 1816 nyarának elején hunyt el „öregség miatt”. SÁL, Fond 105/296, 45r.

⁸² Étfalvi Bakcsi Zsófia.

⁸³ MIHÁLY Ferenc – LÁNGI József 2006, 54.

⁸⁴ FREL, *Számadáskönyv (1757–1845)*, osz. n.

⁸⁵ FREL, I/10, 187–188. Peter Lange brassói szász orgonaépítő tevékenységére további adatokat nem ismerünk. Vö. DÁVID István 1996.

⁸⁶ Vö. KOCH Antal 1880, 110–111.

⁸⁷ „...a régi chorus eleváltassék, hogy mindeneknek tisztességes ülések lehessen, a hátulsó kétfelől való székek borított székek legyenek a már megfogadott mesterembereknek adott contractus szerént.” FREL, *Számadáskönyv (1757–1845)*, osz. n.

⁸⁸ [---] PÁVAI MÁTYÁS SÁMUEL ÚR KÉ[SZ]IT[T]ET[T]E A MAGA KÖLT[SÉGÉN] ISTEN DITS[ÖSÉGÉ]RE A[NN] O 1808.

⁸⁹ FREL, I/7, 1.

⁹⁰ Uo., 4, 6. A Mátyás Ferenc által adományozott ónkannáról (17. század vége – 18. század eleje) lásd KOVÁCS Mária 2006b, 726.

⁹¹ FREL, I/7, 8.

⁹² Uo., 26.

⁹³ Uo., 31.

⁹⁴ Uo., 57.

⁹⁵ Uo., 43.

⁹⁶ Uo., 40.

megegyező színre való festéséről döntöttek.⁹⁷ 1847 nyarán sor került a templom deszkával való padolására is, mert a „templomnak az mostani padimentuma nagyon botrányozó”.⁹⁸

A szabadságharcot követő években a templomot övező kőkerítés ügye ismételtelen előtérbe került. 1852 végén döntés született arról, hogy a „végromlásnak indult templom vár” kijavítását (és részbeni újraépítését) a következő év folyamán elvégzik⁹⁹ – ez végül 1855-ben valósult meg. Említett év márciusában részletes leírást készítettek az elvégzendő munkálatokról: a templom nyugati oldalán elcsúszott („levásott”) föld helyére kőfalat emelni és ezzel megtámasztani, a leomlott falrészek kijavítása, a templom északi falának támpillérral való megtámasztása („minthogy kifelé kezdett hajlani, kőoszlop rakasson erősségül”), a templom járószintjének újrapadolása, stb. Ugyanekkor arról is határoztak, hogy a templomtól északra lévő régi temetőkeretet végleg megszüntetik, a sírhelyeket felszámolják, „s mindenki néhaija sír fejfáját vigye haza.”¹⁰⁰ Zágoni Molnár József kőműves pallér az alábbiak elvégzésére jelentkezett: a templom nyugati oldalán a toronnyal megegyező szélességű „erősséget emel”, a templom északi falát három pillérrel megtámasztja, a leomlott falrészeket visszafalazza és cseréppel fedi, továbbá a templom és torony külső és belső egyéb „renovatioját” elvégzi háromévi jótállás mellett.¹⁰¹ Említett munkálatokkal együtt a templom tetőszerkezetének javítására,¹⁰² továbbá a „templombéli nagyobb kar” (a keleti orgonakarzat) újraépítésére (oszlopainak újrafaragására) is sor került.¹⁰³ A következő év (1856) során a torony harangszékének kijavítása, valamint a templomtető részleges újacserepezése zajlott.¹⁰⁴

1860-ben a gyülekezet négy harangja közül három volt használatban, a negyediket Ugron József megvásárolta a kovásznai katolikusok számára 50 forintért.¹⁰⁵ Újabb, ezúttal kisebb templomjavításokra került sor 1862-ban (a templom részbeni újacserepezése, meszelése).¹⁰⁶ A következő évben meg-

tartott egyházlátogatás¹⁰⁷ már örömmel nyugtázta, hogy a félezer lelket (512) is meghaladó gyülekezet épületei jó karban vannak. 1867 nyarán határozat született arról, hogy az asszonyok számára három új templomi ülőpadot készítsenek.¹⁰⁸ A korábbi évtized közepén megszüntetett, templom mögötti temetőkerettel kapcsolatosan ugyanakkor 1868-ban úgy döntöttek, hogy azt illő kerítésbe véve, gyümölcsös kertté alakítják, oda alma-, körte- és szilvafákat ültetnek.¹⁰⁹

1877 augusztusában az egyházközség közgyűlése arról határozott, hogy a templom („a szarvazaton a kupás cserepek újarakása”), valamint a kerítőfal („a vár hátulsó felét kivéve”) kijavítását árlejtés útján ahhoz értő mesterekre bízzák.¹¹⁰ Erre a célra a számadások alapján még ugyanazon évben 33 forintot fizettek.¹¹¹ A következő évtized végén (1889) a templom tetőszerkezetének javítása, falainak újabb meszelése történt,¹¹² ekkor készült el a kerítőfal („templom kerítése”) bejáratának új, festett ajtaja, amelyet Kocsis Ferenc adományozott az eklézsia számára.¹¹³

1892-ben Berkecz János sepsiszentgyörgyi vállalkozó tett ajánlatot a toronytető bádorgozásának kijavítására, ennek költségeit a gyülekezet az egyházkerülettől kölcsönzött összegből igyekezett biztosítani.¹¹⁴ A munkálatok szükségességét az említett év május 30-i esperesi egyházlátogatás is alátámasztotta, utasítva a presbitériumot, hogy a templom és torony javítását elvégezze „addig, míg nagyobb veszély következne be.”¹¹⁵ Az augusztusban meghirdetett árlejtésen Szilágy István nyerte el a munkálatokat, amelyeket októberre fejezett be.¹¹⁶ A harangtoronyhoz kapcsolódik a magyar honfoglalás ezredik évfordulójának megünneplése is, ekkor közgyűlési döntés született arról, hogy annak régi faóráját vasórára cserélik, ennek érdekében pedig pénzalapot kezdeményeztek.¹¹⁷

A templom északi felén lévő kerítőfal romlott állapota ugyanakkor újabb javításokat is indokolt. Ekkor, 1899-ben történt meg az említett falszakasz

⁹⁷ Uo., 48–49, 54–55.

⁹⁸ Uo., 81.

⁹⁹ Uo., 107.

¹⁰⁰ Uo., 128–129.

¹⁰¹ Uo., 132–133.

¹⁰² A megyebíró pénzügyi számadásai 1500 lapos- és 16 kupás cserép beszerzését említik. FREL, I/15, 10.

¹⁰³ Uo., 163. A pénzügyi számadások több mint 820 forint költséget jegyeztek fel, ideértve az építési anyagokat (mész, deszka, lécszegek, vas stb.) is. FREL, I/15, 16–17.

¹⁰⁴ FREL, I/15, 19.

¹⁰⁵ FREL, I/9, 2.

¹⁰⁶ FREL, I/15, 36; FREL, I/9, 12.

¹⁰⁷ *Protestáns egyházi és iskolai lapok*, 6. évf., 23. sz., 731–732. (1863. június 7.)

¹⁰⁸ FREL, I/9, 53.

¹⁰⁹ Uo., 70.

¹¹⁰ Uo., 171.

¹¹¹ FREL, I/15, 75.

¹¹² A korábbi évtizedekben is sor került hasonló javításokra: 1867-ben a templom és a kerítőfal kimeszelése, 1869-ben a harangtorony tetőszerkezetének újrabádorgozása, 1873-ben templom felső padlásának kijavítása. FREL, I/9, 57, 82, 118–119; FREL, I/15, 50, 66.

¹¹³ FREL, I/9, 345, 353.

¹¹⁴ FREL, I/10, 7.

¹¹⁵ Uo., 11.

¹¹⁶ Uo., 15, 17.

¹¹⁷ Uo., 96–97.

lebontása és a terület rendezése (kiegyenlítése).¹¹⁸ A következő évben az esperesi vizitáció is elrendelte a templomjavítást, amelynek eleget téve, a presbitérium a következő munkálatok elvégzését írta elő Andók András és Nagy Miklós helybéli mestereknek: „a támoszlopok és a templomfal közötti nyílás kövel jó keményen betömetik; a támoszlopok kijavíttatnak és újracserepeztetnek; a templom falán levő hasadások bevakoltatnak; a kerítés végei függőlegesen simára rakatnak; a templom déli fala mellett levő földtöltés jobbról és balról 50 cm mélységre eltávolíttatik, a templom és torony pitvarainak boltívezete s fedélzete kijavíttatik, és végül a templom kívülről megmeszeltetik.”¹¹⁹ Ezeket követően, 1902-ben a templom teljes újracserepezését is elvégezték.¹²⁰ Még ugyanazon évben megtörtént az orgona újabb¹²¹ javítása is.¹²² Utolsó lépésként, 1904-ben a templom belső kimeszelésére került sor.

Templomjavítások a 20. században

A néhány évvel korábban felújított templomot 1908-ban fényképen¹²³ is megörökítették. Említett felvételen megfigyelhető, hogy a templom déli bejárata előtti tornác már nem létezett, ugyanakkor a nyugati karzatba való feljárást biztosító tornác tetőszerkezetét és a cinteremfal bejárata fölötti oromfalat egyaránt bádogból készült gomb díszítette. A harangtorony órájának lapja fel volt szerkesztve a déli falra, a szerkezet azonban még hiányzott belőle. A templomot kerítő fal cserépfedél alatt, jó állapotban volt.

Az első világháborút követően, az 1924-ben Kézdivásárhelyről érkező Szabó Ferenc lelkész idejében új orgona került a templomba. A Karl Einschenk brassói orgonakészítőtől¹²⁴ rendelt, 2 fűjtatóval, száraz fenyőfából készült sípokkal ellátott, aranyozással díszített szekrénnel épült hét mutációs hangszer 1926 februárjára készült el, az átvétel alkalmával Kis Lajos zágoni kántortanító vizsgálta meg.¹²⁵ A hangszert 1935-ben Magyar Árpád orgonaépítő javította.¹²⁶

A két világháború között csak kisebb templom- és toronyjavításokra került sor: 1925-ben a templom bejáratainak ajtószárnyait cserélték ki, valamint döntés született a templom kerítésének ügyében is.¹²⁷ 1929-ben Berkecz József sepsiszentgyörgyi bádogmester javította a torony tetőszerkezetét, valamint falainak festését is elvégezte.¹²⁸ Emellett 1927-ben a presbitérium arról is határozott, hogy a templomtól északra lévő régi, már a korábbi évszázad második felében felszámolt temetőkertben azoknak biztosítanak díszsírhelyet, akik az egyházközség pénztárába az egyház fenntartására adomány tesznek.¹²⁹

Az 1940. november 10-i földrengés elsősorban a templom tetőszerkezetét károsította. A Vallás- és Közköztartásügyi Minisztérium 1000 pengőt küldött a javítási munkálatokra, amelyből cserepeket és egyéb építési anyagokat vásároltak. 1942 végén további 3000 pengő államsegély érkezett, ezekből következő év szeptemberében Józsa Béla kőműves mester elvégezte a részleteiben nem ismert javításokat.¹³⁰

A templom 18–19. századi festett faberendezésének (karzatok és templomi padok mellvédjei) átfestése 1954-ben, az új lelkész fogadására való készülődés jegyében történt.¹³¹ A Kónya Ferenc lelképásztor idejében, 1959 nyarán sorra kerülő esperesi vizsgálat az egyházi épületekkel kapcsolatosan elrendelte a templom körüli csatorna kitisztítását, a templom külső falazatának, párkányzatának és a torony falazatának javítását, valamint meghagyta a templom körüli növényzet (bodzafa, bokrok) kivágását.¹³² Az 1965-ben megtartott püspöki egyházvizsgálat során már a templom halaszthatatlan javításának ügye is terítékre került. A lelkész jelezte, hogy ezekről a tartományi műemlékbizottság már költségvetést is készített.¹³³ A kisebb munkálatok (csatornák és a templom lábazatainak javítása) mellett 1969-ben villámhárító felszerelését is elhatározták.¹³⁴ Az állami támogatás hiányában a folyamatosan apadó létszámú gyülekezet¹³⁵ 1974-ben arról döntött, hogy a településről elszármazottakat

¹¹⁸ FREL, I/15, osz. n. (*Számadás az 1899. évről.*) A templom mellől lebontott cinterem anyagának értékesítésére 1906-ban került sor. FREL, I/10, 280.

¹¹⁹ FREL, I/10, 181.

¹²⁰ Uo., 222–223.

¹²¹ 1885-ben, majd 1892-ben Kató József nagyborosnyói énekvezér javította. FREL, I/15, 89; FREL, I/9, 263–264; FREL, I/10, 13.

¹²² FREL, I/15, osz. n. (*Számadás az 1901. évről.*)

¹²³ A felvétel a Feldobolyi Református Egyházközség tulajdonában van.

¹²⁴ Egy évvel korábban a zágoni református templom számára épített orgonát. DÁVID István 1996, 151.

¹²⁵ FREL, I/12, 67–68. Korábban a Wegenstein és fia cég is ajánlatot tett egy nyolc változatú új orgona építésére. Uo., 35–36;

FREL, I/13, 5.

¹²⁶ FREL, I/21, osz. n., 1935. nov. 23-i presbitériumi gyűlés.

¹²⁷ FREL, I/12, 47.

¹²⁸ FREL, I/13, 20–21; FREL, I/21, osz. n. 1929. jún. 16., szept. 16.

¹²⁹ FREL, I/12, 119.

¹³⁰ FREL, I/21, osz. n., 1942. nov. 12, 1943. szept. 21, 1943. okt. 2. Az ezekről szóló szerződést (Irattár, C/28) nem találtuk meg az egyházközség iratai között.

¹³¹ FREL, I/32, osz. n., 1954. febr. 21.

¹³² FREL, I/37, 84.

¹³³ FREL, I/40, 76–77.

¹³⁴ FREL, I/45, 15.

¹³⁵ A gyülekezet létszáma – elsősorban a kiköltözések révén – 1969 és 1979 között 373-ról 284-re apadt. Uo., 140–142.

is levélben szólítja meg a javítási költségekhez való hozzájárulás reményében.¹³⁶

Az 1977. március 4-i földrengés következtében tovább romlott a templom és harangtorony állapota. Az egyház 1978 nyarán építetű bizottságot nevezett ki, amely szeptember folyamán zágoni és kovásznai vállalkozókkal kötött szerződést, első lépésben a harangtorony kijavítására.¹³⁷ A nagyobb mértékben megrongálódott templom épületére ezt követően, 1979-ben került sor. Az április 3-án megtartott esperesi vizitáció még azt jelzi, hogy az istentiszteleteket a gyülekezeti teremben tartják, ugyanazon év október közepére azonban befejeződtek a munkálatok, és október 27-re ki is tűzték a hálaadó istentisztelet időpontját.¹³⁸ 1981-ben bevezették a templomba az elektromos áramot.

Az 1986 áprilisában megtartott esperesi vizsgálat jó állapotban jelzi a templomot.¹³⁹ A néhány hónappal későbbi (1986. augusztus 30.), valamint az 1990. május 30-i földrengések azonban újabb károkat okoztak az épületben. Ezek kijavításáról 1997 októberében született határozat, a következő évre tervezett munkálatok előkészítése azonban csak az ezred-

fordulón, az épület műszaki felmérésével, valamint falkutatásokkal vették kezdetüket,¹⁴⁰ majd 2017-ben folytatódtak, illetve vannak folyamatban.

Összegzés

A 18. század második felében átépített, nyugati végéhez hozzáépített harangtoronnyal kiegészűlő feldobolyi református műemléktemplom elsősorban festett faberendezése alapján ismert. A templom elműlt években végzett ásatása ugyanakkor megállapította, hogy a jelenleg álló épületnek eddig nem ismert középkori előzményei vannak. A régészeti kutatás azzal a tanulssággal szolgál, hogy Székelyföldön – esetűnkben Háromszéken – egy telepűlés viszonylag késűi (16. századi) írásos említése távolról sem jelenti, hogy késűbbi telepítésű lenne. Dolgozatunk a templom 18–20. századi történetére, az épűlet bővítésére, sorozatos, kisebb-nagyobb méretű javításaira vonatkozó, elsősorban az egyházközűség levéltárában fellelt történeti adatokkal járul hozzá a feldobolyi református templom múltjának megismeréséhez.

Csáki Árpád – Kovászna Megyei Művelődési Igazgatóság, Sepsiszentgyörgy, Gábor Áron u. 1., RO–520003;
csakiarpad@gmail.com

Levéltári források

Feldobolyi Református Egyházközűség Levéltára (FREL)

- sz. n. *Számadáskönyv* (1757–1845)
- I/7. *Közgyűlési jegyzőkönyv* (1823–1854)
- I/9. *Közgyűlési jegyzőkönyv* (1860–1891)
- I/15. *Számadáskönyv* (1845–1917)
- I/10. *Közgyűlési jegyzőkönyv* (1892–1907)
- I/12. *Presbíteri jegyzőkönyv* (1924–1928)
- I/13. *Közgyűlési jegyzőkönyv* (1924–1960)
- I/20. *Levéltári lajstromkönyv*
- I/21. *Presbíteri jegyzőkönyv* (1928–1946)
- I/32. *Presbíteri jegyzőkönyv* (1946–1955)
- I/37. *Presbíteri jegyzőkönyv* (1956–1960)
- I/40. *Presbíteri jegyzőkönyv* (1960–1968)
- I/45. *Presbíteri jegyzőkönyv* (1968–1984)
- sz. n. *Presbíteri jegyzőkönyv* (1984–2005)

Olthévízi Református Egyházközűség Levéltára (OREL)

- I/1. *Iubar Solis Iustitiae* (1727–)

Romániai Országos Levéltár Brassó Megyei Hivatala – Arhivele Naționale ale României Serviciul Județean Brașov (Brassói állami levéltár – BÁL)

- Fond 1: *Brassó város lvt., Kiváltságok*, II. k.

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy – Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár – SÁL)

- Fond 105/296: *Feldobolyi Református Egyházközűség anyakönyvei* (1797–1839)

¹³⁶ Uo., 81–82.

¹³⁷ Uo., 132–133.

¹³⁸ Uo., 140–142, 149.

¹³⁹ FREL, sz.n., *Presbíteri jzk.* (1984–2005), 17.

¹⁴⁰ Uo., 76.

Irodalom

- EOkm = *Erdélyi Okmánytár*, I–IV, szerk. Jakó Zsigmond – Hegyi Géza – W. Kovács András, Budapest, 1997–2015.
- ErdKáptJzk, I = *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei I. (1222–1599) (Erdélyi történelmi adatok, VIII; mut. és jegyz. közzét. Bogdándi Zsolt és Gálfi Emőke)*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2006.
- SzOkI = *Székely Oklevéltár*, I–VIII (szerk. Szabó Károly – Szádeczky Lajos – Barabás Samu), Kolozsvár–Budapest, 1872–1934.
- SzOkI Ús = *Székely Oklevéltár, Új sorozat*, I–VIII (közzét. Demény Lajos – Pataki József – Tüdös S. Kinga), Kriterion Könyvkiadó – Európa Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Mentor Kiadó, Bukarest–Budapest–Kolozsvár–Marosvásárhely, 1983–2004.

*

- B. SZABÓ János
2001 II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja, *Hadtörténeti Közlemények*, 114. évf., 2–3. sz., 231–278.
- BALASSA M. Iván
2016 *Székelykapuk régen és ma*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.
- BENKŐ József
1999 *Transsilvania specialis, I–II*, ford., bev. tan. és jegyz. Szabó György, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár.
- BINDER Pál – CSEREY Zoltán
1991 Településeink, 9, Feldoboly, *Háromszék*, 2. évf., 335. sz. (1991. április 19.)
- CS. BOGÁTS Dénes
1932 *Az első székely huszárezred a török és francia háborúkban 1788-tól 1815-ig*, Jókai Nyomda R. T., Sepsiszentgyörgy.
- CSÁKI Árpád
2002 Szendrei József, az ismeretlen orgonakészítő mester, *Református Szemle*, 96. évf., 6 sz., 107–125.
2006 Híres verscsináló Szonda Tamás gúnyverse Háromszék és Barcaság falvairól, 1675, *Acta (Siculica)* 2006/2, 213–222.
2011 *A sepsiszentgyörgyi református egyház története a 17–19. században*, Sepsiszentgyörgy Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
2018 A zágoni református templom építéstörténete, in: Csáki Árpád – Kinda István – Nagy Balázs – Tóth Szabolcs Barnabás (szerk.): *Székelyföld települései. Zágon*, Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 117–130.
- DANYL Dezső – DÁVID Zoltán
1960 *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*, Budapest.
- DÁVID István
1996 *Műemlék orgonák Erdélyben*, Polis Kiadó – Balassi Kiadó, Kolozsvár–Budapest.
- DOMOKOS Pál Péter
1977 Háromszék és Csík adóügyi összeírása 1703-ban, 1. rész, *Agrártörténeti Szemle*, XIX. évf., 3–4. sz., 434–509.
- FEKETE Tibor
2016 *Memoriu geotehnic pentru proiectul „Reparații capitale la pereți și șarpantă la biserica reformată de la Dobolii de Sus”*, Sfântu Gheorghe (kézirat).
- GYÉMÁNT, Ladislau (és társai)
2009 *Conscripția fiscală a Transilvaniei din anul 1750*, II, Academia Română, Institutul de Istorie „George Barițiu” Cluj-Napoca, Edit. Enciclopedică, București.
- HEREPEI János
1961 Bod Péter jegyzőkönyvecskéje, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 65. évf., 1. sz., 64–68.
- HEREPEI János – SZABÓ T. Attila
1939 *Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez I. Fatemplomok és haranglábak (Erdélyi Tudományos Füzetek 107.)*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- JUHÁSZ István
1947 *A székelyföldi református egyházmegyék (Erdélyi Tudományos Füzetek 201.)*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- KELEMEN Lajos
2006 Bodoki Mikó Miklós családi krónikája, in: Kelemen Lajos: *Művelődéstörténeti tanulmányok*, s. a. r. Sas Péter, Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 354–368.
- KISGYÖRGY Zoltán
1996 Háromszéki harangok, *Acta [Siculica]* 1995, 291–298.
- KOCH Antal
1880 Az erdélyi földrengések összeállítása, *Orvos-természettudományi Értesítő* III., 5. évf., 2. k., 2. sz., 108–110.
- KOLUMBÁN Vilmos József
2004 *A Sepsis Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei, 1728–1790 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Adatok 3.)*, Kolozsvár.
- KÓNYA Ádám
1970 A feldobolyi festett templombelső, *Megyei Tükör*, 1970. aug. 8.
1990 Feldoboly rejtőző kincse, *Az Ige*, I. évf., 1. sz., 8, 11.

- KOVÁCS Mária
2006a Kegyszerek a Sepsi Református Egyházmegye gyülekezeteiben, *Református Szemle*, 99. évf., 2. sz., 204–221.
2006b Öntárgyak a Sepsi Református Egyházmegye gyülekezeteiben, *Református Szemle*, 99. évf., 6. sz., 714–735.
- MIHÁLY Ferenc – LÁNGI József
2006 *Erdélyi falképek és festett faberendezések* 3., Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, Budapest.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása...* III. Háromszék, Pest.
- PÁL-ANTAL Sándor
2011 *Székely székek a 18. században* IV. Háromszék 1701–1722 között, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- SIPOS Gábor
2003 Háromszéki egyházszervezeti viszonyok 1581-ben, *Református Szemle*, 96. évf., 6. sz., 635–637.
- SZABÓ Bálint – KIRIZSÁN Imola
2000 *Biserica reformată din Dobolii de Sus. Studii și cercetări preliminare*, Cluj-Napoca (kézirat).
- SZÁDECZKY Lajos
1903 *Br. Apur Péter verses művei és levelezése (1676–1752)*, I–II (közli: Szádeczky Lajos), Budapest.
- SZAKÁCS Tamás
2017 *A feldobolyi református templom falkutatása*, Sepsiszentgyörgy (kézirat).
- SZINTE Gábor
1909–1910 A kapu Székelyföldön, *Néprajzi Értesítő*, X. évf. 1. sz., 40–55; 2. sz., 97–101; 3–4. sz., 167–178; XI. évf., 1–2. sz., 27–31.
- SZTÁNC SUJ Sándor József
2017 *Raport de cercetare arheologică preventivă. Dobolii de Sus – Biserica reformată (com. Boroșneu Mare, jud. Covasna)*, Muzeul Național Secuiesc, Sfântu Gheorghe (kézirat).
- TAKÁCS Péter
2002 *Háromszéki parasztvallomások 1820-ból* (Források Erdély történetéhez 3.), Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen.
2011 *Háromszéki parasztvallomások 1785-ből* (Források Erdély történetéhez 7.), Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen.
- TÓTH Ernő
1902–1903 Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről (közli: Tóth Ernő), *Történelmi Tár*, 25. évf., 231–262, 375–411, 528–574. és 26. évf., 83–98.
- TÓTH Levente
2013 *A Sepsi Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 20.), Gondolat Kiadó, Budapest.
- TÜDŐS S. Kinga
2003 *Erdélyi testamentumok I. Hadviselő székelyek végrendeletei*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

Studiu istoric despre biserica reformată din Dobolii de Sus (Jud. Covasna)

(Rezumat)

Clădirea bisericii reformate din Dobolii de Sus (Jud. Covasna), monument istoric înregistrat în lista monumentelor istorice sub codul CV-II-m-A-13209, este cunoscută în literatura de specialitate în special prin decorațiile parietale pictate și mobilierul din lemn pictat din secolul al XVIII-lea, care s-au păstrat în interior. Clădirea existentă în secolul al XVII-lea a fost transformată (lărgită) în a doua jumătate a secolului următor, fiindu-i totodată adosată pe latura vestică un turn-clopotniță. Cercetările arheologice recente au confirmat că biserica are antecedente medievale, primul lăcaș de cult construit din piatră existând deja în secolul al XIV-lea, cu două secole mai devreme de prima atestare documentare a localității. Lucrarea, bazată pe cercetări întreprinse în fondul arhivistic parohial, sintetizează toate datele istorice despre istoria arhitecturală a clădirii monument istoric din perioada secolelor XVII–XX.

The Reformed Church of Feldoboly (Dobolii de Sus, Covasna County)

(Abstract)

The Reformed Church of Feldoboly (Dobolii de Sus, Covasna County) is listed as a nationally protected monument and is known mainly for its painted wooden furnishing dating from the second part of the 18th century. Built in the 17th century, the building was enlarged in the second half of the 18th century, when a bell tower was also added to it. Archaeological researches carried out a few years ago revealed that the building has medieval antecedents, the first stone church dating back to the 14th century, two centuries before the first written mention of the village. The present paper, based on historical documents preserved in the parish archive fund, summarizes the architectural history of the church between the 17th and 20th centuries.

Domokos Pál Péter

MIKLÓSVÁRSZÉK ADÓÜGYI ÖSSZEÍRÁSA 1703-BAN

Egy kézdivásárhelyi cikksorozat 1935-ből

A Székely Nemzeti Múzeum hírlapkollekcióinak digitalizálása közben bukkantunk rá Domokos Pál Péter egy olyan munkájára, amelyet nem ismertünk. A jeles tudós az 1703. évi csíki és háromszéki cenzust¹ később teljes terjedelmében közzétette az *Agrártörténeti Szemlé*ben, viszont 1935-ben a kézdivásárhelyi *Székelyföld* újság számára a miklósvárszéki felvételt le is fordította latinból és németből, és a többi háromszéki anyag ilyen jellegű közlését is megkezdte a sepsiszéki aldobolyival.

Domokos Pál Péter munkáinak jegyzékében² a *Megyéni adóügyi összeírása 1703-ban* cikksorozat nem szerepel. Megkeresésünkre Domokos Mária levélben tisztázta: „csak az utóbbi időkben került a kezünkbe, amikor költöztünk, és a hagyatékot átvizsgálva újra megpróbáltuk sorba rendezni írásait. Az újságkivágások (Földi István bevezetése és hét vagy nyolc kivágat) annak idején postán érkeztek Domokos Pál Péternek Gyergyóalfaluba (Joseni címmel). Tehát most már tudunk róla, de amikor a korábbi bibliográfiai összeállítások készültek, akkor még nem.” Ugyancsak ő figyelmeztetett arra, hogy a dolgozat története még fordulatossabb: „Az *Agrártörténeti Szemle* előtt Domokos Pál Péternek volt még egy próbálkozása az adóügyi összeírás közzétételére: *Történeti Statisztikai Közlemények*, 1959, III. évf., 1–2. szám, 182–195. Az I. közleménynek (tudtommal) nem volt folytatása.”³

Az újraközlést így nemcsak a Székely Nemzeti Múzeum Domokos Pál Péterrel való kapcsolata és a közzétett forrás jelentősége indokolja, de tudománytörténeti különlegessége is. Mindenképpen tartozunk azzal, hogy ez a magyarra lefordított és ezáltal egy tágabb közönség számára is hozzáférhetővé tett

forrásrészlet a szakmai nyilvánosságba is visszakerüljön, és ne csak a régi hírlapok olvasói találkozzanak vele, esetlegesen, amikor a közeljövőben amúgy on-line felkereshetővé válik az eredeti cikksorozat is.

A szövegekre való rátérés előtt három kitérőt érdemes tennünk: a közzevető Domokos Pál Péter és múzeumunk viszonyáról, majd a közlés helyéről, vagyis Földi Istvánról és kézdivásárhelyi újságjáról, végül a forrás történeti és kutatástörténeti jelentőségéről.

Szerző és kiadója

Domokos Pál Péter (1901–1992) szakmai munkásságát ma már szükségtelen külön is ismertetni. A Székely Nemzeti Múzeummal való kapcsolata kevésbé ismert, pár mondat erejéig erre szorítkozunk. Második közzétett írása mindjárt az első után, a múzeum 1929-es *Emlékkönyvé*ben jelent meg,⁴ és a múzeum támogatta az első moldvai kutatóútján is. 1934–1936-ban hosszan leveleznek Csutak Vilmos múzeumigazgatóval: 1935-ben Domokos Pál Péter hívja fel a múzeum figyelmét a fehérborkészítés Kézdivásárhelyen begyűjthető eszköztárára, 1936-ban bécsi levéltári gyűjtésének az anyagát ajánlja fel, valamint kiadásra a Teleki József általa felfedezett 1799-es székelyföldi útleírását. A múzeum másrészt skanzenépülete, a Csíki ház berendezéséhez használná fel 1936-ban kutatói jegyzeteit. A terveket Csutak Vilmos múzeumigazgató korai halála törli meg.⁵ Sepsiszentgyörgyi kapcsolatáról azonban évtizedek múltán is tudunk: Albert Ernő folklórkutatóval, a Székely Mikó Kollégium igazgatójával bizalmas viszonyban voltak.

Kézdivásárhelyen 1930–1933-ban tanított, a Csíkszeredából ide áthozott tanítóképzőben. Ezt

¹ *7bürgische Investigation oder Lands-Beschreibung derer Czäkler Stühlen, als Haromszek, Kaszon, Csik, und Görgau, wie solche den 15 Junij angefangen, beschrieben und den letzten Augusti 1703 zu End gebracht worden. Anno 1703.* (HKA FAB, No. 525.)

² DOMOKOS Mária 1992.

³ Domokos Mária 2020. február 4-i levele. Az 1959-es próbálkozást lásd DOMOKOS Pál Péter 1959.

⁴ DOMOKOS Pál Péter 1929.

⁵ LÉNÁRT Anna 2002, 129–130. (A dolgozat annyiban helyesbítést kér, hogy a múzeum fonográfot és hozzá hengereket vásárolt számára, de a vele való gyűjtésre úgy tűnik, nem került sor, vagy nem sikerült még az 1929. évi úton, csak az 1932. évin. Vö. DOMOKOS Pál Péter 1931, 192. Uő 1941, 242.) A Teleki József-útinapló magánkiadásaként jelent meg, egy évvel később (TELEKI József 1937).

követően, mivel tanári diplomáját Magyarországon szerezte, a román államhatalom végleg elzárta a tanári állástól, és 1936-ig Gyergyóalfaluban volt kántor és tanító, de 1935-ben Kézdivásárhelyről nősült.⁶

A történet másik szereplője, a két évvel fiatalabb Földi István (1903–1967) író, szociográfus Kézdivásárhelyen született, és 1929-től ugyanitt volt rajztanár. 1941-től a háromszéki népművelést irányítja – Domokos Pál Péter ugyanekkor az észak-erdélyi népművelés vezetőségi tagja –, 1946-ban a Tolnába került bukovinai székelyeknek szervez iskolát. 1953-tól Dombóváron tanít, sírja is ott található.

Földi István az 1929-ben kitört gazdasági válság idején szembesült a székelység gazdasági elmaradottságával és a kézdívasárhelyi helyi sajtó egyoldalúságával. 1932-ben, amikor utóbbi okán Turóczi István helybeli nyomdatulajdonos, könyv- és papírkereskedő 1500-as példányszámmal elindította a *Székelyföld* című politikai és gazdasági hetilapot⁷, elfogadta felkérését, és az újság felelős szerkesztője és főszerkesztője lett – később a nagyváradi *Erdélyi Lapoknak* és *Erdélyi Néplapnak* is bedolgozott. Földi programot kínál és szakmai háttérrel rendelkező munkára járnak ki a környező falvakba, a helyi problémák ottani megbeszélése pedig az újság nyilvánosságában folytatódik. A mozgalommá erősödő közös munkában természetesen Domokos Pál Péter is társa.⁸

Idézzetel folytatjuk: A *Székelyföld* „rövid idő alatt Erdély-szerte ismert kis újság lett, és főleg a fiatal értelmiségiek kerestek személyes kapcsolatot velem. Így barátkoztam össze a sepsiszentgyörgyi László fiúkkal, akik közül Ferenc fiatal ügyvéd volt, a bátyja, Dezső kolozsvári református lelkész, Zoltán a *Brassói Lapoknál* újságró. Udvarhely megyében dr. Varró György és a köréhez tartozó fiatalok, Csíkból Domokos Pál Péter baráti köre végzett a *Székelyföld*del azonos munkát, és állandó kapcsolatot tartottunk.”⁹

Mint látható, a vázolt törekvések szellemi és társadalmi környezete az időszak romániai–csehszlovákiai–magyarországi falukutatása/falumunkája, amely Erdélyben – illetve már a Felvidéken is – a kisebbségi önszerveződés igényével találkozott. Figyelemre méltó az a felekezeti fölöttiség,¹⁰ amellyel a mélyen katoli-

kus páros az 1935-ös cikksorozat esetében is egy döntően protestáns erdővidéki közösség önismeretéhez járul hozzá – miközben a katolikus felsőháromszéki „Szentföld” 1703-as censzusának a feldolgozására már nem kerülhet sor a sorozat megszakadtával, amiben persze nem volna meglepő, ha – a szerző és kiadója között megnőtt fizikai távolság, vélhetőleg a meghirdetett munkára előfizetők hiánya és Domokos Pál Péter családalapítása mellett – a román hatóságok egyre növekvő gyanakvása is szerepet játszott volna.¹¹

A kézdívasárhelyi *Székelyföld* körüli közösségmozgalom mozgalomban való részvétel, egy esetleg akár konkretizálhatóbb szerepvállalás beillesztése az intézményember Domokos Pál Péter fiatalkori, kiemelkedő megvalósításai sorába – székelyföldi szöttezmozgalom, Ezer Székely Leány Napja, Csíki Székely Múzeum, moldvai magyarság kutatása – megérdemelne egy önálló kutatást. Térjünk vissza a történeti forrásközlő, 1935-ös cikksorozatra és magára a közölt forrásra.

Az 1703-as felvétel közléstörténete

Az eredetileg önálló kiadványként is megjelentetni szánt cikksorozat közlői előszava röviden és szabatosan összefoglalja a legszükségesebb vonatkozó tudnivalókat. Ezek a forrás lelőhelye, terjedelme és nyelve – az adóztatható vagyonelemek adatsorai és a helységek gazdasági-társadalmi viszonyainak általános ismertetése latin nyelvűek, míg a jelentés bevezetője és összegző sorai, valamint a helységenkénti, egyesült vagy társ- és fiókszékenkénti bizalmas, a helyi előkelőkre („mágnások”) vonatkozó részek németek. Továbbá a jelentés összeállítójának a személye – Gabriel Frantz Gösseli kamarai, vagyis kincstári megbízott – és az őt segítő bizottságnak az erdélyi viszonyokra reprezentatív összetétele és eljárása – minden település bírója és hat-hat esküdtje segítségével dolgoztak. Végül az adóügyi összeírás ideje és volumene – 139 helység és a mágnásokat leszámítva 11 678 családfő.

1959-ben, a Központi Statisztikai Hivatal akkori periodikájában Domokos Pál Péter bővebben is kifejti a Habsburg-katonaság által megszállt és kiélt Erdélynek közvetlenül a Rákóczi-szabadságharc

⁶ <http://www.visszaemlekezesek.hu/domokos-pal-peter>.

⁷ A cikksorozat idején: Politikai, közgazdasági és társadalmi lap. Megjelenik minden csütörtökön és vasárnap. (Szerkesztőség: Piața Regina Maria, 23. sz. Kiadóhivatal: Turóczi István könyvkereskedés, Piața Regina Maria, 35. sz.)

⁸ FÖLDI István 2014, 143–146, 167–168, 186, 242. Nagyváradi publicisztikájáról Uo., 163.

⁹ Uo., 144. A Lászlók az 1925-ben elhunyt László Ferenc régész, Székely Nemzeti Múzeum-igazgatóőr fiai. A felsoroltak további

pályája feldolgozott, részletezésétől eltekintünk.

¹⁰ Vö. a kérdésről Uo., 161, 165–166, 241.

¹¹ Vö. a cenzúráról Uo., 161, 165–166. Az előfizetés meghirdetését lásd Földi beharangozójában és a cikksorozatban is: „Az összeírás könyvalakban is megjelenik. Előfizetni lapunk kiadóhivatalában már most lehet. Ára 50 lej. Magyarországon 3 pengő fizetendő le, s egyidőben lapon értesítendő kiadóhivatalunk.” (Függelék 1. és *Székelyföld*, V/35, 1935. május 9.)

kitörése előtti körülményeit. Behatárolja a felvétel céljait és jelentőségét: az instrukciókat gróf Bethlen Miklós kancellár adta hozzá, aki egy józan és méltányos adózásra való áttérést szeretett volna előkészíteni. A bizalmas részek viszont arról tanúskodnak, hogy a felvételt az Udvar egyben rosszhiszemű információszerzésnek szánta, az erdélyi elit vagyoni és hatalmi viszonyait is megpróbálták felmérni vele.¹²

Bethlen Miklós szerepe megérdemel egy kitérőt. Az Erdély számára a Lipóti Diplomát kialakuló „erdélyi Szolón” az európai uralkodókkal társalgó és a kontinentális politikai játszmákban is tájékozott, bethlenszentmiklósi kastélyát maga tervező reneszánsz főúr volt, és a magyar gazdasági szakirodalom úttörői között is ott találjuk. *Tervezet a kereskedelemről* című műve épp ekkor, 1702-ben született, olyan témákat boncolgatott benne, mint a kukoricatermesztés bevezetésének az állat- és mezőgazdaságieszköz-állomány számára, valamint a más gabonafélék kereskedelmi árának szempontjából káros volta, vagy az ő korában szigorúan tiltott dohány termelésének társadalmi haszna.¹³ Innen érdemes meghúzni az ívet a kézdivásárhelyi falumunka-mozgalom során felmerült gondolatokig, amikor a *Székelyföld* körét a helyi mezőgazdasági és kulturális adottságok jelentősége foglalkoztatja, épp Háromszék és Csík megye viszonylatában.¹⁴

1959-es dolgozatában Domokos Pál Péter Gösseli teljes bevezetőjének hozza le a magyar fordítást,¹⁵ majd latin és német eredetiben Miklósvárszék és Sepsiszek helységenkénti adattáblázatait és a két társszékre vonatkozó általános és bizalmas összegző sorokat. De 1959-ben még tele vannak ötvenhatosokkal a kádári börtönök és disszidáltakal a vassüggöny osztrák oldala, Magyarország kommunista vezetése pedig épp egy évvel korábban adott zöld utat a testvéri Romániának is „a magyar nacionalizmus” kezelésére: 1959-ben már az önálló magyar egyetemet számolják fel. A megjelent, I. közlemény kiemelendő sorai: „Reméljük, hogy ennek a Bécsben levő becses s eddig ismeretlen összeírásnak a közzétételével a Román Népköztársaság kutatóinak munkáját is meg tudjuk könnyíteni.”¹⁶ Talán nem véletlen, hogy a közlés ezúttal is megszakadt.

A teljes 1703-as census csak majdnem két évtized után kerülhet végre nyomdába: 1977–1978-ban

a teljes német és latin nyelvű eredeti szöveg megjelenik, mellette a Gösseli-féle bevezetés revideált fordítása és az adatok szerzői értékelése¹⁷.

Az 1703-as felvétel történeti és kutatástörténeti helye

Csáki Árpád és Pál-Antal Sándor nyomán összegyűjtünk: a háromszéki székely összeírásokat a Székely Nemzeti Múzeum is megkísérelte összegyűjteni és kiadni. A vonatkozó program 1912 és 1944 között végig napirenden volt, előbb Domokos Pál Péter levelezőtársa, Csutak Vilmos, majd igazgató-utódja, Herepei János foglalkozott vele. A 18. század eleji összeírások közül Csutak már 1912-ben másolatni készül Nagyszebenben az 1720-as háromszéki-csíki *Conscriptiót*, 1930-ban Kolozsváron az 1701-es és 1702-es sepsiszéki *Connumeratiót* másolatja le, 1943-ra pedig Herepei begyűjti az 1704-es háromszéki *Regestrum* eredetijét és Budapestről az 1702-es csíki és udvarhelyi összeírás kópiáját, valamint az 1704-es udvarhelyit másolatja további 1711-es háromszéki jegyzékek, köztük egy miklósvárszéki mellett.¹⁸

Az erdélyi Habsburg-berendezkedésnek ebből az időszakából végül Pál-Antal Sándor adta ki a ma ismert székelyföldi összeírások teljes forrásgyűjteményét, leszámítva épp az 1703-as adóügyi összeírást, amelynek a közzétételét Domokos Pál Péter már szakszerűen megoldotta. A többi forrás Háromszék esetében: 1701-ből és 1702-ből a sepsiszéki szabadrendűek és jobbágyok összeírása, 1707-ből a háromszéki nemesek katonai célú, pártállást is feltüntető listája, 1713-ból a hadköteles háromszékiek lajstroma – az 1704-es lustra sajnos elpusztult 1945-ben, és az 1711-es hűségeskü-lajstrom sincs már meg. Valamint az 1703-asnál is összetettebb adóügyi összeírások: az 1713-as, amelyből azonban – a mezővárosok kivételével – csak a helységenkénti összesítők maradtak fenn, és az 1721–1722-es, amelynek többek között a miklósvárszéki része is hiányzik.¹⁹

Ez azt jelenti, hogy az 1703-as adóügyi összeírás helységenkénti leírásain kívül nem rendelkezünk hasonló, a 18. századi eleji miklósvárszéki, magyar nyelven is hozzáférhető forrással.

¹² DOMOKOS Pál Péter 1959, 182–183. Az más kérdés, hogy a kölcsönös bizalmatlanság az Udvar részéről is jogos volt, és a helyi elit korántsem holmi közösségi érdekeket védett csupán az érdembeli felvétel obstruálásával, hanem olyan személyes érdekeket is, amelyek bizony saját helyi közösségükkel szemben sem a szeplőtlen *pater familias* képét rajzolják ki a Gösseli-jelentés alapján.

¹³ BENKŐ József 2014, 497, 542.

¹⁴ FÖLDI István 2014, 183–184.

¹⁵ DOMOKOS Pál Péter 1959, 183–186.

¹⁶ Uo., 187.

¹⁷ DOMOKOS Pál Péter 1977, 440–441.

¹⁸ CSÁKI Árpád 2006, 305, 307–310.

¹⁹ PÁL-ANTAL Sándor 2011, 5, 170–181.

Az újraközlésről

Domokos Pál Péter 1935-ös magyar szövegközlésén csak minimális változtatásokat eszközöltünk: a településnevek akkori kényszerű, románosított²⁰ formáit visszacseréltük a tényleges magyar nevekre, a fordítást pedig egybevetettük a latin eredetivel, tehát elvégeztük azt a kevés kiadói-szedői korrektúrát, amelyet a kézdivásárhelyi újság akkor, érthetően, nem tekintett feladatának. Indokolt esetben jegyzetanyaggal pontosítottunk. Az újraközlést a térség korabeli térképével, a Hevenesi-gyűjteménybeli, 1699 előtti felvétel alapján történt, legkésőbb 1709-es ábrázolással²¹ illusztráltuk, amelyekről a felvett települések közül csak a Sepsi-bacon és Középahta közötti Szárazajta hiányzik.

Az újraközlött anyag akár zárt egységnek is tekinthető, mert egyrészt a census településenkénti szöveges leírásainak ezt az egyetlen csoportját fordították le magyarra,²² másrészt területileg egy teljes korabeli közigazgatási egységet ölel fel, a székely Háromszék sajátos, negyedik társszékét, Miklósvárszéket, és úgyszólván csak ezt. Az 1935-ös vállalkozás szándékát pontosan tükrözi az akkori cím, de mivel a Kézdivásárhelyen megkezdett forrásközlés elakadt,

a tartalmat nézve úgy gondoljuk, a szerző is egyetértett volna azzal, hogy ezt az újraközlést módosított, a megvalósultakat körülhatároló címmel valósítsuk meg, kiegészítve a miklósvárszéki összesítő táblázat fordításával és függelékbe rendezve át belőle – Földi István előszavához hasonlóan – az egyetlen nem-miklósvárszéki település felvételét.

Köszönetnyilvánítás

Itt szeretnénk megköszönni a Domokos és Földi család segítségét, kiemelten Domokos Mária tájékoztatását, biztatását, helyesbítéseit és a Domokos család hozzájárulását az újraközléshez, Szőcsné Gazda Enikő és Viga Gyula segítségét a Domokos családdal való kapcsolatfelvételen, a budapesti Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának és külön is a munkatársainak az 1959-es közlemény megküldését, Biszak Sándornak és Bárdi Nándornak pedig a szerencsés alkalmat, hogy az Arcanum, a Székely Nemzeti Múzeum és a Bod Péter Megyei Könyvtár közös digitalizáció-programjának hála, ezzel a számunkra korántsem közömbös művelődés- és tudománytörténeti ínyencfalattal szembesülhettünk.

MIKLÓSVÁRSZÉK ADÓÜGYI ÖSSZEÍRÁSA 1703-BAN (magyar fordítás, 1935)

Megyénk adóügyi összeírása 1703-ban

Nekünk, székelyeknek minden múltunkra vonatkozó adat elsőrendű életszükséglet. Amilyen fontos a bárhol fellelhető oklevél, okmány, adat léte, ténye, épp oly szükséges azok kézbejuttatása is. Jelen sorok a bécsi kamarai levéltárban általam fellelt, 1703-ban megyénk és északi szomszéd megyénk²³ közsegeinek adóztatás céljából történt összeírását tárják sorozatosan az olvasó elé.

Az összeírás egy 190 oldalas német és latin nyelvű kézirat, melynek bevezető soraiból kitűnik, hogy Gabriel Frantz Gösseli udvari kamarai kiküldött maga mellé vette a magyar nemzet²⁴ részéről nemes Keresztury Miklóst, a katonaság részéről Adam

Thun kapitányt a Rabutin-dragonyosezredből,²⁵ a szász nemzet részéről Georg Czako brassói tanácsost²⁶, valamint Boér Simon főispán és fogarasi kapitány²⁷ helyett Bodonyi Zsigmondot²⁸, kikből bizottságot alakítva, az adóügyi összeírás munkáját Nagybaconban²⁹ 1703. május 15-én kezdte meg, és Gyergyóújfaluban 1703. augusztus 31-én fejezte be.

Kezdetben nehezen indult a dolog, mert egyrészt a bizottságnak se formulája, se gyakorlata, se módszere nem volt, másrészt a székelység szabad mivoltát hangoztatta, ki semmiféle vagyonbevallásra nem köteles. A bizottság magára semmire sem haladt, és ezért minden faluból maga mellé vette a bírót és hat esküdtet,

²⁰ A magyar helységneveket 1935-től nem szabadott kiírni a romániai sajtóban.

²¹ Bartos-Elekes Zsombor szíves közlése.

²² Ezenkívül csak a gelencei felvételt, lásd DOMOKOS Pál Péter 1977, 439–440.

²³ 1935-ben Háromszék és Csík román megyék („Județul Treiscaune” és „Județul Ciuc”). 1703-ban nyilván az ezeknek nagyjából megfelelő székely székek kerültek felmérésre – a román Treiscaune például néhány, volt Felső-Fehér vármegyei településsel nagyobb a székely széknél, stb.

²⁴ *Natio hungarica*. Az Erdélyi-fejedelemség nemesi vármegyéinek (és nemesi vidékeinek) nemesi rendje. (A másik két rend a székelyek és a szászok.)

²⁵ Az 1959-es és az 1977-es közlésekben már *Dhun*. A Lipóti Diploma alapján az Erdélyi-fejedelemség Habsburg-tartományként is megőrizte önálló igazgatását, de a valóságban a közvetlenül az Udvarnak alárendelt „német” katonaság gyakorolta a legfőbb hatalmat. Erdély császári főhadiparancsnoka 1696–1707-ben gróf

Jean Louis Rabutin de Bussy (1642–1717) lovassági tábornok, ekkor a Rabutin-dragonyosezred parancsnoka, aki a következő években az erdélyi és magyarországi lakosság legvilkolásában jeleskedik.

²⁶ Georg Czako (1661–1726), később több rendben Brassó várospártisa. A *natio saxonica* mint Erdélyi-fejedelemségbeli rend képviselőjeként.

²⁷ Kövesdi Boér Simon (1661?–1729), az író Mikes Kelemen féltestvérének, báró Huszár Józsefnek a nagyapja. Valójában Fogaras-vidék *főkapitánya* és a fogarasi *vár kapitánya*.

²⁸ Bodoni Zsigmond (†1725) családja marosszéki volt, a székelyek rendjét (*natio siculica*) képviselte (Boér Simonnak is voltak székelyföldi birtokai).

²⁹ Gösseli értette félre: valójában Sepsibaconban kezdték a felvételt, és csak Sepsibacont vették fel. „Nagybacon” ekkor még csak a közös református egyházközsége a miklósvárszéki (tehát háromszéki) Sepsibaconnak és a tőle a Bacon-pataka által elválasztott, Bardoc-fiúszéki (tehát udvarhelyszéki) Telegdibaconnak.

akik már tudtak beszélni a nép nyelvén, s együtt tiszta képet állítottak össze minden faluról.

Az összeírás általános és bizalmas részből áll. Az általános résznél minden egyes falunak külön táblázata van, a következő beosztással:³⁰

Kimutatás	Számuk	Szántóföld		Őszi vetés		Tavaszi vetés		Szekér széna	Ló és kanca	Ökrök	Tehenek	Juhok	Disznók	Méhkas
		köböl	véka ³¹	köböl	véka	köböl	véka							
1. Nemesek														
2. Lovas, gyalog székelyek														
3. Telepesek v. jobbágyok														
4. Vagyonos zsellérek														
5. Vagyontalan zsellérek														
6. Nem odavalók														
ÖSSZEG:														

Gösseli szerint:³²

1. az „armalista” olyan szabad nemes, aki senkinek sincs alávetve, akinek egy-két alávetettje³³ van, adóját megfizeti; a fejedelem hívására hadbavonul.³⁴

2. „primipilus, pixidarius”: lovas, gyalogos³⁵, fegyveres, háborúra mindig kész szabad székely, ki a fejedelem hívására hadba vonul, háborúba megy, békében pedig gazdálkodik és adóját megfizeti.³⁶

3. „colonus”: telepes, helyesebben jobbágy.³⁷

4. „inquilinus possessionatus” és „inquilinus non possessionatus” zsellért jelent, kiknek valamijük van, illetve semmijük sincs.

5. „extraneus” nem a faluban lakót, hanem házasság vagy örökösödés útján a faluban ingatlannal rendelkezőt jelent.

Az adóügyi összeírás nagy becsű, monografikus nézőpontból elsőrendűen fontos. Láthatjuk belőle, hogy a két székely vármegye területén 1703-ban milyen községek léteztek. Megőriz minden községből legalább hét nevet. Kár, hogy a foglalkozást jelentő nevet latinra fordítva adja, pl. Szabó Jánost Joannes Sartorénak. Láthatjuk továbbá, hogy hány családfő él minden faluban, és hogy a családfők a társadalom mely rétegéből tevődnek össze. Megállapítható a családok gazdasági helyzete és állatállománya. Élénken foglalkozik a mágnások elterjedtségével, és birtokukat feljegyzi.

Látjuk, hogy a két megye 139 helységében 11 678 családfő lakik a mágnások kivételével.³⁸

De lássuk ezek után falvainkat egyenként.

(Székelyföld, V/35, 1935. május 9.)

³⁰ *Catalogus / Armalarum / Primipilorum et pixidariorum / Colonorum / Inquilinorum possessionatorum / Inquilinorum non possessionatorum / Extraneorum / Summa.* Szó szerinti fordításban így szerepelhetne: *Kimutatás [a az adózó kategória] / Armalistáknak / Lóföknak és darabontoknak / Jobbágyoknak / Nem vagyontalan zselléreknek / Vagyontalan zselléreknek / Bebíróknak / Összeg.* Illetve a fejlődésben tovább: *Szám [a a] / [belevethető gabona] köblök, vékák [szerint a] Szántóknak / ... / [a kaszálókról betakarítható] Székér szénának / Lovaknak és kancáknak / ... Stb.*

³¹ A latin *metreta* magyar fordítását az 1977-es közlés alapján javítottuk.

³² Német eredetijét lásd DOMOKOS Pál Péter 1977, 442. Pontosabb magyar fordítását Uo., 436.

³³ *Unterthanen, subditi.* A jobbágyok és a zsellérek. Hogy az uralkodó *alattvalóitól* megkülönböztessük, szerencsésebb *alávetetteknek* fordítani.

³⁴ Gösseli valójában „úgynevezett armalistákról, jobban mondván félnemesekről beszél”. Az „igazi” nemesek nem voltak adó(-pontosabban közteherviselés-)-kötelesek. A cenzus alapkérdése épp ez volt: hol húzzák meg a határt a nagyon különböző nemesi kategóriák között – végül csak a nemesi funduson kívül

legalább két jobbágytelekkel rendelkezők maradtak adómentes „birtokosok”.

³⁵ A [pedites] *pixidarii* (gyalog *puskások*) ekkor leginkább *darabontoknak* fordítható.

³⁶ Gösseli „alávetettségétől mentes” (nem jobbágy vagy zsellér) fegyveresekről beszél. A székely „szabadok” eredetileg a Gösseli által, az armalisták kapcsán *Freybaueren* (szabadparaszt) néven nevezett, jogilag szabad adófizető, nem hadköteles kategóriának felelt meg, és folyamatos jogértelmezési konfliktus tárgyát képezte.

³⁷ Személyükben szabad jobbágyok. Az 1959-es értelmezés a helyes. Példával érthető: a Moldvából érkező gazdasági bevándorló szerződéssel („fogott bíró elött”) szegődik a jobbágytelket működtető gazdává, vállalva a telek birtokosával stb. szemben az ezzel járó kötelezettségeket. Moldvába bármikor szabadon visszamehet, más erdélyi jobbágytelket működtetni azonban nem szegődhet át, mert az szerződésesség volna.

³⁸ Miklósvárszéken ebből 9 helységben 806 családfő. (Lásd a Függelék 1. előtti, pótlólagosan lefordított miklósvárszéki összesítést.)

Miklósvár székely szék

[I.]

Háromszék székely szék miklósvári részéhez tartozó első falu

Nagybacon.³⁹

Bírója Hegyi Márton, hat esküdtje Pap András, Hegedűs Mihály, Molnár Dániel, Bándi Mihály, Sartor (Szabó) Gergely és Nagy István. Eskü alatt vallották, hogy a községben van:

Kimutatás	Számuk	Szántóföld		Őszi vetés		Tavaszi vetés		Székér széna	Ló és kanca	Ökrök	Tehenek	Juhok	Disznók	Méhkas
		köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka							
1. Nemesek	2	30	–	12	–	10	–	12	5	8	5	90	9	5
2. Lovas, gyalogos székelyek	38	350	1	146	–	91	1	141	33	70	72	300	87	3
3. Telepesek v. jobbágyságok	7	30	–	11	2	9	–	7	1	4	8	25	6	–
4. Vagyonos zsellérek	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5. Vagyontalan zsellérek	4	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	15	–	–
6. Nem oda-valók	–	265	–	–	–	–	–	74	–	–	–	–	–	–
ÖSSZEG:	51	675	1	169	2	110	1	234	39	82	85	430	102	8

A fentnevezett falu területének negyedrésze délnek fekszik, a többi északos, alig tizedrésze sík, mely gabonaneműek termelésére alkalmas, a többi része főként dombokból és völgyekből, vizes és köves talajból áll; nagyon megköveteli a trágyát, négy ökörral évenként háromszor kell szántani, s mégis ez a föld ritkán hoz jó termést, inkább tavaszi, mint őszi vetésekre lehet használni. Az itt lakó népnek nem könnyű kereskedéssel foglalkoznia, mivel innen Brassó városa négy mérföldre van. Földjeik művelésre legnagyobb részben alkalmatlanok, van egy kétkövű malmuk, amely azonban alig hoz egyéb hasznot azon felül, hogy a falubeliek házi szükségleteit fedezi. Ennek a falunak erdeje is van, de csak a falu számára és építkezésére, az erdőben termékeny esztendőben makk is van, de csak a falu részére.

Némelykor katonai átvonulásoknak is eléggé ki van téve, ami nem kevés költséggel jár. A falu lakói különböző hitelezőktől egymás között adósságokat csináltak, melynek összege 3538 forint 75 dénár, s minden forint után évenként kamat fejében egynapi munkát szoktak tenni. Van ennek a falunak egy kis folyója, mely bizonyos időkből megárad, és a lakosoknak nagy károkat okoz, amint a múltakban előforduló példa eléggé bizonyítja.

[Bizalmas rész:]⁴⁰ Nagybacon.

A faluban két nemesnek van udvarháza, névleg Balló Lászlónak és Balló József hátramaradt özvegyének, mindkettőnek sok földje és rétje van, és udvarukhoz sok erdő tartozik: a mennyiséget a parasztoktól nem lehetett megtudni. Semmi adót nem fizetnek. Az alávetettek a fentnevezett két nemeshez tartoznak, s így fele adót fizetnek, mint a háztulajdonos székelyek vagy⁴¹ lófők.

(Székelyföld, V/36, 1935. május 12.)

³⁹ Valójában *Sepsibacon*, vö. 29. jegyzet.

⁴⁰ Az eredetiben eufemisztikusan: *Particular oder extra notata*. In Haromszeker *Stuhl Miklos Var, genandt*. (Külön vagy ezen kívül megjegyzettek. A Miklósvárszéknek nevezett háromszéki székben.) A bizalmas megjegyzéseket Gösseli külön vezette, a cím az egész miklósvárszéki bizalmas anyagra vonatkozik, és csak Domokos

Pál Péter tagolta be szakaszait, indokoltan, az egyes települések felvételéhez.

⁴¹ *Czekler oder primipilus*. Székelyek és lófők vagylagos párba állítása: Gösseli úgy tűnik, valóban nem értette a székely katonai és nem katonai rétegek bonyolult viszonyait.

II.

Bodos falu.

Bíró: Fábián Péter; hat esküdttel, úgy is, mint: Dávid Ferenc, Nagy Márton, Bodosi János, Bodosi Bálint, Dávid Gergely, Józsa András. Eskü alatt vallották:

<i>Kimutatás</i>	Számuk	Szántóföld		Őszi vetés		Tavaszi vetés		Szekér széna	Ló és kanca	Ökrök	Tehenek	Juhok	Disznók	Méhkas
		köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka							
1. Nemesek	1	2	–	4	–	4	–	2	1	2	3	–	2	1
2. Lovas, gyalog székelyek	30	507	1	139	1	154	1	48½	45	66	131	232	114	24
3. Telepesek v. jobbágyok	4	17	2	5	1	4	3	–	1	–	1	11	2	–
4. Vagyonos zsellérek	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5. Vagyontalan zsellérek	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6. Nem odaválók	–	24	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–
ÖSSZEG:	35	560	3	148	2	163	4	51½	39	68	135	251	118	25

Ennek a falunak harmadrésze délnek, a többi része árnyékban fekszik, az egész terület dombos és völgyes, földjének is több mint harmada fővényes, és a trágyát nagyon megköveteli, részben négy, részben ennél több ökrrel kell szántani, s jó termést mégis ritkán hoz, a tavaszi vetés jobb az őszinél, a terület tized-része hasznavehetetlen, itt eladásra alkalmas terményt nem ter-

melhetnek. Van valamennyi fájuk, de csak tüzelésre, építkezésre egyáltalán nincs. A falu lakóinak adóssága 1071 forint, mellyel különféle embereknek tartoznak, és kamatként minden forint után egynapi napszámot fizetnek.

(*Székelyföld*, VI/37, 1935. május 16.)

[Bodosról nincs bizalmas német feljegyzés.]

[III.]

Szárzajta falu.

A bíró Jósza István, ki hat esküdtjével, Jósza Mátyás-, Király Tamás-, Jósza Márton-, Kovács Tamás-, Incze Péter- és Nagy Jánossal eskü alatt vallja:

<i>Kimutatás</i>	Számuk	Szántóföld		Őszi vetés		Tavaszi vetés		Szekér széna	Ló és kanca	Ökrök	Tehenek	Juhok	Disznók	Méhkas
		köböl	véka ³¹	köböl	véka	köböl	véka							
1. Nemesek	6	134	–	44	2	43	–	23	14	16	25	186	30	9
2. Lovas, gyalog székelyek	56	636	1	215	–	194	3	137	49	118	131	417	108	35
3. Telepesek v. jobbágyok	5	12	2	4	1	3	1	6	–	2	1	–	2	–
4. Vagyonos zsellérek	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5. Vagyontalan zsellérek	3	5	–	4	1	3	1	6	–	4	1	2	2	–
6. Nem odaválók	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ÖSSZEG:	70	787	3	267	4	243	5	172	63	140	158	605	142	44

A falu területének mintegy ötödrésze napos oldalon fekszik, a többi része nyugatra néz, az egész határ pedig dombok- és völgyekből áll; a hármashatár földje fővényes és nedves, a trágyát nagyon megkívánja, négy [sőt több ökörrrel kétszer szántanak, és mégis ritkán van jó termésük]⁴². A zab az őszi veteménynél jobban terem. Van egy kétköví malom, amely azonban csak esős időben jár, évi jövedelme 40 forint, melynek harmadrésze az egyházé; a határ hatodrésze – a legelők kivételével – hasznavehetetlen.

Tüzi- és épületfájuk elegendő van, termékeny esztendőben házi szükségletre makk is terem, de eladásra nagyon ritkán. A falu nyílt úton fekszik, és így a katonai átvonulások miatt sok terhet kell viselnie.

Nota bene. Van ebben a faluban egy bizonyos egyén, ki egyházi állásának címe alatt eddigél minden köz- és magántheher-vi-

selés alól kivonta magát; amennyiben külsejéről megítélhető, méltán számítandó a falu jobb emberei közé.⁴³

A falut 4473 forint 40 dénár adósság nyomja. Évi kamatként minden forint után vagy 10 dénárt, vagy egynapi munkát fizetnek.

Az egyházi személyeknek itt 72 köből féréje földjük és 16 szekér szénára való kaszálójuk van.

[*Bizalmas rész:*] Szárazajta.

Van itt egy nemesi udvar, melyet szántók, rétek és erdők öveznek, a Kálnoky Tamásé, lakatlan, csupán egy juhász van itt, ki a terményeket rendezi.

Nem messze a falutól Kálnoky gróf úrnak üveghutája van, melyet egy zsidónak adott bérbe.

(*Székegyföld*, V/39, 1935. május 23.)

[IV.]

Barót mezőváros.⁴⁴

A bíró Beke András, ki hat esküdtjével, ti. Incze Tamás-, Ambrus János-, Ágoston Ferenc-, Ágoston Péter-, Incze János- és Keserű Gergellyel eskü alatt vallotta:

Kimutatás	Számuk	Szántóföld		Őszi vetés		Tavaszi vetés		Szekér széna	Ló és kanca	Ökrök	Tehenek	Juhok	Disznók	Méhkas
		köből	véka	köből	véka	köből	véka							
1. Nemesek	9	272	2	88	–	86	–	51	15	28	39	145	72	8
2. Lovas, gyalogos székelők	70	1064	1	354	2	347	1	140½	32	145	203	460	285	14
3. Telepesek v. jobbágyok	45	365	–	130	1	112	–	73	1	60	63	122	82	4
4. Vagyonos zsellérek	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5. Vagyontalan zsellérek	6	–	–	–	–	–	–	–	5	7	3	–	–	–
6. Nem oda-valók	–	92	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ÖSSZEG:	130	1793	3	572	3	545	1	264½	53	240	308	727	439	26

Ezen felül, a falunak csaknem az egész határa napfénynek áll, teljesen sík, és gabonatermelésre eléggé alkalmas; hármashatára van, melyek közül az egyiknek talaja nedves, legnagyobb részt fekete, a többi részint iszapos, és a trágyát megkívánja; négy, sőt nyolc ökörrrel háromszor szántanak; nem minden esztendőben terem jól meg sem a tiszta búza, sem a rozssal elegyes; a határ az őszi vetésre is, a tavaszi vetésre is alkalmas. A városnak évenként

három nagy vására van, mely a lakosoknak inkább kárára, mint hasznára szolgál, mert annak jövedelme az itt levő nemesurak zsebébe fut. Idetartozik egy hegy is, melynek a legeltetésen kívül egyéb hasznát nem lehet venni. Épületfájuk semmi sincs, tűzifa vajmi kevés, mert a körül fekvő erdők fája a nemességé és az egyházé. Katonai átvonulások miatt a falu sokat szenved. A falun átfolyó patak gyakori kiöntésével nagy károkat okoz. A lakosság

⁴² Az 1977-es latin forrásközlésben hiányzik a megfelelő szöveg-rész.

⁴³ Gösseli itt egy rendkívül fontos privilégiumot nem ért: az ún. Rikánbelőli kommunitás (négy református egyházmege és az ide tartozó unitáriusok) lelkészeit Bethlen Gábor fejedelem meg-nemesítette.

⁴⁴ Barót mezővárosi (*oppidum*) volta nem csak 1703-ban problémás. Vagy Gösseli, vagy maguk a barótiak is azzal folytatják, hogy *faluként* (*pagus*) beszélnek róla. A magyarázat egyrészt az *oppidum* jelentésbokra (*kerítetlen kiváltságos helyek* gyűjtőfogalma, melyek közül egyesek szabad szász mezővárosok, szabad királyi székelő mezővárosok, bányavárosok, erdélyi nemesi mezőváro-

sok, püspöki/főúri hűbér mezővárosok, másoknak csak országos vásár tartására van szabadalmuk. Utóbbi kategóriába tartozott Barót is. Ráadásul a kiváltságok elismeréséért-megújításáért az egyes települések állandó harcot voltak kénytelenek folytatni. Az 1703-as census összegzésében Gösseli Háromszék 91 felvett helységéből végül egyedül Sepsiszentgyörgyöt tekinti *oppidumnak* (*Marckt*) – Illyefalva valóban „részben pagus” a helyiek szerint is, Kézdivásárhely pedig és Bereck egyszerűen nem szerepel, ahogy majd Csíkszereda sem Csíkszékből, amiképpen nem is tartoztak a székekhez adóhatósági szempontból. Sepsiszentgyörgy részben ugyancsak *pagus* voltáról szerintem nem szerezett tudomást, Barót vásáraiban pedig nem talált *adózható mezővárosi* jövedelmet.

adóssága 3556 forint 50 dénárú; kamatképpen egy forint után 12 dénárt vagy egy napi munkát fizetnek. Van itt egy reformát⁴⁵ hadnagy s öt hasonló közlegény, kiknek birtokuk nincs, s egyébként is szegények. Egyházi személyeknek van itt 35 köből féréje földje és 14 szekér szénára való kaszálója.

[Bizalmas rész:] Barót.

Egy Cserein[é] nevű nemesasszonynak udvara van itt, két-kövé malma, meglehetősen mennyiségű szántóval és réttel. Ferencz István nevű nemesembernek is van itt egy majorja, melyet szántók, rétek és erdők vesznek körül, és egy egykővé malma. Gazdagabb Daniel János, kinek kétkővé malma és őrlésre állandó vize van. Az itt élő alávetettek a Daniel és Ferencz családhoz tartoznak, és úgy adóznak, mint a nagybaconiak.

(Székelyföld, VI/40, 1935. május 26.)

[V.]

Miklósvár falu.

A bíró Jakab Imre, ki hat esküdtjével, Jakab István-, Gyenge János-, Csíki István-, Jakab Ferenc-, Gyenge Mihály- és Vajda Mártonnal eskü alatt vallják:

Kimutatás	Számuk	Szántóföld		Őszi vetés		Tavaszi vetés		Székér széna	Ló és kanca	Ökrök	Tehenek	Juhok	Disznók	Méhkas
		köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka							
1. Nemesek	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
2. Lovas, gyalogos székelyek	4	140	–	51	1	43	1	31	5	16	25	82	25	12
3. Telepesek v. jobbágyok	41	402	3	137	2	141	–	58½	7	88	76	176	66	9
4. Vagyonos zsellérek	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5. Vagyontalan zsellérek	8	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6. Nem oda-valók	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ÖSSZEG:	53	542	3	188	3	184	1	89½	12	104	101	258	91	21

Ebben a faluban Kálnoky Sámuel gróf ömeltóságának 37 jobbágya van, kik közül 9 házi szolgálatot teljesít; ezeken kívül még 5 szolgának a méltóságos gróf úr a saját földjén házakat építtetet. Ezek mindannyian, az adózás idejétől kezdve,⁴⁶ a szék kegyéből nem fizettek adót; a többi jobbágy, kiknek száma 23-ra rúg, három évi időtartamra semmi adófizetésre nincsenek kötelezve a szék speciális engedményéből. Henter Benedek alkapitány úr és jobbágysai közül egy a szék rendelkezésének megfelelően a szolgálata ideje alatt minden adó alól mentes. Miklósvár határának negyedrésze délnek néző síkságon fekszik, többi része dombocskákon és völgyekben, földje részint fekete, részint agyagos és fehér; hármass határa van, melyet trágával kell hízlatni, néha négy, néha még több ökörral háromszor szántanak, hasznos és jó terményt hoz; rozsos és tiszta búzát egyaránt terem, őszi és tavaszi gabonának egyaránt

megfelelő. Az itt lakó falusiaknak van egy darab semmire nem alkalmas területük. Tűzifájuk elég van, de az épületfát az egyháztól kell venniök, vagy más helyen.

Katonai átvonulások, mivel a falu az országúton fekszik, valamint az Olt folyó áradása, különösen a réteken, nagy károkat okoz. A falu adóssága 442 forint 65 dénár; 1 forint évi kamataként 12 dénárt vagy egy napi munkát fizetnek.

[Bizalmas rész:] Miklósvár.

Kálnoky gróf úrnak van itt egy lakóháza, egy udvarháza, egy borpincéje⁴⁷, és az alávetettek 37-en a gróf úrhoz tartoznak, kik három éve semmi adót nem fizettek. A parasztok bevallása szerint a gróf úrnak sokkal több szántója, rétje és erdeje van, mint az egész falunak együttvéve.

(Székelyföld, VI/42, 1935. június 2.)

⁴⁵ A latin eredetiben *reformatus*. Értelem szerint, itt és a továbbiakban sem *felekezett*, hanem valamilyen *katonai* jelentésben szerepel.

⁴⁶ Amennyiben a latin szövegben *contributionem* helyett *contri-*

butionumot olvasunk. Valószínűleg szövegromlás.

⁴⁷ *Borkimérés* értelemben.

[VI.]

Köpec falu.

A bíró Borbándy András, ki hat esküdtjével, Balázs Lőrinc-, Pap Sámuel-, Égető András-, Kaller János-, Bocz István- és Nagy Jánossal eskü alatt vallotta:

Kimutatás	Számuk	Szántóföld		Őszi vetés		Tavaszi vetés		Szekér széna	Ló és kanca	Ökrök	Tehenek	Juhok	Disznók	Méhkas
		köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka							
1. Nemesek	7	180	1	67	–	57	1	32	6	27	24	118	42	5
2. Lovas, gyalogos székelyek	52	885	1	310	1	286	–	209	30	116	124	429	189	14
3. Telepesek v. jobbágyságok	1	13	–	5	–	4	–	–	2	2	1	12	4	3
4. Vagyonos zsellérek	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5. Vagyontalan zsellérek	10	–	–	1	2	2	–	–	–	2	2	9	–	–
6. Nem oda-valók	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ÖSSZEG:	70	1078	2	383	3	349	1	241	38	147	151	568	235	22

Ezen felül, a falunak mintegy háromnegyed része déli verőfényen fekszik, negyede pedig nyugatnak, dombok és völgyek között, síksága kevés; földje fekete, más helyeken azonban agyagos és veres színű; hármás határa van; négy, sőt néha több ökrrel évenként háromszor szántanak; a föld egy része termékeny, a trágyát megkívánja, más része azonban terméketlenebb, részben tiszta, részben rozsos terményt [búzát] termelnek, egyenlő mértékű az őszi és tavaszi vetés. Az itteni lakók a tűzi- és épületfát kénytelenek vásárolni. Katonai átvonulásoknak ki van téve, melyek komoly költségekkel és fuvarozási kötelezettséggel szoktak járni. Az Olt folyó (mely halakban bővelkedik) áradása miatt nagy károkat szenvednek, hasonlóképpen a Barót-pataka áradása időnként nagy károkat okoz. Van a faluban egy leszegényedett

reformált⁴⁸ német katona. A falu adóssága 1601 forint, melyből 1 forint után évi kamatként 10 dénárt vagy egynapi munkát fizetnek. Van a falu jobbágyságának 20 köböl földje és 6 szekér szénára való rétje, mely hajdan⁴⁹ a Székely családhoz tartozott. Az egyházi személyeknek 106¾ köböl szántójuk és 14 szekér szénára való rétjük van.

[Bizalmas rész:] **Köpec.**

Lakik itt egy Donáth Mihály nevű nemes, saját házában, ki-nek alig van több szántója és rétje, mint egy parasztnak. Kálnoky gróf úrnak egy kétköví malma van, melynek folyamatosan elég a vize örlésre.

(Székelyföld, V/41, 1935. május 30.)

[VII.]

Nagyajta falu.

A bíró Diák Dániel, ki hat esküdtjével, Szabó Balázs-, Kovács Mátyás-, Kovács Vaszil⁵⁰, Ugron János-, Bálint Tamás- és Dávid Istvánnal eskü alatt vallotta:

Kimutatás	Számuk	Szántóföld		Őszi vetés		Tavaszi vetés		Szekér széna	Ló és kanca	Ökrök	Tehenek	Juhok	Disznók	Méhkas
		köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka							
1. Nemesek	9	197	2	67	2	43	3	17½	9	17	32	–	20	10
2. Lovas, gyalogos székelyek	37	494	–	188	–	117	3	35	17	62	87	25	52	17
3. Telepesek v. jobbágyságok	50	389	2	161	2	89	3	22	10	99	71	53	71	7

⁴⁸ Lásd 45. jegyzet.

⁴⁹ Az 1977-es latin szövegben egy vélhetőleg romlott „mode” szócska szerepel.

⁵⁰ Az 1713-as összeírásból ismert egy Kovács *Balázs* lófő (PÁL-ANTAL Sándor 2011, 90), az 1977-es latin szövegben azonban *Basilius* szerepel.

Kimutatás	Számuk	Szántóföld		Őszi vetés		Tavaszi vetés		Szekér széna	Ló és kanca	Ökrök	Tehenek	Juhok	Disznók	Méhkas
		köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka							
4. Vagyonos zsellérek	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5. Vagyontalan zsellérek	13	–	–	6	–	–	1	–	4	–	6	–	4	–
6. Nem oda-valók	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ÖSSZEG:	109	1081	4	422	3	251	2	74½	40	178	196	78	147	34

Ebben a faluban van az alávetett zsellérek közt 19 személy, akik szegénységük miatt eddig sem fizettek és most sem fizetnek semmi további adót. Ezenkívül van itt egy pásztornak egy szabad fia, aki öreg és saját egyházát nélkülöző apját már hat év óta mindennapi étellel fenntartja, és emiatt minden nyilvános adózás alól fel van mentve. A határ harmadrésze délnek fekszik, nagyrészt síkságon, egy része nedves, hármias határa van, négy, sőt némelykor több ökrrel szántanak; földje részint fekete, részint iszapos, a trágyát megkívánja; részint tiszta búzát, részint rozsot terem; háromszor szántanak, tavaszi és őszi vetésekre alkalmas; kedvező időjárás esetén szép termést hoz. Az Olt és más folyókák áradása jelentős károkat okoz. Katonai átvonulásoknak ki van téve a falu, mi miatt nagy károkat és költségeket kénytelen elviselni, főképpen azért, mert a falu az országot mentén terül el. Ezenkívül olyan határrésze is van a falunak, melyet a legelők ki-

vételével semmire sem lehet használni. Tüzi- és épületfája, makos bükkerdeje is van, de messze. A falu adóssága 1881 forint 50 dénár, melynek egy forintja után egy napi munkát vagy 10-12 dénárt fizetnek. Egyházi személyeknek van 230 és ¾ köböl szántóföldje és 23 és ½ szekér szénára való kaszálója.

[Bízalmas rész:] **Nagyajta.**

Az ebben a faluban lakó nemesemberek saját nemesi házaikban laknak: Donáth György alkirálybíró, Donáth Pál, Donáth István özvegye, Donáth László özvegye, Cserei János, Cserei Samu, Bakosi László, aki székjegyző, Henter Miklós özvegye, ezeknek annyi szántójuk és kaszálójuk van, mint az egész falunak, és nem fizetnek semmit; azonkívül 5 malmuk is van, melyekkel állandóan örölnék, az itt lakó alávetettek a fentemlített nemesemberekhez tartoznak.

(Székelyföld, VI/44, 1935. június 9.)

[VIII.]

Középajta falu.

A bíró Incze Mihály, aki hatodmagával, éspedig Vágó Márton-, Incze Mátyás-, Benke János-, Kosza Mátyás-, Incze Sándor- és Kosza Mihállyal eskü alatt vallotta:

Kimutatás	Számuk	Szántóföld		Őszi vetés		Tavaszi vetés		Szekér széna	Ló és kanca	Ökrök	Tehenek	Juhok	Disznók	Méhkas
		köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka							
1. Nemesek	5	99	3	33	–	33	–	33	3	10	23	49	11	–
2. Lovas, gyalogos székelyek	68	926	–	337	1	260	–	189	17	125	125	411	131	47
3. Telepesek v. jobbágyságok	26	259	1	98	3	72	–	52	5	79	40	195	36	21
4. Vagyonos zsellérek	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5. Vagyontalan zsellérek	12	–	–	1	2	2	1	–	1	2	3	45	6	–
6. Nem oda-valók	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ÖSSZEG:	111	1285	4	470	6	365	1	274	26	216	191	700	184	68

Ezen felül, a faluban van 13 jobbágyság, akik méltóságos Kálnoki gróf úrhoz tartoznak, kikre a szék kegyéből már három éve semmi adó nincsenek kírva. Ezenkívül még gróf Kálnoki Farkas kegyelmes úrnak is van két szakácsa, kik közül az egyik egy éve, a másik pedig három éve ki van véve az adózás alól. Ezeket kívül

van még egy Litterati István nevű, jobbágyságból felszabadított egyén, ki az előbb említett gróf úr állandó szolgálatában lévén elfoglalva, három év óta a szék rendelkezésének megfelelően ki volt véve az adófizetés alól. *Nota bene:* Az itt említett jobbágyságok a fenti kimutatásban mind fel vannak tüntetve.

A falu határának nagyrésze nyugat felé néz, a többi része dél felé, egy része síkság, a többi dombos-völgyes; hármask határa van; földje részint fekete, részint fehér, agyagos és vizenyős, a trágyát nagyon megkívánja; négy, sőt gyakrabban több ökörrrel háromszor szántanak, vegyes terményt terem, inkább rozsos, mint tiszta búzát, őszi és tavaszi gabonából egyformán jó termés terem; van azonban szántásra alkalmatlan, csak legeltetni való területe is. Van néhány magánszemélynek itt egy egykővű malma, mely nekik évenként mindössze 15 köböl gabonát hoz, mert több, két nemes úrhoz tartozó malom is van itt. Tüzi- és épületfájuk és makkos erdejük csak saját szükségükre van elég.

Katonai átvonulások néha nagy kárt okoznak a falusiaknak. Semmire sem használható patakja áradás idején károkat okoz. Két zsidó is van, kik égettbor árusításával foglalkoznak, nem gaz-

dagok, az adót a saját gyulafehérvári egyházközségüknek megfizetik, de a falunak semmit.

A falu adóssága 1419 forint, melynek egy forintja után 12 dénárt vagy egynapi munkát fizetnek.

[Bizalmas rész:⁵¹] **Középajta.**

Van itt két malom, egyik háromkővű, a Kálnoky gróf uré, a másik kétkővű, a Henter Benedek uré. Nevezett gróf úrnak 13 alávetettje semmi adót nem fizet már három éve, sem mindennapi(?) munkában, sem előfogatban, sem más nehézségben a falunak nem segítenek. A többi, lakással bíró alávetettek Henter Benedek- és Henter Ferenchez, valamint Kálnoky Farkashoz tartoznak.

(Székelyföld, V/45, 1935. június 13.
és V/47, 1935. június 23.)

[IX.]

Bölon falu.

A bíró Bálint Ákos, ki hat esküdtjével, Szennyes György-, Domokos János-, Tatár Miklós-, Sikó⁵² Pál-, Bogos István- és Tatár Mihállyal eskü alatt vallotta:

Kimutatás	Számuk	Szántóföld		Őszi vetés		Tavaszi vetés		Szekér széna	Ló és kanca	Ökrök	Tehenek	Juhok	Disznók	Méhkas
		köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka							
1. Nemesek	20	431	–	217	3	181	3	132	37	70	69	111	73	11
2. Lovas, gyalogos székelyek	100	1251	1	499	–	398	–	179½	27	140	143	51	171	54
3. Telepesek v. jobbágyok	18	97	–	37	2	27	1	17½	–	14	21	49	13	3
4. Vagyonos zsellérek	17	27	1	10	1	9	–	–	1	10	13	26	6	2
5. Vagyontalan zsellérek	9	–	–	–	–	–	–	–	1	–	5	10	–	–
6. Nem oda-valók	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
ÖSSZEG:	164	2006	2	767	6	607	4	393	66	234	251	247	263	70

Van ebben a faluban egy bizonyos jobbágy, ki a Kálnoki gróf kúriájának állandó felügyelője, tíz éve itt van, és a szék rendelkezésének megfelelően semmi adót nem fizet. Van még itt egy reformált⁵³ katonaszabó is, ki három év óta semmit nem fizet, semmije sincs, tekergő⁵⁴ ember. A falu határának egy része síkság, két része verőfénynek fekszik, harmadik része dombok- és völgyekből áll; földje részint fekete, részint vegyesen iszapos, fehér, agyagos és nedves, trágya nélkül nagyon terméketlen; négy, de nagyjából több ökörrrel háromszor szántanak, tiszta és rozsos búza terem kedvező időjárás esetén, a határ megfelelő, melynek egy része termékeny, kettő terméketlenebbnek tűnik; őszi és tavaszi vetés egyforma mennyiségben terem. Épület- és tűzfája elégséges, makkos erdeje egyáltalán nincs; búzájából és fájából a három mérföldre fekvő Brassóban ad el. Termékenyítő folyója nincs, de áradások idején sok kárt okozó van. A falu adóssága 4148 forint 90 dénár, melynek egy forintja után 12 dénárt vagy egynapi munkát fizetnek.

Katonai átvonulásoknak teljesen ki van téve, kiváltképp mert az országúton fekszik, és ezek sok kárral és költséggel járnak. Egyházi személyeknek 100 köböl földjük és 14 szekér szénára való rétyük van itt.

[Bizalmas rész:] **Bölon.**

Kálnoky Farkas úrnak itt van a lakása, nemesi udvara, nagyon sok szántója, rétye és erdeje, van egy majorja is, két malma és egy korcsmája. Donáth László úrnak két saját háza, szintén sok szántója, rétye, mellette egy malma. Cserei János úr is itt lakik nemes udvarházában, kinek hasonlóképpen sok szántója, rétye és egy korcsmája is van. Ezekon kívül három özvegyasszonynak is van lakása, kik közül egyik egy kálvinista püspöknek, a másik kettő lelkésznek volt a felesége. Két, nem az egyház szolgálatában álló iskolamester saját házában lakik, földjük és rétyük van; a parasztok bemondása szerint jó körülmények között, mindegyik hat ökörrrel megy a szántóföldre, és mégse fizetnek semmi adót. Az alattvalók Kálnoki Farkashoz, Cserei Jánoshoz, Donáth Lászlóhoz és Daniel Mihályhoz tartoznak.

(Székelyföld, V/47, 1935. június 23.)

⁵¹ A 1935-ös cikksorozatban Bölon leírásához beszúrva.

⁵² A *Silló* (elírt) alak helyett.

⁵³ Lásd 45. jegyzet.

⁵⁴ Inkább *kóborló* (mint társadalmi kategória).

[Összesítése mindenkinek Miklósvárszékből.

Az összesítése mindazon különféle emberek számának, akik a Háromszék székely székhez tartozó Miklósvárszékből élnek, ezek vagyonának és adósságainak, ahogy azoké is, akik az adófi-

zetés vagy legalábbis más közterhek viselése alól felmentést nyertek; továbbá az egyház szolgálatában álló személyeké és az általuk adómentesen birtokolt szántóké és kaszálóké.

Kimutatása	Szám	Szántó		Őszi gabona [vetésre való]		Tavaszi gabona [vetésre való]		[Kaszálók] székér szénájának	Lovaknak és kancáknak	Ökröknek	Teheneknek	Juhoknak	Disznóknak	Méhkasoknak
		köblének	vékájá- nak	köblének	vékájá- nak	köblének	vékájá- nak							
1. Armalistáknak	59	1557	–	533	3	458	3	302½	90	178	220	699	259	49
2. Lóföknak és darabontoknak	455	6254	2	2240	2	1892	2	1110½	255	858	1041	2407	1162	220
3. Jobbágyoknak	19	1586	2	591	1	463	–	236	26	348	282	651	282	47
4. Nem vagyontalan zselléreknek	30	27	1	16	1	9	1	–	5	10	19	26	10	2
5. Vagyontalan zselléreknek	65	5	–	13	1	5	3	6	11	15	20	80	12	–
6. Bebíróknak	–	381	–	–	–	–	–	75	–	–	–	–	–	–
ÖSSZEG:	806	9811	1	3395	–	2829	1	1730	387	1409	1582	3864	1725	318

Az adósság teljes összege az egész székben: 22 132 forint 73 dénár.

Az adót nem fizető személyek száma 113.

Azoké a személyeké, akik az adón felül semmilyen közterhet nem viselnek [nincs szám].

Az egyházi személyek száma [nem szerepel] és az általuk adómentesen birtokolt szántóföldek: 544 köből 1 vékányi, a kaszálóké pedig 159½ székér szénájai

(DOMOKOS Pál Péter 1977, 455.)

[Bizalmas rész:]

Ebben a székben felsorolt falvakban mondják, hogy a széki tisztviselőknek mint Mikes gróf úrnak, Kálnoky gróf úrnak, Kálnoky Farkas alkirálybíróknak mindenkor és ahányszor megkö-

vetelik, kell dolgozni menniök, faszállításra, rétkaszálásra, szántásra, gabonahordás- és aratásra.

Az adózás ebben a székben nem házak és birtokok után van kivette, hanem pusztán az igavonó állatok, lovak, ökrök után.

Ezekben a falvakban a bírácoknak nincsen kimutatások az adóról, hanem állítják, hogy megközelítőleg egy esztendőre egy ökör után 10 magyar forintot kell fizetni. A széktől kérték a nyilvántartást, de ott vonakodtak ilyent kiadni, azzal a kibúvóval, hogy nekik nem áll hatalmukban, csak Mikes gróf úrnak. De nevezett gróf úr a székeknek megtiltotta ilyennek a kiadását, és azt mondta, hogy amikor ezt az egész *székely nemzet* bemutatja, akkor *Háromszéken* majd ő is megparancsolja, hogy kiadják.

(Székelyföld, V/47, 1935. június 23.)

Függelék 1.

Megyénk adóügyi összeírása 1703-ban

Lapunk legközelebbi számában egy nagyon értékes, megyénk kétszáz évvel előbbi népességi, gazdasági és társadalmi életét feltáró munkát kezdünk közzéadni. A mindenki érdeklődésére számot tartó hatalmas anyagot Domokos Pál Péter tanár gyűjtötte össze a bécsi levéltárban, s azokat német és latin nyelvről átfordítva, lapunkban teszi közzé.

Ez az adóügyi összeírás megyénk kilencvenegy községéről ad kimutatást. Számszerű adatokat a földbirtokról, állatállományról, a gabonaminőségű termeléséről, méhgazdaságról, szabad nemesekről, lófökről, gyalogosokról, telepesekekről [jobbágyokról] és zsellékekről, megemlítve minden községből legalább hét nevet, akik az adóügyi összeírás alkalmával, mint községi bírók, illetve esküdtek, segítségére voltak a császári kiküldötteknek.

A hatalmas munkát lapunkban folytatódólagosan közöljük, de olyan beosztással, hogy minden rész egy-egy egészet képez, illetve egy község adatait teljesen ismerteti, s azután *az egészet összefoglalva, könyvalakban is kiadjuk.*

A kb. 140-150 oldal terjedelmű könyv ára belföldön mindössze 50 lej, Magyarországon 3 pengő lesz. Az előfizetési díjak lapunk szerkesztőségéhez küldendők be.

Hisszük, hogy olvasótáborunk megérti és méltányolja a Domokos Pál Péter munkáját, aki pár évi itt tartózkodása alatt nemcsak megszerettette magát mindnyájunkkal, de egyben példát is mutatott arra vonatkozóan, hogy milyen munkát kell végezzen a székelységi fiatalok, ha fajtájának hasznára, örömére és büszkeségére akar lenni.

Az, hogy Ő, a szegény anyagi körülmények közt küszködő, állásától megfosztott tanár még attól se rettent vissza, hogy messze idegenbe vándoroljon, szinte koplalva dolgozzon, kutatson egy óriási levéltár sok millió aktája között, csak azért, hogy a székelység történelmi múltját komolyan és csatlakozóan igazoló adatokhoz jusson, érdemessé teszi Domokos Pál Pétert arra, hogy munkáját az egész székelység méltó figyelemmel, méltó megbecsüléssel fogadja.

F—i.

(Székelyföld, V/34, 1935. május 5.)

Függelék 2.

Sepsi székely szék első faluja:

Aldoboly.

A bíró Kozma Mihály, ki hat esküdtjével, Bacsoni Pál-, Filep Miklós-, László János-, Gödri Máté-, Bacsoni Antal- és Demjén Gergellyel⁵⁵ eskü alatt vallotta:

Kimutatás	Számuk	Szántóföld		Őszi vetés		Tavaszi vetés		Szekér széna	Ló és kanca	Őkrök	Tehenek	Juhok	Disznók	Méhkas
		köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka							
1. Nemesek	3	48	–	18	2	9	–	8	–	6	4	–	11	1
2. Lovas, gyalog-székelyek	34	863	3	271	–	245	–	281½	34	68	89	143	132	51
3. Telepesek v. jobbágyok	8	97	–	31	2	28	–	19	4	18	13	9	7	1
4. Vagyonos zsellérek	27	141	3	58	–	53	2	43	6	41	44	38	18	2
5. Vagyontalan zsellérek	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
6. Nem oda-valók	–	400	–	–	–	–	–	1000	–	–	–	–	–	–
ÖSSZEG:	72	1549	6	378	4	335	2	1271½	44	133	150	190	168	55

Ezen felül, a faluban van 26 zsellér, kik ittlétezésüktől kezdve minden adófizetés- és más köztelherviseléstől, a helyi urak protezsálására, mentesek. A falu határa teljesen sík, és csaknem teljesen verőfényre néz; hármass határa van, négy, sőt néha hat ökörrrel háromszor szántanak, a trágyázásra nagyon nagy szükség van, kedvező idő esetén jó termény terem, rozssal elegyes búzát, [a hely] az őszi vetésnek inkább kedvez, mint a tavaszinak; földjének egy része fekete, a többi fehér, agyagos, és egy másik része vizenyős.

Az *Olt* folyó áradása a mezőkön és réteken nagy károkat okoz a termőföldeken és réteken egyaránt. Közel van hozzájuk a két magyar mérföldre fekvő *Brassó*, ahova kereskedni járnak.

Katonai átvonulásoknak a falu nagyon ki van téve, ami sok költséggel és teherrel jár, a fogadási kötelezettség miatt. Jó időjárás esetén erdeinek makktermése, tűzi- és épületfája elégséges van.

A falu közös adóssága 210 forint, magánszemélyeké pedig 1535 forint 20 dénár. Évi kamatként 10-12 dénárt vagy egynapi munkát fizetnek.

Egyházi személyeknek 150 köböl szántójuk és 47 szekér szénára való rétjük van.

[*Bizalmas:*] *Sepsiszek. Aldoboly.*

Van itt egy Szotyori János nevű nemesember, középszerű körülmények között, mellette az elhalt Biális Ferenc udvara teljes felszereléssel, földek, rétek, és mégsem fizetnek semmit. Más bebíró nemeseknek, mint Geréb János, Pünkösti Mihály, Daniel Péter úrnak is nagyon sok szántója és rétje van úgy, hogy nem volt összeírva, az *Olt* folyón pedig egy kétkövű malom. Ezeken kívül 5 lelkész, 2 iskolamester, kik paraszti javakkal rendelkeznek, 150 köbölnyi szántót művelnek, 47 szekér szénára való rétjük van, és semmi adót nem fizetnek.

(*Székegyföld*, V/46, 1935. június 16.)

Boér Hunor – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055; boerh@freemail.hu

Boér Laura – Barót, Rózsák ú. 25., Bl. 5A/19., RO-525100; boer_laura@yahoo.com

Boér Máté – Babeş-Bolyai Tudományegyetem Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskola, Kolozsvár; v.boermate@gmail.com

Demeter Lajos – Bod Péter Megyei Könyvtár, Sepsiszentgyörgy, Gábor Áron u. 14., RO-520008; demlajos@freemail.hu

⁵⁵ Az 1713-as összeírásból egy *Dimén György* lófő ismert *Gregorius Demien* szerepel. (PÁL-ANTAL Sándor 2011, 90), az 1977-es latin szövegben

Források

- Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Budapest (ELTE EKL)
Collectio Hevenesiana, 91. (a Magyar Királyság és Erdély vármegyéinek és egyéb közigazgatási egységeinek kéziratos térképei)
 Hofkammerarchiv, Wien (HKA)
 K. u. K. Gemeinsames Finanzarchiv Bibliothek (FAB), Manuscript No. 525

Irodalom

- BENKŐ József
 1999 *Transsilvania specialis* (ford. Szabó György), Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.
 2014 [2016] *Erdély* (ford. Szabó György), Székely Nemzeti Múzeum – Tortoma Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Barót.
- BOÉR Hunor – TAMÁS Sándor
 2019 *SZENTANNA*, Kovászna Megyei Művelődési Központ – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.
- CSÁKI Árpád
 2006 Adatok a székely összeírások 1945 előtti kutatástörténetéhez, *Acta Siculica* 2006/2, 303–311.
- DOMOKOS Mária
 1992 Domokos Pál Péter műveinek bibliográfiája, *Néprajzi Hírek*, 1992/1–4, 168–173.
- DOMOKOS Pál Péter
 1929 A csíki énekeskönyvek, in: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 102–112.
 1931 *A moldvai magyarság*, Csíksomlyó.
 1935 Megyénk adóügyi összeírása 1703-ban, *Székelyföld*, 1935. május 9., 35. sz. – június 23., 47. sz.
 1941 *A moldvai magyarság* (3., bőv. kiadás), Kolozsvár.
 1959 Háromszék és Csík vármegye adóügyi összeírása 1703-ban (I. közlemény), *Történeti Statisztikai Közlemények*, 1959/1–2, 182–195.
 1977–1978 Háromszék és Csíkszék adóügyi összeírása, 1703, I–II, *Agrártörténeti Szemle*, 1977/3–4, 434–509. és 1978/1–2, 198–282.
- FÖLDI István
 2014 *Székeleynek születtem* (s. a. r. és elősz. dr. Szöcs Géza, utósz. Földi Anikó), Kézdivásárhely.
- LÉNÁRT Anna
 2002 Adatok a Székely Nemzeti Múzeum két világháború közti néprajzi kutatásszervező tevékenységéhez, *Acta (Siculica)* 2000/2 (*Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 125 éves jubileumára*, 2), 127–153.
- PÁL-ANTAL Sándor
 2011 *Székely székek a 18. században*, IV, *Háromszék 1701–1722 között*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- TELEKI József, gróf
 1937 *Úti jegyzések* (közli: Domokos Pál Péter), Kolozsvár.

Conscriptia fiscală din 1703, în privința Scaunului Micloșoara (Rezumat)

Conscriptia din 1703, privind scaunele secuiești Treiscaune și Ciuc, de limbă latină și germană, se păstrează în Hofkammerarchiv din Viena. Conscriptia viza evaluarea avutului și beneficiilor impozabile, respectiv – neoficial – informații privind elitele secuiești. Pál Péter Domokos a început să publice din conscripție, deja în 1935, mai întâi prezentarea localităților, în ziarul *Székelyföld*, din Târgu Secuiesc. În 1959 a publicat – tot în traducere maghiară – prefața raportului, respectiv – în original, în latină și germană – partea privind scaunele Micloșoara și Sepsî. În sfârșit, în 1977-1978, a reușit să facă public – tot în limbile originale – întregul raport. Republicăm materialul din 1935, deoarece este singura descriere în maghiară, atât de amănunțită, a Scaunului Micloșoara, de la începutul sec. al XVIII-lea, uitată totuși de istoriografie.

The 1703 Tax Survey of Miklósvár Seat (Abstract)

The 1703 tax survey of Háromszék and Csík Seat, compiled partly in Latin and partly in German, is presently held in the Viennese Hofkammerarchiv. The stated aim of the survey was to assess the value of all taxable goods and incomes in the *Székelyföld* region; however, the surveyor was also assigned the unofficial task of gathering information on the local elite. In 1935, Domokos Pál Péter started publishing reports rendered into Hungarian on individual settlements from the survey in the Kézdivásárhely newspaper *Székelyföld*. In 1959, he published a Hungarian translation of the survey's preface, as well as its sections dealing with Sepsî Seat and Miklósvár Seat in the original. The entire, original, Latin and German text of the survey was finally published by Domokos in 1977–1978. Since the 1935 version is the most detailed early 18th century description of Miklósvár Seat available in Hungarian, its republished text would certainly deserve the attention of the scientific public.



1. ábra Miklósvárszék és Aldoboly a Hevenesi-gyűjtemény 1700 körüli Háromszék-térképének részletén (Siculia Harumszek, in: Coll. Hev. 91., 22. ív, 90; BOÉR Hunor – TAMÁS Sándor 2019, 15. alapján)

Csáki Árpád

„...EBBEN AZ IGAZ CONFESSIOBAN HALOK MEG”
– ÉTFALVI IFJ. GIDÓFALVI GÁBOR SEPSISZÉKI
ALKIRÁLYBÍRÓ VÉGRENDELETE 1720-BÓL

1740 szeptemberének elején, Altorján lejegyzett (időrendben második) végakaratóban br. Apor Péter háromszéki főkirálybíró megemlíti: „Szegény Gidófalvi Gábor hagyott volt nyolczvan magyar forintot az szegények számára, és noha mikor alamisnát adtam, mentioiban s intenciómban volt, s úgy is osztottam, hogy egy része menjen az Gidófalvi Gábor pénziben, de mégis scrupulusom vagyon: azért ha életemben meg nem adnám, az gyermekeim tartozának lelkek veszedelme alatt az háromszéki minden plebanusnak proportionaliter kiadni azon nyolczvan forintot, hogy osszák az szegényekre.”¹

Dolgozatunkban a fentebb említett, két évtizeddel korábban elhunyt Gidófalvi Gábor életpályáját mutatjuk be. Különös eset az övé, hiszen a 18. század második évtizedének elején még „ariánus”-ként, az erdélyi unitárius egyház világi jóttevőjeként említik, 1720 késő tavaszán, hónapokkal halálát megelőzően lejegyzett végakaratóban azonban már a brassói jezsuitákat és templomukat jelölte egyik legfőbb kedvezményezettjeként és temetkezőhelyeként.

Az étfalvi előnevet viselő Gidófalviak a 17. század közepe táján² költözhettek át a Gidófalvával északról szomszédos településre. Eredeti családnévüket elhagyták, így az nem ismert. A fejedelmi udvarban, a kisebb kancellárián 1655-ben Gidófalvi Gábor írnok nevével találkozunk.³ Ugyanő egy évvel később már nemesi rangú és Sepsiszek jegyzője, a széki hivatal három évtizeddel később (1686) is betöltötte.⁴ 1665-ben a szék perceptora (adóbiztos),⁵ 1675-ben széki ülnöknek választják a nemesek közül.⁶ Örö-

költ birtokait Sepsiszéken, elsősorban Gidófalván és környékén igyekezett kibővíteni, 1667-ben például zálogba vette martonosi Magyarósi Gergelynek „sepsiszéki bedőházi Olt felől való határban”, valamint „a Vásáros útra jövőben” lévő két darab földjét.⁷ Egy évtizeddel később „Étfalván lakó Gábor Deák” néven említik.⁸ Pávai Vajna Gábor nemes 1677 szeptemberében kelt végrendeletében megemlékezik arról, hogy több, az étfalvi határban lévő kaszálóterületet vásárolt és zálogolt tőle.⁹ Az erdélyi unitárius egyház jótevői között tartották számon, aki az 1687. évi zsinaton a tordai iskola számára többedmagával adományt tett.¹⁰ Halála után¹¹ fia által tovább folytatott, gazdasági feljegyzéseket tartalmazó naplója (1685–1693) Gerardus Joannis Vossius németalföldi teológus¹² *Rhetorica contracta* c. munkájának valamelyik kiadásával¹³ együtt 1886 elején, Daniel Gábor udvarhelyszéki főispán adományaként került a Székely Nemzeti Múzeumba,¹⁴ majd pusztult el 1945-ben a múzeum menekített anyagával együtt,¹⁵ anélkül, hogy tartalma közlésre került volna.

Fia, ifj. Gidófalvi Gábor, akit ugyancsak a „deák” vagy „literatus” jelzővel említenek, születésének pontos időpontját nem ismerjük. Már a nagyobb kancellária írnoka, amikor az 1680-es évek végén találkozunk vele.¹⁶ 1692 februárjában széki jegyzőnek választották,¹⁷ 1699-ben azonban már egyike az országgyűlés által „az ország perlustrálására” (az adózandó porták összeszámlálására Fogarasföld, Barca, Háromszék és Fejér vármegye egy részén) kijelölt biztosoknak.¹⁸

¹ SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 380.

² A 17. század első felének székely összeírásai (1614, 1635) nem jeleznek Gidófalváról áttelepedett személyt vagy családot, ugyanakkor Étfalván sem találunk Gidófalvi családot. (Vö. SzOkI Ús, IV–V.)

³ KÁL, Fond 384, Nr. 54, 44; TRÓCSÁNYI Zsolt 1980, 367.

⁴ COROI Artur 2010, 262. Egy 1686-ban kelt okiraton aláírása *Gidóffalvi Gábor senior*ként szerepel. SÁL, Fond 54, Nr. 1, 19.

⁵ BARABÁS Samu 1894, 597.

⁶ SÁL, Fond 28, 78. doboz, Nr. 1, 13r.

⁷ SÁL, Fond 36, Nr. 475.

⁸ ErdTest, I, 264.

⁹ Uo.

¹⁰ KÉNOSI TŐZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István 2005–2009, I, 437; II, 582.

¹¹ Cserei Mihály szerint 1691. március 4-én temették, Étfalván.

FERENCZI Zoltán 1893, 151.

¹² Vossius, Gerardus Joannes (1577–1649): teológus, leideni, majd amszterdami professzor. Említett munkája számos kiadást megért a 17. század folyamán, 1696-ban Kolozsváron is kiadták.

¹³ Possessori bejegyzései alapján a kötet 1679-ben Gálfi Mihály, 1683-ban Gidófalvi Gábor tulajdonában volt. SZNM, *Gyapardási naplók*, 2/1886.

¹⁴ Uo.

¹⁵ SZNM, It, *Menekítési jegyzék*, LVII. sz. láda, 190. tétel.

¹⁶ 1688–1689-ben a nagyobb kancellária írnoka. TRÓCSÁNYI Zsolt 1980, 191.

¹⁷ SzOkI, VIII, 385; TÜDŐS S. Kinga 2001, 154–155. Korábban Gidófalvi Szonda István volt a szék jegyzője. Vö. OSZK, Fol. Hung. 953, osz. n.

¹⁸ EOE, XXI, 430.

A 18. század elején már több településen, így Árkoson, Étfalván, Martonoson, Szotyorban, Zálánban és Zoltánban is voltak birtokrészei, összesen 15 jobbágy portával. Emellett Szemerja területéből egy 100 forintos birtokrészt is zálogon bírt.¹⁹ Az 1703-as adóösszeírás szerint Gidófalván kétköví malmot is birtokolt.²⁰ Nemesi lakóháza Étfalván volt, néhány ismert levelét²¹ is innen keltezte. A hivatali ranglétrán elérte azt, amit korábban apja is, mi több, a Rákóczi-szabadságharcot követően ezt meg is haladta. 1705-ben a háromszéki salétromfőzetés és puskaportőretés biztosaként a kurucok táborában találjuk,²² a következő évre azonban táborot váltott. Cserei Mihály „Gábor deák” néven az 1706-ban Brassóba menekült császárpárti háromszékiek között említi.²³ Egy évvel később, amikor gr. Mikes Mihály háromszéki főkapitány összeíratta a szék harcképes nemeseit (fegyverzetük feltüntetésével együtt), Gidófalvi Gábor deák neve mellé ugyancsak „laboncz” megjegyzés került.²⁴ A császár hűségére felesketett sepsiszéki nemesek összeírását is ő végzi 1713-ban.²⁵

Hivatali előmenetelét elsősorban a katolikus vallású háromszéki főkirálybírónak köszönhetette, br. Apor Péter bizalmi emberévé vált. Levélváltásaik arról tanúskodnak, hogy az 1710 februárjában sepsi alkirálybíróvá választott Gidófalvi²⁶ igyekezett felettese kedvében járni. 1710 nyarán, Illyefalváról címzett levelében a pestisjárvány terjedéséről, a brassói óvintézkedésekről tudósít, évekkel később az Aporok havasalföldi borainak Torjára való szállíttatásáról, majd a pestisjárvány idején, 1719 nyarán elhunyt kőröspataki gr. Kálnoki Ádám csíki főkirálybíró árvaának élelmezéséről, a vármegyei birtokra (Noszoly) való kiutaztatásáról gondoskodik.²⁷

Gidófalvi Gábor, apja vallását követve, sokáig megmaradt az unitárius hiten. Árkosi Gelei Benedek, a kolozsvári iskola egykori híres tanárának 1660-ban, magyar nyelven írt teológiai kéziratának kinyomtatását is felvállalta.²⁸ 1712-ben unitárius részről erdélyi ítélőmesternek jelölik, de a szavazáson ketten is megelőzik. Ennek ellenére a következő években az ideiglenes királyi tábla ülnöke,²⁹ 1718 tavaszán az erdélyi unitáriusok egyik főgondnok-helyettesévé választották.³⁰ A 18. századi unitárius egyháztörténeti összefoglalók szerint ugyanakkor „nem sokkal később búskomorságba esett és meghalt”.³¹ A kortárs Cserei Mihály egybehangzó módon emlékezik róla: „megbolondult, úgy hal meg.”³² A további részletekről ugyancsak br. Apor Péter tudósít, megemlítve, hogy ifj. Gidófalvi Gábor, aki 10 éven keresztül töltötte be a sepsiszéki alkirálybírói székét, élete utolsó napján magához hívatta, és megvallotta neki, hogy két évvel korábban titokban elhagyta az unitárius vallást, és a katolikus hitre keresztelkedett.³³ Annak ellenére, hogy Apor Péter, aki idézett 1740. évi végrendeletében kiemeli, hogy többeket ő maga személyesen nyert meg a katolikus egyház számára,³⁴ itt a legkisebb jelét sem mutatja annak, hogy szerepe lett volna Gidófalvi áttérésében.

Gidófalvi indítéka nem ismert. Ő maga 1720 tavaszán, étfalvi házában végrendeletet készített, beteg állapotában. Erről április 13-án kelt levelében értesítette gr. Mikes Mihály háromszéki főkapitányt³⁵, beszámolva hosszas betegségéről: „Már annyira utolért nyavalyám, hogy alig bírom magamot, hogy egy na[po]m vidám, más nap rettenetes alteratiókkal vagyok, és kivált az időjárása szerint. Ezen hosszas nyavalyámban ha hertelen[!] meg talállok halni, nagyságod hozzám való szép szavaiért disponáltam nagyságodnak

¹⁹ PÁL-ANTAL Sándor 2011, 26–27, 29–31, 51, 43–44, 135.

²⁰ DOMOKOS Pál Péter 1977, 470. Az adóösszeírás „Gabriel diak” néven említi, nem azonos azzal a „Gábor diák”-kal, aki Sepsiszentiványban lakott (vö. Uo., 481), akinek haláláról Cserei Mihály az 1704. év kapcsán emlékezik meg. CSEREI Mihály 1983, 356.

²¹ *Gidófalvi Gábor levele gr. Mikes Mihályhoz, 1703. nov. 17.* SÁL, Fond 65/2, Nr. 10, 2; *Gidófalvi Gábor levele gr. Mikes Mihályhoz, 1720. ápr. 13.* Uo., Nr. 12, 18–19.

²² BÁNKÚTI Imre 1985, 41, 105, 127, 143, 181; Quellen, VII, 57.

²³ CSEREI Mihály 1983, 377. A brassói század krónikák is ezen a néven említik. Vö. Quellen, VII, 429.

²⁴ PÁL-ANTAL Sándor 2011, 54.

²⁵ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 603. Gyűrűspecskéje Szádeczky leírásában: „címerpajzsában egy lábát tollal tartó hosszú nyakú (golya?) madár. Kőröspataki. *Gabriel Ghidófalvi*.” Vö. SÁL, Fond 49, Nr. 1, 97.

²⁶ SÁL, Fond 28, 78. doboz, Nr. 1, 32v. Apor Péter szerint már egy évvel korábban is alkirálybíró volt. KAZINCZY Gábor 1863, 153. A hivatali élete végéig betöltötte.

²⁷ SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 38–39, 73.

²⁸ Az összegyűlt támogatásból végül Almási Gergely Mihály könyvét jelentették meg a kolozsvári óvári iskola nyomdáján. KÉNOSI TÖZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István 2005–2009, II, 252.

²⁹ TRÓCSÁNYI Zsolt 1988, 353–354; CSEREI Mihály 1983, 426.

³⁰ BENCZÉDI Gergely 1901, 19.

³¹ KÉNOSI TÖZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István 2005–2009, II, 252.

³² SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 283.

³³ KAZINCZY Gábor 1863, 275.

³⁴ „...az szent Léleknek sugárlása által, sokan az kik veszedelmes vallásban jöttek be az házamban, az házamtól az egy üdvezítő hitben mentenek ki, sőt az kik házamnál nem voltak is, sokakat igyekeztem az szent Péter hajójában betenni, az mint Isten malasztjával sokakat be is tettem.” SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 375.

³⁵ Zabolai gróf Mikes Mihály (1667 k. – 1721), háromszéki főkapitány, a Rákóczi-szabadságharc idején a székelyek generálisa.

kézpénzt fl. ung. 1000, ezer, melyet az úrtól Apor Péter uramtól öngaságától várjon nagyságod, mivel öngaságát constitultam testamenti executornak vagy distributornak.”³⁶

A főkapitánynak küldött levélben említett testamentum részletei nem ismertek, május 29-én, ezúttal már Brassóban újabb végrendeletet jegyeztetett le. Ennek szövege arról tanúskodik, hogy a véghatározó „halála óráján volt”. Az Apor Péter bizalmas emberének számító aldobolyi Baczoni György előtt sebtében megszővegezett (valószínűleg tollba mondott) végrendeletet, annak felolvasását követően, a rendelkező kiigazította, majd záró ajánlással ellátta, gyűrűspecsjével és aláírással hitelesítette. Hirtelen bekövetkezett egészségromlásra gondolhatunk abból is, hogy a korábbi változattól eltérően most Haan Zakariás ezredes császári hadi biztost³⁷ jelöli meg a rendelkezések végrehajtójának.

A felsorolt javak között nem találunk ingatlanokat, az alkirálybíró elsősorban ingóságainak elosztásáról rendelkezett. Családja, gyermekei sem szerepelnek benne, őket talán éppen a megelőző évek során, a pestis idején³⁸ veszthette el. Rokoni kapcsolataira a kedvezményezettek között a „húgom asszony” és

„öcsém uram”-ként megjelölt személyek alapján következtethetünk. Vagyonát azonban csak részben örökölték ők. Háromszék főnemeseire, a szék korábbi és hivatalban lévő legfőbb tisztségviselőire, br. Apor Péter főkirálybíróra, valamint gr. Mikes Mihály főkapitányra egyaránt 1000–1000 forintot hagyott, ugyanannyit a rokonságához tartozó árközi Benkő Mihály sepsiszéki jegyző³⁹ gyermekeire is. Utóbbiaknak, valamint Gidófalvi István gyermekeinek, továbbá a már említett Baczoni Györgynek jutottak az értékesebb ingóságok (ruházat, fegyverek, könyvek). Igás állatainak java részét jobbágyságra hagyta. Bökezüen rendelt az illyefalvi pálos, ⁴⁰ a kantai és esztelneki ferences rendházak, valamint a rászorulóknak számára is.

Gidófalvi Gábor négy hónappal végrendelete elkészítését követően, 1720. szeptember 26-án Brassóban elhunyt, hivatali utóda szentiványi Henter Kelemen lett.⁴¹ A brassói jezsuita rendház krónikája szerint az ottani templom főoltárának közelében temették el, ugyanakkor azt is feljegyezték, hogy saját síremlékére – amely a halálát követő évben elkészült – 1000, a rendház számára további 2000 forintot hagyott.⁴² Említett síremléke nem maradt ránk az említett brassói templomban.

Étfalvi Gidófalvi Gábor sepsi alkirálybíró végrendelete.

Brassó, 1720. május 29.

(Zabolai gr. Mikes család iratai. SÁL, Fond 65/2, Nr. 12, 20–21.)

Ghidofalvi Gábor halála óráján való dispositioja ép elmével, semmi indultság, harag vagy bos[s]zúállás nélkül, Brassóban, 29 May 1720.

Méltóságos bellicus commissarius Han úr⁴³ légyen executor testamentii, minthogy más itt most nem találhatik mellettem senki.

Ha valamelyik atyámfia halálom óráján mellettem volna, tudnám az atyafúságot, de absentes careant. Mindazon által, az mi[n]t lehetett, rólok is el nem felekeztem.

Valami ez én dispositiomból megmaradot[t] aquirált bonumim lesznek, mindeneket vegyenek el az brassai pater jezsuiták.

Méltóságos gróf Mikes Mihály uramnak fl. hung. 1000.

Méltóságos Apor Péter uram öngaságának fl. hung. 1000.

Az Benkő Mihály⁴⁴ uram gyermekének fl. hung. 1000, úgy mindazon által, hogy ha tékozlani kezdenek, az úr Apor Péter uram öngasága reá vigyázzván, mindeneket tölleken vegyen el *sub anathemate*⁴⁵.

Baczoni Györgynek⁴⁶, azért, hogy mellettem volt halálom óráján, száz aranyat, fl. hung. 100.

Egy monumentum csinálására pro memoria, melyet az úr bellicus commissarius uram procurál, és az pénzből kivegyen, fl. hung. 1000. Ha ez elég nem lesz, többről provideáljon. *Ha penig bellicus commissarius uram deficial, az úr Apor Péter uram öngasága procurállyá.*⁴⁷

Méltóságos bellicus commissarius uramnak fl. hung. 1000.

Az jobbágyimnak, az kik rend szerint hét számban szolgáltak két-két nap, fl. hung. 200. Ebben részt semmit ne vegyen Varga István, Andris, Nyerges István és a szabó, melyet Baczoni

³⁶ SÁL, Fond 65/2, Nr. 12, 18–19.

³⁷ Róla lásd Quellen, VII, 456, 609, 611, 612, 614.

³⁸ Erről bővebben lásd CSÁKI Árpád 2010.

³⁹ Az 1710-es évek első felében is a szék jegyzője. SÁL, Fond 28, 78. doboz, Nr. 1, 33v.

⁴⁰ Gidófalvi Gábor, valamint az Aldobolyban lakó Hollaki Jánosné Szotyori Ilona adományaiból került sor az illyefalvi pálosok első kőtemplomának felépítésére, amelynek felszentelésére 1723-ban került sor. A témáról bővebben lásd CSÁKI Árpád 2013.

⁴¹ KAZINCZY Gábor 1863, 307.

⁴² Quellen, VII, 547. (*Historia relatio de initio et progressu missionis Coronensis Societatis Jesu in Transilvania ab Anno Domini 1688 usque 1776.*)

⁴³ Haan Ignác, császári élelmezési biztos, majd később kincstári igazgató és ellátási főbiztos. TRÓCSÁNYI Zsolt 1973, 366.

⁴⁴ A császár hűségére 1713-ben felesketett háromszékiek között árközi nemesként, sepsiszéki jegyzőként szerepel. PÁL-ANTAL Sándor 2011, 66. Lásd még SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 226, 262. Egy évvel később, 1714 áprilisában újra széki jegyzővé választották. SÁL, Fond 28, 78. doboz, Nr. 1, 36r.

⁴⁵ A dőlt betűkkel jelzett szövegrész utólagos kiegészítés.

⁴⁶ Baczoni György a császár hűségére 1713-ben felesketett háromszékiek között aldobolyi nemesként szerepel. PÁL-ANTAL Sándor 2011, 65. Ugyancsak br. Apor Péter környezete, bizalmas emberei közé tartozott, 1732-ben például egy brassói könyvkötőhöz küldte be. SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 208.

⁴⁷ A dőlt betűkkel jelzett szövegrészek utólagos kiegészítésként.

György az bellicus commissarius uram dispositioja szerint nekil adja meg.⁴⁸ *Az ki pedig én felőlem valami ros[s]z szót szól, annak semmit nem kel[l] adni.*⁴⁹

Horváth Kozmáné húgom⁵⁰ asszonyak azon⁵¹ kívül, az mint fel[j]eb[b] testáltam, testálom az magam pecsételő arany gyűrűmöt és fl. hung. 1000.

Az temetés iránt való költséget, an[n]yit, amen[n]yit bellicus commissarius uram fog istenes lelke szerint költeni vagy többet, vagy kevesse[b]bet, cselekedgyék aszerint és disponálja úgy.

Az három inasnak, Pistának, Laczinak, Josinak fl. hung. 100. Eszt Bacsoni Györgynél hattam[!], úgy, hogy tulajdo[nkép-pen] az gyermekek számára erogálja, sem az attyoknak, sem az annyoknk semmit se ag[y]ljon belőle.

Séra István uram⁵² az melly száz forint[t]al nekem adós, condolánom Isten nevében, úgy, hogy minden becsületes embert megkövessen az én nevében Három Széken és egyebütt, én senkinek szán[t] szándék[k]al nem vétettem.

A szabó az melly tíz forint[t]al adós, condonálom.

*A bikfalvi lovat az szabónak adom.*⁵³

Az mivel étfalvi Bakcsi Ferencz⁵⁴ nekem adós, aszt az szabónak disponálom, vegye meg rajta, ha pedig meg nem veheti, az úr bellicus commissarius uram tanquam executor testamentii felveszi és neki kezibe agyja, kölcsé oda, az hova akarja.

Az három inasnak, Pistának, Laczinak, Josinak conferálok az teheneimből egy-egy tehenet, az mellyiket szeretik, úgy, hogy az annyoknak semmi közbe ne legyen hozzá.

Mihály Istvánnak⁵⁵ azért, hogy mellettem nyomorgott, hat ökröt conferálok, az mellyiket szereti a tulkok közül, ha meg nem akarnak adni, bellicus commissarius uram megadat[t]ya.

Szabo János⁵⁶ árváinak, Szabo Istvánnak és Szabo Ferencznek, az mivel nekem adósok voltak, mindeneket condonálok, azért, hogy hozzám hűség[gl] voltak, ha nem szolgálhattak is.

Az jobbágyim az mivel nekem adósok voltak, senki ne kérje rajtuk, mindeneket condonálok.

*Az én szegény atyámfiai akár légyenek catholicusok, akár ne, sub anathemathe agyják meg szegényeknek.*⁵⁷

Az mi zab[b]al az szent királyiak⁵⁸ nekem adósok, conferálok Szent Iványi Mihály Deák⁵⁹ uramnak.

Az illyefalvi chatolica fundacionak,⁶⁰ az kantainak és az esztelnekinek⁶¹ egy-egy asztag búzát conferálok, ha asztagban

an[n]yi nem találtnék, an[n]yi erő szalmául való búzát vegyennek el.

Azon kívül lévő szegény chatolicus ecclesiasticusoknak az hova az úr Apor Péter uram önnagysága disponálni fogja, ötszáz köből gabonát conferálok, úgy mint búzát, egyéb féle gabonát, akármi név[v]el nevezendőtt háromszáz köblött, ha az kész cséplet[t] gabonából ki nem telik, az idei termésből agyják meg.

Száz forintot az úr Apor Péter uram önnagysága osszon ki Isten nevében a szegényeknek.

Bacsoni György adós nekem harminc forint[t]al, condonálom érdekével együtt.

Az szederjes színű angliai köntösömött Benkő Ferencz öcsém uramnak conferálok lakadalmára, ha tisztességesen viseli magát, ha pedig magát meg nem becsülli, átok alatt hagyom, hogy az úr Apor Péter úr önnagysága vegye el tőle az fellyeb[b] megírt, neki disponált bonumok[k]al együtt.

Az Szent Iványi Mihály Deák fiánál lévő köntösömött Benkő Rofajnak⁶² conferálok, mert én akartam neki adni, de ő aszt ne várta, hanem éczákának idején elvitte.

Az hermányiaknak⁶³ hozzám való emberségeért az érdekéből háromszáz forintot elengedek.

Az men[n]yi szénám vagyon, mind az úrnak bellicus commissarius úrnak disponálok.

Az Szotyori András⁶⁴ uram szénafüve fele menyen az Szotyori András uram kezibe gratis.

Az Dobolyi réten lévő szénafüvet conferálok az illyefalvi kápolna számára, mivel magam aquirált szénafüvem.

Benkő Ferenc uramnak conferálok két flintát nagyobbbat, egy pár pistalyt, egy aranyas kardot, egy nádpalcát.

Bacsoni Györgynek egy flintát, egy süveget, egy selyemzsinór övet, egy kalapot.

Császár Istvánnak⁶⁵ egy flintát s egy magyar bibliát Bacsoni Györgynek ajándékozom.

Daczo Ferencz⁶⁶ uramnak az melly földi nálam voltak, most ajándékon visszaadnám, de minthogy sok injuriával illetett, marag[y]ljon az ökörmel; tizenkét öreg vadászó hálóm vagyon, az mellyek közül egy is nem az ökegymé, azokat conferálok ökegymének, *vadásszon kedve szerint véle.*⁶⁷

Az hintómot négy szekeres lovaim[m]al együtt Benkő Ferencz öcsém uramnak conferálok modo quo supra azokhoz való készülékekkel együtt.

⁴⁸ Utólagos bejegyzésként: *erigalyon apránként az ház után következendő adóba.*

⁴⁹ Utóbbi mondat áthúzza.

⁵⁰ Árkosi Benkő Mária. Férjét, széplaki Petrichevich Horváth Kozmát a kortárs Apor Péter „jeles ember”-ként említi. SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 220, 259.

⁵¹ Utólag kihúzza: *fel[l]yel, úgy.*

⁵² 1713-ban a zaláni nemesek között szerepel. PÁL-ANTAL Sándor 2011, 65. Apor Péter említi azonos nevű fiát is. SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 200–201.

⁵³ Utólag áthúzott mondat.

⁵⁴ 1713-ban az étfalvi lófők között id. és ifj. – utóbbi széki assessor – Bakcsi Ferenc szerepel a császár hűségére felesketettek jegyzékében. PÁL-ANTAL Sándor 2011, 64–65. Lásd még Uo., 228, 436.

⁵⁵ Gidófalvi Gábor étfalvi jobbágya. PÁL-ANTAL Sándor 2011, 29, 43.

⁵⁶ Ezen a néven a 18. század eleji adóösszeírásokban Illyefalván, Torján és Zalánban is említene birtokosokat. Jelen esetben feltehetően a sepsiszeki illyefalvi birtokosról van szó.

⁵⁷ Utóbbi mondat lapszéli kiegészítésként.

⁵⁸ Olvasata: sepsiszentkirályiak.

⁵⁹ A háromszéki nemesek között 1707-ben egy jobbággal és három lóval került jegyzékbe. PÁL-ANTAL Sándor 2011, 54. 1713-ban a császár hűségére felesketett szentiványi nemesek között szerepel. Uo., 74. Azonos lehet br. Apor Péter 1725-ből ismert, Szentiványi Mihály nevű torjai tisztartójával. SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 177.

⁶⁰ Illyefalván a 18. század elején pálás szerzetesek telepedtek meg. Bővebben lásd CSÁKI Árpád 2013.

⁶¹ Ferences minorita, illetve konventuális rendházak.

⁶² Benkő Raphael árkosi nemes, 1735-ben sepsiszeki assessor. (SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 216.). 1744- és 1746-ban Háromszék egyik országgyűlési követe. SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 286–289, 322. Róla lásd még SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 242.

⁶³ Olvasata: szászhermányiak.

⁶⁴ Aldobolyi nemes, akit 1707-ben „laboncz” pártinak soroltak a háromszéki nemesek között. PÁL-ANTAL Sándor 2011, 54. Lásd még Uo., 65; SZÁDECZKY Lajos 1903, I, 171.

⁶⁵ Aldobolyi nemes 1713-ban. PÁL-ANTAL Sándor 2011, 65.

⁶⁶ Sepsiszentgyörgyi nemes, 1725-ban sepsiszeki assessor. SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 177.

⁶⁷ A dőlt betűkkel jelzett szövegrész utólagos kiegészítés.

Az mi könyveim Brassóban és egyebüt[t] talátnak, akármi félék legyenek, hagyom az Ghidofalvi István⁶⁸ uram gyermekeinek, Ghidofalvi István uram keresse ki, hol legyenek per inquisitionem.

Sprung collonellus uram⁶⁹ önágságának conferálok két hordó bort, negyven vidrivel computalván egyiket-egyiket az javából.

Kozolnik uramnak⁷⁰ jó barátságáért ötven köből búzát és ötven köből zabot conferálok.

Lábas marháimot az úr Apor Péter uram önágsága az szegényeknek ossza ki.

Az pej paripát és az pej nemes kanca lovat Horvát Kozmáné húgom asszonynak conferálok szekeres lovaknak, úgy, hogy az Antos István⁷¹ uram kezínél legyenek, ne hogy elvesztegesse Benkő Ferencz.

Méltóságos bellicus commissarius uram e szerint dividálja kinek kinek átok alatt[t].

Az mi pedig ezen kívül való dispositioim, testamentomim[on] kívül mások talátnának, mind cassálom. Ezen kívül egy is ne acceptáltassék. Ezeket pedig úgy hagyom és disponálom, hogy ha Isten ő szent felsége az mostani alteratiomban Isten irgalmassága szerint ebből az bűnös testből lelkemet magához veszi, alioquin cassátnak mindenek.

Lelkemet te neked tellyes szent háromság, Atya, Fiú, Szentlélek, egy bizony örök Isten az boldog feltámadásnak reménsége alatt ajánlván, nincsen is mostani kimúlásomban egyéb[b] öröme szegény lelkemnek, hogy ebben az igaz confessioban halok meg.⁷²

Mindezeket épp[!] elmével hagyom,

Gidofalvi Gabor m. p. (gy. p.)

Coronae, 29 May 1720.

Csáki Árpád – Kovászna Megyei Művelődési Igazgatóság, Sepsiszentgyörgy, Gábor Áron u. 1., RO–520003;
csakiarpad@gmail.com

Levéltári források

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (OSzK)

– Kézirattár, Fol. Hung. 953: *Székegyföld több községében fölvevett tárgyalási és vizsgálati jegyzőkönyvek, 1690–1701*

Romániai Országos Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Kolozsvár – Arhivele Naționale ale României Serviciul Județean Cluj (Kolozsvári állami levéltár – KÁL)

– Fond 384: *Meggyesfalvi Lázár család levéltára*

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy – Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár – SÁL)

– Fond 28: *Sepsiszek levéltára*

– Fond 36: *Altörjái Apor család levéltára*

– Fond 49: *Köröspataki Kálnoki család levéltára*

– Fond 54: *Gidófalvi család levéltára*

– Fond 65/2: *Zabolai Mikes család iratai*

Székelly Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (SZNM)

– Könyvtár: *Intézményi levéltár* (It)

Irodalom

EOE = *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, I–XXI, Szilágyi Sándor, Budapest, 1874–1898.

ErdTest = *Erdélyi Testamentumok*, I–IV (vál., bev. tan. és jegyz. Tüdös S. Kinga), Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2003–2011.

Quellen = *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, I–VIII, Kronstadt, 1886–1926.

SzOkl = *Székelly Oklevéltár*, I–VIII (szerk. Szabó Károly – Szádeczky Lajos – Barabás Samu), Kolozsvár–Budapest, 1872–1934.

SzOkl Űs = *Székelly Oklevéltár, Új sorozat*, I–VIII (közét. Demény Lajos – Pataki József – Tüdös S. Kinga), Kriterion Könyvkiadó – Európa Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Mentor Kiadó, Bukarest–Budapest–Kolozsvár–Marosvásárhely, 1983–2004.

*

BARABÁS Samu

1894 Sepsis szék adózása országgyűlési követi számára 1665–1668, *Történelmi Tár*, 17. évf., 596–620.

BÁNKÚTI Imre

1985 *Az Erdélyi Consilium leveleskönyve és iratai 1705, 1707–1710*, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest.

⁶⁸ 1701-ben kétjobbágyos gazda volt Sepsiszentkirályban. PÁL-ANTAL Sándor 2011, 46. Azonos lehet továbbá a szék nemesinek 1707-es összeírásában a háromszéki kincstári birtokok salétromfőző biztosaként említett Gidófalvi Istvánnal. Uo., 54.

⁶⁹ Róla lásd Quellen, VII, 546.

⁷⁰ Franz Joseph Kozolnik, császári élmezési biztos. 1708-ban nősült Nagyszebenben. Quellen, VII, 495. Feleségével együtt

a brassói ferencesek jötevője, támogatója, az ottani templomba temették. KOVÁCS Zsolt 2012, 77. Egy 1724-ben kelt levelében említi Apor Péter is. SZÁDECZKY Lajos 1903, II, 150. Lásd még SzOkl, VII, 226.

⁷¹ Rétyi nemes, 1713-ban széki ülnök (assessor). PÁL-ANTAL Sándor 2011, 69.

⁷² A végrendelkező kézírásával lejegyzett mondat.

BENCZÉDI Gergely

- 1901 A kolozsvári Unitárius Kollégium vázlatos története, in: Gál Kelemen (szerk.): *A kolozsvári Unitárius Kollégium értesítője az 1900–1901. iskolai évről*, Kolozsvár, 3–76.

COROI Artur

- 2010 A háromszéki Kilenc falu közös erdejének törvénye, 1713 (II. rész), *Acta Siculica* 2010, 235–275.

CSÁKI Árpád

- 2010 Szárazság és pestis Háromszéken 1717–1720-ban, *Acta Siculica* 2010, 277–287.

- 2013 *Pálos misszió Háromszéken a 18. században. Az illyefalvi rendház és könyvei*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.

CSEREI Mihály

- 1983 *Erdély Históriája [1661–1711]* (kiad., s. a. r., szerk. bev. és jegyz. Bánkúti Imre), Európa Könyvkiadó, Budapest.

DOMOKOS Pál Péter

- 1977 Háromszék és Csíkszék adóügyi összeírása, 1703, 1. rész, *Agrártörténeti Szemle*, XIX. évf., 3–24. sz., 434–509.

FERENCZI Zoltán (közli)

- 1893 Cserei Mihály följegyzései (Első közlemény) *Történelmi Tár*, 16. k., 146–160.

KAZINCZY Gábor

- 1863 *Altörzsi b. Apór Péter munkái (Mon. Hung. Hist. Script.* 11.; közli Kazinczy Gábor), Pest, 313–443.

KÉNOSI TÓZSÉR János – UZONI FOSZTÓ István

- 2005–2009 *Az erdélyi unitárius egyház története, I–II (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4/1–2.; ford. Márkos Albert, s. a. r. Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel), Kolozsvár.

KOVÁCS Zsolt

- 2012 Rolul patronilor în reconstruirea și decorarea barocă a bisericilor franciscane din Transilvania. Cazul bisericilor franciscane din Mediaș și Brașov, *Studia UBB Historia Artium*, VII, vol. I, 61–96.

PÁL-ANTAL Sándor

- 2011 *Székely székek a 18. században IV. Háromszék 1701–1722 között*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

PÁLMAY József

- 1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*, Jókai Nyomda Rt., Sepsiszentgyörgy.

SZÁDECZKY Lajos (közlet.)

- 1903 *Br. Apór Péter verses művei és levelei (1676–1752)*, I–II (*Mon. Hung. Hist. Script.* 36–37.), Budapest.

TRÓCSÁNYI Zsolt

- 1973 *Erdélyi kormányhatósági levéltárak (Magyar Országos Levéltár kiadványai, I, Levéltári leltárak* 5.), Akadémiai Kiadó, Budapest.

- 1980 *Erdély központi kormányzata 1540–1690. (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III, Hatóság- és hivataltörténet* 6.), Akadémiai Kiadó, Budapest.

- 1988 *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740 (Magyar Országos Levéltár kiadványai, III, Hatóság- és hivataltörténet* 8.), Akadémiai Kiadó, Budapest.

TÜDŐS S. Kinga

- 2001 *Jobbágylelet a fejedelemségi Erdélyben*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

**„...să mor în credința cea adevărată” – Testamentul lui Gidófalvi Gábor,
vicejude regal al Scaunului Sepsi (1720)**

(Rezumat)

Urmându-și tatăl în cariera administrativă, nobilul Gábor Gidófalvi junior, din Etfaláu (jud. Covasna), de religie unitariană, inițial scrib la cancelaria princiară de la Alba Iulia, a fost ales vicejude regal al Scaunului Sepsi în anul 1709. Despre viața lui relatează contemporanul său, baronul Péter Apor – jude regal al Scaunului Háromszék (Treiscaune, aprox. actualul județ Covasna, de care aparține și Scaunul Sepsi) în perioada 1709–1752. Apor menționează faptul că în 1720 Gidófalvi, fiind grav bolnav, l-a chemat la Brașov și i-a spovedit că în urmă cu doi ani a trecut în taină la religia romano-catolică. Nu este specificată, dar se pare că apostazia a fost determinată de faptul că și-a pierdut familia în timpul epidemiei de ciumă din anii precedenți. Lucrarea redă testamentul întocmit în mai 1720, la Brașov, prin care Gidófalvi a lăsat câte 1000 de florini baronului Péter Apor, resp. contelui Mihály Mikes (căpitan suprem al scaunului), alte sume de bani către rude, parohii și mănăstiri din Secuime (cel al franciscanilor de la Canta – azi Târgu Secuiesc – și de la Estelnic, respectiv cel al paulienilor din Ilieni), etc. O sumă însemnată de bani a donat și bisericii iezuite de la Brașov – loc ales pentru înmormântare –, pentru construirea unui monument funerar (nemaexistând azi).

**„...to Die in the True Faith” – The Testament of Gábor Gidófalvi Jr.,
Vice Royal Judge of Sepsi Seat (1720)**

(Abstract)

Following his father's footsteps, Gábor Gidófalvi Jr., a nobleman from Etfalva (Etfaláu, Covasna County) embarked on an administrative career as a scribe at the Transylvanian princely chancellery. In 1709 he was elected vice royal judge of Sepsi Seat. Baron Péter Apor, royal judge of Háromszék between 1709 and 1752 noted that in 1720 the terminally ill Gábor Gidófalvi Jr. (born a Unitarian) confessed to him that a few years earlier he had secretly converted to the Catholic faith. While the accounts do not specify his reason for this apostasy, it is likely that the conversion was the result of Gidófalvi having lost his family to the plague a few years earlier. This paper presents the testament of Gábor Gidófalvi Jr. written in May 1720 in Brassó/Kronstadt/Brașov (Transylvania). Gidófalvi left 1000 forints to Baron Péter Apor and count Mihály Mikes (the leading officials of Háromszék) each. Other amounts of money were bestowed upon relatives, Roman Catholic parishes, as well as Franciscan and Pauline monasteries in the region. He chose the Jesuit Church of Brașov as his place of burial, donating 1000 forints for the costs of his funeral epitaph, which no longer exists.

Bordi Zsigmond Lóránd

HÁROMSZÉK KATONAI VONATKOZÁSÚ ESEMÉNYEI
1848. NOVEMBER 1. ÉS 1849. AUGUSZTUS 2. KÖZÖTT

Háromszék történelmének legdicsebb időszaka az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban való részvétel volt. Az 1848. év végének önvédelmi harca („*Háromszék kisháborúja*”), a Gábor Áron neve által fémjelzett kézdivásárhelyi ágyúöntés és tüzerképzés, a nagyüzemi eljárásokkal működő hadiipar, végül az orosz intervenciós seregek ellen vívott ütközetek méltán váltották ki a kortársak és váltják ki máig is az utókor csodálatát és elismerését.

1848. november

November 1.

Kézdivásárhelyen Dobay Károly alezredes, valamint Berde Mózes és Demeter Lajos kormánybiztosok részvételével értekezletet tartottak a puszkapor gyártásának tárgyában.¹

November 2.

A Háromszéki Főbizottmány elrendelte a 18 és 50 év közötti egyének összeírását a nemzetőrségbe való besorozás céljából.²

November 4.

Turóczi Mózeset és Véghe Antalt a bodvaji hámorba küldték, hogy segítsenek a már ott levő Gábor Áronnak az ágyúöntésben.³

Dobay Károly alezredes és Cseh Ignác alkirálybíró utasította a kézdivásárhelyi polgármestert, hogy intézkedjen a puszkapor-gyártáshoz szükséges salátrom főzésének megkezdésével kapcsolatban.⁴

November 6.

Báró Vay Miklós levélben értesítette Berde Mózes kormánybiztos az erdélyi állapotokról, a brassói császári hatóságok egyre fenyegetőbb magatartásáról, valamint arról, hogy az erdélyi magyar csapatok felszereltségének hiányosságaiból kifolyólag nem tud sem lőfegyvert, sem ágyút küldeni.⁵

November 7.

Dobay Károly alezredes és Cseh Ignác alkirálybíró november 11-re összehívta a kézdivásárhelyi és kantai nemzetőröket.⁶

A kronológia a „Lesz ágyú! Lesz munició!” (szerk. Váry O. Péter) kötetben 2019-ben megjelent tanulmány javított és bővített változata. Célja, hogy kimondottan csak a korabeli források és visszaemlékezések alapján, naprakészen mutassuk be az 1848. november 1. és 1849. augusztus 2. közötti időszak legfontosabb történéseit és ütközeteit.

November 9.

A Kossuth-husárok gyűlést tartottak Sepsiszentgyörgyön, melynek során az eltávozott Berzenczey László helyére Gál Sándor századost választották parancsnokuknak.⁷

November 11–12.

A Honvédelmi Bizottmány gyűlése és népgyűlés Sepsiszentgyörgyön, amelynek során az önvédelemmel kapcsolatos alapvető kérdéseket tárgyalták. A gyűlés során feltételeken kimondták az önvédelmet, és megtették az erre vonatkozó intézkedéseket. A szék vezetését egy újonnan választott, 7 tagú választmányra bízta, akik közül Berde Mózes kormánybiztosként a polgári ügyeket, Dobay Károly ezredes, a 15. (2. székely) határőr gyalogezred parancsnoka a katonai ügyeket intézte, Demeter József és Mihály József élelmezési biztosok lettek.⁸ A szék területén bevezették a katonai irányítást, és felállították a rögtönítélő bíróságot.⁹

November 12.

Háromszék vezetősége, mivel szerette volna elkerülni a katonai konfrontációt, Horváth Albert főkirálybíró által átiratot intézett a General Commandóhoz, Puchner Antal Szaniszló lovassági tábornoknak címezve, melyben hangsúlyozta, hogy Háromszék területén rend van, és ezért nem szükséges a császári csapatok beavatkozása.¹⁰

November 13.

Öttagú küldöttség indult Puchnerhez. A brassói városparancsnokságon letartóztatták és őrizetbe vették őket, de az átiratot végül továbbították Nagyszebenbe.¹¹

¹ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 271, №. 370.

² Uo., 274, №. 378.

³ Turóczi Mózes visszaemlékezése. Vö. CSIKÁNY Tamás 2015, 81–82. Nincs adatunk arról, hogy Gábor Áron mikor ment Bodvajba, sem arról, hogy ki küldte Turóciákat.

⁴ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 273, №. 375.

⁵ EGYED Ákos 2008, 292–293.

⁶ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 275, №. 380.

⁷ DEMETER Lajos 2006c, 233.

⁸ NAGY Sándor 1896, 40.

⁹ DEMETER Lajos 2006c, 233.

¹⁰ KÖVÁRI László 1861, 121–122, №. LV.

¹¹ DEMETER Lajos 2006c, 233.

November 15–16.

Újabb székgyűlés Sepsiszentgyörgyön. A gyűlés második napjára megérkezett az addig Bodvajban tartózkodó Gábor Áron, és – feltehetőleg az addigi munkája eredményeinek figyelembe vételével – kijelentette, hogy „*létszen ágyú!*”.¹²

November 17.(?)

Gábor Áron visszatért Bodvajba, hogy előkészítse az ágyúk öntését.¹³

November 19.

Hazatért a küldöttség Puchner válaszával, amelyben a császári tábornok megadásra szólította fel Háromszéket, és kilátásba helyezte, hogy amennyiben nem hódolnak meg, fegyverrel fogja a behódolást kikényszeríteni.¹⁴

November 20.

Újabb gyűlés Sepsiszentgyörgyön, melyen megvitatták Puchner válaszát és a 23-ra kitűzött székgyűlés napirendi pontjait.¹⁵

November 23.

Nagygyűlés Sepsiszentgyörgyön, melyen Puchner válaszát vitatták meg. Dobay Károly és Sombori Sándor ezredesek, a puszkapor hiányára és az ágyúk gyenge voltára („*az öntött ágyú harcban nem – hanem csak lakomákon puffogatni használható*”) hivatkozva¹⁶ az önvédelem feladása, a radikálisok a harc mellett érveltek. A jelen levő Gábor Áron kiállt a megöntött lövegek mellett, és kijelentette, ha az első lövés célt téveszt, a következő lövésnél az ágyú elé fog állni.¹⁷

November 24.

August von Heydte kapitány Székelyudvarhelyről fegyverletételre szólította fel Bardoc-fiúszéket.¹⁸

A Háromszék elleni támadásra kirendelt, Johann Stutterheim ezredes parancsnoksága alatt álló, népfelkelőkkel és nemzetőrökkel megerősített császári csapatok Földvárnál kezdtek gyülekezni.¹⁹

November 25.

Daniel Imre bardocszéki alkirálybíró másnapra az olaszteleki székházhoz rendelte a szék küldötteit, hogy tárgyalják meg Heydte ultimátumát.²⁰

November 26.

Heydte kapitány román népfelkelőkkel megerősített csapatai a Rikán keresztül behatoltak Erdővidékre, és megszállták Felsőrákost. A térség védelmével megbízott katonai alakulatok nem fejtettek ki semmilyen ellenállást. A marosvásárhelyi 12. honvédszászlóalj visszavonult Miklósvárszékre, mivel közben a 15. (2. székely) határőr gyalogezred helyi, 2. százada letette a fegyvert. Az osztrák csapatok és a román népfelkelők megsarcolták a miklósvárszéki falvakat, melynek során kirabolták a nemesi udvarházakat. Bardocszék Daniel Imre alkirálybíró átállása révén megmenekült a sarcolástól.²¹

Száva volt határőr számvevőtsízt vezetése alatt álló román és szász népfelkelők elfoglalták a bodzavámi határőrállomást és megölték a székely határőrök egy részét. A népfelkelők zöme Háromszék ellen vonult, de a Nagy Imre alezredes parancsnoksága alatt álló csapatok visszaszorították őket.²²

A Földváron állomásozó osztrák csapatok elfoglalták a hídvégi hidat, melynek mintegy 80 fős őrsége visszavonult a túlerő elől. Az osztrákok lefegyverezték a falut, majd túsokat szedve visszavonultak.²³

November 27.

A 12. honvédszászlóalj maradéka megérkezett Sepsiszentgyörgyre, magukkal hozva a letartóztatott Balázs őrnagyot. A felheccelt tömeg meg akarta lincselni az árulónak kikiáltott tisztet, de a honvédek ekkor még megvédték, ám kikötötték a Székház előtt.²⁴

Kézdivásárhelyen Turóczy Mózes és Végh Antal, Kovács Dániel főbíró támogatásával, réz és pénz gyűjtésébe kezdett egy ágyú megöntése céljából.²⁵

November 28.

Sepsiszentgyörgyön befejezték az előző napokban Bodvajból ideszállított ágyúk felszerelését, és megtartották a próbálövészet. Ezek során az egyik cső megrepedt, a másodiknál működési hiba lépett fel („*félelmesen mutatta magát*”), míg a harmadikkal végrehajtott lövés sikeres volt.²⁶

Balázs őrnagyot a tömeg elragadta a hadbíróság üléséről, és meglincselte.²⁷

Sepsiszentgyörgyön a székgyűlés kimondta a fegyveres önvédelmet, újraszervezték a polgári és katonai vezetőséget, valamint kihirdették a statáriumot.²⁸

A császáriak megszerezték az árapataki kompot, és jelezték, hogy másnap átkelnek hódoltni a falut. Béli Gergely, a helyi nemzetőrség parancsnoka segítséget kért Sepsiszentgyörgyről.²⁹

¹² NAGY Sándor 1896, 41 (november 23-ra keltezte az ágyúkra vonatkozó kijelentést); DEMETER Lajos 2006c, 234.

¹³ Gábor Áron novemberi tevékenysége a hiányos források miatt nem követhető pontosan, azonban, hogy a Bodvajban öntött lövegek a hónap végére harcra kész állapotba kerüljenek, a gyűlést követő napon vissza kellett térnie a hámorba.

¹⁴ KÖVÁRI László 1861, 122–126; DEMETER Lajos 2006c, 234.

¹⁵ DEMETER Lajos 2006c, 234.

¹⁶ KOMÁROMI Ferenc 1849, 51. Süli Attila a Kálnoky Dénes által felajánlott egyfontos ágyúra vonatkoztatta a kijelentést (vö. SÜLI Attila 2015b, 65, 45. jegyzet). Azonban figyelembe véve, hogy öt nappal később már megtartották a Gábor Áron által öntött ágyúk próbálövészetét – nem mellesleg a korabeli útviszonyok ismeretében a visszaút Bodvajba egy napig, az ágyúk leszállítása pedig legalább másfél napig tarthatott –, és ennek során a három csőből kettő leszerepelt, az önvédelmi harc ellenzői – mint ahogy az a szövegből is kiderül –, a Bodvajban öntött három lövegre gondoltak.

¹⁷ DEMETER Lajos 2006c, 234; SÜLI Attila 2015b, 65–66. A gyűlés jegyzőkönyve sajnos nem maradt fenn, az ott elhangzottak csak visszaemlékezésekből ismertek. Vö. KOMÁROMI Ferenc 1849, 51; NAGY Sándor 1896, 41.

¹⁸ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 284, №. 397.

¹⁹ CSIKÁNY Tamás 2015, 29.

²⁰ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 285, №. 399.

²¹ CSIKÁNY Tamás 2015, 32; SÜLI Attila 2015b, 67–68.

²² DEMETER Lajos 2006c, 234; SÜLI Attila 2016, 540.

²³ SÜLI Attila 2016, 541.

²⁴ SÜLI Attila 2015b, 67.

²⁵ DEMETER Lajos 2006c, 234.

²⁶ Turóczy Mózes visszaemlékezése, dátum nélkül. Vö. CSIKÁNY Tamás 2015, 82; DEMETER Lajos 2006c, 235.

²⁷ SÜLI Attila 2015b, 67.

²⁸ DEMETER Lajos 2006c, 234.

²⁹ SÜLI Attila 2016, 541.

November 29.

A Nagy Dániel és Sárosi Ferenc hadnagyok parancsnoksága alatt álló székely csapatok visszafoglalták Bodzavámost.³⁰

Reggel 9 óra körül a császári csapatok Árapataknál mepróbálták átkelni az Olton, de az átkelőhelyet őrző 25 honvéd tüzelése visszavonulásra kényszerítette őket. A további támadások megakadályozása érdekében a honvédek használhatatlanná tették a zsákmányul ejtett kompot.³¹

Árapatak és Hídvég között Klement György őrnagy 125 fős egysége összecsapott a nagy ködben előrenyomuló, túlerőben levő császáriakkal, de két és fél órás harc, a lőszerkészlet kifogása után kénytelen volt visszavonulni.³² Az ellenség elfoglalta és kirabolta Árapatakat, majd előőrsöt hagyva hátra, visszavonult Hídvégre.³³

November 30.

Stutterheim, népfelkelőkből és nemzetőrökből álló helyőrséget hagyva hátra Földváron, Botfalu felé vonult, hogy az Olton átkelve, Illyefalva felől betörjön Háromszékre.³⁴

Sombori ezredes egy mintegy 400 fős, egy-egy 11. (székely határőr) huszárezredbeli és Mátyás-husár szakasz, valamint Gábor Áron két ágyúja által támogatott osztaggal Földvár ellen indult. A mintegy háromnegyed órán át tartó összecsapás után a székely ágyúk tüzétől demoralizált ellenség elmenekült. A székelyek átkeltek az Olton, elfoglalták és felgyújtották a falut, amelyben gazdag, elsősorban fegyverekből és lőszerből álló hadizsákmányt szereztek. Stutterheim a székely támadásról értesülve, valamint a feletteseitől kapott ellentmondásos parancsok miatt felfüggesztette a Háromszék elleni támadást, és visszavonult Földvára. A népfelkelők csekély harcértékére hivatkozva felfüggesztette a támadó hadműveleteket, és az Olt vonalától a Bodzai-szorosig védelemre rendezkedett be.³⁵

1848. december

December 1.

Heydte kapitány és csapatai Udvarhelyszékre vonultak vissza.³⁶

December 2-3.

Az Uzonban, Berde Mózes részvételével megtartott haditanácson a tisztikar egy Brassó elleni támadás ötletét vetette fel és tárgyalta meg. A támadás tervét, noha a tisztok egy része ellenzte, végül a radikálisok nyomására jóváhagyták. A hadművelet tervét, miszerint a támadás három irányba: Földvár, Szászhermány és Prázmár felé indul, a támadást ellenző Dobay ezredes dolgozta ki.³⁷

December 4.

A hadműveletben résztvevő csapatok elfoglalták állásaikat: Bikfalvánál Sárosi Ferenc hadnagy parancsnoksága alatt 900 gyalogos és 112 huszár, a kökösi hídnál Nagy Imre alezredes vezetésével 1200 gyalogos, 83 huszár és egy hatfontos ágyú, Aldoboly-nál Sombori ezredessel 3100 gyalogos, 290 huszár és 2 hatfontos

ágyú, Hídvégnél Butyka Tamás százados parancsnoksága alatt 700 gyalogos és 1 2½ ágyú gyülekezett.³⁸

December 5.

A bikfalvi és a kökösi csoportulás két irányból támadva, harc nélkül foglalta el az elmenekült császári előőrsök által kiürített Prázmárt, amely 300 forint sarcot fizetett és 6 túszt adott.³⁹

Az aldobolyi tábor a Riebel császári őrnagy által 1300 fővel és 3 löveggel megszállt Szászhermány ellen vonult. Dél körül elfoglalták az Olt hídját, majd visszaszorították a faluba a császári csapatokat, amelyek végül nem bírva a nyomást, Brassó felé menekültek. A székelyek részéről 8-9 fő, míg a császáriaknál 12-23 fő volt a veszteség. A győztesek részben kifosztották, részben felégették Szászhermányt, majd Aldobolyba vonultak vissza.⁴⁰

Földvárnál Butyka százados egysége nem kezdeményezett támadást, csak lekötötte Stutterheim egységét, aki így nem tudott erősítést küldeni Szászhermányba.⁴¹

Pap Mihály őrnagy, Erdővidék december 3-án kinevezett katonai parancsnoka gyűlést hirdetett Bibarcfalvára, azt tervezve, hogy az Űrmös környékén feltételezett ellenséges táborot megtámadják. Ezzel egyidőben Daniel Imre beszédette a Vargyason és a környező falvakban található fegyvereket.⁴²

December 6.

Stutterheim csapatai az éjszaka folyamán Brassóba vonultak vissza, ezáltal az Olt és a Feketeügy vonala teljes egészében a székelyek ellenőrzése alá került.⁴³

Kézdivásárhelyen elkészült a Turóczy Mózes által öntött 2 fontos bronz ágyúcső.⁴⁴

Az eresztevényi táborban ismét napirendre került a Brassó elleni támadás terve, amelyet végül december 8-ra tűztek ki.⁴⁵

December 7.

Pap őrnagy az erdővidéki nemzetőrökkel felkereste Danielt Imrét és visszakövetelte az elkobzott fegyvereket, amelyeket azonban már előző nap Homoródkarácsonyfalvára szállítottak. Daniel Imre végül elmenekült, mire vargyasi kastélyát – az osztrák források szerint – kifosztották és felégették.⁴⁶

December 8.

Heydte kapitány egy 2500 gyalogosból és 70 dragonyosból álló sereggel bevonult Felsőrákosra, ahol felszólította az erdővidéki falvakat, hogy a vargyasi dúlás kárpótlásaként fizessenek 5200 forintot és 480 marhát. Követelését az adott határidőre teljesítették.⁴⁷

A Brassó ellen vonuló csapatok a Tömös-patak vonalához érve hírt kaptak Heydte betöréséről, félbeszakították a hadműveletet és visszavonultak Háromszékre.⁴⁸

Kisebb katonai különítmény indult el Kézdivásárhelyről, hogy Csíkszéket felkelésre bírja. Dorschner ezredes, Csík katonai parancsnoka három század katonával feltartóztatta őket, a tárgyalni próbáló Nagy Sándor rétyi papot és Medvés Joachimot letartóztatta és Csíkszeredába hurcoltatta.⁴⁹

³⁰ DEMETER Lajos 2006c, 234.

³¹ SÜLI Attila 2016, 541.

³² CSIKÁNY Tamás 2015, 34–35.

³³ SÜLI Attila 2016, 542.

³⁴ CSIKÁNY Tamás 2015, 36.

³⁵ Uo., 36–37.

³⁶ Uo., 38.

³⁷ DEMETER László 2003, 32–33.

³⁸ Uo., 33.

³⁹ Uo., 35–36; DEMETER Lajos 2006c, 236.

⁴⁰ DEMETER László 2003, 34–35; CSIKÁNY Tamás 2015, 40–42.

⁴¹ CSIKÁNY Tamás 2015, 42–43.

⁴² Uo., 44–45.

⁴³ Uo., 43.

⁴⁴ DEMETER Lajos 2006c, 236.

⁴⁵ Uo., 236; CSIKÁNY Tamás 2015, 44.

⁴⁶ CSIKÁNY Tamás 2015, 45.

⁴⁷ Uo., 46.

⁴⁸ DEMETER László 2003, 37–38.

⁴⁹ DEMETER Lajos 2006c, 237.

December 9.

Egy császári különítmény Erdőfülebe vonult, és használhatatlanná tette a hámort.⁵⁰

Délelőtt Klement őrnagy Erdővidék megsegítésére küldött 170 fős hídvégi egysége és Horváth Ignác százados 130 Mátyás-huszára megérkezett Köpecre, ahol mintegy 500 erdővidéki népfelkelő csatlakozott hozzájuk. A sereg a Barót-patakig nyomult előre, ahol szembe találta magát a Heydte által vezetett császári csapatokkal. A székelyek felvették a harcot a túlerő ellen, de annak ellenére, hogy érzékeny veszteséget okoztak az ellenségnek, rövidesen kénytelenek voltak visszavonulni. A császáriak Köpecig üldözték a székelyeket, majd a népfelkelők kifosztották és felgyújtották a falut, valamint meggyilkoltak 51 falubelit.⁵¹

Háromszékről felmentő sereg indult Hídvégen keresztül Nagyajtára, Gál Sándor százados (180 huszár, 120 gyalogos és 400 népfelkelő) parancsnoksága alatt, akikhez Gábor Áron is csatlakozott két hatfontos ágyújával.⁵²

December 10.

Horváth Ignác százados felderítésre küldött huszárai összecaptak a Barót-patak északi partján állomásozó császári előőrssel.⁵³

Heydte kapitány levelet küldött a nagyajtai táborba, amelyben feltétlen megadásra szólította fel a háromszékieket, azzal fenyegetve, hogy az egész szék Köpec sorsára jut. A levelet Sepsiszentgyörgyre továbbították, de egyúttal Horváth és Gál századosok válaszelevelükben bosszúállással fenyegették meg a császáriakat.⁵⁴

December 11.

Újabb kudarcba fulladt kísérlet Csíkszék átállítására. A kezdeményezést vezető Macskási Antal Dorschner elfogatta és Csíkszeredában bebörtönözte.⁵⁵

Sepsiszentgyörgyre érkezett Turóczi felszerelt ágyúja, amelyet a Nagyajtánál táborozó egységekhez osztottak be.⁵⁶

December 11. után

Kiss János harangöntő sepsiszentgyörgyi műhelyében ágyúöntő telep létesült, ahol a hónap végéig négy darab 3 fontos ágyúcsövet öntöttek.⁵⁷

December 12.

A nagyajtai haditanács úgy döntött, hogy két irányból intéznek támadást a császáriak ellen. Ennek előkészítéseként Horváth és Butyka századosoknak az Olasztelek felőli támadásra kijelölt egységei Szárazajtán keresztül Bibarcfalvára vonultak, míg Gál Sándor százados, a két ágyú által támogatott csapatával Miklósvárnál foglalt állást.⁵⁸

December 13.

Horváth százados csapatai megtámadták a Rika felé visszavonuló császári erőket, melyek utóvédje megkísérelte felvenni

a harcot. A császári egységek ellenállása a huszárok és az őket támogató gyalogság által kifejtett nyomás, valamint a beérkező ágyúk tüze alatt összeomlott, és általános menekülésbe csapott át. A székelyek a rikai erdőig üldözték a menekülőket, akik nagy mennyiségű hadianyagot hagytak hátra, és 2-300 főt vesztek.⁵⁹

A köpeciek átkeltek az Olton, és bosszúból felgyújtották Ágostonfalvát.⁶⁰

December 14.

Gál Sándor, felkészülve egy újabb császári támadás visszaverésére, Barót, Olasztelek és Miklósvár térségében helyezte el csapatait.⁶¹

Gábor Áron visszatért Sepsiszentgyörgyre, hogy a Kiss-féle műhelyben folytassa az ágyúöntést.⁶²

Tiszújítás zajlott Bardoc-füszékben, ahol az elmenekült Daniel Imre helyére báró Rauber Nándort választják meg alkirálybírónak.⁶³

December 15.

Lépések történtek Háromszék és a barcasági falvak közötti viszony rendezésére. Prázmáron 8 helység (Hétfalu, Barcaszentpéter, Botfalu, Földvár, Hőltövény, Szászmagyarós, Apáca és Prázmár) küldöttsége kinyilatkozta, hogy elismerik a magyar felelős kormányt és megtartják a jószomszédi viszonyt. A háromszéki vezetők kijelentették, hogy a forradalomnak nem áll szándékában elnyomni a nemzetiségeket, hanem az elnyert szabadságból mindenkit részesíteni akarnak.⁶⁴

December 16.

Tanácskozás Sepsiszentgyörgyön, amelyen a meghíúsult csíki próbálkozásokat tárgyalták. Csatlakozásra felszólító kiáltványt szerkesztettek Csík főkirálybírájához, és átiratban kérték Dorschnertől az elfogottak szabadon bocsátását.⁶⁵

[A főparancsnokká kinevezett József Bem Szilágysomlyón átvette az erdélyi hadsereg vezetését.⁶⁶]⁶⁷

December 17.

Dorschner szabadon engedte a december 8-án letartóztatott Nagy Sándort és Medvés Joachimot.⁶⁸

December 18.

Egy 3 gyalogzászlóaljából, 2 lovasszázadból és egy hatfontos ütegből álló császári erősítés (a Schurter-dandár) érkezett Brassóba. A kialakult erőfölénnyel kifolyólag ismét napirendre került a Háromszék elleni támadás terve.⁶⁹

December 19.

Egy császári osztag Háromszékre szorította vissza Sárosi Ferenc hadnagy Hétfalu környékén portyázó katonáit.⁷⁰

Horváth százados Bölönben állomásozó huszárai rajtaütöttek az Apáca és Szászmagyarós közötti Kopactetőn állomásozó

⁵⁰ CSIKÁNY Tamás 2015, 47.

⁵¹ DEMETER László 2003, 38–39; CSIKÁNY Tamás 2015, 47–52.

⁵² NÉMETH György 2008, 41.

⁵³ DEMETER László 2003, 39.

⁵⁴ Uo., 40; CSIKÁNY Tamás 2015, 55–56.

⁵⁵ DEMETER Lajos 2006c, 238.

⁵⁶ SÜLI Attila 2015c, 980.

⁵⁷ SZENTKATOLNAI BAKK Endre 1895, 359.

⁵⁸ DEMETER László 2003, 41.

⁵⁹ CSIKÁNY Tamás 2015, 57–60.

⁶⁰ DEMETER László 2003, 44.

⁶¹ DEMETER Lajos 2006c, 238.

⁶² SÜLI Attila 2014a, 136.

⁶³ DEMETER Lajos 2006c, 238.

⁶⁴ Uo., 238–239.

⁶⁵ Uo., 239.

⁶⁶ DOBERDÓI BREIT József 1929, 205.

⁶⁷ Szögletes zárójelbe tettük azokat az eseményeket, amelyek nem kötődnek közvetlenül Háromszék önvédelmi harcához, de közvetve befolyásolták azt.

⁶⁸ DEMETER Lajos 2006c, 239.

⁶⁹ CSIKÁNY Tamás 2015, 63.

⁷⁰ Uo., 64.

császári csapatokból és román népfelkelőkből álló osztag előőrsein. A tábor különböző útvonalakon a datki erdő felé menekült, ahol a sötétben összetalálkozva, egymást ellenségnek véelve, tűzharc alakult ki, melynek eredménye 7 halott és számos sebesült lett.⁷¹

A brassói császári egységekkel kiegészített Schurttter-dandár Földvárra indult, ahova csak másnapra érkezett meg.⁷²

[Bem Csucsánál megállította és legyőzte Wardenner és Urban ezredek Nagyvárad felé előrenyomuló csapatait.⁷³]

December 20.

A Háromszék elleni osztrák támadást a nagy hideg és a hófúvás miatt december 24-re halasztották.⁷⁴

[Kemény Farkas őrnagy csapatai Zsibónál győzelmet arattak egy osztrák egységekből és román népfelkelőkből álló hadoszlop fölött.⁷⁵]

December 21.

A hídvégi előőrse a befagyott Olton átkelve összecsapott a Földvárnál táborozó osztrákokkal, majd rövid tűzharc után visszavonult.⁷⁶

December 22.

A császári csapatok támadást indítottak Ürmös felől Miklós-vár irányába. Gál Sándor csapatai visszaverték a támadást, és az Olton túlra üzték az ellenséget.⁷⁷

December 23.

[Bem Dénél megverte a Jablonski ezredes parancsnoksága alatt álló dandárt. Csapatai sorában harcolt a 15. (2. székely) gyalogezred egy zászlóalja Szilágyi őrnagy, és a 11. (székely határőr) huszárezred két százada Kiss Sándor őrnagy parancsnoksága alatt. A császári csapatok visszavonultak a Nagy-Szamos és a Maros völgyébe.⁷⁸]

December 24.

A Schurttter-dandár megtámadta és legyőzte a Hídvégnél állomásozó székely előőrsöt, amely Előpatakon át Sepsiszentgyörgyre menekült.

Az aldobolyi táborból kiinduló csapatok ismét elfoglalták Prázmárt. Stutterheim egy jelentős csapatot küldött a faluba, ahonnan a székelyek harc nélkül visszavonultak. Ezzel egyidőben, az esetleges székely csapatmozgások figyelemmel tartása végett, császári csapatok vonultak Botfaluba. Erőinek megosztása arra kényszerítette a császári parancsnokot, hogy felfüggeszse az Illyefalva irányába tervezett támadást.

Heydte kapitány csapatai ismét bevonultak Erdővidékre és elfoglalták Felsőrákost. Az itt állomásozó zászlóaljat és huszárszázadot meglepetésként érte a támadás, negyven fő fogságba esett, a többi elmenekült.⁷⁹

December 25.

[Bem csapatainak Kiss Sándor parancsnoksága alatt álló előőrs bevonult Kolozsvárra.⁸⁰]

December 26.

Bodola és Nyén irányából székely csapatok közelítették meg Prázmárt, de az ott állomásozó császári egység erejével szembeülve, visszavonultak.

Gedeon tábornok Vledényből Brassóba helyezte át a főhadiszállását. A Heydte Brassóba érkezett egységével kiegészített csapatainak december 30-át jelölte meg a Háromszék elleni általános támadás időpontjaként.

A háromszéki csapatok kiűrtették Hétfalut és a környező falvakat.⁸¹

A Honvédelmi Bizottmány Kézdivásárhelyen ülésezett. Intézkedéseket fogantatosítottak a szökések meggátolására, valamint lépéseket tettek a népfelkelés megszervezésére.

Bialis Ferenc és Münster József hadnagyok a császári parancsnokkal tárgyalnak, fegyverszünet és egy esetleges békekötés ügyében. Az osztrák fél, az Észak-Erdélyben kialakult hadihelyzetből kifolyólag, beleegyezett a tárgyalásba.⁸²

December 27.

Berde Mózes levelet küldött a falvak vezetőségéhez, melyben követelte, hogy a szökevényeket ne tűrjék meg, erősítsék a katonai fegyelmet, és továbbra is tartsák fenn a harci szellemet.⁸³

December 28.

Háromszék teljes bizottmányi gyűlést tartott, melynek során megfogalmazták a békekötés feltételeit. Ezek kidolgozására egy 24 tagú békebizottságot és egy 12 tagú választmányt jelöltek ki.⁸⁴

December 29.

Elkészültek a békepontok. Ezek értelmében: a tárgyalások alatt fegyverszünet van érvényben; Háromszék tarthassa meg fegyvereit; a császáriak adják vissza az elkobzott fegyvereket; a szék ne kerüljön katonai megszállás alá és ne fizessen hadisarcot; a General Commando térítse meg az Erdővidéken okozott károkat; az önkéntesek és a Kossuth-husárok mentelmet élvezzenek; senkit ne vonjanak felelősségre a szék lakosai közül; a hadifoglyokat cseréljék ki; váljon szabaddá a közlekedés a szék és a környező területek között; a Brassó környéki magyaroknak ne legyen bántódásuk, és ne rójanak rájuk jogtalan megterheléseket.⁸⁵

[Bem Bethlennél megverte Urban és Jablonski egyesült csapatait, amelyek Besztercére és Naszódra menekültek.⁸⁶]

December 30.

Báró Szentkereszty Béla és Gyulai Lajos követsége Brassóban, melynek során útlevelet kértek Szebenbe a General Commandóhoz és Kolozsvárra a kormányzói hivatalhoz. Gedeon a feltétlen megadáshoz kötötte az útvelek kiadását, de nem zárkózott el a további béketárgyalások elől, amelyek levezetésével Heydte kapitányt bízta meg.⁸⁷

December 31.

A 24 tagú bizottmány kijelölte a Béli Gergely által vezetett 9 tagú békeküldöttség tagjait.⁸⁸

⁷¹ DEMETER László 2003, 44.

⁷² CSIKÁNY Tamás 2015, 64.

⁷³ DOBERDÓI BREIT József 1929, 207–208.

⁷⁴ CSIKÁNY Tamás 2015, 64.

⁷⁵ DOBERDÓI BREIT József 1929, 209.

⁷⁶ DEMETER László 2003, 45.

⁷⁷ NÉMETH György 2008, 43.

⁷⁸ DOBERDÓI BREIT József 1929, 210–211.

⁷⁹ CSIKÁNY Tamás 2015, 64.

⁸⁰ CZETZ János 1863, 41–42.

⁸¹ CSIKÁNY Tamás 2015, 65.

⁸² NAGY Sándor 1896, 51.

⁸³ Uo., 51; DEMETER Lajos 2006c, 240.

⁸⁴ DEMETER Lajos 2006c, 240–241; CSIKÁNY Tamás 2015, 66.

⁸⁵ DEMETER Lajos 2006c, 241.

⁸⁶ DOBERDÓI BREIT József 1929, 211–212.

⁸⁷ DEMETER Lajos 2006c, 241.

⁸⁸ SÜLI Attila 2016b, 544.

[Újabb győzelem Besztercénél és Naszódnál Urban és Jablonski csapatai fölött, amelyek a Borgói-szorosba vonultak vissza.^{89]}

1849. január

Január 1.

A békekövetség Földváron tárgyalt Heydtevel. A kapitány beleegyezett a békepontok nagy részébe, de a béke feltételeként a Kossuth-huszárok és a marosvásárhelyi 12. zászlóalj lefegyverzését és eltávolítását, az önkéntesek fegyvereinek és felszerelésének átadását, valamint az ágyúk megsemmisítését követelte. Ezenfelül kikötötte, hogy amennyiben megkötik a békét, a szék vezetősége január 4-én esküdjön fel I. Ferenc József hűségére.⁹⁰

Január 2.

A küldöttség beszámolt a tárgyalások eredményeiről. A radikálisok, valamint a Kossuth-huszárok, a 12. zászlóalj és az önkéntesek tiltakozása ellenére a békebizottság elfogadta a békefeltételeket.⁹¹

Árapatokon ratifikálták a békeszerződést, melyet Háromszék részéről a Béli Gergely által vezetett küldöttség, osztrák részről pedig Gedeon tábornok írt alá.⁹²

Január 3.

A békefeltételek értelmében Aldobolynál átadták Gábor Áron repedt ágyúját, Turóczy Mózes és a Kálnoky család ágyúját.⁹³

A fegyverek átadása vontatottan haladt, mert a katonák megtagadták a fegyverletételt. Az osztrák jelentések szerint Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Uzon és Bikfalva környékén csapattörszevonások zajlottak.⁹⁴

Gábor Áron megmaradt két vaságyúját és a Sepsiszentgyörgyön öntött négy bronzágyút Csernátonba menekítették. Utóbb Kézdivásárhelyre szállították át, és a református papilakon rejtették el őket.⁹⁵

[Bem Tihucánál vereséget mért Urban utóvédjére.⁹⁶ A császáriak kiszorultak Észak-Erdélyből.]

Január 4.

Petrichevich Horváth Albert főkirálybíró és a főtisztek letették Gedeon tábornok előtt a hűségüket.⁹⁷

Január 5.

A háromszéki katonákat Sepsiszentgyörgyre rendelték, hogy másnap Brassóba vonuljanak a hűségük letételére. Gál Dániel szónoklatának hatására az amúgy is kis létszámban megjelentek megtagadták az eskü letételét, és hazamentek.⁹⁸

[Bem Dornavátráig (Vatra Dornei) üldözte a császári csapatokat, ahol ismét vereséget mért rájuk.^{99]}

Január 6.

Puchner kiáltványban üdvözölte a „székely nemzet megtérését”. A császár iránti hűséget megerősíteni szándékozó kiáltvány hatástalan maradt.¹⁰⁰

Január 7.

Gedeon tábornok minden háromszéki faluból két-két ötven és hatvan év közötti embert rendelt Brassóba. Itt kikérdezte és tájékoztatta őket az árapataki szerződés felől, majd mint a falvak képviselőivel, velük is letétette a hűségüket.

Heydte megszállta és leromboltatta a bodvaji hámost.¹⁰¹

Január 9.

Sárosi Ferenc, a bodvaji dúlás hírére véve, egy kisebb csapattal elfoglalta és megsarcolta Szászhermányt.¹⁰²

Január 10.

Annak ellenére, hogy egyes források szerint viszonylag kevesen jelentek meg, lezajlott a háromszéki tisztségviselők feleskötése I. Ferenc József császár hűségére.¹⁰³

Január 11.

Demeter József kormánybiztos levélben tájékoztatta Kézdivásárhely tanácsát a Belső-Erdélyből visszatért Macskási Antal híreiről (Bem hadműveleteiről).¹⁰⁴

Január 12.

A kézdivásárhelyi eljáróság jelentette a 15. (2 székely) határőr gyalogezred parancsnokságának, hogy január 10-én a tanács és a „polgárság részéről sokan” felesköttek I. Ferenc József császár hűségére.¹⁰⁵

Január 13.

Gedeon altábornagy Brassóból kiáltványt tett közzé a székely nemzet számára, melyben reményét fejezte ki a rend és béke helyreállításával kapcsolatban, valamint ismételten felszólította a székelyeket a császár iránti hűségre.¹⁰⁶

[Bem csapatai bevonultak Marosvásárhelyre.^{107]}

Január 14.

Gál Sándor Kézdivásárhelyre küldte Gábor Áront, és egyúttal felszólította a városi tanácsot, hogy tegyék meg az előkészületeket az ágyúöntés és a löpörgyártás újrakezdésére.¹⁰⁸

Bem menesztette Dorschner ezredest, és Gál Sándort nevezte ki az 14. (1. székely) határőr gyalogezred parancsnokává.¹⁰⁹

Január 15.

Bem győzelmeinek hatására a Kézdimartonfalván tartott gyűlésen határozat született az árapataki egyezmény egyoldalú felmondásáról.¹¹⁰

⁸⁹ DOBERDÓI BREIT József 1929, 212.

⁹⁰ DEMETER Lajos 2006c, 241; CSIKÁNY Tamás 2015, 66; SÜLI Attila 2016b, 544.

⁹¹ DEMETER Lajos 2006c, 241.

⁹² NAGY Sándor 1896, 52–56; SÜLI Attila 2016b, 544.

⁹³ SÜLI Attila 2014, 138.

⁹⁴ DEMETER Lajos 2006c, 242.

⁹⁵ NAGY Sándor 1896, 56–58; SÜLI Attila 2014a, 138.

⁹⁶ DOBERDÓI BREIT József 1929, 212.

⁹⁷ DEMETER Lajos 2006c, 242; SÜLI Attila 2016b, 544.

⁹⁸ DEMETER Lajos 2006c, 242.

⁹⁹ DOBERDÓI BREIT József 1929, 212.

¹⁰⁰ DEMETER Lajos 2006c, 242.

¹⁰¹ Uo., 242.

¹⁰² Uo., 242.

¹⁰³ NAGY Sándor 1896, 59; DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 346, №. 571.

¹⁰⁴ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 346, №. 570.

¹⁰⁵ Uo., 346, №. 571.

¹⁰⁶ Uo., 347, №. 572.

¹⁰⁷ CZETZ János 1863, 55.

¹⁰⁸ SÜLI Attila 2014b, 322.

¹⁰⁹ NÉMETH György 2008, 45.

¹¹⁰ NAGY Sándor 1896, 61–62.

Január 16.

Kézdivásárhelyen gyülekezni kezdett a 12. honvédszászlóalj és a Kossuth-huszárok addig falvakon meghúzódo legénysége.¹¹¹

Január 17.

[Bem csapatai Vámosgálfalvánál legyőzték Puchner és Kalliany egyesült csapatait, amelyek Asszonyfalvára vonultak vissza.¹¹²]

Január 18.

[Puchner visszavonult Szebenbe. Bem csapatai bevonultak Medgyesre.¹¹³]

Január 19.

Az új kormánybiztos Németh László megérkezett Háromszékre és átvette hivatalát.¹¹⁴

Január 20.

Németh László Kézdivásárhelyre ment, ahol parancsba adta a háromszéki haderő 3 napon belüli újrafelállítását.¹¹⁵

Gál Sándor egy zászlóaljnyi gyalogossal és egy század Kossuth-huszárral Csíkszeredába indult, hogy átvegye a 14. (1. székely) határőr gyalogezred parancsnokságát.¹¹⁶

Január 21.

Franz Dorschner ezredes távozott Csíkszeredából, átadva a parancsnokságot Jozef Betzmann ezredesnek.¹¹⁷

[A Nagyszeben mellett vívott ütközetben Bem csapatai vereséget szenvedtek, és kénytelenek voltak visszavonulni Nagyselykre.¹¹⁸]

Január 22.

Németh László utasítására megkezdődött az új ágyúcsövek öntése Turóczi Mózes kézdivásárhelyi műhelyében. Ekkor a székely tüzéség hat felszerelt ágyúból állt.¹¹⁹

Az est folyamán Gál Sándor bevonult Csíkszeredába.¹²⁰

[A gálfalvi vereség hírére Schurttner tábornok kiűrtette Brassót és Törösvárhoz vonult vissza, katonai segítséget kérve a Havasalföldet megszállva tartó oroszoktól.¹²¹]

Január 23.

Csíkszeredában Gál Sándor átvette a határőrezred parancsnokságát. Az eseményt kiáltványban tudatta Csík-, Gyergyó- és Kászonszék népével, melyben elrendelte egy bizottmányi gyűlés összehívását, és halálbüntetést helyezett kilátásba a rémhírtérjesztők számára.¹²²

Január 24.

Hivatalosan is életbe lépett az árapataki egyezmény felmondásáról született határozat. A falvakba lovas futárok vitték szét a fegyveres erőket ismét táborba szólító rendeletet.¹²³

[Bem a szelindeki ütközetben legyőzte a császári csapatokat.¹²⁴]

Január 25.

[Bem csapatai egy részét Nagycsűrre tolták előre, és blokádnál álltak Nagyszebenben. Puchner és Joseph Schurttner tábornokok egymástól függetlenül levélben kérték Lüders orosz főparancsnokot, hogy küldjön csapatokat Brassóba és Nagyszebenbe.¹²⁵]

Január 26.

89 mázsa¹²⁶ és 64 font (mintegy 5 tonna) ágyúöntés céljára szánt réz érkezett Balánbányáról Kézdivásárhelyre.¹²⁷

Január 27.

Németh László jelentése szerint Kézdivásárhelyen fel van szerelve hat löveg, ezen felül öntés alatt áll még három ágyúcső, valamint megvan a hozzájuk szükséges lőpor és golyók. A fegyveresek létszáma mintegy 10 000 főre tehető, akiknek a felszereléséhez mintegy 3000 puskát tartozik, de ezeknek csak kétharmada katonai fegyver.¹²⁸

Január 28.

A Háromszékre visszatérő Gál Sándor Sepsiszentgyörgyön a katonatisztekkel az önvédelem további módjáról tárgyalt. Határozat született, hogy követtséget küldenek Bemhez.¹²⁹

Január 30.

A háromszéki küldöttség (Tóth Sámuel főhadnagy, Székely Gergely és Kovács Izra káplárok) elindult Bemhez, hogy kikérjék a harc folytatásával kapcsolatos véleményét és utasításait.¹³⁰

Január 31.

[Az Engelhardt vezérőrnagy parancsnoksága alatt álló orosz csapatok (3 zászlóalj, 2 kozákszászad és 8 löveg) megérkeztek a Törösvári-hágóhoz. A Szkarjatin ezredes parancsnoksága alatt álló orosz csapatok (4 zászlóalj, 5 kozákszászad és 8 löveg) Vöröstoronynál elérték a határt.¹³¹]

1849. február

Február 1.

Avram Iancu január 30-án kiadott, a székely székeket a szabadságharc feladására felszólító proklamációja megérkezett Háromszékre. A hatástalan iratot Németh László kormánybiztos elkobozta és elküldte az Erdélyi Országos Biztos hivatalához.¹³²

A székelyek küszöbön álló támadásától rettegő Schurttner kérésének engedve, Engelhardt felgyorsította az előrenyomulást, és előőrse estére bevonult Brassóba.¹³³

Február 2.

A 14–15. (1–2. székely) határőr gyalogezredek kiegészítési állományából Csíkban három, Háromszéken négy zászlóaljat állítottak hadrendbe. Ezekkel párhuzamosan folyt a Mátyás-huszárezred állományának feltöltése és a 11. (székely határőr) huszárezred új századainak felállítása. Németh László kormány-

¹¹¹ ORBÁN Balázs 1869b, 190.

¹¹² DOBERDÓI BREIT József 1929, 318–319.

¹¹³ Uo., 319; Czetz János 1863, 66.

¹¹⁴ SÜLI Attila 2013a, 331.

¹¹⁵ Uo., 334.

¹¹⁶ NÉMETH György 2008, 46.

¹¹⁷ SÜLI Attila 2013a, 335.

¹¹⁸ DOBERDÓI BREIT József 1929, 319–322.

¹¹⁹ SÜLI Attila 2013a, 335.

¹²⁰ NÉMETH György 2008, 46.

¹²¹ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 29.

¹²² NÉMETH György 2008, 46–47.

¹²³ SÜLI Attila 2013a, 331.

¹²⁴ DOBERDÓI BREIT József 1929, 322–323.

¹²⁵ Uo., 324; NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 29.

¹²⁶ A kilogramm bevezetése előtt 1 mázsa = 100 font (56 kg).

¹²⁷ SÜLI Attila 2014a, 149.

¹²⁸ SÜLI Attila 2013a, 335.

¹²⁹ SZÉKELY Gergely 1893, 34.

¹³⁰ Uo., 34–35; NÉMETH György 2008, 47.

¹³¹ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 29–30.

¹³² SÜLI Attila 2013a, 336.

¹³³ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 30.

biztos jelentése szerint Háromszéken 4015, 18 és 30 év közötti egyént soroztak be.¹³⁴

Február 3.

Gál Sándor a rendelkezésére álló haderő élén, Bem januári parancsa értelmében, Brassó ellen vonult.¹³⁵

Február 4.

A Gál Sándor által vezetett csapatokat Szászhermánynál visszaverte az Engelhardt-féle orosz különítmény. Utána a székelyek Illyefalvára, az oroszok Brassóba vonultak vissza.¹³⁶

Kiss Sándor és a 11. (székely határőr) huszárezred különítménye megérkezett Sepsiszentgyörgyre.

[Bem Vizaknánál súlyos vereséget szenvedett, és megtizedelt csapatai Szerdahely, valamint Medgyes felé vonultak vissza.¹³⁷ Szkarjatyin csapatai bevonultak Nagyszebenbe.¹³⁸]

Február 5.

Kézdivásárhelyen a puskákba való töltést gyártó műhelyben lőszerrobbanás történt, melynek során mintegy 3700 töltény megsemmisült, az ott dolgozó 22 nevelőintézeti gyermek közül ketten meghaltak és négyen megsebesültek.¹³⁹

[Bem megmaradt csapatai (1500 fő és 4 használható löveg) Szászsebesre hátráltak.¹⁴⁰]

Február 6.

[Bem az egyre nagyobb császári nyomás elől Szászváros felé vonult vissza.¹⁴¹]

A Bukovinába kiszorított Karl Urban ezredes meglepetésszerű támadást indított a Borgó völgyében, és legyőzte az ott állomásozó magyar csapatokat.¹⁴²

Február 7.

Németh László kormánybiztos jelentést küldött Beöthy Ödön erdélyi kormánybiztosnak a háromszéki tábor harcairól és a határ menti orosz csapatmozgásokról.¹⁴³

[Szászvárosnál a császáriak újabb vereséget mértek Bem csapataira, aki maga is megsebesült a harcban. A magyar csapatok Piskihez és Dévához vonultak vissza.¹⁴⁴]

Február 8.

Dózsa Dániel a *Közlöny* 1849. évi 23. számában cikket közölt Háromszék önvédelmi harcáról.¹⁴⁵

[Bem csapatai egyesültek az Aradról érkező Hrabowsky-hadosztállyal.¹⁴⁶]

Február 9.

A Szabó Nándor őrnagy parancsnoksága alatt levő, mintegy 2000 főt számláló háromszéki tábor megszállta az aldobolyi híd és Kőkös közötti vonalat.

Gál Sándor 5 gyalogzászlóaljjal, 3 század lovassal és egy hatfontos üteggel elindult Csíkból, hogy csatlakozzék Bemhez.¹⁴⁷

[Bem a piski hídnál vereséget mért a császári csapatokra, amelyek Szászvárosba vonultak vissza.¹⁴⁸]

Február 10.

Kiss Sándor a 12. honvédszászlóaljjal, két zászlóalj székely lándzsával és 4 század lovassal elindult, hogy csatlakozzék Bemhez.¹⁴⁹

[Bem Szászsebes felé vonult. Alkenyérnél egy rövid összecsapás után visszavonulásra kényszerítette a császáriak utóvédjét.¹⁵⁰

Kolozsváron Csányi László kormánybiztos szótartot intézett a székely nemzethez.¹⁵¹]

Február 11.

[Bem Lámkeréknél foglalt állást, míg poggyászát és sebesülteit kerülő utakon Balázsfalvára küldte. Miután észlelte a császári erők visszavonulását, a főerőkkel Medgyes felé indult.¹⁵²]

Február 12.

[Bem Bervén pihentette csapatait, ahonnan futárokat küldött Kolozsvárra, Besztercére, Marosvásárhelyre és Székelyföldre, hogy beszámoljon az elért sikerekről és további terveiről.¹⁵³]

Február 13.

A Székelyföldről kiindult csapatok Kóhalomnál egyesültek, majd átvonultak Homoróddarócra.¹⁵⁴

Február 14.

Rauber Ferdinánd Bardoc-füszéki királybíró megbízta Szabó Károly századost, az erdővidéki térparancsnokot az erdővidéki szabadcsapatok megszervezésével.¹⁵⁵

A háromszéki csapatok átvonultak Székelyudvarhelyre.¹⁵⁶

Február 15.

[Bem csapatai bevonultak Medgyesre.¹⁵⁷]

Február 16.

A kézdivásárhelyi tanács gyűlést tartott a Bem tábornok által felajánlott nyomda ügyében.¹⁵⁸

Kiss Sándor és Gál Sándor csapatai bevonultak Segesvárra.¹⁵⁹

¹³⁴ SÜLI Attila 2013a, 336.

¹³⁵ NAGY Sándor 1896, 66; NÉMETH György 2008, 47. (a dátum említése nélkül).

¹³⁶ NAGY Sándor 1896, 66–67; DOBERDÓI BREIT József 1929, 329; NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 31–32.

¹³⁷ DOBERDÓI BREIT József 1929, 324.

¹³⁸ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 30.

¹³⁹ Belefoglalva Németh László február 22-i jelentésébe (SÜLI Attila 2013a, 372).

¹⁴⁰ DOBERDÓI BREIT József 1929, 327.

¹⁴¹ Uo., 328.

¹⁴² DOBERDÓI BREIT József 1930a, 143.

¹⁴³ SÜLI Attila 2013a, 336–337.

¹⁴⁴ DOBERDÓI BREIT József 1929, 328–329.

¹⁴⁵ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 361–364, №. 603.

¹⁴⁶ DOBERDÓI BREIT József 1929, 329.

¹⁴⁷ NÉMETH György 2008, 49. (10-re keltezve).

¹⁴⁸ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 137–140.

¹⁴⁹ NAGY Sándor 1896, 67. (11-re keltezve); DOBERDÓI BREIT József 1930a, 142; NÉMETH György 2008, 49.

¹⁵⁰ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 141.

¹⁵¹ HERMANN Róbert 1998, 172–174, №. 533.

¹⁵² DOBERDÓI BREIT József 1930a, 141.

¹⁵³ Uo., 141.

¹⁵⁴ DEMETER Lajos 2006b, 212; NÉMETH György 2008, 49.

¹⁵⁵ SÜLI Attila 2013b, 7.

¹⁵⁶ NÉMETH György 2008, 49.

¹⁵⁷ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 142.

¹⁵⁸ ÁRVAY József 1970, 194.

¹⁵⁹ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 143.

Február 17.

[A császári csapatok megszállták a Felső-(Nagy-)Szamos völgyét.^{160]}

Február 18.

Fábián Dániel kézdivásárhelyi református pap és országgyűlési képviselő szótartot intézett a székely nemzethez, melyben a zsarnokság elleni küzdelemre, kötelességvállalásra és az árulók leleplezésére buzdított.¹⁶¹

Egy Németh László által vezetett küldöttség az Ojtozi-szorosban tárgyalt az orosz tisztek egy csoportjával, de célját, a Brassót megszálló orosz egység létszámát és szándékainak kiderítését nem sikerült elérnie.¹⁶²

[A császáriak Királynémeti mellett vereséget mértek Riczkó ezredes csapataira, amelyek Dés felé vonultak vissza.^{163]}

Február 19.

A Gál Sándor által vezetett székely főerők bevonultak Medgyesre.¹⁶⁴

Február 20.

A Borbáth László parancsnoksága alatt álló, újonnan alakult erdővidéki lovas szabadcsapat létszáma elérte a 108 főt.¹⁶⁵

[Bem csapatai (köztük a Kálnoky Sándor és Sárosi Ferenc őrnagyok parancsnoksága alatt levő háromszéki zászlóalj) megérkeztek a Nagy-Sajó völgyébe.^{166]}

Február 21.

[Bem elűzte Besztercéről a megszálló császári csapatokat.^{167]}

Február 22.

A kézdivásárhelyi ágyúöntő műhelyben elkészült a hatodik hatfontos ágyúcső. Németh László levélben számolt be Csányi Lászlónak a háromszéki haderő és hadiipar állapotáról, valamint az oroszokkal folytatott tárgyalásról.¹⁶⁸

Február 23.

Az udvarhelyi kormánybiztosi hivatal 10 mázsa vasat (560 kg), egy mázsa cint és egy mázsa rezet és rézötvözetet küldött az ágyúöntés szükségleteire Kézdivásárhelyre.¹⁶⁹

[Medgyesen és környékén Czetz János parancsnoksága alatt egy 7500 gyalogost, 1400 lovaszt számláló, 36 ágyúval felszerelt sereg táborozott, köztük két székely gyalogzászlóalj (kb. 3000 fő) és a 11. (székely határőr) huszárezred két százada (300 fő).^{170]}

Február 24.

[A *Honvéd* 51. száma leközölte Fábián Dániel *Szótartat*.^{171]}

Február 25.

Horváth János kormánybiztos utasítására a székely székek fennhatósága alá rendelték a velük szomszédos Felső-Fehér vár-

megyei területeket. Alsórákos és környéke Bardoc-fiúszékhez, Hídvég és környéke, Bodola és környéke, Mikóújfalú és környéke, Peselnék és környéke pedig Háromszékhez került.¹⁷²

Február 26.

[Bem Borgórusznál megtámadta a császári csapatokat, amelyek Borgóprundig vonultak vissza.¹⁷³

Puchner megkezdte csapatai (mintegy 15 000 fő) összevonását Nagyszebennél, előkészítve azt a támadást, amellyel remélte, megsemmisíti a forradalmi erőket, és ismét átveszi Erdély fölött az irányítást.^{174]}

Február 27.

A kézdivásárhelyi térparancsnokság levele Horváth Jánosnak, melyben megköszönték a küldött nyersanyagot, jelezték további szükségleteiket, valamint kifejtették Gábor Áron nélkülözhetetlenségét az ágyúöntés folyamatos fenntartása szempontjából.¹⁷⁵

[Bem Borgóprundnál legyőzte a császári csapatokat, amelyek Tihucáig vonultak vissza, majd kivonultak Erdélyből.^{176]}

Február 28.

Levélváltás Kiss Sándor és Horváth János között a Segesváron állomásozó székely haderő állományaiba tartozó Simon János és csapata által Rádós és Bene szász falvakban véghezvitt garázdálkodás ügyében.¹⁷⁷

A Bardoc-fiúszéki királybíró a decemberben kirabolt és felégetett Köpec megsegítésére szólította fel az udvarhelyszékieket.¹⁷⁸

[Bem megszervezte a Besztercei térparancsnokságot, amely Tóth Ágoston parancsnoksága alatt, egyéb csapatok mellett a Kálnoky Sándor és Sárosi Ferenc őrnagyok háromszéki zászlóaljaiból állott, majd visszaindult Medgyesre. Puchner csapatai megkezdtek felvonulásukat Medgyes felé.^{179]}

1849. március

Március 1–2.

[A császári előőrsek Asszonyfalvánál megtámadták a magyar előőrseket, amelyek Kiskapusig voltak kénytelenek hátrálni. A nyomukban előretörő császáriak Kiskapusnál megtámadták és visszavonulásra kényszerítették Czetz csapatait is. A helyszínre érkező Bem vezetésével, súlyos veszteségek árán, estére visszafoglalták a falut.^{180]}

Március 3.

Az erdővidéki szabadcsapat (1 század gyalogos és 110 lánzdával felszerelt lovas) Olthévízen rajtaütött az ott táborozó román népfelkelőkön, és saját veszteség nélkül szétverte őket, valamint jelentős zsákmányra (fegyverek, gabona és lovak) tett szert.¹⁸¹

¹⁶⁰ Uo., 144.

¹⁶¹ DEMETER Lajos 2010, 38–39.

¹⁶² SÜLI Attila 2013a, 338.

¹⁶³ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 144.

¹⁶⁴ NÉMETH György 2008, 49.

¹⁶⁵ SÜLI Attila 2013b, 9.

¹⁶⁶ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 145.

¹⁶⁷ CZETZ János 1863, 106.

¹⁶⁸ SÜLI Attila 2013a, 337–338, nr. 10.

¹⁶⁹ PÁL-ANTAL Sándor – ZEPECANER Jenő 2005, 220, №. 143.

¹⁷⁰ CZETZ János 1863, 109.

¹⁷¹ DEMETER Lajos 2010, 38–39.

¹⁷² PÁL-ANTAL Sándor – ZEPECANER Jenő 2005, 222–223, №. 146.

¹⁷³ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 146.

¹⁷⁴ Uo., 147–148.

¹⁷⁵ PÁL-ANTAL Sándor – ZEPECANER Jenő 2005, 229, №. 149/I.

¹⁷⁶ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 146.

¹⁷⁷ PÁL-ANTAL Sándor – ZEPECANER Jenő 2005, 230–232, №. 150.

¹⁷⁸ Uo., 234–235, №. 152.

¹⁷⁹ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 147–149.

¹⁸⁰ Uo., 150–151.

¹⁸¹ SÜLI Attila 2013b, 11.

Gál Sándor elrendelte Csík- és Háromszék területén a 26 és 40 év közötti korosztályból sorozott határvédezáslóalj megalkítását.¹⁸²

[Puchner harcba küldte teljes haderejét, és estére Medgyesig szorította vissza Bem csapatait.¹⁸³]

Március 4.

[Bem feladta Medgyest, és visszavonult Erzsébetvárosba.¹⁸⁴]

Március 5.

Horváth János kormánybiztos elrendelte a székely falvak harangjainak ágyúöntés céljára való begyűjtését.¹⁸⁵

Csányi László jelentette Kossuthnak, hogy a helyreállított bodvaji hámor egy héten belül megindítja a vaságyú- és ágyúgolyógyártást,¹⁸⁶ valamint Szacsai János és Turóczi Mózes tiszti rangra emelését ajánlotta.¹⁸⁷

[Bem csapatai Dánoson utóvédet hagyva, Segesvárra vonultak vissza, ahol erődített állások kiépítésébe kezdtek.¹⁸⁸]

Március 6.

Mikó Mihály, Csíkszék kormánybiztosa jelentette Csányi Lászlónak, hogy körzetében már több harangot adományoztak a kézdivásárhelyi ágyúöntő gyár számára.¹⁸⁹

Gál Sándor elrendelte, hogy Székelyföld határ menti falvaiban ellenőrző pontokat állítsanak fel, amelyek ellenőrzik az utasok okmányait, és az útlevéllal nem rendelkezőket, valamint a gyanús személyeket tartóztassák le.¹⁹⁰

[Puchner túl erősnek ítélve a segesvári állásokat, úgy döntött, hogy frontális támadás helyett dél felől, meglepetésszerűen rohanja le a várost, ezért főerőivel délkelet felé, Riomfalvára vonult. A Nagy-Küküllő völgyében a kis létszámú megyesi helyőrség mellett csak a Heydte őrnagy különítménye maradt, amely Segesvár felé vonulva, le kellett hogy kösse Bemet.¹⁹¹]

Március 7-8.

[Puchner csapatai átvonultak Szentágotára, majd Hégent utbaejtve, a Segesvártól 11 kilométerre délre fekvő Apoldra.

Heydte őrnagynak a Nagy-Küküllő völgyében vonuló császári különítménye elérte Dánost, mire Bem csapatai a küszöbön álló támadásra számítva, elfoglalták védelmi állásaikat.¹⁹²]

Március 9.

[A támadás elmaradása, valamint a felderítők jelentése ráébresztették Bemet, hogy Puchner megpróbálja bekeríteni állásait. Felismerve, hogy a Nagy-küküllő völgyében nem állomásozik nagyobb létszámú ellenséges erő, úgy döntött, hogy nem várja be a támadást, hanem átveszi a kezdeményezést és Nagyszeben ellen vonul. A magyar csapatok dél körül hagyták el Segesvárt, és estére megközelítették Medgyest.¹⁹³]

Puchner Apoldon pihentette csapatait, és megkezdte az előkészületeket a Segesvár elleni támadásra.¹⁹⁴]

Március 10.

[Bem csapatai bevonultak a császáriak által kiűrtett Medgyesre, majd folytatták előrenyomulásukat Nagyszeben felé.¹⁹⁵

Puchner csapatai bevonultak Segesvárra, amelyet a Székelykeresztúrra visszavonuló magyar helyőrség harc nélkül feladott.¹⁹⁶]

Március 11.

[Bem Szelindeken keresztül folytatta az előrenyomulást, de délután Nagycsúrnél a csatarendbe állt orosz és császári csapatokkal találta magát szembe. A kibontakozó harc során az ellenség a város külső védelmi vonalaihoz vonult vissza, azonban a jobb szárnyon átkaroló Bethlen Gergely alezredes által vezetett székely zászlóalj és a kolozsvári 11. honvédszászlóalj, valamint a vadászosztág támadása után kénytelen volt feladni állásait, kiűriteni Nagyszeben, és Talmács felé elvonulni. A magyar csapatok este fél tíz körül vonultak be a városba, ahol az ellenség nagy mennyiségű fegyvert, lőszert, 21 ágyút, valamint élelmiszert hagyott hátra.¹⁹⁷]

Március 12.

[Bem 200 000 forint hadisarcot vetett ki, de ugyanakkor biztosította a szászok területi jogait, valamint tisztújítást és amnesztiát hirdetett.¹⁹⁸ Együttal pihentette és újraszervezte csapatait: a mintegy 2000, korábban csak lándzsával felszerelt székelyt löfegyekkel láttak el, valamint feltöltötte a 11. honvédszászlóalj és a Máriásy-zászlóalj állományát.¹⁹⁹

A Segesváron maradt császári csapatok megkezdik az átvonulást az Olt völgyébe.²⁰⁰]

Március 13.

[Bem csapatai Nagyszeben és Sellenberg között ütöttek táborot, miközben az előőrsek Vesztenynél szemmel tartották az oroszokat.²⁰¹

Puchner csapatai Nagyszebentől mintegy 20 kilométerre délkeletre, Fenyőfalva körül gyülekeztek.²⁰²

Engelhardt tábornok levélben segítséget kért a császári főparancsnoktól a brassói csapatait fenyegető „tízezernyi székely” ellen.²⁰³]

Március 14.

[A Nagyszeben elstének hírére megbetegedett Puchner átadta a parancsnokságot Kalliany tábornoknak, és kíséretével a Vöröstoronyi-szoroson keresztül Havasalföldre távozott.²⁰⁴

A magyar csapatok előrenyomulása, valamint Engelhardt levelének vétele után a császári csapatok megkezdtek visszavonulásukat Brassó felé.²⁰⁵]

¹⁸² SÜLI Attila 2005, 124.

¹⁸³ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 152–155.

¹⁸⁴ CZETZ János 1863, 115.

¹⁸⁵ PÁL-ANTAL Sándor – ZEPECANER Jenő 2005, 230, №. 149/II.

¹⁸⁶ SÜLI Attila 2014a, 134.

¹⁸⁷ HERMANN Róbert 1998, II, 217, №. 568.

¹⁸⁸ CZETZ János 1863, 117; DOBERDÓI BREIT József 1930a, 156.

¹⁸⁹ SÜLI Attila 2014a, 134.

¹⁹⁰ PÁL-ANTAL Sándor – ZEPECANER Jenő 2005, 239, №. 156/II.

¹⁹¹ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 156.

¹⁹² Uo., 156–157.

¹⁹³ CZETZ János 1868, 117–118.

¹⁹⁴ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 156.

¹⁹⁵ Uo., 156; NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 33.

¹⁹⁶ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 159.

¹⁹⁷ Uo., 157–158; NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 33–35.

¹⁹⁸ SÜLI Attila 2010, 341; KÖVÁRI László 1861, 157–159, №. LXXVIII.

¹⁹⁹ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 158.

²⁰⁰ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 35.

²⁰¹ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 159.

²⁰² NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 35.

²⁰³ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 160.

²⁰⁴ Uo., 160; NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 36 (nem említi Puchner betegségét).

²⁰⁵ Uo., 160.

Március 15.

Három ágyú érkezett Kézdivásárhelyről Gyergyószentmiklóstra.²⁰⁶

[Czetz János ezredes csapatai megverték a feleki Olt-hídnál állomásozó császári utóvédet, amelynek megmaradt egységei Fogaras felé vonultak vissza, míg a román határőrezred zászlóaljja feloszlott, és legénysége hazaszökött.²⁰⁷

A háromszéki zászlóaljnak Borgóprundon megünnepelték a forradalom kitörésének évfordulóját.^{208]}

Március 16.

[A feleki híd elvesztésének és a magyar csapatok közeledtének hírére Szkarjatyin ezredes feladta állásait és kivonult Havasalföldre.^{209]}

Március 17.

[Bem erősítésekkel Fogarasnál csatlakozott Czetzhez, majd a sereg Vledényig nyomult előre.

A Fogaras vidékét elhagyó császári csapatok egy része bevonult Brassóba, míg a zömük Feketehalomnál foglalt állást. Egy kisebb csapat Heydte őrnagy vezetésével Tohán környékét szállta meg.^{210]}

Március 18.

[Bem megtámadta és Feketehalomnál legyőzte a császári csapatokat, amelyek estére Brassóba vonultak vissza.^{211]}

Március 19.

Bem a feketehalmi csata után felvette a kapcsolatot a háromszéki haderővel, amely, utasítása értelmében, Szabó Nándor őrnagy parancsnoksága alatt Prázsmár felé nyomult előre.²¹²

Március 20.

[A brassói orosz csapatok megkezdék a visszavonulást Havasalföldre. Az őket fedező császári egységek, miután hiába várták a székely csapatok támadását, Alsó- és Felső-Tömöshöz vonultak vissza.

Bem csapatai élén Vidombákig nyomult előre, ahol Brassó küldöttsége ünnepélyesen átadta a város kulcsát.²¹³ Bem Albrichsfeld főbíró előtt garantálta a brassói polgárok személyének és vagyonának biztonságát.^{214]}

Március 21.

Szabó őrnagy székely csapatai Felső-Tömösnél megtámadták és Predeálig szorították vissza a császári utóvédet képező Van der Nül-dandárt, amely nemsokára átlépte a határt és Sinaiáig vonult vissza.

Brassó elestének, valamint az ellene küldött magyar csapatok közeledtének hírére Heydte őrnagy egysége előbb Töröcsvára vonult, majd az éjszaka folyamán értelt a hágón és Havasalföldre távozott.²¹⁵

Kézdivásárhely küldöttsége Brassóban ismét felkérte Bemet, hogy adományozzon egy nyomdát a város számára.²¹⁶

Március 22. körül

Bem megalakította a Brassói katonai körzetet, melynek parancsnokául Kiss Sándor ezredest nevezte ki.²¹⁷ Az itt állomásozó haderő ekkor háromszéki – a 85. és 86. honvédszászlóalj, a 11. (székely határőr) huszárezred egy osztálya – és udvarhelyszéki – 79. honvédszászlóalj és a Borbáth-szabadcsapat – egységekből állt.

Március 24.

Bem Nagyszeben felé menet útba ejtette Sepsiszentgyörgyöt. Látogatása során felolvastatta a Székház ablakából a népnek is Gábor Áron tűzér őrnaggyá való előléptetését.²¹⁸

Gábor Áron Tölgyesre utazott, hogy ellenőrizze a szoros újonnan kiépített tűzérügyi állásait.²¹⁹

Március 25.

Gábor Áron megsejmelte a tölgyesi ágyútelepeket, majd vándor asztalosmesternek adta ki magát, átment Moldvába, hogy kikérlelje az oroszokat. Útja során elfogták, és csak a mesterségbeli jártassága, valamint a hatóságok megvesztegetése mentette meg az akasztástól.²²⁰

Beke József ezredes Kézdivásárhelyen kiadott utasítása kilenc pontba foglalva szabályozta a törvényhatóságok működését.²²¹

Március 26.

Cseh Ignác kézdiszéki alkirálybíró elrendelte, hogy a szabadcsapatok által zsákmányolt javakat haladéktalanul szolgáltatassák be a kézdivásárhelyi tanácshoz.²²²

Kézdivásárhely tanácsa a Bem által adományozott nyomda hazaszállításának ügyével foglalkozott.²²³

Március 28.

Németh László kormánybiztos jelentése Csányi Lászlónak a háromszéki postaszolgálat állapotáról.²²⁴

A nyomda Kézdivásárhelyre hozására kijelölt bizottság elutazott Nagyszebenbe.²²⁵

Március 29.

Gábor Áron visszatért Moldvából az orosz csapatok előre nyomulásának és betörési szándékának (ál)hírével.²²⁶

Gál Sándor levélben értesítette Csányi László erdélyi főkomárombiztost az első székely határvédzászlóalj felállításáról.²²⁷

Március 31.

Nagyváradról átirányított tűzérosztág érkezett Kézdivásárhelyre, az elkészült lövegek személyzettel való ellátása, valamint további tűzterek kiképzése céljából.²²⁸

²⁰⁶ BARICZ István 1849, 68v.

²⁰⁷ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 161.

²⁰⁸ DEMETER Lajos 2006b, 216–217.

²⁰⁹ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 37–38.

²¹⁰ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 162–163.

²¹¹ Uo., 163–164.

²¹² SÜLI Attila 2013a, 338, №. 11.

²¹³ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 164–165.

²¹⁴ SÜLI Attila 2010, 343.

²¹⁵ DOBERDÓI BREIT József 1930a, 165.

²¹⁶ ÁRVAY József 1970, 195.

²¹⁷ A kinevezés pontos dátuma nem ismert, de 23-án már biztosan átvette a parancsnokságot. Vö. SZÉKELY Gergely 1893, 39.

²¹⁸ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila

2018, 396, №. 658.

²¹⁹ BARICZ István 1849, 69r.

²²⁰ Uo., 70v.

²²¹ SÜLI Attila 2015a, 203–206.

²²² DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 398, №. 660.

²²³ ÁRVAY József 1970, 196.

²²⁴ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 399, №. 662.

²²⁵ ÁRVAY József 1970, 196.

²²⁶ BARICZ István 1849, 70v.

²²⁷ SÜLI Attila 2005, 124, 20. jegyzet.

²²⁸ SZABÓ Sámuel 1896, 162.

1849. április

Április 1.

Gábor Áron nyolc képzett tüzérrel erősítette meg a gyimesi szoros őrségét.²²⁹

Április 2.

A *Honvéd* 81. száma közölte Németh László kormánybiztos jelentését, megemlítve a hadműveleteket, melyek révén az ellen-séget kiűzték Erdélyből, méltatta a székely csapatok helytállását, valamint összefoglalta Bem március 24-i sepsiszentgyörgyi látogatását.²³⁰

Április 4.

A kézdivásárhelyi sorozóbizottság panaszt tett a városi tanácsnak, felhívva a figyelmet a működésüket hátráltató hiányosságokra.²³¹

Április 5.

A *Honvéd* 84. száma közölte Demeter Józsefnek Bem altábornagy március 24-i sepsiszentgyörgyi látogatását ismertető, valamint a városnak a forradalomban vállalt szerepét részletező írását.²³²

Április 6.

Tóth Sámuel százados jelentette, hogy a Bem által adományozott, Brassóban Gött János helyi nyomdatulajdonos által teljesen felszerelt nyomdát továbbküldte Kézdivásárhelyre.²³³

Április 7.

Gál Sándor ezredes jelentése Csányi László erdélyi főkormánybiztosnak a Csík- és Háromszéki törvényhatóságok állapotról és állományáról.²³⁴

Április 8.

Bem altábornagy a Magyar Katonai Érdemrend III. osztályával tüntette ki az Erdély felszabadításáért folyó harcok során kiemelkedő teljesítményt nyújtó katonákat, köztük számos székely tisztet, altszert és közlegényt.²³⁵

Április 9.

A váradi tüzérek Ojtozban képezték ki a szorosban található állások ágyúkezelőit.²³⁶

Április 10.

Csányi László rendeletet küldött az erdélyi törvényhatóságok főtisztjeihez, melyben a katonaiállítás kapcsán külön kiemelte a székely székeket, azok között is Csík- és Háromszék érdekeit.²³⁷

Április 11.

Gál Sándor jelentést tett Csányi Lászlónak Gábor Áron moldvai újtjáról, a Bem parancsa értelmében Besztercére küldendő két határvédzászlóaljról és 6 ágyúról, valamint az új zászló-

aljak felállítására, szervezése és felfegyverzése kapcsán mutatkozó nehézségekről.²³⁸

Egy e napon kelt levél szerint a kézdivásárhelyi ágyúöntő műhelyben heti 3–4 ágyút öntenek és szerelnék fel. Megérkeztek az első újoncok a kézdivásárhelyi tüzérképzőbe.²³⁹

Április 13.

A kézdivásárhelyi tanács ülése a nyomdának a városba érkezése alkalmából, amelynek során köszönőlevelet szavaztak meg Bem részére, valamint intézkedtek a nyomda minél hamarabbi üzembe helyezésének részleteiről.²⁴⁰

Április 14.

[A debreceni Nagytemplomban ülésező kibővített országgyűlés kimondta a Habsburg-ház trónfosztását és kikiáltotta Magyarország függetlenségét, valamint kormányzó elnökké választotta Kossuth Lajost.²⁴¹]

Április 16.

Gál Sándor ezredes levélben jelentette Csányi László erdélyi főkormánybiztosnak a székelyföldi szorosok védelmére kijelölt három újabb határvédzászlóalj felállításának megkezdését.²⁴²

Április 17.

Kovács Dániel főbíró, országgyűlési képviselő Tordáról egy másik nyomdát hozott Kézdivásárhely számára.²⁴³

Április 18.

Brassóban a városi tisztviselők, valamint a százsz, a román és a magyar egyházak képviselői Kiss Sándor ezredes hadosztályparancsnok előtt felesküdtek a magyar alkotmányra.²⁴⁴

Április közepe körül.

A kézdivásárhelyi Szabó Dániel mérnökkari százados tervei alapján megkezdtek az alsótömösi Hammas nevű magaslat 18. századi sáncainak felújítását.²⁴⁵ Az erődítmény a június során zajló harcok után Magyarvár néven vált ismertté.

Április 19.

A kézdivásárhelyi tüzérképzőben a székelyföldi falvakból besorozott növendékek száma meghaladta a 100 főt, annak ellenére, hogy az újoncok egy részét korábban átvezényelték a csíkszeredai utászképzőbe.²⁴⁶

Április utolsó harmada.

Gábor Áron Csányi László kormánybiztos meghívására Kolozsvárra utazott, hogy megvizsgálja egy ágyúöntő üzem felállításának lehetőségeit.

Április 20.

Gábor Áron Csíkszeredából pénzt és az ágyúöntésre, valamint további ütegek felállítására vonatkozó utasításokat küldött Turóczi Mózesnek Kézdivásárhelyre.²⁴⁷

²²⁹ Uo., 163.

²³⁰ DEMETER Lajos 2010, 42–45, №. 11.

²³¹ Uo., 400, №. 665.

²³² DEMETER Lajos 2010, 45–47, №. 12.

²³³ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 401, №. 666.

²³⁴ NÉMETH György 2008, 161–170.

²³⁵ KÖVÁRI László 1861b, 168–170, №. LXXXVIII.

²³⁶ SZABÓ Sámuel 1896, 163.

²³⁷ KÖVÁRI László 1861b, 170–174, №. LXXXIX.

²³⁸ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila

2018, 407, №. 672.

²³⁹ SZABÓ Sámuel 1896, 163–164.

²⁴⁰ ÁRVAY József 1970, 196.

²⁴¹ SZEREMLEI Samu 1867, II, 105–106.

²⁴² SÜLI Attila 2005, 124, 21. jegyzet.

²⁴³ ÁRVAY József 1970, 197.

²⁴⁴ SÜLI Attila 2010, 343.

²⁴⁵ KARCZAG Ákos – SZABÓ Tibor 2012, 195.

²⁴⁶ SZABÓ Sámuel 1896, 164.

²⁴⁷ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 412–413, №. 676

Április 22.

Sepsiszentgyörgy város tanácsa egy-egy, egymás szomszédságában található telket adományozott Kossuth Lajosnak és József Bem altábornagynak.²⁴⁸

Április 23–24. körül

Gábor Áron megérkezett Kolozsvárra, ahol megkezdte felmérni az ágyúgyártás beindításának lehetőségeit.

Április 26.

Gábor Áron jelentése Csányi László fő kormánybiztoshoz, melyben közli a Kolozsváron felállítandó ágyúkészítő üzem felteit, valamint felhívja a figyelmet arra, hogy ott az ágyúk előállítása lényegesen többbe kerül, mint Kézdivásárhelyen.²⁴⁹

Borbáth László kapitány beadványt nyújtott be a brassói hadosztály parancsnokságához, melyben kérte, hogy 120 fős erdővidéki lovas szabadcsapata kerüljön a honvédség állomárába.²⁵⁰

Április 27.

A brassói hadosztály tisztikara Brassóban bált rendezett a katonaság és a polgárság közötti feszültségek oldására.²⁵¹

Csányi László levélben értesítette az alárendelt kormánybiztosokat Görgey Artúr altábornagy nagysallói győzelméről (április 19.), valamint arról, hogy a császáriak kiűrtették Budát és Pestet („...ismét miénk.²⁵² Az ellenség 24-én kivonult.”).²⁵³

A kézdivásárhelyi tanács gyűlése méltatta Kovács Dániel főbíró lőszer- és ágyúgyártás terén elért kimagasló érdemeit.²⁵⁴

A kézdivásárhelyi tanács átadta a Nagy Jáfet-házban elhelyezett nyomdát Csiszér Mózes haszonbérletnek.²⁵⁵

Április 29.

Szabó Nándor alezredes a Hadügyminisztériumba terjesztette fel a Borbáth-szabadcsapat reguláris honvédegyeséggé való átalakulásának kérelmét.²⁵⁶

Április 30.

Csányi László fő kormánybiztos utasítására összeírták a kézdivásárhelyi ágyúöntő műhelyben dolgozókat (79 személy).²⁵⁷ A lista lezárása után még jelentkezett három személy, akik jelezték, hogy ők már a kezdetektől részt vettek a munkálatokban, de nevük lemaradt az összeírásból.²⁵⁸

1849. május

Május 1.

Németh László kormánybiztos elrendelte, hogy május 6-án ünnepi istentiszteletekkel emlékezzenek meg Pest és Buda felszabadulásáról.²⁵⁹

Május 2.

Németh László kormánybiztos elrendelte, hogy a május 6-i ünnepi istentiszteleteken emlékezzenek meg a függetlenség kikiáltásáról és a Habsburg-ház trónfosztásáról is.²⁶⁰

Május 3.

Előterjesztés készült a forradalmi tevékenységükkel kitűnő háromszékiekről.²⁶¹

Május 4.

Csányi László fő kormánybiztos útlevelet állított ki a röppentyűk gyártásának tanulmányozása céljából Nagyváradra utazó Gábor Áron számára.²⁶² Gábor Áron újságikkben (*Honvéd*, II. évf., 110. sz., 435–436.) foglalta össze, miért lehetetlen a kolozsvári ágyúgyártás megszervezése.²⁶³

Május 5.

Gábor Áron Kolozsvárról Nagyváradra utazott.²⁶⁴

Németh László kormánybiztos levélben tájékoztatta a Képviselőházat Demeter Lajos országgyűlési képviselő forradalmi szerepéről és érdemeiről.²⁶⁵

Május 6.

Háromszék összes templomában ünnepi istentisztelettel emlékeztek meg a függetlenség kikiáltásáról és a Habsburg-ház trónfosztásáról, valamint Buda és Pest felszabadulásáról.²⁶⁶

Május 7.

Pap Mihály alezredes, háromszéki térparancsnok levélben számolt be a kézdivásárhelyi hadikasszában mutatkozó aprópénzhiányról, valamint a hadiiparban dolgozók emiatt akadozó fizetéséről.²⁶⁷

Május 8.

Fejér János berecki főbíró levélben tájékoztatta a háromszéki térparancsnokságot a moldvai és havasalföldi állapotokról, valamint az orosz és császári csapatok tevékenységével és terveivel kapcsolatos hírekről.²⁶⁸

Nagyváradon, hadititokra hivatkozva, megtagadták Gábor Áron belépését a hadiüzemekbe. A csalódott háromszéki ezermester továbbutazott Debrecenbe.²⁶⁹

Május 9. körül

Befejeződött a székelyföldi szorosok védelmének kialakítása. A Tölgyesi-szorosban a 3. határvédzászlóalj, a Gyimesi-szorosban a 4. határvédzászlóalj, az Ojtozi-szorosban pedig az 5. határvédzászlóalj állomásozott. A tartalékot a Gyergyószentmiklóson összevont gyergyói vadászcsapat, a 12. honvéddzászlóalj Csíkszeredában állomásozó két százada, valamint

²⁴⁸ DEMETER Lajos 2010, 48.

²⁴⁹ SÜLI Attila 2014b, 356–357, №. 19.

²⁵⁰ SÜLI Attila 2015a, 206–209.

²⁵¹ SÜLI Attila 2010, 344.

²⁵² A hír csak részben volt igaz. A császáriak csak Pestet ürítették ki, Buda és a budai vár továbbra is megszállva maradt.

²⁵³ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 414, №. 680.

²⁵⁴ Uo., 415, №. 681.

²⁵⁵ ÁRVAY József 1970, 198.

²⁵⁶ SÜLI Attila 2015a, 209–210.

²⁵⁷ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 416–418, №. 684.

²⁵⁸ Uo., 415–416, №. 683.

²⁵⁹ Uo., 414, №. 680.

²⁶⁰ Uo., 423–424, №. 687.

²⁶¹ Uo., 425, №. 689.

²⁶² Uo., 425, №. 690.

²⁶³ DEMETER Lajos 2010, 51–53; SÜLI Attila 2014b, 358–359; DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 425–426, №. 691.

²⁶⁴ BÖZÖDI György 1969, 160.

²⁶⁵ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 427, №. 693.

²⁶⁶ Vö. a 260. jegyzettel.

²⁶⁷ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 427–428, №. 694.

²⁶⁸ Uo., 428, №. 695.

²⁶⁹ BÖZÖDI György 1969, 160–161.

az 1. (székely határőr) huszárezred Kézdivásárhelyen elhelyezett százada alkotta.²⁷⁰

Május 10.

A Hadügyminisztérium átiratban fordult a nagyszebeni főparancsnoksághoz, hogy vizsgálja meg, célszerű-e a Borbáth-huszárokat egy seregrehozni csatolni, vagy meg kell hagyni önálló csapatként, valamint küldje fel Debrecenbe a Mátyás- és a 11. (székely határőr) huszárezred tisztikarának jegyzékét.²⁷¹

Május 11.

Elkészült a kézdivásárhelyi nyomda első sajtóterméke: egy József Bem altábornagyot dicsőítő vers nyomtatványa.²⁷²

A kézdivásárhelyi tüzérskola növendékei egy Gál Sándor ezredes jelenlétében megtartott gyakorlaton bizonyították felkészültségüket és hadrafoghatóságuk állapotát.²⁷³

Május 12. előtt

Gábor Áron Debrecenben Kossuthal és a Honvédelmi minisztériumban tárgyalt, melyek során kieszközte a kézdivásárhelyi hadiipari létesítmények minisztériumi alárendeltségbe helyezését, valamint a központi finanszírozás biztosítását.²⁷⁴

Május 12.

E napon véglegesítették Gábor Áron őrnagyi kinevezését, aki még aznap levélben tájékoztatta Turóczi Mózes magyarországi útrjáról, valamint a Kossuthal és a Honvédelmi Minisztériumban folytatott megbeszélésekről.²⁷⁵

Az országos kormánybiztosi hivatal engedélyezi Kézdivásárhely városának a korábban tiltott pálinkafőzést.²⁷⁶

Május 13.

Sepsiszentgyörgyön jótékonyági táncestélyt rendeztek Nagyenyed megsegítése céljából.²⁷⁷

[Az orosz hadügyminisztérium közölte Alexandr Nyikolaevics von Lüders tábornokkal, a román fejedelemségeket megszólalva tartó orosz csapatok parancsnokával a cár döntését, miszerint katonai támogatást nyújt az osztrák kormánynak, valamint utasították az Erdély elleni támadás haditerveinek kidolgozására.²⁷⁸]

Május 14.

[Az orosz hadügyminisztérium parancsa kijelölte a támadásban résztvevő, valamint a román fejedelemségek további megállítását biztosító egységeket.²⁷⁹]

Május 15.

Köntzei Elek, a peselneki járás – feltehetőleg valamilyen okból elmarasztalt – szolgabírája levélben nyilváníttotta ki a Honvédelmi Bizottmánynak együttműködési készségét.²⁸⁰

Gábor Áron visszatért Nagyváradra, ahol hat napon keresztül a röppentyűgyártás fogásait próbálta meg elsajátítani.²⁸¹

Május 17.

Gál Sándor ezredes rendeletet adott ki a besorozottak elbocsátásáról (a magukat felváltani kívánók csak akkor bocsáthatóak el, ha van, aki helyükbe álljon).²⁸²

Május 18.

Czetz János tábornok javasolta a Hadügyminisztériumnak, hogy a Borbáth-huszárokat osszák be a 11. (székely határőr) huszárezred állományába.²⁸³

Május 19.

Gál Sándor felterjesztéseket küldött a Hadügyminisztériumhoz, melyekben egy-egy hadikórház felállítását javasolta Kézdivásárhelyen és Csíkszeredában,²⁸⁴ valamint javaslatokat tett a kézdivásárhelyi és csíkszeredai katonaneveldek további működése ügyében.²⁸⁵

Pap Mihály alezredes rendeletet adott ki, amelyben a kézdivásárhelyi térparancsnokság jóváhagyásától tette függővé a csa-patszolgálatból való elbocsátást és a helyettes állítását.²⁸⁶

Május 21.

[Gábor Áron Vaskohra és Kristyorra utazott, hogy az ottani fegyvergyártási módszereket tanulmányozza.²⁸⁷]

Május 22.

Kézdivásárhely városa felkérte Berde Mózes Szeben-vidéki kormánybiztost, hogy küldje el Bem tábornoknak nyomdájuk első sajtótermékét: Fábrián Dániel Bemet dicsőítő versét.²⁸⁸

Május 23.

Klapka György vezérőrnagy, helyettes hadügyminiszter levelet küldött a Nagybányai Lőpor- és Salétromgyárhoz, hogy szükségleteik fedezése végett vegyék fel a kapcsolatot Kézdivásárhelyen Gábor Áronnal.²⁸⁹

Május 24.

Gál Sándor levélben értesítette Szent-Iványi Károly teljhatalmú országos biztost a csíkmadarasi és kézdivásárhelyi löporgyárakban mutatkozó salétromhiányról.²⁹⁰

Németh László kormánybiztos rendeletben szabályozza a nemzetőrség összehívásának módját.²⁹¹

Május 25.

Czetz János tábornok a Nagyszebenben felállítandó tartalék üteg számára lövegeket rendelt a kézdivásárhelyi ágyúöntődéből.²⁹²

²⁷⁰ Az összesítés különböző források alapján készült.

²⁷¹ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 429, №. 697.

²⁷² ÁRVAY József 1970, 199, 212, 38. jegyzet.

²⁷³ SZABÓ Sámuel 1896, 165.

²⁷⁴ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 429, №. 699.

²⁷⁵ Uo., 429–430, №. 698–699.

²⁷⁶ Uo., 430–431, №. 700.

²⁷⁷ Uo., 430–431, №. 711.

²⁷⁸ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 45–46.

²⁷⁹ Uo., 47.

²⁸⁰ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 431, №. 701.

²⁸¹ BÖZÖDI György 1969, 162.

²⁸² SÜLI Attila 2015a, 211.

²⁸³ Uo., 212–213; DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 431, №. 703.

²⁸⁴ NÉMETH György 2008, 181–182.

²⁸⁵ Uo., 182–183.

²⁸⁶ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 431, №. 702.

²⁸⁷ BÖZÖDI György 1969, 162.

²⁸⁸ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 433–434, №. 707.

²⁸⁹ Uo., 434, №. 708.

²⁹⁰ NÉMETH György 2008, 184.

²⁹¹ SÜLI Attila 2017, 97–98.

²⁹² SÜLI Attila 2014a, 365.

[Alexandr Nyikolaevics von Lüders tábornok a cár és a katonai-hadműveleti iroda elé terjesztette az Erdély elleni hadműveletek előzetes terveit.²⁹³]

Május 26.

Gál Sándor levélben fordult Szent-Iványi Károly teljhatalmú országos biztoshoz a háromszéki és csíki polgári tisztviselők megalakítása ügyében.²⁹⁴

A Hadügyminisztérium jóváhagyta a Borbáth-huszárok sorszállományba vételét (a csapatot a tervezett – de végül fel nem állított – székelyföldi 19. huszárezredbe akarták beosztani, de végül a 11. (székely határőr) huszárezred állományába kerültek).²⁹⁵

Németh László kormánybiztos rendeletet adott ki a törvényhatóságok működését szabályozó kormányzói utasítás alkalmazásáról,²⁹⁶ valamint ideiglenes utasításban szabályozta a háromszéki hivatalnokok működését.²⁹⁷

Május 27.

A *Hadí Lap* 1. számában sajtótájékoztató jelent meg, melyben kitértek Gábor Áron tevékenységére, valamint a székelyföldi újoncok kiképzésére is.²⁹⁸

[Gábor Áron hazaindult Nagyváradról.²⁹⁹]

Május 28.

Báró Rauber Ferdinánd Bardoc-fiúszéki alkirálybíró felszólítása az erdővidéki lelkészekhez a harcok során megsebesültek számára gyűjtött segély ügyében.³⁰⁰

Május 30.

Gál Sándor levélben fordult Szent-Iványi Károly teljhatalmú országos biztoshoz a februári kézdivásárhelyi löporrobbanás során megsérült Székely Antal számára kiutalt, de csak részben folyósított segély ügyében.³⁰¹

Zalánban fálugyűlést tartottak, melyben határozatot hoztak a nemzetőrségbe való sorozás lebonyolításáról, amelynek ügyében egy öttagú bizottmányt választottak.³⁰²

Május 31.

Zalánban 8 garas költséggel lármafát állítottak fel.³⁰³

A gyergyói vadászcsapat, a 12. honvédszászlóalj századainak és más egységeknek az összevonásával, Kiss Antal főszázados parancsnoksága alatt megalakult Székelyföld utolsóként létrehozott katonai alakulata, a sorszámot már nem kapó új tartalék zászlóalj.³⁰⁴

1849. június

Június 1. körül

Gábor Áron megérkezett Kézdivásárhelyre magyarországi útjáról.³⁰⁵

Június 2.

Pap Mihály alezredes térparancsnok kitüntetésre terjesztette fel Kővári Lászlót és Dózsa Dánielt, az *Ellenőr* című lap munkatársait.³⁰⁶

Június 3.

Gál Sándor ezredes rendeletben tiltotta meg a nőknek a katonai táborokban szolgálatot teljesítő hozzátartozóik látogatását, és felszólította a falusi előjárókat, gondoskodjanak, hogy az érintettek ne hagyják el lakhelyüket.³⁰⁷

Kováts Dániel kézdivásárhelyi bíró beszámolt Szent-Iványi Károly teljhatalmú országos biztoshoz a fegyverek begyűjtéséről.³⁰⁸

[Az orosz főparancsnokság véglegesítette a Magyarország elleni támadás haditervét.³⁰⁹]

Június 5.

Gábor Áron jelentése Szent-Iványi Károly teljhatalmú országos biztoshoz, melyben jelezte, hogy a Nagyszebenben felállítandó tartalék üteg elkészültéig négy teljesen felszerelt löveget küld, valamint megkezdte az előkészületeket két 10 fontos tarack megöntésére.³¹⁰

A kantai zárdában lezajlott mise után a kézdi-orbai római-katolikus egyházkerület plébánosai, kántorai és tanítói felkészültek a kormányra.³¹¹

Június 6.

Erre a napra Horváth Mihály címzetes csanádi püspök mint vallás- és közoktatásügyi miniszter az orosz betörés fenyegetésének elhárítása végett minden felekezet számára országos böjtöt rendelt el.³¹²

Június 7.

Kézdivásárhelyen megjelent a *Székely Hírmondó* első száma.³¹³

Gábor Áron felkérést küldött Smatla Gyula főorvoshoz a tüdőzség és a kézdivásárhelyi fegyvergyár állományának heti két alkalommal elvégzendő orvosi vizsgálata tárgyában.³¹⁴

Június 8.

A *Pesti Hírlap* (IX. évf., 321 sz.) sajtótudósítást közölt Dálnokról, a háromszéki tisztviselők kinevezése alkalmából.³¹⁵

²⁹³ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 50–53.

²⁹⁴ NÉMETH György 2008, 184–185.

²⁹⁵ SÜLI Attila 2015a, 215.

²⁹⁶ SÜLI Attila 2015, 258–259, 17. sz.

²⁹⁷ Uo., 259–260, 18. sz.

²⁹⁸ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 439–440, №. 719.

²⁹⁹ BÖZÖDI György 1969, 162.

³⁰⁰ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 440, №. 720.

³⁰¹ NÉMETH György 2008, 186.

³⁰² DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 440–441, №. 722.

³⁰³ Uo., 441, №. 722.

³⁰⁴ BARICZ István 1849, 79v.

³⁰⁵ Érkezése pontos dátuma nem ismert, de tudjuk, hogy május 31-én kocsin távozott Brassóba (vö. BÖZÖDI György 1969,

167, 81. jegyzet), és az útviszonyok függvényében egy-másfél nap alatt tehette meg a két város közötti távot.

³⁰⁶ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 441–442, №. 723.

³⁰⁷ NÉMETH György 2008, 186.

³⁰⁸ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 442, №. 725.

³⁰⁹ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 59–60.

³¹⁰ SÜLI Attila 2014a, 365–366.

³¹¹ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 443, №. 727.

³¹² SZEREMLEI Samu 1867, II, 171.

³¹³ ÁRVAY József 1970, 199.

³¹⁴ SÜLI Attila 2014a, 366–367.

³¹⁵ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 444, №. 730.

Június 9.

Gábor Áron 40 mázsa (2240 kg) vöröszet rendelt a kézdivásárhelyi öntöde számára Zakariás Antal csíkszentdomokosi bányagazgatótól.³¹⁶

Június 10.

Kézdivásárhelyen kipróbálták az első, Gábor Áron által készített 3 és 6 fontos röppentyűket.³¹⁷

Kis Mihály árkosi lelkész, unitárius esperes tájékoztatta Cseh Ignác háromszéki alispánt a kerületében levő lelkészek hazafias kötelességeinek példás teljesítéséről.³¹⁸

Megjelent a *Székely Hirmondó* második száma.³¹⁹

[Lüders és vezérkara megkapta a magyarországi hadjáratra vonatkozó végleges parancsokat, és megkezdte a csapatok összevezetését.³²⁰]

Június 11.

Németh László kormánybiztos meghívta Bardoc-fiúszék elöljáróságát a június 16-i, a Háromszékhez való csatolás ügyében, Baróton tartandó gyűlésre.³²¹

Június 12.

Németh László kormánybiztos tájékoztatta Szent-Iványi Károly teljhatalmú országos biztost a háromszéki gabona- és takarmánytartálék állapotáról.³²²

Június 13.

Rauber Nándor bardocszéki alkirálybíró levelet küldött Udvarhelyszék vezetéséhez, melyben utasításokat kért a szék Háromszékhez való csatolása és az emiatt összehívott gyűlés ügyében.³²³

Június 14.

Gábor Áron beszámolt a Hadügyminisztériumnak a háromszéki löpörgyárak állapotáról és fejlesztéséről, valamint a székely tüzérseg felszereltségéről (bevetésre kész 26 három- és 10 hatfontos ágyú, 10 ágyú készítése folyamatban).³²⁴

Megjelent a *Székely Hirmondó* harmadik száma.³²⁵

Június 15.

József Bem tábornok meglátogatta a Tömösi-szoros védműveit, majd Brassón keresztül Marosvásárhelyre utazott.³²⁶

Június 16.

Lüders tábornok elindult Bukarestből, hogy csatlakozzék Ploiești-nél gyülekező csapataihoz (21 gyalogzászlóalj, 2 ulánuszred, 10 kozákszotnya és 48 löveg).³²⁷

Június 17.

Gábor Áron két szénégető szakmunkást kért a Csíkszentdomokosi Rézbánya Hivataltól,³²⁸ valamint beszámolt Szent-Iványi Károly teljhatalmú országos biztosnak a Nagyszebenbe küldendő, de le nem szállított két hatfontos löveg visszatartásának okáról (az elkészült ágyúkat a küszöbön álló orosz támadás miatt Székelyföldön akarták bevetni).³²⁹

Gábor Áron előterjesztésben igényelte Gál Sándor ezredestől a szászhermányi harc során (1849. február 4.) elesett Jancsó Mózes tüzer őrmester családjának állami segélyben való részesítésének támogatását.³³⁰

Megjelent a *Székely Hirmondó* negyedik száma.³³¹

[Az orosz csapatok átvonultak Ploiești-ről Comarnicba.³³²]

Június 18.

Gábor Áron jelentést írt a Hadügyminisztériumnak a székelyföldi salétromtermelés helyzetéről,³³³ másrészt véleményt nyilvánított Szent-Iványi Károly teljhatalmú országos biztosnak néhány jutalmat igénylő egyénről,³³⁴ valamint „*céliránytalannak*” minősítette és elutasította Berry Károly százados salétromtermelési tervzetét.³³⁵

A Prahova völgyén felfelé vonuló orosz elővéd elérte Azuga térségét, míg a főerők Sinaia-nál állapodtak meg.³³⁶ Az est folyamán kisebb összecsapásra került sor a kozák előőrsek és egy, a Prahova völgyén lefelé vonuló magyar különítmény között, de egyik fél sem erőltette a harcot és visszavonult.³³⁷

Június 19.

Gál Sándor ezredes egy esetleges orosz támadástól tartva Felsőháromszékre vezényelte át Kiss Antal zászlóalját (a csapat a Kászoni-medencében északakozott).³³⁸

A kézdivásárhelyi tüzerek 6 lovaságyúval átvonultak Bereckbe.³³⁹

A Von Dyck vezérőrnagy vezette orosz elővéd (8 gyalogzászlóalj, 1 ulánuszred, 8 kozákszotnya és 20 löveg) hajnalban megkezdte az előrenyomulást a predeáli kolostor felé,³⁴⁰ de Azuga és Predeál között félúton a csatarendben álló, Tuzson János őrnagy parancsnoksága alatt álló, 3 ágyú és a Borbáth-huszárok által támogatott 86. honvédszászlóaljba ütközött. A folyamatosan újabb állásokba visszavonuló zászlóalj sikeresen törte meg az orosz támadási kísérleteket, és lelassította az előrenyomulást. Az oroszok végül délután kettőre elfoglalták a predeáli védműveket és a felsőtömösi karantént, de ezután a csapatok kifáradása miatt felfüggesztették az előrenyomulást. A székely csapat a Magyarvárba vonult vissza.³⁴¹

A délelőtt folyamán Kiss Sándor ezredes szemlére indult Törösvárra, és a Predeál felől hallatszó ágyúdörej, valamint a Felsőtömösről felszálló füstfelhő szembesítette az orosz támadás tényével, mire útját megszakítva, visszatért Brassóba, majd onnan Alsótömöstre ment.³⁴²

³¹⁶ SÜLI Attila 2014a, 367.

³¹⁷ BÖZÖDI György 1969, 163. A csapatpróbák eredményei ismeretlenek, azonban tény, hogy a székely csapatok a június–július folyamán lezajló háromszéki harcokban nem rendelkeztek röppentyűkkel.

³¹⁸ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 445–446, №. 734.

³¹⁹ DEMETER Lajos 2010, 20.

³²⁰ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 61–62.

³²¹ PÁL-ANTAL Sándor – ZEPECANER Jenő 2005, 376, 244/I. sz.

³²² SÜLI Attila 2015, 261, 20. sz.

³²³ PÁL-ANTAL Sándor – ZEPECANER Jenő 2005, 377, 244/II. sz.

³²⁴ NAGY Sándor 1896, 157.

³²⁵ DEMETER Lajos 2010, 20.

³²⁶ CZETZ János 1863, 157.

³²⁷ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 63–64.

³²⁸ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 451, №. 743.

³²⁹ SÜLI Attila 2014a, 369–370.

³³⁰ Uo., 370–371.

³³¹ DEMETER Lajos 2010, 20.

³³² NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 64.

³³³ SÜLI Attila 2014a, 373.

³³⁴ EGYED Ákos 2008, 303.

³³⁵ SÜLI Attila 2014a, 373–374.

³³⁶ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 64.

³³⁷ ДАРАГАН, Михаил Иванович 1859, 45.

³³⁸ BARICZ István 1849, 80v.

³³⁹ SZABÓ Sámuel 1893, 166.

³⁴⁰ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 65.

³⁴¹ ДАРАГАН, Михаил Иванович 1859, 49–51.

³⁴² SZÉKELY Gergely 1893, 41.

Engelhardt vezérőrnagy csapatai (4 gyalogzászlóalj, 6-8 kozákszotnya és 8 löveg) megérkeztek a határ előtt található Rucár faluhoz.³⁴³

Június 20.

Kiss Antal zászlóalja bevonult Kézdivásárhelyre.³⁴⁴

A kézdivásárhelyi tüzekek megszállták az Ojtozi-szoros fölött magasló Magyarós-tetőt.³⁴⁵

Hajnalban Kiss ezredes megpróbálta visszafoglalni a felsőtömösi karantént, de csapata már a támadásra induló oroszokba ütközött, és kénytelen volt visszavonulni a Magyarvárba.³⁴⁶

A délelőtti folyamán a magyar közigazgatás tagjai és a harc képtelen csapatok elhagyták Brassót és Nagyajta felé vonultak vissza.³⁴⁷ A városban csak a fellegrvár őrsége maradt.³⁴⁸

Reggel 7 óra körül az orosz csapatok megkezdtek a Magyarvár ostromát. Miután a frontális támadások és a magaslatokra vontatott ágyúkkal végrehajtott bombázási kísérletek kudarcot vallottak, az oroszok a balszárny felől átkarolva lerohanták és bevették a Magyarvárat.³⁴⁹ Szabó Nándor alezredes a túlélőkkel Háromszék felé vonult vissza.³⁵⁰

Déli 12 óra körül az orosz előőrsök bevonultak Brassóba, majd a főerők beérkezése után, a délután folyamán megkezdtek a fellegrvár lövetését.³⁵¹

Engelhardt vezérőrnagy előőrsé Törösvárnál összecsapott Krasznay Pál őrnagy zászlóaljával, amely azonban a bekerítéstől félve, rövidesen visszavonult, míg az orosz különítmény bevonult Barcarozsnyóba.³⁵²

Június 21.

Kiss Antal zászlóalja átvonult az Ojtozi-szorosba, de este, egy újabb parancs értelmében, a kézdivásárhelyi tüzekekkel együtt visszaindult Kézdivásárhelyre.³⁵³

Szabó Nándor alezredes a brassói hadosztály megmaradt két zászlóaljával átvonult Sepsiszentgyörgy környékére.³⁵⁴

Folytatódott a brassói fellegrvár lövetése. Délután az orosz gránátok felgyújtották a fellegrvár épületeit, mire az őrség fegyverszünetet kért, amit az oroszok visszautasítottak.³⁵⁵

Engelhardt vezérőrnagy különítménye Barcarozsnyóból átvonult Feketehalomra.³⁵⁶

Megjelent a *Székely Hirmondó* ötödik, egyben utolsó száma (az orosz betörés hírével).³⁵⁷

Június 22.

Gál Sándor ezredes egy mozgó tartalékot állított fel a rendelkezésére álló csapatokból (1½ zászlóalj, ½ huszárszázad és 10 hatfontos löveg – kb. 1 500 fő), amellyel levonult Uzonba.³⁵⁸

A brassói fellegrvár őrsége a lőszerből kifogyva, kilátástalanul ítélte a további harcot és feladta az erődítményt.³⁵⁹

Németh László kormánybiztos tájékoztatta Szent-Iványi Károly teljhatalmú országos biztost a Brassó elleni orosz támadásról, és javaslatot tett egy székelyföldi postavonal megnyitására.³⁶⁰

Június 23.

Hajnalban Lüders a Hasford altábornagy parancsnoksága alatt egy 12 löveggel megerősített, 1 és ¾ zászlóaljból, egy lövészszázadból, 1 utászszázadból, 4 ulánusszázadból és 2 kozákszotnyából (kb. 7000 fő) álló különítményt indított Háromszék felé. Gál Sándor csapatai a kökösi hídnál megpróbálták megállítani az oroszokat, de mivel dél körül az ulánusok a jobbszárnyukba kerültek, kénytelenek voltak Eresztvényre visszavonulni. Szabó Nándor Sepsiszentgyörgy mellett álló zászlóaljai nem avatkoztak be a küzdelembe, hanem elvonultak a Tusnádi-szoros felé. Az oroszok nem üldözték a visszavonulókat.³⁶¹

Gál Sándor ezredes hadbíróssággal fenyegetve, utasította az Udvarhelyszék felé visszavonuló Daczó Zsigmond és Krasznay Pál őrnagyokat, hogy csapataikkal sürgősen csatlakozzanak a háromszéki táborhoz.³⁶²

Alsóháromszék lakossága az orosz támadás és a kökösi ütközet hírére véve, az erdőbe és a hegyekbe menekült.³⁶³

Június 24.

Hasford elővédjét Maksa felé küldte, míg csapatai zömével harc nélkül bevonult Sepsiszentgyörgyre, ahol túszoikat szedett, élelmet rekvirált, valamint elkobozta a házkutatások során talált fegyvereket.³⁶⁴

Gál, Hasford hadmozdulatára reagálva, Kiss Antal zászlóalját a Tusnádi-szoros felé küldte,³⁶⁵ míg megmaradt csapataival Kézdivásárhely felé vonult vissza.³⁶⁶

Június 25.

A székely csapatok kiűrtették Kézdivásárhelyet, és Alcsíkba vonultak vissza. Ezzel egyidőben elszállították a fegyver- és lőszergyárak legértékesebb berendezéseit (amit nem lehetett elvinni, elásták, pl. Gábor Áron egyetlen fennmaradt ágyúcsövét).³⁶⁷

Gál Sándor Tusnádról kiáltványt intézett a székely nemzethez, melyben felszólította a 40 év alatti férfiakat, hogy lehetőségeikhez képest felfegyverkezve, csatlakozzanak táborához, a falvakat, hogy adják meg serege számára a szükséges támogatást, valamint hadbírósi eljárást helyezett kilátásba az ellenséggel együttműködők számára.³⁶⁸

Hasford Kézdivásárhely felé indította különítményét, amely este Csernátonig jutott el.³⁶⁹

Lüders főerői Brassóból átvonultak Földvárba.³⁷⁰

³⁴³ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 70.

³⁴⁴ BARICZ István 1849, 80v.

³⁴⁵ SZABÓ Sámuel 1893, 166.

³⁴⁶ ORBÁN Balázs 1873, 194; ДАРАГАН, МИХАИЛ ИВАНОВИЧ 1859, 54.

³⁴⁷ SZÉKELY Gergely 1893, 42.

³⁴⁸ HERENDY Vilmos 1998, 32.

³⁴⁹ ДАРАГАН, МИХАИЛ ИВАНОВИЧ 1859, 56–58; NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 67–68.

³⁵⁰ BORDI Zsigmond Lóránd 2010, 362.

³⁵¹ HERENDY Vilmos 1998, 32.

³⁵² NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 70.

³⁵³ BARICZ István 1849, 80v; SZABÓ Sámuel 1893, 167.

³⁵⁴ BORDI Zsigmond Lóránd 2010, 362.

³⁵⁵ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 69; HERENDY Vilmos 1998, 33–36.

³⁵⁶ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 70.

³⁵⁷ DEMETER Lajos 2010, 20. Az 5. számból mára egyetlen pél-

dány sem maradt fenn, de a *Nemere* 1877. május 9-én (37. sz.) még bőven utánozkölt szövegeket belőle, Lányi Sándor példányából.

³⁵⁸ BORDI Zsigmond Lóránd 2010, 363.

³⁵⁹ HERENDY Vilmos 1998, 36–37.

³⁶⁰ SÜLI Attila 2015, 261.

³⁶¹ BORDI Zsigmond Lóránd 2010, 363–365.

³⁶² NÉMETH György 2008, 187.

³⁶³ BORDI Zsigmond Lóránd 2010, 365; NAGY János 1849, június 23-i naplóbejegyzés.

³⁶⁴ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 75–76.

³⁶⁵ BARICZ István 1849, 81v.

³⁶⁶ BORDI Zsigmond Lóránd 2010, 366.

³⁶⁷ Uo.

³⁶⁸ NÉMETH György 2008, 74.

³⁶⁹ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 76.

³⁷⁰ ДАРАГАН, МИХАИЛ ИВАНОВИЧ 1859, 73; NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 77. (itt hibásan Hétúr szerepel).

Június 26.

A székely csapatok megszállták a Csík felé vezető szorosokat (Bükszádnál Kiss Antal zászlóalja,³⁷¹ a Kászoni-medencében Szabó Nándor dandárja állomásozott³⁷²), míg a főtábor Csíkközmás térségében gyülekezett.

Hasford különítménye bevonult Kézdivásárhelyre, megsarcolta a várost, élelmet rekvirált, és kifosztotta, valamint részben lerombolta a hadiipari létesítményeket.³⁷³

Lüders két hadoszlopot küldött át az Olton, hogy lefegyverezze a székely falvakat és élelmet rekviráljon.³⁷⁴ Az északi hadoszlop egészen Miklósvárig,³⁷⁵ a déli Illyefalváig³⁷⁶ hatolt, majd visszafordult.

Június 27.

Egy 11 ágyú által támogatott székely zászlóalj Kászónújfalu és Kászónjakabfalva között védelmi állást alakított ki.³⁷⁷

Hasford Adlerberg tábornokot a zsitomiri vadászrezreddel az Ojtozi-szoros ellen küldte.³⁷⁸ A szorost védő 5. határvédzászlóalj három százada, amelyet ekkor már a Von Lein ezredes parancsnoksága alatt Moldvából előrenyomuló hadoszlop is szorongatott, harc nélkül feladta állásait, és a Kászoni-medencébe vonult vissza.³⁷⁹ Este Adlerberg és Von Lein csapatai Kézdivásárhelyen egyesültek Hasford különítményével.³⁸⁰

Lüders főerői Földvárról átvonultak Prázmárra.³⁸¹

Június 28.

Gál Sándor ezredes a Nyergestetőn vonta össze a rendelkezésére álló csapatokat.³⁸²

Egy kozák lovasosztag ment rabolni Illyefalvára.³⁸³

Június 29.

Hasford különítménye elhagyta Kézdivásárhelyet, és estére Uzonba vonult.³⁸⁴

Az oroszok távozásának hírére Gál Sándor csapatai (5 zászlóalj, 4 huszárszázad és 30 ágyú) újra bevonultak Kézdivásárhelyre.³⁸⁵

A Földvárnál állomásozó kozákok egy osztaga Nagyajtáig végigrabolta az erdővidéki falvakat.³⁸⁶ Illyefalván egy újabb kozák osztag rabolt.³⁸⁷

Június 30.

Gál Sándor ezredes kettéosztotta csapatait, egy kisebb egységet egy ágyúval az Ojtozi-szorosba küldött, míg csapatai zömével levonult Eresztevényhez.³⁸⁸

Az Ojtozi-szorosot megszálló székely alakulat elfogott egy poggýással és löszrel megrakott szekerekből és 36 vágómarhából álló orosz konvojot.³⁸⁹

Lüders hadoszlopával visszatért Brassóba, majd megkezdte a csapatok átcsoportosítását a Nagyszeben elleni támadás előkészítése végéig.³⁹⁰

1849. július**Július 1.**

Az oroszok folytatták egységeik átcsoportosítását.³⁹¹

Gál az eresztevényi táborból egy Szabó Nándor alezredes és Tuzson János őrnagy parancsnoksága alatt álló, a 86. honvédszászlóaljból, egy szakasz székely huszárból és 5 ágyúból álló előőrsöt küldött Kökösrre.³⁹²

Az éjszaka folyamán az orosz előőrsök a kökösi híd környékén összecsaptak a huszárokkal, majd értesítették Lüderst a Feketeügy északi partján gyülekező székely csapatokról.³⁹³

Július 2.

Hajnalban az orosz főerők megkezdtek a felvonulást Nagyszeben felé, míg Adlerberg tábornokot a Zsitomiri gyalogezreddel, 4 ulánusszázaddal és 8 löveggel a Feketeügyhöz irányították, hogy számolja fel a székely csapatokat.³⁹⁴

Reggel az oroszok megrohanták és Uzonhoz szorították vissza a székely előőrsöt, azonban az Eresztevényről átcsoportosított tüzéség és lovasság megérkezése miatt támadásuk megakadt. A továbbiakban állóharc (tüzéségi párbaj) alakult ki, míg végül, a gyalogság megérkezése után, Gál Sándor előrelküldte a jobbszárnyon álló üteget, amit az oroszok az általános támadás bevezetőjeként értelmeztek és visszavonultak a Feketeügy déli partjára. A visszavonulókat hat ágyú és a 11. (székely határőr) huszárezred egységei vették üldözőbe, de az időközben beérkezett Podóliai vadászrezd és annak tüzésége révén az oroszok erőfölénybe kerültek, így a mieink kénytelenek voltak visszavonulni.³⁹⁵ Az ütközet során mindkét fél jelentéktelen veszteségeket szenvedett, de az elesettek között volt Gábor Áron is, akivel dél körül egy orosz ágyúgolyó repeszei végeztek.³⁹⁶

Délután az orosz különítmény a prázmári erdőben alakított ki védelmi állást, míg a székely csapatok, Kiss Antal új tartalékzászlóalját Uzonnál hagyva, visszatértek az eresztevényi táborba.³⁹⁷

Este egy kozák osztag átkelt a Feketeügyön és felgyújtotta Kököst, amely majdnem teljesen leégett.³⁹⁸

Július 3.

A székely tábor az eresztevényi táborban töltötte a napot, míg négy, az ütközet során megrongálódott ágyút visszaküldtek Kézdivásárhelyre javítani.³⁹⁹

³⁷¹ BARICZ István 1849, 81v.

³⁷² SZABÓ Sámuel 1896, 168.

³⁷³ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 76; DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Artila 2018, 457–458, №. 760, №. 761.

³⁷⁴ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 76.

³⁷⁵ PÁL-ANTAL Sándor – ZEPECANER Jenő 2005, 415, 275/I. sz.

³⁷⁶ NAGY János 1849, június 26-i naplóbejegyzés.

³⁷⁷ SZABÓ Sámuel 1896, 168.

³⁷⁸ ДАРАГАН, МИХАИЛ ИВАНОВИЧ 1859, 73.

³⁷⁹ BORDI Zsigmond Lóránd 2010, 366.

³⁸⁰ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 77.

³⁸¹ Uo., 78; BORDI Zsigmond Lóránd 2010, 366.

³⁸² BARICZ István 1849, 81v.

³⁸³ NAGY János 1849, június 28-i naplóbejegyzés.

³⁸⁴ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 77.

³⁸⁵ SZABÓ Sámuel 1896, 169.

³⁸⁶ PÁL-ANTAL Sándor – ZEPECANER Jenő 2005, 415, 275/I. sz.

³⁸⁷ NAGY János 1849, június 29-i naplóbejegyzés.

³⁸⁸ BORDI Zsigmond Lóránd 2010, 367.

³⁸⁹ DEMETER Lajos 2010, 83–84; BORDI Zsigmond Lóránd 2010, 367. és a 49. jegyzet.

³⁹⁰ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 78.

³⁹¹ Uo., 79.

³⁹² BORDI Zsigmond Lóránd 2010, 367.

³⁹³ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 79; BORDI Zsigmond Lóránd 2010, 367.

³⁹⁴ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 79.

³⁹⁵ BORDI Zsigmond Lóránd 2010, 368–371.

³⁹⁶ Uo., 371; Gábor Áron halálának körülményeiről: BORDI Zsigmond Lóránd 2014, 215–218.

³⁹⁷ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 79; BORDI Zsigmond Lóránd 2010, 371; BARICZ István 1849, 81r.

³⁹⁸ NAGY János 1849, július 2-i naplóbejegyzés.

³⁹⁹ SZABÓ Sámuel 1896, 172.

Lüders tábornok megkapva az előző napi ütközetről szóló jelentést (melyben Adlerberg szerint egy 8000 főt meghaladó székely haderő szerepelt), megszakította a Nagyszeben elleni támadást, előőrseit Persányból visszavonta Vledénybe, míg ő főerőivel átvonult Prázmárra.⁴⁰⁰

Július 4.

A székely főerők Gábor Áron temetése után átvonultak Sepsiszentgyörgyre.⁴⁰¹

Dél körül Kiss Antal Uzonnál állomásozó zászlóalját a 79. zászlóalj egyik, két századból álló osztálya váltotta fel.⁴⁰²

Lüders tábornok Prázmárnál pihentette csapatait és kidolgozott egy általános támadási tervet, melynek célja az orosz felderítés szerint Uzonnál állomásozó székely csapatok megsemmisítése volt.⁴⁰³

Július 5.

Éjjel után a székely előőrsk kiűrtette Uzont és az Epresterőre vonult vissza.⁴⁰⁴

Hajnaltól, három hadoszlopban, négy gyalogezred, egy ulánuszred, hét kozákszotnya és 32 löveg indított támadást a székely csapatok által elhagyott Uzon ellen.⁴⁰⁵ A balszárnyn haladó ulánusok összefutottak a Vilmos-huszárezred egy Uzonba tartó különítményével, amely az oroszok által üldözve Sepsiszentgyörgy felé vonult vissza. Ezzel egyidőben az orosz jobbszárnny, miután elfoglalta Uzont, egy 3 kozákszotnyából álló különítményt küldött felderítésre a Feketegy völgyén felfelé. Ezek egészen Szentivánig jutottak, amikor meghallva az Epresterő felől az ágyúszót, a laborfali völgyön felfelé Sepsiszentgyörgy irányába fordultak.⁴⁰⁶

Annak ellenére, hogy már távolról észlelték a közeledő ellenséget és riadóztatták a főerőket, a brassói hadosztály főtisztjeinek érthetetlenül felelőtlen magatartása révén⁴⁰⁷ a Sepsiszentgyörgyön táborozó csapatoknak az Epresterőre való kivonulása vonatottan zajlott. A csataterre végül csak a 11. (székely határőr) huszárezred századai, valamint Tuzson János 86. honvédszászlóalja és Kiss Antal új tartalékszászlóalja ért ki.

Az ulánusok menetből támadták meg az epresterői előőrsöt, amelynek tüzésége néhány lövés leadása után menekülni próbált, de az oroszok ötből négy ágyújukat elfogták. A huszárok frontális rohamot indítottak az orosz lovasság ellen, de a túlerő visszazorította őket, és menekülőre fogták. A városból kiérkező csapatokat felvonulás közben érte az orosz lovasság támadása, nem volt idejük csatarendet kialakítani, és egy részük a város, más részük Gidófalva felé menekült. Az előőrsk gyalogsága, amelyet az első roham során az ulánusok csak megkerültek, ugyan-csak menekülni kezdett, de utóbb bekerítették és megadásra kényszerítették őket. Sajnálatos módon, egy lövés megsebesítette az ulánusok egyik altisztjét, mire azok a beérkező kozákok által támogatva, lemészárolták az Olt balpartján rekedt székelyeket. A mieink veszteségei mintegy 600 halott, tucatnyi fogolyra és 4 elfogott ágyúra rúgtak, míg az oroszok mintegy 5 halottat és 40 sebesültet vesztek.⁴⁰⁸

Miközben az Epresterőn az előőrsk élethalálharcát vívta, a brassói hadosztály főtisztjei végleg elhagyták csapataikat, és elvonultak Csík felé.⁴⁰⁹

A csapatok és a tüzéség maradványai is elvonultak Sepsiszentgyörgyről. A visszavonulás során számos szökés történt, úgyhogy mire Gál Sándor Oltszemen rendezni próbálta seregét, már csak a tüzéség háromnegyede és 1½ zászlóalj maradt bevezethető állapotban.

Estére az oroszok bevonultak Sepsiszentgyörgyre, míg a székely csapatok, Bükszádnál előőrsöt hagyva hátra, Tusnádnál vertek táborn.⁴¹⁰

Július 6.

A tusnádi táborban a főtisztek a fővezérségre alkalmatlannak nyilvánították Gál Sándor ezredest, és Szabó Nándor alezredest választották helyébe, majd csapataik maradványaival elvonultak Csík-szeredába, míg Gál alig néhányadmagával Tusnádon maradt.⁴¹¹

Az orosz lovasság felderítést hajtott végre a Tusnádi-szoros felé.⁴¹²

Július 7.

Gál Sándor ezredes megkapta Bem altábornagy július 3-i parancsát, melyben a teljes székely haderő főparancsnokává nevezte ki, majd két rendeletet bocsátott ki, melyekben halálbüntetés terhe mellett 48 órán belül táborába rendelte a szökött katonákat, valamint statáriumot és katonai törvényszékek felállítását rendelte el, és utasította a falvak elöljáróit, hogy a tábor számára élelmet és annak szállítására fogatokat biztosítsanak.⁴¹³

Lüders nem volt megelégedve az Epresterőn lezajlott ütközet eredményével, hiszen ő azt gondolta, hogy egy több mint 8000 fős haderő egy kis részét verte szét, és annak zöme még ép. Hogy a Nagyszeben felé vonulás során hátát biztonságban tudja, Sepsiszentgyörgyön egy gyalogezredet, egy ulánuszredet, 1½ üteget és 2 kozákszotnyát, Szotyorban egy gyalogezredet és Szentivánban egy kozákszotnyát hagyott hátra, és főerőivel átvonult Földvár, ahova visszarendelte a korábban Feketealomnál maradt hadoszlopot is.⁴¹⁴

Július 8.

Gál Sándor ezredes kiáltványt intézett a székelységhez, melyben kihirdette Bem altábornagy Székelyföldet ostromállapot alá helyező parancsát, valamint a harc folytatására buzdított.⁴¹⁵

Július 9.

Gál Sándor ezredes rendeletben tudatta a háromszéki községekkel főparancsnokká való kinevezését, valamint ismét felszólította a katonaszökevényeket, hogy 48 órán belül csatlakozzanak a táborhoz.⁴¹⁶

Július 10.

Gál Sándor ezredes utasította a kézdivásárhelyi tanácsot, hogy rejtse el az élelmet az orosz rekvirálók elől, a katonaszökevényeket küldjék vissza a táborba, és a lakosságot menekítsék az erdőkre.⁴¹⁷

Bem altábornagy felhívást intézett a székelyekhez, melyben a harc továbbfolytatására buzdított.⁴¹⁸

⁴⁰⁰ ДАРАГАН, Михаил Иванович 1859, 82; NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 80. (július 4-re keltezve).

⁴⁰¹ SZABÓ Sámuel 1896, 172–173.

⁴⁰² BARICZ István 1849, 82v.

⁴⁰³ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 80.

⁴⁰⁴ BARICZ István 1849, 82v.

⁴⁰⁵ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 80–81.

⁴⁰⁶ DEMETER Lajos 2006a, 139.

⁴⁰⁷ Az Epresterőről visszatérő Gál Sándor még a szállásukként szolgáló Bogdán-házban és nem csapataik mellett találta őket (vö. DEMETER Lajos 2006a, 139).

⁴⁰⁸ BARICZ István 1849, 82v; SZABÓ Sámuel 1896, 173;

NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 81.

⁴⁰⁹ DEMETER Lajos 2006a, 126, 139–140.

⁴¹⁰ BARICZ István 1849, 82v; NÉMETH György 2008, 77.

⁴¹¹ SZABÓ Sámuel 1896, 174.

⁴¹² ДАРАГАН, Михаил Иванович 1859, 87.

⁴¹³ NÉMETH György 2008, 188–189.

⁴¹⁴ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 81.

⁴¹⁵ NÉMETH György 2008, 189–190.

⁴¹⁶ Uo., 190–191.

⁴¹⁷ SÜLI Attila 2015a, 219–220.

⁴¹⁸ DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 468–469, №. 783.

Július 11.

Bem altábornagy elindult Szeretfalváról Székelyföld felé.⁴¹⁹
[A Vledénynél állomásozó orosz előőrs átvonult Sárkányra.⁴²⁰]

Július 12.

A rikai átjárót egy, a Dobay József alezredes parancsnoksága alatt álló különítmény (3 gyalogszászlóalj, valamint egy $\frac{3}{4}$ és egy $\frac{1}{4}$ huszárszázad 6–8 ágyúval) szállta meg.⁴²¹
Erdővidéken újjászervezték a haditörvényt.⁴²²
[Az orosz előőrs legyőzte Móricz József alezredes fogarasi különítményét, és elfoglalta a várost.⁴²³]

Július 13.

A Nyerges-tető alatti táborba érkezett a Bem altábornagy által álló különítmény (3 gyalogszászlóalj, valamint egy $\frac{1}{2}$ és egy $\frac{1}{4}$ huszárszázad).⁴²⁴
Clam-Gallas császári altábornagy Havasalföldről érkező csapatainak előőrs bevonult Brassóba.⁴²⁵
[Az orosz főerők átvonultak Vledénybe.⁴²⁶]

Július 14.

A székelyföldi és a brassói hadosztály maradványaiból két zászlóaljat állítottak fel, parancsnokaiknak a magukat a korábbi harcok során kitüntető tisztet, Kiss Antal (85. honvédszászlóalj) és Tuzson János (86. honvédszászlóalj) őrnagyokat nevezték ki.⁴²⁷
Clam-Gallas császári altábornagy főerői bevonultak Brassóba.⁴²⁸

Július 15.

A 85. zászlóalj és egy század a 11. (székely határőr) huszárezredből Bükszádnál foglalt állást.⁴²⁹
Von der Nüll ezredes dandára (2 és $\frac{1}{3}$ zászlóalj, a 11. (székely határőr) huszárezred 2 császárpártinak maradt román százada, 1 üteg és $\frac{1}{2}$ röppentyűsüteg) átvette Sepsiszentgyörgy megszállásának feladatát az oroszoktól, akiknek lovassága Kökösbé, gyalogsága Vledénybe távozott.⁴³⁰ Ezzel egyidőben Eisler ezredes dandára (5 zászlóalj, 2 lovasszázad és 1 üteg) Földvár, Stutterheim ezredes gyalogdandára (5 zászlóalj, 2 lovasszázad és 1 üteg) Szászhermányt, míg Schönberger ezredes lovasdandára (10 század) Botfalut szállta meg.⁴³¹

Július 16.

A bükszádi előőrs, miközben többször is összecsapott a fel-derítést végző kozákokkal, levonult Mikóújfaluhoz.⁴³²
Bem altábornagy Csíkszeredában haditörvényt elé állította a csapataikat elhagyó főtiszteket.⁴³³

Július 17.

Az előőrs megszállta Bodokot és Zalánt, Sepsiszentgyörgyre kergetve vissza az Olt völgyében járőröző kozákokat.⁴³⁴
A székely csapatok főerői a Kászonokon keresztül levonultak Kézdivásárhelyre.

Bem altábornagy csapatai után indult Csíkszeredából (éjféltre Szárazpatakig jutott el).⁴³⁵

Július 18.

Az előőrs a Bodoki-hegység erdei útjait használva, Sepsibenyőút baejtve, levonult az eresztvényi magaslatra.⁴³⁶
A főerők is levonultak az eresztvényi magaslatokra, ahol estére Bem altábornagy is csatlakozott hozzájuk.⁴³⁷

Július 19.

A rikai csapatok egy része (kb. 1000 gyalogos, 2 huszárszázad és 2 ágyú) Szászmagyarósig nyomult előre. A támadás hírére Clam-Gallas altábornagy a Sárkányban állomásozó orosz csapatok segítségét kérte.⁴³⁸

Július 20.

Délben a székely csapatok támadást indítottak Sepsiszentgyörgy felé. A mintegy egy órán át tartó harc után a Von der Nüll-dandár kiűrtette a várost és Illyefalvára vonult vissza. Ezzel egyidőben a néhány ágyú által támogatott lovasság a Feketeügy déli partjára szorította vissza Von Rennenkampff ezredes orosz lovasságát.⁴³⁹
Este Bem altábornagy Ojtoz felé küldte Tuzson János őrnagyot egy 14 gyalogszászadból, 1 és $\frac{3}{4}$ huszárszászadból, $\frac{1}{2}$ utászszászadból és 6 ágyúból álló osztaggal.⁴⁴⁰

Július 21.

Bem altábornagy Illyefalvánál megtámadta a Von der Nüll-dandárt, amely visszavonult a Barcaságba. Bem este elindult Moldva felé.⁴⁴¹
Clam-Gallas altábornagy Földvár környékére vonta össze csapatait.⁴⁴²

Július 22–25.

Bem moldvai hadjárata. Annak ellenére, hogy több győzelmet aratott az Ojtozi-szoros bejárata előtt állomásozó orosz csapatok fölött, mivel kitűzött célját (Moldva fellázítása) nem tudta elérni, Tuzson őrnagy osztagát Gorzafalván hátrahagyva, visszatért Erdélybe.⁴⁴³

Július 22.

Az Eisler-dandár támadást indított Árapatak–Előpatak irányából Sepsiszentgyörgy ellen, de a Szemerja-patak völgyében állomásozó székely előőrsek visszaverték, majd Előpatakon túlra szorították vissza.⁴⁴⁴

⁴¹⁹ GYALÓKAY Jenő 1923, 63, 29. jegyzet.

⁴²⁰ GYALÓKAY Jenő 1916, 156, 161.

⁴²¹ GYALÓKAY Jenő 1923, 64, 67.

⁴²² DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila 2018, 470, №. 786.

⁴²³ GYALÓKAY Jenő 1916, 161–163.

⁴²⁴ BARICZ István 1849, 82r.

⁴²⁵ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 82.

⁴²⁶ Uo., 85.

⁴²⁷ BARICZ István 1849, 83v.

⁴²⁸ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 82.

⁴²⁹ BARICZ István 1849, 83v.

⁴³⁰ GYALÓKAY Jenő 1923, 67–68, 71, 72.

⁴³¹ Uo., 68–69, 71, 72.

⁴³² BARICZ István 1849, 83v.

⁴³³ Egy forrás (KÖVÁRI László 1861a, 250.) 2 alezredesről és

14 őrnagyról beszél, míg egy másik (NAGY Sándor 1896, 82.), mely hitelesebbnek tűnik, 2 alezredesről és 2 őrnagyról tesz említést. A kivégzésre végül nem került sor, de az érintettek az elkövetkezőkben már nem töltötték be semmilyen katonai szerepet.

⁴³⁴ BARICZ István 1849, 83v.

⁴³⁵ GYALÓKAY Jenő 1923, 65.

⁴³⁶ BARICZ István 1849, 83r.

⁴³⁷ GYALÓKAY Jenő 1923, 65.

⁴³⁸ Uo., 75.

⁴³⁹ Uo., 77–78; NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 98.

⁴⁴⁰ GYALÓKAY Jenő 1918, 245, 247.

⁴⁴¹ GYALÓKAY Jenő 1923, 78, 81.

⁴⁴² Uo., 80.

⁴⁴³ GYALÓKAY Jenő 1918.

⁴⁴⁴ GYALÓKAY Jenő 1923, 82–83.

Két zászlóaljnyi, lándzsával felszerelt nemzetőr érkezett Csíkból Sepsiszentgyörgyre.⁴⁴⁵

Július 23.

Hajnalban Clam-Gallas altábornagy összes csapatával előre nyomult, és délre megszállta Illyefalvát, majd rövid pihenő után továbbindult Sepsiszentgyörgyre. Délután 4 óra körül a császári elővéd visszavonulásra kényszerítette a Szentkirályi-pataknál állomásozó székely előőrsöket. Este 7 óra körül a Szemerja-patak déli partján felsorakozó császári csapatok megtámadták a szemerjai református templom körüli magaslaton, valamint a főúton elhelyezkedő székely csapatokat. A tűzérési bevezetés után a Van der Nüll-dandár támadást indított Szemerja nyugati végénél, de a székely ellentámadás kiinduló állásaiba vetette vissza a császáriakat, akiket a vereségtől csak a tartalékban álló Sisner-dandár egységeinek beavatkozása mentette meg. Este 9 körül az osztrák tűzérési felgyújtotta a falut, és a füst leple alatt támadó császári gyalogság visszavonulásra kényszerítette a székelyeket. Az osztrákok a siker után megtorpantak és nem üldözték a visszavonulókat. Ezt kihasználva, Gál Sándor ezredes összehívta az est folyamán a Rikából beérkező zászlóaljjal kiegészült csapatait, 11 óra körül ellentámadást indított, amely szétszórta a Stutterheim-dandárt, és végül csak az ismét harcba küldött osztrák tartalék tudta megállítani. Az éjszakai harc után mindkét fél visszavonult: a székelyek Sepsiszentgyörgyre, az osztrákok pedig Illyefalvára.⁴⁴⁶

Az osztrák támadással egy időben az orosz lovasság is támadást indított Sepsiszentgyörgy ellen, de az Olt hídját védő ágyúk és a nemzetőrzászlóaljak fenyegető jelenléte meghátrálásra kényszerítette.⁴⁴⁷

Július 24.

Clam-Gallas altábornagy csapatai visszavonultak Barcaszentpéterre.⁴⁴⁸

Gál Sándor ezredes előőrsöket küldött ki Előpatakra és Sepsiszentkirályra.⁴⁴⁹

Július 25.

A szemerjai ütközet után mindkét fél rendezni próbálta soraikat, és figyelte, hogy mit lép a másik.

Július 26.

Bem altábornagy visszatért Sepsiszentgyörgyre, majd miután a 85. zászlóaljat 6 ágyúval Gál Sándor ezredes parancsnoksága alatt a városban hagyta, a csapatok zömével a Rikán keresztül Oklándra távozott.⁴⁵⁰

Július 27.

Gál ezredes csapatai kiűritették Sepsiszentgyörgyöt és Bükszádra vonultak vissza.⁴⁵¹

Július 28.

Az osztrák és orosz csapatok ismét megszállták Sepsiszentgyörgy környékét.

Július 29.

Az Eisler-dandár egységei megszállták Árkost, Gidófalvát és Zoltánt. A Pergen-hadosztály (a Von der Nüll- és Stuttenheim-dandár) Kézdivásárhely felé indult.⁴⁵²

Július 30.

Tuzson őrnagy különítménye, a moldvai török hatóságok nyomására, kiűritette Gorzafalvát és visszavonult Székelyföldre.⁴⁵³

A Pergen-hadosztály bevonult Kézdivásárhelyre, az Eisler-dandár Bükszádra felé indult.⁴⁵⁴

Július 31.

Az Eisler-dandár megszállta Míkóújfalut, míg előőrsi megtámadták a bükszádi állásokat, de néhány órán keresztül húzódozó harc után visszavonultak.⁴⁵⁵

A Pergen-hadosztály Kászonújfalu felé nyomult előre.⁴⁵⁶

1849. augusztus

Augusztus 1.

A három oldalról megtámadott bükszádi különítmény, ágyúit és poggyászát elvesztve, Nagybacon felé vonult vissza.⁴⁵⁷

A Pergen-hadosztály előőrsi Kászonújfalunál megtámadták és visszavonulásra kényszerítették Tuzson őrnagy különítményét.⁴⁵⁸

A Gyimesi- és Tölgyesi-szorosban állomásozó határvédszászlóaljak feladták állásaikat.⁴⁵⁹ A legénység zöme hazament, míg a tisztek nagy része a megmaradtakkal nyugat felé vonult vissza.

Augusztus 2.

A bükszádi különítmény maradéka (a zöm hazaszökött) a Vargyas-szorost érintve Oláhfaluba vonult.⁴⁶⁰

A többszörös túlerőben levő Pergen-hadosztály⁴⁶¹ a Nyerges-tetőn megtámadta Tuzson őrnagy különítményét, amely a bekerítés előtt a Csíki-medencébe vonult vissza.⁴⁶²

Bordi Zsigmond Lóránd – Kovászna Megyei Művelődési Igazgatóság, Sepsiszentgyörgy, Gábor Áron u. 1., RO–520003;
bordi_lorand@yahoo.com

⁴⁴⁵ BARICZ István 1849, 84r.

⁴⁴⁶ GYALÓKAY Jenő 1923, 99–105

⁴⁴⁷ BARICZ István 1849, 84r.

⁴⁴⁸ NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999, 98.

⁴⁴⁹ BARICZ István 1849, 85r.

⁴⁵⁰ Uo., 86v.

⁴⁵¹ BARICZ István 1849, 86v–86r.

⁴⁵² RAMMING VON RIEDKIRCHEN, Wilhelm 1850, 527.

⁴⁵³ GYALÓKAY Jenő 1918, 251.

⁴⁵⁴ RAMMING VON RIEDKIRCHEN, Wilhelm 1850, 527.

⁴⁵⁵ Uo., 527; BARICZ István 1849, 86r.

⁴⁵⁶ Uo., 527.

⁴⁵⁷ BARICZ István 1849, 86r.

⁴⁵⁸ RAMMING VON RIEDKIRCHEN, Wilhelm 1850, 528.

⁴⁵⁹ ENDES Miklós 1938, 301.

⁴⁶⁰ BARICZ István 1849, 86r.

⁴⁶¹ A 19. századi magyar források (*Honvéd*, 1849. augusztus 10., 194. szám; ORBÁN Balázs 1869a, 49) alapján a mai napig elterjedt nézet, hogy a nyerges-tetői ütközetet az orosz csapatok ellen vívták, annak ellenére, hogy a magyarországi intervenciót tárgyaló orosz művek (H. v. N. 1851; ДАРАГАН, Михаил Иванович 1859; NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics 1999) nem tudnak arról, hogy 1849. júliusának végén és augusztusának elején csapataik Felsőháromszéken vagy Kászonszékben tartózkodtak volna.

⁴⁶² RAMMING VON RIEDKIRCHEN, Wilhelm 1850, 528–529.

Kézírtos források

- Kolozsvári Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár – Biblioteca Universitară „Lucian Blaga”, Cluj (KEK)
 – Különgyűjtemények – Fond. Colecții Speciale (KGY): *Kiss Antal jegyzetei az 1848–49-es forradalommal kapcsolatosan, 1849* (MS 3186)
 Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (SZNM)
 – Könyvtár (K): *Nagy János ilyefalvi jegyző 1849. évi naplója* (kézírásos bejegyzések, in: *Magyar Házi-Barát: közhasznú házi s gazdasági naptár 1848-ik közönséges évre*, Kassa [1848]; ltsz. 50286)

Irodalom

- ÁRVAY József
 1970 Az első háromszéki nyomda és hírlap, *Aluta*, II/1, 191–216.
- BARICZ ISTVÁN
 1849 *Naplója 1849-ből* (kézirat, Kiss Antalt tüntetve fel szerzőjeként; KEK KGY, MS 3186).
- BORDI Zsigmond Lóránd
 2010 A második kökői csata, 1849. július 2., *Acta Siculica* 2010, 355–393.
 2014 Gábor Áron utolsó csatája, 1849. július 2., in: HERMANN Róbert – BENKŐ Levente 2014, 192–200.
 2019 Háromszék önvédelmi harcának kronológiája (1848. november 1. – 1849. augusztus 2.), in: *Lesz ágyú! Lesz munició!* (szerk. Váry O. Péter), Sepsiszentgyörgy, 131–184.
- BÖZÖDI György
 1969 Gábor Áron 1849-ben, *Aluta*, I, 143–167.
- CSIKÁNY Tamás
 2015 *Kisháború Háromszéken – 1848. december*, Barót.
- CZETZ János
 1863 *Bem erdélyi hadjárata 1848–1849-ben* (ford. Komáromi Iván), Pest.
- ДАРАГАН, Михаил Иванович
 1859 *Заниски о войне в Трансильвании в 1849 году*, Санкт-Петербург.
- DEMETER Lajos
 2006a Fadgyas Bálint honvéd főhadnagy az 1849. július 5-i eprestetői csatáról, in: *Határvidék* 2. 1762–1918, Sepsiszentgyörgy, 117–140.
 2006b 1848–49-es feljegyzések, in: *Határvidék* 2. 1762–1918, Sepsiszentgyörgy, 199–226.
 2006c Háromszék 1848-ban, önvédelmi harca november 12. – 1849. január 5. között, in: *Határvidék* 2. 1762–1918, Sepsiszentgyörgy, 227–243.
 2010 *A nyomtatott szó hatalmával. Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc eseményei a korabeli erdélyi magyar sajtóban* (összeáll. és elősz. Demeter Lajos), Sepsiszentgyörgy.
- DEMETER Lajos – PÁL-ANTAL Sándor – SÜLI Attila
 2018 *Háromszék az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- DEMETER László
 2003 Kovachich Horváth Ignác alezredes emlékiratai az 1848–49-es forradalom és szabadságharc eseményeiről, in: *Határvidék* 1. 1762–1918, Sepsiszentgyörgy, 7–52.
- DOBERDÓI BREIT József
 1929 *Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története* I. *A téli hadjárat*. Budapest.
 1930a *Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története* II. *A tavaszi hadjárat*. Budapest.
 1930b *Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története* III. *A nyári hadjárat*. Budapest.
- EGYED Ákos
 2008 *Háromszék, 1848–1849* (3., bővített kiadás), Sepsiszentgyörgy.
- ENDES Miklós
 1938 *Csik-, Gyergyó- és Kászsószék története 1918-ig*, Budapest.
- GYALÓKAY Jenő
 1916 A nagyszebeni hadosztály felbomlása. 1849. július 12–20., *Hadtörténelmi Közlemények*, 17/1–2, 150–181.
 1923 A háromszéki hadjárat. 1849. július 16–24., *Hadtörténelmi Közlemények*, 23–24/1, 56–114.
- H. v. N.
 1851 *Bericht über die Kriegs-Operationen der Russischen Truppen gegen die Ungarischen Rebellen im Jahre 1849*. Nach offiziellen Quellen zusammengestellt von H. v. N., Berlin.
- HERMANN Róbert
 1998 *Csányi László kormánybiztosi iratai 1848–1849* (s. a. r. Hermann Róbert), Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.
- HERMANN Róbert – BENKŐ Levente
 2014 *Ágyúba öntött harangok. Tanulmányok Gábor Áron születésének 200. évfordulójára* (szerk. Hermann Róbert és Benkő Levente), Tortoma Kiadó, Barót–Sepsiszentgyörgy.
- KOMÁROMI Ferenc
 1849 *Vésznapok a Székelyföldön. Korrajz az 1848-ki forradalomból*, Első füzet, Marosvásárhely.

- KÖVÁRI László
 1861a *Erdély története 1848–49-ben*, Pest.
 1861b *Okmánytár az 1848–49-ki erdélyi eseményekhez*, Kolozsvár.
- NAGY János
 1849 *Nagy János illyefalvi jegyző 1849. évi naplója* (kéziratos bejegyzések; SZNM, K, 50286)
- NAGY Sándor
 1896 *Háromszék önvédelmi harca 1848–49*, Kolozsvár.
- NÉMETH György
 2008 *Gál Sándor honvédezés 1848–1849-es tevékenysége*, Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda.
- NYEPOKOJCSICKIJ, Artur Adamovics
 1999 *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel* (ford., s. a. r. és bev. Rosonczy Ildikó), Balassi Kiadó, Budapest.
- ORBÁN Balázs
 1869a *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, II, Csíkszék, Pest.
 1869b *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, III, Háromszék, Pest.
 1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, VI, Barcaság, Budapest.
- PÁL-ANTAL Sándor – ZEPECZANER Jenő
 2005 *Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc Udvarhelyszéken*, Haáz Rezső Alapítvány, Székelyudvarhely.
- RAMMING VON RIEDKIRCHEN, Wilhelm
 1850 *Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849*, Landerer és Hackenast, Pest.
- SÜLI Attila
 2005 A székely határvédezlőalak története, *Hadtörténelmi Közlemények*, 2005/1–2, 121–140.
 2010 A Brassó-vidéki kormánybiztosság története, *Acta Siculica* 2010, 339–353.
 2013a Németh László kormánybiztos irataiból, *Acta Siculica* 2012–2013, 329–344.
 2013b *Kossuth Lajos erdővidéki kapitánya: Borbáth László*, Tortoma Kiadó, Barót.
 2014a Erdély hadiipara 1848–1849-ben, in: HERMANN Róbert – BENKŐ Levente 2014, 122–192.
 2014b Források Gábor Áron életének, működésének és kultuszának történetéhez, in: HERMANN Róbert – BENKŐ Levente 2014, 340–405.
 2015 Válogatás Németh László sajtócikkeiből, nyomtatványaiából és kormánybiztosi irataiból, *Acta Siculica* 2015, 249–264.
 2015a Háromszék 1848–1849-es történetének kiadatlan forrásai, *Fons*, XXII/2, 191–221.
 2015b Egy árulás története: Balázs Manó honvédőrnagy életútja, *Aetas*, 30/2, 56–73.
 2015c Az erdélyi hadsereg tüzéségének megszervezése 1848–49-ben, *Hadtörténelmi Közlemények*, 2015/4, 969–998.
 2016a Tuzson János honvédőrnagy cikkei az 1848–49. évi szabadságharcban való működéséről, *Korunk*, 2016/1, 72–79.
 2016b Uzoni Béldi Gergely „jegyzőkönyve” a magyar forradalom erdélyi eseményeiről 1849. január elejéig, *Hadtörténelmi Közlemények*, 2016/2, 532–547.
 2017 *Két háromszéki kormánybiztos a forradalomban és a szabadságharcban. Gál Dániel és Németh László tevékenysége 1848–49-ben*, Budapest.
- SZABÓ Sámuel
 1896 A székely tüzéség első tanítói, in: NAGY Sándor 1896, 161–174.
- SZENTKATOLNAI BAKK Endre
 1895 *Kézdivásárhely s az ottani Jancsó családok története*, Kézdivásárhely.
- SZEREMLEI Samu
 1867 *Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről*, I–II, Pest.
- SZÉKELY Gergely
 1893 *Hetvenhárom év itthon*, Brassó.

**Evenimentele războiului de independență maghiar
în perioada 1 noiembrie 1848 – 2 august 1849, implicând Treiscaune**
(Rezumat)

Cronologia prezintă principalele evenimente ale celor 10 luni din timpul războiului de independență maghiar de la 1848-1849, în cursul cărora scaunul secuiesc Treiscaune a încercat să facă față unei intervenții militare efectuate de două mari puteri europene, Imperiul Austriac și Imperiul Rus angajat în război în ajutorul acestuia.

**Háromszék-related Events of the 1848–1849 Hungarian War of Independence
(November 1, 1848 – August 2, 1849)**
(Abstract)

This chronology presents the main events of those ten months from the 1848–1849 Hungarian War of Independence during which the Székely seat Háromszék (Transylvania) tried to combat the Austrian and Russian intervention forces.

Demeter Lajos – Demeter László

HÁROMSZÉKI HONVÉDEK, NEMZETŐRÖK, HONLEÁNYOK ÉS HONFIAK AZ 1848–1849. ÉVI SZABADSÁGHARCBA – EGERPATAK

A Rétyi Nyír északkeleti végénél, az alább Feketeügybe ömlő Szacsva-patak mentén létesült „szépen fekvő” Egerpatakot először az 1567-es regestrumban említik 21 kapuval.¹ 1602-ben az itt lakó 37 családból 6 lófő, 8 darabont (gyalog puskás), 23 szabad székely volt.² Száz év elteltével, 1703-ban 4 armalista, 27 lófő és gyalogos katona, 11 jobbágy és 5 zsellér, vagyis összesen 47 család lakta.³ A székely határőrség 1764-ben történt erőszakos bevezetése után, az 1802-es katonai konszkripció adatai szerint a faluban 47 katona- és 19 jobbágycsalád lakott. Ez az arány, vagyis a katona rendűek kétszeres túlsúlya az 1848/49-es szabadságharc előtti években is megmaradt.⁴ A falu lakossága az 1850-es népszámlálás szerint 641,⁵ 1857-ben pedig 653 személyből állt.⁶

Eddigi hasonló témájú kutatásaink eredményeit figyelembe véve,⁷ véleményünk az, hogy Egerpatakot a szabadságharc kezdetén és alatt körülbelül 640–655 ember lakhatta. A bevett kalkulációt véve alapul, vagyis katonailag aktív népességnek az összlakosság 10 százalékát számítva, a faluból körülbelül 65-en harcolhattak 1848–49-ben.

Egerpatakról a vártnál több, összesen 50 szabadságharcos nevét sikerült összegyűjteni. Közülük 2 százados, 5 főhadnagy és hadnagy, 4 őrmester, 3 tizedes, 35 közsítész, 1 pedig az akkori falusbíró és egyben helybeli felhatalmazott bizottmányi elnök volt.

Azon feltevésünket, hogy Egerpatak férfi lakossága közül körülbelül 65-en vehettek részt a szabadságharcban, a korabeli anyakönyv is igazolja. Egy-egy házasságkötés vagy keresztelő alkalmával több olyan ifjú házaspár, avagy családapa neve szerepel, akik koruknál fogva fegyvert ragadhattak 1848-ban, de adatok hiányában ez nem igazolható, még akkor sem, ha az illető káplár, avagy éppen strázsamester volt. Tartóz-

kodásunkat megerősíti a kalandos életű egerpataki Balykó Elek (1810–1896) példája, aki Koburg-, majd Württemberg-husár is volt, 1848-ban meg nősült, de nem állt a honvédhuszárook közé, otthon maradt, és a későbbben megírt *A vándor székely emléke* című önéletírásában is csak „viszonyítási pontként kezeli 48-at”.⁸

Társadalmi hovatartozásuk szerint azok az egerpatakiak, akik honvédként, székely vagy Mátyás-huszárként, határvédszázalaj közsítézeként, avagy éppen nemzetőrként harcoltak a szabadságharcban, amint a már említett 1802-es katonai összeírásból is látszik, többségében katona rendű lévők, kisebbséget provinciaalista, azaz jobbágy rendű családokból valók voltak. Rajtuk kívül az Egerpatakon lakó székely nemességet a nagyborosnyói Kónya családból 2-3-an, papi családból a 4 Csizsér testvér (Gábor, Dániel, Zsigmond és Mózes), illetve Kiss Károly, a néhai mátyásfalvi lelkipásztor fia képviselte. Itt jegyezzük meg, hogy a székely határőrség 1764-ben történt felállításakor a lovas illetve a gyalog katonák közé besorozott egerpataki Dénes, Izsák, Fejér, Márk családok az 1614-es összeírásakor a primipilusok közé tartoztak,⁹ egerpataki Márk Péter pedig 1591-ben Báthori Zsigmond fejedelemtől címeres nemeslevelet kapott,¹⁰ az ő fia lehetett az 1614-es összeírásban egerpataki nemesként szereplő Mark Miklos puer.¹¹ Habár bekényszerítették ezeket a családokat a székely határőrségbe, adtak a székely nemesi származásukra. Fából épített, duplafedeles-zsindelyes, kiugró tornácos, takaros udvarházaikból 1958-ban még állt a „husár strázsamester, Isak Sámuel” által 1815-ben épített Izsák-, illetve az 1819-ből való Dénes-ház.¹²

Egerpatakról székely határőrtiszt gyermeke volt Witkay József és Zsigmond (utóbbit csak megemlít-

¹ SzOkl, II, 1876, 223.

² SzOkl Ús, IV, 1997, 63.

³ DOMOKOS Pál Péter 1977, 485.

⁴ CSEREY Zoltán – BINDER Pál 1991.

⁵ RECENS 1850, 146–147.

⁶ RECENS 1857, 224–225.

⁷ DEMETER Lajos – DEMETER László 2007; DEMETER Lajos – DEMETER László 2008a; DEMETER Lajos – DEMETER László 2008b; DEMETER Lajos – DEMETER László

2010; DEMETER Lajos 2017.

⁸ SZÉKELY Zoltán – LÉNÁRT Anna 1998, 97–111; SÁL, Fond 105, nr. 46, fol. 117v–118r.

⁹ SzOkl Ús, IV, 1997, 391.

¹⁰ SZEKERES Attila 2016.

¹¹ SzOkl Ús, IV, 1997, 391.

¹² KÓNYA Ádám 2014, 199; CSEREY Zoltán – BINDER Pál 1991.

jük, mert Pákéban született), apjuk, Witkay József nyugalmazott kapitányként hunyt el Egerpatakon. A két testvér apjuk példáját követve, katonai pályára lépett, az egerpataki születésű József 1849-ben a beszercei hadosztályban lett százados és halt hősi halált. Dénes István huszárszázados a kézdivásárhelyi katonai nevelőintézetben végzett. 1831-től folyamatosan szolgált, 1840-től a 11. Székely huszárezredben őrmester, majd a szabadságharc küzdelmei során lett belőle végül huszár alszázados az erdélyi seregben. Izsák István honvédhadnagy 1848 előtti szolgálati ideje alatt frajter (örvezető), majd a sepsiszentgyörgyi „norma”, vagyis katonai felügyelet alatti iskola tanítója, aztán a 4. század foglárja volt. Fia, Izsák János a 11. Székely huszárezredben szolgált és annak kötelékében lett a szabadságharc folyamán huszárfőhadnagy. Bajkó György, ki végül a szabadságharcban huszárhadnagyi rendfokozatot kapott, 1848 januárjában „lovag főkaplár” volt. Kiss György honvéd hadnagyról az anyakönyvi bejegyzés alapján arra következtetünk, hogy a szabadságharc előtt őrmesterként szolgált a 15. (2. székely) határőrezredben. A szabadságharcos közvitézkek közül a sepsiszentgyörgyi születésű Benkő Bénéiamnak, a Berde testvéreknek, Istvánnak és Pálnak jubilátus gyalogkaplár volt az apjuk, Izsák Ferencé pedig főstrázsamester, majd vesztegzári hivatalnok.

Egerpatakon két papi család élt, az egyik a „fungens”, Egerpatakon szolgáló Csiszér Gáboré, a másik már néhai mátfalvi lelkész, Kiss Pálé, kinek özvegye húzódott meg gyermekeivel férje halála után a faluban. Utóbbinak fia, Kiss Károly honvéd tüzér lett, mint tizedes tette le a fegyvert. Csiszér Gábor lelkésznek négy fia fogott fegyvert, Gábor végzett diákként állt 1848-ban a Mátyás-husárok közé, Dániel 19 éves, Zsigmond 17 éves székelyudvarhelyi diák volt, a legkisebb, Mózes alig 15 éves, mikor felvetette magát Gábor Áron tüzei közé. Ifjabb Csiszér Gábor, ki később apját követte az egerpataki szószekben, Mátyás-huszár őrmesterként tette le a fegyvert, idős korában megírt szabadságharcos visszaemlékezése nemcsak az említett testvéreire, hanem több falujabeli volt honvédre vonatkozóan tartalmaz adatokat.¹³ Csiszér Dániel szintén Mátyás-huszár volt, mindvégig ugyanabban a században szolgált, mint bátyja. Csiszér Zsigmond a beszercei hadosztályhoz került, ennek kötelékén belül az egyik háromszéki zászlóaljban lett honvédőrmester. Csiszér Mózes bátya visszaemlékezése szerint Gábor Áron egyik kedvenc tüze

volt, tűzmester (alhadnagy?), az egyik forrás szerint a szabadságharc vége felé tüzér hadnagy lett. Ő volt Egerpatak egyik gyermekhonvédje.

Iskolavégzett kellett, hogy legyen Kiss Zsigmond, akiből a szabadságharc alatt honvédőrmester lett, hiszen halálakor a falu lelkésze megjegyezte róla, hogy honvéd volt, majd besorozott császári katona, „előbb kitűnő tanító”, egyházköri jegyző, „végül züllött szegény ember”.¹⁴ Feltehetően ő az a székelyudvarhelyi diák, aki 1846-ban a „bölcsekre nézve” elsőéves, 1847-ben másodéves, 1848-ban pedig „jogászokra nézve kezdő” volt.¹⁵ Hasonlóan székelyudvarhelyi diák lehetett Kónya Gergely, és azonos azzal a Kónya Gergellyel, ki 1845-ben már „udvarhelyi diák”, 1846-ban „bölcsekre nézve” elsőéves, 1847-ben másodéves, 1848-ban pedig „jogászokra nézve kezdő”, vagyis Kiss Zsigmond osztálytársa volt.¹⁶

Egerpatak szabadságharcos hősi halottainak száma 12. Közülük 1 nemesi származású, 5 katona renden lévő, 5 provincialista, vagyis jobbágy renden lévő, egy pedig határőr katonatiszti családból való volt. Kilenc hősi halottnak nevét a háromszéki Rikánbelőli Honvédegylet révén, a Sepsiszentgyörgyön megjelenő *Székely Nemzet* 1883. évi 170. száma örököltette meg, kettőnek neve levéltári, egyé pedig könyvészeti kutatások révén vált ismertté. Azt, hogy hol estek el, legtöbbjüknel ismeretlen. Bodola Dávid, Borkomány Ferenc és Izsák Pál esetében csak annyi tudott, hogy a szabadságharc ideje alatt lettek oda. Bodola György az említett hősi halott Bodola Dávid testvére, Kónya Elek, Kónya Ferenc (I.), Német József, Witkay Ferenc százados 1849-ben, több mint valószínű az Erdélybe betörő cári csapatok elleni csaták valamelyikében estek el. Dénes József és Ütő Gábor az anyakönyvi megjegyzés szerint 1848. október 25-én, a háromszékiek számára gyászos emlékeztető Magyarsárosnál lettek oda, Fazakas József 1849. augusztus 1-jén „az ágyúgolyóbis által lövetett meg”,¹⁷ Kocsis József pedig 1849. augusztus 6-án esett el,¹⁸ a legnagyobb valószínűség szerint Nagycsúrnél. Korra az egerpataki hősi halottak legtöbbje fiatal. A legidősebb a 40. éves Witkay százados. Kónya Ferenc (I.) 30, Dénes József 28, Kocsis József 26, Német József 21 éves volt. Kónya Elek, Fazakas József alig töltötte be a 19., Borkomány Ferenc és Bodola Dávid a 18. életévét, az utóbbinak testvére, Bodola György pedig alig volt 15 éves, mikor hősi halált halt, ő volt Egerpatak második gyermekhonvédje.

¹³ SÜLI Attila 2017, 253–270.

¹⁴ SÁL, Fond 105, nr. 46, fol. 105v–106r.

¹⁵ ALBERT Dávid 2005, 149, 151, 153.

¹⁶ Uo.

¹⁷ SÁL, Fond 105, nr. 44, fol. 61r.

¹⁸ SÁL, Fond 89, fasc. IV, fol. 75.

Adattár

Bajkó György (1817 körül – 1881. okt. 24., Egerpatak) – *hadnagy*. Református vallású. Nem sikerült beazonosítani, így szülei és testvérei neve sem ismert. Több mint valószínű, a Balykó család egerpataki ágához tartozott.

1848 januárja elején már „lovag főkaplár”. Csak feltételezhető, hogy részt vett Háromszék önvédelmi harcában, de nem kizárt, hogy a 11. Székely huszárezred 1848 nyarán mozgósított osztályával a Délvidéken harcolt, majd részt vett Bem oldalán Erdély felszabadításában. Huszárezrede kötelékében 1849. ápr. 6-án léptették elő – Bem nevezte ki – hadnaggyá. Előléptetése az utóbbi feltételezésünket igazolja. Ezek szerint 1849 márciusában, mint az ezrede alezredesi osztálya, ő is a brassói hadosztály alárendeltségébe került, és velük vett részt az oroszok elleni harcokban. Főhadnagyként részt vett 1849. júl. 31-én a segesvári csatában is. Falubelije, Csiszér Gábor akkori Mátyás-husár háálával emlékezett meg róla, megemlítve, hogy menekülő öccsét, Csiszér Mózes tűzmestert, aki „az elé rohanó muszkák elől a törökbúzák között a Küküllő felé menekülni” kezdett, felismerte, lovára kapta és megmentette „a Petőfi s annyi más derék fiúnak azon csatában történt gyászos sorsától”.

A fegyverletétel után visszavonult, 1867-ben még nőtlen, Egerpatakon gazdálkodó. Élete végéig agglegény maradt, elszegényedetten hunyt el.

BONA Gábor 1998, 60; DEMETER Lajos 2017, 246; SÜLI Attila 2017, 269; SÁL, Fond 105, nr. 44, fol. 41r, nr. 46, 88v–89r.

Balázs János (1812. dec. 6., ? – 1888. ápr. 17., Réty) – *közüvitéz*. Görögkeleti vallású. Ha igazak a feltételezéseink, szülei 1812-ben Egerpatakon laktak, valószínűleg itt született ő is.

A későbbiekben elkerülhetett Csíkszékbe, mert 1849 áprilisában a Csíkban szervezett 2. határvédzázalóalj 3. századába sorozták be. Az ugyanebben az időben szervezett 1. határvédzázalóaljjal Dobay Károly honvéd alezredes hadosztályához, a Borgói- és Radnai-szoros védelmére vezényelték. Azt, hogy az oroszok betörésekor, melyet Dobay nem tudott fenntartani, a szétszélesített zászlóaljának hazaszökő tagjai között volt-e, avagy a két említett határvédzázalóalj maradékával Bem vezetése alatt részt vett a Grotenhjelmszói csapatai elleni 1849. június 27–28-i támadásban, nem lehet tudni.

Élete további útjából csak annyi ismert, hogy 1887-ben Rétyen élt. Itt is hunyt el, özvegye, Maksai Sára 1890-ben még élt.

NAGY Lajos, dr. 2005, 70; SÜLI Attila 2005, 125; SÁL, Fond 105, nr. 537, fol. 101v–102r; KÁL, Fond 550, B 40/2, 6.

Benkő Bénéiam (ker. 1829. febr. 8., Sepsiszentgyörgy – ?, Egerpatak?) – *közüvitéz*. Apja Benkő Elek jubilátus gyalogkaplár, anyja Kovács Ágnes. Szülei 1823. aug. 12-én esküdtek Sepsiszentgyörgyön. Az egerpataki 21 éves hajadon Simon Annával „a sepsi esperes úr háromszori kihirdetés alóli mentsége mellett” 1850. november 20-án esküdt Egerpatakon. Felesége élete 69. évében, 1895. december 1-jén hunyt el, a szülőfalujában.

1848. júl. első felében Sepsiszentgyörgy városa összeírása szerint 19 éves volt és nőtlen, testvére Dániel pedig 15 éves. A „Nemzeti polgári őrseregbe szolgálható egyén” volt, kit a „mozdítható polgári őrseregbe” soroztak be. A szabadságharc alatt, hogy hol és milyen alakulatnál szolgált, nincsenek források. A szabadságharc után Egerpatakon élt, itt temette másfél éves lányát, Ágneszt 1853. augusztus 30-án.

Honvédigazolványát, mint több más háromszéki társának, csak 1894-ben állították ki, ezt azonban az illetékes helyen nem fogadták el. Ezért vele kapcsolatban az Országos Honvédségelye-

ző Egylet kezelőhivatala 1894. szept. 11-én keltezett 5907. sz. átíratában arról tudatta Sepsiszentgyörgyön a háromszéki alispáni hivatal, hogy mert a honvédigazolványt későn, 1894-ben állították ki, honvédnegyedjárt nem élvezhet. Az átíratban arra hivatkoztak, hogy a miniszterelnök jelenlétében hozott 1893. szept. 28-i határozat szerint honvédnegyedjára csakis azok jogosultak, akik 1893-ig megkapták honvédigazolványukat. Ezért, ha a honvédnegyedjára igényt akar tartani, akkor 1848/49-ben kiállított sorozólajstrommal, ennek hiányában hivatalos közegek előtt esküt tett volt honvédek tanúvallomásaival igazolhatja jogoságát. Ügyében a Sepsi járási főszolgabíró eljár, és 1894. okt. 17-én honvédnegyedjárt kérvényét, az igényelt volt honvéd bajtársak tanúvallomási jegyzőkönyvével 7597. szám alatt elküldte az alispáni hivatalhoz, ahonnan 1894. okt. 24-én 18093/894. iktatószámmal ellátva, fel is terjesztették Budapestre. Feltételezhető, hogy az illetékes helyen pozitívan bírálták el folyamodványát, és haláláig honvédnegyedjárt élvezett.

1894-ben Egerpatakon élt. Ő volt a kerekas a faluban. Özvegyemberként, több mint valószínű az 1907 utáni években halhatott meg.

DEMETER Lajos – DEMETER László 2008b, 42; SÁL, Fond 9, 561. doboz, III/142–1894, fol. 111r, 188, 189, 190v, 209v; Fond 105, nr. 44, fol. 43r, 62v, nr. 46, fol. 115v–116r.

Berde István (ker. 1826. febr. 2., Egerpatak – 1889. szept. 13., Egerpatak) – *közüvitéz* (?). Református vallású. Apja, gyalog katoná Berde János jubilátus kaplár, anyja Kisantal Ágnes. Testvér Berde Pál közüvitézzel. 1848. február 6-án miután az egerpataki két egyházi előjáró előtt „kikérdeztettek a nem erőltetésről”, még „ezen a napon összeeskettettek a gyalogezred szabadságadása és háromszori kihirdetés után”.

Feltehetően honvédként harcolta végig a szabadságharcot, és a szabadságharc elvesztése után, 1849 augusztusában, mint újoncot besorozták a cs. kir. hadseregbe. Orvosi kivizsgálásra a brassói kórházba utalták be, ahonnan okt. 9-én megszökött. Körözés alatt állt, mint hadiszökevény. Azt, hogy megszabadult-e a császáriak karmai közül, nincsenek források.

További élete is ismeretlen, csak annyi tudott, hogy élete 64. évében, Egerpatakon hunyt el, „egy özvegyet és 4 nagykorú gyermeket hagyott hátra.”

SÁL, Fond 28, nr. 87, fol. 5; Fond 105, nr. 43, fol. 17., nr. 46, fol. 103v–104r.

Berde Pál (ker. 1830. ápr. 10., Egerpatak – 1902. dec. 3., Egerpatak) – *közüvitéz*. Református vallású. Apja, gyalog katoná Berde János jubilátus kaplár, anyja Kisantal Ágnes. Testvér Berde István közüvitézzel. Feltehetően azonos azzal az 1851. jan. 14-én házasodó 19 éves Berde Pállal, aki az akkor 17 éves Dénes Ráchtelt vette feleségül.

Azt, hogy melyik alakulatban és hol harcolt a szabadságharc ideje alatt, nincsenek források, csak annyi ismert, hogy 1890-ben földműves és a Rikánbelői Honvédegylet tagja volt.

MIKÁR Zsigmond 1891, 255; SÁL, Fond 105, nr. 44, fol. 2r, 43v, nr. 46, fol. 288v–289r.

Bodola Dávid (ker. 1830. dec. 5., Egerpatak – 1848/49, ?) – *közüvitéz* (?). Hősi halált halt. Református vallású. Szülei esküdtek 1817. ápr. 6-án Egerpatakon. Apja jobbágy renden lévő Bodola György, anyja rétyi születésű Nagy Mária. Testvér a szintén hősi halált halt Bodola Györggyel.

Adatok hiányában, hogy szülőföldje védelmében mikor és hogyan, honvédként vagy mint nemzetőr veszítette életét, nem tudjuk.

Székely Nemzet, 1883/170; *SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 26r, nr. 44, fol. 1v*.

†**Bodola György** (ker. 1833. aug. 14., Egerpatak – 1849, ?) – Hősi halott. Egyike volt Háromszék hősi halált halt gyermek honvédjeinek. Még be sem töltötte a tizenhatodik évét, mikor elesett a csataterén. Református vallású. Szülei esküdtek 1817. ápr. 6-án Egerpatakon. Apja jobbágy renden lévő Bodola György, anyja rétyi születésű Nagy Mária. Testvér a szintén hősi halált halt Bodola Dáviddal.

SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 26, nr. 44, fol. 3r, 61r.

†**Borkomány alias Petsétes Ferenc** (1830. ápr. 10., Egerpatak – 1848/49, ?) – Hősi halált halt. Református vallású. Tévesen írták *Borkolánnak*. Az egerpataki anyakönyvben következetesen *Borkománnyként* jegyezték a családot. Apja, Borkomány (Petsétes) János, aki 1818. febr. 21-én vette nőül providus Székely János és Czindalmas Sára lányát, Székely Róziát (1800 körül – 1859. szept. 30.).

Ahhoz, hogy melyik alakulatban szolgált és hol esett el, nincsenek források.

Székely Nemzet, 1883/170; *SÁL, Fond 105, nr. 44, fol. 1r, nr. 45, fol. 50v–51r*.

Csiszér Dániel, gidófalvi (1829. júl. 9., Egerpatak – temetésének napja 1889. febr. 7., Nagyenyed) – *Mátyás-husár*, majd „honvéd kezelő hadnagy”. Református vallású. Apja, gidófalvi id. Csiszér Gábor (1780 körül – 1858. jan. 11.) egerpataki lelkész, aki 49 évig szolgált egyházközségét. Anyja, a székely nemesi származású nagyborosnyói Bede Ágnes (1790 körül – 1855. nov. 9.) tizenkét gyermeket hozott a világra. Közülük hat fiú (István, Mózes, Dániel, Zsigmond, József, Gábor), hat leány (Zsuzsa, Zsófia, Sára, Anna, Ágnes, Rachel). Felesége László Juliánna. Egyetlen gyermekük, Csiszér Gizella Adorján László héjjasfalvi ref. lelkészhez ment feleségül.

A Székelyudvarhelyi Református kollégiumban tanult, 1846-ban „a bölcsészekre nézve kezdő”, azaz elsőéves, 1848 februárjában „a jogászokra nézve” volt kezdő éves. Alig 19 éves diákként bátyja, Csiszér Gábor ösztönzésére állt be 1848 nyarán önkéntesként a 15. Mátyás-husárezredbe. Részt vett 1848 októberében a románok elleni bárói ütközetben, kevéssel később november közepétől alakulata kolozsvári osztályával kiszorult a Partiumba. December közepén a Bem vezérőrnagy irányításával kezdődő magyar ellentámadás során ott volt a dec. 20-i zsidói ütközetben és Kolozsvár felszabadításánál. Harcolt 1849. jan. 3-án Tihucánál, mikor Urbán cs. kir. ezredes seregét kiszorították Erdélyből. Osztályával részt vett Észak-Erdély felszabadításában, ott volt jan. 21-én Nagyszében sikertelen ostrománál, a Vizakna melletti véres febr. 4-i vesztes csatában, a szászsebesi, szászvárosi ütközetekben, febr. 9-én a piski csatában, majd 25-én Borgóprundnál az Erdélybe betörő Urbán visszaszorításában.

A Mátyás-husárezrednek azzal az osztályával, melyet Bem 1849 áprilisában magával vitt Temesköz felszabadítására, részt vett az Erdélyből Havasalföldre kiszorított császári tábornok, Erdély ellenséges csapatainak főhadparancsnoka, Puchner elleni 1849. máj. 1-jei fehértemplomi csatában, ahonnan a menekülő császári tábornokot és seregét Orsováig üzték.

Guyon Richárd vezérőrnagy vezetése alatt osztályával 1849. július 14-én vitézül harcolt a Jellasics elleni győztes kishegyesi ütközetben, a magyar szabadságharc végét jelentő aug. 5-i szőregi és 9-i temesvári vesztes csatákban, majd visszavonulva Dévára, ahol 1849. aug. 18-án tette le a fegyvert. A besorozás elől testvéreivel, Gáborral és Zsigmonddal megszökött Gyulafehérvárról, és hazament szülőfalujába.

1867 után beállt az újjalakított honvédséghez. Honvéd kezelő főhadnagyként „a tisztí állomása helyén halt meg”, Nagyenyeden, itt is temették el.

SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 11r, 13r, 14r, 18r, 29r, 34r, nr. 44, fol. 1r, 2r, 3v, 64v, 65v, nr. 46, fol. 103v–104r; PÁLMAJ József 1901, 116; DEMETER Lajos 2001, 58–60; ALBERT Dávid 2005, 149, 151, 153; TÓTH Levente 2013, 39, 86; SÜLLI Attila 2017, 269; Székely Nemzet, 1896/57; dspace.oszk.hu handle Gyászjelentések – Kezdőoldal.

Csiszér Gábor, gidófalvi (ker. 1826. aug. 23., Egerpatak – 1899. jún. 14., Egerpatak) – *örrmester*, aki „az 1848-iki eszmék kivívásában tevékeny részt vett”. Nagypapa, gidófalvi Csiszér József orbai esperes volt. Apja, idősebb Gidófalvi Gábor 1809-ben subscribált Székelyudvarhelyen a Református Kollégiumban. 1809 májusától Egerpatakon lelképásztor, 1858 januárjában hunyt el. Anyja, nagyborosnyói Bede Ágnes (1790 körül – 1855. nov. 9.) tizenkét gyermeknek adott életet. Közülük hat fiú és hat leány volt. Öccsei közül Csiszér Dániel Mátyás-husázként, Zsigmond mint gyalogos örmester harcolt a szabadságharcban, Mózes pedig 15 éves gyermekként „vétette föl magát Gábor Áron tűzérei közé”.

1854. máj. 18-án nősült. Felesége Dénes Ágnes, aki élete 61. évében hunyt el, 1898. dec. 8-án. Gyermekük: Ilona, férjezett László Józsefné (1868–1904), Gábor (szül. 1871), Sándor (szül. 1873) és Erzsébet (1878–1899).

A Székelyudvarhelyi Református Kollégium törvényeit 1841-ben írta alá. A hat felsőbb osztály elvégzése után 1847-től a Marosvásárhelyi Királyi Táblán kancellista. Itt érte 1848 tavaszán a forradalom, s ahogyan írta, mint „22 éves iskolavégzett ifjú léptem bé önkéntesen, a legelső között a honvédek közé”, azaz lett Kossuth-lovag, vagyis a 15. Mátyás-husárezred önkéntese.

1848 folyamán hosszabb ideig tartó betegeskedése miatt távol maradt, majd 1849 első két hónapjában csak szemlélője a Vizakna melletti febr. 4-i vesztes csatának, a szászsebesi, szászvárosi ütközeteknek, febr. 9-én a piski döntő csatának, de febr. 25-én Bem irányítása alatt már részt vett Borgóprundnál az Erdélybe betörő Urbán visszaszorításában.

A Mátyás-husárezrednek azzal az osztályával, melyet Bem Temesköz felszabadítására 1849 áprilisában magával vitt, bátran harcolt az Erdélyből Havasalföldre kiszorított császári tábornok, Erdély ellenséges csapatainak főhadparancsnoka, Puchner elleni 1849. máj. 1-jei fehértemplomi csatában, ahonnan a menekülő császári tábornokot és seregét Orsováig üzték. Guyon Richárd vezérőrnagy vezetése alatt osztályával 1849. július 14-én vitézül küzdött a Jellasics elleni győztes kishegyesi ütközetben, majd a magyar szabadságharc végét jelentő aug. 5-i szőregi és 9-i temesvári vesztes csatákban, ahonnan csapata maradékával Dévára vonult vissza – 1849. aug. 18-án itt tette le a fegyvert.

Déváról mintegy 6000 lefegyverzett honvéddel Gyulafehérvárra kísérték, ahol megkezdődött az arra alkalmasoknak ítélt császári seregbe való besorozása. Német nyelvtudásának köszönhetően a sorozóbizottság irodájába került. Kihasztnálva az irodán nyert információkat, a két öccsével, Zsigmonddal és Dániellel, valamint mintegy 30 háromszéki elvegyűlvé, a Kolozsvár és Szilágyság környékéről sorozásra behozott, de kirosztált, „Entlasz paszos”, azaz elbocsátási engedélyt kapott román legények között megszöktek.

1849 szeptembere végére érkezett haza. 1850 elején az „1847-ben elhagyott papi szigorlatát” letette, és még ezen esztendő április 14-én apja mellé az egerpataki egyházközség segédlelkésznek, majd az apja halála utáni évben, 1859-ben lelkészének választotta. Több mint húsz éven át, 1871. febr. 15. – 1891. nov. 24. között a Sepsi Református Egyházmegye esperese volt.

Mint volt huszár őrmester a háromszéki Rikánbelői Honvédegylet tagja. Haláláig Kossuth törhetetlen híve. Falujában kezdeményezésére egy kis teret Kossuthról neveztek el. Halála után hívei az egerpataki templom előtt díszes obeliszket állítottak az emlékére. 1903-ban az egerpataki március 15-i ünnepélyt rendező bizottság a létesítendő Csiszér Gábor jótékony alap jávára ünnepélyvel egybekötött estélyt rendezett, mely alkalomból síremlékénél megemlékeztek egykori lelkészükről.

Visszaemlékezését az 1848/49-es szabadságharcban való részvételéről egykori Mátyás-huszár bajtársa, Koós Ferenc nyulalmazott m. kir. tanfelügyelő biztatására írta meg 1892-ben.

Mikor egykori századosa, Incze Dániel, kinek parancsnoksága alatt vett részt a temesközi hadjáratban, 1896-ban meghalt, a *Székelly Nemzet*ben ő állított emléket a halált megvető főszázadosnak, a legénysége által szeretett Dani bácsinak. Ez valójában egy kivonatos rész a visszaemlékezéséből. Emlékiratát az Ereklémúzeumban őrizték Kolozsváron, gépelt másolata Böződi György hagyatékában, az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában van. Előszóval ellátva, az *Acta Siculica 2016–2017*-ben Süli Attila hadtörténész adta közre.

MIKÁR Zsigmond 1891, 251; PÁLMAY József 1901, 116; ZOVÁNYI Jenő 1977, 540; DEMETER Lajos 2001, 58–60; ALBERT Dávid 2005, 94, 128, 170; TÓTH Levente 2013, 39, 86; SÜLI Attila 2017, 253–269; *Székelly Nemzet*, 1896/57; *SÁL, Fond 105*, nr. 43, fol. 11r, 13r, 14r, 18r, 29v, nr. 44, fol. 2r, 3v, 34r, 48v, 64v, 65v, nr. 46, fol. 274v–275r és 276v–277r; *Székelly Nemzet*, 1903/50.

Csiszér Mózes, *gidófalvi* (ker. 1833. nov. 3., Egerpatak – 1869, Ladamos) – *főhadnagy* (?). Református vallású. Családjából apai ágon nagyapja, Csiszér József esperes, apai nagybátyjai közül Csiszér Mihály és Csiszér Sámuel református lelkészek voltak. Csiszér Mihály fiai közül Lajost, aki Déván volt lelkész, 1848-ban a románok gyilkolták le, testvére, Elek 1832-től az 1., 1841-től 1847-ig a 3. huszárezredben szolgált, 1848 őszétől a 11. Székely huszárezredben harcolt a szabadságért. Csiszér Sámuel fiai közül Farkas, ki köz- és váltóügyvéd volt, 1849-ben már főhadnagyként a 3. honvéd vadászrezred segédtisztje volt Marosvásárhelyen.

Apja, idősebb Gidófalvi Gábor (1780 körül – 1858) 1809 májusától volt Egerpatak lelképásztora. Anyja, nagyborosnyói Bede Ágnes (1790 körül – 1855. nov. 9.) tizenkét gyermeket szült. A testvérek közül tizenegyen érték meg a felnőttkort. Fiútestvérei közül Gábor huszár őrmesterként, Dániel Mátyás-huszárként, Zsigmond honvéd őrmesterként harcolt a szabadságharcban.

Bátyja, Csiszér Gábor az 1892-ben írt visszaemlékezése végén 1898-ban azt írta öccséről, hogy mint „15 éves gyermek vettette föl magát a Gábor Áron tüzérei közé, és mint tűzmester, kedvence volt őrnagyának.” Ezek szerint a székelyföldi hadosztály kötelékében szolgált.

1849. július 31-én „a segesvár-fejéregyházi csatában ágyúja összelövetvén, ő hajadonfővel kezdett az élőrohanó muszkák elől a törökbúzák között a Küküllő felé menekülni. Szerencsére egy derék székely huszár főhadnagy, Egerpataki Balykó György megismervén őt, lovára fölkapta, s így menekült meg...” A segesvári vesztes csata után is tovább harcolt, Zsibónál tette le a fegyvert. Ekkor mint kiskorút hazaengedték, de később menekülnie kellett a sorozás elől. Bátyja, Gábor csak annyit jegyzett meg az említett visszaemlékezése végén, hogy „sok hányattatás között menekülvén a besorozástól, gazdatiszt lett, és 1869-ben Ladamoson halt meg oly fiatalon, tífuszban.”

Pálmay József genealógus, valószínűleg a családtól szerzett információra alapozva, azt jegyezte meg róla, hogy a szabadságharc alatt tűzér főhadnagyként szolgált. A bukás után elítélték,

de ő Amerikába menekült, később Angliában és Egyiptomban tartózkodott. Az általános amnesztia után hazatelepedett és Arad megyében lett jószágigazgató. Az előbbi állítás csak részben lehet igaz. Nem volt főhadnagy, ezt bátyja említette volna, és nem Arad, hanem Szeben megyében volt gazdatiszt.

PÁLMAY József 1901, 116; BONA Gábor 1998, 280; SÜLI Attila 2017, 269; *SÁL, Fond 105*, nr. 44, fol. 3v, 48v, 64v, 65v.

Csiszér Zsigmond, *gidófalvi* (1831. aug. 13., Egerpatak – 1911?, Parajd) – *honvéd őrmester*, majd református lelkész. Papi család sarja. Nagyapja, Csiszér József (1739 körül – 1815) Zágonban volt lelkész, majd esperes, apja idősebb Csiszér Gábor haláláig Egerpatak lelképásztora, apai nagybátyjai közül Csiszér Mihály (1789–1862) Zágonban, Csiszér Sámuel (szül. 1775) Karatnán lelkész. Apjáról és Zágonban szolgáló nagybátyjáról a *Kolozsvári Híradó*ban 1848 szeptemberében külön megemlékezik a tudósító Benedek Áron: „jelen hó 12-én Szentkatolnán tartott közgyűlésen Berzenczey László kormánybiztos úr lelkes felszólalására százanként tódula műveltebb ifjúságunk virága az alakítandó szabad lovassereg zászlója alá. (...) Csak tiszteletes Csiszér Gábor egerpataki, tiszteletes Csiszér Mihály zágoni, két egytestvér pap atyánkfiainak őt, amannak kettő, ennek három, részint tanácskodó, részint tanodát végzett szép reményű fiai népesíték, atyai áldásoktól kísértetve, az önkéntes lovas honvédök számát.” Itt jegyezzük meg, a tudósító Benedek Áron (1792–1879) Kisbácson szülte, a bécsi akadémián is megfordult „tudományos” papja Nagyborosnyónak, sógora volt az egerpataki Csiszér testvéreknek, nővérük, Csiszér Ágnes volt a felesége.

Két bátyjához, Csiszér Gáborhoz és Dánielhez hasonlóan a Székelyudvarhelyi Református Kollégiumban folytatta tanulmányait. 1848 februárjában „a bölcsészekre nézve kezdő, vagyis elsőéves volt. Tizenhét éves diákként lépett a Háromszéken alakuló egyik honvéd gyalogezredbe. Bátyja visszaemlékezéséből ismert, hogy abban a zászlóaljban szolgált, amelyik részt vett 1849. febr. 27-én a tihucai harcokban. Vélhetően ennek a zászlóaljnak kötelékében harcolta végig a szabadságharcot. Végül mint honvéd őrmester, Dévánál kapitulált. Testvéreivel, Gáborral és Dániellel egyszerre szökött meg Gyulafehérvárról, ahol be akartak sorozni a császári hadseregbe.

A szabadságharc leverése után visszatért a kollégiumba, teológiát végzett. Haláláig Parajd lelkésze volt.

Feleségétől, kibédi Péterfy Juliánnától nem született gyermekük. Felesége testvérenek, Péterfy Lajos torboszlói református lelkésznek és korán elhalálozott feleségének, Pergő Máriának gyermekei közül az egyik lányt, Rózát és az egyetlen fiút, Károlyt nevelték fel. Nevelt fiúkból, Péterfy Károlyból (1869–1941) szintén református pap lett. Az ő révén maradt meg az a kézíratos prédikációgyűjtemény, melynek nagy részét Csiszér Zsigmond írta.

ALBERT Dávid 2005, 154; SÜLI Attila 2017, 269; EGYED Ákos 2008, 79, 276; *Kolozsvári Hírlap*, 1848/72; PÉTERFY László 1988; *SÁL, Fond 105*, nr. 43, fol. 11r, 13r, 14r, 18r, 29v, 34v, nr. 44, fol. 1r, 2r, 3v, 64v, 65v.

Dánér Antal (ker. 1827. jan. 23., Egerpatak – ?, ?) – *közürtész*. Református vallású. Apja Dánér Ferenc, anyja Dénes Klára. Kétszer nősült, első feleségétől elvált. Másodszor esküdt 1859. febr. 11-én „a nő papja által” Laborfalván. Második felesége, unitárius vallású laborfalvi Berde Débora 85. éves korában, özvegyen hunyt el 1912. jan. 19-én Egerpatakon.

Azt, hogy 1848/49-ben milyen alakulatnál szolgált és hol harcolt, nincsenek adatok. Annyi ismert, hogy 1890-ben Egerpatakon napszámos és a háromszéki Rikánbelői Honvédegylet tagja volt. Feltehetően 1890–1911 között halhatott meg

MIKÁR Zsigmond 1891, 258; *SÁL, Fond 105*, nr. 43, fol. 18, nr. 45, fol. 68, nr. 47, fol. 96v–97r, nr. 555, fol. 84.

Dénes György (ker. 1831. jan. 15., Egerpatak – 1894. dec. 23., Egerpatak) – *tizedes*. „Ős székely” család sarja, református vallású. Apja, Dénes József gyalog katona, anyja Basa Judit. Testvér Dénes László honvéddel.

Kétszer nősült: először 1851. febr. 24-én a 20 éves Szabó Ráchelt vette nőül. Másodszor 1870. febr. 23-án, az akkor 27. éves özv. bitai Dombora Máriát vette feleségül.

Azt, hogy a szabadságharc alatt melyik alakulatban és hol harcolt, nincsenek források. Csizsér Gábor református lelkész, volt Mátyás-huszárság visszaemlékezéséből annyit tudunk róla, hogy 1849. aug. 18-án, Dévánál tette le a fegyvert. A császáriakhoz való besorozása előtt együtt a Csizsér fivérekkal, Gyulafehérvárról szökött meg. Menekülés közben lebetegedett, Székelykocsárdon maradt, csak felgyógyulása után jött haza a falujába.

1890-ben Egerpatakon földműves, volt honvédként a Rikánbelői Honvédegylet tagja. Halálakor két nagyobb korú fiú és két kiskorú leánya élt.

MIKÁR Zsigmond 1891, 252; SÜLI Attila 2017, 267; SÁL, Fond 105, nr. 44, fol. 2r; 43v, nr. 45, 88v–89r, nr. 46, fol. 254v–255r.

Dénes István (1813., Egerpatak – ?, ?) – *százados*. Kilitét pontosítani az anyakönyv hiányos volta miatt nem lehetett. Bona Gábor szerint egerpataki, „székely születésű”, 1848-ban már családos, egy gyermek apja.

A kézdivásárhelyi katonai nevelőintézetben végzett. 1831-től községi, 1840-től őrmester a 11. Székely huszárezredben.

1848. szept. 15-től hadnagy a 15. Mátyás-huszárezred Háromszéken alakuló osztályánál. Részt vett Háromszék önvédelmi harcában. 1849. jan. 16-tól főhadnagy, júl. 16-tól, hivatalosan júl. 20-tól alszázados a 11. Székely huszárezredben, az erdélyi hadseregben.

A körözölévé szerint a szabadságharc ideje alatt „Kossuth auditor kapitány” volt. 1850. jan. 16-tól hét Sepsiszentgyörgyön lakó volt honvédtiszt társával, mert „a gyalog és lovag truppoknál a forradalom alatt, mint tisztek szolgáltak”, a Császári Alkerületi Biztonság által kiállított „kerülő rendelet következtében” körözés alatt állt.

Adatok hiányában további sorsa ismeretlen.

BONA Gábor 1988, 171–172; BONA Gábor 2008, I, 282; DEMETER Lajos 2001, 147; DEMETER Lajos – DEMETER László 2008b, 77.

†Dénes József (1820. máj. 22., Egerpatak – 1848. okt. 25., Magyarsáros) – *községi*. Hősi halott. Református vallású. Apja Diénes János székely huszár, anyja Tóth Anna. 1839. febr. 9-én megnősült, mint 20 éves „ifjú legény”. Felesége angyalosi Imreh József gyalog katona lánya, Imreh Éva (1818 körül – 1884), kitől két gyermek született: Lajos (1845. júl. 31. – 1861. ápr. 9.) és Barabás (sz. 1843. jún. 10.). Felesége másodszor 1858. jan. 26-án a 30 éves nőtlén, nemes angyalosi Forró András (1825 körül – 1894) volt honvéd tizedeshez ment nőül.

1848 októberében részt vett az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlésen és a székely tábor kivonulásában. Egerpataki Ütő Gáborral együtt Magyarsárosnál esett el.

Volt felesége révén neve, mint hősi halált halt szabadságharcosnak, az angyalosi hősi halottak között is szerepel.

Székely Nemzet, 1883/170; SÁL, Fond 105, nr. 40, fol. 28v, 31v, 55r, 94r, nr. 43, fol. 11r, nr. 44, fol. 2v, 61r.

Dénes László (ker. 1824. márc. 5., Egerpatak – 1895. máj. 29., Egerpatak) – *községi* (tizedes?). Református vallású. Apja, Dénes József gyalog katona, anyja Basa Judit. Testvér Dénes György honvéd tizedessel.

Kétszer nősült. Első feleségét, a 21. éves nemes Bede Annát 1843. máj. 1-jén vette feleségül. Másodszor özvegy Borkomány Annát (mh. 1896. jún. 22., 74. éves korában), mint özvegy, 54 éves földész vette feleségül.

A szabadságharc alatt hol harcolt és milyen alakulatban szolgált, nincsenek források. Annyi ismert, hogy volt honvédként 1890-ben a Rikánbelői Honvédegylet tagja volt, Egerpatakon élt, ő volt a halottkém. Haláláig „mint rokkant honvéd, nyugdíjat élvezett”.

MIKÁR Zsigmond 1891, 258; KÁL, Fond 550, S–Sz, sz. n; SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 15v, nr. 44, fol. 38r, nr. 45, fol. 49v–50r, nr. 46, fol. 256v–257r, 264v–265r.

Dénes Sámuel (1823. dec. 21. – ?, Egerpatak) – *községi*. Református vallású. Apja Dénes Ádám, anyja Basa Debora. Feltehetően 1907 után hunyt el Egerpatakon.

Arról, hogy hol harcolt a szabadságharc alatt és melyik alakulatban szolgált, nincsenek adatok. Honvédigazolványát, mint több más háromszéki társának, csak 1894-ben állították ki, ezt azonban az illetékes helyen nem fogadták el. Erről az Országos Honvédségélyező Egylet kezelőhivatala 1894. jún. 11-i dátummal, az 4825. számú átiratában tudatta Sepsiszentgyörgyön a háromszéki alispáni hivatalt. Arra hivatkoztak, hogy a miniszterelnök jelenlétében hozott 1893. szeptember 28-i határozat szerint honvédnegyűdjára csakis azok jogosultak, akik 1893-ig megkapták honvédigazolványukat. A többiek 1848/49-ben kiállított sorozólajstrommal vagy, ennek hiányában, hivatalos közegek előtt esküt tett volt honvédek tanúvallomásaival igazolhatják jogosságukat a honvédnegyűdjára.

Nyugdíjazása ügyében a Sepsí járási főszolgabíró eljárta. Az 1894. aug. 4-i 5977. számmal ellátott átiratát, melyben kihangsúlyozta, hogy „1848–49-ből állítási lajstrom” a főszolgabíróságon nincs, azonban a kívánt „1848-as honvéddel felvett nyomozati jegyzőkönyvet”, vagyis az esküt tett volt honvédek jegyzőkönyveit „a leadott ügyiratokkal együtt” felterjesztette az alispáni hivatalhoz. Ezeket 7 db záradékkal, az alispántól 1894. aug. 10-én 13136/894. iktatószámmal ellátva, visszaküldték Budapestre. Arról, hogy ott hogyan bírálták el kérelmét, nincsenek adatok.

SÁL, Fond 9, 560. doboz, III/142–1894, fol. 350, 351, 352v, 384r; Fond 105, nr. 43, fol. 15r.

†Fazakas József – Hősi halált halt. Kilitét nem sikerült azonosítani. Feltételezhető, hogy szülei azonosak szacsvai providus, azaz jobbágy renden lévő Fazakas Ferencel, aki 1822. január 29-én Egerpatakon vette feleségül néhai ifjabb Izsák Sámuel hajadon lányát, Izsák Sárát. Apja 1853. szeptember 6-án „egy lezuhanó fa által szerencsétlenül összezúzatván” halt meg.

„1849. aug. 12., Szabad polgár Fazakas Josef 19 éves ifjú legény a hadba Nyergesen az ágyú golyóbis által lövettet meg – eltemettetett ott – prédikáltattak szülei itthon.”

Ezek szerint több mint valószínű, hogy 1849 nyarán Tuzson János honvédnagy parancsnoksága alatt harcolt szülőföldje védelmében.

SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 28r, nr. 44, fol. 61r, 62v; Székely Nemzet, 1883/170.

Fejér Ignác (ker. 1802. dec. 8., Egerpatak – 1871. febr. 2., Egerpatak) – *bizottmányi elnök, falusbíró*. Református vallású. Apja lófő székely Fejér Pál. Anyja nagyborosnyói Kónya Ágnes. Feltehetően azzal a Fejér Ignáccal azonos, kit az egerpataki lelkész, Csizsér Gábor esketett össze „háromszori kihirdetés után” Ütő Teréziával 1827. jún. 18-án.

1849-ben egerpataki falusbíró és a helybeli élelmező bizottmány elnöke, akinek feladata a faluból begyűjtött élelem

és egyéb rovatok tárolása, azoknak a Háromszéken állomásozó honvédség számára való elszállítása volt.

ALBERT Ernő 1999, 188; SZNM, K, Nygy. 1848–49; SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 9r, 30r, nr. 45, 138–139.

Fejér Mihály (ker. 1827. jún. 5., Egerpatak – 1895. jún. 27., Egerpatak) – *közüvitész*. Református vallású. Apja Fejér József, anyja Csuzi Erzsók. 1855. ápr. 9-én nősült, neje Kis Terézia (szül. 1830 körül).

Csiszér Gábor szerint Bölcs Sándor 11. Székely huszárezredbeli kapitány parancsnoksága alatt szolgált. Ezek szerint részt vett Bem oldalán Észak-Erdély, majd Temesköz felszabadításában. Ezrede Bánságban maradt osztályánál, a 2. században szolgált a fegyverletételig.

1890-ben napszámos, mint volt honvédet és a Rikánbelői Honvédegylet tagját tartották nyilván. Haláláig, „mint rokkant 1848/49. évi honvéd nyugdíjat élvezett”. 1895-ben özvegye és egy férjhez ment lánya élt.

SÜLI Attila 2017, 263; MIKÁR Zsigmond 1891, 259; BONA Gábor 2008, I, 208; SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 19r, nr. 46, fol. 256v–257r.

Izsák Ferenc (1817 körül, Egerpatak – 1886. febr. 11., Egerpatak) – *közüvitész*. Református vallású. Az anyakönyv hiányos volta miatt csak feltételezhető, hogy az ő apja volt Izsák Ferenc főstrámsztemester, anyja pedig nagyborosnyai Magyarosi Juliánna. Ez esetben szülei 1801. július 25-én esküdtek Egerpatakon, apja 1822-ben jubilátus strámsztemester, majd néhány évre rá, 1826-ban a felsőtömösi harmincadnál „contumáz”, vagyis vesztgázri hivatalnok, és élete 83. évében, 1854. augusztus 19-én hunyt el, Egerpatakon. Felesége, Berde Ágnes élete 50. évében halt meg 1871. szeptember 20-án.

1848 nyarán feltehetően a 11. Székely huszárezred Délvidékre kivezényelt osztálya egyik századában szolgált. Csiszér Gábertől ismert, hogy 1849-ben, mikor Versecről Temesvár felé vonultak, útközben találkoztak az onnan jövő, mint írta, „az éppen hazamenőben levő két községembeli régi huszárral Kis Ferenc[cel] és Izsák Ferenc[cel], kik terhes családjuk támogatása végett engedelmet nyertek a hazamenetelre.”

Arról, hogy 1849 nyarán az oroszok betörésekor részt vett az ütközetekben, nincsenek forrásaink.

Élete végéig szülőfalujában gazdálkodott. Halálakor a lelkész neve után bejegyezte, „volt lófőszékely családtagja [volt]. Az elhunytaknak 3 fiú, egyik bárgyú, és egy kiházasodott leánygyermek maradt” hátra.

SÜLI Attila 2017, 262; SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 11r, 14r, 18v, 21v, nr. 44, fol. 63r, nr. 45, fol. 69v–70r, nr. 46, fol. 98v–99r.

Izsák István (I.) (ker. 1802. dec. 9., Egerpatak – 1876. aug. 28., Egerpatak) – *hadnagy*. Református vallású. Apja Izsák Pál. 1821. márc. 26-án nősült Egerpatakon. Felesége, Izsák Rákkel 86. éves korában mint „nyugdíjas prófoszné” hunyt el Egerpatakon 1888-ban. Nyolc gyermeknek volt az apja, kik közül János mint huszár főhadnagy harcolt a szabadságharcban, Pál pedig hősi halált halt.

1821-ben frajter, azaz őrzetű. Egy időben a sepsiszentgyörgyi (katonai) elemi iskola, vagyis a „norma” tanítója. 1849 áprilisában Sepsiszentgyörgyön foglár, a „4. honi században” szolgált. Május 16-ával hadnagy lett a 11. Székely huszárezrednek a brassói hadosztályánál alakuló alezredesi osztályában.

Mint nyugalmazott börtönfelügyelő hunyt el. Halálakor az özvegye, két fiú- és két lánygyermek élt. Özvegye kegyenyugdíjat élvezett. Fiai állami szolgálatban, a távírda-igazgatóságnál dolgoztak.

BONA Gábor 1998, II, 107; DEMETER Lajos – DEMETER László 2008b, 116; SÜLI Attila 2017, 262; SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 6v, 27v, nr. 45, fol. 168v–169r, nr. 46, 234r–235v.

Izsák István (II.) (ker. 1824. júl. 10., Egerpatak – 1913. szept. 30., Egerpatak) – *közüvitész*. Református vallású, lovas katonai család sarja. Apja Izsák István, anyja Szabó Mária. 1847. szept. 19-én nősült Egerpatakon. Felesége, nemes Kónya Anna, aki 1904. ápr. 20-án halt meg, 77. éves korában.

Arra, hogy hol harcolt és melyik alakulatban szolgált, nincsenek adatok. Az anyakönyvi bejegyzésből ismert, hogy özvegyen hunyt el, haláláig „honvéd kegyenyugdíjas” volt.

SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 16r, nr. 44, fol. 40. és 68, nr. 46, 294r–295, nr. 47, fol. 97v–98r.

Izsák János (ker. 1828. ápr. 25., Egerpatak – 1861. aug. 8., Egerpatak) – *huszár főhadnagy*. Református vallású. Apja, Izsák István frajter, majd a szabadságharc honvéddhadnagya. Anyja Izsák Rákkel. Testvér Izsák Pállal, ki nagyenyedi diák volt, mikor a honvédek közé állt és hősi halált halt.

A 11. Székely huszárezredben szolgált, Csiszér Gábor szerint Bölcs Sándor századkapitány parancsnoksága alatt, aki ezrede Bánságban maradt osztályánál, a 2. századnak volt a századparancsnoka. Ezek szerint részt vett Bem oldalán Észak-Erdély, majd Temesköz felszabadításában. A fegyverletételig Bánságban maradt.

Hazakerülése után az anyakönyv bejegyzés szerint cs. kir. hivatalnok volt. Fiatalon halt meg, tifuszban.

BONA Gábor 1998, II, 107; SÜLI Attila 2017, 262; SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 19v, nr. 45, fol. 54v–55r.

Izsák Pál – közüvitész (?). Hősi halált halt. Arról, hogy melyik alakulathoz állt be honvédek és hol esett el, nincsenek adatok. Az anyakönyv hiányossága miatt csak feltételezhető, hogy azonos az 1825 augusztusában született Izsák Pállal. Eszerint apja Izsák István frajter, 1848/49-es honvéddhadnagy, anyja Izsák Rákkel. Ő a második Pál volt a családban. Az első 1823. jan. 6-án tartották keresztvíz alá, és feltehetően mint csecsemő halt el.

Ha pedig azzal az egerpataki Izsák Pállal azonos, aki 1848-ban a nagyenyedi kollégium diákja volt, akkor feltehetően 1830–33 között született, de nincs bejegyezve keresztelője az anyakönyvbe.

JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István 1979, 251; Székely Nemzet, 1883/170; SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 13v, 16v.

Kis Ferenc (1812 körül – 1887. máj. 2., Egerpatak) – *közüvitész*. Református vallású. Apja székely lovas katonai Kis Sándor. Felesége, Kis Mária szintén huszár renden lévő volt, kinek apja, Kis Ferenc 1834-ben, mikor egybekeltek, már néhai.

Felesége, Kis Mária élete 45. évében, 1860. március 4-én hunyt el. Másodszor 1861. július 1-jén Sepsiszentgyörgyön nősült. Ekkor 51. éves földész, „volt lófőszékely”. Felesége özv. Kiss Istvánné Benkő Ágnes.

1848 nyarán feltehetően a 11. Székely huszárezred Délvidékre kivezényelt osztálya egyik századában szolgált. Csiszér Gábertől ismert, hogy 1849-ben, mikor Versecről Temesvár felé vonultak, útközben találkoztak az onnan jövő, mint írta, „éppen hazamenőben levő két községembeli régi huszárral Kis Ferenc[cel] és Izsák Ferenc[cel], kik terhes családjuk támogatása végett engedelmet nyertek a hazamenetelre.”

Arról, hogy 1849 nyarán az oroszok betörésekor részt vette-e az ütközetekben, nincsenek forrásaink.

SÜLI Attila 2017, 262; SÁL, Fond 105, nr. 44, fol. 30v, nr. 45, fol. 35v–36r, 51v–52r, nr. 46, fol. 100v–101r.

Kiss György (1818 körül – 1875. ápr. 20., Egerpatak) – *hadnagy*. Református vallású. Felesége, Pál Rózália élete 68. évében, 1896. ápr. 2-án, Bodolán élő fiánál, Kis Lajos tanítónál halt meg, de Egerpatakon temették el.

Az anyakönyvi bejegyzés szerint fia, Lajos keresztelesekor 1850. október 20-án a lelkész azt írta be, hogy őrmester volt. Ez azt feltételezi, hogy a szabadságharc előtt a 15. (2. székely) határőrezredben szolgált. A szabadságharcban 1849-ben a 86. honvédszászlóaljban harcolt. Részt vett a Töröcsvári-szoros védelmében, majd – feltételezhető – zászlóaljparancsnoka, Tuzson János oldalán – Háromszék védelmében, a moldvai betörésben, az 1849. augusztus 1-jei nyergestetői ütközetben.

A szabadságharc után szülőhelyén gazdálkodott. 1873-ban, mikor a 19 éves fia, Albert meghalt, a falu lelkésze, Csiszér Gábor úgy jegyezte be, mint honvéd hadnagyot. Élete 57. évében tüdőbetegségben hunyt el, „özvegyet, egy nagykorú fiú és egy kiskorú lánygyermeket hagyott hátra”.

Halála után felesége, amíg még élt, rokkant nyugdíjat élvezett.

BONA Gábor 1998, II, 226; ORBÁN Balázs 1873, 193; SÁL, Fond 105, nr. 44, fol. 19r, nr. 45, 72v–73r, 78v–77r, nr. 46, fol. 146v–147r.

Kiss Károly (1818. dec. 12., Mátisfalva? – 1902. márc. 8., Egerpatak) – *tüzér tizedes*. Református vallású. Apja, Kiss Pál Bodolán, 1813-tól Mátisfalván volt lelképásztor, 1820. április 22-én hunyt el. Anyja, a székelyudvarhelyi születésű Letenyey Rebeka (1783 körül – 1868. ápr. 20.) férje halála után Egerpatakon lakott, ahol az apát meg nem nevezve, egy fiúgyermeknek adott életet, ki a keresztségben 1827. jún. 25-én az István nevet kapta. Az említett féltestvérén kívül édestestvérei: Zsuzsánna (szül. 1808. márc. 3.), Pál (szül. 1811. febr. 25.), József (szül. 1814. nov. 20.) és Lajos (szül. 1816. júl. 3.).

A szabadságharc ideje alatt, hogy hol és melyik alakulatnál szolgált, nincs igazoló forrásunk, a Honvéd segélyalap nyilvántartásából annyi ismert csak, hogy tüzér tizedes volt, 1868-ban 49. éves, Egerpatakon élt. Özvegyen hunyt el.

MNL OL, K 57, 2825/2868; SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 19r; nr. 44, fol. 41v, nr. 45, fol. 63r–64v, nr. 46, fol. 286v–287r.

Kis Zsigmond, id. (ker. 1827., Egerpatak – 1890. okt. 24., Egerpatak) – *őrmester*. Születése pontos dátuma és szüleinek neve meghatározhatatlan, ugyanis ugyanabban az évben két egerpataki Kis családban is kereszteltek egy-egy Zsigmond nevű gyermeket. Egyiket január 16-án (apja gyalogkatoná Kís Ferenc, anyja Dénes Mária), a másikat szeptember 19-én (szülei: Kis László és Kis Ágnes).

Ahhoz, hogy melyik zászlóaljban szolgált és hol harcolt, nincsenek források. Csiszér Gábor révén annyi ismert, hogy 1849. augusztus 18-án Dévánál tette le a fegyvert.

1890-ben, mint volt honvédet, napszámosként tartották nyilván, aki a Rikánbelői Honvédegylet tagja volt. Halálakor a következőt jegyezte meg róla a helybeli lelkész, a már említett Csiszér Gábor: „ős székely, volt egyházköri jegyző, 64. éves, előbb kitűnő tanító, honvéd, besorozott katona, később jegyző, végül zuhlott szegény ember.”

MIKÁR Zsigmond 1891, 251; SÜLI Attila 2017, 266; SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 18r. és 19r, nr. 46, fol. 105v–106r.

✠**Kocsis József** (ker. 1823. júl. 24., Feldoboly? – 1849. aug. 6., Nagycsűr?) – *közüvitész*. Református vallású. Apja gyalogkatoná Kotsis Elek, anyja Mircse Juliánna. Egerpatakra nősült 1845. január 1-jén. Felesége, providus, azaz jobbágy renden lévő Fazakas Sára. Két fiúgyermek született: István 1846. szeptember 28-án, József 1848. december 22-én.

„A magyar táborba katonának vitetett, és oda maradtott.” 1849. augusztus 6-án esett el az oroszok elleni csatában.

Felesége 1853. ápr. 19-én, 25 éves korában egyházi engedéllyel egerpataki Simon János volt honvédhez ment férjhez.

1861-ben egykori felesége napszámos munkából, szegényesen élt és tartotta el a két kiskorú árvát, Istvánt és Józsefet. Ezért a háromszéki Rikánbelői Honvéd Segélyező Egylet az árvák közül Istvánt 3 Ft, Józsefet pedig 5 Ft segélyre irányozta elő. Arról, hogy megkapták-e a császári hatalom által néhány hónap működés után betiltott egylettől az előírányozott összeget, nincsenek adatok.

MNL OL, K 57, 2825/2868; SÁL, Fond 105, nr. 44, fol. 15v, 17v, 38v, 47r, nr. 296, fol. 12r; Fond 89, fasc. IV, fol. 75.

Kónya Albert – *közüvitész*. 1890-ben napszámos, Egerpatakon élt, és mint volt honvéd, a háromszéki Rikánbelői Honvédegylet tagja volt. Kilitét nem sikerült beazonosítani.

MIKÁR Zsigmond 1891, 263.

✠**Kónya Elek** (ker. 1830. okt. 2., Egerpatak – 1849, ?) – *közüvitész* (?). Hősi halált halt. Református vallású. Az egerpataki anyakönyvben a faluból kivonult, „táborba elestek és meg holtak” nevei között szerepel. Azok nevét, akik Egerpatakról vérükkel áldoztak a szabadságért, idősebb Csiszér Gergely, a falu akkori papja örököltette meg az anyakönyvben, mintegy lezárásaként az 1849. évi elhunytak nevei és temetések után. Ebből derül ki, hogy a Kónya család nemesi ágából származott. Így az ugyanabban az évben született két Kónya Elek közül őt 1830. okt. 2-án keresztelték. Apja nemes Kónya Sámuel, anyja Gazda Rákhel volt.

Székely Nemzet, 1883/170; SÁL, Fond 105, nr. 44, fol. 1r, 61r.

✠**Kónya Ferenc (I.)** (1819 körül – 1849, ?) – *közüvitész* (?). Hősi halált halt. Református vallású. Az anyakönyv hiányossága miatt szüleit nem lehet kikutatni. Családja a gyalogkatonarendhez tartozott. Mint 25 éves ifjú legény vette feleségül 1844. február 19-én az akkor 22 éves egerpataki Ütő Máriát. Két fiúk született: József (1845. márc. 19.) és Sándor (1849. ápr. 2.).

A szabadságharcban, hogy melyik alakulatban és hol harcolt, nincsenek rá adataink. Az anyakönyvből annyi ismert, hogy 1849-ben esett el.

Özvegye 1851. december 18-án Egerpatakon másodszor laborfalvi Berde Miklóshoz ment férjhez.

Székely Nemzet, 1883/170; SÁL, Fond 105, nr. 44, fol. 14r, 17v, 34r, 38r, 61r.

Kónya Ferenc (II.) (ker. 1827. máj. 28., Egerpatak – 1897. okt. 9., Egerpatak) – *közüvitész*. Református vallású. Egyértelműen nem sikerült beazonosítani. Legvalószínűbb, hogy az ő apja Kónya Ádám gyalogkatoná, anyja pedig Dénes Éva. Szülei 1825. január 16-án esküdtek Egerpatakon. Ő 1860. június 19-én Szántó Máriát (1837 körül – 1898. aug. 20.) vette feleségül.

Adatok hiányában, hogy melyik alakulatban szolgált és hol harcolt, nincsenek rá források. 1890-ben, hasonlóan 1893-ban is, mint Egerpatakon lakó földművest tartották nyilván, aki volt honvédként a Rikánbelői Honvédegyletnek a tagja.

MIKÁR Zsigmond 1891, 263; KÁL, Fond 550, S–Sz, sz. n; SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 19r, nr. 45, fol. 70, nr. 46, fol. 121v–122r.

Kónya Gergely – *közüvitész*. Csiszér Gábor említi visszaemlékezésében, ő is azok közé tartozott, aki a dévai fegyverletétel után megszökött Gyulafehérvárról, ahová a császári seregbe való besorozásra vitték, s kiből később sepsiszentgyörgyi járásbíró lett. Feltehetően nagyborosnyói nemes Kónya Antal és Simon Róz-

lia 1829-ben kereszteszt fiával azonos, ki mint királyi járásbíró, élete 51. évében, 1880. szeptember 13-án, Kovásznán hunyt el.

SÜLI Attila 2017; SÁL, *Fond 105, nr. 145, fol. 2v, nr. 277, fol. 9r–10r; SZNM, K, Gyj. törzsgy.*

Kónya János – *közüvitéz*. 1848 októberétől a 12. honvédszászlóalj önkéntese. Református vallású. Kilitét egyértelműen nem sikerült kideríteni. Feltehetően azonos az 1830. júl. 16-án kereszteszt Kónya Jánossal, kinek apja Kónya Mózes gyalog katona, anyja Baló Mária volt.

GAGYI Zoltán 2001, 173; SÁL, *Fond 105, nr. 44, fol. 2r.*

Kónya Sándor (ker. 1825. aug. 7., Egerpatak – 1895. júl. 12., Egerpatak) – *örmmester*, Mikár Zsigmond szerint *közüvitéz*. Református vallású. Apja Kónya Pál.

A szabadságharc végéig a 86. honvédszászlóaljban szolgált. A Mikár-féle nyilvántartásban 1890-ben mint egerpataki földművest tartották nyilván, aki volt honvédként a Rikánbelőli Honvédegyletnek volt a tagja. Az egykori Kolozsvári Ereklémúzeum iratgyűjteményében található, 1893-ban kiállított igazolvány szerint a 86. honvédszászlóaljban *örmmester* volt. Rangját igazolja Csiszér Gábor egerpataki lelkes anyakönyvi bejegyzése, aki a halálesetkor megörököltette, hogy az elhunytak az özvegyén kívül a faluban egy élő fiú-, 3 elhunyt lánygyermekét, 12 unokáját tartották számban, s „mint rokkant 1848/9-beli honvéd *örmmester* nyugdíjat élvezett”.

MIKÁR Zsigmond 1891, 263; MNL OL, K 257/3. és KÁL, *Fond 550, S–Sz, sz. n.; SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 28v, nr. 44, fol. 42r, nr. 46, fol. 256v–257r.*

Maksai Dávid (ker. 1826. okt. 9., Egerpatak – 1900. márc. 25., Egerpatak) – *közüvitéz*. Református vallású. Apja providus, azaz jobbgy renden lévő Maxai (Maksai) Ferenc, anyja zágoni születésű Gödri Zsuzsánna. Szülei 1823. január 1-jén esküdtek Egerpatakon. Apja 1882-ben halt meg, élete utolsó nyolc évét teljes vakságban élte le.

Kétszer nősült. Először 1849. december 26-án bikfalvi Kitsin Annát vette feleségül. Második felesége Fazakas Ágnes volt, aki 1913. március 23-án hunyt el Egerpatakon.

A szabadságharcban honvéd huszárként harcolt, feltehetően a Mátyás-huszárezred kötelékében. 1890-ben mint egerpataki napszámost tartották nyilván, aki volt honvédként a Rikánbelőli Honvédegylet tagja volt.

MIKÁR Zsigmond 1891, 264; SÁL, *Fond 105, nr. 43, fol. 18r, nr. 46, fol. 90v–91r, 280v–181r; nr. 47, 96–97.*

Márk József (ker. 1823. szept. 15., Egerpatak – ?, ?) – *huszár káplár*. Református vallású. Székely huszár katona család sarja. Apja Márk József. Anyja Isák (Izsák) Trézsia (Terézia). Testvérei: Antal (ker. 1821. aug. 5.), Zsigmond (ker. 1827. febr. 11.), Zsófia 1831. szept. 20.). 1843. november 29-én „dispensatio mellett összeeskettetett” a 16 éves gyalog katona renden lévő Berde Sárával.

Csiszér Gábor visszaemlékezésében tesz említést arról, hogy 1849-ben Bölcs Sándor 11. Székely huszárezredbeli kapitány parancsnoksága alatt szolgált. Ezek szerint részt vett Bem oldalán Észak-Erdély, majd Temesköz felszabadításában. Ezrede Bánságban maradt osztályánál, a 2. században szolgált a fegyverletételig. Feltehetően 1907 után halt meg.

SÜLI Attila 2017, 263; SÁL, *Fond 105, nr. 43, fol. 12r, 14v, 18v, nr. 44, fol. 2r, 37r.*

Márk Mihály (ker. 1828. okt. 6., Egerpatak – 1910. okt. 22., Egerpatak) – *közüvitéz*. Református vallású. Apja Márk Sámuel (1802 körül – 1872. ápr. 15.), anyja Dávid Trézsia.

Arról, hogy melyik alakulatban szolgált a szabadságharc alatt és hol harcolt, nincsenek források. Annyi ismert, hogy 1890-ben mint földműves élt, és volt honvédként a háromszéki Rikánbelőli Honvédegylet tagja. A földművelés mellett asztalos a falujában. Özvegyemberként halt meg.

MIKÁR Zsigmond 1891, 264; SÁL, *Fond 105, nr. 43, fol. 20v, nr. 45, fol. 70v–71r, nr. 47, fol. 94v–95r.*

Módi Pál (ker. 1826. febr. 26., Egerpatak – 1895. dec. 21., Egerpatak) – *közüvitéz*. Református vallású. Apja Módi Elek, anyja Majos Anna. Szülei 1814. március 31-én esküdtek Egerpatakon.

Mint „szabad polgárt”, 1849. június 25-én a 22. éves Simon Rebekával „összve eskették, [mert] táborba kelletvén menni, Nimet Josef és Bitai Ferentz előtt.” Első felesége feltehetően elhunyt, mert 1850. július 3-án másodszor nősült, szacsvai Földes Juliannával.

Feltehetően részt vett 1849-ben Háromszék oroszok elleni csatáiban. 1890-ben földművesként és volt honvédként a Rikánbelőli Honvédegylet tagja volt. Az 1893-ból fennmaradt irat szerint Egerpatakon élt, honvédnnyugdíjat élvezett.

MIKÁR Zsigmond 1891, 265; KÁL, *Fond 550, S–Sz, sz. n.; SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 17v, 24v, nr. 44, fol. 41v, 42v, nr. 46, fol. 115v–116r.*

Nagy László, másképp Butuk (1820 körül, ? – 1897. jan. 9., Egerpatak) – *közüvitéz*. Református vallású jobbgy családból származott. Miután „három egymást következő vasárnapokon kihirdették”, 1844. január 4-én megesküdött providus, azaz jobbgy renden lévő 20. éves Bodola Annával. Felesége meghalt 1893. január 6-án.

Azt, hogy 1848–49-ben hol harcolt és melyik alakulatban szolgált, nincsenek adatok. Annyi ismert, hogy 1890-ben mint egerpataki volt honvéd és napszámost tartották nyilván, aki a háromszéki Rikánbelőli Honvédegylet tagja volt.

MIKÁR Zsigmond 1891, 266; SÁL, *Fond 105, nr. 44, fol. 37v, nr. 46, fol. 107v–108r, 118v–119r.*

Német József (ker. 1828. okt. 19., Egerpatak – 1849, ?) – *közüvitéz* (?). Református vallású. Apja Német József, anyja Izsák Debora.

Az anyakönyvi bejegyzésből arra lehet következtetni, hogy 1849-ben a Háromszékre törő cári csapatok elleni valamelyik ütközetben esett el és halt hősi halált.

Székely Nemzet, 1883/170; SÁL, *Fond 105, nr. 43, fol. 20v, 28v, nr. 44, fol. 61r.*

Simon György (ker. 1828. máj. 4., Egerpatak – ?, ?) – *közüvitéz* (tizedes?). Református vallású, apja Simon Ferenc, anyja Német Julianna. Felesége unitárius vallású Fülöp Mária, aki 1893. január 19-én halt meg.

A szabadságharc alatt végig szolgált. Az ütközetek egyikében megsebesült. Élete végéig rokkant. 1890-ben mint napszámos volt honvéd tartották nyilván, aki a Rikánbelőli Honvédegylet tagja volt. 1893-ban még élt, ekkor honvéd tizedesként említik, feltehetően 1907 után hunyt el.

MIKÁR Zsigmond 1891, 268; KÁL, *Fond 550, S–Sz, sz. n.; SÁL, Fond 105, nr. 43, fol. 19v, nr. 555, fol. 149v–150r.*

Simon János (ker. 1830. ápr. 15., Egerpatak – 1892. nov. 27., Egerpatak) – *közüvitéz*. Református vallású. Apja Simon József, anyja Keresztes Klára. Nősült 1853. április 19-én „az Sepsi quindenalis szék felmentvénye mellett”, ugyanis jövendőbelije, Fazakas Sára, előbb a „magyar Táborba katonának vitetett és oda maradt” hősi halált halt Kotsis József honvédeknek volt a felesége.

Ahhoz, hogy melyik alakulatban szolgált és hol harcolt, nincsenek források.

1890-ben mint egerpataki illetőségű napszámost és volt honvédet tartották nyilván, aki a háromszéki Rikánbelőli Honvédegylet tagja volt. Mint özvegy földész hunyt el szülőfalujában.

MIKÁR Zsigmond 1891, 268; SÁL, *Fond 105, nr. 44, fol. 1r, 47r, nr. 46, fol. 139v–140r.*

Simon József (1824. aug. 11., Egerpatak – 1902. dec. 26., Angyalos) – *közüvitéz*. Református vallású. Apja egerpataki Simon András, anyja Fejér Ágnes. Az Angyaloson élő, rétyi születésű, 18 éves Virág Juliannát (1829 körül – 1905. dec. 2.) 1850. május 7-én vette feleségül. Összesen kilenc gyermekük született. Őt kiskorában meghalt. A felnőtt kort négyen érték meg.

Arról, hogy melyik alakulatban szolgált és hol harcolt, nincsenek források. 1890-ben mint volt honvédet angyalosi napszámosként tartották nyilván, aki a Rikánbelőli Honvédegylet tagja volt.

Honvédigazolványát, mint több háromszéki társának, csak 1894-ben állították ki, ezt az illetékes helyen nem fogadták el. Ezért vele kapcsolatban is az Országos Honvédségélyező Egylet kezelőhivatala 1894. szeptember 17-én kelezett 5952. számú átíratában arról tudatta Sepsiszentgyörgyön a háromszéki alispáni hivatalt, hogy az érintett honvédnegyedjait nem élvezhet. Az átíratban arra hivatkoztak, hogy a miniszterelnök jelenlétében hozott 1893. szeptember 28-i határozat szerint honvédnegyedjára csak azok jogosultak, akik 1893-ig megkapták honvédigazolványukat. Ezért, ha a honvédnegyedjára igényt akar tartani, akkor 1848/49-ben kiállított sorozólajstrommal, ennek hiányában hivatalos közegek előtt esküt tett volt honvédek tanúvallomásaival igazolhatja jogosságát. Ügyében a Seps-i járási főszolgabíró eljár, és 1894. okt. 17-én honvédnegyedjéi kérvényét, az igényelt volt honvéd bajtársak tanúvallomási jegyzőkönyvével 7597. szám alatt elküldte az alispáni hivatalhoz, ahonnan 1894. okt. 24-én 18093/894. iktatószámmal ellátva fel is terjesztették Budapestre. Feltételezhető, hogy az illetékes helyen pozitívan bírálták el a folyamodványt, és haláláig honvédnegyedjait élvezett.

MIKÁR Zsigmond 1891, 268; DEMETER Lajos – DEMETER László 2010, 320; AREL, *akv. III., 2; SÁL, Fond 9, 561. doboz, III/142–1894, fol. 191, 192, 193v, 209v; Fond 105, nr. 40, fol. 40r, 42r, 44r, 48r, 84v, 85r, nr. 41, fol. 6v–7r, 10v–11r, 18v–19r, 41v–42r, 44v–45r, 47v–48r, 49v–50r, 54v–55r, nr. 42, fol. 107v–108r, nr. 43, fol. 16r, nr. 43, fol. 16r.*

Űtő Gábor (? , Egerpatak – 1848. okt. 25., Magyarsáros) – *közüvitéz* (?). Egerpataki Dénes Józseffel együtt „a táborba elestek és meg holtak 1848-ban” Magyarsárosnál. Kilétét az anyakönyv hiányos volta miatt nem sikerült beazonosítani. Feltételezzük, hogy 1809–1820 között született.

Székely Nemzet, 1883/170; SÁL, Fond 105, nr. 44, fol. 61r.

Űtő Mihály (ker. 1825. okt. 19., Egerpatak – 1883. jan. 27., Mezőkók) – *közüvitéz*, később gazdatiszt. Egykori lőfő családból származott. Református vallású. Apja Űtő Mihály lovas katona. Anyja, Kis Mária élete vége felé fiánál, Mihálnál élt Alsórakoson. Itt is halt meg élete 83. évében 1875. augusztus 11-én. Komollón házassodott, 1856. január 29-én. Felesége, „komollói darabont székely” Kerestély Mária élete 78. évében, 1916. április 3-án, Egerpatakon hunyt el.

A szabadságharc ideje alatt a 11. Székely huszárezredben szolgált, Csiszér Gábor szerint Bölcs Sándor századkapitány parancsnoksága alatt, aki ezrede Bánságban maradt osztályánál,

a 2. századnak volt a századparancsnoka. Ezek szerint részt vett Bem oldalán Észak-Erdély, majd Temesköz felszabadításában. A fegyverletételig Bánságban maradt.

A szabadságharc után hazatért falujába. Feltehetően az 1850-es évek vége felé került át családjával Alsórakosra, ahol anyja halálakor 1875-ben még életben volt. Később a tordai járásban lévő Mezőkókra került, ahol gazdatiszt. Itt hunyt el tüdőgyulladásban, 58 éves korában.

SÜLI Attila 2017, 263; SÁL, *Fond 105, nr. 45, fol. 78v–79r, nr. 46, fol. 93v–94r, nr. 47, fol. 100v–101r, nr. 250, fol. 62v.*

ŰWitkay (Vitkai, Vitkay) József (1809, Egerpatak – 1849, ?) – *százados*. Nemesi származású. Református vallású. A család felmenője, Vitkai László az 1680-as években került Háromszékre, előbb Bitán, majd Angyaloson, végül Szacsván, illetve Sepsimagyaroson volt lelkipásztor. Egy újabb Vitkai László, feltehetően a fia, 1752 előtt Sepsibesenyő, 1752-től Oltszem lelkésze volt. Ennek fia lehetett idősebb Vitkai József, aki 1757-ben subscriált Székelyudvarhelyen, a Református Kollégiumban, és az 1770-es évektől Egerpatakon tanító, feltehetően haláláig, az 1790-es évek első feléig. Berecz József, Háromszék vármegye tanfelügyelőségi titkár 1893-ban kiadott könyvében feljegyezte róla, hogy magyarországi származású nemesi család sarja volt, akinek két fivére a francia háborúknak esett el, így tekintélyes vagyont örökölt, „gyermekait kiváló gondnal nevelte”. Egyik fia, Vitkai Ferenc (1771 körül – 1836. máj. 26.), Vitkay József apja, 1806-ban zászlótartó, 1811-ben hadnagy, végül „pensionatus kapitány” Egerpatakon. Vélhetően az ő lánytestvére, vagyis József nagynénje Vitkai Anna, aki 1804. március 12-én barátosi Mircse Józsefhez ment feleségül.

Testvérei: Kata, Ferenc és Zsigmond. Vitkai Katáról anynyi ismert, hogy lányanyaként 1844-ben egy fiút szült, Istvánt. Bátyja, Ferenc (ker. 1806. dec. 16. – 1883. júl. 13.) Egerpatakon élt. Feleségétől, Thury Júliától 1854-ben egy fia született, Gábor, aki néhány hónaposan meghalt. Viszonylag korán veszítette el a feleségét is, mert halálakor Csiszér Gábor egerpataki református lelkész azt jegyezte fel róla, hogy „volt királybíró a Schmerling alatt [1861. nov. 5. – 1865. júl. 27.] Orbaiban [Orbaiszék], földbirtokos, végül világtalan szegény”, „az elhunytban Egerpatakon a Witkai család kihalt.” Öccse, Zsigmond (ker. 1811. febr. 16., Páké) katonai pályára lépett, 1828-tól folyamatosan szolgált, 1847-től alszázados a 15. (2. székely) határőrezredben, részt vett a szabadságharcban, Dévánál tette le a fegyvert, 1850-ben előbb halálra, majd várfogságra ítélték, 1852-ben kegyelemmel szabadult. 1884-ben Kézdioroszfaluban élt.

Hasonlóan az apjához és akárcsak öccse, a katonai pályát választotta. 1823-tól folyamatosan 1843-ig a 15. (2. székely) határőrezredben, majd a 33. gyalogezredben szolgált. Nyugalmasított hadnagyként hagyta ott a császári hadsereget. 1848 novemberétől részt vett Háromszék önvédelmi harcában. 1849. február 21-től főhadnagy a 15. (2. székely) határőrezredben, a hónap végén közreműködött Észak-Erdélyben Urban alezredes csapatainak kiverésében. Április 30-tól századosként léptették elő a 2. (székely) határőrvédszázalójában, a besztercei hadosztálynál. 1849-ben meghalt, halálának körülményeit nem ismerjük. A már említett Berecz Gyula szerint hősi halált halt.

BERECZ Gyula 1893, 94; BONA Gábor 1988, 649; NAGY Sándor 1896, XVIII; BONA Gábor 2008, II, 535; SÜLI Attila 2005, 131; TÓTH Levente 2013, 141; SÁL, *Fond 105, nr. 43, fol. 10r, 22v, nr. 44, fol. 13r, 22r, 55v, 63r, nr. 46, fol. 93v–94r, nr. 507, fol. 25v.*

Levéltári források

- Angyalosi református egyház levéltára (AREL)
akv. III.: *Az angyalosi református egyház anyakönyve 1903-tól*, III. rész
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)
K 57: *Belügyminisztérium: Honvéd Segélyező alap (1867–1872)*
- Romániai Országos Levéltár Kolozs Megyei Hivatala, Kolozsvár – Arhivele Naționale ale României Serviciul Județean Cluj (Kolozsvári állami levéltár – KÁL)
Fond 550: *Kolozsvári Ereklémúzeum iratai*
- Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy – Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár – SÁL)
Fond 28: *Sepsiszek levéltára (1580–1849)*
Fond 89: *Tuzson János hagyatéka (1686–1861)*
Fond 105, nr. inv. 10: *Egyházi anyakönyvek*
– nr. 40: *Angyalosi református egyház, születések (1827–1859), esketések (1829–1858), temetések (1830–1858), confirmálások (1834–1857)*
– nr. 41: *Angyalosi református egyház, születések, esketések, temetések (1859–1878)*
– nr. 42: *Angyalosi református egyház, születések, esketések, temetések (1859–1878)*
– nr. 43: *Egerpataki református egyház, születések (1761–1829), esketések, temetések (1791–1829)*
– nr. 44: *Egerpataki református egyház, születések, esketések, temetések (1829–1858)*
– nr. 45: *Egerpataki református egyház, születések, esketések, temetések, confirmálások (1879–1903), átállások (1876–1896)*
– nr. 46: *Egerpataki református egyház, születések, esküvők, temetések (1875–1908.)*
– nr. 47: *Egerpataki református egyház, születések (1907–1950), esküvők (1909–1950), temetések (1908–1950)*
– nr. 145: *Nagyborosnyói református egyház, születések, esküvők, temetések 1828–1859)*
– nr. 250: *Komollói református egyház, születések, esküvők, temetések (1821–1858)*
– nr. 277: *Kovácsnai református egyház, temetések (1880–1889)*
– nr. 296: *Feldobolyi református egyház, születések (1797–1839), esküvők (1897–1836), temetések 1797–1839)*
– nr. 507: *Pákei református egyház, születések, esküvők, temetések (177–1843)*
– nr. 537: *Rétyi református egyház, születések, esküvők, temetések 1880–1894)*
– nr. 555: *Szentivánlaborfalvi unitárius egyház, születések, esküvők, temetések (1845–1940)*
- Székelly Nemzeti Múzeum, Könyvtár, Sepsiszentgyörgy (SZNM, K)
– Nygy. 1848–49: *Nyugtgyűjtemény 1848–49*
– Gyj. törzsgy.: *Gyászjelentő törzsgyűjtemény*

Irodalom

- RECENS 1850 = (coord. Traian Rotariu): *Recensământul din 1850 Transilvania*, Editura Staff, 1996.
RECENS 1857 = (coord. Traian Rotariu): *Recensământul din 1857 Transilvania*, Editura Staff, 1997.
SzOkl, II, 1876 = *Székelly Oklevéltár, II (1520–1571)* (szerk. Szabó Károly), Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága, Kolozsvár.
SzOkl Ús, IV, 1997 = *Székelly Oklevéltár, Új sorozat, IV* (közzét. Demény Lajos), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

*

- ALBERT Dávid
2005 *Székellyudvarhely református és katolikus diáksága 1670–1871*, Szeged.
- ALBERT Ernő
1999 *Eltiport szabadság. Jöttek az oroszok 1849*, „Jázdó” Társaság, Sepsiszentgyörgy.
- BERECZ Gyula
1893 *Háromszék vármegye népoktatás intézeteinek története*, Brassó.
- BONA Gábor
1988 *Kossuth Lajos kapitányai*, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.
1998 *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban I–III.*, Heraldika Kiadó, Budapest.
2008 *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban I–II.*, Heraldika Kiadó, Budapest.
- CSEREY Zoltán – BINDER Pál
1991 *Településeink 14. Egerpatak, Háromszék*, 1991. máj. 24., 379. sz.
- DEMETER Lajos
2001 *A hazáért „a patakokat a mi vérünk festette pirosra”*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
2017 *Háromszéki honvédek, nemzetőrök, honleányok és honfiak az 1848–49. évi szabadságharcban*. Bitá, *Acta Siculica* 2016–2017, 241–251.
- DEMETER Lajos – DEMETER László
2007 *Háromszéki honvédek, nemzetőrök, honleányok és honfiak az 1848–49. évi szabadságharcban, I*, Árkos, *Acta Siculica* 2007, 423–435.

- 2008a Háromszéki honvédek, nemzetőrök, honleányok és honfiak az 1848–49. évi szabadságharcban, II, Aldoboly, *Acta Siculica* 2008, 369–376.
- 2008b *Honvédnévkönyv. Sepsiszentgyörgyiek 1848–49-ben*, Tortoma Könyvkiadó, Barót, 2008.
- 2010 Háromszéki honvédek, nemzetőrök, honleányok és honfiak az 1848–49. évi szabadságharcban, III, Angyalos, *Acta Siculica* 2010, 311–322.
- DOMOKOS Pál Péter
1977 Háromszék és Csíkszék adóügyi összeírása, 1703, I, *Agrártörténeti Szemle*, 1977/3–4, 434–509.
- EGYED Ákos
2008 *Háromszék 1848–1849. Forradalom, szabadságharc*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- GAGYI Zoltán
2001 *A marosvásárhelyi 12. honvédszászlóalj szervezése 1848-ban*, in: *A Maros megyei magyarság történetéből* II. (szerk. Pál-Antal Sándor), Mentor Könyvkiadó, Marosvásárhely, 156–191.
- JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István
1979 *Nagyenyei diákok 1662–1848*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- KÓNYA Ádám
2014 *Háromszéki színes szöttek* (szerk. Kónya Éva), Korunk–Komp-Press, Kolozsvár.
- MIKÁR Zsigmond
1891 *Honvéd névkönyv az 1848–49-diki honvédségnek 1890-ben még életben volt tagjairól*, Budapest.
- NAGY Lajos, dr.
2005 *Rét*, Medium Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- NAGY Sándor
1896 *Háromszék önvédelmi harca 1848–49*, Kolozsvár.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, III, *Háromszék*, Pest.
1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, VI, *Barcaság*, Budapest.
- PÁLMAJ József
1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*, Sepsiszentgyörgy.
- PÉTERFY László
1988 *Családtörténet – Kibédi Péterfyek* (www.peterfy.eu › sites › default › files).
- SÜLI Attila
2005 *A székely határvédszászlóalj története*, *Hadtörténeti Közlemények*, 2005/1–2, 121–140.
2017 Csiszér Gábor Mátyás-husár visszaemlékezése, *Acta Siculica* 2016–2017, 253–270.
- SZÉKELY Zoltán – LÉNÁRT Anna
1998 Balykó Elek tündéres utazásai, *Acta (Siculica)* 1997/2, 97–112.
- SZEKERES Attila
2016 Egerpataki Márk család. 425 éves nemeslevél, *Háromszék*, 2016. jan. 22.
- TÓTH Levente
2013 *A Sepsis Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*, Gondolat Kiadó, Budapest.
- ZOVÁNYI Jenő
1977 *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (3., bőv. kiad; szerk. dr. Ladányi Sándor), Budapest.

Honvezi și membri ai gărzii naționale din Trei Scaune, participanți la războiul de independență maghiar din 1848-1849 – Aninoasa (Egerpatak) jud. Covasna
(Rezumat)

Programul de cercetare ia în evidență honvezii și membrii gărzii naționale din Trei Scaune, participanți la războiul de independență maghiar din 1848-1849, inclusiv pe cei care au lucrat în aparatul hinterlandului din Trei Scaune. Din rezultatul cercetărilor publicăm acum lista pașoptiștilor din satul Aninoasa, care conține 50 de persoane.

**Honvéds, Members of the National Guard and Patriots from Háromszék during the Hungarian Revolution and War of Independence of 1848–1849
– Egerpatak (Aninoasa, Covasna County)**
(Abstract)

This paper forms a part of our ongoing research project which aims at cataloguing all the Háromszék honvéds (soldiers of the Hungarian revolutionary national army) and members of the National Guard (Nemzetőrség), as well as those inhabitants of the seat who actively supported the Hungarian war effort from the hinterland during the 1848–1849 Revolution and War of Independence. The current paper lists 50 such persons from the village of Egerpatak.

KÖZGYŰJTEMÉNY
ÉS TÖRTÉNELMI ÖRÖKSÉG

Szántó Iván

HAT PERZSA FESTMÉNY A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

Az alábbiakban ismertetendő hat miniatúra tudományos feldolgozására mindeddig nem történt kísérlet. Pedig e festmények (Székely Nemzeti Múzeum, Gyárfás Jenő Képtár, ltsz. 96–101) megérdemlik a figyelmet, részben művészi kvalitásuk okán, részben pedig azért, mert segítségükkel Székelyföldön is tanulmányozhatjuk a perzsa művészet e becses műfaját.

A miniatúrák Szentkatolnai Bálint Gábortól (1844–1913) származnak, aki már 1877 elején fontos szerepet játszott a Székely Nemzeti Múzeum alakulásában-intézményesülésében, és haláláig gyarapította annak gyűjteményeit.¹ Egy 1879. tavaszi jegyzőkönyv szerint mind az 1873-as belső-ázsiai, mind pedig az 1877–1878-as indiai és távol-keleti kutatóútról került be tőle anyag, részben ajándékként, részben vásárlás útján. A vásárolt tárgyak egyike egy „kínai festvény”. A jegyzőkönyvből vagy kimaradt, vagy a tudós nem ezzel az alkalommal, de ugyanekkortájt értékesítette a miniatúrákat is – az irányadó budapesti egyetemi és akadémiai körökkel konfliktusba kerülve és ekkor már külföldre készülve. Csak az egyik fennmaradt, a *Nemere* hírlapban áprilisban közzétett gyarapodási listán jelenik meg a további „8 kínai kép”. A darabszám nyilvánvaló szedési hiba. Az 1879. szeptemberi ún. Alapleltárban ugyanezek a tételek, ugyancsak hibásan, „5 db kínai kép keretben vásárlás útján” (A.[Tárgyak]2035–2039). Végül a múzeum legkésőbb 1889-re elkészült, részletes ismertetésében tisztult le, hogy az említett „festvénnyel” együtt összesen *hét* „kínai” kép került be a gyűjteménybe.²

Mivel az ismertetés már ekkor enciklopedikus tájékozottságú szerzőjéről, Nagy Gézáról (1855–1915) nem feltételezhetjük, hogy kínainak nézte volna a több miniatúra mellett/hátoldalán is ott található írást, *kínai* alatt sokkal inkább a *kínai birodalom területéről származót* kell értenünk. Persze ez is bonyo-

lultabb: bár Nagy Géza még személyesen rákérdezhetett a vásárló özv. Cserey Jánosnéra (1821–1905), kérdés, a múzeum alapítója jól emlékezett-e (már a hírlapi lista megírásának idején is), hogy a jeles nyelvész csak a „festvényt” hozta-e a Mennyei Birodalomból (azt Mongóliából), vagy a miniatúrákat is. Utóbbiakat vagy még 1871–1874-ben szerezte be (Mongóliában, esetleg Asztrahánban vagy a cári birodalom más részén?), vagy 1877–1878-ban (Port Szaíd–Bombay–Bangalor–Kalkutta–Sanghaj útvonalon vagy hazatérőben).

Bálint Gábor mindenesetre megelőzte, ami a hat miniatúrát illeti, a perzsa művészet nagyarányú európai gyűjtésének 1910 körül mozgásba lendülő első nagy hullámát. Ennek leginkább azért van jelentősége, mert az 1910-et követő évtizedekben a hirtelen jött gyűjtői divathullámot számos ügyes hamisító is meglovagolta, akiknek tevékenykedése a mai napig megnehezíti az ismeretlen eredetű perzsa műalkotásokat rendszerezni kívánó kutatók dolgát.³ Mivel a festmények Bálint Gábor révén már 1879 előtt Háromszékre kerültek, nagy eséllyel 16–18. századi művekkel van dolgunk – későbbi idekerülésük esetén komolyan fontolóra kellett volna venni a 20. század eleji másolatok lehetőségét is. Mint hamarosan látni fogjuk, a gyűjtemény mindenképpen jelentős részben tartalmaz másolatokat, a kérdés így nem a művek eredetiségére vonatkozik, hanem arra, hogy mennyi idő választja el a másolatok létrejöttét az archetipusok létrejöttétől. Ez években, évtizedekben vagy akár évszázadokban is mérhető lehet: a pontos kormeghatározáshoz a perzsa művészet repetitív, konzervatív jellege miatt további vizsgálatokra, például a papír elemzésére is szükség lesz.

Valószínű, hogy a hat mű eredetileg nem tartozott össze, és talán nem is egyszerre készülhettek. Kivételt jelent a stílusban azonos GYJK. 96 és GYJK.

¹ Bálint Gábor 1877-ben adta első adományait a múzeumnak, az 1873-as belső-ázsiai gyűjtéséből (*Nemere*, 1877/16, 19). A későbbi adományokat lásd pl. *Nemere és Székely Nemzet*, 1901-től pedig *A Székely Nemzeti Múzeum 1901–1913. évi Jelentései*.

² CsSzn, 107 – a beragasztott jegyzőkönyv júniusra datálása utólagos bejegyzés, vélhetően emlékezetből, mert a rajta szereplő tételeket az említett, hírlapokban közzétett gyarapodási listák

márciusinak, majd májusnak azonosítják (*Nemere*, 1879/49, *Háromszék*, 1879/? – utóbbi lapszámból eddigi ismereteink szerint csak ez a cikkkivágás maradt fenn, lásd CsSzn, 113). A leíró katalógus adatát lásd NAGY Géza 1890, 88.

³ SZÁNTÓ Iván 2010, 34–43, kat. IV–V.; SOUDAVAR, Abolala 2016, 74–86.

97, amelyeket a képek körül olvasható azonos irodalmi mű is egymáshoz kapcsol. (1–4. ábra.) Abú Mohammed Eljász Nezámí Gandzsaví (1141–1209) lírai elbeszélőköltemény-ciklusáról, a *Khamszéról* ('Ötös') van szó, amely a perzsa, sőt a világirodalom legtöbbet illusztrált művei közé tartozik. Címét onnan kapta, hogy öt önálló költeményből áll, ezek sorrendben: *Makhzan ol-Aszrár* ('Titkok kincsestára'), *Khoszrou va Sírín* ('Khoszrou és Sírín'), *Lejli va Madzsún* ('Lejli és Madzsún'), *Eszkandárnáme* ('Nagy Sándor története') és *Haft pejkar* ('Hét képmás'). A két sepsiszentgyörgyi folio a *Haft pejkar*ból származik. Lehet, hogy már a Bálint Gábor általi beszerzés idejében lapjaira hullt kézirat volt ez, de egy szövegkivonat lehetősége is fennáll; erre utal, hogy a képoldalalkba „betördelt” verssorok Nezámí művében nem közvetlenül egymás után következnek. Ugyancsak rövidítésre utal, hogy az egyik lap képoldalán az elbeszélés a túloldali sorokhoz képest egy hosszabb részt átugorva előreszalad. A másik lap ezzel szemben betartja a klasszikus perzsa kéziratok töréspont-szabályát, amely szerint a képoldalba komponált első versornak az előző oldal utolsó sorát kell követnie. Mindezzel együtt az a lehetőség sem zárható ki, hogy a lapokat már eleve „kitépett” kéziratoldalként hozták létre valamelyik iráni bazárban, eladási céllal. Ezt a feltevést erősíti, hogy a polikróm csíkokra tagolt kép- és szövegkeretet utólag ragasztották a kép- és szövegtükörre: a kompozíciók jelenlegi formájukban tehát újabbak, mint a kéziratlapok, amelyek felhasználásával készültek. Az is ezt sugallja, hogy a képoldal beragasztott verssorainak alján még látszik néhány betűvég egy ollóval levágott verssorból.

Mindkét folio szövegoldalán négy oszlopba rendezett huszonnégy sorban negyvennyolc, *naszta'liq* stílusú kalligráfiával írt párvers olvasható Nezámí művéből: sorkihagyás a szövegoldalakon nincsen. A GYJK. 97r előoldal tetejének versindítása: *Par-e hodhod be-zír-e par-e 'oqáb, gúj barad az parandegán be setáb* ('Búbosbanka-tolla sastoll alatt, gyorsan megelőzi a többi madarat'), a lap alján a zárás: *Tò be zar csasm-rousani o be daszt, csasm-rousan-kon-e dzsahán kherad aszt* ('Boldoggá az arany érintése tesz, pedig a világ boldogsága csak a bölcsesség lesz'). (1. ábra.) A festményt tartalmazó hátoldal (GYJK. 97v) kezdősora: *Kháne-je dív dív-kháne bovad, gar khod-e ejván-e khoszrováne bovad* ('Egy szörnyeteg háza a pokol tornáca marad még akkor is, ha maga a királyi palota az'); zárása: *Áhan-e man ke zar-negár ámad, dar szokhan bín ke noghre-kár ámad* ('Ha bearanyozom a vasat, elhinnéd nekem, hogy ezüst').

(2. ábra.) A verssorokat befogadó festmény nem kívánja ábrázolni a szöveget, és nem is értelmezi azt, csupán annak udvari tanköltemény mivoltát érzékelteti: fehér alapon kinaias, kék festésű felhőket, állatokat és madarakat felvonultató falképekkel díszes palotatér középen a Szafavida-dinasztia korai időszakára (16. század) jellemző csúcsos süvegű uralkodó trónol; előtte hasonló viseletben egy ostáblát néző, fiatalabb, szakálltalan herceg térdepel, és az uralkodó tanácsait hallgatja. E központi szereplőket két oldalról és alul-felül további előkelők fogják közre, némelyikük kezében az uralkodóhoz hasonlóan بورسكهely látható.

A GYJK. 96v hátoldalon az előzőhöz hasonlóan idősebb, csúcsos süvegű fejedelem tanácskozik egy fiatalabbal; ezúttal szabad térben, egy kupolás épület előtt, amelynek külső falát ismét felhők és állatok díszítik. A szövegrész a *Haft pejkar*nak abból a részéből való, ahol Bahrák király iráni előkelők kérdésére válaszol, de a kép csak igen lazán kapcsolódik a szöveghelyhez. Az előoldal GYJK. 96r szövegoldalán a *Bá shomá án konam ke bájad kard, v-az shomá án khoram ke sájad khord* ('Azt teszem veletek, amit kell, és azt eszem nálatok, amit lehet') sorral kezdődő vers a *Kej manam. Kej bord mokhálef, tádzs? Dzsosz be Kej-záde kí dahand kharádzs?* ('A király én vagyok, ugyan mikor szerzett az ellenség koronát? Királyi sarjon kívül ugyan kinek fizetnek adót?') sorral lép át a képoldalra. (3–4. ábra.)

Mindkét lap kompozíciója a 16. század második felének udvari stílusát ismétli leegyszerűsítve. A GYJK. 96v esetében pontosan beazonosítható a konkrét előkép: Amír Khoszrou Dehlaví (1253–1325) Nezámí ciklusa nyomán írt *Khamszéról* a *Matla' ol-Anvár* ('Fények kigyúlása') című költemény egyik illusztrációja, amely jelenleg a londoni British Museumban található (5. ábra).⁴ Mind a nyolc szereplő – és a ló – a londoni kép redukált változata, de a Londonban látható barlangi színteret a sepsiszentgyörgyi képen építészeti háttérre cserélték. Míg Londonban a kép gondosan követi és közvetíti a Nagy Sándor és Platón találkozásáról szóló szöveget, különösen a képbe integrált sorokat, addig a sepsiszentgyörgyi kép másolóját még az sem zavarta, hogy a kompozíció londoni eredetije egy teljesen más irodalmi műhöz készült. A másolás itt tapasztalható módja a perzsa festészet különböző korszakaiban bevett gyakorlatnak számított, a szövegtől függetlenné váló kép azonban elsősorban 20. századi jelenség.⁵ A londoni képnek nyilvánvalóan szerepe volt a sepsiszentgyörgyi változat létrejöttében, de ezt

⁴ Ltsz. 1937.0710.0.324. Charles Hazelwood Shannon (1863–1937) gyűjteményéből. CANBY, Sheila R. 1993, 84, 51. kép. Amír Khoszrou *Khamszéról*ának kéziratos hagyományához lásd

BREND, Barbara 2003.

⁵ KELÉNYI Béla – SZÁNTÓ Iván 2010, cat. SOUDAVAR, Abolala 2016, 74–87.

egyelőre nem tudjuk pontosabban megítélni, mint ahogyan a londoni kézirat széthullásának ideje és körülményei is további kutatásra várnak.

Az előzőkhöz hasonlóan, a 16. századi udvari festészetet leegyszerűsítve, annak színösszeállítását is tompítva felidéző mű a GYJK. 98 miniatúra; ez azonban a GYJK. 96–97 képpárnál korábbi időkre, az 1550 előtti évtizedekre nyúlik vissza, és azokénál biztosabb rajzkészségről tanúskodik. (6. ábra.) A kor egyik vezető tabrízi udvari művészenek, Mír Moszavvernek egy 1524–1525-re keltezett Nezámí-kézirathoz készült alakjait (7. ábra) idézik a fakó színekészletű, kompozit háttérbe helyezett figurák.⁶ A korai szafavida alakokkal ellentétben a rudakra emelt két napernyő motívuma egy 1550 utánra keltezhető miniatúrával, Nezámí *Lejli és Madzsúnján*ának egy Washingtonban található illusztrációjával (8. ábra) mutat szoros rokonságot.⁷ Szöveg itt nincsen, ezért a székelyföldi kép nem tekinthető illusztrációnak, ugyanakkor az ernyők árnyékában helyet foglaló fejedelem és úrnő Salamon (Szulejmán) és Sába királynője vagy Khoszrou és Sírín találkozásának gyakran ábrázolt jelenetére emlékeztetnek.

A GYJK. 101 miniatúra szövegrészletét egyelőre nem sikerült azonosítani, bár a Szá‘eb Tabrízi (1592–1676) költészetével való rokonság kimutatható. (9. ábra.) Nem megállapítható a kapcsolat az elfátyolozott arcról szóló versrészlet és a palotája félig tárt kapujából félénken az érkező hercegre kitekintő úrnő jelenete között sem. A hat festmény közül ez a mű keretezésének gazdagságával tűnik ki. Kéziratokban legfeljebb a címlapot szokás ilyen összetett fejléccel ellátni, itt azonban a három verssor nyilvánvalóan nem az azonosítatlan költemény elejéről származik. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ezúttal

is egy kéziratlapként megformált, eladásra összeállított kompozícióval állunk szemben, egy régebbi kéziratból származó kalligráfia felhasználásával.

A gyűjtemény két utolsó darabja (GYJK. 99 és GYJK. 100) önálló festmény, nem kézirat-imitáció. Feliratot nem tartalmaznak, és nem konkrét eseményt, szereplőket ábrázolnak, hanem kerti, partakparti mulatságot, a perzsa festészet százával másolt, kedvelt témáját. A GYJK. 99 festmény három nyúlánk alakja, zöld kertje és kopár hegy-piramisa a 16. század végi Qazvín, a GYJK. 100 szerelmespárjának csak jelzésszerű tájháttere a 17. századi Iszfahán művészetére vezethető vissza. (10–11. ábra.)

A fentiekben megállapíthattuk, hogy a Székely Nemzeti Múzeum perzsa miniatúrái egy vagy több olyan iráni műhelyben készülhettek, ahol eredetiben vagy reprodukción rendelkezésre álltak a klasszikus perzsa művészet remekművei, és azokból a kalligráfia, festmények, keretdíszek összedolgozásával virtuóz kompozíciókat állítottak elő. Hogy ez mikor és hol történt, annak kiderítése – Szentkatolnai Bálint Gábornak is köszönhetően – most már a perzsa művészet székelyföldi érdeklődőire vár.

Köszönetnyilvánítás

A sepsiszentgyörgyi perzsa miniatúrákról Kelecsényi Ágnes osztályvezetőnek és Jablonkay Juditnak (MTA KIK, Keleti Gyűjtemény) köszönhetően szereztem tudomást. A Bálint Gábor-proveniencia lehetőségét Jánó Mihály nyugalmazott muzeológus művészettörténész vetette fel. A provenienciakérdéshez kapcsolódó adatokat és a miniatúrák gyűjteményadatait, reprodúcióját, a feldolgozásukra való felkérést a Székely Nemzeti Múzeum munkatársainak (Vargha Mihály igazgató, Sántha Géza, Both Noémi, Sebestyén Viola és Boér Hunor) köszönöm.

Szántó Iván – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Orientalisztikai Intézet, Iranisztikai Tanszék, Budapest, Múzeum körút, 4D/206, H-1088; szanto@caesar.elte.hu

⁶ New York, Metropolitan Museum of Art, Alexander Smith Cochran ajándéka, 1913; 1913.228.716. SOUDAVAR, Abolala 2016, 57; BREND, Barbara 2003, 190.

⁷ Washington, Library of Congress, 1-86-154.123. Lásd NE-METH, Titus 2017, 4.1.

Gyűjteményadatok

Székely Nemzeti Múzeum, Gyárfás Jenő Képtár, Sepsiszentgyörgy(GYJK)	
GYJK. 96	269 × 166 mm (kép-, illetve a rectón szövegtest: 203 x 109 mm), papír
GYJK. 97	269 × 167 mm (kép-, illetve a rectón szövegtest: 202 x 111 mm), papír
GYJK. 98	225 × 160 mm (képtest: 171 x 99 mm), papír
GYJK. 99	230 × 141 mm (képtest: 167 x 80 mm), papír
GYJK. 100	291 × 192 mm (képtest: 150 x 91 mm), papír
GYJK. 101	316 × 198 mm (képtest, beleértve a keretdekorációt: 293 x 174 mm), papír

Levéltári források

A Székely Nemzeti Múzeum intézményi levéltára (SZNM It)
 – Alapleltár (a székely közületeknek való 1879-es múzeumátadás leltára), in: *Múzeum: I. 1875–1879. Látogatók könyve; Alapleltár*
 – *Cserey-Székely múzeum naplója (CsSzN)* (SZNM It, 1902-1)

Irodalom

- BREND, Barbara
 2003 *Perspectives on Persian Painting: Illustrations to Amir Khusrau's Khamsah*, London.
- CANBY, Sheila R.
 1993 *Persian Painting*, London.
- MELIKIAN-CHIRVANI, Assadullah
 2007 *Le Chant du Monde*, Paris.
- NAGY Géza
 1890 [valójában legkésőbb 1889] A Székely N. Múzeum ismertetése, *A Székely Nemzeti Múzeum Értetője*, I. rész, 40–90.
- NEMETH, Titus
 2019 *Arabic Type-Making in the Machine Age*, Leiden.
- SOUDAVAR, Abolala
 2016 *Reassessing Early Safavid Art and History: Thirty Five Year after Dickson & Welch 1981*, Houston.
- SZÁNTÓ Iván
 2010 A perzsa könyvfestészet végnapjai, in: Kelényi Béla – Szántó Iván (szerk.): *Két korszak határán. Perzsa művészet a Qádzsár korban (1796–1925)*, Budapest.

Şase picturi persane în Muzeul Naţional Secuiesc

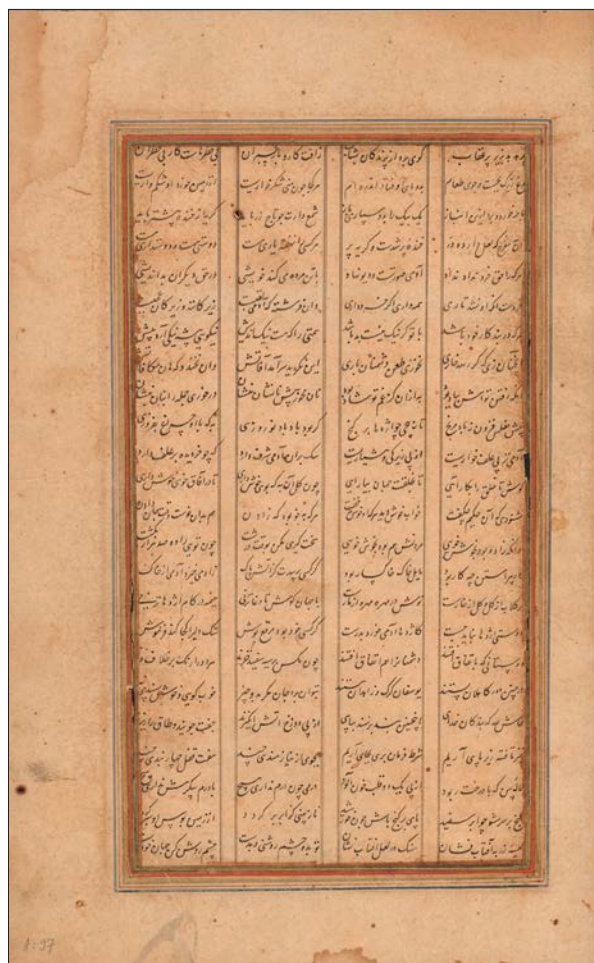
(Rezumat)

Două foi din cele şase ale muzeului, ilustrate cu miniaturi, provin din aceeaşi sursă: GYJK. 96 şi GYJK. 97 conţin părţi probabil dintr-o versiune prescurtată a operei lui Abu Muhammad Ilyas Nizami Ganjawi (1141-1209), *Haft Paykar* (o poezie din *Khamse*). De precizat însă: aceste imagini nu constituie ilustraţii ale textului, ci urmează tiparul ilustrării anumitor manuscrise Safavide din sec. al XVI-lea. În cazul GYJK. 96 se poate identifica şi tiparul concret: este vorba de o ilustraţie a poeziei lui Amir Khusraw Dihlavi (1253-1325), *Matla' al-Anwar*, aflată în prezent în British Museum. Unele elemente ale GYJK. 98 arată influenţa pictorului Mir Musawwir, ale unei ilustraţii făcute la un manuscris Nezami din 1524-1525, altele în schimb prezintă caracteristici înrudite cu o altă ilustraţie la Nezami, de după 1550, păstrată azi la Washington. Identificarea textului de pe GYJK. 101 nu s-a reuşit deocamdată cu suficientă exactitate, dar – fără doar şi poate – provine de la mijlocul unui poem mai lung, iar cadrul bogat, specific mai degrabă pentru pagini de titlu, pare să indice că foaia de manuscris a fost ornamentată pentru a putea fi vândut mai uşor. GYJK. 99 şi GYJK. 100 reprezintă picturi individuale (în sensul că par să nu fi făcut parte din vreun manuscris mai lung) şi arată influenţa artei quaznine de la sfârşitul sec. al XVI-lea, respectiv a artei Isfahanului din sec. al XVII-lea. Miniaturile au ajuns în muzeu în 1879, din călătoriile în Asia, din 1871-1874 ori 1877-1878, ale lingvistului poliglot Gábor Szentkatolnai Bálint (1844-1913). Data intrării este importantă: miniaturile constituie în consecinţă cu şanse mari opere din sec. XVI–XVIII. Datarea mai exactă necesită cercetări viitoare, de ex. în privinţa materialelor folosite la realizarea miniaturilor.

Six Persian Paintings in the Székely National Museum

(Abstract)

Two of the Museum's six folios containing the miniatures belong together: GYJK. 96 and GYJK. 97 include excerpts from what might have been an abridged manuscript of the *Haft Paykar*, a poem from the *Khamse* of Abu Muhammad Ilyas Nizami Ganjawi (1141–1209). However, the accompanying paintings apparently do not illustrate the text: instead, they paraphrase illustrations from different, dispersed Safavid manuscripts from the 16th century. In the case of GYJK. 96, the archetype can be identified as a painting from the *Matla' al-Anwar* of Amir Khusraw Dihlavi (1253–1325), now in the British Museum, London. Some aspects of GYJK. 98 recall the style of the painter Mir Musawwir, particularly a single folio from a Nizami manuscript in the Metropolitan Museum, New York, dated 1524–1525, while some other characteristics of the same painting are reminiscent of a later, mid-16th-century illustration of Nizami, in Washington. So far imprecisely identified, the text of GYJK. 101 is obviously from the middle of a longer poem, deceptively enshrined by an elaborate framing device which is normally reserved for opening folios, prompting us to suggest a commercially motivated upgrading of a manuscript leaf. GYJK. 99. and GYJK. 100 are single-leaf compositions (i. e. not purporting to be from manuscripts): displaying elements which relate them to the style of late-16th-century Qazwin and 17th-century Isfahan, respectively. This group of Persian paintings was acquired by the Museum from the Székely-Hungarian orientalist and linguist Gábor Szentkatolnai Bálint (1844–1913), who collected them during his Asian travels in the 1870s, based on which it is reasonable to assume that they are 16th–18th-century compositions. Nevertheless, for a more accurate dating further research will be necessary, involving, among other things, a closer examination of the materials and techniques used for assembling the folios.



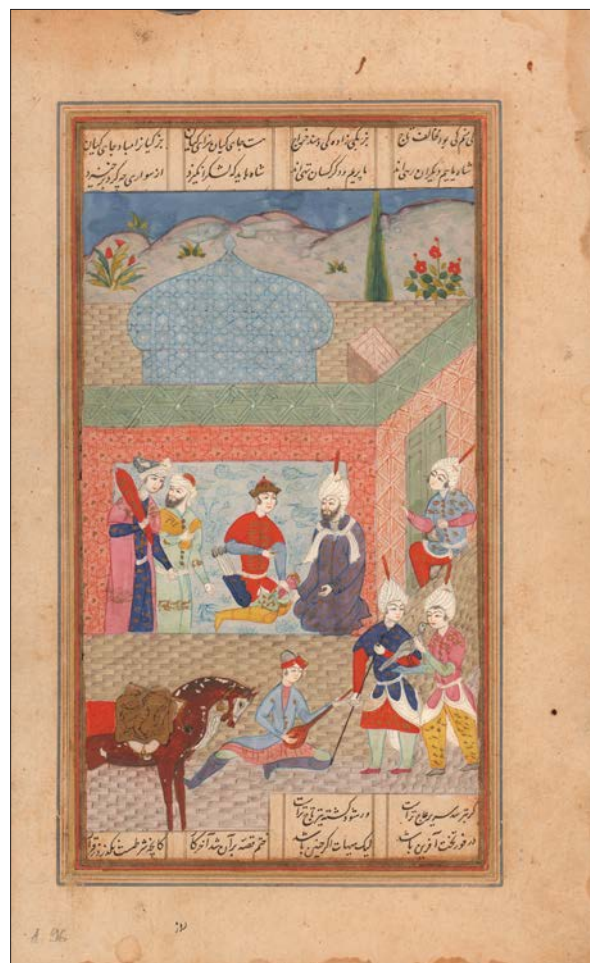
1. ábra Nezámí *Haft pejkar* című művének egy lapja. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, GYJK. 97r



2. ábra Udvari jelenet Nezámí *Haft pejkar* című művének néhány sorával. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, GYJK. 97v



3. ábra Nezámí *Haft pejkar* című művének egy lapja. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, GYJK. 96r



4. ábra A herceg és a filozófus, Nezámí *Haft pejkar* című művének néhány sorával. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, GYJK. 96v



5. ábra Nagy Sándor és Platón találkozása, Amír Khosrou
Matla' ol-Anvár című művéből, Irán, 1560 körül.
London, British Museum, ltsz. 1937.0710.0.324



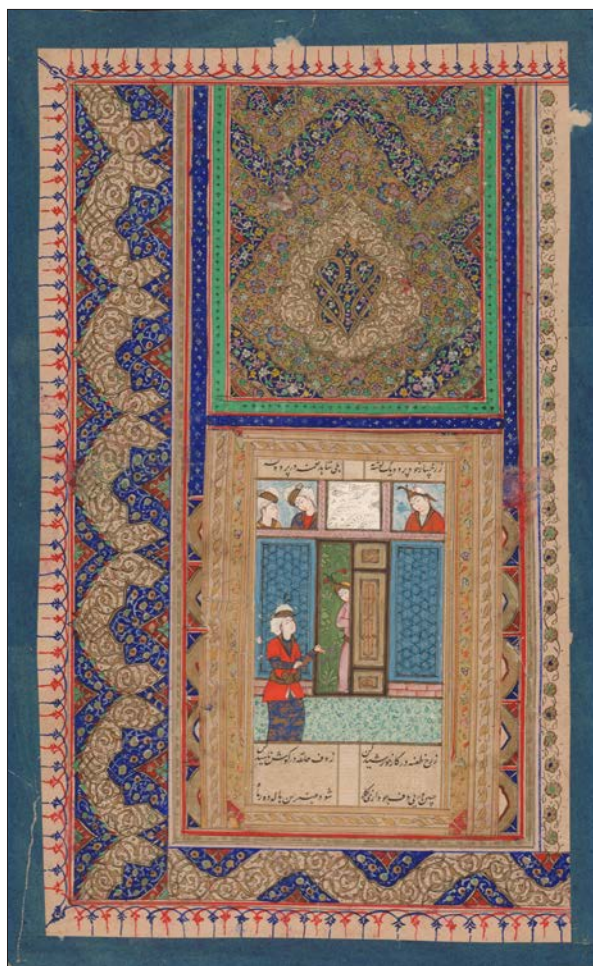
6. ábra Fejedelmi pár. Sepsiszentgyörgy,
Székely Nemzeti Múzeum, GYJK. 98



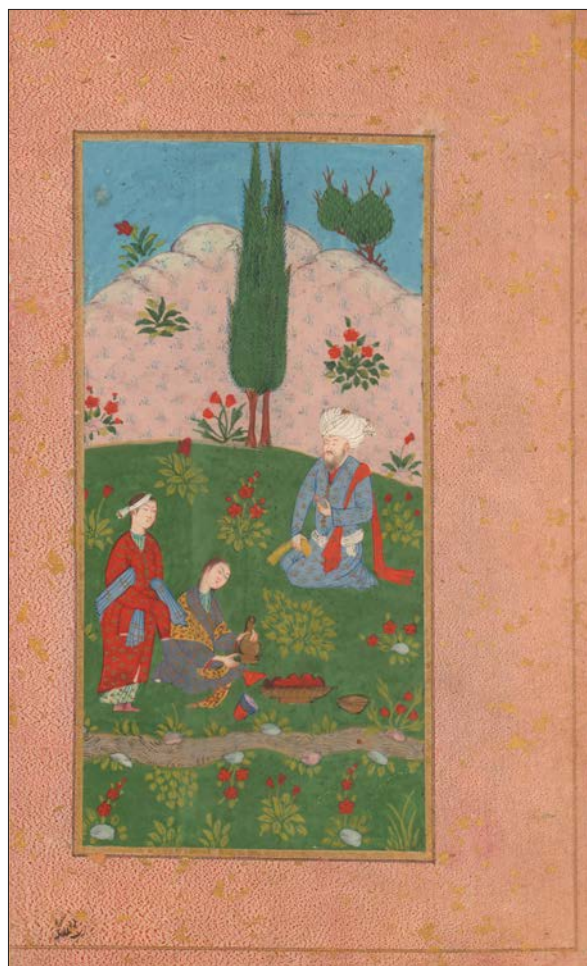
7. ábra Nagy Sándor megpihen egy patakparton, Nezámí *Eszkandarnáme* című művéből, Irán, 1524–1525. New York, Metropolitan Museum of Art, ltsz. 1913.228.716



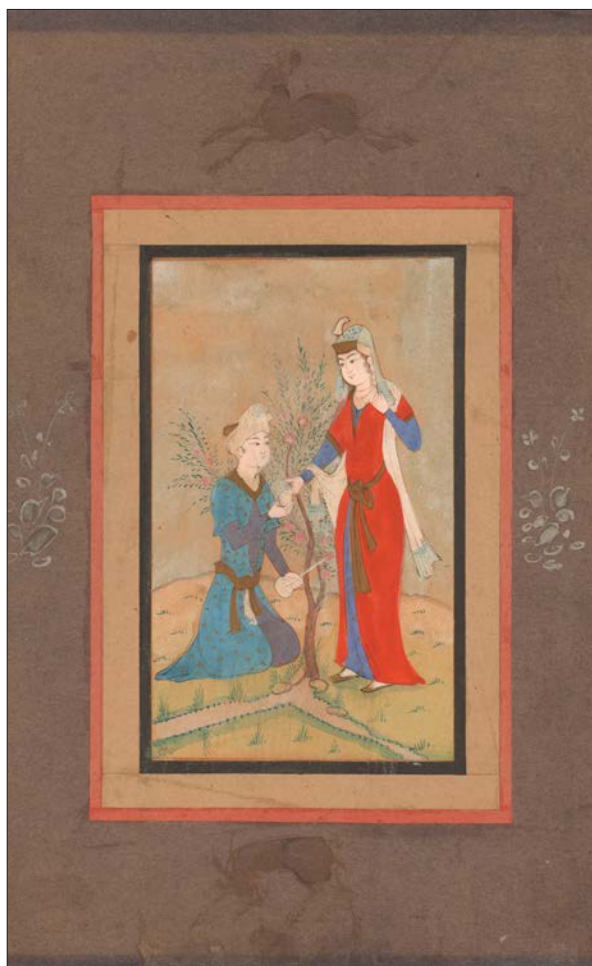
8. ábra Lejli és Madzsún újultak össze, Nezámí *Lejli va Madzsún* című művéből, Irán, 16. század második fele. Washington, Library of Congress, ltsz. 1-86-154.123



9. ábra Herceg és hercegnő találkozója. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, GYJK. 101



10. ábra Patakparti jelenet. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, GYJK. 99



11. ábra Szerelmespár. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, GYJK. 100

Ruzsa Ferenc

A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM A. 683 JELZETŰ PÁLMALEVÉL-KÉZIRATA

A Székely Nemzeti Múzeum könyvtárosa, Boér Hunor szíves közlése szerint:

„Talipotlevélre karcolt pálmalevél-kézirat, 25 összefűzött levél oldalanként 5 sor írással, aranyozott élekkel (23 beírt levél + 2 írás nélkül; 5,0 × 54,0 × 1,0 cm). Xántus János (1825–1894) ceyloni gyűjtése, valószínűleg dr. Ondaatje gyarmati segéd-főorvos szerezte be neki, Colombóban.¹

L. sz.: [SZNM, K] A[lapleltár. Tárgyak] 683 [a „Különböző tárgyak” listáján].

A kéziratot Vasady Gyula, a Székely Nemzeti Múzeum társalapító múzeumőre 1877. február közepén hozta el Xántustól, amikor felutazott Budapestre átvenni az 1849-es magyar Katonai Érdemrend első osztályának Kossuth adományozta példányát, melyet Bem tábornok Nagyszeben bevételéért, tehát valójában Erdély felszabadításáért kapott – Bem egyedülként viselt ilyen kitüntetést, mert a másik kitüntetett, Görgei nem vette át. Vasady február 14-én érkezett a fővárosba és jelentkezett az érdemrendet Budapesten kiállító Honvéd-menház bizottságnál, de a kitüntetés még másnap is megtekinthető volt, és Orbán Balázs is ekkor, február 15-én írt hozzá kísértőlevelet. 16-án reggel már vissza is utazott Kolozsvárra, tehát a megelőző két nap valamelyikén keresték fel együtt Xántust, és ő ekkor adta át Vasadynak az adományokat, melyeket az alakuló székely múzeumnak szánt. Vasady mind a budapesti útiról való beszámolóban, mind pedig a múzeum ún. *Alapleltár*-ában rögzíti, hogy a kézirat szíami királyi rendelésre, a 18. században készült.²

A kézirat régies khmer írással, *aksar kham* betűkkel íródott; ezt Kambodzsán kívül Thaiföldön (Sziám) is használták a páli nyelvű szövegek lejegyzésére.

A szöveg nyelve mindvégig páli.

A szöveg tartalma a buddhista páli kánon egy részlete: a *Sutta-pitaka* (Tanítóbeszédnek kosara) *Majjhima-nikāya* (Közepes [hosszúságú beszédek] gyűjteménye) első harmadának (*Mūla-parṇāsa*, 'Gyökér (=kezdő) ötven [beszéd]') egy kötegni

szöveg, amely két tanítóbeszéd nagy részét tartalmazza. A két beszéd az MN 38 *Mahā-tanḥā-saṅkhaya-sutta*, A szomjúhozás kioltásáról [szóló] nagy beszéd és az MN 39 *Mahā-Assapura-sutta*, Az assapurai ('lóvárosi') nagy beszéd (Fol. 15r1-től).³

A kéziratköteg 23 levélből (a továbbiakban: folio) és két borító-levélből áll. A köteg hosszában kb. az első és második harmadánál, magasságra felénél van átfúrva és vékony zsineggel rossz oldalról („külső margói” felől) összefogva.

A felső borítólemezen kívül a könyvtár ún. kisovális pecsétje található („SZÉKELY NEMZETI / MUZEUM / 1879. / SEPSISZENTGYÖRGY”) és a még imecsfalvi címke – a múzeum 1875–1879-ben, özv. Cserey Jánosné Zathureczky Emília alapításaként, a Kézdivásárhely melletti Imecsfalván, az ottani Cserey-kúriában alakult –, rajta Vasady Nagy Gyula kézírásával: „*Pali Sanscrit biblia talipotfára karcolva. / Xántus János muz[eum]. ör ur adom[ánya].*” Az alsó borító-levélen belül a könyvtár ún. kisovális pecsétje (a fentivel azonosan).

A páli szöveg oldalanként öt sort tartalmaz, mindkétfelől széles margóval. A 2–4. sorokban az első és második harmadnál széles kihagyás az összefűző (piros és fehér fonalakból sodort, duplázott) vékony zsinag számára. Így az 1. és 5. sor átlagosan 75 *akṣara*-t (szótagelet) tartalmaz, míg a közbülső három csak mintegy 65-öt (20 + 25 + 20 bontásban).

Mindegyik folio *verso* (hátsó) oldalán a bal margón kisebb, dőlt betűs (*aksar jrieñ*) khmer írással a cím: *Majjhimanikāya / Mūlaparṇāsa*, alatta folio-„sorszám”, egy-egy *akṣara*-val kifejezve: *va, vā, ... sam, saḥ*. A foliók *recto* (elülső) oldalán a jobb oldali margón alig látható ceruzajel, európai számok 1-től 23-ig.

A kötegen a foliók sorrendje nem az eredeti; de már a ceruzaszámozás is a mai sorrendnek felel meg. A kötegen valamikor egy „kártyacsomag-emelést” eszközöltek, egyetlen foliót elvettek belőle (ez ma hiányzik), majd a megcserélten hagyott két félköteg

¹ Vö. XÁNTUS János 1877, 260/130.

² VASADY NAGY Gyula 1877 és Uő 1877a; Vasady 1877. február 14-i levele Özv. Cserey Jánosnéhoz (SZNM It, CsSznm, 28b); 1877. február 15-i falragasz az érdemrend budapesti

kiállításáról (uo., 29a), Orbán Balázs 1877. február 15-i levele Özv. Cserey Jánosnéhoz (uo., 31a).

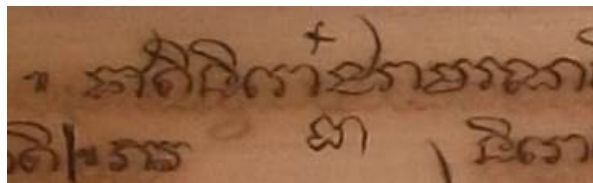
³ A vonatkozó konkordanciátáblát lásd 1. táblázat.

elejére-végére kerültek (vissza?) a borító-levelek. A szöveg valójában a ceruzaszámozás szerinti 17. folióval kezdődik, tehát a helyes sorrend: 17, 18, ... 23., itt egy folio hiányzik, majd 1, 2, ... 16. ceruza-sorszámú foliók.

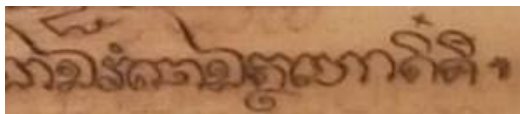
Javasolom az eredeti sorrend helyreállítását, és az eredeti jelzetnek (és szövegfolytonosságnak) megfelelő új európai folio-számok bevezetését. Ezt érdemes lenne a ceruza-számok helyére, tehát a recto oldal jobb margójára írni. (A továbbiakban az új folio-számozással utalok a kézirat egyes helyeire.) A mellékelt táblázatban részletesen bemutatom a lapok helyes sorrendjét, továbbá tartalmát. Utóbbit a standard európai szövegkiadás oldal- és sorszámaival jelzem.⁴

A köteg a folio-jelzetek alapján a *Mūla-panṇāsa* teljes szövegének 15. kötege lehetett. Ugyanis itt a jelzetek a *v* és *s* mássalhangzón alapulnak, márpedig a páli ABC-ben a *k* betűtől kezdve 28 mássalhangzó előzi meg a *v* betűt, ezek tehát páronként kötegbe rendezve 14 köteget eredményeznek. Mivel a VRI kiadásban jelen kézirat szövege 35 118 betűből áll, így a megelőző 14 kötegnek – ha pontosan ugyanekkorak – 491 652 betűre kellene rúgnia. Valójában a szöveg 501 309 betű, 9 657 betűvel, tehát alig 2%-kal több. Ez a pontosság kétségtelenné teszi következtetésünket, hogy valóban a *Mūla-panṇāsa* 15. kötegről van szó.

Az írásképp általában fegyelmezett, világos, elég jól olvasható. Kevés javítás látható, olykor beszúrás, többnyire törlés. Példa a beszúrára: 6r1 (= folio 6 recto 1. sor) || *jātinīrojarāmarāṇa*. A *ro* után-fölött egy + jel, alatta *dhā*; és a helyes olvasat valóban *jā-ti-nirodhā jarā-maraṇa*.



Példa a törlésre: 6v5 *evaṃ no ettha hotīti* ||. Az utolsó szótag két áthúzással törölve, előtte az *i* hosszúsági mellékjele is áthúzva; a helyes olvasat valóban *hoti*.



Számos hibát, legtöbbször egy-egy betű kimaradását azonban nem javítottak ki. A legterjedelmesebb hiba: a 7r1 sor kétharmadától megismétlődik a megelőző másfél sor (egy további, súlyosan értelemzavaró hibával kibővítve).

Összességében azonban a kézirat szövege érthető, és elég pontosnak látszik. Ám a fent említett hibákon túl mégis számos helyen eltér a szövegkiadásoktól (és az apparátusukban feltüntetett egyéb kézirat-olvasatoktól), úgy, hogy az eltérés is értelmes páli szót ad ki. Három különösen izgalmas példát emelek ki. A 7r3, illetve 7r4–5 sorokban kétszer is *paṭibhāveyyātha* szerepel a kiadások *paṭidhāveyyātha* szava helyett. Bár mindkét ige rendkívül ritka, de az új olvasat szerinti 'meditáltak-e róla' avagy 'vizsgálgattak-e' (hajdani és leendő születéseiteket) jobbnak tűnik, mint a szokásos 'odafutottak-e', bár persze nem vitás, hogy metaforikusan az utóbbi is értelmezhető. – Két kitűnő szakember, Bhikkhu Anālayo és Alexander Wynne késhegyig menő vitát folytatott róla, miért nevezi a Buddha ezt a hosszú és bonyolult szöveget tömörnek; Anālayo meg is jegyzi, hogy a beszéd kínai változatában nem szerepel ez a jelző.⁵ Nos, kéziratunkban a 14v4 sorban szintén hiányzik a *saṃkhittena* szó. – A 24v5 sorban, egy rendkívül fontos formulában *vimuttamhi ti*, azaz 'megszabadultam' szerepel a kiadások *vimuttam iti*, 'meg lett szabadulva' kifejezése helyett.

Tekintettel a kézirat korára is (mivel Xántus János 1870-ben gyűjtötte,⁶ legalább 150 éves), továbbá a benne szereplő beszédek jelentőségére, a kézirat olvasatai figyelmes tanulmányozásra érdemesek, és hasznos volna tekintetbe vételük egy leendő kritikai kiadásban.

⁴ PTS kiadás, azaz TRENCKNER, Vilhelm (ed.) 1888.

⁵ WYNNE, Alexander 2018, 110. és ANĀLAYO, Bhikkhu

2019, 144–145, 151.

⁶ XÁNTUS János 1877, 127/1.

Appendix 1.

Provenienciadatok

(VASADY NAGY Gyula 1877, 61:)

Vasady Gyula tanár úr, ezen múzeumnak lelkes öre és rendezője (ki a Bem érdemkeresztjének átvételére rándult fel a fővárosba) Orbán Balázs társaságában meglátogatván Xántus Jánost, ő is nagylelkűleg megajándékozta szülőföldjének keletkezőben levő múzeumát a következő becses tárgyakkal:

1) Egy páli szanszkrit nyelven írt, buddhaista bibliával, mely talipotfa szeleteire van karcolva, igen finom és ékes betűkkel; e remekmű a 18. században készült, a szíami király rendeletére.

2) Három darab szíami pénz, egy réz, egy ólom, egy porcelánból.

3) Két darab kínai érmet, egyik Krisztus előtti korból, másik folyó pénz.

4) A kínai történelem azon kézikönyvét, melyet a kínai köztanodákban használnak.

5) Egy nagyon finom festésű kínai képet.

Ezeket felül megígérte Xántus, hogy mihelyt a Székely múzeum rendezve s a szükséges szekrényekkel el lesz látva, indiai és kínai madárgyűjteményéből 40 darabot, érem- és csigagyűjteményéből is fog juttatni a Székely múzeumnak.

(VASADY NAGY Gyula 1877a, 75:)

I. Könyvek és kéziratok. [...] Xántus János úrtól 1 kínai könyv (történelem). *II. Régiségek és érmek.* [...] Xántus János úrtól 3 db szíami, 2 db kínai pénz. [...] *IV. Különböző tárgyak.* [...] Xántus János úrtól 1 páli szanszkrit buddhaista biblia, mely talipotfa-szeletekre van karcolva, [...] 1877. március 4-én.

(XÁNTUS János 1877, részletek:)

[127/1:] „1870. év kezdetén az angol keleti postagőzhaszjáró-társaság Nubia nevű hajóján kelet felé utazván, tíz napig tartó folytonos szélvész és vihar után, egy forró januári nap reggelén érkezünk a ceyloni partokhoz.”

[138/12:] „...egybeült nem akartam megállani s időt vesztegetni, mint az ország fővárosában, Colombóban, s azt is csak azért ejtettem útba, mert ki nem kerülhettem. Különben, egy füst alatt meg akartam nézni a sziget közművelődési intézeteit is, s tisztelni óhajtottam a kormányzónál, kihez több helyről ajánlólevelekkel voltam ellátva.”

[145/19:] „A kormányzói hivatalhelyiségben egy szárnysegéd s titkár volt csak jelen, ezek azonban föltűnő szívességgel fogadtak, s erőnek erejével a kormánypalotába akartak szállásolni, biztosítván, hogy az semmi alkalmatlansággal nem jár, minthogy a cselédség, konyha stb. tökéletesen rendben van. Azonban a szíves vendégszeretetet nem fogadtam el a pár napra, mit a városban töltendő valék, de a fogatot már elfogadtam, mely rendelkezésemre adatott, s jó szolgáltatásokat is tett nekem. A szárnysegéd, Robertson kapitány, többek közt egy érdemes úrnak: Ondaatje kolonális segéd-főorvosnak is bemutatott, ki a szigeten egyik legtanultabb ember, s a ter[146/20:]mészettudományoknak is nagy kedvelője. Az orvos született szingál ugyan, de tanulmányait Londonban végezte, s ott tért a keresztyén hitre is. Természetesen beszéli tehát az angolt, mintha anyanyelve volna, s emellett szingál- és tamil-lite-

rátus is lévén, a buddhistáknál pedig a türelmetlenség egyáltalán nem lévén ismeretes, Ondaatje úr az angolok úgy, mint a benszülöttek bizalmát tökéletesen bírja; közbecsülésben áll fölfelé úgy, mint lefelé, s igen sok kényes kontroverziában az történik, mit ő akar. A doktor ismeretsége kimondhatatlan sok jó szolgálatokat tett nekem; míg ott voltam, oldalamtól nem mozdult, bevezetett családi körébe, s számos előkelő szingálakkal s tamilokkal is megismertetett, megmagyarázta kézzelfoghatólag a kormányrendszert s kormányzási módot, elvezetett a közművelődési intézetekbe, s egyáltalán mindenről érthető s szakavatott fölvilágosításokkal szolgált; midőn pedig távozáim, ajánlólevelekkel látott el, különösen a ceyloni buddhisták legfőbb papjához Kandyben.”

[149/23:] „Dr. Ondaatje a múzeumba is elvezetett, hol igen szép geológiai és ásványgyűjtemény van, s a Ceylon szigetén előforduló drágakövek s gyöngykaplók is szépen képviselve; de, mi engemet sokkal jobban érdekelt volna, mint bármi más – a zoológiai gyűjteményt oly, nemcsak rendezetlen, de egyáltalán elhanyagolt állapotban találtam, hogy abból a [150/24:] sziget állattani viszonyairól valódi fogalmat nyerni lehetetlen volt. A kitömött madarak s emlősök már régen a molyok s penész pusztításainak voltak ártandevé; a szeszpéldányok összerohadva vagy szárazra keményedve; a rovarok pusztító bogarak által szintén úgy összerongálva, hogy a példányokat fölismerni lehetetlen volt. Néhány nagyobb pikkelyes állat, mint krokodilusok s monitorok, a folyosón csüngtek láncokra aggatva, tele pókhálókcal, melyek közt gyíkok futkostak föl s alá. Bizonyosan ezért történt, hogy a múzeumba gondot viselő tanár, kit, hogy nekem a gyűjteményt megmutassa, a kormányzó titkára odarendelt, személyesen meg sem jelent.”

[309/42:] „Colombóban létem pár napjának utolsó estéjét Dr. Ondaatje barátságos családjá körében töltöttem, hol több urakkal volt szerencsém megismerkedhetni, különösen Tytler B. B. úrral, egyik legnagyobb kávéültetvényessel a szigeten, ki ültetvényét gyűjtések eszközésére legkészségesebb vendégszeretettel fölajánlá, s ki Kandybe velem együtt volt másnap reggel utazandó. Dr. Ondaatje ez alkalommal több könyvet s röpiratot keresett össze számomra, melynek nagy hasznát vettem, s jelen leírásomnak alapossága is nagyrészt azoknak köszöni létét. Amint a doktor ezen könyveket kiválogatta, kitűnt könyvtárának szomorú állapota, mennyiben a penész nemcsak a könyvek lapjait mindenütt befoltosította, de a kötések is annyira megromogálta, hogy ez minden esetben szétmállott, a fűzés fölbomlott, s minden könyv csak ívekből állt.⁷ Ha az [310/43:] ember az ily penészes könyveket szüntelen szárítás által nem gondolja: a penész nagyszámú rovarokat vonz magához, s ezek aztán az enyészetet és rombolás munkáját gyorsan elvégezik. Ezeket igen nehéz fölfedezni, mert nappal rendesen elbújnak, s leginkább éjjel dolgoznak a pusztításon. Vannak ezek közt más rovarok is – egészen különböző nemekből, melyek hasznosak, mert a romboló rovarokat pusztítják. Az emberek azonban, amint rendesen történni szokott, ahelyett, hogy ezen hasznos rovarok szolgálatait méltányolnák, köztudatlanság következtében elpusztítják ezeket is a káros rovarokkal együtt, s még inkább, mint ezeket, mert a hasznosak ezeknél sokkal nagyobbak s jobban fölfedezhetők.⁸”

⁷ [309/42:] „Ezt utóbb Kínában magam is szomorúan tapasztaltam. Amint ugyanis a vélem vitt kézikönyveket kipakoltam, elremülve kellett [310/43:] tapasztalnom, hogy csaknem minden könyvem – köztük Wilkes világutazása is – megsemmisüléshez közeledett. Gyakori szárítás által ezt ugyan meggátoltam, de károm mégis igen érzékeny volt.”

⁸ [310/43:] „Ezek közt kiválólag ismeretesek: a *Lepisma nivea*,

L. niveofasciata, és a *L. niger*; melyek közül egyik Európában is honos; cinnamon-zsákokkal hozatván be Ceylonból. – A kárteknő könyvrovarok közt legpusztítóbb a *Chelifer librorum*, *C. oblongus*, és *C. acaroides*, s az utóbbira nézve az nevezetes, hogy ezt Európából importálták Ceylonba a hollandok, és pedig magukkal vitt könyvekben és irományokban.”

[312/45:] „A kalany⁹⁾ templom egyetlen nagybbszerű buddhista templom Colombo közelében, s azért is nevezetes, hogy a portugálok uralma idejében egybeült buddhista isteni tisztetletet tartani szabad nem lévén, Colombo városában s közelében minden buddhista templomot leromboltak, sőt uralkodásuk vége felé még a kalany templomot is bezáratták, s a papokat belőle kiűzték. A portugál és spanyol kolonizációt különösen az jellemzi, hogy a fősúlyt mindenütt a benszülöttek vallásának üldöztetésére fektették, miért is, pár századon át, minden kolóniájukban vérengző vallásháborúkat folytattak. [...] Amint a vonat a Kalany állomást elhagyja, a kókuszok ritkulni kezdenek, [...] alkalmilag pedig az ember egy-egy példányt a pálmák királyából is megpillant. Ez a talipotpálma, mely sokkal magasabb a többinél, s tetején óriási koronát lenget.”

[327/60:] „[Kandyben] Ondaatje doktor ajánlólevelét elküldtem a főpaphoz, s magam is pár sort írván neki, kértem, hogy számomra órát jelölne ki, melyen nála tisztelgésemet tehetném, s a templom nevezetességeit, különösen a daladát megtekinthetném. Meg sem mondhatom, mennyire meg voltam lepelve, midőn a szolgál, válasz helyett látogatójegyet adva kezembe,¹⁰⁾ értesített, hogy a főpap az előszobában várakozik. Kiszietve, személyesen tüstént bevezettem lakásomba. Igen jó, folyékony angol nyelven kijelentette mindjárt, hogy szerencsének fogja tartani, bármiben szolgálhasson is; rendelkezsem vele tetszésem szerint. Angol szokáshoz képest pohár borral kínáltam meg, mi helyett azonban csak limonádot fogadott el. Az öreg úr igen tisztességes kinézésű, nagyon élénk, mondhatnám, bőbeszédű, mintegy 70 éves emberke volt; rokonszenvet nagyon megnyerte azon értelmes és felvilágosodott embert gyanítató társalgása alatt, melyet lakásomban tett, több mint egy órai látogatása alatt kifejtett. Aztán megindultunk, s a főtérén áthaladva, a templomba mentünk föl. Igen meglepett, hogy a köznép főpapjának sehol még csak nem is köszönt, holott valamennyi előbbkelő benszülött s minden angol, kivel találkozánk, a legmélyebb tisztelettel kalapot emelt előtte. A templom nagyon tágas épület, de egyáltalán semmi különöst nem tartalmaz; rikító színű freskók, óriási fekvő, álló s ülő Buddha-szobrok láthatók itt agyagból, bronzból, fából, sőt több egészen elefántagyarból is dolgozva s mesterséges^[328/61:] egészen összerakva; egy pár egészen vert ezüstből. A templom előtt, azzal egészen összeépítve, a már előbb is említett nyolcszögletes és emeletes óriási torony áll, földszinti helyisége valóságos Buddha-kiállítás, legalább pár-száz kisebb-nagyobb Buddhával, minden képzelhető alakban s anyagból; némelyike igazgyönggyel, rubinnal s zafírral fölötté gazdagon ékesítve. Innen széles gránitlépcsőkön az emeletre haladtunk föl, mely három részre van osztva; egy előszobában a nép várakozék, az emellett sekrestyéből pedig 4-5 ereszteték be egyszerre a daladához, s midőn ezek másik ajtón s lépcsőn távoznak, ismét újak részeltettek a szerencsében. A sekrestyében vagy 10-12 pap foglalkozott szolgálatban, 3-4 pedig folyvást a daladát őrizte. Amint a szentélybe lépett, a főpap értesítette a népet, hogy 1/4 óráig az ajtó zárva lévén, csak azután jöhetnek; s az ajtókat aztán csakugyan be is zárták. A toronynak azon helyisége, melyben a dalada tartatik, *wiharának*, vagyis szentélynek nevezetik. Kis szoba ez, minden ablak nélkül, melyen nemcsak az ajtók vasból készítvék, hanem az egész fal, tetőzet s padló is erős vaslapokkal borított; ezek aranyzott szőnyegekkel vonvák be, a vasjátók

pedig tikfával, s rendkívül mesterséges elefántcsont-faragásokkal díszítettek, melyek Buddha életét a legendákból csodálatos dom-borművekben ábrázolják. A wihara közepén, rendkívül masszív, súlyos lábú, vert ezüst asztalon, a három láb magas, harangalakú *karandua*, vagyis szent borító áll, mely az ereklyét födi. E harang rendkívül[i] gazdagságot tár föl; egészen ezüstből van, de alapszíne alig látszik, mert drágakövekkel és igazgyöngyfűzerekkel van elborítva. Alatta kisebb, de hasonlóan gazdag harang takar egy harmadik, még kisebbet s még drágábbat, s ez is fölemeltetvén, még kisebb, egészen vert aranyból készült harang tűnik szembe, mely a szó szoros értelmében borítva van rubinokkal. Végre ez is elmozdítatván, a csodálatos ereklyét, Buddha egyik fogát aranyból vert lóbuszvirágon láttuk elhelyezve. Ami e roppant kincseket képviselő, rendkívüli ereklyetartókat illeti, ezek régisége konstatació van. A legelső 1267-ben készült, a többi 1310–25 közt; valamennyit a Mahawanso^[11] leírja körülményesen; sőt az egyes földíszítések körülményeit is, midőn a drágakövek az ereklyetartókra helyeztetek vagy szaporítottak.”

[329/62:] „A wiharában őrzött dalada, vagyis a szentély, drága ereklyetartók s különösen Buddhának lóbuszvirágon nyugvó foga századok óta igen nevezetes szerepet játszott a százmilliókat számláló buddhisták történetében; sőt még ma is oly nevezetes szerepet játszik, hogy a szíami királyi család tagjai, a különféle himalájai fejedelmek s belső-ázsiai uralkodók személyesen járnak búcsút Kandybe, hogy ájtatoskodjanak a szent ember fogánál, a wiharát folyvást gazdag fejedelmi ajándékokban részeltetve.”^[12]

[260/130:] „Végre másfélnapi csaknem folytonos kocsi-útna megérkeztem Colombóba. Dr. Ondaatje barátom ekkor, ígérete szerint, már csaknem mindent beszerzett számomra, mire fölkértem. Példányokat a magokat földbe ásó, továbbá a vándorló halakból; kézrekerített több nevezetes kígyót s rovar, s népi-isei gyűjteményem számára igen érdekes és nagyértékű szöveket is [261/131:] szerzett, melyek az egykori ceyloni nemzeti királyok udvaraiban szoknyákul viseltettek. Igen finom sásból vannak szöve, s színekben szövött madarakkal s egyéb állatokkal ékesítve. Ki voltak állítva a Magyar Nemzeti Múzeum népi-isei gyűjteményében^[13], s onnan mindkettő az ipar[művészeti] múzeumba jutott. Ezenkívül szerzett számomra több talipotlevélre karcolt könyvet páli és szanszkrit nyelven, de ezek közt legnagyobb értékű volt a Mahawanso első kötetének egy régi másolata, szintén páli nyelven, talipotpálma-leveleken. E nevezetesség ma is a múzeum népi-isei gyűjteményében van,^[14] s az úgynevezett »nagy hősök leszármazását s történetét« tartalmazza csonkítatlanul.”

[266/136:] „Dr. Ondaatje egy tudós buddhista paphoz vezetett el, ki az iskolatanácsnak volt tagja, s kitől számomra a *Mahawanso* egy kötetét vévén, ezt annál kifizetni voltam. A papnak nevezetes könyvtára van, s mily sajtóságos látvány az ily pálmalevelekre karcolt lapokból összeállított könyv! Azonban láttam igen érdekes és szép, százakra menő köteteket, melyek aranymetszetűek voltak, s aranyzsinórral fűzvék, sőt némelyik (leginkább a 13–14. századbeli) igen érdekes festett kezdőbetűkkel s címlapokkal is díszítettek. A buddhisták mai nap is a talipotlevélre írt könyveknek adnak nagy előnyt, mert ez készítmény módjánál fogva, sem meg nem penészedik, sem a moly meg nem támadja. Ily könyv, e két veszélyt tekintve, akár örök időki is eltarthatna; sőt a régiség színén mit sem változtat, egy-

⁹⁾ Kelaniya, ma Colombo külvárosa.

¹⁰⁾ [327/60:] „A látogatójegy angolul volt nyomtatva; jelenleg is birtokomban van, s ekként szól: Reverend B. D. S. Sumana Tisse. Highest Priest. Malagawa Temples. Kandy.”

¹¹⁾ [328/61:] „...minden szingál könyv közt a *Mahawanso* a legnevezetesebb, mely tulajdonképp a szigetnek [Ceylon] rimes versekben írt krónikája, s közel 24 század történetét tárgyalja, Kr. e.

543. évtől egész 1758-ig. Azonban páli nyelven”.

¹²⁾ Az eredeti ereklye valójában portugál kézre került, és 1560-ban nyilvánosan elégették Goában, lásd alább, 329–330/62–63.

¹³⁾ A mai Néprajzi Múzeum.

¹⁴⁾ Néprajzi Múzeum, Ltsz. 2118. Köszönet az adatért a múzeum munkatársainak, Granasztói Péternek, Gyarmati Jánosnak és Wilhelm Gábornak.

forma marad mindig. A pap lakása mellett kis kolostor volt, hol buddhista papnövendékek éppen ily talipotlevelek készítésével foglalkoztak, s 10-12 éves gyermekek is segítettek nekik. Az olák vagyis lapok a talipotpálmának pár nappal előbb fakadt fiatal leveleiből vétetnek, levágtatván még mielőtt sötétzöld színöket s izmos ereiket megkaphatták volna. Hogy a levélnek hajlékonysága biztosíttassék, pár napig tejben, aztán vízben áztatják, s miután ez is megtörtént, hengerrel két sima deszka közt sajtolják, hogy felszíne egyforma simaságot kapjon. Aztán a szükséghez képest 3-4 hüvelyk széles és 2-3 láb hosszú szalagokra vagdalván, a lapokat két végükön átylukasztják, s ennél fogva összefűzvé, a már kész, de még be nem írt könyvet újra sajtóba teszik. E levelekre aztán vas- vagy acélstílussal könnyen lehet írni, csaknem úgy, mint palakótáblára; a levelek nem foszlanak s nem is hasadnak. Az írás egyelőre nem látszik s nem is olvasható, mert a karcolt hely a levéllel egyszínű, az ily beírt lap pedig oly forma, mint ha a levelet minden irányban szű ette volna. [267/137:] Hogy a karcolás látható legyen, a lapokat égetett kókuszhéjból s pámaolajból készített festékekkel kenik be kis szivacs segédelmével, aztán a lapról a festéket gyöngye olajjal lemossák. E műtét következtében a lap felszíne világossárga s fényes lesz, a rajta levő írás pedig fekete s olvasható, mintha csak nyomtatva lenne. Az olaj s égetett kókuszdió szagának tulajdonítják, hogy ily könyvet penész s moly sohasem támadja meg, s éppen e célból nemcsak a buddhisták, hanem a mórok s hindu tamilok is az iskolákban inkább íratnak gyermekeikkel stílussal talipotra, mint papírra tollal. Az iskolákban természetesen szingál vagy angol betűkkel írnak; valamint a kormány által kiadott tankönyvek is angol, szingál és tamil nyelven vannak nyomtatva. A páli nyelv csak

a hierarchia nyelve, s ezen kívül néhány oly tudós érti, ki ezzel mint szakember foglalkozik.”

[268/138:] „A régi könyvek közt a szanszkrit és páli¹⁵ nyelven írottak oly nagy mennyiségben fordulnak elő, hogy csaknem azt lehetne mondani, hogy a szingáloknak saját nemzeti irodalmuk nem is igen van; még a saját nyelvökön írt könyvek sem egyebek fordításnál szanszkrit- s páliból; az eredeti művek legnagyobb része rímes költészet s értéktelen balladaforma verszet. A páli könyvek eredeti betűkkel írvák, s csaknem mind, néhány nyelvészeti s nyelvészetmagyarázati munka kivételével, buddhizmusról értekeznek. A régi nagy páli nyelvtan ugyanis már századok előtt elveszvé, számtalan értekezéssel pótolgatott, s ekként jött létre egy egész nyelvtani irodalom.¹⁶ A rímelés oly általános szokásban volt már régen is, mint szokásban van ma; nemcsak a legendák s vallásos tételek, de még a nyelvészeti munkák s ezekhez való kommentárok legtöbbje is rímes versekben írtak; valószínűleg azon okból, mert azt tarták, hogy a rímes vers tovább megmarad a fejen, s könnyebb betanulni emlékezetből.

A páli nyelven írt szentkönyvek közt első helyen a *Pitta Rat-tayan*, három szent kosár áll, mi a buddhisták tanait, [269/139:] fegyelmét s Buddha minden prédikációját magában foglalja. E munka oly óriási terjedelmű, hogy állítólag 592 000 stanzát tartalmaz; a hozzávaló kommentár pedig, mely *Athakatha* néven ismeretes, s az 5. században készült, szintén 361 551 versszakból áll. E munkák természetesen nagy terjedelműknél fogva igen ritkán találhatók csonkítatlan példányokban, azonban a nagyobb templomokban egyik vagy másik mindenütt megvan, néhol mindkettő is.”

Appendix 2.

Transcription of the MS and comparison with the editions

The manuscript was compared with two editions (VRI, Vipassana Research Institute; and PTS, Pali Text Society) and the variant readings given by them.

Conventions of the transcription

Spaces and hyphens were freely added for ease of reading.

[1r]...[24v]	folio 1 <i>recto</i> ... folio 24 <i>verso</i>
[1]...[5]	line no.
[o]	space left for the string holding the leaves of the MS together
wavy underline	somewhat doubtful reading
X	unreadable <i>akṣara</i>
x	unreadable part of an <i>akṣara</i>
strikethrough	text deleted by the scribe or a corrector
[square brackets]	text added by the scribe or a corrector

Conventions of the comparison

roman	the MS text is identical to the accepted reading in at least one of the editions
<i>italic</i>	the MS text differs from the accepted reading(s) of both editions
footnote	the MS omits some text present in the accepted reading(s) of both editions

Exceptions:

ṃ + explosive, and class nasal + explosive are considered equivalent. E.g. *saṃkhā* in the MS and *saṅkhā* in the editions are taken to be identical, the difference is left unmarked.
ṃ omitted: the previous vowel is italicised, no footnote added
single consonant instead of double: the remaining consonant is italicised, no footnote added

Abbreviations in the footnotes:

<i>eds</i>	both editions, i.e. PTS and VRI
<i>ms</i>	this manuscript
<i>PTS(...)</i> , <i>VRI(...)</i>	a variant reading given by an edition, following their encoding. E.g. <i>PTS(M)</i> or <i>VRI(ṣi)</i>

Some results of the comparison

Most differences can be ascribed to scribal error, the most frequent being the omission of *ṃ*. Some differences seem to reflect a difference in tradition, especially in the length of vowels, for example *aggī*, *indriya*, *karaniya* and the verbal ending *-sumhā* are almost systematically written so.

The readings that could significantly modify the meaning of a passage:

1v5, 2r3 bhūtamidaṃ bhikkhave (*eds* Bhūtamidanti, bhikkhave)
3r1 cetanā (*eds* sañcetanā)
7v3, 7v4-5 paṭibhāveyyātha (*eds* paṭidhāveyyātha; for the second,

klasszikus szólásmódjánál”.

¹⁶ [268/138:] „Bővebben értekezik erről Hardy Spencer. (Colombo, 1848.)”

¹⁵ [268/138:] „A páli nyelv, mely Sziámban s Ávában [Mianmar] is a buddhistáknak irodalmi nyelve, dr. Mill jeles értekezése szerint nem egyéb *Magadha Prokrit*nál, a szanszkrit nyelvnek egy

PTS ādhāveyyātha, *with variant* paṭidhāveyyātha)
 14v4 *omits* saṃkhittena *of the eds. See the debate of Wynne (2018: 110) and Anālayo (2019: 144–145, 151)*
 24v5 vimuttamhi ti (*eds* vimuttam itī)

Further interesting variants:

1r5 *bis*: saṃkasika (*eds* sakalika)
 2v2 diṭṭha, 2v3 diṭṭham (*eds* diṭṭhiṃ)
 7v3 *bis*: assosumhā (*eds* ahesumha)
 7v5 kim nu kho anāgatamaddhānaṃ kim hutvā bhavissāma (*eds* kim hutvā kim bhavissāma)
 9r1 ariyassa (*eds* ariyassa vinaye)
 9r4 pemaṇiyehi (*eds* omīti)
 9v1, 14v2 vedati (*eds* vedeti)
 9v2 *bis* abhivadat* abhinandant* (*eds* abhinandant* abhivadat*)
 10r5 dhammavaram (*eds* dhammam)
 10v2 sabodho (*eds* sambādho)
 11r1 sabbapāṇabhūte hitānukampi (*eds* sabbapāṇabhūta-hitānukampi)
 13v4–5, 21v1–22r1–22v2–23r2 paṭhama-, dutiya-, tatiya-, catuttha-jjhānaṃ (*eds* –aṃ jhānaṃ)
 15r1 evamme suttaṃ (*eds* ...sutaṃ)
 22r2 gambhīrodako (*eds* ubbhīdodako, *variant* ubbhītodako)
 23v1 *bis*, 23v5 *bis*, anekka (*eds* aneka)
 24r2, 24r4–5 mānussaka (*eds* mānūsaka)
 24r2, 24r5 uppajjamāne (*eds* upapajjamāne)

Transcription of the manuscript

[MN 38 Mahā-taṇhā-saṅkhaya-sutta (continued)]

[1r] [1] ya yaññadeva bhikkhave paccayaṃ paṭicca uppajjati viññānaṃ tena teneva saṃkhyāṃ gacchati cakkhuṇa paṭicca rūpe ca uppajjati viññānaṃ cakkhuvīññānaṃtveva saṃkhyāṃ gacchati sotaṇa paṭicca [2] sadde ca uppajjati viññānaṃ sotaṃ viññānaṃ [○] tveva saṃkhyāṃ gacchati ghānaṃ paṭicca gandhe ca uppajjati viññānaṃ ghā- [○] naviññānaṃtveva saṃkhyāṃ gacchati jivhaṃ paṭicca [3] rase ca uppajjati viññānaṃ jivhāvīññānaṃ [○] tveva saṃkhyāṃ gacchati kāyaṇa paṭicca phoṭṭhabbe ca uppajjati viññā- [○] naṃ kāyaviññānaṃtveva saṃkhyāṃ gacchati manaṇa [4] paṭicca dhamme ca uppajjati viññānaṃ manovi- [○] nīñānaṃtveva saṃkhyāṃ gacchati seyyathāpi bhikkhave yaññadeva¹⁷ paṭi- [○] cca aggī jalati tena teneva saṃkhyāṃ gacchati [5] kaṭṭham ca paṭicca aggī jalati kaṭṭhaaggītveva saṃkhyāṃ gacchati saṃkasikaṇa paṭicca aggī jalati saṃkasikaggiṃtveva saṃkhyāṃ gacchati tiṇaṇa paṭicca aggī jalati tiṇaggītveva saṃkhyāṃ gacchati gomayaṇa [1v] [1] paṭicca aggī jalati gomayaggītveva saṃkhyāṃ gacchati thusaṇa paṭicca aggī jalati thusaggītveva saṃkhyāṃ gacchati saṃkāraṃ¹⁸ paṭicca aggī jalati saṃkāraggītveva saṃkhyāṃ gacchati evameva kho bhikkhave yaññadeva [2] paccayaṃ paṭicca uppajjati || viññānaṃ tena [○] teneva saṃkhyāṃ gacchati cakkhuṇa paṭicca rūpe ca uppajjati viññā- [○] naṃ cakkhuvīññānaṃtveva saṃkhyāṃ gacchati | pa¹⁹ [3] ghānaṃ paṭicca gandhe ca uppajjati viññānaṃ [○]

ghānaviññānaṃtveva saṃkhyāṃ gacchati jivhaṇa paṭicca rase ca uppajja- [○] ti viññānaṃ jivhāvīññānaṃtveva saṃkhyāṃ gacchati [4] kāyaṇa paṭicca phoṭṭhabbe ca uppajjati viññā- [○] naṃ kāyaviññānaṃtveva saṃkhyāṃ gacchati manaṇa paṭicca dhamme ca [○] uppajjati viññānaṃ manoviññānaṃtveva [5] saṃkhyāṃ gacchati bhūtamidaṃ²⁰ bhikkhave passathāti evaṃ bhante tadāhārasambhavanti bhikkhave passathāti || evaṃ bhante || tadāhāranirodhā yaṃ bhūtaṃ taṃ nirodhadhammanti bhikkhave passathāti [2r] [1] evaṃ bhante || bhūtamidaṃ nossūti bhikkhave kaṃkhato uppajjati vicikicchāti || evaṃ bhante tadāhārasambhavaṃ nossūti bhikkhave kaṃkhato uppajjati vicikicchāti || evaṃ bhante || tadāhāranirodhā ya bhūtaṃ taṃ ca²² dhammaṃ nossūti [○] bhikkhave kaṃkhato uppajjati vicikicchāti evaṃ [3] bhante || bhūtamidaṃ²³ bhikkhave yathābhūtamidaṃ sa- [○] mappaññāya passato yā vicikicchā sā pahīyatīti || [○] evaṃ bhante tadāhārasambhavanti bhikkhave [4] yathābhūtaṃ sammappaññāya passato yā vi- [○] cikicchā sā pahīyatīti || eva bhante || tadāhāranirodhā ya [○] bhūtaṃ taṃ nirodhadhammanti bhikkhave yathābhūtaṃ [5] sammappaññāya passato yā vicikicchā sā pahīyatīti || eva bhante || bhūtamidanti bhikkhave itipi vo ettha nibbivicikicchā²⁴ti || evaṃ bhante ||²⁵ bhūtamidanti bhikkhave yathābhūtaṃ samma- [2v] [1] ppaññāya sadiṭṭhanti || evaṃ bhante || tadāhārasambhavanti bhikkhave yathābhūtaṃ sammappaññāya sudiṭṭhanti || evaṃ bhante || tadāhāranirodhā ya bhūtaṃ taṃ nirodhadhammanti bhikkhave yathā- [2] bhūtaṃ sammappaññāya sudiṭṭhanti || evaṃ bhante || [○] imaṃ ca tumhe bhikkhave diṭṭha evaṃ parisuddhaṃ evaṃ paṭigatānaṃ allīyetha [○] na kelāyetha na dhanāyetha²⁶ api nu tumhe [3] bhikkhave kullupamaṃ dhammaṃ desitaṃ ājāneyyā- [○] tha nittharaṇatthāya no gahaṇatthāyāti || no hetam bhante || [○] imaṃ ca tumhe bhikkhave diṭṭham²⁷ evaṃ pariyodātā- [4] naṃ²⁸ allīyetha na dhana kelāyetha na dhana dhanā- [○] yetha na camāyetha api nu me tumhe bhikkhave kullupamaṃ dhammaṃ de- [○] sitaṃ ājāneyyātha nittharaṇatthāya no ga- [5] haṇatthāyāti || evaṃ bhante cattārome bhikkhave āhāra bhūtānaṃ vā sattānaṃ thītiyā saṃbhavesina vā anugahāya katame cattāro kabhīlīkārō āhāro olāriko vā sukhu- [3r] [1] mo vā phasso dutiyo manocetanā²⁹ tatiyā viññānaṃ catutthaṃ || ime ca bhikkhave cattāro āhārā tīnidāni kiṃsamuddayā kiṃjātikā kiṃpabbhavā ime cattāro āhārā gaṇhānidānā gaṇhā- [2] samuddayā taṇhājātikā taṇhāpabbhavā [○] taṇhā pāyaṃ bhikkhave kiṃnidānā kiṃsamudayā kiṃjāti³⁰ kiṃpabbhavā [○] taṇhā vedanānidānā vedanāsamudaya- [3] yā vedanājātikā vedanāpabbhavā vedanā pā- [○] yaṃ bhikkhave kiṃnidānā kiṃsamudayā kiṃjātikā kiṃpabbhavā vedanā pha- [○] ssanidānā phassasamudayā phassajātikā [4] phassapabbhavā phasso cāyaṃ bhikkhave kiṃnidānā [○] no kiṃsamuddayo kiṃjātikō kiṃpabbhavo phasso saḷāyatanani- [○] dāno saḷāyatanasamuddayo saḷāyata- [5] najātikō saḷāyatanapabbhavo || saḷāyatanamidaṃ³¹ bhikkhave³² kiṃsamuddayaṃ kiṃjātikaṃ kiṃpabbhavaṃ saḷāyatanam nāmarūpanidānaṃ³³ samuddhayaṃ nāmarūpajāti-

¹⁷ *eds* add paccayaṃ

¹⁸ *eds* add ca

¹⁹ pa *ms*; sotaṇa paṭicca sadde ca uppajjati viññānaṃ, so-taviññānaṃtveva saṃkhyāṃ gacchati *eds*

²⁰ idaṃ *ms*; idanti *eds*

²¹ *eyeskip* (repeats previous two sentences)

²² ca *ms*; nirodha *eds*

²³ idaṃ *ms*; idanti *eds*

²⁴ nibbivicikicchā *ms*; nivivicikicchā *PTS*; nibbivicikicchā *VRI, PTS(M)*

²⁵ *eds* add “Tadāhārasambhavanti, bhikkhave, itipi vo ettha nib-

bicikicchā?”ti. “Evaṃ, bhante”. “Tadāhāranirodhā yaṃ bhūtaṃ taṃ nirodhadhammanti, bhikkhave, itipi vo ettha nibbivicikicchā?”ti. “Evaṃ, bhante”.

²⁶ *eds* add mamāyetha

²⁷ *eds* add evaṃ parisuddhaṃ

²⁸ pariyodātānaṃ *ms*; pariyodātānaṃ na *eds*

²⁹ cetanā *ms*; sañcetanā *eds*

³⁰ jāti *ms*; jātikā *eds*

³¹ idaṃ *ms*; cidaṃ *eds*

³² *eds* add kiṃnidānaṃ

³³ *eds* add nāmarūpa-

kaṃ nāmarūpab³⁴havam pabhavam nāmarūpa- [3v] [1] midam³⁴ bhikkhave kimnidānaṃ kimsamuddayaṃ kimjātikam kimpabhavam nāmarūpaṃ viññāṇanidānaṃ viññāṇasa-
muddayaṃ viññāṇajātikam viññāṇapabhavam viññāṇamidam³⁵ bhikkhave kimnidānaṃ kim- [2] samuddayaṃ kimjātikam kimpabhavam viññāṇaṃ sam- [○] khāranidānaṃ samkhāra-
samuddayaṃ saṅkhārājātikam saṅkhārapabhavam || saṅkhāra-
[○] mime bhikkhave kimnidānaṃ kimsamuddayaṃ kimsamudda-
[3] yā kimjātikā kimpabhavā || saṅkhārā avijjānidā- [○] nā avijjāsamuddayaṃ avijjājātikā avijjāpabhavā || iti kho bhikkhave
[○] avijjāpaccayā saṅkhārā saṅkhārapaccayā viññā- [4] ṇaṃ viññāṇapaccayā nāmarūpaṃ nāmarūpapacca- [○] yā
saṭṭāyatanaṃ saṭṭāyatanapaccayā phasso phassapaccayā [○] vedanā vedanāpaccayā taṇhā taṇhāpaccayā [5] upādānaṃ
upādānapaccayā bhavo bhavapaccayā jāti jātipaccayā jarāmaṇa
sokaparidevadukkhadomanassupāyā sambhavanti evameva
kevalassa dukkhakkhandhassa samud³⁶dayo [4r] [1] hoti
jātipaccayā jarāmaṇanti iti kho panetaṃ vuttaṃ jātipaccayā nu
kho bhikkhave jarāmaṇaṃ x no vā kathaṃ vā ettha hotīti ||
jātipaccayā bhante jarāmaṇaṃ evaṃ no ettha hotīti³⁶ jātipacca-
[2] yā jarāmaṇanti bhavapaccayā jātiṭi iti kho [○] panetaṃ
vuttaṃ bhavapaccayā nu kho bhikkhave jāti no vā kathaṃ vā
ettha hotīti [○] || bhavapaccayā bhante jāti evaṃ no ettha hotīti
|| [3] bhavapaccayā jāti³⁷ || upādānapaccayā bhavo- [○] ti iti kho
panetaṃ vuttaṃ upādānapaccayā nu kho bhikkhave bhavo no
vā [○] kathaṃ vā ettha hotīti upādānapaccayā³⁸ bhavo³⁹ [4] ettha
ho³⁸ti || upādānapaccayā bhavoti || [○] taṇhāpaccayā upādānanti
iti kho panetaṃ vuttaṃ taṇhāpaccayā nu kho [○] bhikkhave
upādānaṃ no vā kathaṃ vā ettha hotīti [5] vedanāpaccayā
bhante upādānaṃ evaṃ no ettha ho³⁸ti taṇhāpaccayā upādānanti
vedanāpaccayā taṇhāti iti kho panetaṃ vuttaṃ vedanāpaccayā
nu kho bhikkhave taṇhā no vā kathaṃ vā ettha hotīti [4v] [1]
vedanāpaccayā bhante taṇhā evaṃ no ettha ho³⁸ti vedanāpaccayā
taṇhāti phassapaccayā vedanāti iti kho panetaṃ vuttaṃ
phassapaccayā nu kho bhikkhave vedanā no vā kathaṃ vā ettha
hotīti phassapa- [2] ccayā bhante vedanā evaṃ no ettha hoti ||
phassa- [○] paccayā vedanāti saṭṭāyatanapaccayā phassoti iti kho
panetaṃ vu- [○] ttaṃ saṭṭāyatanapaccayā nu kho bhikkhave
pha- [3] sso no vā kathaṃ vā ettha hotīti || saṭṭāya- [○] tanapaccayā
bhante phasso evaṃ no ettha hoti || saṭṭāyatana- [○] ccayā
phassoti nāmarūpapaccayā saṭṭā- [4] yatananti iti kho panetaṃ⁴⁰
nāmarūpapaccayā [○] nu kho bhikkhave saṭṭāyatanaṃ no vā
kathaṃ vā ettha hotīti nāmarūpa- [○] paccayā bhante
saṭṭāyatanaṃ evaṃ no ettha [5] ho³⁸ti nāmarūpapaccayā
saṭṭāyatanaṃ⁴¹ nāmarūpananti iti kho panetaṃ vuttaṃ
viññāṇapaccayā nu kho bhikkhave nāmarūpaṃ no vā kathaṃ vā
[○] vā ettha hotīti viññāṇapaccayā bhante [5r] [1] nāmarūpaṃ
evaṃ no ettha hoti viññāṇapaccayā nāmarūpananti ||
saṅkhārapaccayā viññāṇanti iti kho panetaṃ vuttaṃ
saṅkhārapaccayā nu kho bhikkhave viññāṇaṃ no vā kathaṃ vā
ettha hotīti saṅkhārapaccayā bhante [2] viññāṇaṃ evaṃ no
ettha hoti || saṅ³⁹khārā- [○] paccayā viññāṇanti avijjāpaccayā
saṅkhārāti iti kho panetaṃ [○] vuttaṃ avijjāpaccayā nu kho
bhikkhave saṅkhārā no [3] vā kathaṃ vā ettha hotīti ||

avijjāpaccayā [○] bhante saṅkhārā evaṃ no ettha hoti
avijjāpaccayā saṅkhārāti || [○] sādhu bhikkhave iti kho bhikkhave
tumhepi evaṃ vadetha [4] aham⁴² evaṃ vadāmi imasmiṃ ce sati
idam hoti i- [○] massupādānaṃ idam uppajjati yadidaṃ
avijjāpaccayā saṅkhārā sam- [○] ra⁴³paccayā viññāṇaṃ
viññāṇapaccayā nāma- [5] rūpaṃ nāmarūpapaccayā saṭṭāyatanaṃ
saṭṭāyatanapaccayā phasso phassapaccayā vedanā vedanāpaccayā
taṇhā taṇhāpaccayā upādānaṃ upādānapaccayā bhavo
bhavapaccayā [5v] [1] jāti jātipaccayā jarāmaṇa
sokaparidevadukkhadomanassupāyā sambhavanti evameva
tassa kevalassa dukkhakkhandhassa samud³⁶dayo hoti ||
avijjāyatveva asesavi- [2] rāganirodhā saṅkhāranirodho
saṅkhāraniro- [○] dhā viññāṇanirodho viññāṇanirodhā
nāmarūpanirodho [○] nāmarūpanirodhā saṭṭāyatananirodho sa-
[3] ṭṭāyatananirodhā phassanirodho phassani- [○] rodhā
vedanānirodho vedanānirodhā taṇhānirodho taṇhā- [○] nirodhā
upādānanirodho upādānaniro- [4] dhā bhavanirodho
bhavanirodhā jātinirodho [○] jātinirodhā jarāmaṇa
sokaparidevadukkhadomanassupāyā [○] sā nirujjhanti
evametassa kevalassa dukkhakkha- [5] ndhassa nirodho hoti ||
jātinirodhā jarāmaṇanirodhāti iti kho panetaṃ vuttaṃ
jātinirodhā kho bhikkhave jarāmaṇanirodho no vā kathaṃ vā
ettha hotīti || jātinirodhā bhante jarā- [6r] [1] marānanirodho
evaṃ no ettha hoti || jātinirodhā jarāmaṇanirodhoti⁴⁴ iti kho
panetaṃ vuttaṃ bhavanirodhā nu kho bhikkhave jātinirodho
no vā kathaṃ vā ettha hotīti || bhavanirodhā [2] bhante
jātinirodho evaṃ no ettha hoti || bhava- [○] nirodhā
jātinirodhoti⁴⁵ iti kho panetaṃ vuttaṃ upādānanirodhā [○] nu
kho bhikkhave bhavanirodho no vā kathaṃ vā ettha [3] hotīti ||
upādānanirodhā bhante⁴⁶ nirodho [○] evaṃ no ettha hoti
upādānanirodhā bhavanirodho⁴⁷ taṇhāniro- [○] dhā
upādānanirodhoti iti kho panetaṃ vuttaṃ [4] taṇhānirodho nu
kho bhikkhave upādānaniro- [○] dho no vā kathaṃ vā ettha
hoti⁴⁸ || taṇhānirodhā bhante upādānaniro- [○] dho evaṃ no
ettha hoti taṇhānirodhā⁴⁹ ti [5] vedanānirodhā taṇhānirodhoti
iti kho panetaṃ vuttaṃ vedanānirodhā nu kho bhikkhave
taṇhānirodho no vā kathaṃ vā ettha hotīti || vedanānirodhā
bhante taṇhānirodho evaṃ no ettha hoti [6v] [1] vedanānirodhā
taṇhānirodhāti || phassanirodhāti vedanānirodhoti iti kho
panetaṃ vuttaṃ phassanirodhā nu kho bhikkhave
vedanānirodho no vā kathaṃ vā ettha hoti⁵⁰ phassanirodhā
bhante vedanānirodho evaṃ no ettha [2] hoti phassanirodhā
vedanānirodhoti || saṭṭāyatana- [○] nidhā⁵¹ phassanirodhoti
iti kho panetaṃ vuttaṃ saṭṭāyatananirodhā nu kho bhikkhave
pha- [○] ssanirodho no vā kathaṃ vā ettha hotīti || saṭṭāya- [3]
tananirodhā bhante phassanirodho evaṃ no ettha ho³⁸ti [○]
saṭṭāyatananirodhā phassanirodhoti || nāmarūpanirodhā
saṭṭāyatananiro⁵² ti it⁵³ [○] panetaṃ vuttaṃ nāmarūpanirodhā
nu kho bhikkhave saṭṭāyatana- [4] nirodho no vā kathaṃ vā ettha
hotīti nāmarūpanirodhā [○] bhante saṭṭāyatananirodho evaṃ no
ettha hoti nāmarūpanirodhā saṭṭāyatanani- [○] rodhoti ||
viññāṇanirodhā nāmarūpanirodhoti i- [5] ti kho panetaṃ
vuttaṃ viññāṇanirodhā nu kho bhikkhave nāmarūpanirodho
no vā kathaṃ vā ettha hotīti || viññāṇanirodhā bhante

³⁴ idam ms; cidam eds

³⁵ idam ms; cidam eds

³⁶ hotīti ms, VRI(ka); hoti eds

³⁷ jāti ms; jātiṭi eds

³⁸ eds add bhante

³⁹ eds add evaṃ no

⁴⁰ eds add vuttaṃ

⁴¹ eds add ti. viññāṇapaccayā

⁴² eds add pi

⁴³ samra ms; saṅkhārā eds

⁴⁴ eds add bhavanirodhā jātinirodhoti

⁴⁵ eds add upādānanirodhā bhavanirodhoti

⁴⁶ eds add bhava-

⁴⁷ eds add ti

⁴⁸ hoti ms; hotīti eds

⁴⁹ eds add upādānanirodho

⁵⁰ hoti ms; hotīti eds

⁵¹ nidhā ms; nirodhā eds

⁵² niro ms; nirodho eds

⁵³ eds add kho

nāmarūpanirodho evaṃ no ettha hoṭṭi⁵⁴ || saṃkhāranirodhā viññānanirodhoti iti kho panetaṃ vuttaṃ saṃkhāra- [7r] [1] nirodhā nu kho bhikkhave viññānanirodho no vā kathaṃ vā ettha hoti⁵⁵ saṃkhāranirodhā bhante viññānanirodho evaṃ no ettha hoti⁵⁶ viññānanirodhā nāmarūpanirodhoti saṃkhāranirodhā [2] nāmarūpanirodhoti || iti kho panetaṃ vuttaṃ saṃ- [o] khāranirodhā nu kho bhikkhave viññānanirodho no vā kathaṃ vā ettha ho- [o] titi saṃkhāranirodhā bhante viññānanirodho e- [3] vaṃ no ettha⁵⁵ hoti saṃkhāranirodhā viññānaniro- [o] dhoti avijjānirōdhā saṃkhāranirodhoti⁵⁶ kho panetaṃ vuttaṃ avijjānirōdhā [o] nu kho bhikkhave saṃkhāranirodho no vā kathaṃ vā ettha [4] hoti⁵⁷ || avijjānirōdhā bhante saṃkhāranirodho [o] evaṃ no ettha hoti avijjānirōdhā saṃkhāranidho⁵⁷ ti sādhu bhikkhave i- [o] ti kho bhikkhave tumhepi evaṃ vadetha tamahampi evaṃ [5] vadāmi⁵⁸ idaṃ na hoti imassa nirodhā imassa nirodhā idaṃ nirujjhati yadidaṃ avijjānirōdhā saṃkhāranirodho saṃkhāranirōdhā viññānanirōdho viññānanirōdhā nāmarūpanirōdho nāmarūpa- [7v] [1] nirodhā saḷayatananirōdho saḷayatananirōdhā phassanirōdho phassanirōdhā vedanānirōdho vedanānirōdhā taṇhānirōdho taṇhānirōdhā upādānanirōdho upādānanirōdhā bhavanirō- [2] dho bhavanidhā⁵⁹ jātinirōdho jātinirōdhā jarāmara- [o] na soka- parideva-dukka-domanassupāyāsā nirujjhanti evameva⁶⁰ tassa [o] kevalassa dukkhakkhandhassa nirodho hoti || api [3] nu tumhe bhikkhave evaṃ jānantā evaṃ passantā pubbantaṃ vā pa- [o] ti bhāveyyātha assosumhā nu kho mayaṃ atītaṃ addhānaṃ nanu kho asso- [o] sumhā atītamaddhānaṃ kiṃ nu kho ahesumhā atītamaddhā- [4] naṃ kathaṃ nu kho ahesumhā atītamaddhānaṃ kiṃ hutvā kiṃ a- [o] hesumhā nu kho mayaṃ atītamaddhānaṃ ti || no hetuṃ bhante || api nu tumhe [o] bhikkhave evaṃ jānantā evaṃ passantā aparantaṃ vā paṭibbā- [5] veyyātha bhayissāma nu kho mayaṃ anāgatamaddhānaṃ nanu kho bhavissāma anāgatamaddhānaṃ kiṃ nu kho bhavissāma anāgatamaddhānaṃ kathaṃ nu kho bhavissāma anāgatamaddhānaṃ kiṃ nu kho anāgatamaddhānaṃ kiṃ hutvā⁶⁰ bhavissāma nu kho ma- [folio 8 missing]

[9r] [1] mahatā saṃyena⁶¹ garubhāraṃ tamenāṃ jātaṃ samānaṃ sakena *ha* lohiteṇa poseṇatī lohitañce[taṃ] bhikkhave ariyassa⁶² yadidaṃ mātuthaññaṃ saṃ kho so bhikkhave kumāro vuddhimanvāya indrīyānaṃ paripākamanvā- [2] ya yāni tāni kumārakānaṃ ki/āpanakāni hi⁶³ kīḷa- [o] ti seyyadāthidaṃ caṅkighaṭikaṃ mokkhaṇikaṃ vituṅgulakaṃ pattābhakaṃ rathakaṃ dhanukaṃ [o] saṃ kho so bhikkhave kumāro vuddhimanvāya indrīyā- [3] naṃ paripākamanvāya pañcakaṃ mahi kāmaguṇehi [o] samappato samaṅgibhūto paricāreti cakkhuviññeyyehi rūpehi itthe- [o] hi kantehi manāpehi piyarūpehi kāmupasaṃ- [4] hitehi rajjanīyehi pemaṇīyehi [sota]viññe- [o] yyehi saddehi ghānaviññeyyehi gandhehi jivhaviññeyye- [o] hi rasehi kāyaviññeyyehi phoṭṭhabbehi [5]

itthehi kantehi manāpehi piyarūpehi kāmupasaṃhitehi rajjanīyehi so cakkhunā rūpaṃ disvā piyarūpehi rajjanīyehi⁶⁴ apiyarūpe⁶⁵ byāpajjati anupaṭṭhitakāyasaṭi⁶⁶ viharati parittaṃ ceta- [9v] [1] so taṃ⁶⁷ cetovimuttiṃ paññāvimutti yathābhūtaṃ napaṇānāti yaṃ tassa te pāpakā akusālā dhammā aparisesā nirujjhanti so evaṃ anurodhavirodhaṃ samāpanno yaṃ kiñci vedanaṃ vedati sukkhaṃ vā [2] dukkhaṃ vā adukkhamasukkhaṃ vā so taṃ vedanaṃ abhivadati [o] abhinandati⁶⁸ ajjhosāya tiṭṭhati kassa⁶⁹ vedanaṃ abhivadata abhinandato⁷⁰ [o] ajjhosāyaṃ tiṭṭhato tiṭṭhato uppajjati nandi [3] yā vedanāsu nandi vāpa rūpūpādānaṃ⁷¹ tassupādānaṃ [o] paccayā bhavo bhavapaccayā jāti jātipaccayā jarāmaraṇa- sokapari- [o] devadukkhadomanassupāyāsā sambhavanti eva- [4] meratassa kevalassa dukkhakkhandhassa samuddhaya [o] hoti sotena saddaṃ sutvā⁷² ghānena gandhaṃ ghāyitvā jivhāya ra- [o] saṃ sāyitvā kāyena phoṭṭhabbaṃ phussitvā mana- [5] sā dhammaṃ viññāya piyarūpe dhamme sārājati appiyarūpe dhamme byāpajjati anuṭṭhipaṭṭhitakāyasaṭi ca viharati paritaṃ cetaso taṃ⁷³ cetovimuttiṃ paññāvimuttiṃ yathābhūtaṃ nappaṇānāti yatthassa te [10r] [1] pāpakā akusālā dhammā aparisesā nirujjhanti so evaṃ anurodhavirodhaṃ samāpanno yaṃ kiñci vedanaṃ vedati sukkhaṃ vā dukkhaṃ vā adukkhamasukkhaṃ vā so taṃ vedanaṃ abhinandati⁷⁴ ajjhosāya tiṭṭhati tassa taṃ ve- [2] danaṃ abhinandato abhivadata ajjhosāya ti- [o] tiṭṭhato uppajjati nandi yā vedanāsu nandupādānaṃ⁷⁵ tassupādānapacca- [o] yā bhavo bhavapaccayā jāti jātipaccayā jarā- [3] maraṇa- sokaparideva- dukkhadomanassupāyā- [o] sā sambhavanti evameva⁷⁶ tassa kevalassa dukkhakkhandhassa samuddayo [o] hoti iti bhikkhave tathāgato loke ujja- [4] tippajjati arahāṃ sammāsambuddho vijjācara- [o] naṃ sampanno sugato lokavidū anuttaro purisadammasārathī sa- [o] tthā devamanussānaṃ buddho bhagavā ti so imaṃ [5] lokaṃ sadevakaṃ samāraṇaṃ sabrahmakāṃ sassamaṇaṃ brāhmaṇiṃ yaṃ paṇaṃ sadevamanussānaṃ sayama abhiññā sacchikarvā pavedeti so dhammavaraṃ deseti ādikalyāṇaṃ majjhakalyāṇaṃ pa- [10v] [1] riyosānakalyāṇaṃ sātthaṃ sabyañjanaṃ kevalaṃ paripuṇṇaṃ parisuddhaṃ brahmacariyaṃ pakāseti || taṃ dhammaṃ suṇāti gahapati vā gahapatiputto vā aññatarasmim⁷⁶ kule pacchājāto so taṃ dhammaṃ [2] sutvā tathāgate saddhā paṭilabhati so tena sa- [o] ddhāpaṭilābhena samāgato itimannāgato iti paṭisañcikkhati sa- [o] bodho gharāvāso rajāpatho abbhokā- [3] so pabbajjā nayidaṃ sukkara agāraṃ ajjhāvasatā [o] ekantaṃ paripuṇṇaṃ ekantaparisuddhaṃ saṅkhalikhiṭaṃ brahmacariyaṃ caritaṃ yaṃ nū- [o] nāhaṃ kesamassu ohāretvā kāsāyāni [4] vatthāni acchādetvā agārasmaṇaṃ agāriyaṃ pa- [o] bbajjeyyanti || so apareṇa samayena appaṃ vā bhogaṃ akkhandhaṃ [o] pahāya mahantaṃ vā bhogaṃ akkhandhaṃ pahāya a- [5] ppaṃ vā nīṇātiparivaṭṭaṃ pahāya mahantaṃ vā nīṇātiparivaṭṭaṃ [pahāya] vā kesamassu massu ohāretvā kāsāyāni vatthāni acchādetvā agārasmaṇaṃ agāriyaṃ pabbajjeyyanti so evaṃ pabbajjito samā-

⁵⁴ eds add viññānanirōdhā nāmarūpanirōdho ti

⁵⁵ eyeskip: repeats the previous paragraph, but retaining viññānanirōdhā nāmarūpanirōdhoti and erroneously writing nāmarūpanirōdhoti || instead of viññānanirōdhoti.

⁵⁶ eds add iti

⁵⁷ nidho ms; nirodho eds

⁵⁸ eds add imasmim asati

⁵⁹ nidhā ms; nirodhā eds

⁶⁰ kiṃ nu kho anāgatamaddhānaṃ kiṃ hutvā ms; kiṃ hutvā kiṃ eds

⁶¹ saṃyena ms; saṃsayena eds

⁶² eds add vinaye

⁶³ hi ms; tehi eds

⁶⁴ piyarūpehi rajjanīyehi ms; piyarūpe rūpe sārājati eds; piyarūpe

sārājati PTS(Ama) – i.e. both PTS mss

⁶⁵ eds add rūpe

⁶⁶ eds add ca

⁶⁷ eds add ca

⁶⁸ abhivadati abhinandati ms; abhinandati abhivadati eds

⁶⁹ kassa ms; tassa taṃ eds

⁷⁰ abhivadata abhinandato ms; abhinandato abhivadata eds

⁷¹ vā rūpūpādānaṃ ms; tadupādānaṃ eds

⁷² eds add pe

⁷³ eds add ca

⁷⁴ eds add abhivadati

⁷⁵ nandupādānaṃ ms; nandi tadupādānaṃ eds

⁷⁶ eds add vā

[11r] [1] no bhikkhūnaṃ sikkhāsāḥivasamāpanno pāṇātipātāṃ pahāya pāṇātipāto paṭivirato hoti nihitadaṇḍo nāhitasattho lajjī dayāpanno sabbapāṇabhūte hitānukampi viharati adi- [2] nnādānaṃ pahāya *brahmacārī hoti anācā- [o] ri* adinnādānā paṭivirato hoti dinnādāyī dinnapāṭikamkhi arthene- [o] va sucibhūtena attanā viharati abrahmacariyaṃ pa- [3] hāya brahmacārī hoti *anācārī virato methu- [o] nā dhammā* gāmadhammā || *xx* musāvādāṃ pahāya musāvādā paṭivira- [o] to hoti saccavādī saccasandho theto sacca- [4] yiko avivādā⁷⁷ko⁷⁷ lokassa piṣuṇaṃ vācam [o] pahāya piṣuṇāya vācāya paṭivirato hoti ito sutvā na [o] amutra akkhātā imesa bhedāya amutra vā [5] sutvā imesaṃ na⁷⁸ akkhātā amūsaṃ bhedāya iti bhinnānaṃ vā *saṭṭhātā* sahitānaṃ vā anuppādā[tā] samaggāgāmo samaggarato samagganandi samaggakaraṇī vācam bhāsītā hoti pharusaṃ vācam pahāya pharusa- [11v] [1] ya vācāya paṭivirato hoti yā sā vācā nelo kaṇṇasukhā pemaṇīyā hadaya⁷⁹maṅgamā porī bahūjanakantā bahūjanamanāpā tathārūpi vācam bhāsītā hoti || samphapphalāpaṃ pahā- [2] ya samphapphalāpā paṭivirato hoti kālāvā- [o] dī bhūtavādī atthavādī dhammavādī vinayavādī nidhānavādī *sotepabbhā- [o] tōā⁷⁹* kālena *kā* sāpadesa pariyantavatim [3] atthasamhitam so *vijagāma*-bhūtagāma-samārambhā [o] paṭivirato ti⁸⁰ ekabhattiko hoti rattuparato virato vikālabho- [o] janā || nacca-gīta-vādita-visūkadassanā paṭi- [4] virato hoti mālā-gandha-vilepana-dhāra- [o] na maṇḍana-vibhūsanatthānā paṭivirato hoti uccāsāyana-mahā- [o] sayanā paṭivirato hoti jātarūpa-*rajaṭa*- [5] paṭiggahaṇā paṭivirato hoti āmaka- dhaññapaṭiggahaṇā paṭivirato hoti āmaka-maṃsapāṭiggahaṇā paṭivirato hoti || *itthim* kumārīm paṭiggahaṇā paṭivirato hoti dās- [12r] [1] dāsapāṭiggahaṇā paṭivirato hoti *ajjela*kapāṭiggahaṇā paṭivirato hoti kukkūtasukkarapaṭiggahaṇā paṭivirato hoti hatthigavassavālavapaṭiggahaṇā paṭivirato hoti [2] khetavattupāṭiggahaṇā paṭivirato hoti *du-* [o] teyyapahina-gamakānuvoga paṭivirato hoti kayavikkayā [o] paṭivirato hoti *tīlākūṭa*-kampaṭṭa-mānakū- [3] tā paṭivirato hoti *uttānevacana*⁸¹- nikati-sā- [o] *viyoga* paṭivirato hoti chedana-vadhambandhanaviparāmo⁸²hā- [o] loka-sahasākārā paṭivirato hoti so [saṃ-] [4] tuṭṭho hoti kāyaparihārikena cīvarena [o] kucchiparihārikena piṇḍipātikena yena *vayex*neva pakkamati [o] samādāye⁸³ pakkamati || seyyathāpi nāma [5] pakkhi sakūṇo⁸² yeneva *paḍeti* sapatthabbhāvova *ḍeti* evameva bhikkhu sa[m]tuṭṭho hoti kāyaparihārikena cīvarena kucchiparihārikena piṇḍapātena yena yeneva pakkamati samādāye- [12v] [1] va pakkamati *samādāye*va pakkamati so iminā ariyena sīlakkhandhena samannāgato ajjhataṃ anavajjasukkhāṃ paṭisaṃvedeti so cakkhunā rūpaṃ disvā na nimittagāhi hoti nānubyañjanagāhi *yz[atvā]* [2] dhikaraṇamenam cakkhundriyaṃ asaṃvutta viharantaṃ a- [o] bhijjhādomanassā pāpakā akusalā dhammā anvassaveyyuṃ ta- [o] ssa saṃvarāya paṭipajjati rakkhati cakkhundriyaṃ cakkhu- [3] ndriyena

saṃvaraṃ āpajjati sotena [saddaṃ] sutvā⁸³ ghā- [o] nena gandhaṃ ghāyitvā jivhāya rasaṃ sayitvā kāyena phoṭṭhabbaṃ phu- [o] *ssitvā* manasā dhammaṃ viññāyati na nimittagāhi [4] hoti nānubyañjanagāhi yatvādhikaraṇa- [o] menaṃ manindriyaṃ asaṃvuttaṃ viharantaṃ abhijjhādomanassā pāpakā a- [o] kusalā dhammā anvassaveyyuṃ tassa saṃvarāya [5] paṭipajjati rakkhati manindriyaṃ manindriye saṃvaraṃ āpajjati so iminā ariyena indriyasamvarena samannāgato ajjhataṃ abyāsekasukkhāṃ *paṭivedeti*⁸⁴ so abhikkante paṭikkante sampa- [13r] [1] jānakārī hoti ālokite vilokite sampajānakārī hoti samīñjite pasārite sampajānakārī hoti saṅghātipattacīvaradhāraṇena sampajānakārī hoti asite pīte khāyite [2] sāyite sampa[jā]nakārī hoti || uccārāpa- [o] ssāvakamme sampajānakārī hoti gate thite nisinne sute jāgari- [o] te bhāsīte tuṇhībhave sampajānakārī hoti || [3] so iminā⁸⁵ ariyena sīlakkhandhena samannāga- [o] to iminā⁸⁶ ariyena indriyasamvarena samannāgato iminā⁸⁷ ariye- [o] na satisampajāññena samannāgato vivittaṃ se- [4] nāsaṃ bhajjati araṇṇaṃ rukkhamaṇaṃ pabbamkantaṃ kandaraṃ gī- [o] rigūhaṃ susānaṃ vanapaṭṭhaṃ abbhokāsaṃ paṇasālapuñjaṃ so pacchā- [o] bhattaṃ piṇḍapāṭipattikanto nisīdāti pallaṅkaṃ [5] abhujjivā ujuṃ kāyaṃ paṇidhāya parimukhaṃ sati upaṭṭhapetvā so abhijjhaṃ loke pahāya vigatābhijjhena cetaso viharati abhijjhāya cittaṃ parisodheti byāpādapado- [13v] [1] saṃ pahāya abyāpānacitto viharati sabbapāṇabhūtahitānukampi byāpādapadosaṃ cittaṃ parisodheti thīnamiddhaṃ pahāya vigatathīnamiddho viharati ālokasaññī sato sampajā- [2] no thīnamiddhā cittaṃ parisodheti uddhaccakukku- [o] ccaṃ pahāya anuddhato viharati || ajjhataṃ vūpasamanatocitto [o] uddhaccakukkucā cittaṃ parisodheti vicikicchāṃ pa- [3] hāya tiṇṇavicikicchō viharati akathaṃka- [o] thī kasalesu dhammesu vicikicchā⁸⁸ cittaṃ parisodheti || so ime [o] pañca nīvaraṇa pahāya cetaso upakki- [4] lese paññāya dubbalākaṇa *nam-ceta* vi- [o] vicesa kāmehi vicesa akusalehi dhammehi savitakkāṃ savicāraṃ viveka- [o] jaṃ pītisukhaṃ paṭhamajjhānaṃ upasampajja viharati⁸⁹ vitakka- [5] vicārānaṃ vūpasamā ajjhataṃ sampasādanaṃ cetaso ekodibhāvaṃ avitakkavi avicāraṃ samādhijaṃ pītisukhaṃ dutiyajjhānaṃ upasampajja viharati so cakkhu | la |⁹⁰ tatiyajjhānaṃ⁹¹ upasampajja viharati ||⁹² cakkhu- [14r] [1] nā rūpaṃ disvā piyarūpāyatanaṃ⁹³ sārājati apiyarūpe⁹⁴ na byāpajjati upatthitaṃ kāyasati⁹⁵ viharati apamānace[so]⁹⁶ tañ⁹⁷ cetovimuttiṃ paññāvimuttiṃ yathābhūtaṃ pajānāti yatthassa te pāpakā akusalā [2] dhammā aparisesā nirujjhanti so evaṃ anurodhavini- [o] rodhapahino⁹⁸ [yam] kiñci vedanaṃ vedeti sukhaṃ vā dukhaṃ vā adukkhamasukhaṃ vā so [o] veda nābhindati⁹⁹ nābhivadati [na] ajjhosāya tiṭṭhati || [3] tassa taṃ vedanaṃ¹⁰⁰ abhinandito¹⁰¹ abhivadato¹⁰² ajjho- [o] sāya tiṭṭhato yā vedanāsu nandito¹⁰³ sā nirujjhanti tassa¹⁰⁴ nirodhā [o] upādā¹⁰⁴ nirodho upādānanirodhā

⁷⁷ avivādako *ms*; avisamvādako *eds*

⁷⁸ imesaṃ na *ms*; na imesaṃ *eds*

⁷⁹ nidhānavādī sotepabbhātā *ms*; nidhānavatim vācam bhāsītā *eds* ti *ms*; hoti *eds*

⁸⁰ uttānevacana *ms*; ukkoṭanavañcana *eds*

⁸² *eds add* yena

⁸³ *eds add* pe

⁸⁴ *paṭivedeti ms*; paṭisaṃvedeti *eds*

⁸⁵ *eds add* ca

⁸⁶ *eds add* ca

⁸⁷ *eds add* ca

⁸⁸ vicikicchā *ms*; vicikicchāya *eds*

⁸⁹ *eds add* puna caparaṃ, bhikkhave, bhikkhu

⁹⁰ upasampajja viharati so cakkhu | la | *ms*; pe *eds*

⁹¹ *eds add* catutthaṃ jhānaṃ

⁹² *eds add* so

⁹³ rūpāyatanaṃ *ms*; rūpe rūpe na *eds*

⁹⁴ *eds add* rūpe (although both PTS mss also omit it)

⁹⁵ *eds add* ca

⁹⁶ ceso *ms*; cetaso *eds*

⁹⁷ *eds add* ca

⁹⁸ vinirodhapahino *ms*; virodhaviṇṇapahino *eds*

⁹⁹ so veda nābhindati *ms*; so taṃ vedanaṃ nābhinandati *eds*

¹⁰⁰ *eds add* an-

¹⁰¹ *eds add* an-

¹⁰² *eds add* an-

¹⁰³ *eds add* nandī-

¹⁰⁴ upādā *ms*; upādāna *eds*

bhavanīro- [4] dho bhavanīrodhā jātinirodho jātinirodhā ja- [○] rāmarāṇa sokaparidevadukkhadomanassupāyāsā nirujjhanti evame- [○] tassa kevalassa dukkhakkhandhassa nirodho hoti [5] sotena saddam sutvā ghānena gandham ghāyitvā jivhāya rasam sāyitvā kāyena phoṭṭhabbam phussitvā manasā dhammam viññāya piyarūpe dhamme na sārājati apiyarūpe dhamme na byāpajjati upatthitakāyāsati [14v] [1] ca viharati appamānacetaso tañ¹⁰⁵ cetovimuttiṃ paññāvimuttiṃ yathābhūtam pajānāti yassatthassa te pāpakā akusalā dhammā aparisesā nirujjhanti || so evaṃ anurodhavirodhavippahīno yaṃ kiñci ve- [2] danam vedāti sukham vā dukkham vā adukkhamasukkham vā so [○] tam vedanam nābhinandati nābhivadati anajjhoyam¹⁰⁶ tittbati tassa tam vedanam¹⁰⁷ a- [○] bhinandito¹⁰⁸ abhivadato¹⁰⁹ ajjhosāya tittbato [3] yā vedanāsu nanda sā nirujjhanti tassa nandanīro- [○] dhā upādānanirodho upādānanirodhā bhavanīrodho bhavanīrodhā [○] jātinirodho jātinirodhā jarāmarāṇa soka- [4] paridevadukkhadomanassupāyāsā nirujjhanti e- [○] vametassa kevalassa dukkhakkhandhassa nirodho hoti iti¹¹⁰ kho me [○] tumhe bhikkhave¹¹¹ tanhāsaṃkhamayavimuttiṃ dhāretha [5] sātī pana bhikkhu kevaṭṭaputtam mahātaṇhājāla¹¹²-saṅghāta-paṭimukkanti idamavoca bhagavā attamanā te bhikkhū bhagavato bhāsitaṃ abhinanduntī || || mahātaṇhā-sakhiyasuttantaṃ niṭṭhitaṃ aṭṭhamam || || [MN 39 Mahā-Assapura-sutta]

[15r] [1] evamme sutam ekam samayam bhagavā āgesu viharati assapurāṇā nāma āṅgāraniggamo¹¹³ || tatra kho bhagavā bhikkhū āmantesi bhikkhavoti bhadanteti te bhikkhū bhagavato paccassosum bhagavā etadavoca [2] samaṇā samanāti vo bhikkhave jano sañjā- [○] nāti tumhe¹¹⁴ pana ke tumheti putthā samānā samaṇamhāti paṭijānātha [○] tesam vo bhikkhave evaṃ samaññānam satam evamapāti- [3] ññānam satam ye dhammā samaṇakaraṇā ca brā- [○] hmaṇakaraṇā ca te dhamme samādāya vattissāma evaṃ no mayam amhākam [○] samaññā ca saccā bhavissati paṭiññā ca bhūtā ye- [4] sañca mayam cīvara-piṇḍapāta-senāsana-gilā¹¹⁵-pacca- [○] ya-bhesajja-parikkhāram paribhujjāma¹¹⁶ tesam vo kārā amhesu mahapphalā [○] bhavissanti mahānisamsā amhākam cetassa pabba- [5] jja avajja bhavissati saphalā sa-udrayāti evaṃhi vo bhikkhave sikkhitabbam. katame ca bhikkhave dhammā samaṇa-karaṇā ca brāhmaṇa-karaṇā ca. hiri- [○] rottappena samannāgatā bhavissāmāti evaṃ hi vo [15v] [1] bhikkhave sikkhitabbam ti siyā kho¹¹⁷ bhikkhave tumhākam evamassa hirottappenamhena samannāgatā alamettāvatā katamettāvatā anuppatto no sāmāññattho natthi no kiñci uttari-karaṇīyanti [2] tāvattakeneva tuṭṭhiṃ āpajjeyyātha ā- [○] rocyāmi bhikkhave bhikkhave paṭivedayāmi vo bhikkhave mā vo [○] sāmāññatthikānam satam sāmāññattho parihāyī- [3] ssati¹¹⁸ uttari-karaṇīyena || kiñca bhikkhave [○] uttari-karaṇīyam parisuddho no kāya-samācāro bhavissati uttā- [○] no vivaṭṭo na ca chiddavā saṃvutto ca tāya¹¹⁹ pana pa- [4] risuddha-kāya-samācāratāya nevattānukaṃsī- [○] yāpa na param vambhissāmāti evaṃ hi vo bhikkhave sikkhitabbam siyā kho [○] pana bhikkhave

tumhākam evamassa hirottappena- [5] mha samannāgatā parisuddho no kāya-samācāro alamettāvatā katamettāvatā anuppatto no sāmāññattho natthi no kiñci uttari-karaṇīyanti tāvattakeneva ca tuṭṭhi āpajje- [16r] [1] te yvātha ārocayāmi vo bhikkhave paṭivedayāmi vo bhikkhave mā vo sāmāññatthikānam satam sāmāññattho parihāyīssati uttari-karaṇīye kiñca bhikkhave uttari-karaṇīyam parisuddho [2] no vacī-samācāro bhavissati¹²⁰ uttāno vivaṭṭo [○] na ca chiddavā saṃvutto ca tāya ca pana parisuddha-vacīsamācāratāya ne- [○] vattānukaṃsissāma na param vambhissāmāti evaṃ hi [3] vo bhikkhave sikkhitabbam siyā kho pana bhikkhave [○] tumhākam evamassa hirottappenamhā samannāgatā parisuddho no kā- [○] ya-samācāro parisuddho vacī-samācāro a- [4] lamettāvatā katamettāvatā anuppatto [no] sā- [○] maññattho natthi no kiñci uttari-karaṇīyanti tāvattakeneva tuṭṭhiṃ ā- [○] rocyāmi vo bhikkhave pa- [5] ṭivedayāmi vo bhikkhave mā vo sāmāññatthikānam satam sāmāññattho parihāyīssati uttari-karaṇīye ti bhi kiñca bhikkhave uttari-karaṇīyam parisuddho no mano-samācāro bhavissati [16v] [1] uttāno vivaṭṭo na ca chiddavā saṃvutto ca tāya¹²¹ parisuddha-mano-samācāratāya nevattānukaṃsissāma na param vambhissāmāti || evaṃ hi vo bhikkhave sikkhitabbam siyā kho pana bhikkhave tumhākam eva- [2] massa hirottappenamha samannāgatā¹²² parisuddha- [○] mano-samācāro alamettāvatā katamettāvatā ca anuppatto [○] no sāmāññattho natthi [no] kiñci uttari-karaṇīyanti [3] tāvattakeneva tuṭṭhiṃ āpajjeyyātha āro- [○] cyāmi vo bhikkhave paṭivedayāmi vo bhikkhave mā vo sāmāññatthikā- [○] nam satam sāmāññattho parihāyīssati uttari-ka- [4] raṇīye ti kiñca bhikkhave uttari-karaṇīyam pa- [○] risuddho no ājivo bhavissati uttāno vivaṭṭo no ca chiddavā saṃ- [○] vutto ca tāya ca pana parisuddhāpajjivīyāya ne- [5] vattānukaṃsissāma na param vambhissāmāti evaṃ hi vo bhikkhave sikkhitabbam siyā kho pana bhikkhave tumhākam evamassa hirottappenamhā samannāgatā parisuddho no kāya-samācāro [17r] [1] parisuddha vacīsamācāro parisuddha mano-samācāro parisuddho ājivo alamettāvatā¹²³ anuppatto¹²⁴ sāmāññattho natthi no kiñci uttari-karaṇīyanti tāvattakeneva tuṭṭhiṃ āpajjeyyātha ā- [2] rocyāmi vo bhikkhave paṭivedayāmi vo [○] bhikkhave mā vo sāmāññatthikānam satam sāmāññattho parihāyīssa- [○] ti uttari-karaṇīye kiñci bhikkhave uttari-karaṇī- [3] yam indrīyesu guttadvārā bhavissāma || ca- [○] kkhunā rūpam disvā na nimittaggāhi nānubyañjanaggāhi yātvādhikaraṇa- [○] menam cakkhundriyam asaṃvuttaṃ viharantaṃ abhijjhā- [4] domanassā pāpakā akusalā dhammā anvā- [○] ssaवेय्युṃ tassa saṃvarāya paṭipajjissāma rakkhissāma cakkhundri- [○] yam cakkhundriye saṃvaram āpajjissāma sotena [5] saddam sutvā¹²⁵ ghānena gandham ghāyitvā jivhāya rasam sāyitvā kāyena phoṭṭhabbam phussitvā manasā dhammam viññāya na nimittaggāhi nānubyañjanaggāhi yatvādhikaraṇamenam manindriyam [17v] [1] asaṃvuttaṃ viharantaṃ abhijjhādomanassā pāpakā akusalā dhammā anvāssaवेय्युṃ tassa saṃvarāya paṭipajjissāma¹²⁶ manindriyam manindriye

¹⁰⁵ eds add ca

¹⁰⁶ anajjhoyam ms; nājhosāya eds

¹⁰⁷ eds add an-

¹⁰⁸ eds add an-

¹⁰⁹ eds add an-

¹¹⁰ iti ms; imam eds

¹¹¹ eds add saṃkhittena

¹¹² eds add taṇhā

¹¹³ āṅgāraniggamo ms; āṅgānam nigamo eds

¹¹⁴ eds add ca

¹¹⁵ gilā ms; gilāna eds

¹¹⁶ bhuñjāma seems to be corrected by a second hand to bhuñjāma

¹¹⁷ eds add pana

¹¹⁸ parihāyīssati ms, PTS both mss; parihāyī, sati eds (and similarly below)

¹¹⁹ eds add ca

¹²⁰ eds add -ti

¹²¹ eds add ca pana

¹²² eds add parisuddho no kāyasamācāro, parisuddho vacīsamācāro,

¹²³ VRI adds katamettāvatā

¹²⁴ VRI adds no

¹²⁵ eds add pe

¹²⁶ eds add rakkhissāma

saṃvaraṃ āpajjissāma¹²⁷ evaṃ hi vo bhikkhave sikkhi- [2] tabbaṃ siyā kho pana bhikkhave tumhākaṃ evaṃ *ma- [o] yaṃ* hirottappenamhā samannāgatā parisuddho no kāya-samācā- [o] ro parisuddho vacīsamācāro parisuddho mano- [3] samācāro parisuddho ājivo indriye- [o] sumhā guttadvārā alamettāvātā katamettāvātā anuppatto¹²⁸ sāma- [o] ṇñettho natthi¹²⁹ kiñci uttari-karaṇīyanti tāvata- [4] keneva *ca* tuṭṭhiṃ āpajjeyyātha ārocay- [o] sāmī vo bhikkhave paṭivedayissāmi vo bhikkhave mā vo sāmaññe- [o] tthikānaṃ satam sāmaññattho parihāyissati [5] uttari-karaṇīye kiñci bhikkhave uttari-karaṇīyanti bhojane mattaññuno bhavissāma paṭisaṃkhā yoniso āhāraṃ āharissāma neva davāya na madāya na maṇḍanāya na vibhūsa- [18r] [1] nāya yāvadeva imassa kāya[ssa] *ṭṭhītiyā* yāpanāya vihiṃsuparattiyā brahmacariyānuggahāya iti purāṇaṇa vedanaṃ paṭihammi¹³⁰ navaṇa vedanaṃ na uppādessāma yātrā ca me bha- [2] vissati anavajjātā ca *phāsuvihāro* cāti [o] evaṃhi vo bhikkhave sikkhitabbaṃ siyā kho pana bhikkhave tumhākaṃ evaṃ *ma- [o] yaṃ* hirottappena¹³¹ samannāgatā parisuddho no [3] kāyasamācāro parisuddho vacīsamācāro [o] parisuddho manosaṃcāro parisuddho ājivo indriyesumhā [o] guttadvārā bhojane mattaññuno alamettāva- [4] tā katamettāvātā anuppatto no sāmañña- [o] ttho¹³² no kiñci uttari-karaṇīyanti tāvatakeneva tuṭṭhiṃ āpajje- [o] yyātha ārocayāmi vo bhikkhave paṭiveda- [5] yāmi vo bhikkhave mā vo sāmaññatthikānaṃ satam sāmaññattho parihāyissati uttari-karaṇīye kiñci bhikkhave uttari-karaṇīyaṃ *jāgariya* anuyuttā bhavissāma divasaṃ caṅkamena nisajjā- [18v] [1] ya āvaraṇīyehi dhammehi cittaṃ parisodhissāma rattiyaṃ *paṭhamam*¹³³ caṅkamena nisajjāya āvaraṇīyehi dhammehi cittaṃ parisodhissāma¹³⁴ majjhima-yāmaṃ dakkhiṇena passena *siṃhaseyyam* [2] kappessāma pādena pādaṃ accādhāya sa- [o] to sampajāno uṭṭhānasaññaṃ manasi karitvā rattiyaṃ pacchima-yāmaṃ [o] paccuṭṭhāya caṅkamena nisajjāya āvaraṇīye- [3] hi dhammehi cittaṃ parisodhissāmi evaṃ hi [o] vo bhikkhave sikkhitabbaṃ siyā kho pana bhikkhave tumhākaṃ evaṃ *mayam* hiro- [o] tappenamhā samannāgatā parisuddho no kāya- [4] samācāro parisuddho vacīsamācāro parisū [o] dho manosaṃcāro parisuddho ājivo indriyesumhā guttadvārā [o] bhojane mattaññuno jāgariyaṃ anuyuttā a- [5] lamettāvātā katamettāvātā anuppatto no sāmaññattho natthi no kiñci uttari-karaṇīyanti tāva[ta] keneva tuṭṭhiṃ āpajjeyyātha ārocayāmi vo bhikkhave paṭivedayāmi vo bhikkhave mā vo sāma- [19r] [1] ṇñatthikānaṃ satam sāmaññattho parihāyissati uttari-karaṇīye || kiñci bhikkhave uttari-karaṇīyaṃ satisampajāñña samannāgatā bhavissāma abhikante paṭikkante sampajānakāri āloke vilokite [2] sampajānakāri samīñjite pasārite sampajāna- [o] kāri saṃghāti-patta-civara-dhāraṇe sampajānakāri asite *pi*¹³⁵ khāyite sā- [o] yite sampajānakāri uccārapassāvakaṃ me saṃ- [3] pajānakāri gate *thite* nisinne sutte jāgarite [o] bhāsīte tuṇhī-bhāve sampajānakāri evaṃhi vo bhikkhave sikkhitabbaṃ si- [o] yā kho pana bhikkhave tumhākaṃ evaṃ *mayam* hiro- [4] tappenamhā samannāgatā parisuddho no kāyasa- [o] mācāro parisuddho vacīsamācāro parisuddho manosaṃcāro pari- [o] suddho ājivo indriyesumhā guttadvārā bho- [5] jane mattaññuno jāgariyaṃ anuyuttā satisampajāñña samannāgatā alamettāvātā katamettāvātā anuppatto no sāmaññattho natthi no kiñci uttari-

karaṇīyanti tāvatakeneva tuṭṭhiṃ āpajje- [19v] [1] yyātha ārocayāmi vo bhikkhave paṭivedayāmi vo bhikkhave mā vo sāmaññatthikānaṃ satam sāmaññattho parihāyissati uttari-karaṇīye || kiñci bhikkhave uttari-karaṇīyaṃ idha bhikkhave bhikkhu vivitaṃ [2] senāsanaṃ bhajati araṇñaṃ rukkhamaṃ pabbataṃ kandaraṃ *gī-* [o] *rigīham* susānaṃ vanapathaṃ abbhokāsaṃ palālapuññaṃ so pacchābhataṃ piṇḍapā- [o] tapaṭikanto nisīdati pallaṅkaṃ ābhujitvā ujum [3] kāyaṃ paṇidhāya parimukhaṃ satim upaṭṭhapetvā so [o] abhijjhaṃ loke pahāya vigaṭābhijjhena cetasā viharati abhijjhā- [o] ya cittaṃ parisodheti byāpāda- padosaṃ pahāya [4] abyāpāra- citte viharati sabba-pānabhūta¹³⁶-nukampī [o] byāpāda- padosā cittaṃ parisodheti *thīnamiddhaṃ* pahāya vigaṭathīnamiddho vi- [o] harati āloka-saññī¹³⁷ sampajāno *thīnammi-* [5] ddhā cittaṃ parisodheti || uddhaccakukkuccaṃ pahāya anuddhato viharati ajjhataṃ vūpasanta-citto uddhaccakukkucca cittaṃ parisodheti vicikicchāṃ pahāya ti- [20r] [1] ṇṇavicikicchā viharati akathaṃkathī kusalesu dhammesu vicikicchāya cittaṃ parisodheti seyyathāpi bhikkhave¹³⁸ iṇaṃ ādāya kammante payojeyya tassa te kammantā sampajjeyyū so yāni ca porāṇāni [2] iṇamulāni tāni ca byantikareyya siyā cassa [o] uttari avasiṭṭhaṃ dārabharaṇāya¹³⁹ evamassa ahaṃ kho pubbe iṇaṃ ādāya ka- [o] mmante payojemi tassa me te kammantā sampajjimsu so- [3] haṃ yāni ca porāṇāni iṇamulāni tāni ca byanti [o] akāsī atthi ca me uttari avasiṭṭhaṃ dārabharaṇāyati so tatonidānaṃ [o] labhetha pāmujjaṃ adhigaccheyya somanassaṃ || se- [4] yyathāpi bhikkhave puriso ābādhiko assa dukkhi- [o] to bālhagilāno bhattacassa nacchādeyya¹⁴⁰ cassa kāye balamattā so [o] aparena samayena tamhā ābādhā mucceyya bhattaṃ [5] cassa chādeyya siyā cassa kāye *ca* balamattā tassa evamassa ahaṃ kho pubbe ābādhiko ahoṣi dukkhito bālhagilāno bhattaṃ ca me na *chādesi* na ca me āsi kāye balamattā somhi etara- [20v] [1] hi tamhā ābādhā mutto bhattaṃ ca me chādeti atthi ca me kāye balamattāti so tatonidānaṃ labhetha pāmujjaṃ adhigaccheyya somanassaṃ seyyathāpi bhikkhave puriso bandhanāgāre bandho assa [2] so aparena samayena tamhā bandhanā mucceyya [o] sotthinā *abbayena*¹⁴¹ na cassa kiñci bhogaṇaṃ vayo tassa evamassa a- [o] haṃ kho pubbe bandhanāgāre bandho ahoṣi || [3] somhā¹⁴² bandhanā mutto sotthinā *abbayena* natthi ca [o] me kiñci bhogaṇaṃ vayoti so tatonidānaṃ labhetha pāmujjaṃ adhi- [o] gaccheyya somanassaṃ || seyyathāpi bhikkha- [4] ve puriso dāso assa anattādhīno parādhīno [o] na yenakāmaṃgamo so aparena samayena tamhā dāsabyā mucce- [o] yya attādhīno aparādhīno bhujisso yena- [5] kāmāgamo tassa evamassa ahaṃ kho pubbe dāso ahoṣi anattādhīno aparādhīno na yenakāmaṃgamo somhi etarahi tamhā dāsabyā *vī* mutto attādhīno na parādhīno bhujisso [21r] [1] yenakāmaṃgamoti so tatonidānaṃ labhetha pāmujjaṃ adhigaccheyya somanassaṃ || seyyathāpi bhikkhave puriso sadhano sabhogo kantāradhānamaggaṃ paṭipajjeyya so aparena samayena ta- [2] mhā kantārā nitthareyya sotthinā *abbayena* na [o] cassa kiñci bhogaṇaṃ vayo *ti-so tatonidānaṃ* tassa evamassa a- [o] haṃ kho pubbe sadhano sabhogo *taṃ* kantāradhā- [3] namaggaṃ paṭipajjīṃ somhi etarahi tamhā kantārā *ti-* [o] ṇṇo¹⁴³ sotthinā *abbayena* natthi ca me kiñci

¹²⁷ *eds add ti*

¹²⁸ *VRI adds no*

¹²⁹ *VRI adds no*

¹³⁰ *haṃmi ms; haṅkhāmi eds*

¹³¹ *eds add -mha*

¹³² *VRI adds natthi*

¹³³ *eds add yāmaṃ*

¹³⁴ *eds add rattiya*

¹³⁵ *pi ms; pīte eds*

¹³⁶ *eds add hitā-*

¹³⁷ *eds add sato*

¹³⁸ *eds add puriso*

¹³⁹ *eds add tassa*

¹⁴⁰ *eds add na*

¹⁴¹ *abbayena ms; abbhayena VRI; abyayena PTS, VRI(sī pi)*

¹⁴² *somhā ms; somhi etarahi tamhā eds*

¹⁴³ *tiṇṇo ms; nitthiṇṇo eds*

bhogāṇaṃ vayoti so [○] tatonidānaṃ labhetha pāmujjaṃ adhigaccheyya [4] somanassaṃ || evameva¹⁴⁴ kho bhikkhave bhikkhu yathā [○] iṇaṃ¹⁴⁵ yathā bandhanāgāraṃ yathā dāsabyaṃ yathā kantāramaddhānaṃ¹⁴⁶ ime pa- [○] ŋca nivarane appahīne attani samanupa- [5] ssati seyyathāpi bhikkhave ānanyaṃ yathā arogyaṃ yathā bandhanā mokkhaṃ yathā bhujissaṃ yathā khemantabhūmi evameva bhikkhu ime pañca nāvaraṇe pahīne attani samanupassati so ime pañca nā- [21v] [1] varaṇe pahāya cetaso upakkilese paññāya dubbhāṅkaṇe vivicceva kāmehi vivicca akusalehi dhammehi savitakkaṃ savicāraṃ vivekaṃ pītisukhaṃ paṭhamajjhānaṃ uppasampajja viharati so imameva kāyaṃ [2] vivekajena pītisukhena abhisandeti¹⁴⁷ paripureti [○] parippharati nāssa kiñci sabbāvato kāyassa vivekajena pītisukhena [○] appaṭaṃ hoti seyyathāpi bhikkhave dakkho¹⁴⁸ nhā- [3] pakantevāsi¹⁴⁹ kamaṃyathāle nhāniya-cuṇṇāni ā- [○] kiritvā uddhakena paripphosakaṃ paripphisaṃ sanneyya sāya-nhāniyapi- [○] nhi mmesnehānugatā snehapanetā santarabā- [4] hirā phuddhā sinehena¹⁵⁰ ca paggharaṇi evameva kho [○] bhikkhave bhikkhu imameva kāyaṃ vivekajena pītisukhena abhisandeti [○] parisandeti paripureti parippharati nāssa kiñci sa- [5] bbāvato kāyassa vivekajena pītisukhena apphuṭaṃ hoti || puna caparaṃ bhikkhave bhikkhu vitakkavicārānaṃ vūpasamā avihā ajjhattaṃ sampasādanaṃ cetaso ekodibhāvaṃ avitakkaṃ avicāraṃ samādhijā [22r] [1] pītisukhaṃ dutiyajjhānaṃ upasampajja viharati so imameva kāyaṃ samādhijena sukhena pītisukhena abhisandeti [ti] parisandati paripureti paripphareti nāssa kiñci sabbāvato kāyassa samādhijena pītisukhena a- [2] pphāṭaṃ hoti seyyathāpi bhikkhave udakarahado [○] gambhīrodako tassa nevassa puratthimāya disāyaṃ udakassāyamukhaṃ [○] na pacchimāya disāya udakassāyamukhaṃ na uttara di- [3] sāya udakassāyamukhaṃ na dakkhiṇāya disāya [○] udakassāyamukhaṃ devo ca¹⁵¹ kālena kālaṃ samādhāraṃ anuppavecce- [○] yya atha kho tamhā ca udakarahadā sītā vārīdhā- [4] rā ubbhijjivā tameva udakarahadaṃ pi sītana vāri- [○] nā abhisandeyya parisandeyya paripureyya paripphareyya nāssa [○] kiñci sabbāvato udakarahadassa sītana vā- [5] rinā apphuṭaṃ assa evameva kho bhikkhave¹⁵² imameva kāyaṃ samādhijena pītisukhena abhisandeti parisandeti paripureti parippharati nāssa kiñci sabbāvato kāyassa samādhijena pītisu- [22v] [1] khena apphuṭaṃ hoti || puna caparaṃ bhikkhave bhikkhu pītiyā ca virāgā upekkhako ca viharati sato ca sampajāno sukhañca kāyena paṭisaṃvedeti yantaṃ ariyā ācikkhanti upekkhako satimā sukhavihā- [2] rīti tatiyajjhānaṃ upasampajja viharati so ima- [○] meva kāyaṃ nippītikena sukhena abhisandeti parisandeti paripureti [○] parippharati nāssa kiñci sabbāvato kāyassa nippī- [3] tikena sukhena apphuṭaṃ hoti seyyathāpi bhi- [○] kkhavē uppaliniyaṃ vā paduminiyaṃ vā puṇḍarīkaniyaṃ vā appekaccāni [○] upalāni vā padumāni vā puṇḍarīkāni vā uḍake jā- [4] tā¹⁵³ uḍake saṃvaddhāni udakānugātāni antoni- [○] muggaposiṇi tāni yāva ca aggā yāva [ca] mūlā sītana vārīnā abhisā- [○] nnāni parisannāni paripurāni paripphaṭāni nāssa ki-

[5] ŋci sabbāvataṃ upalānaṃ vā padumānaṃ vā puṇḍarīkānaṃ vā sītana vārīnā apphuṭaṃ assa evameva kho bhikkhave bhikkhu imameva kāyaṃ nippītikena sukhena vā abhisandeti parisandeti paripureti [23r] [1] parippharati nāssa kiñci sabbāvato kāyassa nippītikena sukhena apphuṭaṃ hoti || puna caparaṃ bhikkhave bhikkhu sukhassa ca pahānā dukkhassa ca pahānā pubbeva somanassa-domanassānaṃ atthāṅgaṃ adukkhamasukhaṃ upe- [2] kkhāsati pārisuddhiṃ catutthajjhānaṃ upasampajja viharati [○] so imeva¹⁵⁴ kāyaṃ parisuddhena cetasā pariyodātena pharitvā nisi- [○] nno hoti nāssa kiñci sabbāvato kāyassa pari- [3] suddhena cetasā pariyodātena apphuṭaṃ hoti [○] seyyathāpi bhikkhave puriso odātena vatthena sīsaṃ¹⁵⁵ pārūpitvā nisi- [○] nno assa¹⁵⁶ kiñci sabbāvato kāyassa odātena¹⁵⁷ [4] apphuṭaṃ assa evameva kho bhikkhave bhikkhu imameva [○] kāyaṃ parisuddhena cetasā pariyodāte¹⁵⁸ pharitvā nisinnō ho- [○] ti nāssa kiñci sabbāvato kāyassa pari- [5] suddhena cetasā pariyodātena apphuṭaṃ hoti || so evaṃ samāhite citte parisuddhe pariyodāte anaṅgaṇe vigatupakkilese mudubhūte kammaniyeṭṭhite āneñjappatte [23v] [1] pubbenivāsaṃ anussati- ṇāṇāya cittaṃ abhininnāmeti so anekavhiṭaṃ pubbenivāsaṃ anussarati seyyathidaṃ ekampi jātiṃ dvepi jātiyo || pe || iti sākāraṃ sauddesaṃ anekavhiṭaṃ pu- [2] bbenivāsaṃ anussarati seyyathāpi bhikkhave puri- [○] so sakamhā gāma aññaṃ gāmaṃ gaccheyya tamhā¹⁵⁹ gāma añña-gāmaṃ gaccheyya¹⁶⁰ [○] tamhāpi gāma sakamyeva gāmaṃ paccāgaccheyya¹⁶¹ [3] evamassa ahaṃ kho sakamhā gāma amu gāmaṃ [○] āgañchiṃ tatrapī evaṃ atthāsi evaṃ nisīdi evaṃ abhāsi evaṃ tuṇhī [○] aho si tamhāpi gāma aṣuṃ gāmaṃ māgañchi [4] tatrayampi evaṃ atthāsi evaṃ nisīdi evaṃ abhāsi [○] evaṃ tuṇhī aho si || somhi tamhā gāma sakamyeva gāmaṃ [○] paccāgato evameva kho bhikkhave [5] bhikkhu anekavhiṭaṃ pubbenivāsaṃ anussarati seyyathidaṃ ekampi jātiṃ dvepi jātiyo || pe || iti sākāraṃ sauddesaṃ anekavhiṭaṃ pubbe- [24r] [1] nivāsaṃ anussarati so evaṃ samāhite citte parisuddhe pariyodāte anaṅgaṇe vigatupakkilese mudubhūte kammaniyeṭṭhite āneñjappatte sattānaṃ cutupapāta-ñāṇāya [2] citta abhiṃninnāmeti so dibbena cakkhunā [○] visuddhena atikkantamānussakena satte passati cavamāne uppa- [○] jjamāne¹⁶² hīne paṇite suvaṇṇe dubbaṇṇe [3] suggate duggate yathākammūpage satte pajā [○] nāti¹⁶³ seyyathāpi bhikkhave dve agārā asannadvārā¹⁶⁴ tattha ca- [○] kkhumā puriso majjhe thito passeyya manu- [4] sse gehaṃ pavāsante pi nikkhamante pi anu- [○] saṅkareante pi anuvicāreante pi evameva kho bhikkhave bhikkhu [○] dibbena cakkhunā visuddhena atikkantamānu- [5] sakena satte passati cavamāne upajjamāne¹⁶⁵ hīne paṇite suvaṇṇe dubbaṇṇe suggate duggate yathākammūpage satte pajānāti¹⁶⁶ so evaṃ samāhite citte parisuddhe pariye- [24v] [1] dāte anaṅgaṇe vigatupakkilese mudubhūte kammaniye thite āneñjappatte āsavānaṃ khayāñāṇāya cittaṃ abhininnāmeti so idaṃ dukkhanti yathābhūtaṃ pajānāti [2] ayaṃ dukkhasamuddhāyoti yathābhūtaṃ pajā- [○] nāti ayaṃ dukkhanirodhoti yathābhūtaṃ pajānāti ayaṃ du- [○]

¹⁴⁴ eds add -va

¹⁴⁵ eds add yathā rogaṃ

¹⁴⁶ kantāramaddhānaṃ ms; kantāraddhānamaggaṃ eds

¹⁴⁷ eds add parisandeti

¹⁴⁸ eds add n(a)hāpako vā

¹⁴⁹ eds add vā

¹⁵⁰ eds add na

¹⁵¹ eds add na; PTS(M) omits it

¹⁵² eds add bhikkhu

¹⁵³ jātā ms; jātāni eds

¹⁵⁴ imeva ms; imameva eds

¹⁵⁵ sisam ms; sasiam eds

¹⁵⁶ assa ms; assa nāssa eds; nāssa PTS(M)

¹⁵⁷ eds add vatthena

¹⁵⁸ eds add -na

¹⁵⁹ eds add pi

¹⁶⁰ eds add so

¹⁶¹ eds add tassa

¹⁶² upajjamāne ms; upapajjamāne eds

¹⁶³ VRI adds pe; PTS adds 12 lines of text.

¹⁶⁴ asannadvārā ms.; sannadvārā VRI(ka); sadvārā eds

¹⁶⁵ upajjamāne ms; upapajjamāne eds

¹⁶⁶ eds add pe (PTS two words earlier)

kkhanirodhagāminī paṭipadāti yathābhūtaṃ pajā- [3] nāti ime āsavāti yathābhūtaṃ pajānāti [○] ayaṃ āsavasaṃuddhayaoti yathābhūtaṃ pajānāti ayaṃ āsavaniro- [○] dhoti yathābhūtaṃ pajānāti ayaṃ āsavani- [4] rodhagāminī paṭipadāti yathābhūtaṃ pajānā- [○] ti tassa evaṃ jānato evaṃ passato kāmāsavāpi cittaṃ

vimuccati bhavā- [○] savāpi cittaṃ vimuccati avijjāsavāpi cittaṃ vimucca- [5] ti vimuttasmim vimuttam/biti nāṇaṃ hoti khīṇa jāti vusitaṃ brahmacariyaṃ kataṃ karaṇīyaṃ nāparaṃ itthattāyāti pajānāti seyyathāpi bhikkhave pabbatasamkhepe udakarahado accho

Köszönetnyilvánítás

A Székely Nemzeti Múzeum pálmaleveles kéziratáról Kelecsényi Ágnesnek, a MTA KIK Keleti Gyűjtemény osztályvezetőjének köszönhetően szereztem tudomást. A kézirat befotózását Biszak Sándornak (Arcanum, Budapest) és Pálffy Eszternek (Sepsiszentgyörgy), néhány részlet képszerkesztői

utómunkálatait Boér Sebestyénnek (Sepsiszentgyörgy) köszönöm. Az írás számos helyén támaszkodtam Boér Hunor információira és javaslataira; az első függelék teljes egészében az ő munkája. A cikk megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-112253 és K-120375 számú projektje támogatta.

Ruzsa Ferenc – Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Távol-keleti Intézet, Buddhológia és Tibetisztika Tanszék, Budapest, Múzeum Körút 4B/230, H-1088; ferenc.ruzsa@gmail.com

Levéltári források

Székely Nemzeti Múzeum intézményi levéltára (SZNM It)

– Alapleltár (a székely közületeknek való 1879-es múzeumátadás leltára), in: *Múzeum: I. 1875–1879. Látogatók könyve; Alapleltár*

– *Cserey-Székely múzeum naplója (CsSzn)* (SZNM It, 1902-1)

Irodalom

ANĀLAYO, Bhikkhu

2019 On the *Mahātāṇhāsāṅkhaya-sutta*, *The Indian International Journal of Buddhist Studies*, 20, 143–157.

TRENCKNER, Vilhelm (ed.)

1888 *The Majjhima-Nikāya*, I, The Pali Text Society, London.

VASADY NAGY Gyula

1877 A „Háromszéki Cserey-múzeum”, *Nemere*, VII/16 (febr. 24.), 61–62.

1877a A székely nemzeti múzeum számára f. év febr. havában beérkezett adományok kimutatása, *Nemere*, VII/19 (márc. 7.), 75.

VRI

1995 *Chattā Saṅgāyana Tipiṭaka 4.0*. Desktop edition, version 4.0.0.15. Vipassana Research Institute, Dhamma Giri.

WYNNE, Alexander

2018 Sāti's Encounter with the Buddha, *Journal of the Oxford Center for Buddhist Studies*, 14, 108–127.

XÁNTUS János

1877 Néhány hét Ceylon szigetén, *Budapesti Szemle*, XIII, 127–150, 292–349; XIV, 120–137, 231–284. / Különlenyomat ebből, Franklin-társulat Nyomdája, Budapest.

Manuscrisul pe foaie de palmier nr. inv. A. 683 al Muzeului Național Secuiesc (Rezumat)

Manuscrisul pe foaie de palmier a fost colectat în 1870, în Ceylon (Sri Lanka), de către János Xántus (1825-1894), fondatorul Parcului Zoologic și al colecției Muzeului Etnografic din Budapesta. Pentru cititorul român: însemnările lui din timpul emigrației pașoptiste l-au inspirat pe Karl May în crearea figurii lui Old Shatterhand, prietenul lui Winnetou. Conform datării lui Xántus, manuscrisul a fost realizat în sec. al XVIII-lea, la comandă regală siameză (din Thailanda). A ajuns în Muzeul Național Secuiesc ca donație a ilustrului savant. Manuscrisul, conținând în prezent 25 de file, trebuia să fi avut inițial o filă în plus. Textul cuprinde un fragment din canonul (budist) pali (prima legătură a *Majjhima-Nikāya*, probabil o a cincisprezecea legătură din textul întreg al *Mūla-panṇāsa*), este scris în limba pali, cu caractere khmer mai vechi (*aksar kham*), folosite pentru consemnarea textelor pali inclusiv în Thailanda. Unele locuri din text, diferite de locurile respective ale edițiilor și interpretărilor cunoscute, impun luarea lor în considerare și cu ocazia unei eventuale ediții critice din viitor.

The Palm-Leaf Manuscript A. 683 in the Székely National Museum (Abstract)

The manuscript was obtained in 1870 from Ceylon by János Xántus (1825–1894), the founder of the Budapest Zoo and the provider of the original collection for the Ethnographic Museum in Budapest. According to him, the manuscript was written in the 18th century for the Siamese king. The bundle of 23 written and two plain covering palm leaves is held together by two strings. Originally it contained one more leaf: folio 8 is missing. The text is part of the Buddhist Pali Canon: it was the fifteenth bundle of the *Mūla-panṇāsa*, the first volume of the *Majjhima-Nikāya*. It contains most of MN 38 and 39, the *Mahā-taṇhā-saṅkhaya-sutta* and the *Mahā-Assapura-sutta*. The language is Pali and the script is *aksar kham*, an older style of Khmer script (also used for writing Pali in Thailand). Since the MS contains many readings that differ from the printed editions, some of them very significant and quite convincing, it definitely proves that a new critical edition of the Pali Canon is urgently needed, where this small but important fragment will have to be considered.

Új	Ceruza	Khmer	Latin	kép	Szövegkezdet, PTS oldal/sor	Fotó sorszáma: IMG... a=felül, b=alul
folio-szám		folio-jelzet				
1	17	វា	va		259/13	IMG18a, IMG19b
2	18	វា	vā		260/10	IMG19a, IMG20b
3	19	វិ	vi		261/7	IMG20a, IMG21b
4	20	វិ	vī		261/32	IMG21a, IMG22b
5	21	វូ	vu		262/27	IMG22a, IMG23b
6	22	វូ	vū		263/19	IMG23a, IMG24b
7	23	វេ	ve		264/18	IMG24a, IMG25b
[8]	hiányzik	[វៃ]	[vai]		265/11	
9	1	វ៉េ	vae		266/7	IMG02a, IMG03b
10	2	វោ	vo		267/3	IMG03a, IMG04b
11	3	វ៉ា	vaṃ		267/34	IMG04a, IMG05b
12	4	វា	vaḥ		268/24	IMG05a, IMG06b
13	5	សា	sa		269/15	IMG06a, IMG07b
14	6	សា	sā		270/9	IMG07a, IMG08b
15	7	សិ	si		271/7	IMG08a, IMG09b
16	8	សិ	sī		272/8	IMG09a, IMG10b
17	9	សូ	su		272/35	IMG10a, IMG11b
18	10	សូ	sū		273/24	IMG11a, IMG12b
19	11	សេ	se		274/12	IMG12a, IMG13b
20	12	សៃ	sai		275/6	IMG13a, IMG14b
21	13	សៃ	sae		276/1	IMG14a, IMG15b
22	14	សោ	so		276/33	IMG15a, IMG16b
23	15	សំ	saṃ		277/28	IMG16a, IMG17b
24	16	សា	saḥ		278/31–279/33	IMG17a, IMG18b

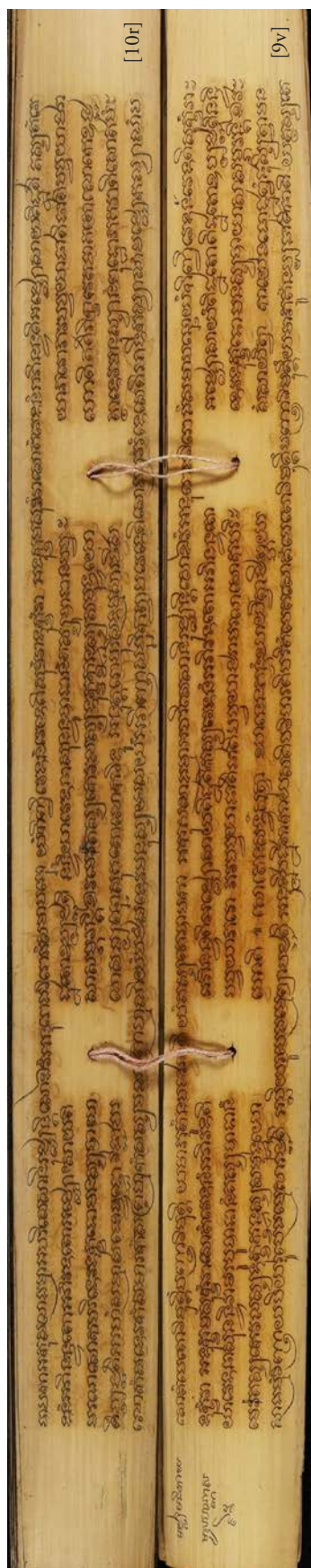
1. táblázat A kézirat, a PTS kiadás és a faksimile konkordanciája



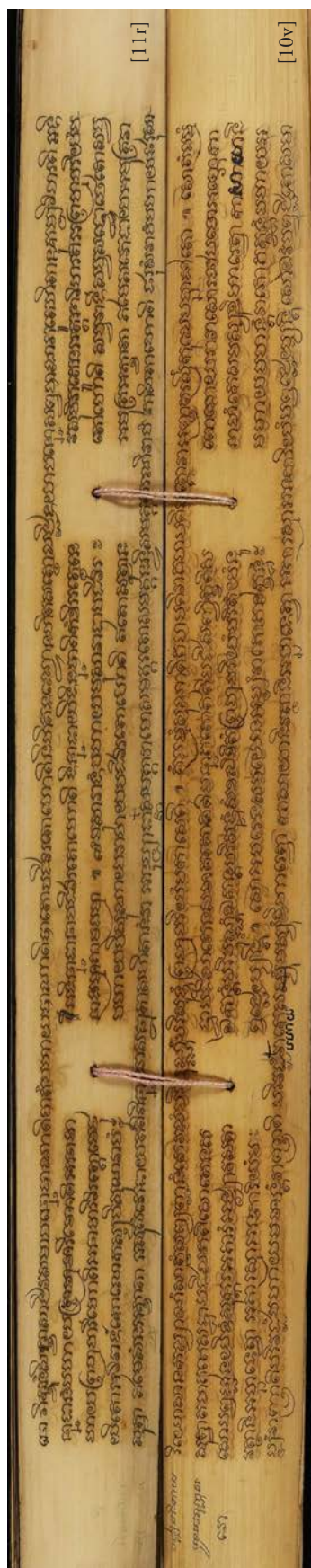
1. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) borító-levelei (külső oldalak; fakszimile), IMG01



2. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile), IMG02



3. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [r.] 683) jelenleg (fakszimile), IMG03



4. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [r.] 683) jelenleg (fakszimile), IMG04



5. ábra A kézirat (SZNM, K. A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile), IMG05



6. ábra A kézirat (SZNM, K. A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile), IMG06



7. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile), IMG07



8. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile), IMG08



9. ábra A kézirat (SZNM, K. A. [c.] 683) jelenleg (faksimile), IMG09



10. ábra A kézirat (SZNM, K. A. [c.] 683) jelenleg (faksimile), IMG10



11. ábra A kézirat (SZNM, K. A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile), IMG11



12. ábra A kézirat (SZNM, K. A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile), IMG12



13. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (faksimile), IMG13



14. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (faksimile), IMG14



15. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (faksimile), IMG15



16. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (faksimile), IMG16



17. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile), IMG17



18. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile), IMG18



19. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile, IMG19



20. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile, IMG20



21. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile), IMG21



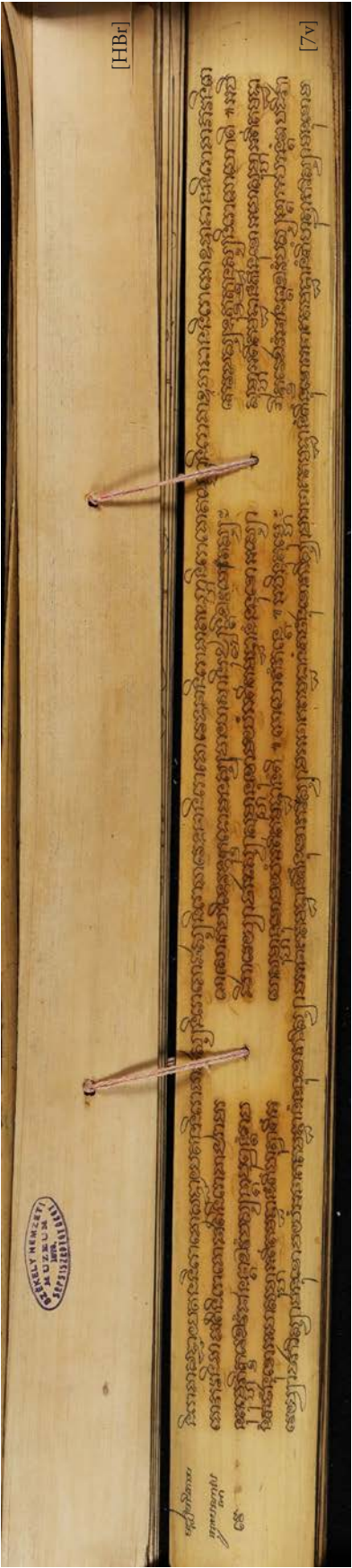
22. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile), IMG22



23. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile, IMG23)



24. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile, IMG24)



25. ábra A kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683) jelenleg (fakszimile), IMG25



26. ábra A zsinegekkel jelenleg rossz oldalról átkötött kézirat (SZNM, K, A. [t.] 683), a 9. és a 10. folio (a javasolt restitutív új számozással a [17v] és a [18r] oldalak között kinyitva (fotó: Arcanum)

Enyedi Pál

19. SZÁZADI ORGONA A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

A hangszer a Székely Nemzeti Múzeumba 1933-ban került be, a miklósvári református egyház ajándékaént, mint „az egyházközség régi orgonája”. Ekkor a régiségtárban vették nyilvántartásba (R. 8208), ma a néprajzi gyűjtemény része (N. 10887). Az orgona provenienciáját Csáki Árpád történész, a múzeum korábbi történész muzeológusa, jelenleg is külső munkatársa tisztázta. Az orgona Miklósvárra kerüléséhez Szőcsné Gazda Enikő muzeológus, a múzeum néprajzi osztályának vezetője 1860-as adatot talált: „Miklósvári kicsiny egyházunk hívei által megtalálván, annyi önkényes adománnyal szolgáltunk, miként abból egy kis új orgona ára egészen kitelt.”¹ Az orgonamaradványokról Márk Attila árkosi unitárius énekvezérnek köszönhetően szereztem tudomást, ő közvetítette Szőcsné Gazda Enikő felkérését megvizsgálásukra. A vizsgálat eredményeit 2019. július 20-án rögzítettük jegyzőkönyvbe.

Leírható orgonaalkatrészek

a raktári polcokon részben szabadon elhelyezett, részben dobozokban tárolt maradványok osztályozása után:

1) egy szelláda és tartozékai (1–8. ábra)

– egy kromatikus elrendezésű, 46 szelepes, 4 regiszteres csúszkás szelláda (szélessége 70,5 cm, mélysége 62 cm), mely hátuljátszós billentyűzethez, tolopálcás (stecheres) játszómechanikához készült, tölgy korpussszal, csúszkagáttakkal és rugóvezető léccel, továbbá bőrzött csúszkaággyakkal, valamint szelepszekrénnel, beszerelt szelepekkel, rugókkal és spunddal

– két regiszterhez tartozó egy-egy tölgyfa csúszka

– 3 db tölgyfa regiszterhúzó tengely (hossza 55 cm) kovácsoltvas regiszterkapcsoló pálcával (teljes hossza 19,5 cm), 4 db fa csúszkahúzó karral (a karok ma másodlagos elhelyezésben találhatók), egy-egy, fából készült, két-két tengelyvég rögzítésére alkalmas tengelyággal

– valamennyi síptőke (egy két- és két egyregiszteres, az előbbin a megemelt homlokzati rész hiányos, az utóbbiak közül a hátulsón alul rovátkolás, felül átalakítás nyoma látható), fenyőfából

– 3 tőkeszorító, fából készült csavar 2 nyolcszögletű anyával (az egyik anya és csavar töredékes)

– egy fenyő sípállvány (raszterdeszka) a két első, fémből készült sípsorhoz, végein fecskefarkú csapolással, az állvány feltehetően téglány alakú (ma hiányzó) egy-egy lábának csatlakozásához (utóbbiakat a tőkébe két-két csappal rögzítették)

– 46 tolopálcához készült tölgy vezetőléc, 9 db tölgyfa tolopálcáca fém véggel

– egy 45 hangos manuálbillentyűzet (C–c³-ig, rövid mélyoktávval); a billentyűzet szélessége (keret nélkül) 64 cm, a hosszabb billentyűk látható hossza 11,2 cm, első részének hossza 3,7 cm; az alsó billentyűk faborítása jelenleg fehérre van festve, a rövid billentyűk feketés színűek

2) sípok (9–11. ábra)

– 66 db, többnyire fődött fasíp, jórészt fenyőből, 4 lábastól ¼ lábas nagyságig (1 láb = kb. 30 cm), ragasztott (részben levált és hiányzó) előlappal, néhány nagyobb sípon keményfa betéttel a felső ajakban, a felső sípajak felett egy részükben félkör alakú bekarcolt mintával; 9 apró síp nyitva, ön hangolólappal; két nagyméretű fedett síp greffelve (a teljes sípmagasság a láb alsó végétől a greffelésig 108 cm); a sípokon beázás nyomaival, továbbá utólagos (javítói) ceruzás sorszám- és sorjelölésekkel, az egyik fedett sípban egy 1845-ös dátumú, magyar nyelvű újságtöredékkel mint kiegészítő tömítéssel

– önből (ön és ólom ötvözetéből) készült sípok hangra vágva, 2 lábastól kb. ⅛ lábasig, közöttük 14 nagyobb síp és egy sípláb a homlokzathoz (az egykori 17 sípból), csúcsíves – feltehetően bronzfesteles, megbarnult – ajakkal, továbbá 38 síp és egy sípláb a hangszer belsejéből (az egykori 73 sípból), félköríves felső ajakkal, többé-kevésbé összelapítva, a derékvarratnál jelentős részben szétválva

¹ LUKÁCSFI Lajos 1860, 639. Ehhez azt szükség tudni, hogy az erdővidéki egyházmegyéhez tartozó Miklósvárat a helyi birtokos gróf Kálnoki család a 18. században rekatolizálta, és a református

hitet maradt, templomuktól megfosztott családok számára csak 1795-ben kezdődhetett el egy új templom építése. (CSÁKI Árpád 2017, 176.)

3) fúvók, szélcsatornák (12–13. ábra)

– két, a bőrozésnél részben szétszakadt ékfúvó, 81,5 × 152 cm-es mérettel, mozgó végén lábbal vagy karral való nyomáshoz berendezve

– egy kb. 110 cm hosszú szélcsatorna az eredetileg egymás fölött, kb. 80 cm távolságban elhelyezett fúvók szelének elvezetésére, két beömlőnyílással, egyik helyen egy visszacsapószelep maradványával

– két további szélcsatornadarab a fúvók és a széláda összekötéséhez

4) az orgonaszekrény töredékei (4. és 14. ábra)

– egy kb. 12 × 15 cm-es, felső felületén festett feliratos („Principál 4.”, „Fuvola 4.”) falap két nyílással, a billentyűzet egyik oldalán lévő két regiszterkapcsoló pálca befogadására

– egy koronapárkány szegmensíves töredéke (kb. 10 cm széles, 4,8 cm vastag párkány, az ív két szelének távolsága kb. 54 cm), fehér és zöld festéssel

– egy kb. 16 × 6 cm-es aranyozott faragványtöredék, barokkos indamotívumokkal

A teljes orgonához hiányzó darabok:

– a töredékeken (4) kívül a teljes orgonaszekrény a faragványokkal, a homlokzati síptartókkal, a széláda tartóival

– 1 regiszterkapcsoló tengely a kovácsoltvas pálccal együtt, 2 fa tengelyág

– 3 tőkeszorító csavar, 4 anya

– 37 tolopálca

– 24 db fásíp, 36 fémsíp és két fémsíp-test (eredetileg fa- és fémsípból is 90-90 volt)

– a fúvók kétkarú nyomógerendái a tengelyekkel együtt, a fúvók tartói, esetleg a fúvóház

– az orgonapad

Vélemény

a Székely Nemzeti Múzeumban raktáron őrzött, a múzeum tulajdonát képező, fenn leírt orgonamaradványokról:

Az orgona jellemzői

A fellelt alkatrészek egyetlen orgona részét képezhették, egy egymanuális, négyregiszteres, hátulját-szós pozitívét. Egykori szekrénye hozzávetőlegesen 210 cm (középen 240 cm) magas, 120 cm széles, felül 50 cm, az övpárkány alatt 70 cm mély lehetett. Hangképe (diszpozíciója) a következő sípsorokból (regiszterekből) állt (a neveket a valószínű építő szokása szerint, nem a részben megmaradt és feltehetően másodlagos feliratokat követve adjuk):

Flauto major	8', fa, fedett
Flauto minor	4', fa, fedett, feltehetően a felső oktáv fa, nyitott
Principal	2', ón, alsó 17 sípja (C–gisz ⁰) a homlokzatban állt
Mixtur [1×]	½', ón, repetálás c ⁰ : 1', c ¹ : 2', c ² : 4'

A principál regiszter 4'-as felirata a megmaradt festett deszkán nyilvánvalóan hibás, a sípsor egy oktávval magasabb, 2'-as nagyságú. Bár a mixtur láb-számára nem utal feljegyzés, a sípállványon látható repetálási nyomok és furatnagyságok, a benti fémsípok azonos hosszúságú lába és a korabeli sípméretezési gyakorlat a leírt összeállítást teszik valószínűvé. A korabeli hangszerek 46. szelepe szokás szerint a dob regiszter két sípját működtette. Mivel azonban e szelládán ehhez nem tartoznak saját sípok, és kapcsolószerkezetének sincs nyoma, a regiszter feltehetően nem készült el.

Az orgonaszekrény háromtengelyes volt, a síptükrökben 5–7–5 ónsípval. A két szélső, kisebb tükrő sípjai a középsőnél 9 cm-rel magasabban álltak, de valamennyi síp azonos magasságban volt a homlokzati raszterbe beakasztva, a sípajkak is azonos, 31 cm-es magasságban kezdődtek.

A fúvók viszonylag nagy méretük és legalább 150 cm-es funkcionális magasságszükségletük miatt (utóbbira a szelüket összegyűjtő szélcsatorna méreteiből, elsősorban beömlőnyílásainak 60 cm-es távolságából lehet következtetni) valószínűleg külön, az orgonaszekrényen kívül álltak, egymás fölé helyezve.

A síptükkék és a fémsípállvány rögzítésmódja, a fémsípok forrasztási varratainak elkent jellege, a mixtur regiszter összeállítása, az ékfúvólapok merevítőinek kettős ívelésű kiképzése Balázs Mózes abásfalvi (máskor lókodi) festő-asztalos, orgonaépítő munkájára vall.² Erre utalhat a homlokzati főpárkány megmaradt darabja is, mely – mérete alapján – a középső síptükrő felső, félköríves lezárásának lehet töredéke (vö. Kede – 15. ábra – és Fiatfalva unitárius orgonájának homlokzatát). A főpárkány eredetével kapcsolatban kételyt támaszthat azonban, hogy Balázs más hangszerein ezek gazdagabb profillal készültek.

Nem ismert, hogy mikor és ki alakította át a hátsó síptükkét és helyezte át a csúszkahúzó karokat. Utóbbiak származhatnak egy korábbi orgonából is, és azokat Balázs az új hangszerhez illeszthette. E lehetőség felmerül a Balásznál szokatlanul rövid billentyűk (112 mm) esetében is (Homoródkemenyfalva: 120 mm, Homoródújfalva: 128 mm, Szentábrahám: 127 mm). A billentyűzet méretei közel (2–3 mm eltéréssel) megegyeznek a Johannes

² Jóllehet a mixtur rendszerint többsoros regisztert jelent, e néven ugyanilyen egysoros változat található Balázs homoródkemenyfalvi hangszerében is.

Baumgartnernek tulajdonított gagyi orgona (18. század közepe) billentyűzetének méreteivel.³ Balázs más hangszerein a 2' nagyságnál kisebb fasípok keményfa homloklappal készültek (pl. Homoródkeményfalva, Homoródújfalva, Lókod, Kénos), a Székely Nemzeti Múzeumban fennmaradt fasípok homloklapja – a legkisebb, legfeljebb másfél tucat sípot kivéve – fenyőfa. Vajon ennek oka csak takarékoság volt-e, avagy a sípok más készítette korábban, és ez a másodlagos helyük? A fasípok eltérő megmunkálásának oka lehet, ha az orgona használatának hét évtizede alatt javítási célú sípcserékre is sor került.

Összefoglalás

Az orgona alapvetően Balázs Mózes műve. Balázs önálló orgonaépítői működése az 1840-es évek kö-

zepén kezdődött, és a mester még az 1890-es évek elején is dolgozott. Levéltári megerősítésre vár, de valószínű, hogy az orgonát az erdővidéki egyházmegye adakozásából begyűlt összeg fejében 1860 körül készítette, továbbá nem zárható ki, hogy ehhez régebbi, bontott alkatrészeket, regiszterhúzókat, billentyűzetet, esetleg fasípokokat is felhasznált. Ugyancsak levéltári adatok nyújthatnak segítséget későbbi beavatkozások azonosításához. Mivel a homlokozat eredeti ónsípjai jórészt megmaradtak, az 1918-as háborús síprekvirálás az orgonát elkerülte.

Bár egy négyregiszteres orgona a legkisebb méretű hangszer, melyet általában készítettek, a két ékfűvő orgonaszekrényen kívüli felállítása a hangszer templombeli használatra vall. Vagyis az orgonát valóban a kicsiny miklósvári református templomnak építhették.

Enyedi Pál – Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzene Tanszék, Budapest, Vörösmarty u. 35., H-1064;
enyedi.pal@gmail.com

Irodalom

BINDER, Hermann

2000 *Orgeln in Siebenbürgen*, Gehann-Musik-Verlag, Kludenbach.

CSÁKI Árpád

2017 A miklósvári templomfoglalás és utóélete, *Acta Siculica 2016–2017*, 167–179.

LUKÁCSFI Lajos

1860 Az erdővidéki ref. egyházmegyéből, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, III/20, 1860. május 18., 636–642.

Orgă din sec. al XIX-lea în colecția Muzeului Național Secuiesc

(Rezumat)

Această orgă din Muzeul Național Secuiesc a intrat în muzeu ca donație a bisericii reformate din Micloșoara, în anul 1933. Orga cu patru registre a fost construită pe la 1860, datorită donațiilor enoriașilor din eparhia reformată Erdővidék, de către Mózes Balázs, tâmplar și constructor de orgă din Aldea (respectiv Locodeni), posibil adaptând piese de orgă mai vechi. În prezent, din orgă lipsesc carcasa (cu excepția a trei fragmente mai mici), cam o treime din tuburi, precum și alte câteva părți ale instrumentului.

Eine Orgel aus dem 19. Jahrhundert in der Sammlung des Szeklerischen Nationalmuseums

(Zusammenfassung)

Die reformierte Kirchengemeinde zu Miklósvár hat ihre Orgel 1933 dem Szeklerischen Nationalmuseum geschenkt. Das Instrument mit 4 Registern wurde um 1860 durch den Tischler und Orgelbauer Mózes Balázs in Abásfalva (bzw. in Lókod), von den Spenden der Gläubigen des Kirchenbezirkes Erdővidék gebaut, vielleicht unter Verwendung von älteren Orgelteilen. Heute sind das Orgelgehäuse (außer drei kleineren Fragmenten), etwa ein Drittel des ehemaligen Pfeifenbestandes und einige weitere Teile des Instrumentes nicht auffindbar.

³ Vö. BINDER, Hermann 2000, 55. A gagyi hangszer billentyűméreteit helyszíni szemlén magunk vettük fel 2016. augusztus 12-én.



1. ábra A szelláda két csúszkával, előtérben tolópálcákkal és tőkecsavarokkal



2. ábra A szelláda szelepszekrénye



3. ábra Csúszkahúzó tengelyek karokkal, regiszterhúzó pálcákkal, tengelyágyakkal



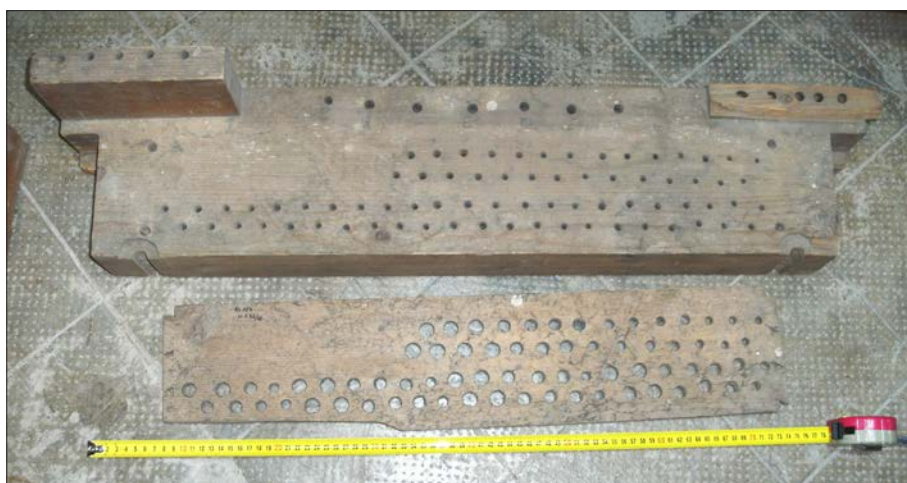
4. ábra Két regiszterkapcsoló pálca felirata



5. ábra A síptőkék felülnézetből



6. ábra A síptőkék alulnézetből



7. ábra A homlokzati síptőke a fémsíptartó deszkával



8. ábra A billentyűzet



9. ábra A fasípok



10. ábra A homlokzati fémcsipók (principál 2')



11. ábra A benti fémcsipók maradványai



12. ábra Az egyik fűvó mozgó vége a merevítővel és a nyomórúd csatlakozásával



13. ábra A fűvókához csatlakozó szélcsatorna



14. ábra Két faragványtöredék



15. ábra Kede, unitárius templom, Balázs Mózes eredetileg hátuljátszós, négyregiszteres, romos hangszere (1853)

Süli Attila

EGY ISMERETLEN MADERSPACH-LEVÉL A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBŐL

Bevezetés

A Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája egy érdekes tartalmú levelet őriz a bánsági bánya- és iparvidék 1848. október végi eseményeiről. A kútfej Csutak Vilmosnak, a Székely Nemzeti Múzeum egykori igazgatójának gyűjtése révén 1930-ban, Nagyszebenből került a múzeum levéltári gyűjteményébe, onnan pedig 1961-ben, az évtizeddel korábbi politikai döntés nyomán, a Sepsiszentgyörgyi állami levéltárba. Levéltári jelzete: Fond 79, inv. nr. 4, Fasc. 4, 11–12.¹

A levél írója egy régi Hunyad megyei nemesi család sarja, demsusi Lukács Katalin, aki 1840-től Maderspach Ferenc honvéd ezredes felesége és két gyermek édesanyja volt. A levelet Péchy János nagyszebeni császári-királyi „r. biztos” másolta le, aki feltehetőleg azonos azzal az 1868-ban elhunyt személylyel, akiről a *Vasárnapi Újság* az alábbi gyászjelentést tette közzé: „Újfalusi Péchy János, a nagyszebeni ügyvédi kamara elnöke, a n.-szebeni evang. ref. egyházközség főgondnoka és a „Transilvania” biztosító bank igazgató tanácsosa életének 53 évében f. hó 25-én elhunyt.”²

A forrást a jelenlegi helyesírás és központosítás szabályai szerint, az eltérő alakok megtartásával rendeztem sajtó alá.

A Maderspach-család szerepe az 1848–1849-es forradalomban és szabadságharcban.

Az eredetileg Modersbacher nevet viselő család a 18. század elején vándorolt ki Tirolból a krassó-szörényi bányavidékre.

Az 1848–1849-es szabadságharc hadiiparának megteremtésében fontos szerepet játszó Maderspach Károly tanulmányait a Selmechányai Bányászati és Erdészeti Akadémián végezte. Oravicán vegyészként

kezdett dolgozni, majd a Hoffmann Testvérek és Maderspach Károly Bánya- és Vasmű Társulat társtulajdonosa lett. Jelentős szerepe volt a mintegy négyezer munkást foglalkoztató társaság felvirágoztatásában. Nemzetközi viszonylatban is jelentős találománya, a Maderspach-féle, íven függő vonórudas vashíd fontos állomása a hídépítés történetének. Az 1830-as években három hidat építettek az ő tervei alapján, Lugoson a Csuka-patak felett, Herkulesfürdőn a Cserna folyó felett és Karánsebesen a Temes felett. 1839-ben pályázatot nyújtott be az állandó Pest–Buda hídra is.³

Hatalmas szakmai tudását a lövegek és lövedékek gyártásában kamatoztatta.

Az első országrész, ahol 1848-ban felmerült az ágyúöntés igénye, a Délvidék volt. A régió ugyanis tavasztól – a szerb felkelés következtében – hadszínterré vált. Ruszabányán⁴ és Resicabányán 1848 júliusában kezdték meg az ágyúöntést. A munkálatokat a bányamérnökök (Maderspach Károly, Zsigmondy Vilmos) irányították. A *Kossuth Hírlapjának* lugosi levelezőjétől származó, augusztus 2-án kelt tudósítás szerint addig 3 ágyút és 900 golyót öntöttek, melyet szekéren indítottak el Fehértemplomra⁵, 72 nemzetőr tüzér kíséretében. Ezután a lövegeket felszerelték, majd egy újabb, 24 fős nemzetőri tüzércsapatot szerveztek, amellyel szintén részt vettek Fehértemplom védelmében. Novemberig, a krassó-szörényi bányavidék hadszínterre válásáig mintegy 16 ágyút öntöttek és szereltek fel, köztük 3 és 6 fontosakat és egy darab 18 fontosat.⁶

A resicabányai és ruszabányai szakemberek tudása nem maradt titokban az Országos Honvédelmi Bizottmány előtt sem, mivel 1848. november 24-én a szerveződő fővárosi ágyúöntő üzemhez innen rendelték fel munkásokat.⁷

Az itt folyó munkálatok felkeltették az erdélyiek figyelmét is. 1848. október közepén Nagyenyed városának küldöttsége jelent meg Ruszabányán,

¹ Demeter Lajos sepsiszentgyörgyi helytörténész szíves közlése. Eredeti jelzete: SZNM, L.10482.

² *Vasárnapi Újság*, 15. évf. (1868), 36. sz., 433.

³ MADERSPACH Lívius 1909, 5–6.

⁴ Rusca Montană, RO.

⁵ Bela Crkva, SRB.

⁶ MNL OL, H 2, 1848:6314, *Jánosik József álladalmi pénztártiszt és nemzetőri pattantyús levele*, Oravica, 1848. november 14.

⁷ KLÖM XIII, 524. *Rendelelet a Bányászati Osztályhoz*, Budapest, 1848. november 24.

lövegeket kérve. A nagy kaliberű ágyúk szétszerelve történő szállítását Maderspach Károlyné szerint a bányavezetés az ellenséges fenyegetés miatt már nem merete megkockáztatni. Ezzel szemben két kis űrméretű löveget Nagyenyedre szállítottak. A tordai névtelen polgár naplójában az október 4-i dátumnál az alábbi bejegyzés szerepel: „Az enyediék Ruszberg-ről két kis ágyút hoztak.” Szilágyi Farkas, Alsó-Fehér megye monográfusa szerint két egyfontos lövegről van szó, melynek parancsnoka először Bodola Károly erdész, majd Szabó Sámuel volt.⁸

A bányavidék december végén elesett, ellenséges megszállás alá került.

1849 tavaszán, a Délvidék felszabadítása után Ruszkabányán ismét megkezdtek az ágyúgolyóöntést, a napi teljesítmény 100 darab volt.⁹ József Bem altábornagynak, az erdélyi magyar hadsereg parancsnokának kérésére Maderspach Károly bányamérnök egy komplex tervet dolgozott ki a krassó-szörényi bányavidék lőszergyártó bázissá való fejlesztésére. Az elképzelést Bem május 22-én küldte meg Kossuth Lajos kormányzó számára, aki június 2-án intézkedett az ügyben. Sajnos a terv realizálására már nem volt idő.¹⁰

A császári-királyi hatóságok előtt sem volt titok a családnak a magyar ügy melletti elkötelezettsége, így amikor 1849. augusztus 22-én bevonultak Ruszkabányára, Maderspach Károly feleségét, Buchwald Franciskát megvesszőztették. Férje, nem bírván elviselni a megaláztatást, fájdalmában öngyilkosságot követett el.

Maderspach Károly testvére, Ferenc Oravicán (Krassó megye) született, 1793. február 7-én. Maderspach János kincstári bányatiszt, illetve vállalkozó és Hoffmann Terézia fia. Német származású, római katolikus vallású. A Selmeci Akadémia bányász szakán végzett. Nyugalmozott főszázados (1812–1846, a 62. sorfővezetkedben szolgált, részt vett a napóleoni háborúkban, majd 1845-ben katiburgi előnévvel magyar nemességet kapott), Fehértemplomban élt.

1848 júliusától a német lakosságú, határőrvidéki Fehértemplomot védi a város nemzetőrségének élén, a szerbek több támadását visszaveri (augusztus 9., 23., 30.). Szeptember 25-én a magyar kormány őrnaggyá nevezi ki a 18. illír-bánsági határőrezredhez. Októbertől a bánsági hadtest verseci hadosztálya Fehértemplomban állomásozó dandárjának parancsnoka. November–decemberben részt vesz a Damja-

nich János vezérőrnagy vezette hadosztály támadó hadjáratában (november 30-án csapataival ő veszi be a Karas folyó menti – ördöghídja – szerb tábor). December 1-jétől alezredes. December végén ezredessé és hadosztályparancsnokká léptetik elő. Módozon (Torontál megye) hunyt el, tüdőgyulladásban, 1849. január 22-én (más adat szerint Zombolyán, január 20-án).¹¹

Felesége, amint fentebb már említettük, Lukács Katalin volt, akivel 1840-ben kötött házasságot. Ezen frigyből két gyermekük született (Olivér és Róza). Lukács Katalin szülei Lukács Ferenc és Naláczy Ráchel Hunyad megyei birtokosok voltak. Két lánytestvérét Cecíliának és Nárcissának hívták. Lukács Katalin 1849. június 9-én hunyt el, Szegeden, tehát fél évvel sem élte túl a férjét.¹²

A Hunyad megyei és a krassó-szörényi bányavidéki események 1848 őszén és telén

A bányavidéken a hadiipar létrehozása mellett megkezdtek a helyi nemzetőrség megszervezését. Ebben is nagyon fontos szerep jutott Zsigmondy Vilmos mérnöknek. Az alakulat a bányavidéki nemzetőrászlóalj része volt, amelynek Asbóth Lajos őrnagy volt a parancsnoka. 1848. október elejétől, a magyar önvédelmi harc megindulásától nyílt harcban állt a Joseph Appel császári-királyi tábornok, karánsebesi dandárparancsnok vezette csapatokkal. Október végén sikerült elhárítani egy ellenséges támadást, azonban decemberben Zsigmondy önéletrajza szerint „kétszeri ostromnak volt kitéve a gyár.” A 16-i harcokról Asbóth őrnagy másnap az alábbi jelentést küldte: „Folyó hó 16-án Resica, hazánk legnevezetesebb vas- és műgyára, két század határőr és több ezerre menő felbőszült oláh felkelés által, Dada császári százados vezérlete alatt megtámadtatott. Hősies resicai nemzetőreink, kik egytől-egyig oda hagyván műhelyeiket, fegyverhez nyúltak mindnyájan – közel 400-an, és támogatva az oravicai önkénytes század által, kiket az őrnagy Bogsánról¹³ egy nappal azelőtt segítségükre küldött – győzelmesen verték vissza az ellenséget. Resica egy második Fehértemplom, megmutatták ezt a derék polgárok, s hazájukért inkább meghalnak, mint városukat feladják az ellenségnek, mely hazánkat dúlja; s nem olyanok, mint a tyrnovai¹⁴ lakosok, kik az ellenséggel azért tettek szövetséget, hogy győzelem esetére a több milliókat érő gyárakat Resicán lerom-

⁸ MADERSPACH Károlyné 2005, 15–18; MNL OL R 31, 2. cs., 2030, *Tordai névtelen polgár naplója 1848–49-re*, 15; SZILÁGYI Farkas 1898, 108.

⁹ KLÖM XV, 71. *Kossuth rendelete Török Gáborhoz*, Debrecen, 1849. április 20. Az intézkedést április 25-én megismételte. KLÖM XV; *Közlöny*, 2. évf. (1849), 118. sz., 443.

¹⁰ KLÖM XV, 466–468.

¹¹ BONA Gábor 2000, 488–489.

¹² BÖJTJE Ödön 1891, 209–211.

¹³ Boksánbánya (Bocșa, RO).

¹⁴ Tornó (Târnova, RO).

bolják. A derék polgárok megérdemlik a haza és kormány elismerését. Kiténtették magokat Zsigmondy Vilmos bányagondnok és Knapp János erdősáfr.”¹⁵

Az 1848-as év Hunyad megye történetében is mozgalmas időszak volt. A törvényhatóság élére a lemondott konzervatív főispán br. Nopcsa Ferenc helyére a liberálisok vezéregyéniségét, gr. Kuún Gotthárdot¹⁶ nevezték ki. Az utóbbi az unió és a polgári átalakulás elkötelezett híve. A megye lakosságának többsége azonban román nemzetiségű volt, és a területén volt a 16. (1. román) határőrezred központja, Orlát. Az alakulat – kivéve a többségében magyarokból álló rákosdi századot – az unióellenes mozgalmak egyik melegágya lett. 1848 tavaszán azonban még sokan optimisták voltak, bíztak a polgári átalakulás békés lefolyásában. Sajnos az események ösztön szomorú fordulatot vettek. 1848. szeptember 10-én, a 16. (1. román) határőrezred Orláton tartott gyűlésén a résztvevők az összmonarchia mellett tettek hitet. Joseph Riebel őrnagy, az ezred megbízott parancsnoka a határőröket és felkelőket Orlátra rendelte. A parancsnak csak a rákosdi század nem engedelmessékedett, amely október elején egyesült a vajdahunyadi nemzetőrseggel, és 1848. október 11-én összecsaptak a román határőrökkel és felkelőkkel. Az ügy előzménye az volt, hogy a rákosdiak a századparancsnokukat, Johann Runkan (minden valószínűséggel: Ion Runcan, román nemzetiségű) kapitányt vasra verték,

és Váradi Dániel helyi tanító¹⁷ vezetésével szembefordultak Riebel őrnagy zászlóaljparancsnokkal. Az utóbbi egy zászlóalj határőrt és egy század sivalizért vezényelt ellenük. Segítségükre gr. Kuún Gotthárd főispán a dévai nemzetőröket és a 11. honvédszászlóaljhoz tartozó helyi honvédeket vezényelte, de az ott-honaikat és szeretteiket féltő nemzetőrök Papfalvánál visszafordultak, így a rákosdiak kapituláltak.

A hátszegi zászlóalj tehát, együttműködve a gyulafehérvári várőrséggel, más soralakulatokkal, a szászvárosi nemzetőrseggel, valamint a román felkelőkkel október 10-én a magyar kormány elleni nyílt felkelés útjára lépett. Déva felé a főispán jelentése szerint 4000 sorkatona és 30 ezer román felkelő közeledett, míg a város véderejét mindössze 270 fegyveres honvéd és 64 Hannover-huszár képezte. Riebel a küldöttje által a várost megadásra szólította fel, a főispán a további ellenállást reménytelennek ítélte. A megyei közigazgatás lényegében megszűnt, a lefegyverzés elkerülése végett a főispán a Magyarországra történő kivonulás mellett döntött. A dévai honvédek Krassó megye felé indultak, hozzájuk csatlakozott papolci Kiss Sándor¹⁸ alszázados fél század, főként románokból álló huszárral. Az utóbbiak azonban, „bár szerették kapitányukat”, Zám községnél visszafordultak Dobrára, és a továbbiakban az erdélyi császári hadtest kötelékében harcoltak.¹⁹

E vészterhes időszakban született meg az általunk alábbiakban közölt levél.

Forrásközlés

Maderspach Ferencné levele édesapjához, Lukács Ferenchez

Ruszkabánya, október 14-én [1]848.

Édes Kedves Atyám!

Szomorúan látom leveleiből nagy félelmeket atyáméknak, s nem foghatom meg, min alapul a sok rossz hír, ide ma érkezett meg egy Szebenben²⁰ járt hivatalnok, s ez semmit az útelzárásról nem tud. Igaz, hogy a székelyek jönnek, s bár érkeznének hamar, hogy a sok huncut oláhot pusztítsák, azonba Urbant²¹

a kolozsváriak megszasztották, Jelačić²² meg vagyon verve,²³ a kamarilla²⁴ fondorkodása felfedezve. G. Latour felakasztva,²⁵ Roth²⁶ elcsípve, győzelmünk az október 9-iki lapban tudatva. Ez mind oly körülmény, mely bizonyosan Erdélyt is más hangulatba hozza. Bánatba ugyan tartózkodnak még rabló csoportok, azonba mindenütt vonulnak vissza. Sajnálom, hogy a vidéken nincs egy oly egyén, kik lelkesen a magyarságot összehívja, *s innen ágyúkat víve, védhetnék magukat könnyen. Sagunát²⁷ el kéne csípni s felfüggeszteni, a hátszegi őrnaggyal²⁸ együtt.* Mindjárt megcsendesülne az azonkívül is félénk oláh nép. Bécsben a revolúció²⁹ legnagyobb mértékbe foly. Récsei³⁰ nagy csuda, ha fel

¹⁵ *Pesti Hírlap*, 1848/242, 1212. Asbóth Lajos őrnagy tudósítása. 1848. december 17.

¹⁶ Gr. Kuún Gotthárd (1803–1895), erdélyi liberális, főrendi, kultúrarápártoló.

¹⁷ Váradi Dániel (1823–1893), határőr tanító, később honvéd százados.

¹⁸ Kiss Sándor (1809–1849) százados, később honvéd ezredes.

¹⁹ A Hunyad megyei eseményekről összefoglalóan lásd SÜLI Attila 2011, 63–69.

²⁰ Nagyszeben (Sibiu, RO).

²¹ Karl Urban alezredes (1802–1877), a 17. (2. román) határőrezred megbízott parancsnoka.

²² Josip Jelačić (1801–1859), császári-királyi altábornagy, horvát bán és zágrábi főhadparancsnok.

²³ Az 1848. szeptember 29-én vívott pákozdi csatában.

²⁴ Az önálló magyar kormányzatot ellenző udvari párt.

²⁵ Theodor Franz Baillet von Latour gróf (1780–1848) császári-királyi tábornagy osztrák hadügyminisztert 1848. október 6-án akasztották fel a bécsi forradalmárok.

²⁶ A Perczel Mór és Görgei Artúr parancsnoksága alatt álló magyar csapatok 1848. október 7-én fegyverletételre kényszerítettek Ozoránál a Karl Roth és Nicolaus Philippovich császári-királyi vezérőrnagyok parancsnoksága alatt a Dunántúlra betört dandárt.

²⁷ Andrei Șaguna (1809–1873), erdélyi görögkeleti püspök.

²⁸ Jozep Riebel őrnagy, a 16. (1. román) határőrezred megbízott parancsnoka.

²⁹ Forradalom.

³⁰ Bárány Récsey Ádám tábornagyot (1775–1852) 1848. október 3-án nevezte ki V. Ferdinánd magyar miniszterelnöknek, miniszteri ellenjegyzés nélkül. A tisztségről Récsey már október 7-én lemondott.

nem függesztetik, új kormány alakult Bécsbe Magyarhonba is, és főnöke vagy pressese³¹ az új kormánynak Kossuth. A többi is a régiből áll, csak G. Batthyány mondott le.³² 2 ágyúval az egész vidéket ki lehetne oláhtól takarítani. Itt nem félünk semmitől, s ha kedves atyámék nagyon félnek, inkább szerzek egy szállást akármí áron is, minthogy megbetegedjenek féltekbe. Ádám, Hoffmanék³³ s több apró családok vannak ide gyűlve, azért drága minden, azonba biztosítva lehet az ember, s ezért magam is helyesnek látnám, ha kedves szülőim ide vonulnának. Pap Györgynek háza vagyon Pestényben³⁴, s így akármikor parancsolnak, csak hozzá küldjék a leveleket, mert bizonyosan kapom, ne féljenek drága szülőim, az oláhok rossz emberek, de bátorságok nincsen, s egy magyar falu megver húsz falu oláhot. A rákosdiaknál³⁵ lehet látni. Én szeretném Borbátvíz³⁶ felől kapni tudósítást. A parancsolt kávét és cukrot küldöm, maradt a pénzből 5 krajcár nálam. Én amióta itt vagyok, szüntelen tudakozok valakit, hogy a bánáti körülményeket a Kossuth-lapba³⁷ közöltethessem, azonba fájdalom süker nélkül, és így ne nehezteljen Kedves Atyám, hogy oly szerénytelen vagyok. Édes Atyámot meginstalálni³⁸, hogy magához Kossuthhoz, ki lelke és istene a népnek, bizalma a hazának, egy cikket intézzen, nevet teszünk mi itten, csak magyarul nem tud senki írni. Viktor³⁹ megyen a jövő hét elején Pestre, s én szeretném általa felküldeni, azonba talán nem veszi Édes Atyám rosszul, ha a férjemre nézve néhány észrevételt teszek, melyek ezen közlésbe szükségesek. Perczel Mór⁴⁰ most Roth generálist elfogva csapatjával, egyszerre Kossuth⁴¹ által majorból⁴² obersterré⁴³ neveztetett, ⁴⁴ férjemnek majori hivatalra különben is 2 helye adatott, tehát nem kitüntetés, vagy pedig jutalom, hanem jogos lévén hozzá képest. Fehértemplomba katonaság nélkül őrizé meg a várost, s menté meg

Bánatot, mert ő egyedül az, ki a szerezrednél⁴⁵ híven maradt hazája és királya iránt. Nép bizalmát és háláját bírja, azonba a hazának kénék az érdemet megjutalmazni, az ezred Olaszhonba lévén, az áruló alezredes német ezredben ezredes lett. Legalább alezredessé lehetne jutalmul tenni, melynek helye ezen ezrednél úgyis üres. Számos családját elhagyva, örömmel tévé életét is veszélybe drága honjáért, s lelkesíti a népet, mely becsületét ösmerve, szentül hívé szavát, s főleg ő menté meg az egész Bánatot végveszélytől, jó lenne, ha Kossuth s a haza az ily ritka férfiakat kitüntetné, ő lévén az, ki valódiilag felfogja a nép óhaját s az igazság szentségét. Vetne egy pillanatot az Alvidékre is, lelkesítésére az ily ritka honfiaknak, hiteles lévén ezen fölirat, kegyeskedjék lapjába is kinyomtatni. Magam leírom, ha Édes Atyám nem akarná maga írását küldeni fel, csak arra instálom gyermeki buzgó indulattal, méltóztat stílizálni, mások pedig ne tudják, és úgy méltóztat írni, mintha Bánátból szólna. Különben kezeiket édes szülőimnek gyermekeimmel együtt csókolva, arra instálom, minden változásokról méltóztatnak tudósítani. Carlék⁴⁶ tisztelik Édes Szülőimet, én még mind jól vagyok, Ferimről is jót hallok, s ha több katonája lenne, úgy bizonyosan rövid idő múlva hozzá mehetné, mert mind írja, kiirtaná a rabló csoportokat. Vukovic⁴⁷ királyi biztos által meggyőződhetik Kossuth és az hadminiszter⁴⁸ is Ferim karakteréről, újból csókolva kezeiket, vagyok engedelmes gyermekek.

Tinka

Hogy az eredetiből szóról-szóra íratott le, bizonyítja Péchy cs[ászári]-k[irályi] r. biztos

Süli Attila – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, Kapisztrán tér 2–4., H-1014; suli.attila73@gmail.com

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

– H 2: *Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány, Kormányzó-elnökség, Általános iratok*

– R 31: *Naplók, feljegyzések, 1848–49*

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy – Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár – SÁL)

– Fond 79, nr. inv. 88: *Csutak Vilmos-gyűjtemény (1610–1895 közötti iratok)*

Székely Nemzeti Múzeum, Könyvtár (SZNM, K)

– Levéltári gyűjtemény, 1961-ben elidegenítve a Sepsiszentgyörgyi állami levéltárba (SZNM, L)

³¹ Mozgatórugója.

³² Gróf Batthyány Lajos (1807–1849) miniszterelnök 1848. október 2-án mondott le. Kormányának többi tagja – Mészáros Lázár hadügyminiszter kivételével – már szeptember elején.

³³ Hoffmann Antal és testvére, Ádám 1823-ban Maderspach Károlyval közösen alapított bányatársaságot Ruszkabányán. A levélíró az ő családjukra gondolt.

³⁴ Kispesztény (Peștenița, RO).

³⁵ Rákosd (Răcăștia, RO).

³⁶ Borbátvíz (Râu Bărbat, RO).

³⁷ *Kossuth Hírlapja* (szerk. Bajza József), Pest, 1848.

³⁸ Megkérni.

³⁹ Maderspach Viktor.

⁴⁰ Perczel Mór (1811–1899), vezérőrnagy.

⁴¹ Kossuth Lajos (1802–1894), itt mint az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke.

⁴² Őrnagy.

⁴³ Ezredessé.

⁴⁴ 1848. október 1-jétől.

⁴⁵ Maderspach Ferencet 1848. szeptember 25-én nevezték ki őrnaggyá a 18. (illír-bánsági) határőrezredhez. (BONA Gábor 2000, 489.)

⁴⁶ Maderspach Károly családja.

⁴⁷ Vukovics Sebő (1811–1872), délvidéki teljhatalmú kormánybiztos.

⁴⁸ Mészáros Lázár.

Irodalom

- KLÖM, XIII = *Kossuth Lajos Összes munkái*, XIII, *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*, I (szerk. Barta István), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
KLÖM, XV = *Kossuth Lajos Összes Munkái*, XV, *Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai* (s. a. r. Barta István), Budapest, 1955.

*

BONA Gábor

2000 *Tábornokok és törzstisztek az 1848–49. évi szabadságharcban*, Budapest.

BÖJTJE Ödön

1891 *Hunyadmegye sztrigymelléki részének és nemes családainak története, tekintettel a birtokviszonyokra*, Budapest.

MADERSPACH Károlyné

2005 *Emlékirat-töredék*, Budapest.

MADERSPACH Lívius

1909 *Maderspach Károlyné tragédiája és adatok Ruszkaabánya történetéhez*, Zólyom.

SÜLI Attila

2011 *A nemzetőrség, a honvédség és a Kossuth-szabadsapat szervezése 1848-ban*, Sepsiszentgyörgy.

SZILÁGYI Farkas

1898 *Alsó-Fehér vármegye 1848–49-ben*, Nagyenyed.

*** *Kossuth Hírlapja* (szerk. Bajza József), Pest, 1848.

*** *Közlöny* (szerk. Gyurmán Adolf), Pest–Debrecen–Szeged–Arad, 1848–49.

*** *Pesti Hírlap*, Pest, 1848.

*** *Vasárnapi Újság* (hetilap; szerk. Nagy Miklós), Pest/Budapest, 1854–1921.

O scrisoare necunoscută din corespondența familiei Maderspach, colectată de Muzeul Național Secuiesc

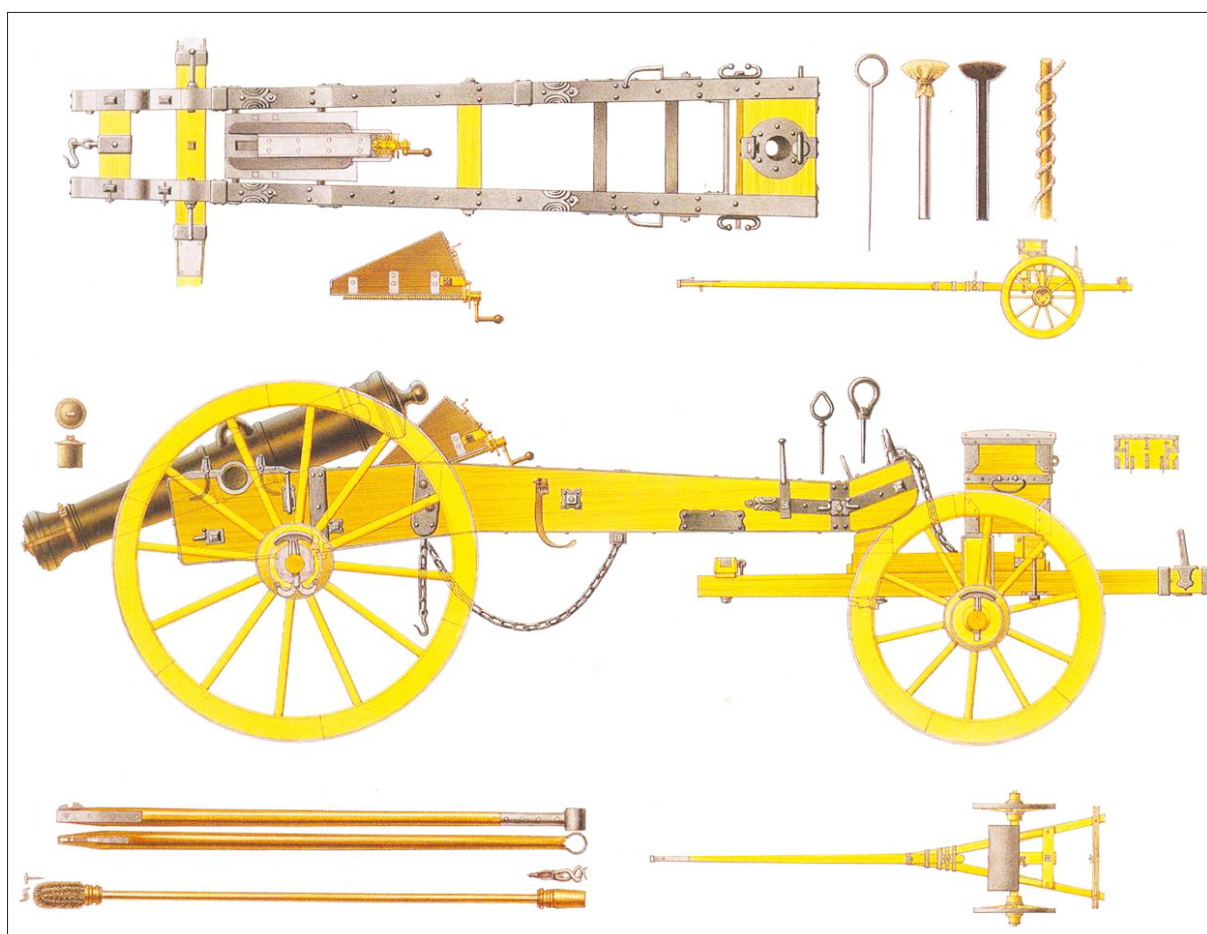
(Rezumat)

Documentul pașoptist păstrat în copie, a fost colectat de Vilmos Csutak, directorul Muzeul Național Secuiesc, în 1930, la Sibiu. Azi se găsește în Arhivele Naționale ale României, biroul din Sfântu Gheorghe. Scrisoarea a fost scrisă la 14 octombrie 1848, de Katalin Lukács, în Rusca Montană, părinților săi din Râu Bărbat, în ajunul războiului civil. La această dată, cumnatul lui Katalin, Károly Maderspach toarnă încă tunuri la Rusca Montană – primele tunuri fabricate de pașoptiștii unguri –, iar soțul său, Ferenc Maderspach este maior, comandant de brigadă la Biserica Albă (Weisskirchen / Fehértemplom / Bela Crkva din Voivodina, Serbia).

A Previously Unknown Maderspach Letter from the Székely National Museum

(Abstract)

In 1930 Vilmos Csutak acquired from Nagyszeben (Sibiu) a letter penned in Ruszkaabánya (Rusca Montană) on 14th October 1848 by Katalin Lukács, the wife of Ferenc Maderspach, a major of the Hungarian revolutionary army for the Székely National Museum (which had Csutak as its director at this point). The letter (currently held in the Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe) branch of the National Archives of Romania) gives an account of the events that took place in Hunyad County and the Banat during the first half of October 1848.



1. ábra Hatfontos ágyú



2. ábra Magyarok és szerbek harca, 1848



3. ábra Maderspach Ferenc (1793–1849)



4. ábra Maderspach Károlyné (1804–1880) szobra

Bán Attila

EGY NAGYON KÜLÖNLEGES ÖNTVÉNY: „GÁBOR ÁRON RÉZÁGYÚJA”

2019 novemberében a budapesti Hadtörténeti Múzeumba érkezett – a Székely Nemzeti Múzeum egyéb becses ereklyéi mellett – „Gábor Áron rézágyúja”¹ A páratlan műtárgyat nagy érdeklődés kísérte. Annak ellenére, hogy az egy emelettel feljebb lévő kiállításon évek óta látható egy rekonstrukció, a látogatók nagyon kíváncsiak voltak az eredetire. Megragadta az emberek képzeletét ez a tárgy, amely nyilvánvalóan több, mint egy régi fegyver: jelkép lett belőle.

Az ágyút 1906. augusztus 18-án találták a kézdivásárhelyi Rudolf-kórház udvarán folytatott csővezeték-építési munkálatok során. A kórház – az egykori kapitányi szállás – volt a helyszíne a Szabadságharc alatt az ágyúgyártásnak. A lelet hatalmas szenzációt keltett, mert addig az esetlegesen elrejtett vagy a cári csapatok által elszállított ágyúk fellelésére folytatott kísérletek sikertelennek bizonyultak. A Székely Nemzeti Múzeum küldöttsége a helyszínre utazott, hogy a páratlan ereklyét még a helyszínen tanulmányozhassák, és a Múzeum részére megszerezzék.² Dr. László Ferenc múzeumőr a *Székely Nép* augusztus 24-én megjelenő számában már alapos leírást közölt³ az ágyúcsőről és megtalálásának körülményeiről.

A hatfontos löveg első látásra nem szolgált különlegességekkel, olyan, mint az Osztrák Császárságban ebben az időben nagyszámban előállított testvérei. Ám éppen ez a hasonlóság az, ami különleges benne. A löveg a Császárság ellen küzdő Háromszéken készült, és mint ilyen, kézzelfogható bizonyíték, hogy a rézüntő műhelyből ágyúgyárrá vált kézdivásárhelyi üzem szabványos, a Honvédség tüzérségi eszköztárába illeszkedő, hadihasználható ágyút tudott készíteni. Hogy ehhez micsoda szervezőmunka és főleg technikai tudás volt szükséges, azt a megelőző, ugyancsak a Székely Nemzeti Múzeum évkönyvében megjelent írásomban⁴ megkíséreltem kifejtetni. Most lehetőségem nyílt a korabeli visszaemlékezéseket a löveg

külsőalakjával összevetni, az előző cikkemben leírt öntési módszert még pontosabban körvonalazni.

1848 őszén az égető hiány hatására Gábor Áron megkezdte a háromszéki tüzérség szervezését, a lövegek előállítását. Annak ellenére tette ezt, hogy az ágyúgyártás tekintetében a nehézségek áthidalhatatlannak tűntek. Úgy látszott, a térségben nincs olyan üzem, ahol a korszakban szokásos technológiával ágyút lehetne önteni. Mégis, a sikeres bodvaji kísérlet, majd néhány löveg sepsiszentgyörgyi előállítása után Kézdivásárhelyen, Turóczi Mózes rézüntő műhelyére és tudására alapozva, megindult a lövegek gyártása. Az új hadiüzem nemcsak minőségben, de mennyiségben is teljesítette az elvárásokat. A térségben tevékenykedő cári és császári csapatoknak összesen körülbelül 120 ágyú⁵ állt rendelkezésére. Ezzel összemérve a Turóczinál gyártott 63 löveg⁶ jelentékeny mennyiség volt, az itt előállított ágyúk lehetővé tették az önvédelmi harcot.

Az ágyúcső előállítása a szabadságharc korában is speciális tudást és komoly munkaszervezést igénylő feladat volt. Alapvető volt a fegyver méreteinek, a vele szemben állított követelményeknek pontos ismerete. Ezen kívül egyszerre kellett a jó minőségű és szokatlanul nagy mennyiségű alapanyag, a megfelelő műhely és a különleges kohászati-öntészeti szaktudás.

Gábor Áron tüzerként jól tudta, mit kell elvárni a kész lövegcsőtől, és már korábban, Bécsben megvásárolta a méreteket is tartalmazó könyvet. A megfelelő alapanyag azonban kezdetben nem állt rendelkezésére, Bodvajban vasból, Sepsiszentgyörgyön pedig harangbronzból kellett öntenie. (A harangok anyaga az ágyúkéhoz hasonló, bár magasabb óntartalmú ötvözet, ami túlságosan rideg erre a célra, ezért harangból tiszta réz hozzáadásával lehet jó minőségű ágyút önteni.) Sem a bodvaji kohó, sem a sepsiszentgyörgyi harangöntő műhely nem volt felkészítve lövegcsövek előállítására. Nem volt

¹ Az ereklyét a *Lészen ágyú! – Gábor Áron rézágyúja* című kiállítás keretében állították ki, a megnyitóra 2019. november 18-án került sor.

² Ágyú-lelet Gábor Áron ütegéből, *Székely Nép*, 1906. aug. 22., 40. sz.

³ LÁSZLÓ Ferenc 1906.

⁴ BÁN Attila 2011, 323–338.

⁵ EGYED Ákos 1979, 198.

⁶ Bodola Lajos szerint 63, Turóczi a visszaemlékezésében 64-ről ír. (BODOLA Lajos 1895, 136; SÜLI Attila 2014, 338.) Turóczi ide sorolhatta az elsőként készült kétfontos ágyúját is.

lehetőség a csöveket függőleges helyzetben önteni,⁷ és nem volt ágyúfúró. Egyik helyen sem volt olyan öntőmester, aki már készített volna lövegcsövet, aminek az elkészítése jelentősen eltér a megszokott, hétköznapi gyártmányokétól.

Arról, hogy hogyan készültek ezek az első ágyúk, idősebb zágoni Bodola Lajos pontos leírást adott. Az öntésről a következőket írja: *„Először is fából az ágyú a maga rendes méretei szerint ki lett faragva, simára esztergályozva, aztán az ágyú két fülé közti vonal hosszában két fél ágyúra lett fűrészelve. A két fél ágyút agyaggal tömött ládában lemintáztuk s mikor a minták jól kiszáradtak, azokat egymáshoz illesztettük pontosan s oly szorosán, amint vaskapoccsal tehattük. Hanem az összeillesztést megelőzőleg egy agyaggal vastagon bevont tölgyfa hengert úgy helyeztünk el a két fél ágyú középkében, hogy lehetőleg az ágyú csöve hossza tengelye irányában legyen s az öblözet (caliber) átmérőjének megfelelőleg a csölyűkát képviselje. Ezután az izzó masszát beleöntötték az agyagmintába. (...) az így öntött ágyú ripacos hólyagos s emellett az összeillesztésnél egész hosszában kiálló órma képződött (...) A hólyagocskák főoka azonban nemcsak a massa vegyülék hiányából származott, hanem abból, hogy mi az ágyút vízszintesen s nem függőlegesen öntöttük. Igen jól tudtuk ugyan, hogy azt függőleges állásban szokták önteni, mert csak így kap egyenlő tömörséget az öntvény, de a szükséges készülékek, állványok, csigák és szolid talapzatok hiányában egyfelől, az idő rövidsége miatt másfelől, ilyen hosszú munkát igénylő berendezésre gondolni sem lehetett.”*⁸

Amikor tehát sikeres bodvaji kísérletet írok, akkor elsősorban szervezési, majd politikai, később katonai sikerre gondolok. Sem a Bodvajban készült vas-, sem a sepsiszentgyörgyi rézágyúk nem voltak jó minőségű öntvények. Felületük érdes, hólyagos, csőfuratuk pedig ferde volt,⁹ tömegük jóval nagyobb a szabvány hatfontos ágyúnál¹⁰. Mégis, Gábor Áron a vaságyúk segítségével tudta meggyőzni Sepsiszentgyörgyön a kételkedőket, sőt, Heydte¹¹ alól az egyik ilyen ágyúval lőtte ki a lovat. (Turóczi szerint ugyanazzal, amelyik Sepsiszentgyörgyön sikerrel vizsgázott. Ez is ferde „lőlyukkal” készült, de Gábor Áron kimérte a hibát, és jó tüzér lévén, helyesbítette vele a célzást.¹²) Azzal, hogy Sepsiszentgyörgyön, Kis János harangöntő műhelyében „rézágyúkat” öntött – még ha azok nem is voltak tökéletesek¹³ – bebizonyította,

hogy lehetséges a löveggyártás Háromszéken. Ezeknek az első, tökéletlen lövegeknek óriási hasznuk volt a nép lelkesítésében, az első harcok megvívásában, az ágyúöntést lehetetlennek tartók meggyőzésében.

Nyilvánvaló volt azonban, hogy a tömeges gyártásban az első ágyúkénál jobb minőséget kell elérni. Olyan lövegek kellettek, amelyek szabványosak, alkalmasak a tüzérségi használatra.

A jó minőségű, hadihasználható ágyúk gyártásának megszervezésében kulcsszerepe volt Turóczi Mózes kézdivásárhelyi rézöntőnek. Visszaemlékezése szerint¹⁴ ott volt a bodvaji kísérlet kezdeteinél, ám célravezetőbbnek tartotta, ha inkább saját műhelyében maga önt egy bronzágyút. Talán akkor került Gábor Áron figyelmének központjába, amikor ezt a maga készítette, de már felszerelt, kétfontos bronzágyút elküldte Sepsiszentgyörgyre. (Ez a cső olyan ellenállónak bizonyult, hogy 1848 decemberében az osztrákok összetörni nem, csak megrongálni tudták.) Rézöntő műhelye jó alapot adott a gyártás előkészítésére, megvolt a tudása és a tapasztalata, és ahogy majd később látjuk, szervezőképessége is.

Gábor Áron rábízta a technikai kivitelezést, ő maga „csak” a pontos alakot és méreteket határozta meg. Turóczi erre így emlékezett: *„...ekkor én is megmondtam, hogy én az rézöntés mesterséget értem, ebbe bízom, de az ágyú formáját, mértékeit nem tudom, mert soha se láttam ágyút, erre azt felelte, hogy a legkevesebb baj, itt van ezen könyv, ebbe mindent meg lehet találni és nekem adá (Handbuch für K.u.K österreichische Artillerie Offiziere könyvét Joseph Freiherr von Smolától), monda, ez mindent megmond, én által nézegettem és a mértékeket azonnal kiérttettem belőle, bajom volt azzal, hogy németül nem tudtam, úgy magyaráztattam meg magamnak, amit nem értettem...”*¹⁵

A könyvbe foglalt méretek a hatfontos tábori ágyú nagyságát határozták meg, ami abban a korban a tábori tüzérség legelterjedtebb lövege volt. Csőhossza 16 kaliber, furata 95,7 mm, a cső tömege 414 kg volt,¹⁶ hatásos lőtávolsága 1100-1400 lépés.¹⁷ Anyaga természetesen nem tiszta réz, hanem az annál jóval ellenállóbb rézötvözet, 9 százalékos óntartalmú ónbronzzal.¹⁸

1849 januárjára értek meg a körülmények a kézdivásárhelyi üzem számára. A kapitányi szálláson megépültek a löveggyártást szolgáló műhelyek.

⁷ A függőleges öntéshez egy kifalazott, egyik oldalán megnyitható aknát szükséges létesíteni az olvasztókemence csapolónyílása alá, a forma be- és a kész öntvény kiemeléséhez szükséges állvány- és csigarendszerrel.

⁸ BODOLA Lajos 1895, 136.

⁹ SÜLI Attila 2014, 336.

¹⁰ BODOLA Lajos 1895, 137.

¹¹ August Heydte őrnagy, az Erdővidékre betörő különítmény

parancsnoka.

¹² SÜLI Attila 2014, 336.

¹³ Uo., 338. Ezeket később Turóczi egyszerűen beolvasztotta.

¹⁴ Uo., 336.

¹⁵ Uo., 337.

¹⁶ DOLLECZEK, Anton 1887, 296.

¹⁷ 1 lépés = 0,75 méter.

¹⁸ DOLLECZEK, Anton 1887, 299.

Az ágyúöntés technológiáját a lehetőségek figyelembevételével kellett kialakítani, így az eltért a császári hadiüzemekben alkalmazottól. Továbbra is harangok anyagából dolgoztak, de Turóczi ahhoz megfelelő arányban tiszta rezet adott. Továbbra sem tudták a csövek ideális függőleges öntését megvalósítani, és nem tudták azokat megfelelő termelékenységgel felfűzni. Mégis, a Bodvajban és Sepsiszentgyörgyön alkalmazott eljárásokat finomították, így a problémákra találtak megoldást, hogy elegendő és megfelelő minőségű ágyút állíthassanak elő.

A cső furatát a korszak hadiüzemeiben már egy célgép, egy nagy teljesítményű, vízszintes elrendezésű ágyúfúró segítségével készítették el. Nyilvánvaló, hogy sem Bodvajban, sem Sepsiszentgyörgyön nem volt ilyen eszköz, ezért Gábor Áron eleve kész csőüreggel öntötte első ágyúit.

Annak ellenére, hogy korábban évszázadokig az üreges öntés volt a szokásos eljárás, a kivitelezése komoly technikai problémákat vetett fel. A cső üregét öntéskor kiadó „*agyaggal vastagon bevont tölgyfa henger*”¹⁹ (más néven mag) befogása, az öntőformához rögzítése a torkolati részen könnyen megoldható, de a csőfarnál annál nehezebb. Az előltöltő ágyú csőve ugyanis valójában nem cső, inkább edény, hiszen a furat hátul nem fut ki, a csőüreg a csőfarban véget ér. A mag megfogására itt egy vaspálcát, magtámaszt használtak, ami a kész öntvényben bennmaradt. A császári hadiüzemekben (fúrással) előállított hatfontos csövektől ez a jellemző különböztette meg a Gábor Áron-féle ágyúkat: a cső farához közeli részen látszott a felszínre kifutó vaspálca bronz alapfémtől elütő foltja.

Ha a csöveket hagyományosan függőleges helyzetben öntötték, az álló magra a folyékony fém felhajtóereje²⁰ csak hosszirányban hatott. Ezt az erőt a mag torkolatnál lévő nagy területű megfogása jól fölvette, a csőfarban a megtámasztás csak arra szolgált, hogy az oldalirányú elmozdulásokat megakadályozza. A Bodvajban és Sepsiszentgyörgyön kényszerűségből alkalmazott vízszintes öntéskor ugyanez az erő a magot ugyanúgy felfelé nyomta, de – mivel a cső feküdt – itt ez a hatás a mag tengelyére merőleges volt. Ennek az erőnek a ráeső részét a torkolatnál alkalmazott befogás valószínűleg jól fel tudta venni, de az alapvetően nem ilyen nagyságú erő ellen kitalált hátsó megtámasztás engedhetett, ezért a mag

hátul felfelé elmozdult, azaz az első ágyúk „*ferde lölyekkel*”²¹ készültek. A vízszintes öntési helyzet miatt a levegő is nehezebben távozott a formából, és a szennyeződések, gázbuborékokat sem tudta a folyékony fém felhajtóereje megfelelően kiszorítani. Legalábbis részben ezért volt az első ágyúk felülete csúnya, hólyagos, de ami ennél nagyobb baj, a csúnya felület valószínűleg azt jelezte, hogy belsejük is likacsos, szennyezett volt.

Turóczi rendelkezett ugyan ágyúfúrára alkalmas géppel, ám ez nem volt elegendően nagy teljesítményű eszköz, ezért a nagyobb termelékenység érdekében eleve üregesre öntve kellett elkészítenie a csöveket.²² Mégis, a Kézdivásárhelyen előállított csövek „furata” már megfelelő helyzetű volt, nem mutatott ferdeséget. Ennek oka inkább a biztosabb, kiforrottabb magtámasz lehetett, semmint a javított öntési helyzet. A visszaemlékezések szerint²³ ezeket a lövegeket már 30 fokba döntve öntötték, de ez nem csökkentette jelentősen a magra ható káros irányú felhajtóerőt. A ferde öntési helyzet elsősorban arra volt jó, hogy az öntőformából a levegő megbízhatóan eltávozzon, a bennrekedt buborékok, szennyeződések az öntvény eltávolítandó részébe szoruljanak. Turóczi lövegei már nem voltak csúnya, érdes, hólyagos felületűek, és – mivel hadihasználhatóak voltak – vélhetően az öntvény belseje sem rejtett sok szennyezőt, hólyagot.

A most Budapesten vendégeskedő lövegcső felületén – amit szerencsénkre az öntés után már nem volt idő készre munkálni – nem látszanak hólyagok, nagyobb hibák, látszanak viszont a formázóhomok nyomai. (Itt köszönöm az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület Öntészeti Szakosztálya segítségét.) A Turóczi által használt, az előzőekben említett Smola-féle könyv egyértelműen a homokformába öntést ajánlja.²⁴ A rézőntő mester eszerint igyekezett a lehető legnagyobb mértékben betartani az ott leírtakat, és a lövegeket homokba, azaz jó minőségű kvarchomok és finom agyag keverékéből döngölt öntőformába öntötte.²⁵

Egy, a cső függőleges szimmetriásíkjában körbefutó, kiemelkedő vonal formájában látszik a csövön a két formafél összeillesztésének a nyoma. Ez azt mutatja, hogy – teljesen megfelelően a Bodola által leírtaknak – az öntőforma két félből készült, amelyek a cső hossz tengelyében futó függőleges síkban illeszkedtek.

¹⁹ BODOLA Lajos 1895, 136.

²⁰ A nagyobbbrészt fából lévő mag átlagos fajsúlya jóval kisebb, mint a bronzé, ezért jelentős felhajtóerő ébred rajta.

²¹ Idézet Turóczitól. SÜLI Attila 2014, 336.

²² SÜLI Attila 2014, 337–338.

²³ BODOLA Lajos 1895, 137.

²⁴ SMOLA, Joseph Freiherrn von 1839, 14.

²⁵ Az öntőforma készülhetett volna nedvesen felvitt, majd megszáritott agyagból, mint például a harangok esetében. Ez a konkrét löveg szemrevételezéséig valószínűbbnek is tűnt, mint a homokba való öntés. „A két fél ágyut agyaggal tömött ládákban lemintáztuk s mikor a minták jól kiszáradtak...” – lásd fentebb. (BODOLA Lajos 1895, 136.)

A lövegen jól észrevehető a magtámasz foltja, és egyértelműen vonzza azt a mágnes. Egyéb bizonyítéka is van az üreges öntésnek: a cső öble ugyanis egy jellegzetes hibát rejt. A cső belsejében, egy jól körülhatárolható folton több milliméteres vastagságú anyagfelesleg van. Ennek a felülete szintén hengerpalást, azonos tengellyel, de kisebb sugárral, mint maga a hengeres csőüreg. Ilyen hiba fúrás közben nem állhat elő, azonban ha a mag gerincét alkotó tölgyfahengerről az agyag leválik, és a fém kitölti annak a helyét is, éppen ilyen alakú anyagfelesleget kapunk.

Összefoglalás

2019 novemberében a Hadtörténeti Múzeumba érkezett a Székely Nemzeti Múzeum becses ereklyéje, „Gábor Áron rézágyúja”. A kiállított lövegcsövet

alaposan megismerve látszik, hogy a kortársak beszámolóai az öntés folyamatáról kifejezetten pontosak voltak. Az ágyút a korszakban járatos öntési eljárással állították elő, azonban az akkor modernnek számító speciális löveggyártási technológiától jelentősen eltértek. A korabeli ajánlásnak megfelelően homokformába öntöttek, de kényszerűségből nem függőleges, hanem 30 fokban döntött helyzetben készítették el az ágyúcsövet. A furat kialakítását nem fúróval végezték, hanem visszanyúlva az ágyúöntés egy ősbibb formájához, eleve üregesre öntötték a csövet. Az 1849-ben Kézdivásárhelyen alkalmazott technológia a régi és az új módszerek leleményes ötvözésével alkalmasnak bizonyult hadihasználatú lövegek jelentős darabszámban történő előállítására. Ennek az óriási eredménynek egy kézzelfogható bizonyítékát, az igazi „rézágyút” üdvözölhettük Budapesten 2019 novemberében.

Bán Attila – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, Kapisztrán tér 2–4., H-1014; ban.attila@mail.militaria.hu

Irodalom

BÁN Attila

2011 Az ágyúgyártás különös nehézségei Háromszéken 1848–49-ben, *Acta Siculica* 2010, 323–338.

BODOLA Lajos, id. zagoni

1895 A Székely ágyúk története, 1848–49. *Történelmi Lapok*, 1895. aug. 15., 136–138.

DOLLECZEK, Anton

1887 *Geschichte der Österreichischen Artillerie*, Wien.

EGYED Ákos

1979 *Háromszék 1848–49*, Bukarest.

LÁSZLÓ Ferenc

1906 A kézdivásárhelyi ágyú-lelet, *Székely Nép*, 1906. aug. 24., 41. sz.

SMOLA, Joseph Freiherrn von

1839 *Handbuch für k. k. österreichische Artillerie-Offiziere*, Wien.

SÜLI Attila

2014 Források Háromszék hadiiparának történetéhez, in: *Ágyúba öntött harangok* (szerk. Hermann Róbert – Benkő Levente), Barót–Sepsiszentgyörgy, 308–339.

O piesă turnată altfel: „tunul lui Áron Gábor”

(Rezumat)

Autoapărarea Secuimii în perioada revoluției pașoptiste și a războiului de independență maghiar de la 1848-1849 nu ar fi fost posibilă fără tunurile fabricate la Târgu Secuiesc. La o privire superficială, aceste tunuri nu oferă caracteristici diferite față de cele fabricate în masă în Imperiul Habsburgic, dar această similitudine aparentă demonstrează de fapt capacitatea meșterilor din Secuime de a confecționa tunuri compatibile cu creanțele militare ale epocii. Fără utilajele standarde necesare pentru fabricarea tunurilor, meșterii locali au adaptat tehnica turnării la condițiile date, deosebirea cea mai de seamă față de tunurile austriece fiind această tehnică specială.

Lucrarea face o analiză privind singurul tun păstrat din cele fabricate în Secuime, prin examinarea detaliată a urmelor lăsate la turnare, și comparându-le cu izvoare istorice privind descrierea fabricării tunurilor din Târgu Secuiesc.

A Special Cast: the Cannon ”Made by Áron Gábor”

(Abstract)

During the 1848–1849 Hungarian Revolution and War of Independence, the defense of the Székelyföld region could not have been possible without the cannons made at Kézdivásárhely (today Tg. Secuiesc, Romania). At first glance, these cannons do not vary much from their counterparts made across the Austrian Empire, but all this similarity proves is that the local craftsmen were able to produce cannons which met the period's military requirements. Due to the lack of proper equipment for making cannons, the local craftsmen had to adapt the casting technique to the given circumstances. This special technique used is what really set the cannons made in Kézdivásárhely apart from other similar products of their age.

Our paper takes a look at the only surviving cannon made in the Székelyföld region, by examining the marks the casting mold left on it, and comparing these with descriptions from historical sources.



1. ábra Az ágyú a Hadtörténeti Múzeum kiállításában, 2019. november



2. ábra A magtámasz helye a csőfaron



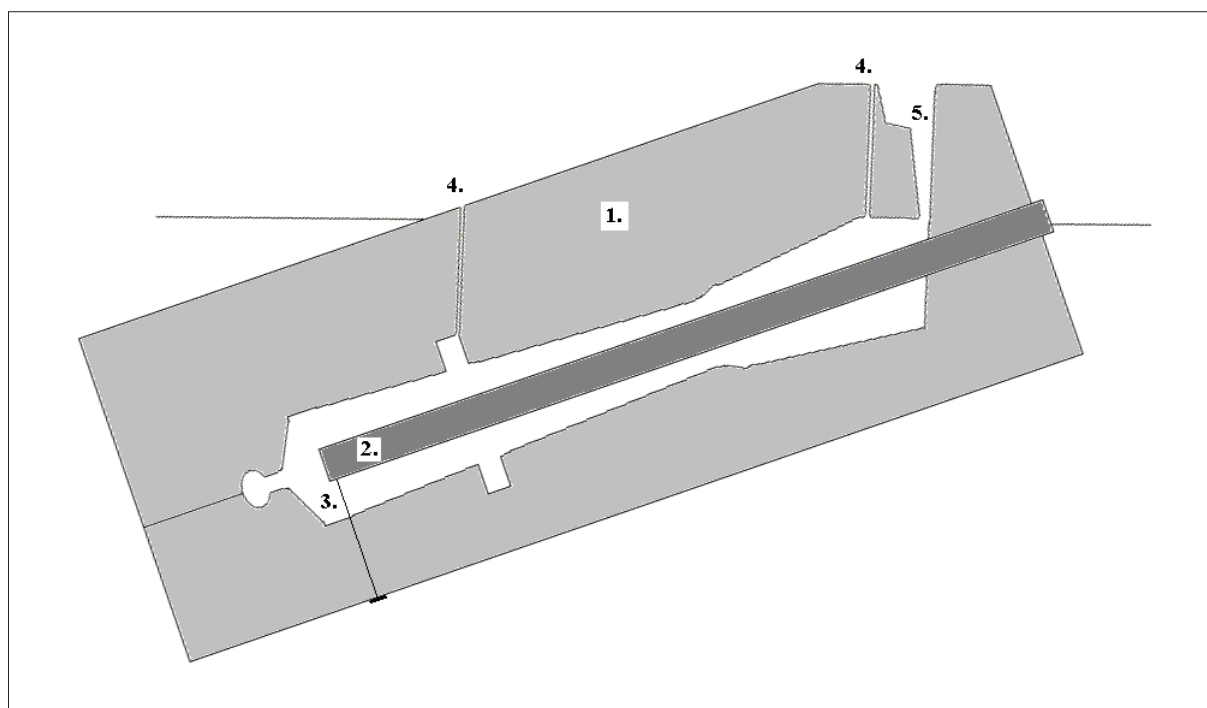
3. ábra A magtámasz közeli képe



4. ábra Az öntőforma illesztési felületének a nyoma



5. ábra A csőfuratban lévő hiba, mögötte egy beszorult ágyúgolyó



6. ábra A Turóczi műhelyben alkalmazott elrendezés: 1. Öntőforma; 2. Mag; 3. Magtámasz; 4. Lélegzők; 5. Beömlő

Tóth-Bartos András – Demeter Lajos

„ESKÜSZÖM AZ ÉLŐ ISTENRE (...) NEMZETI ZÁSZLÓMAT
SOHA EL NEM HAGYOM”¹

A 86. HONVÉDZÁSZLÓALJ CÍMERDÍSZE
A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

A Székely Nemzeti Múzeum már alapításakor jelentős 48-as emléktárgyakat őrzött. Az alapítójának, özv. Cserey Jánosné Zathureczky Emíliának magánkollekciójából létesült múzeumi gyűjtemény első 48-as ereklyéit az alapító honvéd rokonainak² emléktárgyai alkották, később más értékes adományokkal,³ legnagyobb részben a háromszéki honvédek felajánlásai révén bővült tovább. Az ereklyegyűjtemény egyik reprezentatív együttesét a forradalmi lobogók képeztek, illetve képezik ma is. Ezeket tekintve a gyűjtemény ma olyan darabokkal büszkélkedik, mint Sepsiszentgyörgy város bizottmányi, a szabó céh, az ácsok és kőművesek céhe, valamint a tímár céh forradalmi zászlói,⁴ melyek mindegyike 1848 folyamán készült.

Jelen tanulmányban a 86. honvédzászlóalj zászlójának címerdíszéről kívánunk adatokkal szolgálni. A Tuzson János honvédeőrnagy által 1903-ban adományozott emléket, mintegy „raktárleletként”, 2019 folyamán sikerült visszaazonosítani a múzeum Történelmi gyűjteményének tárgyai között.

Zászlóhasználat a szabadságharc idején

A polgári és a hadi zászlók egyaránt nemzeti színűek voltak. Annak ellenére, hogy a nemzeti zászló (nemzeti szín és országcím) igénye már az 1843–44. évi országgyűlésen is felmerült, ezt csak 1848-ban szentesítették és foglalták törvénybe.⁵ Az első zászlók általában a politikai jellegűek közül kerültek ki, egy-egy megye, város vagy község készítettett magának nemzeti színű lobogót, amelyek sok esetben szöveges üzeneteket is tartalmaztak. Alakjukat tekintve nem voltak egységesek, általános jellemvonásuk, hogy koronás címerrel rendelkeztek és nemzeti színűek voltak. A polgári zászlók egyik színes foltját a céhek forradalmi lobogói alkották,

amelyek jól példázzák a forradalom első időszakát uraló kezdeti lelkesedést és a nemzeti szimbólumok használatát.

A polgáriak mellett a legnagyobb számban a hadi zászlók készültek. Egyik jellemző típusuk volt a *nemzetőrségi zászló*. Ezek már kezdetől fogva trikolórok voltak, de mivel az 1848-ban kibocsátott jogszabályokban⁶ nem rendelkeztek külön a nemzetőrségi lobogók formájáról, ezek is változatos képet mutattak. Legtöbbjük újonnan készült, de előfordult, hogy korábbi lobogókat, mint pl. a megyei insurgens zászlókat alakították át. Hasonlóan változatosak voltak az úgynevezett *toborzó zászlók* is. Alakjuk legtöbbször egyszerű, piros-fehér-zöld trikolór, gyakran előfordult a huszárosnak, tehát magyarnak tartott fecsefarkú forma is. Külön kategóriát képeztek továbbá a *szabadcsapatok zászlai*, illetve a *népfelkelő zászlók* is.⁷

A honvédség megszervezésekor az egyik alapgonddal a reguláris hadsereg megteremtése volt, s ennek jegyében a zászlókat is szabványosítani kívánták. Ennek ellenére a sokféleséget ezen a téren sem lehetett teljesen megszüntetni, így honvédzászlókon belül a szakirodalom megkülönbözteti a szabványos vagy „szabályszerű” és a „szabályszerűtlen” zászlókat. A két típus zászlainak a formajegyei azonosak voltak, csak kivitelezésben voltak egyediek. Ebbe a kategóriába sorolják a hímzett honvédzászlókat és a trónfosztás utáni lobogók nagy részét is.⁸

A legelterjedtebbek a „szabályszerű” zászlók voltak, pontosabban az úgynevezett 1848 M típusú, Madonnás zászló, amelyen belül *A* és *B típus* különböztethető meg. Ezeket központilag készítették és tárolták, illetve osztották ki a különböző zászlóaljoknak. A zászlók minden esetben fehér alappal rendelkeztek, egyik oldalukon az ország címere, másik oldalán a Magyarok Nagyasszonyának (Patrona Hungariae) ábrázolása található. Mindkét lap szé-

¹ Részlet a honvédek (trónfosztás utáni), Kossuth által fogalmazott esküveteli szövegéből. Idézi: KERÉKES Zoltán 1972, 287.

² Pl. Zathureczky István honvédszázados vagy Cserey Ignác honvédezedes.

³ Itt megemlíthető Bem József I. osztályú katonai érdemrendje, amelyet Kossuth Lajos adományozott a múzeumnak; Kiss Ernő tábornok, aradi vértanú csontberakásos nyerge; Deák Ferencnek

a Széchenyi Istvántól ajándékba kapott pipája.

⁴ Leltári szám: i 1887; i 1884; i 1884; i 1886.

⁵ CSIKÁNY Tamás 1995.

⁶ Lásd pl. az 1848: XXII. vagy a 1848: XXI. tc-et.

⁷ KOZICZ János 1999.

⁸ CS. KOTTRA Györgyi 2011.

lén vörös és zöld „farkasfogas” pártázat futott végig. A két típus közötti eltérés egyrészt a zászló méreteiben, másrészt a mesteralakok kidolgozásában keresendő. Az *A típusúak* mérete (a gyalogság esetében) 115 × 115 cm, szélein piros-zöld háromszögek futnak végig, az ékek száma mindenhol öt. A zászló lapján akantuszlevelekből formált keretben kék alapon, barokkos kartusban a magyar címer látható. A kartusból jobbra és balra egy-egy babér- és olajág áll ki. A kartus fölé helyezték a Szent Koronát. A másik oldalán felhőkön trónoló Szűz Mária látható, ölében a gyermek Jézussal, jobb lába alatt felfele mutató holdsarlóval.⁹

A *B típusú* honvédszászlók méretei kissé nagyobbak, 130 × 150 cm-es méretekkkel. A szélükön futó „farkasfogak” száma változott, egyes esetekben a zászlórúd felőli oldalra fel sem kerültek. Az ország címere szintén barokkos keretbe volt helyezve, amelyen borostyánág futott körbe. A címer szintén barokkos pajzsának két oldalát olaj- és babérágak övezik, fölötté koronával, melynek alakja az osztrák főhercegi koronára emlékeztet. A hátlapon az *A* típusnak megfelelően szintén barokkos kartusba helyezett *Patrona Hungariae*-ábrázolás található.¹⁰

A zászlókat rendszerint erre szakosodott műhelyekben készítették, a korabeli toposszal ellentétben, amely a helyi asszonyok keze munkáját hangsúlyozta ki. Arról sajnos nincs adat, hogy milyen műhelyekben készültek a zászlók, az *A* típusúaknak csak a tervezője ismert, Lyka Károly személyében. A hadi zászlókat a 18. századtól kezdődően festették, ebben mutatkozik meg a két zászlótípus között egy további különbség is. Az első variáns díszesebb, anyagában és kivitelezésében is magasabb minőséget mutat, míg a *B* típusra a korábbihoz képest gyengébb minőség a jellemző, a nem megfelelő alapozás következtében az aranyozott részek megbarnulnak, kifoltosodnak. Az eltérő minőség és kivitelezés alapján a szakirodalom két vagy több műhelyt feltételez.¹¹

A zászlók már a középkortól fogva szinte szakrális jelleggel bírtak, s jelentőségüket a 19. században is megtartották. Az alakulat a lobogóját általában a *zászlószentelést* követően vette birtokba, s habár a ceremónia rituális jellegét a szabadságharc idejére már elvesztette, a honvédek számára a zászlószentelési ünnepség kiemelt jelentőséggel bírt. Az ünnepség ugyanakkor azért is fontos volt, mert ekkor került rá a zászlószalag is. A 18. században megkezdett szabványosítások után a zászlóra már nem (vagy csak nagyon ritka esetben) kerültek fel az alakulatok

nevei, ezeket a zászlószalagokra írták fel, de felkerült az adományozás időpontja és az adományozó (zászlóánya, zászlókeresztanya) neve is. Mindezekért a szalag sokkal közvetlenebbül kapcsolódott az alakulat identitásához, mint az egységes szabványmintás zászló.¹²

A magyar trikolór és a Madonnás katonai zászló megszületését általában az 1848-as szabadságharcra szokták összekapcsolni, ennek ellenére úgy a színhasználat, mint a zászlók formavilága sokkal korábbi időkre nyúlik vissza. A honvédszászlók alakja, illetve a tipikusan magyarosnak tartott farkasfogas pártázat a 18. század végi tiroli Landwehr zászlóira vezethető vissza, ugyanakkor a piros-fehér-zöld színeinek használata ennél is korábbról származik. A piros és fehér mellé (a hármashalom) zöld színét a 16. századtól kezdve alkalmazták, a 17. század második felében a három szín összekapcsolása már nem ment ritkaságszámba. Ugyanakkor a Habsburgok uralma alatt a magyar színek használata visszaszorul (csak rendkívüli alkalmakkor jelenik meg), a hadi zászlók pedig sokszínűvé váltak. Magyaros benyomást Mária Terézia uralkodása alatt megjelenő törzsszászlók keltettek fehér színükkel, Madonnás ábrázolásukkal és vörös-zöld szegélyükkel.¹³ Később a francia forradalom adott lendületet a három szín kultuszának, a reformkortól kezdődően pedig már egyre szorosabban kapcsolták a nemzeti függetlenség eszméjéhez.

A színek értelmezése szintén széles skálán mozgatható. Így például Háromszéken 1848. június 4-én a nagyborosnyói nemzetőri zászló szentelésének alkalmából Benedek Áron¹⁴, a helybéli pap a nemzeti színek magyarázatakor az erkölcsi tisztaságot, a nemzeti múltat és az önfeláldozást emelte ki, kapcsolta a trikolórhoz: „Üdvözlem ez innepélyes órában – így szólván végül – a háromszínű lobogót, mint jelképét a magyar nemzet felújult életének. Patyolatfehére emlékeztessen a magyar őszinteségre, király iránti mocsoktalan hűségre, szennyetlen honszeretetre. Zöld színe buzdítson reményre, miszerint az egyesült Magyarhon még nagy és dicső lesz, míg Lajosok és Mátyások évszázadai derülendnek, bilincseit széttört nemzetünkre. Veres színe juttassa mindannyiszor eszünkbe, miként a honoltárán vagyonunkkal, s ha úgy kell, vérünkkel is áldozni kötelesség. Legyen szent háromszínű lobogónk. Ez alatt viruljon fel Magyarhon, vagy ha az nem lehet, ha a sors üldözend, háromszínű lobogónk alatt egy csoportban legyen valamennyi magyarnak drágán eszközölt nagyszerű halála!”¹⁵

⁹ CS. KOTTRA Györgyi – TÖRÖK Klára – KRISTON László 2002, 122–123.

¹⁰ Uo.

¹¹ CS. KOTTRA Györgyi – TÖRÖK Klára – KRISTON László 2002, 124–125.

¹² CS. KOTTRA Györgyi 2011, 70, 111.

¹³ KUMOROVITZ L. Bernát 1954, 41.

¹⁴ Kisbaconi Benedek Áron (1792–1879), bécsi peregrináció után haláláig Nagyborosnyó lelkésze.

¹⁵ *Kolozsvári Híradó* (1848. július 2.) 19. szám.

Egy Madonnás zászló útja Pesttől a zsidói fegyverletételig

A háromszéki szerveződésű 86. honvédszászlóalj utólagos birtokosa volt a zászlónak. Története szorosan összefügg a 15. székely határőrezred 1848 nyarán mozgósított zászlóaljával,¹⁶ melyet Háromszékről Balás Konrád¹⁷ cs. kir. őrnagy vezetése alatt előbb 1848. május 11-én Nagyenyed és Torda térségébe rendfenntartani,¹⁸ a román parasztmozgalmak megfékezésére,¹⁹ majd innen július 19-ével a szerb felkelők ellen a „testvérhon” földjének védelmére, Délvidékre vezényeltek.

A háromszéki zászlóaljat kéthavi szolgálattétel után Tordáról a szegedi táborba indították. Kolozsváron július 21-én, most már a magyar Hadügyminisztérium által kiadott esküforma szerint, ismételtlen feleketek őket.²⁰ Nagyváradra június 29-én érkeztek meg. A lelkes váradi polgárok egy nemzeti színű, piros-fehér-zöld zászlóval szeretnék volna megajándékozni a „svarcgelb” császári lobogóval kimasírozó zászlóaljat, de a hazafias gesztust Balás Konrád, a császárhű zászlóaljparancsnok a legénysége tudta nélkül, ellent nem tűrően visszautasította.²¹ Balás őrnagy ellenszegülése miatt maradt „jelvénye a zászlóaljnak a magával vitt sárga-fekete zászló (...), ezt lobogtatta (...) az augusztus 19-én és szeptember 21-én történt, Szenttamás elleni ütközetben, ez alatt üldözte Jellasicsot Bécs alá, vett részt a schwechati ütközetben 1848. október 30-án...”²²

A háromszékieket Délvidékre érkezésükkor először az óbcesei, majd a verbászi dandárba sorolták.²³ Zsögön József székely határőr jóval később visszaemlékezésében így összegezte zászlóalja délvidéki működését: „mi őrszemen állottunk Verbácz [sic!], Kiskér, Feketehegy határain, minden percen harcra készen. A harctérre hozzánk jöttek olyan hadicsapatok, melyek a császári seregtől valami módon elszakadtak, lovasság, gyalogság, azonfelül újonnan alakult honvédcsepakot

és nemzeti őrseregek, utóbbiak lándzsával fegyverkezve. Odaérkezett Rózsa Sándor betyárcsapatával, mint lovas katonacsapat. Ezen a téren volt zászlóaljunk 2 hónapig, gyakori harc folyt Szenttamás²⁴ bétételéért,²⁵ ami azonban nem sikerült addig, amíg a mi zászlóaljunk ottan feküdt”²⁶ – azaz állomásozott.

A háromszékiek zászlóalját Szenttamás harmadik sikertelen ostroma után Verbászról a Dunán túlra, Dunaföldvár térségébe vezényelték, ugyanis időközben Jelačić horvát bán szeptember 11-én 35 000 főnyi seregével átkelve a Dráván, támadást indított a magyar kormány ellen, s 20. környékén már a Balaton mellett táborozott, azzal a céllal, hogy Budát elfoglalja. A zászlóalj Balás őrnagy vezetésével 24-én érkezett meg a Dunához, ahol a hajóra várakozva, közel három napig vesztegeltek. Hajón szeptember 29-én érkeztek meg Ercsire, így önhibájukon kívül nem vehettek részt a Pákozd–Sukoró–Pátka térségében lezajlott győztes csatában. Mivel Balás Konrád őrnagyot a Hadügyminisztériumba rendelték szolgálatra, a zászlóalj parancsnoki tisztségét Szilágyi Sámuel,²⁷ a zászlóalj 4. századának százados parancsnoka vette át, így a háromszéki székelyek már az ő vezetése alatt kerültek a feldunai hadtest alárendeltségébe. Október 1-jén a magyar főerővel a martonvásári táborban állomásoztak, majd innen indultak Jelačić seregének üldözésére, hogy majd Móron és Kisbéren át, Győrt, illetve Magyaróvárt érintve, október 9-én Parndorfba érkezzenek. Móga János²⁸ altábornagy a csapatszervezések során a háromszéki zászlóaljat a IV. hadosztály 7. dandárjába osztotta be, de az október 28-án meginduló hadműveletek kezdetekor már a jobbszárny hadosztálya hat zászlóaljának az egyike volt. Az október 30-i schwechati csatában, a Guyon Richárd²⁹ nemzetőr őrnagy vezette 2. Pest megyei mozgó önkéntes zászlóalj oldalán a támadásból hőiesen kivette a részét.³⁰

¹⁶ 15. (2. székely) határőrezred 1. tábori zászlóalj. Hogy megkülönböztessék az 1848 augusztusában mozgósított csíki, azaz 14. (1. székely) határőrezred 1. zászlóaljától, 2. székely zászlóaljként is emlegették.

¹⁷ Balás Konrád (1806–1855), székely határőr tiszt, a kivezényelt háromszéki mozgósított zászlóalj parancsnoka. (Lásd BONA Gábor 2000, 216–217.)

¹⁸ Mirtse Ferenc (1806–1866) akkori főszázados parancsnoksága alatt már 1848. április 11-én két századot rendfenntartani Brassóba, illetve június 10-én Fogarasra vezényeltek. Ők július 10-én csatlakoztak Nagyenyedre a zászlóaljukhoz.

¹⁹ Zsögön József határőrkatonai visszaemlékezése szerint a két hónapi ott tartózkodásuk ideje alatt Tordáról „vezették” őket Zalatra, Abrudbányára, Aranyosbányára és Topánfalvára is. (ZSJCSH, *Zsögön József visszaemlékezése*.) A zászlóalj másik két századával történtek meg a tragikus kimenetelű, 1848. június 2-i, úgynevezett „mihálcfalvi események”.

²⁰ DEMETER László 2006, 47; CSIKÁNY Tamás 2008, 147, 219.

²¹ Uo., 47–48, illetve 147, 220.

²² *Székely Nemzet*, XXI. évf. (1903. febr. 25.) 29. szám.

²³ DEMETER László 2006, 40–59.

²⁴ Más nevén Bácszenttamás, a mai Szerbia területén.

²⁵ Szenttamás 1848. augusztus 19-i és szeptember 21-i sikertelen ostroma.

²⁶ ZSJCSH, *Zsögön József visszaemlékezése*.

²⁷ Szilágyi Sámuel (1799–1857), 1848 nyarán főszázados, október 24-től honvéd őrnagy, 1849 februárjától alezredes, Medgyes téparancsnoka, majd dandárparancsnok a székelyföldi hadosztályban. (Lásd: BONA Gábor 2000, 662–663; DEMETER László 2001, 106–110.)

²⁸ Móga János (1785–1861), altábornagy, a schwechati csata után (1848. okt. 30.) lemondott, nyugdíjazását kérte. (Lásd BONA Gábor 2000, 180.)

²⁹ Gróf Guyon-Debaufre, Richard (1813–1856), a magyar honvédség későbbi tábornoka, rövid ideig vezérkari főnök és a honvédség főparancsnoka. (Lásd BONA Gábor 2000, 163–164.)

³⁰ CSIKÁNY Tamás 2008, 158–162.

A csatát követően ezredessé előléptetett Guyon Richárd 8000 fős csapatával, köztük a háromszékiek zászlóaljával erőltetett menetben Köpcsenybe,³¹ onnan pedig Pozsonyba tért vissza. Feladatuk Simunich³² császári tábornagy 5000 fős dandárjának fegyverletételre kényszerítése lett volna, aki időközben a Jablonkai-hágón keresztül betört Trencsén megyébe és elfoglalta Nagyszombatot. Guyon vállalkozása azonban sikertelen volt, csapatának fáradtsága és a felvidéki megyék nemzetőr csapatainak bátortalansága végett. Mindezek ellenére november 3-án a Nádaszi-szorosnál, valamint november 4-én a jablonici összecsapásokban a háromszékiek zászlóalj közreműködésével megsemmisítették a gyorsan visszavonuló császáriak utóvédjét, illetve sikerült Simunichot a Moraván túlra kergetni.³³

A háromszékiek november 8-tól Nagyszombaton tartózkodtak, itt fogalmazta meg másnap Szilágyi Sámuel őrnagy zászlóalja óhaját, hogy a hosszú, több hónapos szolgálat után haza szeretnének menni szülőföldjükre, mert „*hírlapilag is közönségesített erdélyi oláh és szász zendülés által saját honát még nagyobb veszély fenyegeti*”.³⁴ Nagyszombatról november 10-én Pozsonyba tértek vissza, ahol a zászlóalj tisztikara Kossuthhoz intézett kérvényében a maguk és a legénység számára friss ruházatot és felszerelést kért.³⁵ Pozsonyból a Háromszékre indulókat hajón szállították Pestre,³⁶ ahová november 12-én érkeztek meg. Miközben folyt a ruházatok és felszerelésük kiegészítése, november 15-én az a feladat is rájuk hárult, hogy az Üllői úti újonnan épült kaszárnnyában állomásozó (Liptóvárról érkezett), sem őrszolgálatot teljesíteni, sem a magyar kormányra hűségesküt tenni és fegyvereiket letenni sem akaró román zászlóaljat megadásra kényszerítsék. Ez a háromszékiek ére-

lyes fellépésének köszönhetően végül sikerrel járt.³⁷ Másnap a zászlóaljnak az *Országos Honvédelmi Bizottmány* a császári sárga-fekete helyett egy nemzeti színű zászlót ajándékozott. Kossuth elképzelése szerint a zászlóadományozás egyben az eddigi határőrzászlóalj honvédszászlóaljjá való átminősítését is jelentette. Szilágyi Sámuel zászlóaljparancsnok 1848. november 16-án írt jelentésében arról értesítette a Hadügyminisztériumot, hogy a zászló felszentelése másnap, azaz november 17-én délelőtt 11 órakor a Nemzeti Múzeum udvarán az „*Országos Honvédelmi elnöknek, Kossuth Lajosnak erre felkért feleségének védnöksége alatt fog megtörténni*”.³⁸ Kossuth Lajosné Meszlényi Terézia, a zászlóanya „*az első szeget saját kezeivel verte zászlónkba, és utána a két fia, Ferenc és Lajos ütötték a következő szegeket a zászlónyélbe*” – emlékezett vissza az ünnepi eseményre a zászlóalj közvitéze, a már idézett Zsögön József,³⁹ és Meszlényi Terézia volt az, „*ki saját kezűleg tűzött háromszínnű szalagot a zászlóra*”.⁴⁰ Balás Konrád, a zászlóalj volt parancsnoka, aki ekkor a Hadügyminisztériumban volt alkalmazásban, azt írta visszaemlékezésében, hogy egy új, nemzeti zászlót a háromszékiek zászlóalj legénysége „*azzal a feltétellel fogadott el, hogy a régi zászlóját megtarthassa és magával viheti hazájába, hogy [vissza]vigye oda, ahol rábízták*”.⁴¹

Az új, nemzeti zászlóval Pestről hazainduló, mintegy 800 főnyi zászlóalj november 18-án vasúton tette meg az utat Szolnokig. A lebetegedett Szilágyi őrnagy helyett a parancsnokságot a rangidős százados, Mircse Ferenc vette át.⁴² A Törökszentmiklóson állomásozó háromszékiek november 19-én kapták hírül, hogy otthonuk helyett Aradra vezényelik át őket. Megtagadták a parancsot, és Kálnoki Sándor⁴³ századost erőszakkal magukkal ragadva, Kisújszál-

³¹ „A visszavonulás egész éjszakán át folyt, reggel Pozsony alá jöttünk le. Aki ösmeri ezen visszavonulási tért, alig hiheti meg azt az egy éjszaka megtett, gyaloglásokon teljesített utazást, de ez megtörtént.” (ZSJCSH, *Zsögön József visszaemlékezése*.)

³² Balthazar Simunich (1785–1861) cs. és kir. altábornagy, az 1848–49-es szabadságharcban a császári hadsereg egyik katonai vezetője.

³³ CSIKÁNY Tamás 2008, 164, 209. „*Pozsony alá jött a más rendelet, hogy vonulni kell Simonics [sic!] nevű ellenség hadosztálya visszaverésére Nagyszombat felé. Azon felvonulást elősegítette a lóvonatú vasútoni utazás. Az ellenséget béérve, üztük a Mura vizéig [helyesen a Morva folyóig], ott a hídn [sic!] átkergettük, s azzal visszavonultunk ismét Pozsonyba.*” (ZSJCSH, *Zsögön József visszaemlékezése*.)

³⁴ CSIKÁNY Tamás 2008, 187–188.

³⁵ Uo., 164, 186–188.

³⁶ ZSJCSH, *Zsögön József visszaemlékezése*.

³⁷ *Kossuth Hírlapja* (1848. nov. 17.) 120. szám; CSIKÁNY Tamás 2008, 166.

³⁸ CSIKÁNY Tamás 2008, 198; *Székelly Nemzet*, XXI. évf. (1903. febr. 25.) 29. szám.

³⁹ ZSJCSH, *Zsögön József visszaemlékezése*.

⁴⁰ *Székelly Nemzet*, XXI. évf. (1903. febr. 25.) 29. szám.

⁴¹ DEMETER László 2006, 58. Balás Konrád császárhű lévén, úgy vélte, hogy a császári zászló volt az, „*mely alatt bátor elődeik küzdöttek, és ők maguk is annyiszor tettek hűségesküt, nem voltak hajlandók elhagyni*”, és mindez a háromszékiek székellyek császárhűségét bizonyítja. Ezzel ellentétben éppen a háromszékiek határőrök voltak azok, akik mindenáron meg akartak szabadulni a már 84 éve tartó, rájuk kényszerített osztrák katonai szolgálat alól.

⁴² Mircse Ferenc 1849. június 10-én kelt, Kiss Sándorhoz, a brassói hadosztály parancsnokához írt folyamodványában azt állította, hogy „*mint rangban első százados, [Szilágyi Sámuel] helyébe lépve, az Alföldön és Szilágyságon keresztül, a Közép-Szolnok megyében történt szerencsés csatázások után*” Kolozsvárig ő vezényelte a zászlóaljat. (CSIKÁNY Tamás 2008, 209.)

⁴³ Köröspataki Kálnoki Sándor (1810–1875), 1848 nyarán a 15. székelly határőrezred főhadnagya, októbertől alszázados, 1849 februárjától őrnagy, később a 83. honvédszászlóalj parancsnoka, a beszercei hadosztály kötelékében harcolt és tette le a fegyvert. (BONA Gábor 2000, 427.)

lason át folytatták útjukat Erdély irányába. „Hiába küldött küldöncöket a Honvédelmi Bizottmány, hogy rábírra őket az előre kijelölt útvonalra való visszatérésre [...] a csapatrészt háborítatlanul folytatta útját, és mindenütt a legnagyobb vendégszeretettel fogadták, aminek az lett a következménye, hogy a zászlóalj Oroszáján maradt részét is a tisztekkel együtt oda kellett vezényelni.”⁴⁴ A zászlóalj november utolsó napjaiban érkezett meg Nagyváradra, ahol összehívták a haditörvényszéket, és a zendülés főbűnösei közül négy közlegényt börtönre ítélték.⁴⁵ Az időközben felgyógyult Szilágyi a zászlóaljjal december 4-én már Örvéden tartózkodott, itt kapta az utasítást, hogy a Királyhágón át igyekezzen Körösfeketetóra.⁴⁶ Végül Szilágyisomlyóra, a magyar csapatok főhadiszállására vonultak, ahová december 8-ra József Bem tábornok is megérkezett, hogy átvegye a parancsnokságot. Innen Czetz János⁴⁷ ezredes parancsából december 19-én Zsibóra mentek át,⁴⁸ majd december 20-tól Bem vezetése alatt részt vettek az Erdély felszabadításáért indított hadjáratban. A többször idézett Zsögön János szemléletesen foglalta össze zászlóaljának a Bem apó parancsnoksága alatti hadjáratban való részvételét, egészen az 1849. január 22-i, szülőföldjükre, Háromszékre való hazabocsájtásukig:

A Pesten felszentelt „zászló alatt lejöttünk Erdélybe Szilágyisomlyón át, le Zsibóig, ahol az Urbán⁴⁹ nevű vezérellenség táborával csatát állottunk,⁵⁰ és leűztük ezen serget Kolozsvárig. 1848. karácson[ny] napján tiszteltük Kolozsvárt vendégeinket érc[-] és ólommal, amelyhez hasonlóval ők is futás közbe igyekeztek minket visszakínálni.⁵¹ Az ellenség egyik része a Felek felé, a más Beszterce felé vette az útját futásokkal. A mi zászlóaljunk a Beszterce felé szaladókát kísérte ki a határszélen át,⁵² ahonnan visszatérve, Marosvásárhelynek tartottunk,⁵³ s onnan Szőke- és Gálfalvára⁵⁴ Bem vezérlete alatt

jöttünk. Utóbbi helységek közelébe feküdt Puchner⁵⁵ osztrák hadvezér tábora, melyet ott újévi velünk hozott ajándékokkal addig kínálgattuk, hogy egy része a fagyos hó hátán elvérzett, a más része lovasságaink által elfogott,⁵⁶ a más része Medgyesen át N[agy]szebennek tartott. Hadi csapataink Nagyszeben felé vonultak, ahová megérkeztünk 1849. január 21^{ik} napjának hajnal pity-malattjára. Hadvezérünk várta Vizakna felől is a Czetz ezredes csapatát, de nem érkezett meg, mi megkezdettük a reggelizést ágyú és aprófegyver tüzzel, amely oly izzóan tartott délig, hogy Nagycsúr és Nagyszeben közt a mezőt borított hó piros lett ember[ek] és állatok véréből. Akkor érkezett Czetz Vizakna felől, de már késő volt, mert a túlnyomó erő előtt a visszavonulás vált szükségessé.⁵⁷ Nagycsúr felett, Szelindek felől a hegytetőn pihentünk, s akinek volt, evett véres prófontot. Ezen a napon véreztek el a sok között báró Kemény Farkas,⁵⁸ a székely zászlóaljból Kesselborn főhadnagy,⁵⁹ berecki Farkas József káplár⁶⁰ sitibi [sic!]. Innen elvonultunk Szelindekre, ahová östve érkeztünk meg. Bem vezér a székely zászlóaljat és egy Bihar megyei oláh gyerekekből állott zászlóaljat őrsemre rendelt a következő éjszakára Szelindek szász helységnek Nagycsúr felől eső részére, hol egy mély árokba örködtünk a leghidegebb dérbe, képzelhetni mily izzadt és bágyadt volt akkor a zászlóalj. Ezen őrsg alatt éjjeli 12 óra tájban érkezett egy ellenségtől jövő csapat, melyet egy kemény tüzeléssel visszavertünk. Reggel láttuk, hogy többen estek el golyóink előtt az ellenségből. 1849. január 22^{én} reggel Bem hadvezér megköszönte a székely zászlóaljnak vitézi viselkedését, és fejenként 5-5 frtot adott ajándékképpen, és a zászlóaljunkat hazabocsájtotta azon felhívással, hogy a honlétöket lelkesítsük a haza és szabadság védelmére, harctérre lépni.⁶¹ Bem tábornok mielőtt hazaengedte volna a háromszékieket, a zászlóaljnak „minden írástudó altisztjét” hadnaggyá léptette elő, tette ezt azzal a céllal, „hogy ezen zászlóalj

⁴⁴ DEMETER László 2006, 58.

⁴⁵ CSIKÁNY Tamás 2008, 207.

⁴⁶ Uo., 168.

⁴⁷ Czetz János (1822–1904), honvéd vezérkari százados, majd vezérkari főnök, november végétől az erdélyi hadsereg parancsnoka, 1849 májusától vezérőrnagy. (Lásd BONA Gábor 2000, 148–149.)

⁴⁸ A zsibói ütközetre 1848. december 20-án került sor. Az erdélyi hadsereg eddigi parancsnoka, Czetz János vezénylete alatt a háromszéki zászlóalj is kivette részét a győzelemből.

⁴⁹ Báró Karl von Urban (1802–1877), cs. kir. altábornagy.

⁵⁰ 1848. december 20.

⁵¹ Kolozsvár visszafoglalása: 1848. december 25.

⁵² Urban 1849. január 2-án Besztercenél szállt szembe Bemmellel, de rövid tüzési harc után feladta, a Borgói-szorosba vonult vissza, ahol Tihucánál várta be Bemmet, próbált ellenállni, majd feladta állásait, és a határon túlra, Bukovinába húzódott vissza, de Bem egy portyázó csapattal január 5-én Vatra Dornei mellett újból megfutamította.

⁵³ Marosvásárhely visszafoglalása: 1849. január 13.

⁵⁴ Szőkefalva, Vámosgálfalva.

⁵⁵ Báró Puchner Antal Szaniszló (1779–1852), németül Anton Stanislaus Freiherr von Puchner, cs. kir. lovassági tábornok, Erdély főhadparancsnoka.

⁵⁶ Vámosgálfalvi ütközet, 1849. január 16–17.

⁵⁷ Nagyszeben sikertelen ostroma, 1849. január 21.

⁵⁸ Tévesen emlékezik vissza, br. Kemény Farkas (1797–1852) mint honvéd ezredes, Zsibónál tette le a fegyvert, magyar emigránsként Londonban hunyt el. Nagyszeben 1849. január 21-i sikertelen ostrománál gróf zabolai Mikes Kelemen (1820–1849) ezredes, a 15. (Mátyás) huszárezred parancsnoka esett el. Az elesettek, sebesültek és a foglyok száma mintegy 3–400 fő lehetett.

⁵⁹ Kesselborn Ferenc (1815–1849), német származású hadnagy a 15. (2. székely) határőrezredben, 1848 nyarán a Délvidéken harcolt, végül az erdélyi seregben, Bem tábornok törzskarában százados. (BONA Gábor 2008, 543.)

⁶⁰ Farkas József berecki székely gyalogkatonája, 1848-ban 44. éves családfő volt.

⁶¹ ZSJCSH, Zsögön József visszaemlékezése.

*főtisztjei és legénysége több, újonnan felállítandó zászlóaljnak keretül szolgáljanak.*⁶²

A zászlóalj, együtt a székely huszárosztállyal és két ágyúval,⁶³ Kiss Sándor⁶⁴ alezredes vezényletével⁶⁵ Medgyesen és Segesváron át Székelyudvarhely felé, a Rikán keresztül érkezett haza,⁶⁶ a már január második felétől újból szervezkedő, Gál Sándor⁶⁷ honvéd ezredes vezetése alatt zászlóaljakat alakító, táborba szálló Háromszékre. Hazaérkezésük után a mozgósított zászlóalj felbomlott, de néhány nap múlva már megkezdődött a legénység új zászlóaljakba való át- és újjászervezése.

A feloszlott zászlóalj Madonnás zászlóját megöröszre Tuzson Jánosra,⁶⁸ a '48 nyarán őrmesterként kiindult és honvéd századosként hazatért törzstisztre bízták.⁶⁹ Tuzson hazakerülése után valamikori ezrede újonnan alakult 4., azaz a 15/IV. zászlóaljába sorolódott be, és ott szolgált, illetve vett részt a zászlóalj szervezésében Butyka Tamás⁷⁰ oldalán, aki az említett zászlóaljnak már 1849 januárjának közepétől szervezője és őrnagy parancsnoka volt.

Mialatt Gál Sándor és Kiss Sándor a székely zászlóaljakkal 1849. február 10-én, Bem seregeihez csatlakozandó, kivonult Háromszékről, Tuzson a Szabó Nándor⁷¹ őrnagyra bízott háromszéki „székely tábor”-ban maradt. Feladatuk Háromszék déli határa, „a dobolyi és kökösi híd közötti vonal elfoglalása”, vagyis őrzése és ezáltal a kézdivásárhelyi ágyú- és

lőporgyárnak védelme volt.⁷² A feketehalmi ütközet előestéjén és alatt (1849. március 19.) az említett „székely tábor” már Szászhermány és Barcaszentpéter határában állomásozott, és Bem parancsára indult Hétfalut érintve Alsótömösre, hőiesen harcolva üzte ki a Brassóból menekülő ellenséget Felsőtömösön túlra.⁷³ Ott volt zászlóaljával Tuzson János is, ahol a Madonnás zászló tanúja volt „a muszkák és osztrák csapatok kiverésének Oláhországba a Tömösi-szoroson át”.⁷⁴ Szabó Nándor „Háromszéki Táborparancsnok” 1849. március 21-én keltezett, Bemnek írt jelentésében többek között ki is emelte, hogy „Tuzson elsőrangú százados, ki célszerűen intézkedett, rendeleteim pontosan teljesíté – viselte magát.”⁷⁵

Az ellenség Erdélyből való kiszorítása után Bem az országrészt 6 katonai körzetre osztotta, a 6. körzet központja Brassó lett, az itteni hadosztály parancsnokának Kiss Sándor ezredest, a Tömösi-szorost védő különítmény élére pedig Szabó Nándor alezredest nevezte ki.⁷⁶ Tuzson János zászlóalja – amelynek névlegesen még Butyka Tamás őrnagy volt a parancsnoka – a brassói hadosztály alárendeltségébe került. Mialatt 1849. április 17-ével a hadügyminiszter a székely zászlóaljak új besorolását is elrendelte, a Tuzsoné a 86. számot kapta.⁷⁷ Ebben az időben egészítették ki állományát 115 besorozott csángó újonccal, kiknek nagy része apácai, krizbai és barcaújfalusi volt.⁷⁸

⁶² *Székely Nemzet*, XXI. évf. (1903. febr. 25.) 29. szám.

⁶³ A háromszéki zászlóalj egy félüteg ágyúval Pestről kiindulva jött át az Alföldre, érkezett meg Nagyváradra, és csatlakozott Szilágysomlyón az erdélyi hadtesthez. (CSIKÁNY Tamás 2008, 166, 168, 199, 206.)

⁶⁴ Papolci Kiss Sándor (1809–1849), folyamatosan szolgált, 1844-től alszázados a 11. (székely határőr) huszárezredben. 1848 augusztusától ezrede osztályával Erdélyen kívül, december-től Bem oldalán harcolt. 1849. március 21-től ezredes, májustól a brassói hadosztály parancsnoka. A Tömösi-szoros védelmében súlyosan megsebesült, fogságba esett, Csernovicban öngyilkos lett. (Lásd BONA Gábor 2000, 444.)

⁶⁵ „[1849.] jan. 25-kén hazabocsátotta Kiss Sándor alezredes vezénylete alatt a székely gyalogzászlóaljt, s a székelyhuszár-osztályt 2 ágyúval, több fényes előléptetés után s oly meghagyással, hogy hazaérkezve, gyakorolják be és szervezzék az ifjúságot minél több zászlóaljba, és legyenek azoknak vezetői, midőn begyakorlásuk után vele majd újra csatlakozni fognak, mert, úgymond, még sok teendőnk van hátra.” (MAKRAY László 1870, 119–120.)

⁶⁶ ZSJCSH, Zsögön József visszaemlékezése.

⁶⁷ Gál Sándor (1817–1866), honvéd ezredes. A 14. (1. székely) határőr gyalogezredben hadnagy. 1848 nyarán részt vett az erdélyi honvédzászlóaljak szervezésében, 1848 őszétől Székelyföld, decemberben Háromszék védelmében. Ezek során századosá, majd őrnaggyá léptették elő. 1849. január 15-től Bem ezredessé és a csíki határőrezred parancsnokává nevezte ki. A nyári hadjárat kezdetétől a székelyföldi hadosztály parancsnoka. Ő vívta Háromszék utolsó ütközetét Szemerjánál 1849. július 23-án. Vezérőrnaggyá július 29-én léptették elő. Zsibónál tette le a fegyvert. (BONA Gábor 2000, 158–159.)

⁶⁸ Tuzson János (1825–1904), honvéd őrnagy. Az 1848 nyarán mozgósított háromszéki zászlóalj 2. századában szolgálva került Délvidékre, harcolt Schwechatnál, majd Bem oldalán Erdélyben. Hadnaggyá 1848. október 26-án a feldunai hadtest körletékében, főhadnaggyá december 27-én az erdélyi seregben léptették elő, századosi rendfokozatát 1849. február 23-án Bem tábornoktól kapta. Június 15-től őrnagy, a 86. honvédzászlóalj, majd a Moldvában maradt dandár parancsnoka. Székelyföld védelmében ő vívta az utolsó ütközetet 1849. augusztus 1-jén a Nyergestetőn. (BONA Gábor 2000, 689–690.)

⁶⁹ *Székely Nemzet*, XXI. évf. (1903. febr. 25.) 29. szám

⁷⁰ Márkosfalvi Butyka Tamás (1799 – 1867 előtt), őrnagy. 1848 decemberében zászlóaljparancsnok Háromszéken, 1849-ben a 15/VI. zászlóalj parancsnoka, június 15-től az egyik alakuló határvédekezés zászlóaljhoz került át. (BONA Gábor 2000, 273.)

⁷¹ Szabó Nándor (1820–1853), alezredes. 1838-tól folyamatosan szolgált a 15. (2. székely) határőr gyalogezredben. 1848-ban a Délvidéken, majd Schwechatnál, decemberben Bem oldalán Erdélyben harcolt. Az ellenség Tömösi-szoroson át való kiűzése után átvette a szoros őrzését. Ekkor már alezredes, dandárparancsnok a brassói hadosztályban, majd a székelyföldi haderőben. (BONA Gábor 2000, 273.)

⁷² GÁL Sándor 2006, 52.

⁷³ *Székely Nemzet*, I. évf. (1883. jún. 19.) 93. szám.

⁷⁴ *Székely Nemzet*, XXI. évf. (1903. febr. 25.) 29. szám.

⁷⁵ DEÁK Imre 1943, 332; SÜLI Attila 2016, 72.

⁷⁶ EGYED Ákos 1999, 119.

⁷⁷ EGYED Ákos 2008, 93.

⁷⁸ HOCHBAUER Gyula 1998, 18, 41.

Tuzson századost 1849. május 1-jén a katonai érdemjel 3. osztályával tüntették ki, másnap pedig Felsőtömösön zászlóalja zászlószentelésére került sor. Az ünnepség ágyúlövésekkel és dízsorútűzzel vette kezdetét, majd Recker Ede⁷⁹ helybéli katolikus pap és Bacsoni Ádám⁸⁰ kisborosnyói református lelkész mondott közös imát Buda visszafoglalásáért. Utána a Tuzson János által őrzött, „a tavaly Pesten nyert győnyörű nemzeti zászló kitűzése” és újrászentelése következett. A zászlóanya özvegy Czetz Jánosné Botskor Krisztina⁸¹, Czetz János tábornok édesanyja volt. Az ünnepség végén Tuzson százados zászlóaljparancsnok megvendégelte a tisztikart, a katonaságot és a résztvevőket.⁸²

Tuzson János 1849. június 15-ével őrnagyi rendfokozatot kapott, és hivatalosan is a 86. zászlóalj parancsnokának nevezték ki.⁸³ Néhány napra rá, június 18-án Dávid Péter⁸⁴ és Szász Dániel⁸⁵ századosok vezénylete alatti két százada élén Felsőtömösön⁸⁶ az Erdélybe betörni készülő cári csapatokkal nézett szembe. Innen még a csata előtt, azért, hogy az ellenség a magyarokat jobb oldalról hátba ne kerülhesse, a Tömösi- és Töröcsvári-szorosok közt levő Sibot őrállomáshoz rendelték át, amelyet az említett két gyalogos századával, illetve egy lovas századdal és két kis hegyi ágyúval meg is szállt.⁸⁷ Állásait a különítmény soká-

ig nem tarthatta, kénytelenek voltak Barcarozsnyóig hátrálni, ahonnan, mivel az oroszok már Brassóban voltak, június 19-én az éj leple alatt Feketealmon át Hídvégre, onnan pedig Sepsiszentgyörgyre húzódtak.⁸⁸ Az első kökösi ütközet (1849. június 23.) után a Szabó Nándor alezredes vezette brassói hadosztály maradványával Tusnád felé, Csíkközmező határáig vonultak vissza.⁸⁹ Itt egyesültek a Kézdivásárhely felől, a Nyerges-tetőn át visszahúzóódó Gál Sándor ezredes parancsnoksága alatti, megfogatkozott székely haderővel. A hónap végén innen indultak Szabó Nándor oldalán, Gál Sándor parancsnoksága alatt, Kézdivásárhelyen át az eresztvényi táborba, és vettek részt a második kökösi ütközetben július 2-án, ahol hajnalban Tuzson János és zászlóalja mint az előőrsöt képező gyalogság nézett farkasszemet az ellenséggel.⁹⁰ Így e napon „tanúja volt a zászló a 86-ik zászlóalj birtokában (...) Kökösnél, hol Gábor Áron⁹¹ ágyúhősünk is áldozatul esett” a cári csapatok elleni küzdelmeknek, „és július 5-én a sepsiszentgyörgyi Eprestemén, hol a hős Gyertyánffy Ferenc⁹² honvédszázadost követve 800-nál⁹³ többen szenvedtek hősi halált.”⁹⁴ A Sepsiszentgyörgyről fejvesztve menekülő, demoralizált, szétfeláladott sereget Gál ezredesnek Oltszemenél sikerült rendbe szednie, ez annál is nehezebb volt, mert a törzstisztek – legnagyobbbrészt a volt brassói

⁷⁹ Recker András (1812–1871?), 1834-ben szentelték fel, Szenbenben paptanár, majd Brassóban segédlelkész, 1837-ben szülőfalujában, Tekén, 1846–1849 között Felsőtömösön, 1849-től Zalatnán plébános. (Lásd SÁVAI János 1999, 698.)

⁸⁰ Bacsoni Ádám (?–?), 1848-ban Sepsiszentkirályban segédlelkész, 1848–1855 között Kisborosnyón, 1855-től 1867-ig Székelyudvarhelyen ref. lelképásztor. (TÓTH Levente 2013, 48, 61, 70.)

⁸¹ SÁL, Fond 105, nr. inv. 10, nr. 586, fol. 33v–34r, 35v–36r. (A sepsiszentgyörgyi római katolikusok anyakönyvében Czetz János későbbi tábornok testvére, Czetz Károly 1828. máj. 20-i kereszteleje, majd 1829-ben Czetz János tábornok születése dátumának utólagos bejegyzése alkalmával a szülőanya neve Botskor Krisztina.)

⁸² SÜLI Attila 2016.

⁸³ Butyka Tamás addigi zászlóaljparancsnokot ugyanezen a napon az egyik alakuló határvédszászlóaljhoz helyezték át. (BONA Gábor 2000, 273, 690.)

⁸⁴ Dávid Péter (1826–1870), százados. Bodosi születésű. 1848-ban a Délvidéken harcolt, majd Schwechatnál, decemberben pedig Erdélyben, Bem oldalán. 1848. november 16-tól hadnagy, 1849. január 21-től főhadnagy, márc. 21-től százados a 86. honvédszászlóaljban. (BONA Gábor 2008, I, 268–269.)

⁸⁵ Szász Dániel (1831–1900), őrnagy. Kézdivásárhelyi születésű. 1848-ban a Délvidéken, majd Schwechatnál, decemberben Erdélyben Bem oldalán harcolt. 1848. november 16-tól alhadnagy, decemberben főhadnaggyá, 1849. március 21-én százados-sá léptették elő. Irányítása alatt építették meg a Tömösi-szoros védműveit. Miután csatlakozott augusztusban Kazinczy táborához, vezérkari őrnaggyá léptették elő. Zsibónál tette le a fegyvert. (BONA Gábor 2000, 649–650.)

⁸⁶ Másik két százada Vas István és László Károly vezénylete

alatt, a tartaléksereg részeként állomásozott Brassóban, részt vett a brassói fellegvár védelmében, a vár feladása után június 20-án mind orosz fogságba estek. (ORBÁN Balázs 1873, 233–234.)

⁸⁷ ORBÁN Balázs 1873, 193, 369.

⁸⁸ Uo., 196. „Tuzson János őrnagy vezetése alatt mi mindig a Sipodon (sic!) állottunk. A második napon oda is megérkezett a muszka had egyik osztálya, rövid ütközet után Rozsnyón át Földvár és Hídvég felé vettük a hátravonulást, mely irányban Szemeria [felől] Sepsiszentgyörgyre jöttünk, csatlakoztunk a Nagy-Tömösről menekült csapatrészekkel.” (ZSJCSh, Zsögön József visszaemlékezése.)

⁸⁹ BORDI Zsigmond 2010, 365.; NÉMETH György 2008, 73.

⁹⁰ BORDI Zsigmond 2010, 367; NÉMETH György 2008, 75.

⁹¹ Gábor Áron (1814–1849), tűzér őrnagy. A 15. (2. székely) határőr gyalogezredben tizedes, asztalosmester. A háromszéki ágyúöntés irányítója, a tűzérseg megszervezője, a székelyföldi hadiüzemek főfelügyelője. 1848. december 16-tól főhadnagy, márciustól százados, majd őrnagy, a székelyföldi haderő tűzérseggi igazgatója. Az oroszok elleni 1849. július 2-i ütközetben hősi halált halt. (BONA Gábor 2000, 348.)

⁹² Bobdai Gyertyánffy Ferenc (1827–1849), honvéd százados. Vargyasi születésű. 1845-től hadfi a 14. (1. székely) határőr gyalogezredben. 1848-ban mozgósított zászlóaljával harcolt a Délvidéken, majd a bánági hadtest kötelékében Arad ostrománál, 1849-ben a piski csatától kezdve Erdély felszabadításában. 1849 januárja közepétől hadnagy, június 16-tól főhadnagy. Az 1849. június 23-i kökösi ütközet után százados a 85. honvédszászlóaljban. Július 5-én hősi halált halt Sepsiszentgyörgy mellett az Eprestemén. (BONA Gábor 2008, I, 413.)

⁹³ A hősi halottak itt jegyzett száma túlzás, maga Tuzson 1888-ban az Eprestemén elesettek számát 300-ra becsülte, és ez a valószínűbb. (TUZSON János 1888.)

⁹⁴ Székely Nemzet, XXI. évf. (1903. febr. 25.) 29. szám.

hadosztálybeliek – megtagadták az engedelmisséget, Gál ezredet fővezérségre alkalmatlannak nyilvánították, és csapataik nagy részével Csíkszeredába vonultak vissza. Tuzson és zászlóaljának maradéka⁹⁵ hű maradt Gál Sándorhoz, aki Bükszádnál előőrseket hagyva hátra, a szoroson túl, Tusnádnál vert tábornok. Bem tábornok július 13-án érkezett meg Csíkszeredába, majd elrendelte Gál megmaradt zászlóaljainak felosztását, és azokból két új zászlóalj létrehozását. Ekkor olvasztották egybe a Kiss Antal⁹⁶ vezette (szám nélküli), továbbá a Mara Gábor őrnagy vezette 85., a Bocskor Ferenc⁹⁷ százados vezette 79. és Tuzson 86. honvédszászlóaljának megmaradt tiszti- és legénységi állományát, létrehozva belőlük az új 85., illetve a 86. honvédszászlóaljakat. Az előbbinek az említett Kiss Antal lett a vezetője, az utóbbinak Tuzson János maradt a parancsnoka.⁹⁸

Bem, miután a Csíkba összevont 6000 katonával újjáélesztette a székely haderőt, Háromszék felszabadítására indult. Július 17-én Tuzson Jánost és zászlóalját a Hild Ferenc őrnagy⁹⁹ parancsnoksága alatt álló 5. határvédzászlóaljjal és két ágyúval az Ojtozi-szoros felszabadítására küldte. Mivel itt ellenségre nem találtak, Hildet hátrahagyva, Tuzson a zászlóaljával július 18-án Bem táborába, Eresztevényre sietett. Másnap, július 19-én zászlóaljával, illetve két századdal a 27. honvédszászlóaljból, egy osztály lovassággal és két löveggel ismételt az Ojtozi-szorosba vonult. Itt várta be Bem, akinek oldalán zászlóalja mintegy 2000-2500 fős sereggel és hat löveggel részt vett a tábornok moldvai betörésében. Vitézül harcoltak a sósmezei és herzsai összeütközésekben, majd június 24-én megszállták Ónfalvát és Aknavásárt is. Többek között Tuzson Jánost is ekkor tüntette ki Bem – im-

máron másodszor – a katonai érdemjel harmadik osztályával, illetve kinevezték a tábornok által Gorzafalván hátrahagyott dandár (7-8 századnyi gyalogság, 6 ágyú és 40 lovas) parancsnokává is. Különítményével nem sokáig maradhatott Moldva területén, mivel július 30-án a török hatóságok azonnali visszavonulásra szólították fel. Még aznap este elérte Bereck határát, de miután maga is meggyőződött, hogy Háromszéket az orosz-osztrák sereg elfoglalta, a Kézdi-polyán feletti hegyeken át, július 31. hajnalán ereszkedett be Szárazpatakra a Kásonok völgyébe. Útjukban Csík felé már nyomukban volt az ellenség, így még aznap délután 6 óra tájban a Nyerges-tetőn foglaltak állást fáradt és éhes különítményével, és felvették a harcot az ellenféllel. Az összeütközés aznap estig, majd másnap délelőtt mintegy 11 óráig tartott, de észelve az ellenség túlerejét, állásait feladva Alcsíkba, majd a Mitácson keresztül Udvarhelyszékre vonult vissza.¹⁰⁰ Itt egyesült Gál Sándor székely hadosztályának maradékaival, akikkel augusztus 2-án Oláhfaluba érkeztek. Itt értesültek arról, hogy Bem Segesvárnál elvesztette a csatát, így a mintegy 1100 főnyire nőtt tábor 21 ágyújával még azon az éjszakán Méréfalvára vonult át.¹⁰¹

A Zsibóig tartó majdnem háromheti menetelés és a közben az oroszokkal vívott kisebb-nagyobb ütközetek Németh György könyvéből ismertek.¹⁰² Most csak fontosabb mozzanatokként – hisszük, a Madonnás zászló is ott lengett – az ütközetek helyszínét soroljuk fel: augusztus 6-án Vajdaszentivánnál a Maros folyón való átkeléskor az utóvéd keveredett harcba, 7-én hajnalban Nagysármánál kozákokkal csaptak össze. Augusztus 14-én Apahida mellett az orosz és a magyar elővéd csatározott, ugyanakkor

⁹⁵ Tuzson állítása szerint ekkor zászlóalja mindössze 400 főből állott. A Tömösi-szorosban az oroszok betörésekor 300 embere veszett oda, két teljes százada pedig a brassói fellegrvár feladása után esett az oroszok fogságába. (TUZSON János 1888.)

⁹⁶ Kiss Antal (1816–1904), őrnagy. 1848-ban már főhadnagy a 14. (1. székely) határőr gyalogezredben. Harcolt a Délvidéken, majd Arad ostrománál, Bem oldalán a piski csatában. Márciustól már mint százados, a Tölgyesi-szorosot őrzi egy különítménnyel. Május folyamán egy általa alakított, számot nem kapott zászlóalj, majd július 16-tól őrnagyként az újjászervezett 85. zászlóalj parancsnoka. (BONA Gábor 2000, 439–440.)

⁹⁷ Csíkelnei Bocskor Ferenc (1816–?), őrnagy. 1848-ban hadnagy a 14. (1. székely) határőr gyalogezredben. 1849 februárja közepétől százados ezrede 3. zászlóaljában, áprilisban ezrede 4. zászlóaljának alakítója, a brassói hadosztályban százados. Júniusban a 79. honvédszászlóalj őrnagy parancsnokának terjesztik föl, de végül a 86., vagyis Tuzson János zászlóaljának az egyik századosa. (BONA Gábor 2008, I, 190.)

⁹⁸ NÉMETH György 2008, 80; SÜLI Attila 2015, 210–211.

⁹⁹ Franz Hild (1796–?), őrnagy. Belgiumi német származású. 1848-ban főszázados a 15. (2. székely) határőr gyalogezredben. Részt vett Háromszék önvédelmi harcában. 1849 májusától ör-

nagy, az 5. határvédzászlóalj parancsnoka, mellyel az Ojtozi-szorosot védte. (BONA Gábor 2000, 382.)

¹⁰⁰ TUZSON János 1888; SÜLI Attila 2015, 211.

¹⁰¹ Menekülés közben sokan morzsolódtak le, hagyták el a tábornokot, és tértek haza szülőfalvaikba: „Tuzson őrnagy Ojtoz felől hátrált a Nyergesbegrre (Kásonújfaluba és Kozmásváradra). Mi az alvagnál, Tusnádnál közel vártuk be az ellenséget, mely elől Gál Sándor napnyugot felé rendezte az elvonulást. Ez olyan elvonulás vala, amelyből a visszatérés még nem történt meg... Erdős hely vala, melyen rendes út nem vezetett. Erdővidéke felé vonultunk, kényszerülve valánk azon erdőben elhagyni minden hadi eszközeinket és pakkos szekereinket. Erdővidéken Barótra érkeztünk, és néhányan azt végeztük el, hogy menjünk Udvarhely felé, csatlakozunk a Bem seregével. El is mentünk az erdőkön át [Homoród]almás és Oláhfaluba, onnan indultunk Udvarhelyre, de amidőn Máléfalvához (sic) értünk volna, menekülő katonákat tanáltunk, akik hozták azon leverő hírt – miként Bem apót Segesvárnál a muszka megverte, s ő el is vonult Erdélyből. A szomorú hír minket levert, s visszajöttünk Oláhfaluba, ott a bíró udvarán búcsút vettünk a velünk volt csiki hadfiaktól, s útnak indultunk a vargyasi barlangoknál le [hazafelé].” (ZSJCSH, Zsögön József visszaemlékezése.)

¹⁰² NÉMETH György 2008, 85–88.

Makray László¹⁰³ két század huszárból és két ágyúból álló különítményét bekerítették, de végül, nagy veszteségek árán, sikerült kitörniük. Augusztus 16-án Bánffyhunynál, miután Gál Sándor vette át a visszavonuló magyar had parancsnokságát, a hadiszemle alatt Karl Urban osztrák ezredes különítménye ütt rajtuk. A meglepetésszerű támadást sikerült visszaverni, de másnap hajnalban Urban ismét támadt, így szinte végig hadakozva, de rendezetten hátráltak Csucsáig. Ekkortájt jutott el a táborba a világosi fegyverletétel híre, illetve az is, hogy Kazinczy Lajos¹⁰⁴ ezredes Munkácsról kiindult hadosztálya a közelben van. A két magyar haderő Zsibónál egyesült. A Wesselényi-kastély nagytermében augusztus 24-én tartott haditanács után, habár a tisztek többség ellenezte, Kazinczy követte Görgey tanácsát, és a feltétel nélküli fegyverletétel mellett döntött. A tábor feloszlott, Gál Sándor, a székelyek parancsnoka is elmenekült, így másnap, augusztus 25-én alig több mint száz magyar tiszt adta meg magát az oroszok előtt.

A lobogó utóélete és címerdísz

A szabadságharc leverése után a lobogót Tuzson mint zászlóaljparancsnok vette magához, s mivel a nemzeti szimbólumok (például a kokárda, zászló, Kossuth-bankó) használatát, birtoklását üldözték az osztrák hatóságok, a lobogót Bélafalván fivérének, Lázárnál rejtették el. Később viszont egy házkutatás során a zászlót a hatóságok lefoglalták, azonban a háromszéki katonai főbiztos Kovács István kapitány¹⁰⁵ – engedve a helybeliek kérésének – a zászlót (miután a nemzeti színeket eltakarták, befestették) kiadta a sepsiszentgyörgyi római katolikus templomba, ahol mint egyházi lobogót őrizték.¹⁰⁶ Innen 1861-ben a *Rikánbeli Honvédegyesület*¹⁰⁷ vette magához, azzal a tervvel, hogy újrafestette azt, a honvédegyesület zászlajává avassák. Néhány havi aktív tevékenység után a honvédegyesület működését országos szinten

betiltották, így a zászlóavatás is elmaradt, s a zászló visszakerült valamikori parancsnoka tulajdonába. A zászlószalagot maga Tuzson János rejtette el, párnájába varrva ügyelte sorkatonasága idején is, a 31. gyalogezredben. Ennek ellenére a szalagot – számára is ismeretlen körülmények között – megcsönkítették, levágva róla az ezüst bojtokat és rojtot.¹⁰⁸

Halála előtt néhány évvel, 1903-ban az idős Tuzson jelentős adományt tett a Székely Nemzeti Múzeumnak, amely többek között a szabadságharc idejéből származó különböző feljegyzéseket, okiratokat, illetve Tuzsonról készült fényképeket tartalmazott.¹⁰⁹ Az adomány legjelentősebb darabja az általa vezetett alakulat lobogójának címere, illetve zászlószalagja volt. A címerdísz a második világháború végéig a múzeum állandó kiállításán volt látható. (9. ábra.) A zászlószalag hollétéről jelenleg nincs tudomásunk, nagy valószínűséggel a múzeum gyűjteményének menekítése közben pusztulhatott el, a zalaegerszegi vasútállomás bombázásakor, 1945-ben.

A címerdísz¹¹⁰ két különálló, a koronás címert tartalmazó és a Madonnás részekből áll (1–2. ábra), anyaga mindkettőnek fehér selyem, amely mára már erősen elszíneződött. A mesteralakok és a díszítő elemek mindenhol festve vannak, méreteik: a címer 94 × 72 cm, a Madonna pedig 92 × 79 cm. Mindkettőre utólagosan varrtak 2 cm széles selyemzsinórból készült csipkepaszományt (3. ábra).

Az országcímert (1. ábra) ovális barokk kartusba van helyezve, amelyen akantuszlevelek futnak körbe (4. ábra), alsó részén virágokból font koszorú lóg. A kartus belsejét kék alappal látták el, rajta a szintén barokkos pajzsban az országcímert találhatók. A címert jobb és bal oldalról olaj-, illetve babérág övezi. A címerpajzs fölött az osztrák főhercegi koronához hasonló koronát láthatunk, alsó és felső részén szintén akantuszlevél-díszítés sejlik fel. A kartus, a pajzs és a korona aranyfestéssel készült, amely erősen elszíneződött, díszítő elemei jórészt kifakultak, helyenként

¹⁰³ Vízszentgyörgyi és felpesti Makray László (1815–1876), alezredes. 1848-ban kilépett hadnagyként a dési nemzetőrség századosa, augusztustól a 15. (Mátyás) huszárezred századosa, decembertől Bem oldalán harcolt, 1849. január 27-től őrnagy, osztályparancsnok, júliustól alezredes, ezrede négy századának parancsnoka. Egy különítménnyel a Székelyföldön harcolt, honnan Kolozsvár fedezésére küldték. (BONA Gábor 2000, 496.)

¹⁰⁴ Kazinci és alsóredmeci Kazinczy Lajos, (1820–1849), ezredes, a nyelvújító-irodalomszervező Kazinczy Ferenc fia. Kilépett főhadnagyként részt vett a Jelačić elleni harcokban. Októbertől százados, novemberben egy utászászlóaljat szervezett, november 28-tól őrnagy. 1849 januárjától alezredes, huszárezred- és egyben dandárparancsnok. Végül ezredes, Beregszász-Munkács központtal egy tartalékadosztály szervezője. Augusztus 6-án egy 7300 fős hadtesttel Bem segítségére indult, az észak-erdélyi sereg maradvékával egyesülve egy 11–12 000 fős haderő parancsnoka. A világosi kapituláció hírére Zsibónál letette a fegyvert az oro-

szok előtt. (BONA Gábor 2000, 423–424.)

¹⁰⁵ Kovács István, császárhű cs. kir. százados a 14. (1. székely) határőr gyalogezredben. A szabadságharc alatt fogoly Kézdivásárhelyen. Utána, a megtorló intézkedések idején Háromszék kerületi biztosa. 1861-ben, bár senki nem bántotta, elmenekült, és Nagyszebenben a nevét Schmidtre változtatta.

¹⁰⁶ TUZSON János 1903, 1.

¹⁰⁷ A honvédegyesület 1861. április 22-én jött létre, elsődleges feladata a valamikori honvédek segélyezése volt. Jegyzőkönyvének utolsó bejegyzése 1861 októberében történt meg. Az egyesület jegyzőkönyvét hatósági lefoglalása előtt lemásolták, a másolatot később Tuzson János adományozta a Székely Nemzeti Múzeumnak, 1903-ban, jelenleg a sepsiszentgyörgyi állami levéltár őrzi. (SÁL, Fond 98, fasc. IV, 1861.)

¹⁰⁸ TUZSON János 1903, 1.

¹⁰⁹ SZNM, It, 15-1903.

¹¹⁰ Leltári szám: SZNM, R. 25.

teljesen eltűntek. A címerdíz két darabját évekig egy kartonhengerben, feltekert állapotban őrizték, minék következtében a festés több helyen megrepedezett, felpattogzott. Jelentősen sérült az olaj-, kiváltképp a babérág felső része (5–6. ábra). Ugyanígy, a címer teljes felületén is repedések találhatók, különösen a hármashalom (7. ábra) szenvedett károsodást.

A címerdíz második eleme a Madonnás ábrázolás (2. ábra). Magyarország Nagyszasszonyát a felhőkön trónolva, az előzőhöz hasonló barokk kartusban találjuk. Ölében a gyermek Jézussal, jobbában jogar, fején korona, jobb lába alatt holdsarló. Az országalmát gyermeke ölében találjuk. A kartus, a jogar, a korona és az országalma aranyfestéssel készült. Az aranyozás itt is erősen elszíneződött, kifoltosodott, a kartus díszítése szinte teljesen eltűnt. A korona díszítései sem láthatók. A címerrel ellentétben viszont, a Madonnás kép festése ép, színei élénkebbek, törést csak a korábbi tűrések helyén találunk. A hátlapján hosszanti irányban utólagos javítások nyomai látszanak (8. ábra).

A címerdíz a szabványmintás honvédszászlók B típusával mutat rokonságot. Ezt támasztják alá a mesteralakok formái, illetve az aranyozás kivitelezése is. Tuzson visszaemlékezése arra enged következtetni, hogy a lobogó teljes méretében került be a sepsiszentgyörgyi római katolikus templomba, sajnos arról már nem rendelkezünk adattal, hogy a két dísz mikor vágták le a zászlólapról és látták el paszmánnyal. Az átalakításról sem a honvédegylet iratai, sem Tuzson visszaemlékezései¹¹¹ nem tartalmaznak további információt.

Összegzés

A honvédszászlókat korukban is már-már vallásos tisztelet övezte. A szabadságharc leverése után – a címben idézett eskü szövegéhez hűen – a honvédszászlókat igyekeztek megmenteni, házak padlásain, csűrökben rejtegették, de volt eset, hogy saját

testükre tekerve óvták a lobogót az illetéktelen kezekről.¹¹² A vállalkozás nem volt veszélytelen, hiszen a forradalmat követő elnyomás időszakában a nemzeti szimbólumok használatát halállal is büntethették. A Kiegyezés után a lobogókat – akárcsak a többi 48-as ereklyét – az egyházi kegytárgyakhoz hasonló kultusszal övezték.

Kiemelt jelentőségük ellenére, 48-as lobogók csak igen csekély számban maradtak fenn, honvédszászlók még annál is ritkábban. Az utóbbiból ma a legtöbbet Budapesten, a Hadtörténeti Múzeumban őriznek. Legnagyobb részük orosz hadizsákmánnyá vált, míg nem a második világháború idején vissza nem kerültek Magyarországra.

Erdélyi viszonylatban az Aradi Ereklyemúzeumban¹¹³ találhatunk több lobogót, illetve a valamikori kolozsvári ereklyemúzeum gyűjteménye¹¹⁴ tartalmaz néhányat, hadi zászlót viszont csak az előbbi őriz. Székelyföldön Sepsiszentgyörgyön kívül csak Városháza és Oklándon őriznek 48-as lobogókat.¹¹⁵

Háromszéken az idők viszontagságát az előzőben említett négy zászló vészelte át. A Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményét gyarapította, de sajnos a második világháború végén elpusztultak: Felsőcsernáton, Maksa,¹¹⁶ illetve Kanta¹¹⁷ bizottmányi zászlói, illetve a sepsiszentgyörgyi kovács, a kerekés és szatler céh lobogója is. Fennmaradt még, de ma már külföldön őrzik, a háromszéki állományú 85. honvédszászlóalj (nem szabványszerű) lobogója, amely jelenleg a Hadtörténeti Múzeumban található,¹¹⁸ továbbá Kézdivásárhely városának forradalmi zászlaja, amelyet Egerben, a Dobó István Vármúzeumban őriznek.¹¹⁹

A 86. honvédszászlóalj címerdíszének értékét egyfelől helytörténeti jelentősége adja, hiszen az alatta harcoló honvédek a vidék fontosabb csatáit végigharcolták, de növeli értékét ritkasága is, hiszen (jelen tudásunk alapján) romániai múzeumi viszonylatban hasonlókat csak Aradon őriznek, székelyföldi viszonylatban pedig ez az egyetlen fennmaradt Madonnás honvédlobogó-részlet.

Tóth-Bartos András – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055; tothbartosandras@gmail.com
Demeter Lajos – Bod Péter Megyei Könyvtár, Sepsiszentgyörgy, Gábor Áron u. 14., RO-520008; demlajos@freemail.hu

¹¹¹ A visszaemlékezéseket tartalmazó levelezést közli SÜLI Attila 2006.

¹¹² Mint például a 85. honvédszászlóalj lobogójának esetében, lásd *Székely Nemzet*, VIII. évf. (1890. január 1.) 1. szám. Vö. KERÉKES Zoltán 1972, 326.

¹¹³ Ma az Arad Megyei Múzeum része, a tárgyakért lásd KEDVES Gyula 2012.

¹¹⁴ Ma az Országos Erdély-történeti Múzeum (Kolozsvár) része, lásd MITU Melinda – MUNTEAN, Ovidiu 2008.

¹¹⁵ MIHÁLY János 2011, 288–289.

¹¹⁶ *Székely Nép*, 1943. július 17., 5.

¹¹⁷ Ma Kézdivásárhely városrésze, eredetileg Fehér, majd 1775-től Felső-Fehér vármegyéhez tartozó különálló település volt. 1849–1850-ben olvadt be a városba.

¹¹⁸ A zászlót a Rikánbelői Honvédegylet 1889-ben ajándékozta a Magyar Nemzeti Múzeumnak, 1936-ban került át a hadtörténeti múzeumba. Leltári száma: HTM 39/ZI. (KERÉKES Zoltán 1972, 326.)

¹¹⁹ Leltári száma: 62.27.1. Lásd POZDER György 1990.

Levéltári és más kéziratos források

- Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy – Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár – SÁL)
- Fond 98: *Tuzson János hagyatéka*, 1686–1861
 - Fond 105: *Egyházi anyakönyvek*
 - Fond 586: *A sepsiszentgyörgyi római katolikus egyház anyakönyve*, 1793–1857
- Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (SzNM)
- Néprajzi Osztály: *Fotótéka* (F.)
 - Könyvtár: *Intézményi Levéltár* (It)
 - Régészeti és Történelmi Osztály: *Régiségtári régi gyűjtemény* (R.)
- Zsögön József családi hagyatéka (Szász Fehér Gyöngyi nyugalmazott francia szakos tanárnő tulajdonában, Sepsiszentgyörgy; ZSJCSH)
- Zsögön József: *Visszaemlékezés* (kézirat)

Irodalom

- BAKK Endre
- 1895 *Kézdivásárhely s az ottani Jancsó családok története*, Kézdivásárhely.
- BONA Gábor
- 2000 *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, Heraldika Kiadó, Budapest.
 - 2008 *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, I, A–K, Heraldika Kiadó, Budapest
 - 2009 *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, II, L–Zs, Heraldika Kiadó, Budapest
- BORDI Zsigmond Lóránd
- 2010 A második kökösi csata, 1849. július 2., *Acta Siculica* 2010, 355–393.
- CS. KOTTRA Györgyi
- 2011 *Magyar zászlók a honfoglalástól napjainkig*, Kossuth Kiadó – Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.
- CS. KOTTRA Györgyi – TÖRÖK Klára – KRISTON László
- 2002 Madonnás lobogók. 48-as honvédszászlók vizsgálata, *Műtárgyvédelem*, 28, 121–133.
- CSIKÁNY Tamás
- 1995 Zászló és címerek az 1848/49. évi szabadságharcban, *Limes*, 8, 1–2, 49–56.
 - 2008 A 15. (2. székely) határőr gyalogezred 1. zászlóalja Magyarországon 1848-ban, in: „...siessünk kedves magyar hazánkat ellenségeitől megoltalmazni.” *Székely határőrök a magyarországi hadszíntereken 1848-ban* (szerk. Csikány Tamás), Timp Kiadó, Budapest, 167–238.
- DEÁK Imre
- 1943 *1848 – A szabadságharc története levelekben. Ahogyan a kortársak látták* (összegy. és elősz. Deák Imre), Sirály Könyvkiadó, Budapest.
- DEMETER Lajos
- 2001 *A hazáért „a patakokat a mi vérünk festette pirosra”*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- DEMETER László
- 2006 Balás Konrád emlékirata, in: DEMETER Lajos (szerk.): *Határvidék 1762–1918*, 2, Charta, Sepsiszentgyörgy, 37–60.
- EGYED Ákos
- 1999 *Erdély 1848–1849*, II, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.
 - 2008 A székely határőrség az 1848–1849-es szabadságharcban Batthyány Lajos felhívásától a fegyverletételig, in: „...siessünk kedves magyar hazánkat ellenségeitől megoltalmazni.” *Székely határőrök a magyarországi hadszíntereken 1848-ban* (szerk. Csikány Tamás), Timp Kiadó, Budapest, 79–94.
 - 2010 *Erdély 1848–1849*, második kiadás, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda
- GÁL Sándor
- 2006 *Gál Sándor életrajza, avagy a székely ezredes, ki nem engedett a 48-ból* (ford. és utósz. Zágoni Zsolt, elősz. Egyed Ákos, kísérő tan. és kronol. Csikány Tamás), Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.
- HOCHBAUER Gyula
- 1998 *A Barcaság 1848–1849-ben* (szerk. Hochbauer Gyula), Disz Tipo Kft, Szecseleváros.
- KEDVES Gyula
- 2012 *Aradi Ereklémúzeum. Gyűjteményi katalógus* (szerk. Kedves Gyula), Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Complexul Muzeal Arad, Szeged.
- KEREKES Zoltán
- 1972 Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói, II, *Hadtörténelmi Közlemények*, 19/2, 286–335.
- KOZICZ János
- 1999 *1848-as zászlók*, Thorma János Múzeum, Kiskunhalas.
- KUMOROVITZ L. Bernát
- 1954 A magyar zászló és nemzeti színeink múltja, I, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1, 3–4, 18–60.
- MAKRAY László
- 1870 *Bauer őrnagy Bem főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-ből* (közl. Makray László képviselő és volt honvéd alezredes), Pest.

MIHÁLY János

2011 Magyar nemzeti színek a Székelyföldön 1848–1849-ben, in: *Jelképek Székelyföldön. Címerek, pecsétek, zászlók* (szerk. Mihály János), Csíkszereda, 193–206.

MITU Melinda – MUNTEAN, Ovidiu

2008 *Rememorând Revoluția 1848–2008*, Editura MEGA, Cluj-Napoca.

NÉMETH György

2008 *Gál Sándor honvédezredes 1848–1849-es tevékenysége*, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

ORBÁN Balázs

1873 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból*, Budapest.

POZDER György

1990 1848-as nemzeti zászló Erdélyből, *Az egri vár híradója*, 21–22 (szerk. Fodor László), Eger Vára Baráti Köre, Eger, 66–68.

SÁVAI János

1999 *Zsinat és forradalom. Erdély, 1848/49*, Szeged.

SÜLI Attila

2015 A honvédség szervezése Erdélyben 1849-ben, *Acta Siculica 2015*, Sepsiszentgyörgy, 195–248.

2016 Tuzson János őrnagy cikkei az 1848–49. évi szabadságharcban való működéséről, *Korunk*, 27/1, 72–79.

TÓTH Levente

2013 *A Sepsis Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*, Gondolat Kiadó, Budapest.

TUZSON János

1888 Moldvai expedíció 1849-ben, *Kolozsvár*, II. évf. (1888. dec. 24.) 298. szám, *A „Kolozsvár” karácsonyfája* c. melléklet, 5.

1903 Az 1848–49. magyar szabadságharcban 86. honvédzászlóalj zászlójának története, *Székely Nemzet*, XXI. évf. (1903. február 25.) 29. szám, 1–2.

*** *Kolozsvár* (1887–1898)

*** *Kolozsvári Híradó* (1848)

*** *Kossuth Hírlapja* (1848)

*** *Székely Nemzet* (1883–1906)

*** *Székely Nép* (1906–1944)

Steagul Batalionului 86 de Honvezi din colecția Muzeului Național Secuiesc

(Rezumat)

Steagurile revoluției maghiare și ale războiului de independență de la 1848–1849 erau cinstite cu un respect aparte care s-a accentuat după înăbușirea acestora, tratându-le similar cu relicvele religioase. Lucrarea de față oferă date privind istoria steagului Batalionului 86 de Honvezi, din care s-au păstrat numai două bucăți: cea cu stema Ungariei, respectiv stema reprezentând Maica Domnului, Patrona Ungariei. Obiectele au intrat în colecția Muzeului în anul 1903, prin donația maiorului János Tuzson, ultimul comandant al batalionului. Steagul este unul de tip 1848 M (varianta B) și, după cunoștințele noastre, este singurul de acest tip în colecțiile muzeelor din Secuime, asemănătoare fiind păstrate în România numai în Muzeul de Relicve din Arad (astăzi colecție a Complexului Muzeal Arad).

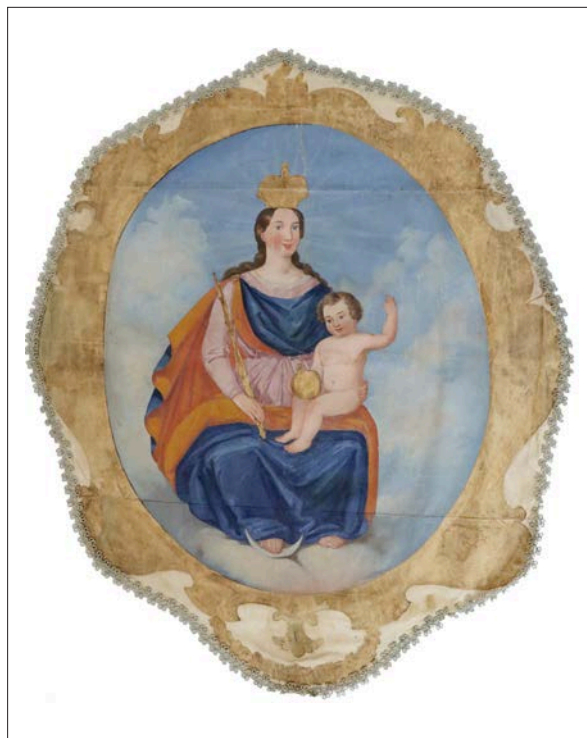
The Flag of the 86th Honvéd Battalion from the Collection of the Székely National Museum

(Abstract)

The flags of the 1848–1849 Hungarian Revolution and War of Independence were treated with a special kind of respect and after the war ended in defeat, these came to be held in a regard closely akin to that normally reserved for religious relics. Our paper presents the history of the 86th Honvéd Battalion's flag, which was donated to the Museum by Major János Tuzson, the last commander of the unit in 1903. The flag belongs to type 1848 M (variant B); only two of its pieces have been preserved: the coat of arms of Hungary and the badge on which the Mother of God (Patrona Hungariae) is depicted. To our knowledge, flags of this type cannot be found in other museums of the Székelyföld region. The only other museum in Romania where similar flags are held is the Arad Museum Complex, which obtained them upon taking over the collections of the Arad Museum of Relics.



1. kép Koronás országcímer a 86. honvédszászlóalj lobogójának címerdíszen



2. kép Magyarország Nagyasszonyának ábrázolása a 86. honvédszászlóalj lobogójának címerdíszen



3. kép A címerdísz övező csipkepaszomány (részlet)



4. kép Akantuszlevelek az országcímer kartusán (részlet)



5. kép Töredezők a címerdísz övező babérágon (részlet)



6. kép Töredezők a címerdísz övező olajágon (részlet)



7. kép Rongálódás a hármask halom felületén



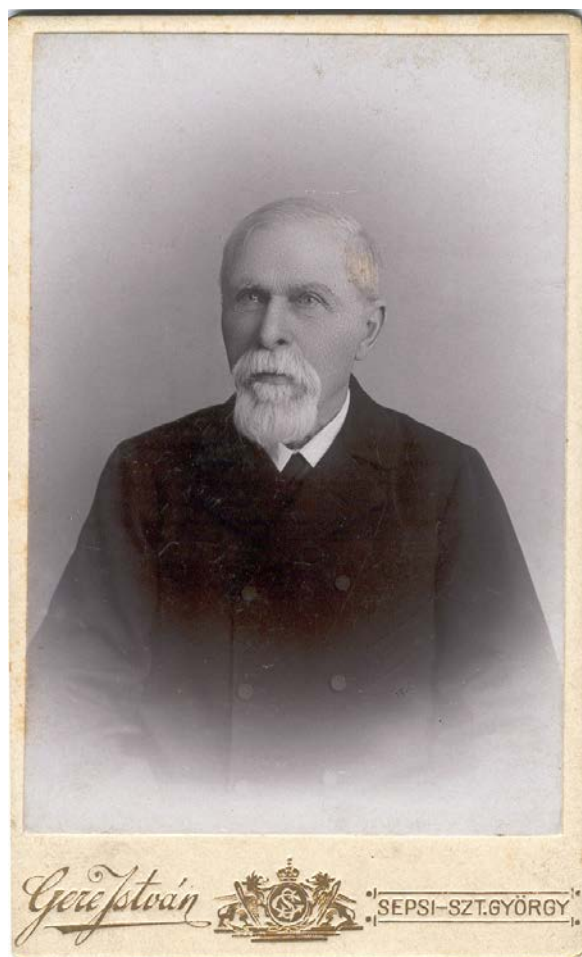
8. kép Javítások a madonnás címerdísz hátoldalán



9. kép A madonnás címerdísz (balra fent) a múzeum két világháború közötti kiállításán (SzNM, F. 447)



10. kép Azonosítatlan címeres forradalmi lobogó (bal oldalt) a múzeum két világháború közötti kiállításán (SzNM, F. 399)



11. kép Tuzson János ny. honvéd alezredes 1899-ben (Gere István fotója, SzNM, F. 621)

Kápolnási Zsolt

ORBÁN BALÁZS ADATGYŰJTŐ JEGYZETFÜZETE
AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRBAN

1. Orbán Balázs három jegyzetfüzete

Mai tudásunk szerint Orbán Balásznak három adatgyűjtő jegyzetfüzete maradt fenn. Egyikükben, a kolozsvári akadémiai könyvtár kéziratárában egy, a provenienciájukat tisztázó, 1906. október 11-re datált adománylevél¹ is található, melyet Koncz Ármin székelyudvarhelyi gyógyszerész² dr. Nyiredi Géának, a kolozsvári unitárius kollégium tanárának³ írt. Koncz „a legnagyobb székely” barátja volt, és huzamosabb ideig bérelte az Orbán Balázs tulajdonát képező Szejkefürdőt. A gyógyszerész a tulajdonos halála után is többször megfordult a fürdőtelepen, ahol három jegyzetfüzetet talált, melyeket Orbán Balázs használt gyűjtőútjai során. A fent említett levélben Koncz arról is beszámol, hogy az egyik zseb-könyvecskét a kolozsvári Unitárius Kollégiumnak adományozza (a levéllel együtt küldte), a másikat a székelykeresztúri Unitárius Kollégiumnak, míg a harmadikat az Udvarhely megyei múzeumnak.

*A kolozsvári unitárius kollégiumnak
adományozott füzetcske⁴*

Első lapjain a feljegyzések arról tanúskodnak, hogy Orbán Désről Nagybányára utazott. A Belső-Szolnok vármegyei Alsókosály–Kapjon–Kackó–Galgó–Nagyilonda, majd Kővár-vidéki Kővargara–Törökfalú–Nagysomkút–Magyarberkesz–Kővárremete–Koltókatalin (utóbbi ma Koltó része)

jelenleg is a két város közötti fő útvonal. A Lápos folyótól északra, Nagybánya már Szatmár vármegyéhez tartozott. Az arany fővárosában látogatást tett, és hosszan jegyzetelt a kereszthegyi aranybányában. A közeli Felsőbányán részletes jegyzetek készültek a Nagyboldogasszony-plébániatemplom értékeiről. A Szamos menti és Kővár-vidéki utazás feljegyzéseit követően Orbán Balázs a Dés melletti Néma faluhoz kapcsolódó legendákat eleveníti fel, és rajzokkal alátámasztott leírást kapunk a némai templomról.

Felvetődik a kérdés, hogy milyen szándékkal készítette Orbán Balázs ezeket a jegyzeteket. Nem tudunk olyan tervéről, mely szerint *A Székelyföld leírása* jellegű monográfiát tervezett volna kiadni erről a vidékről is. A füzetcskében adatolt útvonalon egyetlen olyan helység van, melyről Orbán később tudományos jellegű írást adott ki, ez pedig Dés városa. Magáról Désről viszont nincsenek jegyzetek a füzetben. A kérdésre az 1888-ban az *Archaeologiai Értesítő*-ben megjelent *Dézs városa régi emlékei* című tanulmány bevezető sorai adhatnak választ: „Már annyira bennem van a kutatási vágy, ...hogy át nem utazhatom valamely városon avagy falun anélkül, hogy annak templomát vagy más sejtethető régiségeit és nevezetességeit, bár futólag, meg ne tekintsem.”⁵ Ezt legfennebb a térséghez kapcsolódó családi érintettségével egészíthetjük ki: a galgói és tövisi Rácz család birtokei részben a báró Orbán családra szálltak.⁶

¹ RAKK, MsU 1186/A. Teljes szövegét közölte KOVÁCS Sándor 2010, 136–137.

² Nagysolymosi Koncz Ármin (1855–1927), Udvarhely vármegye vezető gyógyszerésze, szemölcs elleni készítményét Bécsben is forgalmazták. (A Koncz gyógyszerészcsaládról lásd PÉTER H. Mária 2013, 198–199; Koncz Árminról lásd még SZÁSZ Hunor 2016.) Gazdag közéleti szerepvállalású, vagyonos polgár nagybirtokosként és vállalkozóként a századelőn kiépítette az általa bérbevett/megvásárolt homoródfürdői fürdőket, ezzel függ össze a későbbi szekyefürdői bérlet is. Koncz Ármin 1906-ig praktizált gyógyszerészként, ekkor felszabadult idejével függ össze a füzetkéik közhasznú gyűjteményekben való elhelyezése. Ezt a tárgyalt adománylevél is megerősíti, lásd KOVÁCS Sándor 2010, 137.

³ Dr. Nyiredy Géza (1861–1914), nagyjaitól születésű vegyész, szakíró, 1890-től a kolozsvári unitárius kollégium természetrajz és francia szakos tanára, 1893-tól egyidejűleg a kolozsvári keres-

kedelmi akadémia áruismeret-tanára.

⁴ RAKK, MsU 1186/B. Ismertette és a nem-székelyföldi feljegyzéseket teljes szöveggel közölte KOVÁCS Sándor 2010, 134–144. (Orbán Balázs-relikvia az unitárius kollégium könyvtárában fejezet.) A füzetke itt következő tartalmi ismertetése a 2019. évi saját kézbevétele alapján készült.

⁵ ORBÁN Balázs 1888, 332.

⁶ A Rácz család levéltárának Orbán Balázshoz került részanyagát tételesen is hivatkozva a szolnok-dobokai vármegye-monográfia (KÁDÁR József et al. 1905, VII, 428, 430; 1902, III, 509.) De valószínűleg a többi galgói, Torma József közvetítésével felhasznált Rácz-adat (Uo., III, 502–509.) is Orbán Balázs anyagából másolt. Vö. még: „1760 körül báró Orbán Pál itteni és magurai részét gróf Nemes Ferencnek adta el.” (Uo., III, 504.) Azt, hogy a galgói Ráczok által 1587-ben elnyert tövisi birtok is a báró Orbánokra szállt részben, lásd ORBÁN Balázs 1886, 311.

A jegyzetfüzet 18. oldalától kezdődően elsősorban Háromszéken és vele szomszédos Felső-Fehér vármegyei területen készült feljegyzések találhatók (Esztelnek, Gelence, Zabola, Kovászna, Ozsdola, Barátos, Réty, Nagyborosnyó, Sepsiszentgyörgy, Aldoboly, Szotyor, Illyefalva, Bodok, Oltszem, Torja, Szentkatolna, Bálványosvár), ezeket a füzetke másik végétől kezdve jegyezték be.⁷

A székelykeresztúri Unitárius Kollégiumnak adományozott füzetecske

Sokáig a székelykeresztúri múzeum tulajdonában volt, majd átkerült a csíkszeredai állami levéltárba, és ma is ott tanulmányozható.⁸ A füzet első lapja in a Bodza-vidéken készült jegyzeteket olvashatjuk. A szászhermányi erődtemplom részletes leírása után a feljegyzések arról tanúskodnak, hogy Orbán Balázs Háromszéken és vele szomszédos Felső-Fehér vármegyei területen vetette papírra őket (Uzon, Kilyén, Sepsikőröspatak, Málnásfürdő, Sepsibükszád). A 25. oldaltól a 36. oldalig a Szent Anna-tó és Bálványosvár adatolása olvasható, majd a sepsibükszádi Vápa-várának és a Tusnádi-szorosnak a részletes leírása következik.⁹

Amint fentebb említettük, a Nyiredi Gézának írt levél szerint Koncz Ármin *a harmadik jegyzetfüzetet az Udvarhely megyei múzeumnak szánta*.

Utóbbit 1902-ben alapították, ám székhely hiányában a székelyudvarhelyi vármegyházán helyezték el az összegyűjtött anyagot. 1909-ben a gyűjteményt átadták a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumnak. Ott volt-e Orbán Balázs füzeté az átadott múzeumi tárgyak között? A válasz egyértelműen: nem. Sőt a füzet már a székelyudvarhelyi gyűjteménybe sem került be. A Székely Nemzeti

Múzeumban az Udvarhely megyei Múzeum-Egyesület letéte részletes beérkezési naplóval, leltárral, átvételi jegyzőkönyvvel érkezett be 1909. szeptember 27-én, és az Udvarhely vármegye által visszatartott apródruhákon kívül mindent átadtak, köztük Orbán Balázs egy ruháját és az általa közölt firtosi lakatot is, a jegyzetfüzet azonban nem szerepel közöttük, ahogy Koncz Ármin bármilyen adománya sem.¹⁰

Az ellentmondás az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában tisztázódott: 2004-ben itt került nyilvántartásba és vált kutathatóvá a harmadik füzetke is,¹¹ benne azokkal a bejegyzésekkel, amelyek dokumentálják, hogy azt három generáción át őrizte a Koncz család.¹² Így ma is olvashatjuk a harmadik füzet feljegyzéseit is, melyek Udvarhelyszékre (Szentábrahám, Gagy, Oláhfalva, Zetelaka, Énlaka, Karácsonyfalva, Recsenyéd) vonatkoznak. A jegyzetfüzet majdnem felét (a 20v–47v és 53r–54v oldalakat csaknem kizárólag) az anyavárossal, Székelyudvarhellyel kapcsolatos feljegyzések teszik ki.¹³

2. A budapesti füzet leírása

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Duod. Hung. 181 jelzetű jegyzetfüzete 64 levelet tartalmazó tizenkettedrét füzet, a megtaláló által utólag bekötött.¹⁴ Az elülső borítólapon verzőjén ceruzával: *I, gerincén: BrOrbán Jegyzetei*. Az elülső szennylapon rectóján Koncz Árpád két gyermekének a beírása:¹⁵ „Orbán Balásznak a »Székelyföld« szerzőjének sajátkezű jegyzetei. Lengyelfalván feltalálta és bekötötte Édesapám: Koncz Ármin = DrKoncz Árpád 1956 II. 28.” (7. ábra.) A továbbiak, beleértve a füzetben található két bekötetlen kutyanyelvet, Orbán Balázs írása, és majdnem kizárólag honismereti jegyzetek.

⁷ Kővár-vidék tételes említése 1876 előttre datálja a Szamos menti és a Nagybánya-környéki jegyzetek születését. A másik feljegyzéscsoportot, a háromszéki adatokat pedig 1869 előttinek egyértelműsíti a felhasználásuk *A Székelyföld leírása* harmadik kötetében.

⁸ CSÁL, Fond 683, Ms 110.

⁹ A füzetecske részletesebb feldolgozása folyamatban van, közlésére várhatóan az *Acta Siculica* 2020–2021 kötetben fog sor kerülni.

¹⁰ Molnár Károly nyugalmazott főreáliskolai tanár [múzeum-] igazgató az 1–223. leltári számú múzeumi tárgyakat adta át, kivéve a 108. leltári számú apródruhákat, amelyeket az Udvarhely megyei alispán vett át. A Dózsa Jakab főreáliskolai tanár [múzeum-egyleti] könyvtárostól átvett múzeum-egyesületi könyvtár: „1 album, 264 kötet, 146 füzet, 152 lappéldány, összesen 563 db” volt. (SZNM, It, 41-1909; SZNM, K. 2380, mely utóbbinak tételei között *Az Udvarhely-vármegyei múzeum* törzskönyve, lsz. 196–197. alatt a két Orbán Balázs-relikvia.)

¹¹ OSZK, Kézirattár, Duod. Hung. 181. (Beérkezési száma: OSZK, Kézirattár, 52/2004.)

¹² Koncz Ármintól a füzetke valószínűleg második legkisebb gyermekéhez, Koncz Gyulához (1895–1952) került, aki a székelyudvarhelyi gyógyszertert is államosításáig, 1949-ig működtette. Utána Budaörsön volt az Orbán-relikvia, a legkisebb Koncz-fiúnál, Dr. Koncz Árpádnál (1897–1972). Őt a román hatóságok 1920-ban letartóztatták, jogi tanulmányait már Szegeden fejezte be, és 1927-től Budaörsön volt ügyvéd. Székelyföldre a második bécsi döntés után került vissza – 1941–1943-ban megbízott sepsiszentgyörgyi polgármester –, ezt követően nagybányai főügyész. 1947 első napjaiban mint magyar állampolgárt utasították ki Romániából, ahová a város az 1946-os párizsi békével nemzetközi jogi érvennyel is visszakerült. Sepsiszentgyörgyön született fiának, Koncz Árpádnak (1941–1999) a halála után annak özvegye, Bodnár Ágnes adományozhatta a füzetkét az Országos Széchényi Könyvtárnak.

¹³ A 42v oldalon a homoródfürdői kápolnáról is található bejegyzés.

¹⁴ A füzetcskéket egyszerre kötötte be Koncz Ármin, a gerincetre is ugyanaz a cím került. Vö. KOVÁCS Sándor 2010, 134.

¹⁵ Az aláírás és a bejegyzés nem egyidejű, és nem ugyanaz a kéz írta.

A füzet jegyzeteinek többségét Orbán Balázs beépítette *A Székelyföld leírása* köteteibe, ezeket a beszerkesztés munkafolyamata során általában áthúzta. Mintegy 25 levélnyi szöveg nem áthúzott, 6 levél üres, ezenkívül 5 levélnyi felületet rajz foglal el, a rajzok részben ugyancsak megjelennek a monográfiában, részben azonban nem. Az utolsó levélre beraasztott töredékek (64r és 64v) eredetileg a füzet más helyén voltak.

Egy szövegcsoporthoz szerkesztői és kiadói feladatokat jelez: 1v: „...csak a mutatóványul vi[en]dő képek látása után Iső[bben –] az ajánlathoz személyük [– a] kölcsönös megegyezés n[élkül] lehetetlen. Különben [sincs] ok a sietésre, mivel egy [...] más művek vannak [mun]kába. Balázs Sándor, Egyetem u. 2. sz. Toronyerőd”; 1v, fejjel lefelé beírva [képek?]: „[...] Dobrainál, [7 Cs] onkavár, 6 Collegium, 5 Barátok, 5 Reform. templom, 5 emlék Kis[?]”; 18a [kutyanyelv]: „Zetelakáról – Minden lapra beírandó 1–2. és 3. lap”; 19a [kutyanyelv]: „Eddig írandó be: 4 lap kimarad, s jön a túlsó [az] agyagfalvi rétről. Fehéregyháza nem írandó be.”

A területi/történelmi adatok a következő sorrendben következnek: Szentistván¹⁶, Nyárádszentlászló, Bözödújfalva, Szentábrahám, a Gagy völgye (a *Székely asszonyok* törvényéből¹⁷), Kiszalambfalva, Szentábrahám, Kissolymos, Szentábrahám, 1–2. ábra, Szentábrahám, Székelykeresztúr, „székely történelem” (a *Nemzeti Társalkodó* 1833-ból), Patakfalva, székelyudvarhelyi 1505-ös székely nemzetgyűlés, 1648-as regestrum helynevei, Oláhfalva, székely önkormányzat története a 18. században, Zetelaka, Lövéte, Zetelaka, Fehéregyháza, Oláhfalva és a csíkszeredai Mikó-vár, Zetelaka (a 18a kutyanyelven), a székelyek és a gyulafehérvári és dévai vár javítása, Bözödújfalva, Agyagfalva, Fehéregyháza (szerkesztői emlékeztető a 19a kutyanyelven), Szentháromság, Gagy, Székelyudvarhely (a beolvasott településekkel), Kadicsfalva és Bethlenfalva, Székelyudvarhely (Veszely¹⁸-adat), Homoródfürdő, Székelyudvarhely, 3–4. ábra, Székelyudvarhely, Agyagfalva, Fehéregyháza (*Nemzeti Társalkodó* 1836-os adatai), Somosd, Tarcsafalva, Énlaka, 6. ábra; Gyergyó és a szászsebesi erődítés, valamint Lókod és Marosvécs–Maros-völgy–Maroshévíz (*Nemzeti Társalkodó* 1836-os adatai); Székelyudvarhely, ugyanez Csíki székely krónika–„adat”, Székelyföld geológiájához adatok, Székelyudvarhely, Homoródkarácsonyfalva, 5. ábra,

Homoródkarácsonyfalva, Recsenyéd, Homoródkarácsonyfalva, Makfalva (és hozzá Dósa Dániel-sorok¹⁹), Fehéregyháza, Szentistván. A jegyzetek tehát nem utazásokhoz, hanem vegyes adatgyűjtéshez kötődnek.

Ugyancsak honismereti jellegű további néhány, tájnyelvi adatokat rögzítő, más honismereti szerzőkkel vagy szakirodalmi forrás beszerzésével kapcsolatos jegyzet: 1r: „A[...]nak: *nevendék marhára járó fickó*; Összezándoroltak: *összeszólalkoztak*; Szilonyos hó: *kérges fagyott felületű hó*”; 57r: „Felförmedni: *felrudalni, rátámadni*”; 37v: „Benkő Farkas – Károly²⁰ fia – Marosszentkirályon lakik”; 48r: „Sebesi Samu²¹ Kővárának²² 2 forint 20 krajcárt küld az Erdély történelme 4. kötetéért. Archaeologiai Közlemények, *kiadja a Magyar T. Academia Archaeologiai Bizottsága, Első kötet, Pest, 1859*”; 49v: „Torma Károlynak²³ Somosdon a Ref. Temp[lomban] egy régi harang 1483-ból, feliratát elküldendi Szabó tanár úr²⁴”; 52v: „Matusik, a Lyceum könyvtárnokától²⁵ kikérni Geologisches Reichs-Anstalt évkönyveit, Erdélyről van sok [bennük]” – utóbbiak vonatkozásában jegyzetel is onnan, ahol ezt az irodalmat találta, lásd 54v–55r: ásvány- és közettani német–magyar szójegyzék.

Az 1863-ban megjelenő Kővári-kötet ára post quem adat, az udvarhelyszéki jegyzetek beépítése *A Székelyföld leírása* ante quem adat: a jegyzetfüzetet „a legnagyobb székely” az 1863–1868 időszakban írta tele. Amennyiben a 48r oldalon, öregesebb (?) írással említett Sebesi Samu maga az 1859-ben Rugonfalván született író, nem pedig hasonló nevű nagybátyja, akkor jóval *A Székelyföld leírása* kötetének megjelenése után is tett bejegyzéseket, szabadon maradt részeibe.

Végül, a jegyzetfüzetet – kéznél levő papírneműként – Orbán Balázs egyéb, nem szakmai feljegyzésekhez is felhasználta. A kevés ilyen szöveg gazdasági/költségvetési bejegyzések, egyéb információk. 3r: „*Dietrihtől megtudni, hogy vannak-e ótókések [oltókések], megtudni azokat. Ha vannak mintalapok, Barátosinak Marosvásárhelyre elküldeni*”; 48r: „*Koncznak Teleki Tecával szembe átadni a topánkáért 2 forint 70 krajcárt. Bertának is egy pár új cipője is ottmaradt, ezt is elküldeni*.” 62v: „*Károly beállott máj. 1-én. Kikapott Kolozsvárt máj. 8-án 1 forint[ot], Lengyelfalván Űrnapkor 1 forint[ot], Lengyelfalván 12 krajcár[t].*”

¹⁶ Ma Hármassfalva része.

¹⁷ CSEREY Farkas 1800.

¹⁸ VESZELY Károly 1860, I, 381.

¹⁹ DÓSA Dániel 1858, 156, 160.

²⁰ Benkő Károly (1805–1863), Székelyföld monográfusa.

²¹ Valószínűleg Sebesi Samu (1859–1930) író hasonló nevű nagybátyja.

²² Kővári László (1819–1907), szakíró.

²³ Torma Károly (1829–1897), római koros régész, stb. 1887 után Olaszországban élt.

²⁴ Szabó Sámuel (1829–1905) 1858–1868-ban tanára a marosvásárhelyi kollégiumnak.

²⁵ Matusik János piarista atya, 1860–1866-ban a kolozsvári királyi Lyceum (főtanoda) könyvtárosa.

3. A Budapestre került jegyzetfüzet közöletlen honismereti szövegei

A jegyzetfüzet honismereti bejegyzései közül a következők adatsorai közöletlenek *A Székelyföld leírása*... I. és IV. kötetében, avagy forrásként már korábban:

Udvarhelyszék

9v: „[Székelykeresztúr.] Mikola Szabó Sámuel professzor igen sok érdemeket tett, mikor a kollégium eszméje megszületett, ő faluról falura járt, pénzt, Almás és Karácsonfalván meszet, másutt követ szónokolt össze, s építteté, s saját kézzel is dolgozva építé fel az első kollégiumot és rektori házat, s elkészülve, első rektorává lett az oskolának.”

14v: „[az 1648-i udvarhelyszéki levéltárba levő regestrumba] Siménfalva Simienf., Ülke Ilke, Zetelaka Zete loka, Enlaka Inloka.”

18v: „Mikó-vár 1715-be kiigazítottatik (udvarhelyszéki okmánygyűjtemény), rendeli a Kormányország, hogy a csiki Mikó-vári fortalitium[hoz]²⁶ 1000 cseréfa vágassék az B... és oláhfalvi határokon, s hogy azok vágásába és dolaturájába²⁷ a csikiak segítsenek.”

19r: „Károlyvára és Déva vára reparáltatik, az elsőhöz 1000 dolgozó és 50 szekér, a másodikhoz 300 dolgozó rendeltetik. (Udvarhelyszéki okmánygyűjtemény.)”

20r: „Gagyi határon a Zongora[!]-patak, Zongora[!]-erdeje, Tiszaduna-feje.”

42v: „Kadicsfalva és Bethlenfalva 1659-be a Szakadás felett egyezkednek, mivel árok neki[?]”

47v: „Udvarhelyi Kollégium. A negyedik tanári szék a iuris cathedra 1832[től.] Silvester [Dávid] tölti be, [18]48ig áll, ekkor megszűnik, s csak [1]860-ba áll bé, jelenleg két jogtanár.”²⁸

57v: „[Karácsonfalván] egy áldozati római oltár]²⁹ teteje le van törve, s ülő paddá átalakítva”.

Felső-Fehér vármegye Udvarhelyszékkal szomszédos területei

64r: „Fejéregyház”; 18r: „Fejéregyház. E kastély 1710-be úgy látszik ideiglenesen kormánykezén volt, mert van az udvarhelyszéki okmánygyűjtemény 1710-1719-i évszámot magába foglaló gyűjteményébe egy kormányszéki rendelet, mely Udvarhelyszék tisztségének rendeli, hogy a fejéregyházi várkapu és híd reparatiójához bizonyos számú szekereket és dolgozókat rendeljen.”

Marosszék

64v: „[Szentistván.] A régi vad s büntetésre gyakran iszonyatos korba [lak]ott Szentistvánba egy szép lány, s aki szeretett és elcsá[bít]tatott s keblébe szerelmének gyümölcsét hordta, e meg[szü]letett, de az akkor e tekint[et]be szigorú törvények bünt[é]től remegve, szülöttjét k[ívé]gezte, eltemette, a törvény a vétkesből gyilkost tett [2r–2v: ...]ta vesztére az igazság ítélőszéke arra, hogy elevenen ásattassék el, s ott a neveztem kopár csúcson térdig földbe ásva, töve földbe rakva, elevenen temettetett el. A költői lelkű leány több napokig élt, s éjjelenként színtiszta énekbe tört ki fájdalom, mely az éj csendébe messze elhallatszott; ez énektől meghatva az atosfalviak egyfelől s a túl lakó gesesiek másfelől kijöttek megszabadítására, de egymással a jótékonyág e munkájába találkozáván, kövel kezdték dobál[...]. s lelkeknek hívén egymást, széjjelfutottak, s így a szegény leány iszonyú kínok közt múlt ki, de a kiszenvedett eltemette a nép, s hantjára az ott elmenők most is köveket dobnak, s elmondják, hogy béke poraira, s az ének, mit a kínfacart lélek utolsó hagyományaként elzenge, él a nép száján most is, s azzal a leány emléke is.”

3r: „Nyárádszentlászló. Fenn a hegyen Sűgér király vára. Ennek a királynak sírja a templomsekretyébe van. A várból lejárás volt a templomba. A templom is nagyon régi. Szent László neve, hogy Szent László király lova patkóját ott vesztette el.”

Köszönetnyilvánítás

A Budapestre került jegyzetfüzet digitalizálására, feldolgozásának elkezdésére az Országos Széchényi Könyvtár és a Székely Nemzeti Múzeum közös kutatási és kiadói programja keretében került sor. Itt köszönjük Földesi Ferenc különgyűjteményi igazgató és Liphay Endre kéziratári, valamint Györffy Szabolcs digitalizáló osztályvezetők messzemenő segítségét. A kéziratra Hoffmann Gizella hívta fel Boér Hunor figyelmét, akinek 2017. szeptemberi idevágó munkáját a Domus Hungarica Scientiarum et Artium támogatta, programirányítója Boka László tudományos igazgató volt. Ugyancsak Hoffmann Gizellát és Szita Gábort, Bakos Józsefet, Kádár Krisztinát illeti köszönet a kézirat kutatásának előkészítéséért. Demeter Lajosnak, Kocs Jánosnak (Sepsiszentgyörgy) és Róth András Lajosnak (Székelyudvarhely) a Koncz Árpád-adatokat köszönjük.

²⁶ Latinul: erőd.

²⁷ Latinul: faragás.

²⁸ Kihúzott közöletlen honismereti adalék.

²⁹ Vö. javított olvasatú felirata: ORBÁN Balázs 1868, 185.

Források

- Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (OSZK)
– Kézirattár: *Tizenkettedrét magyar kéziratok gyűjteménye* (Duod. Hung.)
Román Akadémia Kolozsvári Könyvtára, Kolozsvár – Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj-Napoca (RAKK)
– Kézirattár (Ms): *Kolozsvári Unitárius Kollégium kéziratai* (U)
Romániai Országos Levéltár Hargita Megyei Hivatala, Csíkszereda / Arhivele Naționale ale României Serviciul Județean Harghita, Miercurea-Ciuc (Csíkszeredai állami levéltár – CSÁL)
– Fond 683: *Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium Iratgyűjteménye*
Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (SZNM)
– Könyvtár: *Intézményi Levéltár* (It)

Irodalom

- CSEREY Farkas
1800 *A magyar és székely asszonyok törvénye*, Kolozsvár.
DÓSA Dániel
1858 *Zandirhám*, Kolozsvár.
KÁDÁR József et al.
1901–1905 *Szolnok-Dobokavármegye monográfiája*, Dész.
KOVÁCS Sándor
2010 Orbán Balázs és az Unitárius Egyház, *Keresztény Magvető*, CXVI/2, 124–144.
ORBÁN Balázs
1868–1873 *A Székelyföld leírása...*, I–VI, Pest és Budapest.
1886 Tövis és környéke, *Századok*, 309–329.
1888 Dész városa régi emlékei, *Archaeologiai Értesítő*, Új folyam, VIII, 332–336.
PÉTER H. Mária
2013 *Az erdélyi gyógyszerészet magyar vonatkozásai*, II, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
SZÁSZ Hunor
2016 „...mert nemcsak a nemesség, de az állás és vagyon is kötelez!” – Fejezetek egy székelyudvarhelyi polgári pályafutás történetéből. Nagysolymosi Koncz Ármin gyógyszerész, *Lustra*, 2016/2, 53–59.
VESZELY Károly
1860 *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*, Kolozsvár.

**Un carnet pentru notițe al lui Balázs Orbán
în Biblioteca Națională „Széchényi” din Budapesta**
(Rezumat)

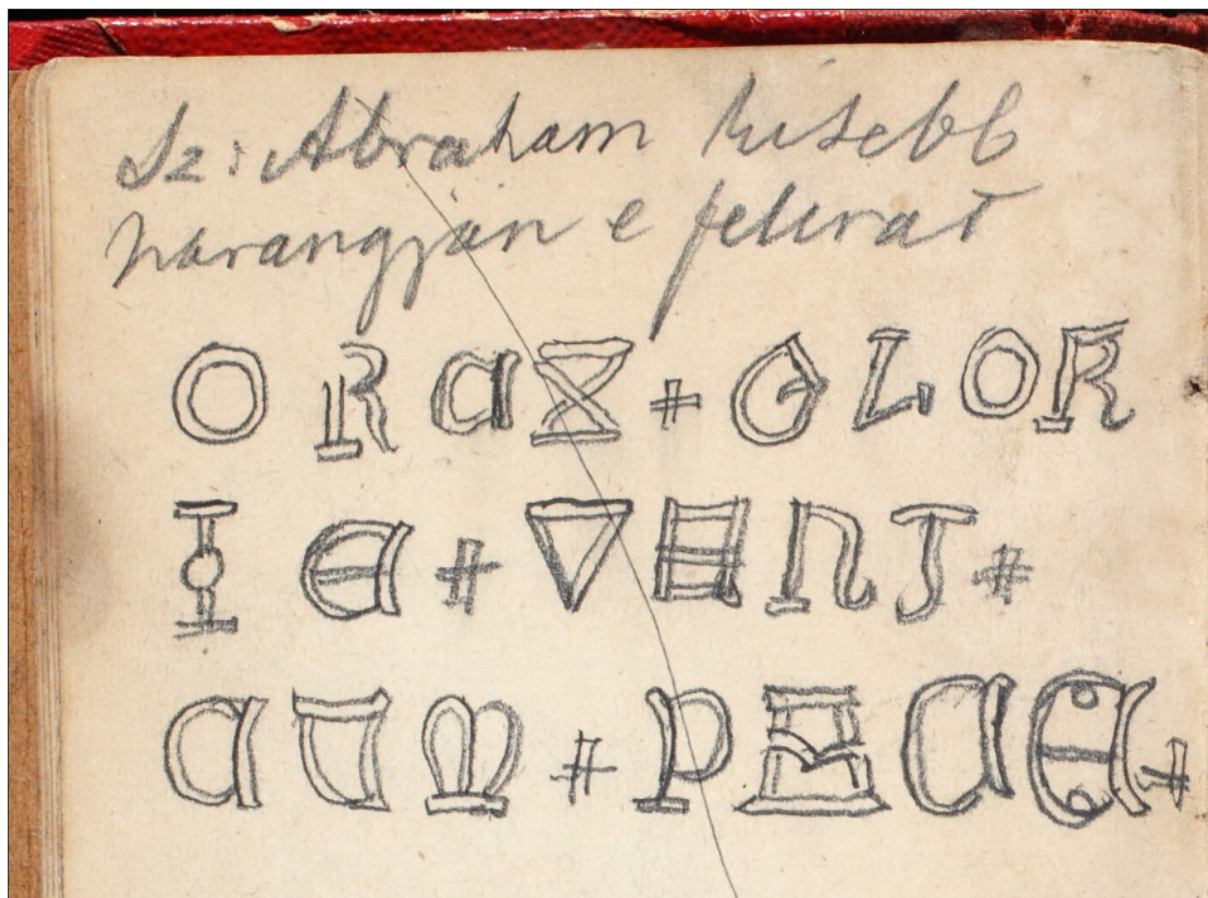
După cunoștințele noastre actuale, din carnetele pentru notițe, folosite de Balázs Orbán (1829-1890), „cel mai mare secuî”, s-au păstrat numai trei. Acestea au fost găsite în casa savantului scriitor, în Băile Szejke (Odorheiu Secuiesc), de prietenul lui Orbán, farmacistul-moșier-antreprenor odorheian Ármin Koncz. El a donat câte un carnet colegiilor unitariene din Cristuru Secuiesc, respectiv Cluj. În prezent, acestea se găsesc în Arhivele Naționale ale României Serviciul Județean Harghita (Miercurea-Ciuc), respectiv Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj. Al treilea carnet a fost păstrat de familia Koncz, din generație în generație, până în 2004, când a fost donat Bibliotecii Naționale „Széchényi” (Budapesta). Lucrarea face inventarul însemnărilor și discută tematica abordată în al treilea carnet, respectiv aspecte ale metodologiei folosite de monografist.

A Notebook of Balázs Orbán in the National Széchényi Library of Budapest
(Abstract)

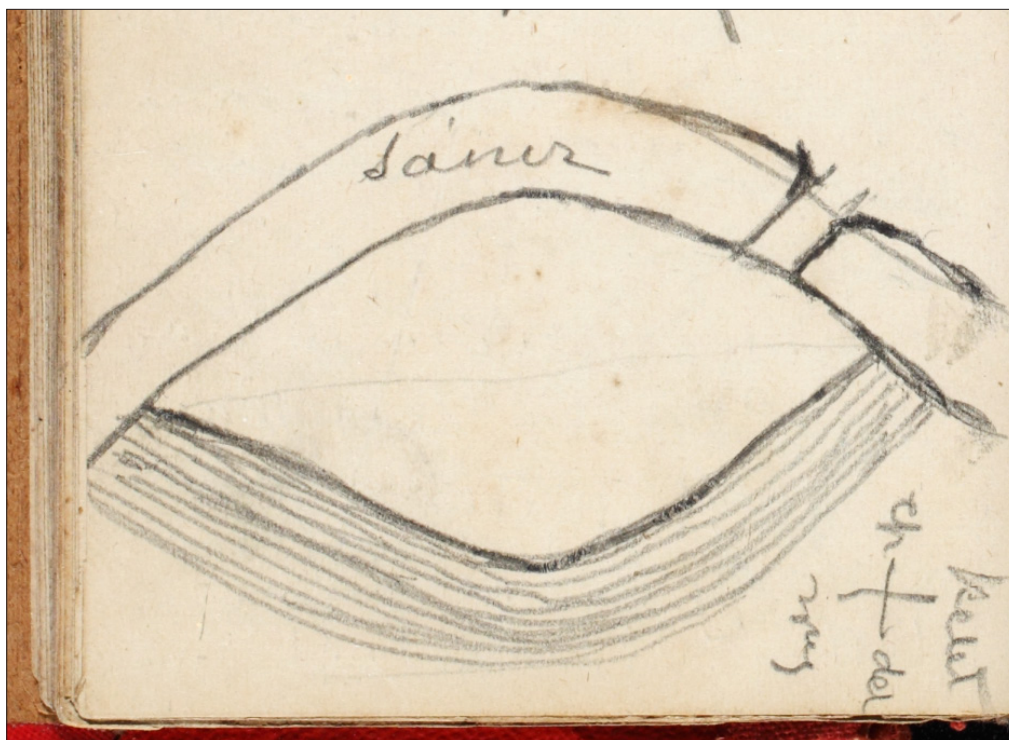
As far as we presently know, only three of the notebooks that Balázs Orbán (1829–1890), “the Greatest Székely” used have been preserved. These were found at Szejkelyudvarhely (Székelyudvarhely / Odorheiu Secuiesc), in the house of the erudite writer by his friend, the Székelyudvarhely pharmacist/landowner/entrepreneur Ármin Koncz. He donated one to the Unitarian college of Székelykeresztúr (Cristuru Secuiesc) and that of Kolozsvár (Cluj) each. At present, they can be found in the National Archives of Romania Harghita County Branch (Csíkszereda/Miercurea-Ciuc) and the Cluj Branch of the Romanian Academy Library (Kolozsvár/Cluj), respectively. The third notebook remained in the possession of the Koncz family and it was passed from generation to generation until 2004, at which point the family donated it to the National Széchényi Library of Budapest. This paper reviews Orbán’s notes in general before discussing in detail the contents of the third notebook as well as the methodology used by its author.



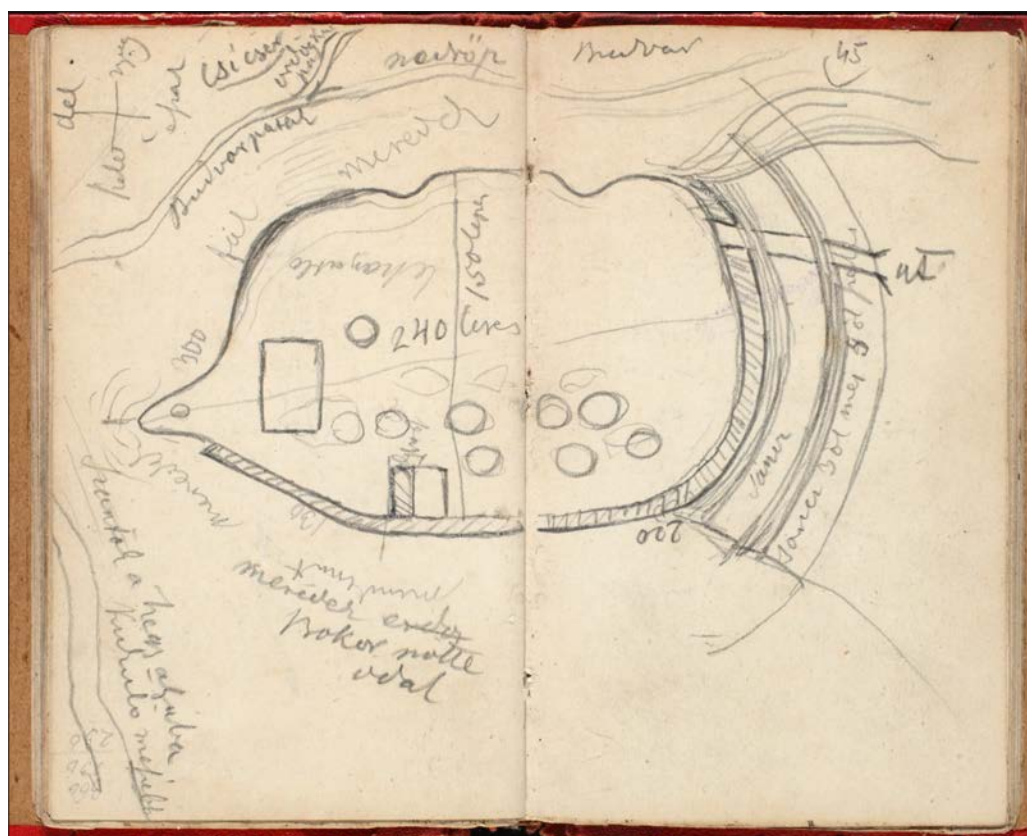
1. ábra „Ing-kútjába Szentábrahámon talált [bronz] csákány, eredeti nagyság”
(OSZK, Duod. Hung. 181, 8v–9r; 1:1, v. ORBÁN Balázs 1868, 120.)



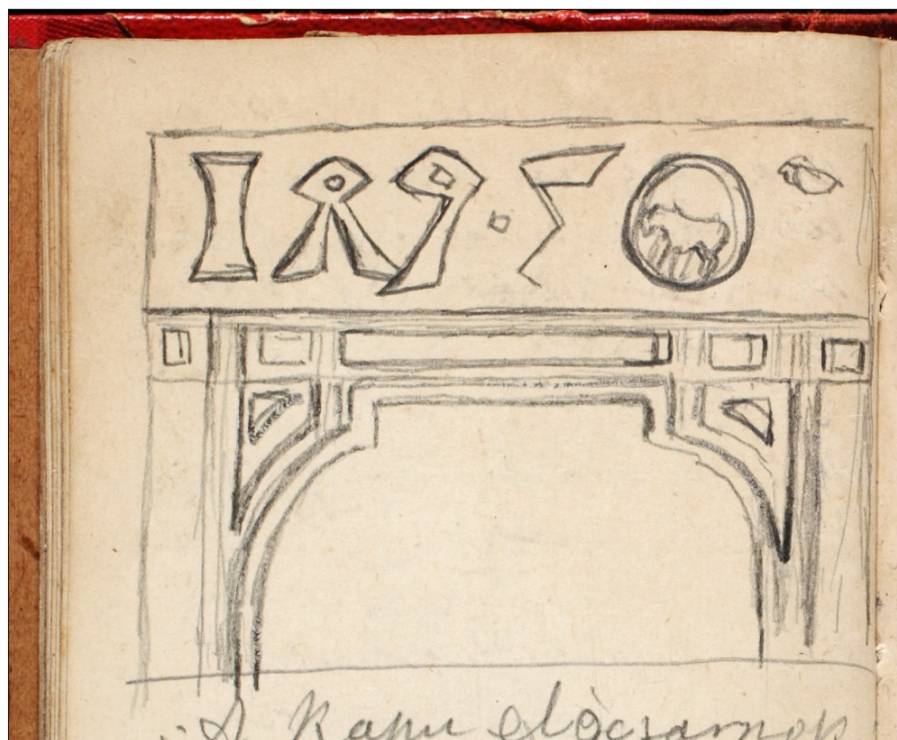
2. ábra „Szentábrahám kisebb harangján e felirat” (OSZK, Duod. Hung. 181, 7v; vö. ORBÁN Balázs 1868, 120.)



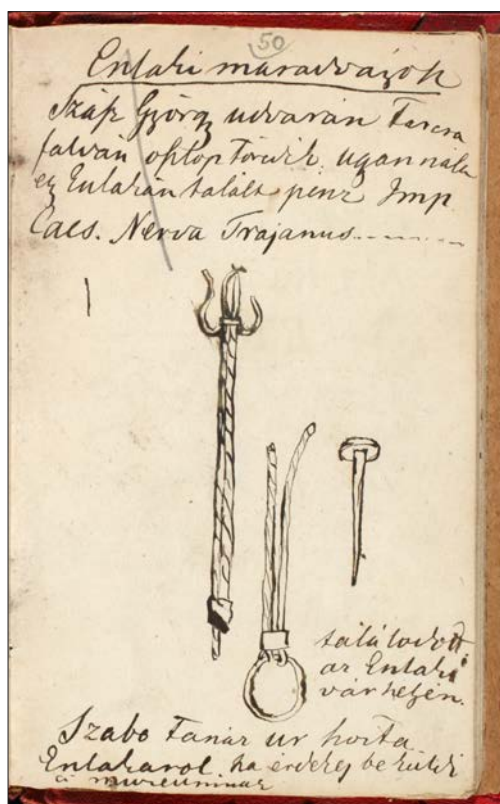
3. ábra A székelyudvarhelyi *csicseri váracs* „levél alakú, kelet- és nyugatra nező (!) csúcsokkal” (OSZK, Duod. Hung. 181, 46v; közöletlen)



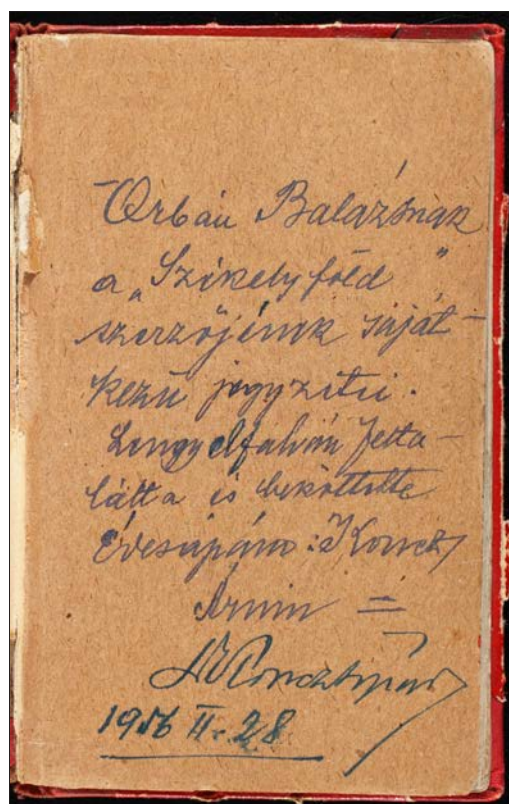
4. ábra Budvár (Székelyudvarhely) alaprajza (OSZK, Duod. Hung. 181, 44v–45r; vö. ORBÁN Balázs 1868, 61.)



5. ábra „A karácsonfalvi templom toronyalji főajtaján trachytból elcsapott háromlevelű [?]”
(OSZK, Duod. Hung. 181, 50r [a felirat], 58v [a rajz]; vö. ORBÁN Balázs 1868, 183.)



6. ábra „...találódott az enlaki vár helyén”
(OSZK, Duod. Hung. 181, 50r; közöletlen)



7. ábra OSZK, Duod. Hung. 181, első szennylap rectója
a proveniencia- és possessori bejegyzésekkel

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

Boér Máté

AZ ELŐÍRT KERET – SZEMLÉLET ÉS MÓDSZER FELEKEZETISÉG-DIMENZIÓI KÉT 18. SZÁZADI TANKÖNYVSZERZŐNÉL

A kérdés

A felekezeti hovatartozás jelentősége nem szükségképpen merül ki abban, hogy identitásjegyként hozzájárul ahhoz, hogy az egyén önmagát önmaga és a konceptuális Többiek viszonylatában meghatározza és meghatározhatóvá tegye, illetve hogy megteremtse a lehetőséget arra, hogy egy társadalom bizonyos belső folyamataiba az egyén egy adott módon kapcsolódhasson be. A vallás rendelkezik egy olyan (explicit és implicit) normatív erővel, amely szemléleti szinten is befolyásolja az egyén viselkedését. Jelen írás keretén belül azt vizsgálom, mennyiben mondhatjuk el két tizenharmadik századi tankönyvszerzőről, a katolikus Molnár Jánosról és a marosvásárhelyi Református Kollégium professzoráról, Kovásznai Sándorról, hogy beavatkozásuk hogyanját a század végének oktatástörténetébe ilyesféleképpen befolyásolta a felekezetiesség mint szemléleti keret.

I. A textusok

A továbbiakban elsődlegesen két szövegcsoporthoz fog egybevetésre kerülni – mint látni fogjuk, Kovásznai Sándor és Molnár János munkája is leginkább ilyesféleképpen írható körül. Közülük a kronológiailag korábbi keletkezésű – az észak-magyarországi születésű Molnár János jezsuita áldozópap 1778-as munkája, a *Chrestomathia ex optimis linguae latinae authoribus concinnata in usum gymnasiorum, et scholarum grammaticarum per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*¹ –, amint címe is mutatja, egy iskolai használatra szánt, latin nyelvű szövegekből összeállított szemelvénygyűjtemény. A *Chrestomathia* eredetileg Budán jelent meg, használatát tankönyvként először az 1777-es Ratio Educationis írta elő,² és elég sokáig használatban is maradt: a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár azon példánya, példának okáért, amellyel dolgoztam, tartalmaz egy 1828-as posszessorbejegyzést Szabó Ferenc „synta-

xistától”. Szerkezetileg hat részből és két függelék-ből áll, úgy is, mint

– *Pars I.: Narrationes (fabulosae et historicae;* technikai értelemben elbeszélő jellegű szövegrészek, a *fabulosae*-kategória esetében Phaedrústól, a *historicae*-alegységben nagyrészt a történetíróktól – egy-egy szemelvény Titus Liviustól és Caesartól, három Q. Curtius Rufustól, négy Valerius Maximustól –, két, a tárgynak megfelelő tartalmú részlet mellett Cicero *Tusculanae disputationeséből*),³

– *Pars II.: Dialogi e selectis Plauti et Terentii locis* (Plautustól: két részlet a *Captiviből*, egy-egy a *Pseudolus*, *Trinummus*, *Asinaria*, *Mostellaria*, *Curculio*, *Epidichus*, *Bachides*, *Miles gloriosus* és *Poenulus* szövegéből; Terentiustól: az *Andria* eleje és részletek a *Heautontimoroumenosból*, a *Hecyrából* és egy további szövegből),⁴

– *Pars III.: Epistolae* (levelek; ide Cicero – tizenegy-tizenegy levélrészlet az *Ad Atticum*ból és az *Ad Familiares*ből –, Seneca – két részlet az *Erkölcsei levelekből* – és a kisebbik Plinius – tizenegy levélrészlet – szövegei mellett újkori szerzőktől is felvesz általában magyar vonatkozású szemelvényeket – a levelek címzettjei között találjuk Zsámbéki Jánost, egy korabeli egri püspököt és Báthory Istvánt –, és pedig Paulus Manutiustól négyet, Antonius Muretustól és Petrus Bembustól egyet-egyet),⁵

– *Pars IV.: Dissertationes* (két szakaszban: az első – *de Deo, mundo ac rebus naturalibus* – Minucius Felix *Octavius*ának egy részlete mellett legnagyobb-részt a nagyobbik Plinius *Naturalis Historiájából* vesz át szövegegyeségeket, szám szerint harminckettőt, míg a második – *de agricultura* – Cato öt és Varro kilenc szövegegyesége mellett olyan, hagyományosan nem a kánon – az iskolai szerzőké vagy az általában vett kánon – első vonalához sorolt szerzőkből is merít, mint L. Iunius Moderatus Columella és Palladius Rutilius Taurus Aemilianus, utóbbiaktól négy és hat szövegegyeség erejéig),⁶

– *Pars V.: Adlocutiones* (voltaképpen különféle elméleti – Cicero *De oratore*-ja; két szemelvény –

¹ MOLNÁR János é. n.

² MÉSZÁROS István 1980, 358.

³ MOLNÁR János é. n, 3–12, ill. 13–30.

⁴ Uo., 30–46, ill. 46–53.

⁵ Uo., 53–91 (veterum epistolae), ill. 92–101 (recentiorum epistolae).

⁶ Uo., 102–124, ill. 124–154.

és történetírói – Tacitus *Annales*éből nyolc és T. Livius három szemelvény – forrásokban idézett valós vagy fiktív beszédek részleteiből),⁷

– *Pars VI.: E Poetis* (Ovidiustól – *Fasti*, két részlettel, a *Pontoszi levelek* egy és az *Átváltozások* két részlete, utóbbiak a többi Ovidius-szemelvénytől elkülönítve, az *Aeneis*-szemelvények mellett –, Vergiliustól – *Georgica* és *Aeneis*, utóbbi hét, egyenként meglehetősen kis terjedelmű részlettel – és Horatiustól – az *Epistulae*ből négy, a *Carminaból* két, az *Epódoszokból* egy szövegegység –,⁸ illetve

– egy *adagium*- (közmondások, alfabetikus rendben) és egy *sententia*-gyűjtemény (szállóigék tárgy-megjelöléssel, forrásuk szerinti bontásban; huszonöt Cicerótól, huszonnyolc a komédiaszerzőktől – Caecilius egy, Plautus húsz, illetve Terentius hét példával –, három Sallustiusból, négy Phaedrusból, tizenkettő Vergilius munkáiból, tizenegy Ovidiusból, négy Catullusból, egy Propertiusból és tizenkettő Horatiusból) a függelékekben.⁹

Molnár minden esetben nagy pontossággal jelöli meg a szemelvények forrását és helyét a forráson belül, még a szállóigék esetében is így jár el, bizonyos munkák kapcsán pedig – a *Naturalis Historiát* emelhetjük ki – még a felhasznált kiadásokat és ezek oldalszámait is feltünteti. A szövegek egyike sem hosszabb néhány oldalnál (a könyv máskülönben nem nagyalakú), számos szövegrészlet pedig (főként Phaedrus, a komédiaszerzők és a költők szövegei esetében) csupán néhány sor terjedelmű, a szemelvényeket azonban bőséges mennyiségű (minden esetben latin nyelvű) lábjegyzettel látta el a szerző – ezek általában (szó)magyarázó jellegűek vagy szövegpárhuzamokra hívják fel a figyelmet; más paratextust a kötet nem tartalmaz.

A *Chrestomathia* tehát kiemelkedően széles mértékkel dolgozik. A hagyományos iskolai szerzők mellett megjelennek benne egyéb klasszikus és preklasszikus, de posztklasszikus, keresztény, sőt újkori szövegek is.¹⁰ Ennek a nem teljességgel mellékes körülménynek a jelentőségére – amelyből adódóan szükségesnek láttam a kötet tartalmának részletekbe menő ismertetését – még kitérek.

Ezzel szemben, a másik említett szövegcsoporthoz tartozó, Kovásznai Sándor magyar és latin nyelvű

fordításainak korpuszában mindössze öt antik szerző kilenc munkájával számolhatunk:

– 1782-ben Kovásznai két fordításkötetet jelentetett meg, összesen 304 oldal terjedelemben. Az egyik Plautus *Mostellariájának* és Terentius *Andriájának* a fordítását tartalmazza (ezt máskülönben 1836-ban újra kiadják¹¹), egy-egy újkori argumentummal (*Két komédia, melyek közül az egyik Plautusból, a' másik Terentiusból fordítottat Magyarra Kovásznai Sándor által*¹²), továbbá egy Teleki Domokoshoz, gróf Teleki Sámuel fiához címzett ajánlást.¹³ A másik 1782-es fordításkötetben Cicero négy kisebb filozófiai tárgyú írása található – a *Cato Maior*, *Laelius*, *Paradoxa Stoicorum*, *Somnium Scipionis* magyarra átültetett változatai: *Marcus Tullius Ciceronak Nagyobbik Catoja*, *Laeliusa*, *Paradoxumai*, és *a' Scipio Alma* –,¹⁴ valamint egy Teleki Sámuelné Bethlen Zsuzsannához címzett ajánlás.¹⁵ Ezen a ponton érdemes összevetni Kovásznai döntéseit Molnáréival: míg Plautus és Terentius Kovásznai által is lefordított drámáit Molnár is felhasználja, Cicero filozófiai munkáiból csak szállóigéket vesz át.

– 1795-ben jelent meg egy ötödik Cicero-szöveg, a *De officiis* fordításának posztumusz kiadása, Engel Krisztián János előszavával¹⁶ (*Marcus Tullius Cicerónak az ember tisztéről és kötelességeiről a' maga fiának írt három könyvei*¹⁷), azonban fontos hangsúlyozni, hogy a fordítás már 1783-ra elkészült.¹⁸ Egyértelműen kimutatható egyébiránt, hogy az öt Cicero-fordítás Graeve gyűjteményes kiadásán alapul.¹⁹

Nyomtatásban Kovásznainak egyéb ilyen jellegű munkája nem maradt fenn, azonban számolhatunk a három említett kötetten felül egy-egy Xenophón- és Euripidész-fordítással is (*Hippolitosz Sztephanēphoros* két argumentummal, 141 oldal terjedelemben), 1788-ból, illetve 1785-ből.²⁰

A latinból fordított munkák magyar, a görögből átültetettek latin, illetve kétnyelvűek (az 1785-ös Euripidész-fordítás voltaképpen egy kétnyelvű kézirat kiadás, párhuzamosan futó szövegekkel). A bevezetőkön-ajánlásokon és az argumentumokon kívül a kérdéses kötetek és kéziratok legnagyobbbrészt nem tartalmaznak egyéb paratextust; ez alól kivételt képez az Euripidész-kézirat, amely egy 1786-os kézírásos megjegyzéssel zárul, amelyre még kitérek.

⁷ Uo., 154–174.

⁸ Uo., 175–195.

⁹ Uo., 195–199, 199–208.

¹⁰ Vö. VULKÁN Vera Tünde 2013, 33.

¹¹ MARÓTI Egon 1961, 217.

¹² KOVÁSZNAI Sándor 1782a.

¹³ Uo., 1782a, I–VII.

¹⁴ KOVÁSZNAI Sándor 1782b.

¹⁵ Uo., I–VII.

¹⁶ Az ebből az előszóból adódó későbbi félreértésekre vonatkozóan lásd BOÉR Máté 2018b, 29.

¹⁷ KOVÁSZNAI Sándor 1795.

¹⁸ Kézirata Kovásznai eredeti ajánlásával (az 1795-ös kiadásból ez hiányzik); KOVÁSZNAI Sándor 1783.

¹⁹ Lásd BOÉR Máté 2018b, 7–9, vö. DALLOUL Zaynab 2008, 292.

²⁰ KOVÁSZNAI Sándor 1785; Uő 1788.

II. A kontextusok

Ahhoz, hogy világossá váljon, miért és milyen értelemben látszik összevethetőnek Molnár munkája a Kovásznai-fordításkorpuszsal, továbbá az, hogy a szerzők felekezeti hovatartozásától eltekintve miért releváns a felekezeti problémaköre, mielőtt a voltaképpeni tárgyra térnénk, itt szükségesnek látszik röviden kitérni a kontextusra is, amelyet keletkezésük időszakának oktatástörténeti jelentőségű fejleményei biztosítottak. A tizenharmadik század második fele egy olyan periódus, melynek folyamán Erdély-szintű oktatási reformok több hulláma is végbement viszonylag rövid időn, mindössze bő két évtizeden belül.

1769-ben kezdődött meg egy, a református felekezet erdélyi iskoláinak mindegyikére egységesen vonatkozó tanterv, az ún. *Methodus docendi* kidolgozása.²¹ Fontos kiemelni, hogy a folyamatot koordináló Litteraria Commissio székhelye éppen az a Marosvásárhely lett, ahol Kovásznai is tanított, ahogy azt is, hogy ennek megfelelően az új tanterv kialakításában magának Kovásznainak is kulcsszerepe volt: Kocziány László azt valószínűsíti, hogy példának okáért a *Methodus* által javasolt számos wolffianus szellemiségű tankönyv használatát részben a wolffianizmus mellett elkötelezett Kovásznai nyomására írta elő az új tanterv.²² Ezen felül (és ez talán még inkább lényeges körülmény) a Főkonzisztórium Kovásznait kérte fel Freyer *Oratoriájának* átdolgozására, amely munka végül is kéziratban maradt, illetve egy latin grammatika nyomdai előkészítésére, voltaképpen az erdélyi diákság igényeihez igazított átdolgozására: Christophorus Cellarius (azaz Cristoph Keller) 1689-es német nyelvű grammatikájának Kovásznai által részben magyarra, részben latinra fordított és bizonyos kiegészítésekkel megtoldott változata végül *Christophori Cellarii Grammatica Latina Linguae Hungaricae Accomodata* címmel jelent meg, Kolozsváron 1771-ben.²³

A református oktatásreform eredményei azonban már a következő évtized első éveiben veszélybe kerültek: 1781-ben Mártonfi József katolikus püspök a bécsi udvar megbízására összeállította, II. József pedig jóváhagyásával hatályba lépteti az 1777-es *Ratio Educationis*on alapuló, annak erdélyi viszonyokra alkalmazott variánsának tekinthető és a korábbi erdélyi tanrendeket, így a *Methodust* is felülírni hivatott

Norma Regiát.²⁴ Ezen a ponton a következő tények csoportjára érdemes felhívni a figyelmet: a *Norma* bevezetése jóformán azonnal komoly vitákat eredményezett, elsődlegesen a református Főkonzisztórium oktatásügyi illetékesei helyezkedtek szembe vele, nem mellesleg „katolikus” fogalomkészlete (nehézményezték például a *Mythologia Holliana*²⁵ szerepeltetését a javasolt tankönyvek között, ez ugyanis a protestáns teológiai elvekkel összeegyeztethetetlen fogalomkészlettel dolgozik)²⁶ és „németbarát” jellege miatt.

A vitás kérdések közé tartozott egyebek mellett az is, hogy milyen grammatika használatát kellene az új egységes tantervnek megkövetelnie; a protestáns oldal egészen 1783-ig következetesen a *Kovácsnainál* átdolgozott Keller-féle grammatika mellett foglalt állást, Emmanuel Alvareznek a *Norma* által javasolt, német nyelvre lefordított grammatikáját pedig ezután is elutasították.²⁷ Ezen felül a *református* fél azt is kifogásolta, hogy a *Norma* a latin auktorok műveinek *teljes szövege* helyett (a református álláspont szerint ugyanis a szövegek megértése és helyes megítélése csak a teljes szöveg ismeretében lehetséges) *szemelvénygyűjtemények* használatát írta elő, azzal érvelve, hogy *életkori sajátosságaiknak* ez a megoldás inkább megfelel, mint a teljes szövegek felhasználása, így *gyorsabban* fejleszthető a nyelvi kompetencia, ráadásul így több korszak több szerzőjének munkáival találkozhatnak anélkül, hogy a folyamat megerősítő lenne számukra.²⁸

Nem mellékes, hogy míg a katolikus tábor és Mártonfi erős politikai háttérrel rendelkeztek, a protestáns szempontok érvényesülését leginkább csak a *Norma* bevezetésével kapcsolatos folyamatok felügyeletét ellátó, felekezeti közötti Commissio Mixta protestáns tagjai biztosíthatták. Nem kizárt, hogy Kovásznai nem véletlenül készíti el éppen 1781-re első két fordításkötetét, pártfogója közeli családtagjainak ajánlva azokat – ebben az évben csatlakozik ugyanis a bizottsághoz Teleki Sámuel mint a két református delegált egyike –²⁹, illetőleg az, hogy két éven belül elkészül az ötödik Cicero-fordítás is, s Kovásznai engedélyt kér és kap arra, hogy ezt a kötetet Bethlen Zsuzsannának ajánlja (amint az Teleki Sámuelnek egy 1783. november tizenharmadikai, Kovásznainak írt leveléből kiderül).³⁰

Már csak azért sem, mert egyrészt a *Két komédia* programszöveg-szerző *Ajánló levele*³¹ (amely aligha

²¹ JUHÁSZ István 1974, 14.

²² KOCZIÁNY László 1970, 24–25.

²³ KOLUMBÁN Vilmos József 2005, 68.

²⁴ VULKÁN Vera Tünde 2013, 18, 21.

²⁵ A *Ratio* tankönyveinek egyike; MÉSZÁROS István 1980, 356.

²⁶ VULKÁN Vera Tünde 2013, 31.

²⁷ Uo., 37–38.

²⁸ Uo., 33.

²⁹ Uo., 21.

³⁰ KOCZIÁNY László 1970, 187.

³¹ Az ajánlólevél-kérdésről általában lásd BOÉR Máté 2016.

az ekkor nyolcéves Teleki Domokosnak szolt) külön hangsúlyt fektet arra, hogy Kovásznai célszerűnek tartaná, ha a klasszikus antikvitás szerzőinek szövegeivel az oktatási folyamatban minél inkább közvetlen formában szembesülne a diákság, valamint kiemeli őt szerzőt, akiknek iskolai használatát javasolja, köztük Terentiuszt és Cicerót. Éspedig Vergilius, „Cornelius” (vagyis Cornelius Nepos) és Eutropius mellett³² (feltűnő egyébiránt, hogy az utóbbi kettőtől Molnár semmit nem vesz át, jóllehet Nepos hagyományosan a népszerűbb iskolai szerzők egyike³³). Ráadásul könnyűszerrel igazolható, hogy Kovásznai tanárként használta Terentiuszt és Cicerót,³⁴ sőt Euripidesszel is kísérletezett. Erre utal a már említett zárómegjegyzés a Hippolütosz-kézirat végén: „[e]zt a Tragoediát egy darabig magyaráztam A<nn>o 1786. de nem kellett majd senkinek; azért belé-hagytam osztánn. Én soha többször Euripideshez nem kezdek a Vásárhelyi Kegyomb<an>! 1786 1ma Julii K<ovásznai> S<ándor>”.³⁵

Másrészről azért nem, mivel a fordítások szoros kapcsolata a Keller-grammatikával szintén világosan kimutatható: Kovásznai fordításait általában nehézkesnek és sikerületlennek tartja az utókor (Kocziány Lászlót és a kortársak közül Kazinczyt is ideértve),³⁶ egyebek mellett furcsa, archaizáló hatása (analitikus) igealakjai és magyartalannak ható szórendje, mondatfűzése miatt. A Kovásznai-féle *accomodata* Cellarius azonban amellett, hogy szövege részben kétnyelvű (a hangtani és alaktani rész esetében a latin és magyar szöveg végig párhuzamosan fut; a szintaxis-rész és a prozódiai fejezet latin nyelvű, de – akárcsak az előző két szerkezeti egység – tartalmaz magyar példákat és párhuzamokat), a latin szóalakoknak a magyar megfelelőjét is megadja, ahol csak egyszer lehetséges, felvázol tehát egyebek mellett egy olyan, a latint leképező magyar igerendszert, ahol példának okáért a -t aspektus- és nem időjel, a praeteritum-jelleget pedig a *vala* segédige szerepeltetése jelöli. Ha összenézzük Kovásznai fordításait a grammatika által javasolt megfelelőekkel, kitűnik: amellett, hogy Kovásznai szorosán követi az eredeti szórendjét, általában a grammatikában felvázoltaknak megfelelően igyekszik átültetni az igealakokat is (ezt pedig példának okáért a *Somnium* fordításának esetében 96%-os pontossággal sikerül megvalósítania).³⁷ Mutatis mutandis, ez az Euripidész-fordítás esetében is megfigyelhető.³⁸

Mindezek alapján okkal feltételezhető, hogy nézeteit és munkáit Kovásznai azért ajánlotta Teleki

figyelmébe, hogy így egyfajta kompromisszumot javasoljon a chrestomathia-vita megoldására: a Cellarius esetében bevált kétnyelvűsítést, amelynek révén az oktatási segédanyagként elgondolt, az iskolában használatos grammatikát szem előtt tartó és kiegészítő fordítások lehetővé teszik a teljes szövegek felhasználását úgy, hogy mindez közben nem jelent többletterhet a diákság számára, és a nyelvtanulás is gördülékenyebbé válik. Ilyesféleképpen pedig Molnár János és Kovásznai munkái nemcsak egyidejűek, hanem bizonyos értelemben „rivális szövegcsoporthoz” – amelyek rivális csoportokat és ezek rivális szemléletmódjait képviselik és jelenítik meg.

III. A keret, és ami beleillik

Ami ezt a rivalizálásdinamikát illeti, amint arra már több ízben utaltam, a magam részéről tarthatónak gondolom a felvetést: nem mellékkörülmény az a tényállás, hogy a *Norma*-vita törésvonalainak két oldalán két különböző felekezet, jelesül a katolicizmus, illetőleg a kálvinizmus képviselőit találjuk, minthogy úgy tűnik, a két tábor szembenállása nem pusztán egy problémaközpontú (oktatás)politikai kérdés, hanem (nem szükségképpen) tudatos-tudatosított mentalitásformák, szemléletmódok ütközése is, továbbá úgy látszik, ezek a rivális mentalitások levezethetőek egy-egy felekezeti alapon körvonalazódó szemléleti keretből. Konkrétabban megfogalmazva: nem pusztán esetleges korreláció, hanem valódi összefüggés is fennállhat aközött, hogy a két tábor képviselői milyen formában látnák célravezetőnek az antik auktorok szövegeinek használatát, és hogy ezek a táborok melyik felekezetet képviselik.

„A vallási csoportokat csupán azoknak a specifikus médiumoknak az alapján is megkülönböztethetjük egymástól (...), amelyek révén megvalósul esetükben a hozzáférés a hétköznapi túlmenő szférájához.”³⁹ A kálvinizmus és a katolicizmus közötti markáns különbségek egyike pedig éppen az, hogy mit kezelnek kitüntetett médiumként. Lényegi eltérésnek tekinthető, hogy a katolicizmus – általában a protestantizmussal és, bár ez jelen esetben kevésbé releváns, részben az iszlámmal szemben – kiemelt jelentőséget tulajdonít egyfelől a képnek,⁴⁰ másfelől a performativitásnak: „a katolikus teológia kész elfogadni, hogy »a láthatatlan« képes tárgyként vagy cselekvésként anyagi formát ölteni magára.”⁴¹

³² KOVÁSZNAI Sándor 1782a, III–VI.

³³ Lásd pl. FRIML Aladár 1913, 115.

³⁴ BOÉR Máté 2018b, 12.

³⁵ KOVÁSZNAI Sándor 1785, [141].

³⁶ KOCZIÁNY László 1970, 31; a kérdéstről bővebben: BOÉR Máté 2018a.

³⁷ Bővebben és példákkal lásd BOÉR Máté 2018b, 14–27.

³⁸ Bővebben lásd BOÉR Máté 2019.

³⁹ MEYER, Birgit 2012, 26.

⁴⁰ BELTING, Hans 1994, 2.

⁴¹ MEYER, Birgit 2012, 25.

És bár mindez általában (és szükségképpen) ki-
egészül diszkurzív elemekkel is,⁴² érezhető egyfajta
hangsúlyeltolódás a nem pusztán fogalmi irányába.
Azt, amit a (francia) gótika vallásos jellegű művé-
szetéről szóló munkájának már rögtön a legelején
hangsúlyoz Emile Mâle, a *didaktikus funkciójú vizu-
alitásról*, bizonyos megszorításokkal általában is ér-
vényes értékelésnek fogadhatjuk el: a középkori ka-
tolicizmusban szocializálódott ember a képet a maga
didaktikus szerepével együtt érzekelte és dolgozta
fel, és azt, amit a világról a vallásos embernek tudnia
kellett, azt mintegy a képről képre (képi ábrázolásról
képi ábrázolásra) haladó vizuális érzékelés révén is
magáévé (vagy a maga számára jelenvalóvá) tehet-
te a „*Biblia pauperum*” sajátos kvázipiktóriális kódját
olvasva.⁴³ Ennek kapcsán két dolgot érdemes hang-
súlyozni: egy efféle, képről képre haladó olvasásnak
nyilván nincs egy szükségszerű lineáris folytonossá-
ga, illetve mind a képi, mind a performatív módon
rituális kommunikációra jellemző, hogy a (példának
okáért fogalmilag) *felfogott* szintje mellett vagy akár
helyette megjelenik a *megtapasztalt* szintje is.⁴⁴

Ami ezzel szemben a protestáns szemléletmódot
illeti, ennek kapcsán érdemes mindenekelőtt ar-
ról ejteni néhány szót, amit Birgit Meyer *protestáns
torzításnak* (vagy protestáns elfogultságnak: *protes-
tant bias*) nevez. Meyer ezt a protestáns torzítást az
újabb kori vallástörténeti és valláseméleti gondol-
kodás egyfajta szemléleti és módszertani alapjaként
jellemzi; lényege, hogy az ezen felfogást érvényesítő
diskurzus magasabb fejlettségi szintet tulajdonít (úgy
intellektuális, mint morális szempontból) az olyan
vallásoknak, amelyek jelentés- és tartalomcentrikus
jellegűek, mint azoknak, amelyek nagyobb hangsúlyt
fektetnek a formai szintjére és a külsődlegesre mint
olyanra.⁴⁵

Nem nehéz megérteni, hogy miért lát összefü-
gést Meyer a protestáns gondolkodásmód és a kér-
déses módszertani elfogultság között. A protestan-
tizmusra – és ezen belül a kálvinizmusra különösen
– valóban jellemző egyrészt a textualitásközpontú
(diszkurzivitásorientált) felfogás és az absztraktum
felértékelése a tapasztalattal szemben, másrészt az,
hogy elutasítják a tárgyi vagy performatív közvetítés
lehetőségét, és ragaszkodnak ahhoz, hogy a transz-
cendenciával való kapcsolat ideális formájában
szükségképpen közvetlen.⁴⁶ Mindez tetten érhető
bizonyos értelemben abban a – protestantizmusra ál-
talában jellemző – textualizált közvetlenségigényben
is, amelyet a *sola scriptura*-elv egyéb mellett rögzít.

Persze annak elfogadása, hogy felmutatható egy
tényszerű különbség a két felfogás között, önmagá-
ban nem implicálja annak a bizonyosságát, hogy ez
a különbség jelen van és megnyilvánul a két felekezet
itt tárgyalt két képviselőjének két konkrét munkássá-
ga szintjén is. Mindenekelőtt felmerül a kérdés, hogy
a fentiek miként alkalmazhatóak *szövegcsoporthoz*
egy, az itt tárgyalthoz hasonló bináris rendszerére (egy
olyan rendszerre tehát, ahol mindkét rendszer-elem
ugyanazt a médiumot használja), minekutána a fent
felvázoltak alapján a szemléletmódok így felfogott
különbségének lényegét a médiumpreferenciák
különbözősége adja. A *Chrestomathia*-ban ugyanis
nincsenek képek, eltekintve néhány semmitmondó
nyomdai díszítménytől, amelyek a Kovásznai-köte-
tekből sem hiányoznak. Ezt a problémát mindazon-
által feloldhatónak tartom, amennyiben a kérdést
némiképpen átkeretezzük: nézetem szerint a séma al-
kalmazhatóvá válik Kovásznai és Molnár munkáira,
amennyiben a medialitás mint olyan helyett inkább
azokra a megismerésformákra koncentrálunk, ame-
lyek ezeket a mediális eszközöket hasznosítják, és egy
vizuális/performatív–textuális szembenállás helyett
egy lineáris, diszkurzív és közvetlenségelvű, illetőleg
egy szaltatorikus, élményelvű és közvetítettség-alapú
megismerésmód dichotómiáját tesszük meg az össze-
vetés alapjául.

A szaltatorikust mint terminust a neurofizioló-
gia nyelvi eszközkészletéből vettem kölcsön, ahol is
szaltatorikusnak az idegrendszeren belüli ingerület-
terjedés egy módozatát nevezik. Szaltatorikus inge-
rületvezetésről akkor beszélhetünk, ha az idegsejtek
nyúlványainak mielinshüvellyel tagoló befűződés
jelenlétének következtében, ahelyett, hogy az im-
pulzus egyenletesen végighaladna a pályán, az akciós
potenciál befűződésről befűződésre ugorva alakul ki,
ami a folyamat sebességét és hatékonyságát egyaránt
megnöveli.⁴⁷ Mind a képek, mind a chrestomathia
olvasása hasonlóképpen történik: egy közvetítettség-
alakzat révén fókuszjellegű csomópontok kerülnek
kiválasztásra és kiemelésre (a kép által rögzített mo-
zanat, illetve a szövegből kiemelt, jellemzőnek ítélt
szemelvény), a szemlélőben vagy az olvasóban pedig
úgy alakul ki egyfajta egész-kép vagy világos impresz-
zió, hogy csomópontokról csomópontokra mozdul el,
ahelyett, hogy végigfutna az ábrázolt narratíva vagy,
ha úgy tetszik, a színekdochikusan megidézett szöveg
lineáris teljességén.

Ezen eljárás révén rövidebb idő alatt nagyobb
mennyiségű anyag válik átfoghatóvá, legalább

⁴² SCHUMACHER, Jan 2013, 693.

⁴³ MÂLE, Emile é. n., VI.

⁴⁴ Ez a kettősség összevethetőnek tűnik példának okáért a gumb-
rechti jelentés-jelenlét szembenállással is; lásd GUMBRECHT,

Hans Ulrich 2010.

⁴⁵ MEYER, Birgit 2012, 10–11, 14 et passim.

⁴⁶ Uo., 25–26.

⁴⁷ PURVES, Dale és tsai (eds.) 2004, 63.

érintőlegesen (lásd a chrestomathiába bevont szerzők nagyobb száma). Bizonyos értelemben persze a csomópontok közötti részek így *homályosak* marad(hat)nak, ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy nem fogalmilag válnak ezek a köztes hányadok adottá, hanem csak az impresszió tükrén keresztüli megélés révén. Ez az ismeret feldolgozásának bizonyos értelemben egy könnyített formája, s ezzel kapcsolatban megjegyezhetjük azt is, hogy ennek a könnyítő szándéknak a chrestomathia-elv mellett érvelő katolikus tábor más analóg formáit is felkínálja: hasonló célt szolgál a tantárgyak számának a megnövelése is, a változottság mértékének fokozása érdekében.⁴⁸

A Kovásznai-féle modell ezzel szemben a protestáns paradigmába illeszkedik. A kétnyelvűsítéssel ugyan behoz egyfajta közegváltást, de gondosan odafigyel arra, hogy az eredeti textus ne eltűnjön, hanem mintegy megkettőződjön a fordítás által, és a célnyelvi szöveg a forrásnyelvvél *izomorf* legyen (*morfológiai* és *formáját* tekintve is), illetve (következésképpen) ennek a pontról-pontra biztosított grammatikai és strukturális megfelelésnek a révén, amennyire és amennyiben lehetséges, minden egységben *transzparens* maradjon. A szöveg így az olvasó számára úgy válik hozzáférhetőbbé az ekvivalens (leszűkített értelemben véve) fordításon keresztül, hogy ehhez sem a közvetlen szembesülésről, sem a teljeskörű, lineáris végigfutás lehetőségéről nem kell lemondani.

Ugyanakkor ez a módszer a szövegolvasás célját (és ezzel együtt a szövegélményt) a megértésre és magával a nyelv működésének mikéntjével való találkozásra redukálja. Olyasféleképpen, hogy a fordításszöveg mellékelése az idegen nyelvű szöveg megértésének (az ismerős nyelv révén megvalósuló) elősegítése mellett *nyelvileg* (pontosabban *nyelvtanilag*) szélsőségesen transzparens formájával és az esztétikai élmény közvetítésének tudatos feladásával azt is kijelöli (vagy legalábbis sugallja), hogy az ol-

vasó mire koncentráljon: a *nyelvi formára* és a *felfogható tartalomra* az élményszerűen megtapasztalható helyett.

Zárszó

A tizennyolcadik század vége és a tizenkilencedik század eleje kiemelt jelentőségű korszaka a magyar oktatástörténetnek, amelynek során mindkét magyar hazában sor került bizonyos kulcsfontosságú és gyökeres oktatáspolitikai, oktatásszervezési és módszertani átalakulások előkészítésére. Hozzájárulni egy aspektus (akár csak egy-egy részkérdés) tisztázásához, amely ehhez a súlyának megfelelő mértékben összetett folyamathoz kapcsolódik: ez értelemszerűen megköveteli azt az elemi módszertani igényességet, amely a kutatót ideális esetben meggátolja abban, hogy elégtelen hipotézisek mentén, reduktív óvatlansággal kezelje kutatása tárgyát.

Ennek megfelelően, fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a kérdéses periódus reformfolyamatai mögött meghúzódó motivációkról, a folyamatot alakító szereplők implicit és nyílt konfliktusairól természetesen nem gondolom, hogy maradéktalanul visszavezethetők lennének felekezeti alapon szerveződő felfogásrendszerekre és ezek összeütközéseire. A fentiek fényében ugyanakkor úgy gondolom, hogy olyan konkrét esetekben, mint az erdélyi chrestomathia-vita leírása, egy efféle perspektíva érvényesítése is szolgáltat termékeny szempontokat a vizsgálódás számára, és a lineáris-diszkurzív-közvetlen, illetve a szaltatorikus-élményelvű-közvetített szemléletmód mint értelmező keret – természetesen annyiban, amennyiben alkalmazhatóságát elfogadjuk – biztosíthat egyfajta rálátást arra, hogy a korszak (erdélyi) eseményeit hogyan befolyásolhatta egy-egy sajátos helyzetben az interiorizált vallásos normák működése és működtetése.

⁴⁸ Lásd VULKÁN Vera Tünde 2013, 29.

Kézírtos források

Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely (TBK)

– *Marcus Tullius Cicerónak az ember tisztéről és kötelességeiről a maga fiának írt három könyve* (ford. Kovásznai Sándor, 1783; kézirat, MS 256)

– *Euripidis Hippolytus. Graece et Latine* (ford. Kovásznai Sándor, 1785; kézirat, Tq-31 m, osz. n.).

– *Xenophontis de Agesilao Rege Oratio Graece et Latine* (ford. Kovásznai Sándor, 1788; kézirat, Tq-31 m, osz. n.)

Felhasznált nyomtatott kiadások

KOVÁSZNAI Sándor

1782a *Két komédia, melyek közül az egyik Plautusból, a másik Terentiusból fordítottat Magyarra*, Kaprontzai Ádám, Kolozsvár.

1782b *Marcus Tullius Cicerónak Nagyobbik Catoja, Laeliussa, Paradoxumai, és a Scipio Alma*, Kaprontzai Ádám, Kolozsvár.

1795 *Marcus Tullius Cicerónak az ember tisztéről és kötelességeiről a maga fiának írt három könyve* (s. a. r. Engel Krisztián János, Wéber Simon Péter), Pozsony.

MOLNÁR János

é. n. *Chrestomathia ex optimis linguae latinae authoribus concinnata in usum gymnasiorum, et scholarum grammaticarum per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* (összeáll., jegyz. Kovásznai Sándor), Hochmeister, Nagyszeben.

FRIML Aladár

1913 *Az 1777-iki Ratio Educationis* (ford., bev., jegyz. Friml Aladár), h. n., Kath. Középiskolai Tanáregyesület.

Irodalom

BELTING, Hans

1994 *Likeness and Presence: A History of the Image before the Era of Art* (transl. Edmund Jephcott), The University of Chicago Press, Chicago–London.

BOÉR Máté

2016 A mellékelt ábra. Egy feltételezett elméleti modell megvalósulása Kovásznai Sándor drámafordításain keresztül, in: *A szövegről a szcenikáig: Tanulmányok a dráma- és színháztörténet köréből* (szerk. Czibula Katalin – Demeter Júlia – Pintér Márta Zsuzsanna), Líceum Kiadó, Eger.

2018a „De így kell-e fordítani Cicerót?” – Kovásznai, Kazinczy és a Somnium Scipionis két magyar változata, in: *Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai* (szerk. Bíró Annamária – Egyed Emese), EME, Kolozsvár.

2018b *Scipio szóll – A Somnium Scipionis három korai magyar fordításáról, különös tekintettel Kovásznai Sándor 1782-es Cice-ro-kötetének funkciójára* (magiszteri dolgozat; kézirat).

2019 *Classis Graeca – On an 1785 Translation of Euripides from Transylvania*, in: *Theory and Practice in 17th–19th Century Theatre – Sources, Influences, Texts in Latin and in the Vernacular, Ways towards Professional Stage* (szerk. Czibula Katalin – Demeter Júlia – Pintér Márta Zsuzsanna), Líceum Kiadó, Eger.

DALLOUL Zaynab

2008 *Kovásznai Sándor, az elfeledett Janus-kommentátor* (doktori.bibl.u-szeged.hu/999/1/Zaynab_doktori.pdf), Szeged.

GUMBRECHT, Hans Ulrich

2010 *A jelenlét előállítása: Amit a jelentés nem közvetít*, Ráció Kiadó – Historia Litteraria Alapítvány, Budapest.

JUHÁSZ István

1974 *Bevezetés*, in: Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KOCZIÁNY László

1970 *Kovásznai Sándor (1730–1792)*, in: Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján* (s. a. r., bev., jegyz. Kocziány László), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KOLUMBÁN Vilmos József

2005 *Backamadarasi Kis Gergely*, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Protestáns Egyháztörténeti Tanszék, Kolozsvár.

MÂLE, Emile

é. n. *The Gothic Image: Religious Art in France of the Thirteenth Century* (transl. Dora Nussey), Westview Press, h. n.

MARÓTI Egon

1961 *Terentius Magyarországon*, in: P. Terentius Afer: *Az élődi* (ford. Maróti Egon), Akadémiai Kiadó, Budapest.

MEYER, Birgit

2012 *Mediation and the Genesis of Presence: Towards a Material Approach to Religion*, Universiteit Utrecht (<https://www.uu.nl/file/25377/download?token=bVR2qMgL>).

MÉSZÁROS István

1980 *Az 1777-i és az 1806-i Ratio Educationis tankönyvei*, *Magyar Könyvszemle*, 1980/4, 350–369.

PURVES, Dale és tsai (szerk.)

2004 *Neuroscience* (szerk. Dale Purves – George J. Augustine – David Fitzpatrick – William C. Hall – Anthony-Samuel Lamantai – James O. McNAMARA – S. Mark Williams), Sinauer Associates, Sunderland.

SCHUMACHER, Jan

2013 *Northrop Frye*, in: *Key Theological Thinkers: From Modern to Postmodern* (szerk. Staale Johannes Kristiansen – Svein Rise), Ashgate Publishing Company, h. n.

VULKÁN Vera Tünde

2013 *Mártonfi József főigazgatói és cenzori működése* (doktori disszertáció, Kolozsvár; kézirat).

**Cadrul normativ – Dimensiuni confesionale ale viziunii și metodei
la doi autori de manuale școlare din sec. al XVIII-lea**

(Rezumat)

Sfârșitul sec. al XVIII-lea este de o importanță crucială în privința evoluției învățământului maghiar. Specialiștii care pregătesc transformările politice, organizatorice, metodologice de acum, reprezintă puncte de vedere marcant diferite în anumite domenii, funcție de religia lor catolică ori protestantă. Metodologiile rivale ale lui Sándor Kovásznai, respectiv József Molnár, privind predarea limbii latine, sunt determinate de apartenența lor confesională. În cazul lui Kovásznai, acest lucru explică și unele trăsături ale traducerilor sale din latină: reprezintă auxiliare didactice pentru predarea gramaticii latine a lui Cellarius.

**The Prescribed Framework – The Denominational Aspects of Mindset and Method
in the Works of Two 18th Century Textbook Authors**

(Abstract)

The latter half of the 18th century constituted a period of special significance in the educational history of “the two Hungarian homelands.” In Transylvania, it was marked by two waves of major educational reforms and a heated debate between the Reformed Church (fiercely defending the first) and a mostly Catholic loyalist faction (backing the implementation of the second). This paper aims at exploring how and to what extent do the rival methodologies of teaching Latin proposed more or less explicitly by the aforementioned groups (or members thereof) and exemplified by the respective works of the Reformed Sándor Kovásznai and the Catholic János Molnár derive from the epistemological paradigms specific to the two denominations.

Boér Hunor

GÖRÖNGYÖK EGY KOPORSÓFEDÉLRE
BENKŐ JÓZSEF BECSÜLETE*Az út zárva van. Akik vágták, halottak. És a halottak őrzik.*

J. R. R. Tolkien

Akkor ezzel pipálva a humántudományokban elvárt kötelező angolszász idézet is.

Huszonhatodik éve dolgozom a mai munkaelyemen. A falon fényképről kacag szembe, kék köpenyében az, akivel két évtizedig mintha édesapámmal osztottam volna az íróasztalon. Egyik nagynénje a kolozsvári egyetemen tanított, másik az Erdélyi Tudományos Intézet titkárnője, nagybátyja az *Erdélyi Helikon* szerkesztője. Köpenyét ma én viselem. Mögöttem, a főraktárban a kísértetek. Sokan éltek, akár haltak is meg ezért az intézményért. Mikor nem tudom, merre keressek valamit, időnként csak úgy odaviszik egy könyvgerincre a kezem. Amíg azt szorgálom, amiért ők éltek, engem is segítenek.

A történelem hermeneutikai diszciplína. Ha valaki feltalálna egy tachionelvű gépet, és visszamehetnénk vele mondjuk a milikói térség múltidejébe, akkor jobbik esetben csak másnap és csak rabláncra kerülénk. Szót érthetnénk akár egy ott talált maggyarral? Megkérdeshetnénk valakitől ott a világ-helyzetet? De időgép sincs. Arra szorítkozhatunk mindössze, hogy ki hogyan értelmezte tovább a még régibb halottak értelmezéseit.

Mindjárt a raktár bejáratánál a polcon Benkő József-kézirat fekszik, melyet unokaöccse másolt. Benkő boltzáró kő, ő az utolsó tudósunk, aki még *uralta* az addig a Nyugat univerzális nyelvén, latinul megírtakat is. *Históriás szekrényének* álmából nőtt ki másrészt az erdélyi magyar történeti forráskiadás. Amikor a 18. század végén a Nyelvmívelő Társaság hasonló babérokat keresne, azzal szembesül, hogy az egyetlen referenciának használható szerző Erdélyben: Benkő. Mikor pedig a még nagyobb babérokat célzó Csíki székely krónikát kutatnák, Csíksomlyón annyit kér tőlük Balázs atya, hogy küldenének neki is egy példányt a *Transsilvaniából*.

Élesnyelvű atyai barátunk köszöntéséhez kollégánk új könyve kínált ötleteket. Szöveggyűjtemé-

nyében nagyon sok munka és ügyszeretet található, és gyönyörűségemre megint előtérbe hozta Nagy Géza furcsán elfeledett alakját: ő végezte ki a Székely Nemzeti Múzeum őreként a Csíki székely krónikát. A *Göröngyös útnak*¹ kitűnő címe van. Utólagosnak tűnő szellemi alapvetése, mellyel nem kívánok itt foglalkozni, szerencsére nem tűnik befolyásolni a szemléletét, és a néhány szarvashiba benne nem több, mint amennyit magunkfajta halandó el szokott követni ekkora vállalkozás során – már aki eljut odáig.

A köszöntő tanulmány egy tudománytörténeti adaléknak indult. Hogy nem az lett belőle, a határ-időközön múlt, kevésnek bizonyultam hozzá. Hogy mi lett belőle, azt sok tűnődésnek-töprengésnek ellenére sem tudom. A tárgyalt fejezet szerzőjének felelőssége persze megkerülhetetlen, de ha csak ennyiről lett volna szó, mint kezdetben tűnt, lehet, hogy inkább elkerültem volna a csörte látszatát is. A történet a következő:

*

A szöveggyűjtemény *Tudósok és szemfényvesztők* című fejezetében az első alcím: *Benkő József*. Négy oldal hosszan a szerző minden tiszteletet megadva méltatja Benkő munkásságát, és idézi-ismerteti két munkája, a *Transsilvania* és *Az Erdély országi nemes székely nemzetnek képe* székely eredetkérdéshez kapcsolódó tartalmait. Utána viszont utóbbi eredeti, latin kiadása (*Imago*) kapcsán két oldal furcsa szöveg következik, ezzel a felütéssel: „Eddig [az *Imagót* illetően], a tudományos etika tekintetében minden rendben van... A történetnek van viszont egy másik ága is.”² Nézzük hát, mi nincs rendben a tudományos erkölcs tekintetében:

„Aranka Györggyel folytatott levelezésében, 1791-ben Benkő jelzi, hogy »az originálból« lemásolta Nagy Mátyás zetelaki plébános és udvarhelyi esperes 1505-ben, a székelyek eredetéről írt munkáját,

¹ HERMANN Gusztáv Mihály – ORBÁN Zsolt 2018.

² Uo., 105–109, majd 109–111. A Hermann Gusztáv Mihály jegyezte alfejezet jegyzetapparátusa sietségről árulkodik – felületes olvasószekesztői szűrőpróbaként a 227. jegyzet szerint a *Transsilvania specialist* Szabó József előszavazta, a 235. jegyzetben név, helynév és oldalszám is hibás (*Mathie, Zetelakiensis,*

315.), a 241. jegyzetben Tonk Sándor könyve 1919-ben jelent meg, a 245. jegyzetbeli oldalszám hibásan 81–82. Az érintett munkák/kiadások: BENKŐ József 1778; Uő 1999 – utóbbi a továbbiakban az előbbi magyar nyelvű és utóbbi javított, közös kiadásából idézzük: Uő 2014 [2016]; Uő 1791 és ennek rövidített, magyar nyelvű kiadása: Uő 1806.

és kiadásán dolgozik.^[3] Erről a Nagy Mátyásról, illetve kéziratáról egyéb forrásból semmit sem tudunk ...amennyiben személye és írása egyáltalán létezett ...a székelyek Attila hunjaitól való leszármazásának híve volt. Benkő nem beszél arról: hol és miképpen talált a kéziraatra, meg egyáltalán, ki lehetett ez a titokzatos Nagy Mátyás, aki Erdély eldugott szegletében, a székely Havasaján krónikáirásra adta magát. A magyarra fordított Benkő-szöveg ekképpen szól:

„A régiek hagyományai másrészt arra tanítanak bennünket, amelyekhez hasonlókat Nagy Mátyás is leírt, hogy Attila székhelyét Valachiából a székelyek mai földjére szállította át, ...ahonnan azt a helyet mai napig *Udvarhelynek* ...nevezik ...mellette van ...*Buda vára* Attila testvéréről [így nevezve] és *Kadics-falva* ...*Kadicsa* vezér nevére.”

Nos, ebből nem derül ki, hogy a felsoroltakból mi található Nagy Mátyás munkájában (?), és mit tesz hozzá Benkő [aki 1778-ban még semmit nem tudott ezekről az *udvarhelyi hun vonatkozásokról*] ...de aligha Nagy Mátyás művének felbukkanása nyomán.”

A *Göröngyös út* a továbbiakban azt részletezi, hogy miért gyanús Nagy Mátyás állítólagos műve és személye, a már említett provenienciaproblémán túl is: a) Benkőn kívül senki sem ismerte, még az ugyancsak zetelaki születésű és ugyancsak udvarhelyi pap, művelt és tájékozott Sombori József sem, pedig ő „élénken érdeklődött a székelység korai története iránt”; b) 1508 és 1523 között Lászlai János az udvarhelyi főesperes;⁴ valamint c) korabeli, Nagy Mátyáshoz hasonló nevű diákot csak 1517-ben beiratkozót ismerünk, a bécsi egyetem anyakönyvéből („Mattheus Magnus de Ruff[!]o Montes”). Végül a következtetés:

„Ami pedig Benkő Józsefet illeti, Karácsony[!] János már a múlt századelőn azzal gyanúsította, hogy a *Csiki székely krónika* hamisításához köze lett volna, e vád alól azonban Szádeczky Lajos fölmentette. De rajta maradt a bélyeg a milkói püspökségről még 1781-ben megjelentetett művével kapcsolatban, amelybe a forráskritika szerint saját maga által hamisított oklevelek „átiratait” is beiktatta.^[5] Nagy Mátyás tekintetében bizonyos és végleges ítéletet

nem mondhatunk, de alapos a gyanú, hogy – ha személyét nem is, de senki más által nem látott – krónikáját Benkő találta ki.”

*

Krónikáját természetesen senki más nem látta, mert ilyesmiről csak a *Göröngyös út* fejezetszerzője tud. Benkő az udvarhelyi főesperes és zetelaki plébános Nagy Mátyás *Notationes de origine Siculorum* című, *csekély számú lapocskából álló, [elég] szükségesvúnak talált 1505-ös kéziratot munkájáról* [feljegyzéseiről] ír. a) Ezt viszont ismerte a hiányolt Sombori és általa maga a fejezetszerző is. A Nagy Mátyás személyét illető kérdőjelekhez: b) Lászlai főesperesi *teendőit* valakinek addig is el kellett látni, amíg ő – épp a kérdéses évek táján – a Szentföldet járta. c) Hogy egy evangelista *Mattheus* és egy tizenharmadik apostol *Matthias* nevét téveszthette-e össze 1517-ben egy anyakönyv, avagy annak közlésében, 1967-ben a Gall–Szaivert páros,⁶ nem tudok hozzászólni, de Benkő sem szorult ismereteihez külföldi egyetemi tanulmányokra.

Egy biztos: semmi rendkívüli nincs abban, ha a 16. század elején egy *főesperességi teendőket ellátó* magyar katolikus pap tud latinul, fogékony a humanista hun-történetekre, udvarhelyiként ismeretei vannak a háromszéki Rétyről (a Lazarus-térkép felvételének idejében vagyunk), és zetelakiként megragadja figyelmét a Hegyalján légvonalban még 1995-ben is 12,5 km hosszan követhető sánc (vagyis északkelet felől árokkal szegélyezett töltés) *Ördögútja*.⁷ Az *Imago* 19. oldalának *Budváras-Kadicsfalvas*, magyar fordításban való idézete ugyanis *csak ahhoz hasonlókat tartalmaz, mint amit Nagy Mátyásból* Benkő (a lényegét *kurzíváltan*) kivonatolt – *az előző, 18. oldalon*.⁸

Közelítő fordításban: „Mely tartományban és mely településen állt Attila királyi palotája? ...Timon véleményétől – *azon a moldvai vidéken* helyezkedett el, *amely kövekben és erdőkben szegény* – nem térnek el nagyon a régi székely hagyományok, és éppen azoknak a dolgoknak a nyomai, melyek alapján arra juthatunk: a szomszédos Havaselvi Oláhország területén lelhető fel Attila udvara. A Székelyföld déli részén tudniillik, a sepsiszéki Réty falu

³ Itt most nem árt megjegyezni, hogy Benkő nem ezt írja, mármint hogy a Nagy Mátyás-kézirat *kiadásán dolgozik*, hanem ahogy a 236. jegyzetben a szerző idézi is (HERMANN Gusztáv Mihály – ORBÁN Zsolt 2018, 109): *sietne küldeni a kéziratot Arankának, de még [valami] gondja van vele*. És ami nagyon lényeges, de lemaradt a 236. jegyzetből: ez utóbbit már nem *Középpajtáról, 1791-ben*, hanem egy hét évvel későbbi levélben írja Arankának, *1798-ban, Kőpecről*. Vö. BENKŐ József 1988, 317, 361.

⁴ Ez pontosítást kér: Lászlai már 1482-től telegdi főesperes, de 1500 és 1508 között szentföldi úton van valamikor. (HEGYI Géza 2016, 399; HADOBÁS Sándor 1991, 20.)

⁵ A *Göröngyös út* 247. jegyzete, vagyis a forráshivatkozás: HEGYI [Géza] 2016, 382.

⁶ Tonk Sándor, bár figyelmeztet a két keresztnév gyakori cserélődésére a forrásanyagban, egyetlen tételes, esetleges ilyen névcserét jelez, 1504-ből. (TONK Sándor 1979, 288, 289.) Könyvében a MUW rövidítés feloldása hibás. (Uo., 177.)

⁷ A töltésszakasz leírását, illetve Nagy Mátyással kezdődő kutatástörténetét lásd DÉNES István 2007, 253, 255, 260–263, 275–278.

⁸ Az *Imago* vonatkozó oldalszámát már a töltéseket és Nagy Mátyást is (tény, hogy ő is *Mátyusként*, vö. két jegyzettel feljebb) tárgyaló Kállay pontosan megadja. (KÁLLAY Ferenc 1829, 38, 41.)

Csere-domb nevű földjéről indul egy mesterséges és *Hon árkanak* (közönségesen *Homárkanak*) nevezett sánc, és keresztülfut Magyarós falu erdős vidékén (ahol *Csösz árkanak* hívják), valamint a bodzai kapu (*hágó*) melletti havasok erdőin, át magába a Havaselvi Oláhországba, melyet ma *Havasalföld*-nek mondanak, de régebben és helyesebben *Havaselföld*-nek és *Havaselv*-nek, vagyis *Havas elejének* mondták; e sánc meghosszabbításai pedig nemcsak az udvarhelyi székelyek földjén, hanem Felső-Magyarország területén is áthaladnak, amerre Tokaj van, és azon túl is; azt mondják, látszanak [domborodnak]. E sánc kapcsán egy egyházi férfiú, Nagy Mátyás udvarhelyi főesperes és zetelaki plébános *Feljegyzések a székelyek eredetéről* című, csekély számú lapocskából álló 1505-ös kéziratos munkájában – szüksézávának találtam – világosan leírja, hogy ezt a *Havaselvi Oláhországtól, Attila szállásának helyétől* húzták a havasokon át hozzánk, innen keresztül Erdélyen és Magyarországon; abból a célból, hogy e vonal és a ráhelyezett őrségőrhelyek révén biztos, biztonságos és könnyű útja nyíljon a ki- és bejárásnak a teljes, e tájon/végeken élő (hun) nép, akárcsak vezérei számára, a szükséges kereskedelmi forgalmat innen és ezután továbbra is le lehessen bonyolítani. Ezek[et írja Nagy Mátyás]; arra csábítanak, hogy azt gondoljuk, Attila szállása uralkodásának első szakaszában Havasalföldön volt, nem messze a helytől, Moldvától, ahol Timon tudós módon kereste. Ami e sánc elnevezését illeti, úgy látszik a *hon* jelentése hun, a *csöszé* pedig, ami alatt Magyarországon ma barompásztort értenek, őr volt.”⁹

És Sombori 1835-ös, a *Göröngyös út* fejezet szerzője által kétszer is újraközölt szöveghelye – kurzíválva a tartalmakat, amelyek nem találhatók meg legalább az *Imago*-ban:¹⁰

⁹ „Qua autem regione, et quo vico, Attilae regia steterit? ...A qua ejus [Timonis] opinione [in illo Moldaviae tractu, qui lapidibus silvisque caret, sitam fuisse] non longe discedunt veteres apud Siculos traditiones, ipsarumque rerum vestigia, quibus in vicinis Valachiae Transalpinæ fines, ad repertiendos aedes Attilianos ducimur. Scilicet, ad meridionales terræ Sicularum fines, a tereno pagi Réty, Sedis Sepsi, *Csere-domb* nominato, incipit fossa arte facta et *Hon árka* (vulgo *Hom árka*) adpellata, transitque per silvestrem tractum pagi Magyarós (ubi eadem fossa *Csösz árka* vocatur), et alpestres silvas aditui (*passui*) Bozzensi adjacentes, in ipsam Valachiam Transalpinam, quæ hodie *Havasalfölde* nobis, sed antiquius et rectius *Havaselfölde* et *Havas-elve*, id est *Havas eleje* audiebat; cujus quidem fossæ propagines non modo per tractum Sicularum Vdvarhelyensem, sed etiam per oras Hungariæ superioris, qua versus Tokaj et ultra itur, exstare traduntur: de hac adeoque fossa, Vir Ecclesiasticus, *Matthias Nagy*, Archidiaconus de Udvarhely et Parochus Zetelakensis, in suis *Notationibus de origine Sicularum* manuscriptis, ac mihi paucisque visis, quas a. 1505 exiguis pagellis concinnaverat, claris verbis refert, ductam eam fuisse ex *Valachia Transalpina*, a sede habitationis

„Havasal földéből, mint szállásokból, kimozdulván a’ Hunnosok, a’ régi Dáciának azon hegyes, völgyes, erdős, havasos részében, melly a’ máj Székely föld, telepedtek meg. Barmaikat, az hadba nem mehetők, és egyéb vagyonaikat szükséges őrizet alatt itten hagyták, ’s ezen szállásról hódoltatták Pannoniát. És, hogy illy *idegen járatlan* tartományokban mindenkor tévelygés nélkül a’ szükséges esetben vissza tudnának térni, a’ *Kárpát hegyével egybe lántzott nagy hegyek és bértzek alján, melly délszoknak kanyarodik*, az Oláh Országból ki ’s bójáró úttól kezdvén (hol a’ Székely föld határa vagy), *nagy árokkal melékeezett jegyes utat készítettek* Pannonia felső részeibe fel. *Melly árok* ma is, majd Tsösz, majd Hon árkanak neveztetik; és nem tsak itt a’ *Hargita déli bértzei alatt egész mértföldre látszható ma is*, hanem felső Magyar Országon is sok helyeken (Lásd Benkő Sicilia).”^{*}

A Sombori-szöveghely egy részlet, idézett dolgozatának első jegyzetéből. A jegyzet Benkő 1791-es nézeteit kivonatolja, a *székely* népnévről, a [kolozsvári Johannes Hertel 16. század végi] *székely<székhelyi* etimológiájára (grammatikai érv), valamint a *székelyföldi töltésvonulatok* Nagy Mátyás problematizálta tárgyi valóságára és háromszéki nevük értelmezésére (históriai érv) alapozva. Sombori világosan lehatárolja Benkőt, szó sincs róla, hogy azt a látszatot akarná kelteni, mintha maga ismerné a vonatkozó elméleteket, vagy mintha bármi az ismertettekből az ő személyes tudományos kontribúciója volna. A töltésekre vonatkozó részt leszámítva, a részlet is az *Imago* részleges, 1806-os magyar kiadásából származik.¹¹ A furcsa az, hogy a sáncra („árookra”) vonatkozó részhez viszont nem hivatkozza le elsődleges forrásnak Nagy Mátyás kéziratát, mint az *Imago* tette 1791-ben.

Attilae, per alpes ad nos, hinc per Transilvaniam et Hungariam; hunc in finem, ut linea ista et adpositis vigiliis, tutus, certus ac expeditus meatus et remeatus ad universam gentem (Hunnorum) *illis in oris habitantem, veluti viae ducibus, pateret, commerciumque hinc et inde necessarium procederet.* Haec ille; quibus vocatur, ut credamus, habitationem Attilae primo regni sui tempore fuisse in Transalpina, non longe a loco, quem Timon erudite in Moldavia quaeritabat. Ad nomen fossæ hujus quod attinet; *Hon*, Hunnum (§. II. not. 3. a.), *Csösz* vero, quod hodie custodem pecoris in Hungaria valet, vigiles publicos denotasse videntur.” (Vö. TIMON, Samuel 1733, Lib. III. Cap. V.)

¹⁰ SOMBORI József [1819] 1835, 5–6; vö. HERMANN Gusztáv Mihály 2006, 83. és HERMANN Gusztáv Mihály – ORBÁN Zsolt 2018, 173–174. (a 2006-os újraközölés szándéka szerinti betűhív alakra gondolva és kiegészítve Sombori forráshivatkozásával); a *kurzíváltak* kivételével azonosított forrását lásd BENKŐ József 1806, 16, 23–25; Uő 1791, 17–19.

¹¹ BENKŐ József 1806, 16, 23–24. A jegyzet további részleteinek tartalmát lásd Uo., 18, 25. A *székely<székhelyi*-etimológia Hertel-provenienciát lásd Uő 1778, 396.

Lehetőségek:

1. Sombori csak a rövidített magyar kiadást használta, és a többlet az saját tapasztalata a zetelaki töltésekről. De akkor miért nem írja oda, hogy ez saját személyi hozzájárulás?

2. Az *Imago* eredeti latin kiadását is használta a fordítás mellett, és ami még így is többlet (a kurziváltan idézettek), csak az saját tapasztalat a töltésekről. De akkor miért nem jelzi a Nagy Mátyás-hivatkozást, holott büszke lehetne a zetelaki tudós és udvarhelyi pap elődre?

3. Somborihoz egy Benkő-szöveg vázlat került („Siculia”, pl. Az *Imago* egy előmunkálata), amelybe még nem voltak berakva a hivatkozások, vagy a *Notationes* egy másolata, de nem volt megállapítható róla, hogy az a Nagy Mátyás-kézirat másolata, így a Benkőének hitte.

Stb.

Egy biztos: a keresett, Benkő (és közvetve vagy közvetlenül Sombori) által (is) kivonatolt, az erdélyi antikvitás (és késő avar kor) némely fennmaradt makroobjektumait ismertető (hiteles vagy *mit/miért is hamisított?*) forrásszöveg *nem volt fiktív*. Mert akkor, hét évvel „kivonatának” közzététele és Aranka első tájékoztatása után, Benkő már az 1798-as látogatás másnapján utánaküldhette volna postán Arankának a terjeszteni óhajtott, *pár óra munkával (újra)hamisítható* párlapocskás „másolatot”. Nem találta (két-szer költözött közben, kölcsön kérték, lappangott?), és nem tudta újramásoltatni Udvarhelyen. Bizonyára megtette évégett, amit tehetett: egy másik ígért kéziratot meg is küldött pótlólagosan Vásárhelyre.¹²

*

„De rajta maradt a bélyeg a milkói püspökségről még 1781-ben megjelentetett művével kapcsolatban, amelybe a forráskritika szerint saját maga által hamisított oklevelek „átiratait” is beiktatta.”¹³ Újra beidézve a *Göröngyös út* Benkő elleni végső érvét, az olvasószerkesztő göröngyös útja következik. A 2018-as állítás egy két évvel korábbi munkára hivatkozik:¹⁴

„A szakirodalomban időről időre felbukkan az a nézet, miszerint Székelyföld egy része a középkor folyamán hosszabb-rövidebb ideig a milkói (eredetileg: kun) püspökség joghatósága alá tartozott volna. Ezen álláspont „bizonyítására” általában két

oklevelet szokás idézni: Lőrinc milkói püspök 1096. évi (!) rendeletét... továbbá Teodorik kun püspök 1227–1228 táján írt levelét... A tudományos forráskritika azonban már az 1900-as évek első felében kimutatta, hogy a két dokumentum anakronisztikus hamisítvány, amelynek koholása nagy valószínűséggel első közlétevéjük, Benkő József számlájára írható.” A szerző ismert, 1997-es kézikönyvre és egy 1936-os füzetkére hivatkozik.¹⁵

Valóban, Jakó Zsigmond így tárgyalja a két említett „oklevelet” 1997-ben: „Hamisítvány a 16. század elejéről, esetleg a 18. század végéről. Ez utóbbi esetben a hamisítással leginkább Benkő József gyanúsítható, aki az állítólag a sepsi dékánuság 15. századi (?) jegyzőkönyvéből a medgyesi Johann Rhener által 1594-ben készített másolatból 1781-ben először kiadta e szöveget. Kritikája: Karácsonyi: Jegyzék 8–9. – Makkai: Milkó 6–9.” Valamint: „Hamisítvány, feltehetően a 18. századból. A szöveget 1781-ben közlétevé Benkő József azt állította, hogy a brassói Joseph Teutsch (1702–1770) iratai között akadt rá. Hihetőbb azonban, hogy maga hamisította. Kritikája: Makkai: Milkó 6–8.”¹⁶

Ide iktassuk be egy másik, a Jakóét időben kevéssel megelőző kézikönyv vonatkozó megjegyzéseit. Györffy György 1992-ben ezt írja kommentárként „az 1096-os oklevélhez”: [Tévesen datált, illetve hamisítvány, mert] *a milkói püspökséget 1228-ban alapították*. [= Szabó Károly 1872-es, Karácsonyi János 1902-es, Alexandru Bunea 1912-es és Makkai László 1936-os indoklása.] *Más vélemény: Makkai szerint első kiadója, Benkő hamisította*.¹⁷

Makkai László következik: „[Benkő az] elmélete bizonyítására nem talált elég adatot, gyártott ő maga. Valószínűleg ő maga hamisította azt a könyvében hiányos forrásmegnevezéssel először közölt [1096-os] oklevelet... Ugyancsak az ő koholmánya [az 1228-as] ...Benkő ezzel a hamisítványával akarta meggyőzni a kételkedőket... Bár igen sok hiteles adatot is összegyűjtött és felhasznált, gyökerében hamis felfogása miatt ezeket is helytelenül állította be... Ez okozta aztán a későbbi túlzott kritikát művével szemben: számos legalábbis formailag hiteles (bár néhol tagadhatatlanul általa megtoldott) oklevelet, csak azért, mert ő közölte, a tudomány nem mert

¹² A Nagy Mátyás-kézirat irodalmát lásd: JANCsó Elemér 1955, 249–250, 259; BENKő József 1988, 313, 317, 359–361, 444. (26. jegyzet); BIRó Annamária 2010, 10. és Uő 2011, 226–228, 229. (694. jegyzet). A forrásgyűjtő és forráskiadást álmódó Benkő nehézségeiről lásd pl.: BENKő József 1988, 294, 303, 311–312.

¹³ HERMANN Gusztáv Mihály – ORBÁN Zsolt 2018, 111.

¹⁴ HEGYI Géza 2016, [380–]382. (Itt és a továbbiakban idézetek és apparátus az alapszöveghez gondozva.)

¹⁵ Uo., 382: „MAKKAI László 1936, 6, 8–9. Vö. még EO I. [JAKó Zsigmond 1997] 7. és 148. sz.”

¹⁶ JAKó Zsigmond 1997, 124–125, 168.

¹⁷ GYÖRFFY György 1992, 436. (a szűkszavú latin eredetit mellőzve). Györffy véleményére Hegyi Géza levélben figyelmeztetett, ezt külön is köszönöm. A két hivatkozott, a továbbiakban tételesen nem tárgyalat bírálatot lásd BUNEA, Augustin 1912; SZABó Károly 1872.

felhasználni. Műkedvelői buzgalma tévútra vezette... *Iorga* már ...tudott tárgyilagosan ítélni a dolgokról... bár a Benkő-féle hamisítványokkal szemben ő sem foglalt állást... A kutatásnak egészen új utat adott és a hamis okleveleket végre kielejtezte a forrásanyagból a századeleji oklevélkritika. ...*Karácsonyi János* vonta kétségbe Benkő két hamisítványának eredetiségét ...*Auner Károly* ... (1908) hangsúlyozta, hogy az 1096-i oklevél 16. századi hamisítvány, majd néhány év múlva [az 1228-assal] együtt Benkő vagy Kemény József hamisítványának jelentette ki. [Makkai további véleménye: a többi milkói oklevél is] ...valószínűleg Benkő hamisítványa, mert forrásait, melyekből közölte őket, nem lehet megállapítani. Általában azok az oklevelek, amelyek a milkói püspöknek a székelyek fölött gyakorolt fennhatóságáról szólnak... szintén Benkő koholmányai lesznek, így két sokat vitatott oklevél is [az 1096-os és az 1228-as] ...Mindkettőt Benkő közölte először, hiányos forrásmegnevezéssel ...sokan hitelt adtak nekik, míg végül Bunea [1912, 181–184.] ...és *Karácsonyi János* [1902, 9. és 1905, 21.] ...be nem bizonyították hamis voltukat.”¹⁸

Mivel a szövegből nem eldönthető, hogy eszerint Karácsonyi csak az oklevelek hamis voltát állította-e, vagy azt is, hogy Benkő a hamisítójuk, nézzük előbb, mit írt „néhány év múlva”, 1912-ben Karl Auner: „Egy Benkő által közölt és sokat vitatott oklevél valóban már 1096-ban említ egy milkói Laurentius püspököt. De ma már tudjuk, *Benkő és Kemény gróf sok oklevelet készített* annak bizonyítására, hogy a székelyek hun eredetűek, és Etelközben népességfolytonosságuk van.”¹⁹ Auner (közvetettnek tűnő) forrása itt egyértelműen Karácsonyi 1905-ös megfogalmazása, de három összekevert szakaszból, és a második valóban a milkói oklevelek hamisságáról beszél, a harmadik viszont arról, hogy az említett szerzők a székely várakra vonatkozó okleveleket hamisítottak:

„A székelyekre vonatkozó oklevelek közt meg éppen *sok van hamis*.

...Ezek közül először is hamisak azon levelek, amelyek a székelyeket a milkai (milkovi) püspökség híveiként tüntetik fel... [1450-től Brassóban püspökséget próbáltak alapítani, ezért] a 15. század második felében és a 16. század elején hamis okleveleket gyártottak. Ezekhez tartozik azon, 1096-ra tett, de a 16. század elején szokásos latinsággal írt levél... továbbá azon 1228 tájára tett levél...

A hamis oklevelek második fajtáját a székely várakat emlegető koholmányok teszik. Ezek a 18. század második és a 19. század első felében *készültek Benkő József és gróf Kemény József keze által*. Ilyenek a kézdiszentléleki várról szóló, 1251-i és 1271-i... továbbá az 1301-inék írt...”²⁰

Karácsonyi székfoglalójában azonban semmiféle érvelés vagy hivatkozás nem található a harmadik szakasz állításaihoz. Annyit kereshetünk vissza, hogy mit írt ugyanerről pár évvel korábban. De 1902-es hamisoklevél-jegyzékében az „1096-os” azért hamis, mert a „a milkovi (kun) püspökség csak 1227-ben keletkezett. A kézdi, orbai és szepsi székelyek, a kikhez e levél szólna, nem is tartoztak a milkovi püspökséghez.”²¹ Benkőről nem esik szó. Az „1228-as” nem is szerepel a jegyzékben, ahogy „az 1301-es” sem, „az 1251-es” és „az 1271-es” „szentléleki váras” oklevelek hamisságát illetően pedig Tagányi 1893-as *Urkundenbuch*-bírálatára hivatkozik, ám abban Tagányi csak Kemény József hamisításairól írt.²² Itt a vége.

*

Száztizenhat éves vád vagy *száztizenhat éves barna kislány?* Szegény Benkő. Tehát:

x hamisítónak állít egy 200 éve halott szerencsétlen, de nagyon nagy tudóst, mert

y annak állította, mert ő meg ezt (ahogy *v* és *w* is)

z állítására alapozza, aki zavarosan

q megállapítására hivatkozik, illetve arra, hogy ehhez a véleményhez *p* is csatlakozott.

Amennyiben egy ennyire erős állítás hangzik el, akkor az olvasószerkesztő persze gyanút fog, de mindenekelőtt azt a választ kapja, hogy *z*, *v*, *w*, *q* nagy tekintélyek. Ez az érvelés persze sántít: ha nemcsak nagy tekintélyek lennének, de komolyan is vennék magukat, akkor mindenki közvetlenül *q*-ra hivatkozna, *q* érveire vagy *q* forrásaira.

Ha az olvasószerkesztőt nem sikerül meggyőzni, akkor ki is derül, hogy:

q nem is állított ilyesmit, illetve valami mást állított *r*-re hivatkozva, amelyet viszont *r* nem állított

p valójában *q* magyar szövegét nem értette eléggé, lehet hogy egy eddig még nem azonosított *p1* közvetítésével (*p* nem magyarajkú, és az esetleges *p1* sem valószínű, hogy az lehetne)

z ezzel szemben jól tud magyarul, tehát vagy nagyon figyelmetlen volt, vagy valójában nem is *q*, hanem *p* (és *p1*?) alapján ítélt

¹⁸ MAKKAI László 1936, 6, 8–9. és 56. (48. jegyzet).

¹⁹ Eredetiben: „Un document publicat de Benkő și mult comentat, aminteste într’adevăr un episcop Laurentius de Milcov deja în anul 1096. Dar astăzi se știe, că *Benkő și contele Kemény au făurit o mulțime de documente spre a susține teza lor despre originea hunică a Secuilor și continuitatea lor în vechiul Ateluz.*”

(AUNER, Carol 1912, 542, a Benkő-t illető vád szöveghelye általam kurziváltan.)

²⁰ KARÁCSONYI János 1905, 228–229. (az Auner-féle vád forrásának tekinthető szöveghely általam kurziváltan).

²¹ KARÁCSONYI János 1902, 8–9.

²² Uo., 18–19, 26–27; TAGÁNYI Károly 1893, 54–55.

v óvatos/figyelmesebb volt, ő csak annyit írt, hogy egy szöveg hamisítvány, és – elszigetelt véleményként – *z* ezt kinek tulajdonítja

w viszont valamiért kritikátlanul átvette *q* és *z* vádjait

y hitt *w* tudósi nagyságában, és nem ellenőrizte le az állítást

x viszont eleve ugyanezt próbálta kimutatni, ezért egyszerűen lehivatkozta a legfrissebb (és nagy összegzésnek szánt munkából) őt megerősítő állítást.

A fenti, személytelenné csupaszított sémából már jól látszik, hogy ez az adatellenőrzés egy *rendszerhiba* csaknem kimerítő fenomenológiai esettanulmánya.

Persze, az eset/jelenség megközelíthető tudományelméleti irányból, és az valóban a tudományos erkölcs kérdéseire vezethet. Az episztemológiai kérdés ugyanis az, hogy mit fogadhatunk el tudományos állításnak. Bevallottan popperiánus vagyok: ami nincs kitéve egy cáfolat *lehetőségének* sem, az tudományos állítás nem lehet. Ha azt állítom, hogy Benkő soha egyetlen oklevelet sem hamisított, az lehet *nem igaz* állítás, de *tudományos* állítás, mert egyetlen megtalált ellenpélda is megcáfolja. Ha viszont egyetlen esetet sem bizonyítva, azt állítom, hogy hamisító volt, azt hiába cáfolják *n* esetre, mert mindig mondhatom, hogy egy további esetben *hihetőleg* igen. De akkor ez nem tudomány, hanem *hit* kérdése.

És van egy jogi vonatkozás is: az okirathamisítás súlyos büntetőjogi tényállás, ilyen állítást tenni büntetőjogi feljelentés súlyú: ha nem tudom bizonyítani, akkor büntetőjogi értelemben is rágalmozó vagyok. Ha egy halottal szemben teszem, az csak tovább súlyosbítja az esetet.

*

Elképzelhető persze egy tudásszociológiai közelítés is, és akkor meg emberi tényezők tárulnak fel, de főleg a tudományos *kánon* természete: milyen csoport- vagy intézményi érdek/dinamika, konjunktúra/elvárás stb. alapján fogadunk el irányadónak/tekintélynek egy ismeretet/alkotót. Tágabban: hogy működik a hagyomány, hogyan kerülhet valami ennek hosszabb-rövidebb távon *fősodrába* (kvázi *uralmi* helyzetbe), hogyan maradhat ott.

A Benkőt illető 116 esztendőnyi, ismertett hamisításvád végső érve mindig a csupa nagybetűs,

századfordulós *forráskritika*, amely ez esetben Karácsonyi János személyére redukálódik, akit itt kontroproduktív lenne munkásságában támadni,²³ de azért felelősebb volna mérlegre tenni, pontosan mivel is járult hozzá a tudományos vizsgálatához *ebben* a témában: összesen öt oklevelet „forráskritizált”, ebből egy esetében egyszerűen Tagányi írását hivatkozta, egy másik esetben ugyanezt logikailag terjeszti ki (ha a másik szentléleki váras okirat hamis, akkor ez is az kell, hogy legyen), a harmadik és negyedik eset nem jelenik meg jegyzékében, ahol érvel(ne) is a hamisságuk mellett, az ötödik esetben *szepsi* székeket és circulus vitiosus érveket kapunk (egy püspökség régibb voltát igazoló okirat azért hamis, mert csak később adhattak ki ott ilyent, ha később alakult; valamint azért nem bizonyíthatja *orbai* székegyek milkói alárendeltségét egy okirat, mert *sohasem voltak* milkói alárendeltek).

A későbbi tudós történész, a kolozsvári születésű Makkai László 1936-ban, 22 évesen jelentette meg idézett munkáját, és egyedül ez lehet mentsége annak minősíthetetlen személyeskedésére. A dolgozat magánkiadványként, Debrecenben jelent meg, ahol édesapja, Makkai Sándor korábbi erdélyi püspök „friss mártírként” ekkor kapott egyetemi tanszéket. Makkai már Budapesten a három évvel fiatalabb, szucsági születésű Györffy Györggyel egy helyen folytat tanulmányokat, utóbb mindketten a Teleki Pál Tudományos Intézet intézményei (az Erdélyi Tudományos Intézet, illetve a Történettudományi Intézet), majd az MTA Történettudományi Intézete munkatársai, akárcsak korábbi tanáruk, Mályusz Elemér.²⁴ Érthető, ha Györffy felveszi okmánytárába Makkai különvéleményét is a bírálata mellé.

A „hamisító Benkő” tétel *kanonizálása* azonban nem az ő, hanem a Jakó Zsigmond felelőssége. A „két milkói” *jelenlegi historiográfiai fejezetét* Jakó nyitotta, 1997-ben, azzal az *egyértelműen tárgyi tévedés* szövegkörnyezetű állítással, miszerint Benkő az „1096-ost” „Rhener 1594-ben másolt” szövegéből adta ki (diplomatikai érv a hamisságára),²⁵ illetve azzal a *durván elfogult, minden bizonyítékot nélkülöző inszinuációval*, miszerint Benkő *hazudik*, amikor az „1228-as” forrásaként Teutsch iratait adja meg. Ezt csak súlyosbítja azzal, hogy épp egy két világháború

²³ *Forrásgyakorlatát* illetően lásd TAGÁNYI Károly 1893a. A korai székegy történelemben való *szakértelmét* (?) illetően lásd ebből írt akadémiai székfoglalóját (KARÁCSONYI János 1905), főleg a 270–282. oldalt.

²⁴ Vö.: Makkai László a kolozsvári (román) Ferdinánd Egyetem 1935-ös végzőseként, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen tanult tovább, itt avatták 1937-ben művészettörténetből bölcsészdoktorrá. (CSOHÁNY János 2015, 103–104.)

²⁵ Valójában egyértelműen: „Exemplo litterarum, ex quo hae de-

sumtae sunt, sequentia legebantur subjuncta: *Ego Joannes Rhener de Medgies, Reverend. P. Do[mi]ni Thomae Decani Brassouiensis & Plebani Scriba, praesentem paginam mancipate abundantem transumpsi e libro Decan. de Seepusi. 1408. Item: Ego verò 1594.*” (BENKŐ József 1781, I. 57.) „Rhener másoló bejegyzését” 1594-re datálni ráadásul azt is jelenti, hogy a hamisítót/közlőt tudatlansággal is megvádolom – míg 1408-ban valóban Tamás a brassói pap.

közti *zsengének* a román tudományosság közvetítésével, egy *alig értékelhető századfordulós hozzájárulásra* és az utóbbi *keltette zavarra* alapozott vádját emelné be érvként a kánonba, ellenőrzés nélkül. Ráadásul a kánon aktuális alakulására sem figyelve: Mályusz Elemérnek a Kemény József hamisításait tárgyaló, *Benkőt tisztázó* posztumusz írása már 1993-ban, egy évvel Györffy okmánytára után, *négy évvel Jakóé előtt* megjelent.²⁶

*

Akkor hát mégis, és még egyszer az erkölcsig, a két „milkói oklevélről”:

a) „Az 1228-as” az egy pársoros töredék, összesen 69 szó, valamint a *Litterae Theodorici Episcopi ad Decanos Zekelios* cím. Nem elég, úgy látszik, elégszer elismételni: Benkő azt írja, hogy a brassói Joseph Teutsch-kéziratokból másolta ki.²⁷ Nagyon hal-
 kan kérdezem: átnézte tételesen, célzottan keresve, a brassói Fekete templom gyűjtőlevéltárában a fennmaradt Teutsch-gyűjteményt (minden latin szöveget) valaki magyar kutató?

b) „Az 1096-os” oklevél forrását Benkő nem adta meg. Nagy fantáziát mindazonáltal nem kér, merre kereshető. Jakó Zsigmond a Gróf Kemény József- és a Benkő József-hagyaték olyan szintű ismerője volt, hogy Mályusz Elemérrel írásképpükről levelezett, annak alapján leplezték le hamisítványt.²⁸ A *Milkoviát* valamiért mégsem olvasta figyelmesen. Pedig tudjuk, hogy a milkói dolgok esetében szász érdekeltségű egyháztörténeti tárgyról van szó, és más műveihez hasonlóan, Benkő a *Milkoviát* is historiográfiai fejezettel, felhasznált forrásaival kezdi. A legelső tárgyaló szerző a szász egyháztörténet-író Georg Haner. Egyben az egyetlen, akiről Benkő ilyesmit ír:

„Amíg Segesváron tartózkodtam, láttam továbbá és teljes egészében olvastam is valami a maga kezével írt gyűjteményét, amely nem kevés ehhez a tárgyhoz kapcsolódó bizonyítékot/oklevelet tartalmazott; de akkor nem nagyon foglalkoztatott ez a dolog, csak azt a nagyon keveset írtam ki a magam használatára – ezt most már felettébb bánom –, ami a mi széke-
 lyeinkre vonatkozott.”²⁹ Miről értekezik oldalakon át „az 1096-os” kapcsán, mindjárt a közlése után Benkő, mi a legfontosabb számára benne? Bizony a széke-
 lyek társadalmi tagolódását tükröző, fellelni vélt régi adatok.

Benkő azt írja a nagyrészt már 1775-ben befejezett, 1777-ben előszavazott *Transsilvania generalis*-ban, hogy a milkói püspökségre vonatkozó, sok utánajárással megszerzett, lappangó és kevésbé ismert iratokat a *Transsilvania specialis*-ban, a gyulafehérvári püspökségnél fogja közölni. Itt csak két 16. századnak datált oklevelet találunk, de tudjuk, hogy a *Transsilvania specialis* már nyomdába adott kéziratát Benkő visszakérte, és a milkói vagy annak vélt források zöme a párhuzamosan írt, az előbbi munka egyházföldrajzi kiegészítésének szánt *Milkoviában* jelent meg. Illetve: a *Transsilvania generalis*-beli ígéret érthető úgy is, hogy a *Transsilvania specialis*-ban Benkő eleve csak az elpusztult milkói püspökség *er-
 délyi jogutódlását* kívánja tárgyalni.³⁰

Georg Haner már 1701-ben elhagyta Segesvárt, nem is tért oda vissza, utolsó éveiben (1736–1740) Berethalmon élt, mint szász lutheránus püspök. Fia, Georg Jeremias Haner sohase élt Segesváron, 1759-től 1777. március 9-i haláláig viszont ugyan-
 csak püspök volt Berethalmon, és apja ráhagyott gyűjteményét is ő adta be ide, a szász püspöki le-
 véltárba. Benkő 1764-ben, 24 évesen tartózkodott huzamosabban Segesváron, a német nyelv tanulása céljából. Később pedig, 1791. március 15-én azt írja Aranka Györgynek, hogy – az ifjabb Hanernek – a püspökségre hagyott sok kötetes gyűjteményeiből néhány kötetnek maga is hasznát vette, „titkoson házamhoz kerítvén Berethalomból”.³¹ Berethalom 30 km Segesvártól. Benkő segesvári kapcsolatáról annyit tudunk, hogy a segesvári Jakob Bayer 1770–1772-ben rektora a segesvári gimnáziumnak, majd 1777-ig mirkvásári, 1777–1818-ban kacai lel-
 kész, és még 1779-ben is jóakaró uramnak és leg-
 tiszteltetreméltóbb barátomnak szólítja középpajtai levelezőtársát.³²

A korábbi kérdést alkalmazva: átnézte tételesen, célzottan „az 1096-ost” keresve, a szebeni álla-
 mi levéltár Berethalomból odakerült és fennmaradt Haner-gyűjteményét (minden latin szöveget) valaki magyar kutató?

c) Mert ha nem is kerülnének elő Brassóból és Nagyszebenből Benkő forrásai (bár az se azt bizo-
 nyítaná, hogy ő hamisította volna őket), addig *jó-
 hiszeműen* hogy lehet az ellene mint hamisító elleni vádat egyáltalán megfogalmazni? Esetleg mégis, be

²⁶ BENKŐ József 1781, I. 57, 116; JAKÓ Zsigmond 1997, 124–125, 168; MÁLYUSZ Elemér 1993, 193.

²⁷ BENKŐ József 1781, I. 116.

²⁸ MÁLYUSZ Elemér 1993, 193.

²⁹ „Vidi quoque & legi omnino, Schaesburgi dum agerem, quamdam ejus Collectionem sua manu factam, quae non pauca hujus argumenti instrumenta complectebatur; sed tunc, parum ego in hanc rem intentus, quod jam vehementer doleo, paucissima

tantum, quae ad Siculos nostros pertinebant, propriis usibus descripi.” (BENKŐ József 1781, I. 9–10.)

³⁰ BENKŐ József 1778, I. *Pref. ad Lect.* [6]; II. 141; Szabó József, in BENKŐ József 2016, 29, 31, 423–424.

³¹ BENKŐ József 1988, 316.

³² BENKŐ József 1778, II. 317; ARZ, Gustav 1991, Uő 1994; BENKŐ József 1988, 76.

lehetne ismerni azt is, hogy bocsánat, ebben tévedtünk? Középjárat az a sár még a szál virágot sem várja, csak a halottjához hasonló szakmai tisztességet, annak irányába is. Talán beállhatnánk, így együtt, mint szakma, a tükör elé, hogy megbékélhessünk magunkkal és a halottainkkal.

Addig az út zárva van.

Köszönetnyilvánítás

Itt szeretném megköszönni marosvásárhelyi szervezők felkérését egy Pál-Antal Sándort 80. születésnapja alkalmából köszöntő tanulmányt írni, valamint Biró Annamária, Boér Máté, Hegyi Géza, Kása Csaba, Daniel Popescu, Simon Zsolt, Thomas Şindilariu, Szegedi Nóra és munkatársaik segítségét a latin szövegekben, kéziratok forrás ellenőrzésében, nehezebben elérhető szakirodalom beszerzésében, a velük folytatott levelezés és beszélgetések, megvilágosító gondolatok megannyi ajándékát.

Boér Hunor – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520045; boerhunor@freemail.hu

Irodalom

- ARZ, Gustav
 1991 Series Pastorum III., *Siebenbürgische Familienforschung*, 8 (1991).
 1994 Series Pastorum IX., *Siebenbürgische Familienforschung*, 11 (1994).
- AUNER, Carol
 1912 Episcopia Milcoviei, *Revista Catolică*, Bukarest, 540–551.
- BENKŐ József
 1778 *Transsilvania. sive Magnus Transsilvaniae Principatus [Transsilvania generalis]*, Bécs.
 1781 *Milkovia, sive antiqui Episcopatus Milkoviensis*, Bécs.
 1791 *Imago inclytae in Transylvania nationis siculicae historico-politica*, Nagyszeben és Kolozsvár.
 1806 *Az Erdély országi nemes székely nemzetnek képe*, Kolozsvár.
 1988 *Benkő József levelezése* (közszét. Szabó György – Tarnai Andor), MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest.
 2016 *Erdély*, Székely Nemzeti Múzeum – Tortoma, Sepsiszentgyörgy–Barót.
- BIRÓ Annamária
 2010 *Aranka György gyűjteménye II. Aranka György Erdély-története* (s. a. r. Biró Annamária; ETF 264.), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
 2011 *Nemzetek Erdélyben – August Ludwig Schlözer és Aranka György vitája* (ETF 272.), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- BUNEA, Augustin
 1912 *Încercare de istoria Românilor*, Bukarest.
- CSOHÁNY János
 2015 Száz éve született Makkai László, *Egyháztörténeti Szemle*, 2015, 103–106.
- DÉNES István
 2007 Székelyföldi töltésvonulatok 3., *Acta Siculica* 2007, 253–285.
- GYÖRFFY György
 1992 *Diplomata Hungariae antiquissima I. (1000–1131)*, Akadémiai, Budapest.
- HADOBÁS Sándor
 1991 Lászlai (Lazói) János utazásai a Szentföldre, *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 10., 19–21.
- HEGYI Géza
 2016 Egyházszervezet és egyházi élet, in: *Székelyföld története*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, I., 370–399.
- HERMANN Gusztáv Mihály
 2006 Az erdélyi felvilágosodás elfelejtett alakja: Zsombori József, *Areopolisz*, V (2005), 74–86.
- HERMANN Gusztáv Mihály – ORBÁN Zsolt
 2018 *Csillagösvény és göröngyös út – Mítosz és történelem a székelység tudatában*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- JAKÓ Zsigmond
 1997 *Erdélyi Okmánytár I. (1023–1300)*, Akadémiai, Budapest.
- JANCSÓ Elemér
 1955 *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, Akadémiai, Bukarest.
- KARÁCSONYI János
 1902 *A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*, MTA, Budapest.
 1905 A székelyek eredete és Erdélybe való telepedése (székfoglaló értekezése rendes tagként), *Értekezések a történeti tudományok köréből*, XX/3, 209–282, MTA, Budapest.
- KÁLLAY Ferenc
 1829 *Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben*, Nagyenyed.

- MAKKAI László
1936 *A milkói (kún) püspökség és népei* (magánkiadás), Debrecen.
- MÁLYUSZ Elemér
1993 Kemény József „könyvhamisításai” (posztumusz, közzét. Soós István), *Magyar Könyvszemle*, 1993, 192–197.
- SOMBORI József
1835 A hajdani nemes székely nemzet áldozó poharáról [1819], *Tudományos Gyűjtemény*, 1835/III, 3–18.
- SZABÓ Károly
1872 *Székely Oklevéltár I. (1211–1519)*, Kolozsvár.
- TAGÁNYI Károly
1893 Urkundenbuch... (könyvismertetés), *Századok*, 1893, 41–57.
1893a Egy hamisítvány, *Századok*, 1893, 512–514.
- TIMON, Samuel
1733 *Imago antiquae Hungariae*, Kassa.
- TONK Sándor
1979 Erdélyiek egyetemjárása a középkorban, *Kriterion*, Bukarest.

Onoarea lui József Benkő (1740-1814)

(Rezumat)

József Benkő este cel mai mare savant din Transilvania din ultima treime a secolului al XVIII-lea și ultimul erudit transilvănean care stăpânea încă pe deplin literatura de specialitate premergătoare, scrisă aproape exclusiv în latină. Acuzația de a fi falsificat el în persoană unele documente istorice publicate de el prima dată, a apărut abia la începutul secolului al XX-lea. Atunci, un istoriograf-„celebritate” i-a atribuit anumite falsuri, citându-l pe cel mai însemnat savant arhivist al vremii, care însă la locul citat nici nu pomeniște de Benkő. În perioada interbelică, acuzația fără nici un temei verificat este preluată într-o lucrare imatură, de tinerețe, a unui istoriograf într-adevăr bine cunoscut în activitatea sa – de mai târziu. Făcând trimitere la această ediție de autor la 22 de ani, diplomatul cel mai apreciat, privind istoria medievală a Transilvaniei, discută deja unul dintre falsuri, la sfârșitul de mileniu, cu o datare flagrant greșită a „copierii” sale, respectiv insinuând în cazul altui fals că Benkő minte când își precizează clar sursa. În tot acest timp, nimeni nu a încercat să verifice arhivele Joseph Teutsch și Georg Haner, cercetabile și azi la Brașov și Sibiu, de unde Benkő, declarat sau dând indicii destul de unechivoce, a publicat documentele. În prezent, s-a ajuns la situația în care discipolii istoriografilor implicați se simt obligați să se afilieze la acuzații, reluându-le „ex cathedra”, ba chiar lărgindu-le uneori, fără a deschide măcar cărțile la paginile de unde cred că citează, opunând o rezistență palpabilă la reevaluarea acestui caz destul de sinistru din domeniul istoriei științei.

The Honour of József Benkő (1740–1814)

(Abstract)

József Benkő is the greatest Transylvanian savant from the last third of the 18th century, as well as the last one with an integral command of the specialized literature available at that point, a body of texts written almost exclusively in Latin. He came to be accused of falsifying a number of documents first published in one of his works at the beginning of the 20th century; the accusation came from a “celebrity” historian, who made reference to the most prominent Hungarian expert archivist of the period of question. The locus he referred to, however, does not so much as mention Benkő. Between the two world wars an author of 22 (who much later became a notable historian) gives undue credit to this accusation, repeating it without verifying its accuracy in an early, immature 1936 work of his. The most significant diplomatic collection comprising medieval documents from Transylvania (published in 1997) cites this self-published writing when discussing the forgeries in question as it glaringly misdates the “copying” of one of the documents and boldly proclaims in the case of the other that Benkő must be lying when he points out his sources with precision. Meanwhile, although more than a century has passed since the accusation was formulated for the first time, no one ever made the effort of going through the Joseph Teutsch and Georg Haner archives (in Kronstadt/Brassó/Brașov and Hermannstadt/Nagyszeben/Sibiu, respectively), in spite of the fact that neither is inaccessible to researchers, and despite Benkő affirming expressis verbis in one case, and heavily implying (to say the least) in the other that the originals of the documents he published are to be found in these corpora. The present state of affairs, the palpable resistance those involved put up against the re-evaluation of the case, while going so far as to extend the accusations seems to reveal a grave system error in our historiography.

CAP. I. DE ORTV, NOMINE, &

Magyarós (ubi eadem fossa *Trüsz árka* vocatur), & alpestres silvas aditui (*pasui*) Bozzensi adjacentes, in ipsam Valachiam Transalpinam, quæ hodie *Havasföld* nobis, sed antiquius & rectius *Havasfel-földe* & *Havas-elve*, id est *Havas eleje* audiebat; cuius quidem fossæ propagines non modo per tractum Siculorum Udvarhelyensem, sed etiam per oras Hungariæ superioris, quæ versus Tokaj & ultra itur, exflare traduntur: de hac adeoque fossa, Vir Ecclesiasticus, *Matthias Nagy*, Archidiaconus de Udvarhely & Parochus Zetelakenfis, in suis *Notationibus de origine Siculorum* manuscriptis, ac mihi paucisque vilis, quas a. 1505 exiguis pagellis concinnaverat, claris verbis refert, ductam eam fuisse ex *Valachia Transalpina*, a sede habitationis *Atilæ*, per alpes ad nos, hinc per *Transilvaniam* & *Hungariam*; hunc in finem, ut linea ista & adpositis vigiliis, tutus, certus ac expeditus meatus & remeatus ad universam gentem (Hunorum) illis in oris habitantem, veluti via ductibus, pateret, commerciumque hinc & inde necessarium procederet. Hæc ille; quibus vocamur, ut credamus, habitationem *Atilæ* primo regni sui tempore fuisse in *Transalpina*, non longe a loco, quem *Timoc* erudite in *Moldavia* quæritabat. Ad nomen fossæ hujus quod attinet; *Hoz*, *Hunum* (§. II. not. 3. 9.), *Trüsz* vero, quod hodie

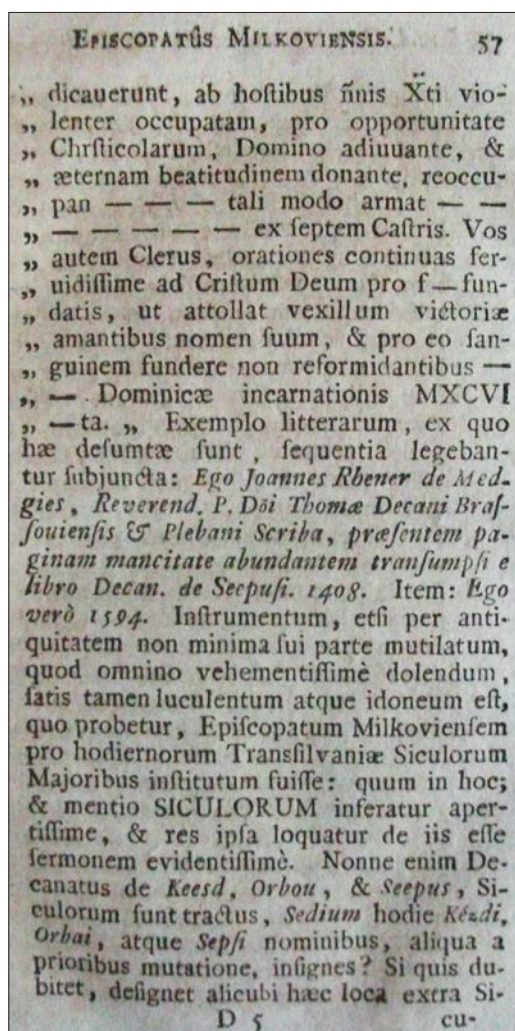
PROGRESSV SICVLORVM.

19

hodie custodem pecoris in Hungaria valet, vigiles publicos denotasse videntur. Memini me legisse apud Spectabilem *Stephanum Antos* de Réty, Vice Judicem Regium Sedis Siculicalis Sepsi, quasdam observationes de vestigiis ejusdem fossæ in Hungariæ Comitatu Hontensi & vicinis, ubi similiter *Hon árka* nominata fuerit. Gratum Nationi Siculorum faceret, siquis Eruditorum illius regionis vestigia fossæ indagaret, & si quæ forte reperirentur, scripto manifestaret.

5. Veterum porro traditionibus docemur, quibus *Matthias Nagy* etiam conformia notat, *Attilam* ex *Valachia* habitationem suam in hodiernam Siculorum terram transulisse, ac ad majorem *Küküllö* fluvium locasse, unde in hunc diem locus ille *Udvarhely* (Oppidum nempe *Szekely-Udvarhely*) id est *Civitas* locus vocaretur, juxtaque hunc mons quidam *Bud-Vára*, hoc est *Bude arx*, de fratre *Atilæ*, & pagus *Kádics-falva* de nomine ductoris *Kádics* live *Kadicra*, apud Historicos nostros non ignoti. Sed demum hinc etiam Residentiam *Atilæ* emotam ac in campestrem Hungariæ oram, quæ *Tibiscum* inter ac *Danubium* jacet, depositam, ab eaque non longe dissitum fratris *Bode* ad ripam

1. ábra Benkő József: Imago, 1791, 18–19.

2. ábra Benkő József: *Milkovia*, 1781, I. 57.

Boér Hunor

BOZÓT ÉS TISZTÁS – NAGY GÉZA
ÉS A SZÉKELY EREDETKÉRDÉS

Ákos bácsi 90. születésnapjára, sok-sok szeretettel

Egy historiográfiai bozót

A székely eredetkérdésnél valószínűleg csak annak története szövevényesebb. Utóbbi ma elsősorban Kordé Zoltán több mint három évtizedes vonatkozó munkásságának köszönhetően áll a szakmai érdeklődés előterében. A tárgyalható, megannyi kulcselemet megannyi narratíva mentén illeszteni-értelmezni próbáló gondolat kísérletek sűrű bozóra emlékeztetnek, amelyben erdőli utak és vadcsapások kanyarognak, elveszve, majd látszólag folytatódva, elágazva és összefutva, érvek és szempontok ismerősnek tűnő csoportozatai között. A történet elkötelezett szegedi kutatója is ezért szorítkozott inkább a felmerült *érvek ütköztetésére és tipologizálására* a megközelítésében,¹ mintegy a kérdés feltérképezéseként. Ám minden bozót egy útvesztő, és egy útvesztő lényege nem annyira a benne tájékozódásra használható *pontok*, mint inkább az *útvonalai*.

A vonatkozó *kánon* vajúadására való rákérdezés lenne célravezetőbb? Például a *kánonképző és fenntartó intézményi szereplők* azonosítása? Ez néhol, így az 1876-ot követő Hunfalvy–Szabó-vitában, felsejleni tűnik – budapesti versus kolozsvári tudományos műhelyek –, de gyaníthatóan, inkább *hiányuk* magyarázhatja a tárgyalt gondolati bozótot. Ne feledjük: a *mai*, magától értetődőnek tűnő, tudományos kánont generálni/garantálni képes magyar tudományos intézményrendszer csak 1949-et követően került kialakításra,² ráadásul egy, többek között ideológiai megszállás – totalitarizmus és idegen érdek – körülményei között, jelentős részben annak szolgálatában.³

Ha *székely* eredetkérdés, akkor *egy* szereplő viszont biztosan megkerülhetetlen: az 1875-ben születő *Székely Nemzeti Múzeum*. Ezzel azonban, furcsamód, nemigen találkozunk a vonatkozó tudománytörténeti szakirodalomban. Kordé Zoltán 1991-ben egy jegyzetben legalább utal múzeumőre, gárdonyi Nagy Géza (1855–1915) korai, sepsiszentgyörgyi munkájára,⁴ de ezt követően a tudós is inkább csak – utolsó évei eredményének hivatkozott – pár gondolattal szerepel. Mivel a jelen dolgozat végső soron néhány Nagy Géza-szöveg közzétételét célozza, betájolásuk indokolja az említett értékelések kivonatolását.

Kordé Zoltán 1985-ben még nem találja Nagy Géza szerepét fősodorban említendőnek. 1991-ben egy „forráskritikai irányzattal” ellentétes, „hagyományértékelő” iskola egyik vezéregyeniségeként tárgyalja, aki megpróbálta a Hunfalvy Pál által elvetett „hun teória” bár egyes elemeit megmenteni: 1910-es írása szerint a székelyek egy része – ebben úgy mond Pauler Gyulát követi – a kabarok egyik törzseként csatlakozott az árpádi honfoglalókhoz; más részük, írta 1914-ben – és ezzel Nagy Géza a „kettős honfoglalás” elméletének előfutára –, Kuvrat Kubán-videki hun–bolgár népéhez tartozott, mely 677 körül költözött be a Kárpát-medencébe. Nevüket az *eszegeli* bolgárok törzsnevével hozta összefüggésbe, a Csaba nevet pedig *méltóságnévnek* értelmezte, stb. Végül, 2016-ban, a szegedi szerző azt is fontosnak tartja kiemelni, hogy az utóbbi három elképzelés beépült napjaink fontosabb irányzataiba.⁵

A továbbiakban elszakadunk Kordé Zoltán értékeléseitől – 2016-ban részben maga is feladta a dualizmus kori székelyeredet-historiográfia „forráskritikai”

¹ KORDÉ Zoltán 1991, 6.

² A történettudományokat illetően a korábbi állapotok, tudományos intézményi szövet értékelését lásd MÁLYUSZ Elemér 1942.

³ „Nagy Géza is, a lovas sírokon kívül valamennyi korabeli emléket a helyben talált, illetve meghódított szláv *szolganépek* hagyatékába utalta ...E terhes örökséget a magyar régészet *csak fél évszázad múltán tudta felszámolni* [Hampel József egy 1907-es munkájától számítva: 1957 körülre?], akkor is csak részben.” (RÉVÉSZ László 2002, 106–107, 121, 17. jegyzet; 755.) Az idézetben hivatkozott Nagy Géza-szöveghelyhez az irodalomutalás és az oldalszám is hibás – a valós NAGY GÉZA 1893a helyett Uő 1893, a valós 316–317. helyett 316–318. A *kurzíváltak*

a mi kiemelésünk.

⁴ KORDÉ Zoltán 1991, 48, 54. jegyzet. Az *Adatok* (NAGY Géza 1885b) valószínűleg nem járt a szerző kezében, ez magyarázza a (fél)információ megjelenési év 1883-at is: ez a dolgozat elejének nyomtatási ideje, a belső címlapról, míg a borítón már 1886 áll, utószavát pedig 1885. november 20-án jegyezték. Valóban, levelezése szerint is ekkor fejezte be, karácsony előtt két nappal pedig a szedése is zárult (lásd SZNM It, Csn, 169f; *Függelék I.*), 1886-ban legfeljebb a hátsó borítón található könyvelőzetessel egészíthette ki.

⁵ KORDÉ Zoltán 1985; Uő 1991; Uő 1991a, 14, 48; Uő 2016, 112.

és „hagyományértékelő” irányzatokkal való modellálását.⁶ Ehelyett egy hatástörténeti közelítéssel próbálkozunk, amelyre két, fontosnak látszó körülmény készített. Egyik az, hogy László Gyula nemcsak *előfutárának* tekinti Nagy Gézát, hanem *emlékének ajánlja* elgondolkodtatón nagy indulatokat kiváltott elméletének 1970-ben az MTA számára is kifejtett, tehát a komoly szakmai vitára szánt változatát. Azt is innen tudjuk, hogy ez Nagy Gézának nem egy 1910-es évekbeli, hanem egy 1895-ös, a „kettős honfoglalás” tételének *expressis verbis* megfogalmazása előtti főhajtás.⁷ Hasonló körülmény, melyet most közlendő levél tesz egyértelművé, az, hogy Pauler Gyula „csatlakozott nép”-feltevésének Kordé által is tárgyalt 1888-as fejleményét – a székelyek kabar eredetének egy, azt konkrét etnikai háttérhez kapcsoló megfogalmazását – a Nagy Géza-féle *Adatok* 1886-ban Paulernek személyesen megküldött példánya eredményezte. Valójában tehát *mind az onogur és árpádi „kettős honfoglalás”, mind pedig a „kabar csatlakozás” (futó ötletet meghaladóan felújított) székelyeredet-elmélete Nagy Gézára vezethető vissza.* A továbblépés úgy tűnik teljes újrakalibrálást kér.

Rejtektutak?

Kezdjük a Hunfalvy Pál (1810–1891) szerepével. A vonatkozó modern magyar *forráskritika pátriárkája* lett volna, akivel Szabó Károly (1824–1890) és mások – egyesek szakmaiatlanul – vitáztak? Avagy „finnugrista” Habsburg-ügynök, a magyar nemzeti tudat szétverésére? Természetesen egyik sem. Hunfalvy jelentős, befolyásos, erős nemzeti érzelmű, politikus tudósunk volt, fontos hazai szakmai fórumok megteremtője, számos külföldi tudományos társaság tagja, 1883-tól az MTA osztályelnöke, 1885-től főrendiházi tag. A székely eredetkérdéssel az „ugor”-kérdés, majd az „ugor–török háború” nyelvészeti problémáinak járulékos elemeként foglalkozott. Az 1876-os *Magyarország Ethnographiája* azért megkerülhetetlen, mert 558 oldalából félszáz a magyar nyelv fejlődéstörténetének orthodox kánonját vázolja, harmadfélszáz pedig a hunoktól a kunokig minket érintő világtörténet összegzése/értelmezése a külföldi és hazai irodalom alapján. Forráskritikát

viszont csak nyomokban tartalmaz:⁸ gyakorlatilag monolit/problémátlan tartalmi egységekként kezelt történeti forrásanyagot *ütköztet* benne, pontosabban azok hasonló szemléletű feldolgozását, már *ennek következtében sem* találva helyét mellettük a hazai krónikairódomnak mint hiteles történeti forrásnak.

Ezzel szemben alapvető igazságot szögez le: a *székelyek* nyelve ugyanaz a magyar nyelv, mint a nem-székely magyaroké, ugyanazt a nyelvfejlődést tükrözi, *mindvégig közös* történelmet.⁹ Ez végképp hiteltelenné teszi számára a hazai krónikákbeli, Kárpát-medencei hun eredetüket állító tartalmakat, egyáltalán azt, hogy *már az árpádi honfoglalók előtt itt voltak.* Itt érhető tetten Hunfalvy zsákutcába tévedése: a 19. századi összehasonlító történeti nyelvészet művelőjeként „nyelvcsaládfa”-folyamatokban gondolkodik, és ezúttal – ellentétben a balkáni nyelvek kérdésével – *nem számol a már felmerült areális nyelvészeti lehetőségekkel sem.*¹⁰ A *ma magyarnak* nevezett nyelv törökös elemeihez Urál-térségi vélt ősi „ugor”-török nyelvhatáron tételez „ugorokat” ért török hatást, csuvasos *szavak kölcsönzését*, ilyen nyelvű csoportok aszimilálása révén. A későbbi, kabar csatlakozás nyelvi vonatkozású adatait is legfeljebb egy beolvadás két-nyelvűség-szakaszához köti. A Kárpát-medencében pedig már *török néppel* leghamarabb a kunokkal *találkoznak* ezt követően az „ugor” *árpádiak* szerint, hiszen 1876-ban is „ugornak”(!) látja a *bolgárokat* (és erre alapozva a *hunokat*), *avarokat*, *besenyőket*.¹¹

A zsákutca kettős: szemléleti, mert egy egyoldalú tudományos paradigmáé – az „ugor” „családfa” fejlődéséé –, és terminológiai, mert előbbi okán is generált/elcsúszott, alkalmatlan terminusoké – mi az, hogy „ugor”, *hun*, *avar*, *bolgár*, *onogur*, *kabar*, *kazár*, *türk*, (árpádi honfoglalás előtti/kori/utáni) *székely* és *magyar*, stb., kit és mit érthetünk alatta? A tévedés pedig logikai: az említett csapdák nélkül már Hunfalvy rátalálhatott volna a *magyar–székely* nyelvazonosság egy másik, kínáló magyarázatára: ez egy *Kárpát-medencei közös*, árpádi honfoglalás előtti és az árpádi honfoglalóktól akár független, többszáz éves nyelvfejlődésük elmélete is lehetett volna, nem annyira holmi *törökös hatásé*, mint inkább egy itteni „finnugor”-török-stb. „nyelv[ki]keveredése”. A tévedés következménye: a schlözeri hiperkritikához

⁶ KORDÉ Zoltán 2016, 111.

⁷ LÁSZLÓ Gyula 1970, 161, 184–185.

⁸ Pl. HUNFALVY Pál 1876, 260, 25. jegyzet; 288, 14. jegyzet. Miközben az otromba hamisítvány „csiki székely krónikából” teljes naivitással idéz toponímiát. (Uo., 230. és 384, 52. jegyzet.)

⁹ HUNFALVY Pál 1876, 300–301.

¹⁰ Ismétljük meg, témánkat nem lehet kiemelni a korabeli nagy nyelvészhaborúból. A Hunfalvy–Vámbéry-vitát is helyére kell illeszteni *körébe*. Ebben pedig, a *vita egészét* nézve, valójában nem a „finnugrista” Hunfalvy (és Budenzék) áll szemben egy

törökeredet-hívó Vámbéryvel, hanem a „nyelvcsaládfa”-elméletet túlértékelő tudós nyelvészek azzal a kutatóval, aki 1861–1864-es közép-ázsiai terepi tapasztalata, társadalomismerete alapján ez esetben fontosabbnak talál olyan folyamatokat, melyeket ma az areális nyelvészet és részben a kontaktológia tárgyalhat. Vámbéry tényleges alaptézise már 1882-től az, hogy a magyar nép/nyelv *keveréknép/keveréknyelv*. (VÁMBÉRY Ármin 1882, VI, 116–117. stb.) A balkáni nyelvek Hunfalvy számára is ismert, idevágó kérdéséhez lásd RÉTHY László 1880, 9–10.

¹¹ HUNFALVY Pál 1876, 388–410.

való csatlakozás székely ügyben is, egyáltalán a fel sem merült forráskritika helyetti forrásnegligálás, amelyet Szabó Károly persze nem hagyhatott megválaszolatlanul, hiszen ő akkor már negyedszázada vitatott¹² – politikailag egyáltalán nem ártatlan,¹³ megelőzőleg is több mint félévszázados múltú – schlözeri-„schlözerianus” véleményeket.

A zsákutca tragikus, a sors iróniája működik benne: Hunfalvy ugyan évtizedekre siklatja ki vele a magyar forráskritikát, de az Marczali Henrikkel (1856–1940) és tanítványaival úgyis beérik.¹⁴ Nem a krónikáinkkal szembeni hiperkritika bizonyul áfiumnak, sőt ellenkezőleg, Vámbéry Ármin (1832–1913) azt fogja kiterjeszteni teljes joggal a *nem hazai* forrásokra. Épp Hunfalvy kiinduló ethnosz-fogalmának helyreállítójaként – *a népet a nyelv és a társadalmi lét teszi* –, pozitivistá komolysággal vizsgálva utóbbi tényező ethnosz-determináló szerepét, mert értelmezésének kulturális antropológiai korlátait is.¹⁵ Ezzel szemben Hunfalvy legnagyobb (rész)igazsága – és politikai programja – válik a vonatkozó kutatás áfiumává, a közösségeket eredetfüggetlenül konstituálni képes – az ő korára már tudatosan közös, nemzeti – nyelv mindenk fölé pozicionálása. Ezzel ugyanis az addig nem elsődleges probléma *nyelvi kérdés* válik az ethnoszt meghatározó fő tényezővé, és pedig egy addig/sokáig problémátlan – és nyelvfüggetlen – ideológiai/politikai tényező, *a történelmi tudat helyett*. Hunfalvy *ethnosz* alatt modern – vagy ezt anakronisztikusan visszavetítő – *nyelvi nemzetet* ért,¹⁶ és ezzel máig futó tévutakra irányítja a – vélhetően a *magyar* eredetkérdés lényege – *székely* eredetkérdés kutatását is.

Tévutak?

Az etnikumtörténeti, mögöttes tárgy további boncolása nem lehet feladatunk, terminológiai kérdőjeleit mégis fel kell tennünk, konkrét példákat sorolva, az értelmezés lehetőségeit fellazítandó, hogy egyáltalán *beszélhessünk* róla. *Hunok* helyett hun törzsszövetség/birodalom? *Avarok* helyett (*kora, késő* stb.) *avar kori* birodalmi-elit-/törzsszövetségi/nyelvszövetségi stb. képletek? „*Finnugor*” helyett finnségi-volgai-permi-obi

nem-szláv és nem-török nép(esség)ek/nyelvek? *Magyar mint* a valamikortól Kárpát-medencei domináns *köznép/köznyelv*, mely utóbbi denotációra az árpádi honfoglalók vezető törzsének nevét (az *eredeti magyart?*) utólag terjesztettük ki? Ugyanígy, a sztyeppei társadalmak *történetéhez* milyen fogalmak megkerülhetetlenek? Birodalmak-törzsszövetségek-törzsek-nemzetségek, az uralom/uralkodó/dinasztia legitimációja, az aktuális hatalmi bázis fegyveres kiséretek generikus stb. kapcsolatai és társadalmi-politikai mobilitása, ezek közötti (*eseti*) *közvetítő nyelvek*? A szedentáris társadalmakkal való kontaktzónákban a találkozás/konfliktus/statusquo-kialakítás nyomán lecsapódó félnomád államok birodalmi békéjében a – letelepült/letelepülő – *köznép* szintjén szükségessé/felértékelődővé váló állandó>kiterjedtebb>domináns *köznyelv*? Vagy, úgy egyáltalán, lehet-e eltekinteni attól, hogy a *történelmi tudat* az a szabadok/elitiek (politikai társadalom, kiemelten a bellatores) identitásmeghatározója, és *ennek* a hagyatéklegitimáló központi fogalma az *apai* – családi-nemzetségi-etnikai – *név*,¹⁷ míg a természeti ciklusait élő családnak, egyáltalán a „*növényi*” népnek (laboratores) ezzel szemben kiemelt *eszköze* a működését lehetővé tevő, áthagyományozni képes *anyai nyelv*? Még egyszer: uralom legitimációja, elitek dinamikája, *letelepült* köznép köznyelve?

Pauler Gyula (1841–1903), Magyarország vezető levéltáros tudósa már 1877-ben korszakos jelentőségűnek nevezi Hunfalvy 1876-os könyvét: íme, végre a kilépés a nemzeti (önáltató) köldöknézésből, a komoly vita vállalása a külföldi tudományos nézetekkel, másrészt az új, nyelvtörténeti eszköztár bevetése a történettudományban. Ám ez részben csak – alig érzékelhető iróniától sem mentes – *tételezése egy kíváncsian pozitivistá elváráshorizontnak* a Comte-ra név szerint hivatkozó Pauler részéről, gondolatok megfogalmazása (túl kevés) történelmi adat és (ezt kompenzáló) spekuláció viszonyáról, a szubjektív – itt értsd: prekonceptió alapján deduktív – kritikai szellem veszélyeiről. Hunfalvy – figyelmeztet a sorok között Pauler – ugyanúgy kezel igazságként, kategorikusan, csupán általa annak levezetettéket/tételezettéket, ahogy a Névtelen jegyző is az általa egyértelmű igazságnak vélteket, és

¹² SZABÓ Károly 1852, 524–525; Uő 1858; Uő 1860.

¹³ Vö. pl. HAMMER-PURGSTALL, Joseph von 1838, 137–138. Schlözerről bővebben lásd BIRÓ Annamária 2011.

¹⁴ HÓMAN Bálint 1925, 41. A kutatás vonatkozó anomáliájához vö. azért Marczali kifakadását is, az 1876–1926 időszak magyar történetírásának párizsi ismertetése közben: „a történelmi kutatás és kritika központjában – »mint mindig« (!) – most is az Anonymus-kérdés és a székely-probléma áll, melyek megítélésében a kritika fegyvere helyett politikai szempontok vitetnek küzdelembe.” (HÓMAN Bálint 1929, 133. alapján.)

¹⁵ Vö. VÁMBÉRY Ármin 1914, 70–89; HUNFALVY Pál 1876, VI; VÁMBÉRY Ármin 1882, 20, 59, 198–199. Stb.

¹⁶ Vö. HUNFALVY Pál 1876, 47–51, 221.

¹⁷ Vö. a *hét generáció férfi felmenő* elvart ismerete, amely nélkül *hazátlan bitang* vagy az aulban, hangsúlyozza a konzervativizmussal nem vádolható posztsovjett író is, 1960-as évekbeli közép-ázsiai élményei alapján. (Улицкая и её «Лестница Якова», *polit.ru/article/2016/01/30/jacobs_stairs* – Ljudmila Ulickaja szavai a 2015. november 29-i *Nonfiction* nemzetközi könyvvásár kapcsán, 2016. január 30-án.)

Hunfalvynak a történelmet megvilágítani képes nyelvtudományban való hite sem más közelítésmód valójában, mint az a magyar átok etimologizálás, amely – mint a középkorban általános eljárás – az 1200 körül író krónikásnak persze még nem felróható.¹⁸

A tanulságosabb mozzanat most következik: Pauler ezt követően ugyanúgy ötletelésbe kezd az árpádi honfoglalók és a székelyek első találkozása, egy konkrét történeti epizód sűrű adatok leírása kapcsán, amelynek ilyen jellegre a jeles pozitivistá történész amúgy külön felhívta a figyelmet. Így lesz a bihari (vagy valójában morva fejedelem?) szereplőből, a Névtelen jegyző Menumoroutjából előbb egy szláv kecskepásztor ('kozár') népesség vezetője 1877-ben.¹⁹ Majd így lesz 1883-ra egy mégis csak nemzetiségére kazár, konkrét történelmi személy Menumorout alakja egyben az Azovi- és a Káspi-tenger közti kazár birodalom megszemélyesítője, egy második, elhomályosult történet rávetülését feltételezve. Mely birodalomtól ezek a „székelyek” persze nem a Tiszántúlon álltak volna át az árpádi honfoglalók mellé, hanem ezer kilométerrel keletebbre – mint *kabarok*.²⁰ Nyelvészkedés és parttalan ötletelés, zavaros társítások, elszabadult spekuláció, az álláspontok állandó, szélső felülírása? Annyi biztos, hogy a téma korabeli tudományos módszertanának elgondolkodtató tükrére. Pedig hol járunk itt még, mondjuk a Karácsonyi János székely tárgyú elképzeléseitől?²¹

¹⁸ PAULER Gyula 1877, 373–375, 380. A szubjektív tudomány e fogalmához vö. a korántsem diplomatikus THURY József 1884, 131–132. stb.

¹⁹ PAULER Gyula 1883, 110; Uő 1877, 390.

²⁰ PAULER Gyula 1883, 109–110.

²¹ Pl.: „A magyar népnek erdei jószágtenyésztéssel, háború esetén pedig útkészítéssel foglalkozó része később külön foglalkozásának megfelelő területet, jogokat, szervezetet kapott, s ez volt a székelyek eredete. ...Szent László számos hadjárataiban nem lehetett az erdei utakat ismerő, erdőkön át utakat vágó székelyek nélkül. Akkoriban pl. csak székelyek segítségével előzhették meg Kérésnél 1068-ban a Szamos és Sajó völgyei[n?] visszavonuló besenyőket. ...A Háromszékhez vezető természetes út, az Oltnak jobb oldali völgye, 1241 előtt nem székely, hanem szász kézen van, s csak 1252-ben kapják azt meg a Hídvégi Mikó és Nemes családok ősei. ...az Árapatakon túl [keletre] s a Feketeügy völgyében lakó székelyekről az egész Árpád-korban semmi emlékezet.” [Vö. az árapataki uradalom északi, nyugati, keleti szomszédai a hivatkozott, Árpád-kori okiratban: „Terram Zek... inter terras Olahorum de Kircz, et Saxonum de Barasu et terras Siculorum de Sebus”. (SZABÓ Károly 1872, 9–10.)] „Mikor az erdélyi székelyek 1282-ben a Hód-tavi csatában megjelentek... Akkor beszélt egy Czigla-mezején lakó székely, hogy rejtőztek ők el a rettenetes tatár had (az idegen népek) elől, hogyan találkoztak a visszatérő magyar király seregével... Nem kellett semmi egyéb, csak ezt félreérteni, a honfoglalással összefüggésben... Hiszen Kézai nem is mást, hanem csak az 1241–42-ki eseményt írja le, ámde annyiszor bebizonyított rossz szokása szerint a 13. század eseményét teszi át a 9. századba! Vakmerően és nagy tu-

A figyelmeztetés mindenesetre időben érkezik. Ki/mi ebben a bozótban az aktor, és mi neki ez a tárgy? Reménytelenül forráshiányos előidő, tisztázhatatlan történeti viszonyok és szereplők, az objektivitás igényét megfogalmazó szakember és az ő esendősége. *Politika* – milyen viszonyban mindezzel? –, mely nemsokára országgyűlési határozattal cikkelyezi törvénybe az árpádi honfoglalás időpontját, annak a fő szempontnak az alapján döntve, hogy a megünneplése még előkészíthető legyen. Akár a Hamvas Béla derűs malíciájú levele jut eszünkbe róla, akár a saját értelmezési horizont, amelyből nem reflektálhatjuk ki magunkat, ugye nem hisszük, hogy kiléphetünk belőle? Cél egyáltalán, hogy kijussunk belőle? Mert hova is, és miből? Mi ez a bozót? Mik lehetünk benne?

Történet és idő

Térjünk vissza Nagy Gézához. 1877. január első napjaiban Budapesten egy huszonegy éves fiatalember, újságírókkal polemizálva, a „Bíborbanszületett” forrásszövegeit és Hunfalvy Pál előző évi könyvét ajánlja olvasásra, ha nem is ért egyet mindenben utóbbival.²² Május 20-án apjának ír: *hun* tanulmánya készül, melyhez nagy reményeket fűz.²³ A Magyar Nemzeti Múzeumban 1878-tól akadozni kezd a bedolgozó diákok díjazása, és 1880-ban sem őt veszik

datlanul ráfogja az erdélyi székelyekre még azt is, hogy az oláhok betűivel élnek... [A székelyek] egy része 1896-ban nem akarta velünk együtt ünnepelni az ezredévet, mert azt veték okul, hogy ők már előbb, már 1400 éve foglalták el „székelyországot”. Íme, az annyi századon át ápolt történeti tévedés mérgező gombája! ... Azért ki kell irtani a történeti tévedést!” (KARÁCSONYI János 1905, 65/273, 67/275, 70–71/278–279, 73–74/281–282.) [Akadémiai székfoglaló(!); a *kurzíváltak* a mi kiemeléseink.]

²² NAGY Géza 1877. A pesti egyetemista szerző (a budapesti egyetemi stb. tudományosság akkor jellemző?) nézeteiből: a „népek családfáján” a magyarok egy „északi ugor” ághoz tartoznak, de ugyancsak „ugor” hunok maradványai másrészt; a magyar krónikák *hun–magyar tudatát* igazolhatónak véli; „ugor” kazárok olvadnak be meghódított török népekbe; „a Bíborbanszületett” tartalmi problémákra figyelmeztet; *Etelkuzu* (Etelköz) értelme ottani folyók köze volna; a fejedelem Árpád *megyer/magyar* törzsének neve száll át „az egész nemzetre”; a moldvai csángók – szintén „ugor” – besenyők ottani maradványai.

²³ „Most egy munkán dolgozom: »A hun mondakör«, s ha elkészíthetem, vagy igen nagy ostobaság lesz, vagy pedig hírt fog nekem szerezni, mert egészen önálló s az eddigiektől eltérő a felfogásom, s világhírű tudósokat mint Szabó Károlyt, Hunfalvy Pált stb. cáfolok benne. Hogy mikorra készítem el, nem tudom, mert az ilyen dolgokban az ember nem mindig dolgozhatik, ha ráér, hanem mikor kedv van hozzá, s azután néha egy-egy kis adat, egy szó keresése hetekig megakasztja. Különben úgy két hónapot számítok, mert az egész tisztában vagyok.” Lásd Nagy Géza levelei atyjához, Nagy Istvánhoz [1/22], 1877. május 20., OSZK Kt, Lt.

fel fizetett munkatársnak, új lehetőségre pedig leghamarabb két év múlva számíthat. A Székely Nemzeti Múzeum viszont épp szakember nélkül maradt Sepsiszentgyörgyön: 1881 nyarán elveszítik a társalapító Vasady Nagy Gyulát. Nagy Géza így rendezkedik be év végén múzeumörként Finály Henrik mostohafiának örökségében, a Béli-ház emeletén. Az épület földszintjén egy másik jelentős gyűjtemény, a múzeumot két éve befogadó Székely Mikó Kollégium könyvtára található.²⁴

Mindjárt az 1882. évre költségvetési keretet igényel egy saját intézményi értesítőre, 1883-ban pedig jövedelem-kiegészítésként elvállalja a helyi ellenzéki hírlap szerkesztését, melynek publikációs politikáját így maga szabhatja meg. Bedolgozó munkatársnak olyan barátait kéri fel, mint Réthy László (1851–1914) és Szádeczky[-Kardoss] Lajos (1859–1935). A múzeumi értesítő kiadása csúszik, de az ebbe szánt fő tanulmány elejét 1883-ban nyomtatni kezdik, 1884-ben pedig három alkalommal is részlet jelenik meg belőle a sajtóban. Végül 1886 tavaszán készül hozzá – mint a már közölt részeket is bővített változatban kihozó, előrebocsátott különlenyomathoz – borító.²⁵ Mire a teljes értesítő kiadásra kerül – minket érintő második része 1891-ben –, Nagy Géza újra a Magyar Nemzeti Múzeumban dolgozik, és az *Adatokban* a különlenyomat-változathoz képest megejtett pár javítás sem a szerzői alappéldány korrektúrabegyűjtéséről (2. ábra) alapján történik. Múló epizód volt a sepsiszentgyörgyi?

Az *Adatok* első fejezete krónikáink forrás jellegét mérlegeli. A székelyek történeti *huneredet-hagyományát* a „nemzeti krónikára” vezeti vissza – Marczali feltételezett, 12. századi ősgestája –, ám ez a hagyomány már a 13. század végén *közhit* volt szerinte, mert a Névtelen jegyző is tud róla gestájában, független forrásként. Azt, hogy a Névtelen a III. Béla király jegyzője volt, Mátyás Flóriánhoz képest Nagy Géza most nyelvtörténeti elemzéssel erősíti meg.²⁶ A Kórogy vize melletti székely csatlakozás *részleteit* pedig, teszi hozzá, csak *még korábbi* hazai hagyományból

vehette. Ami *kérdéses*, folytatja a sepsiszentgyörgyi múzeumőr, az csak *e hagyomány történeti értéke*. Ezt vizsgálándó, a második fejezet módszertani alapvetés, tárgya a *hagyomány* mint olyan értelmezése, mitikus és történeti elemek szétfejtése, krónikáink vonatkozó helyeinek részletes egybevetése, a megőrkített eseménnyel kortárs és az annál későbbi keletkezésű forrás jellegi különbsége, a regionális változatok árulkodó különbségei, *események és tulajdonnevek* történelmi valósága – bár olykor eseti összevonásuk/kettőzésük –, végül az események/szereplők közti *valós ok-okozati viszonyok és kronológia elvesztése*, de a *lényegi vonások megőrzése*: egy idegenektől elszennvedett vereség emléke sohasem alakulhat egy testvérharc elvesztésének emlékévé a hagyományban, egy közösség kiválásának mozzanata nem alakulhat a közösség csatlakozásának mozzanatává.²⁷

Ez bizony egy *hermeneutikai forráskritika* módszertana. Idézzük a második fejezet végi következtetéseket, hogy mit nem lehet figyelmen kívül hagyni a *székelyek eredethagyományából*: „Fontosok az egyes névalakok, mert ha közvetlenül hibás adatot foglalnak is magukban, világot vetnek a hagyomány alakulásának menetelére. Fontos adat, hogy a székelyek a *hunokkal* hozatnak kapcsolatba, hogy *Attila*, illetőleg *Csaba népének* mondatnak; fontos adat egy *belháborúnak* emléke, melyben a székelyek a *legyőzöttek és menekülők* közt voltak; fontos *Chigle-mezei tartózkodásuknak* hagyománya, mely megelőzte mai hazájukban való letelepedésüket; és fontos az *oláhokkal való viszonyuknak* emlékezete. De hogy azon belháború, melynek emléke megmaradt a hagyományban, az Attila halála után kitört zavarokkal azonosítandó-e? hogy Csaba Attila fia volt-e, s maga a hagyományainkban emlegetett Etele valóban a nagy hun király-e? hogy midőn Csaba népe hunnak mondatik, az alatt az 5. század hunjait kell-e értenünk? s hogy amit ezekből következtettek, a székelyek már a hun birodalom megdőlte óta lakosai-e Erdélynek: mindezek oly kérdések, melyekre egyedül azon okból, mert a hagyomány így állítja, feleletet nem adhatunk.”²⁸

²⁴ A budapesti problémákhoz lásd *Nagy Géza levelei atyjához, Nagy Istvánhoz* [II/31, 40–42], 1878. június 8., 1880. április 14. – 1881. március 30., OSZK Kt, Lt. A sepsiszentgyörgyi évekről: PAIS Ágnes 2002; BOÉR Hunor – CSÁKI Árpád 2006; BOÉR Hunor 2009. A kollégiumi könyvtárról: CSIKÓS Júlia 2012.

²⁵ NAGY Géza 1884a–b, d. A később *korrektúrázott* sepsiszentgyörgyi alappéldányt (1–2. ábra) az adományozó szerző április 3-án vezeti be a múzeum gyarapodási naplójába (SZNM, It, 32–1886), mutatót pedig (NAGY Géza 1886a) a *Székely Nemzet* az április 22-i számában kezd lehozni belőle, azzal a szerkesztői jegyzettel, hogy az *Adatok* a lap nyomdájában kapható. Az 1891-es *Értesítőben* a megfelelő oldalszámok mindig 72-vel nagyobbak lesznek az előrebocsátott különlenyomathoz képest.

²⁶ A harmadik „forrást”, a „csiki székely krónikát” Marczali

nyomán már korábban hamisítványnak tekinti, és nemsokára részleteiben is megsemmisítő kritikával elemzi, magyar fordításban elsőként téve közzé. (NAGY Géza 1883; Uő 1886c. Vö. MARCZALI Henrik 1880, 133.)

²⁷ A hiperkritika ellenében már Pauler állást foglalt a krónikák bizonyos (pl. *jogforrás* jellegű) adatainak valós forrásértéke mellett. (PAULER Gyula 1877, 381–382.) Nagy Gézaé a sepsiszentgyörgyi években született további mitológiai dolgozatait lásd NAGY Géza 1884b; Uő 1885a.

²⁸ NAGY Géza 1885b, 49–50. (Ritkított betűs szövegrész, benne *kurzíválás*.) A módszerrel illető saját reflexiót lásd *Függelék I.* – *Nagy Géza levelei atyjához, Nagy Istvánhoz* [II/57], 1885. december 23., OSZK Kt, Lt.

Nyiladékok 1.

Az *Adatok* harmadik fejezete Hunfalvy csapásán keresi a feleleteket. Jordanes szerint az Attila-birodalom széthullása után annak sztyepei elítjei – a *hun maradványok* – a Fekete-tenger al-dunai-északi partjaira vonulnak vissza a Kárpát-medencéből, Erdély pedig gepida terület marad. A székely[földi magyar] nyelvjárásokban azonban nincsenek olyan elemek, amelyek gepida nyelvi hatásra utalnának. Megoszlásuk a magyar nyelvjárások megoszlását követi[– a továbbiakban *magyar nyelv* alatt kizárólag Kárpát-medencei domináns köznyelvünket értjük –], és pedig a 19. századi nyelvjárások alapján a székelyföldi népesség zöme a Duna-melléki magyar nyelvű népességből szakadt ki: az udvarhelyiek az *ö-ző* csoportból, a csíkiak-háromszékiek a közép *ē-t* ejtőkből. Miért beszélhet akkor az egyes elemeiben az árpádi honfoglalás koráig visszanyúló hagyomány *hun-rokon*, *külön székely népről*, „min alapszik a hun–székely atyafiság hagyománya, illetőleg – ami a székelyek és magyarok közti szoros nyelvi összetartozás tényéből önként következik – mily viszonyban volt a magyarság a hunokkal”?²⁹

Az *Adatok* negyedik fejezete és az ötödik fejezet első része a már vázolt módszertan alkalmazása. Hunfalvy szerint „úgynevezett hun mondáink” csak egy német, fikciós irodalom importjával honosultak meg nálunk. Nagy Géza nagyvonalúan kitér ennek tárgyalása elől,³⁰ és csupán *arra összpontosít, ami nem lehet német/nyugati eredetű* a krónikák megőrizte „hun mondakörben”: a „hun vezérek” nevére és történeteire. Ki továbbította ezeket magyar nyelvű őseinknek, amennyiben – Hunfalvyval ellentétben, indokoltan – nem „ugor”, hanem török-tatár nyelvűnek tekintjük a „hunokat”? Utóbbiak egy olyan „ága”, amelyet Jordanes és a „Bíborbanszületett” *szavir/hunugur*, illetve *szabar* néven nevezett? Nyelvünk meghatározó, régi török elemei erős „csuvasos” – de nem a csuvasok közvetítette – nyelvi hatást őriznek. Ez a mongol

nyelvterület irányába mutat, amelynek szomszédságából a kínai források *hiungnui* érkeztek a történelembé. Másrészt, az árpádi honfoglaló elitek ugyancsak török-tatárnak tűnnek, névadásukban is.³¹

Nagy Géza itt megtorpan, a Hunfalvy kitapos-ta csapáson még túl erős a fény, elnyomja/feledteti a nyiladékokban felvillanót. *Századok hosszú sorára* hagy ott összeolvadni „ugor felmenőinkkel”, Baskírföldtől a *Kárpátokig*, „csuvasos” nyelvi hatást közvetítő *szavir-hunokat*. Másik problémára vált át, folytatva módszerei alkalmazását: a *Csaba-monda mentén* fejt szét „hun mondák” és árpádi-honfoglaló történetek *egymásra csúszott szereplőit*. Így különböztet meg egy német import „hun” Attilát, egy esetleges, homályos saját hun hagyomány *Bendegúz(<Mundzuk) fiát*, egy Árpád-unoka *Ethelét* és a (c)soba-mog(y)erek Zuárdjának apját, *Chelét*. Pannóniába telepedett őseinknek – mint egy kelet-európai sztyepei, *szavir-hun*–„ugor” nász leszármazottainak – lehet, hogy *hun* ugyan az egyik ági eredettudata, de Kárpát-medencei „hun” hagyományuk *történeti magva* nem Attila-, hanem árpádi honfoglalás kori.³²

Utóbbit a *székely* huneredet-tudat magyarázná: egy *olyan* „csaba-népe”/„szaba-nép”(?) *szabar-hun* csoportra volna visszavezethető, mely *Attila idején valóban a Kárpát-medencében élt*, és halála után vonult vissza keletre, ahol a *hun utód-törzsszövetség* „bolgárok” között keresendő? Mely az árpádi országalapítókhoz csak „Rutheniában” *csatlakozik*, de szomszédukként velük már hosszú ideje szintén *vegyül*, „bolgár” *eszeget* – mert magyarul az árpádiak ’szálláshelye[i]n túli’ jelentésű „szék-elő”, törökül ’határvidéki’ értelmű „szakul” nevű – népelemként, egy *másik* „csuvasos”, *bolgár-török* nyelvi hatást magyarázva nyelvünkben?³³ Ők szenvedik el a legnagyobb veszteséget a besenyő támadáskor, és belőlük szakadnak ki a volgai térség felé kitérők is, de az árpádi honfoglalás után, a 920-as évek második felében megpróbálják visszavenni egy *korábbi, kazár kori* vezető(bb) szerepüket? Mire *testvérharcban*

²⁹ A gepida hatás hiányát mint a székelyek gepida kori erdélyi ittlétének cáfolatát lásd NAGY Géza 1885b, 102–106. A székely nyelvjárásokhoz főleg Krizát és saját gyűjtését használja. (KRIZA János 1863; Uő 1873; de lásd még VASS József 1864, stb. – vö. NAGY Géza 1885b, 73, 100. jegyzet, 94–95, 149–150. jegyzet, 203.) Honnan/[mikor/hogyan?] szakadtak volna ki a székelyek: a *székely nem- és ágnevként* is előforduló *hetumog(y)er* és ezeknek megfelelő *baskíriai törzsneveket* lásd NAGY Géza 1885b, 137–138, 144. A magyar–hun kérdés felvetését lásd Uo., 107.

³⁰ Mint *erre is* Makkay János figyelmeztet, Nagy Géza említi az *Adatokban* a Szász Károly által már 1882-ben ismertetett *Walthariust*, ráadásul utóbbival 1883-ban a szomszéd Brassóban foglalkozik Wlislóczki. Ha fontosnak tartotta volna a kérdés vizsgálatát, hamar eljut a Nibelung-ének történeti alapját Géza fejedelem korába vetítő „Pilgrim-feltevés” *kronológiai* cáfolatához,

ahogy az 1880–1884-ben magyarul is kiadott Aventinus 955-ös „Csaba-adatát” például a „forrás” túl kései volta alapján nem tartja hitelesnek tekinthetőnek. (MAKKAY János 2009a, 51–52; NAGY Géza 1885b, 47; WLISLOZCKI Henrik 1883; NAGY Géza 1885b, 157.)

³¹ Hunfalvy hiperkritikus véleményéről lásd NAGY Géza 1885b, 107–108; a hunok törökös névadásáról Uo., 114–115; a „csuvasos” nyelvhátas (Hunfalvy 1864-i felvetése nyomán *saper/szavir*?)-hunokhoz kötését Uo., 120–123, 130–133; az árpádi elitek etnikumáról/nyelvéről – nevéről is – Uo., 117–119.

³² Uo., 123–124.

³³ Uo., 130–138. Az *eszeget*-kérdésről és a *székely* név (Hunfalvy-)etimológiájáról lásd Uo., 143–146. A bolgár-török nyelvi hatásról lásd Uo., 133.

leverik őket, és részben a Balkánra, részben Erdélybe vonulnak/menekülnek? Mármint *nem egy hun Attila fia Csabáék*, hanem a Chele/Hulec fia vezette „[c] soba/szaba-népe”, másrészt a Chigle-mezőn át Erdélybe húzódók? Utóbbiak a „szaba-népet” vezető, az árpádiak korábbi első méltósága *gyula* vagy egy, az ott talált bolgár–blak vezető *[D(j)ulo-nemzettség-beli?]* Geloul, „Gyula”(?) „fekete ungrjai”, fegyveres kísérete: a későbbi *erdélyi székelyek* [kora Árpád-kori elitjei]? Míg a nyugaton maradt testvéreik *harkák, nagyfejedelmek*, más korszakbeli *gyulák*, majd a király fegyveresei, de ott nem sikerül megőrizniük nemzeti-ségi szervezetüket?³⁴

Az *Adatok* ötödik fejezetvége izgalmas elemzés – székely viszonyok kérdései a rendi társadalom koráig –, de témánkon kívül esik. Utószavában viszont elbizonytalanodás érződik: a kiadás elhúzódnása, a csalóka ösvények újra- és újrarájárása nem feltétlenül segített a zavarok tisztázásában. Nagy Géza a blak–székely együttélés kapcsán felmerülő sztyeppe-i bolgár–avar–kazár kérdéskör kapcsán eszközli az utolsó beavatkozást a szövegben: ezeket az oldalakat csak apróbb betűvel tudta beszorítani a szedő. Ezt követően, az *Adatok* 1889-es ismertetése-bírálatára lényegében a búcsú Sepsiszentgyörgytől, és a múzeumőr közléseiben valami egyértelműen módosult: gyakorlatilag visszavonja mind a székelyek 5. századi őseinek *Kárpát-medencei* szabir-hun felvetését, mind pedig a 10. századi „*Csabáék*”, a belháború utáni menekülést pedig *késő avar* korra és *árpádi honfoglalás* utánra helyezi át. Mi történt ebben a három évben?

Nyiladékok 2.

1886. március 25-én, közvetlenül az *Adatok* nyomdai megjelenése előtt Nagy Géza leírja az *Archaeologiai Értesítő*nek a pár évvel korábban talált és a Székely Nemzeti Múzeumba került aldobolyi kardot.³⁵ Valószínűleg a leírással együtt küldi meg – még borítótlanul/bekötetlenül? – az *Adatok* íveit is a folyóirat szerkesztőjének, a magyar nemzeti múzeumbeli volt és leendő fölöttesének, Hampel Józsefnek. Majd, május 8-ig, többek között a következőknek postázza az *Adatok*-at: Orbán Balázs, Pauler Gyula, Rómer Flóris, Szabó Károly, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán, Torma Károly.³⁶

Az első szakmai visszajelzés az aldobolyi kard értékelésére érkezik. Hampel lehozza a leírást, de lapalji jegyzetben nyilvánít ellenvéleményt: a Székelyföld és Barcaság határán, az Olt folyóban 1880-ban talált kard nem Árpád-kori és nem a keresztes hadjáratokkal (barcasági német lovagokkal?) összefüggésbe hozható, mint Nagy Géza próbálta értelmezni, hanem népvándorlás kori. Hampel – itt/ekkor még? – nem fejt ki, mire alapozza a megjegyzést.³⁷ Nagy Géza ezt követően, valamikor még 1889 áprilisa előtt, 7–8. századi eredetű székely emlékek értékeli át a kardot, a *volgai bolgár térséget ért szászánida* hatást vél azonosítani benne. Így fog megjelenni a múzeum tárgyleíró ismertetésében is. A kard valóban furcsa, antennás markolatú, kétélű, túl hosszú vaskard, és antennadíszítésébe Huszka József, a székely kapukon is perzsa analógiát kereső, akkor sepsiszentgyörgyi kutatótárs látott bele növényi elemet, tehát a „szasz-szanida” eredet ötlete helyből származhatott, míg a volgai bolgár analógia talán egy későbbi hampeli pontosítás/hozzájárulás. Csalóka fény volt – a kard akár évezreddel is korábbi szkíta lelet –, de tudjuk, az előítélet és elő-ítélet, a félreértés és a megértés közötti viszony finom és bonyolult szövetű.³⁸

Másrészt az *Adatok*-at sorra köszönik meg címzetek, de érdemben senki nem válaszol. A Hampelnek küldött példányt Nagy Géza barátja, a Magyar Nemzeti Múzeum éremtári segédőre, Réthy László futja át elsőként, még 1886. május 8. előtt, és vitát ígér: „Amit én fogok a székely kérdéssről írni, az a te tőled tanultakból indul ki, de a főeredmény máshol lyukad ki”. Július 29-ig Pauler is visszajelez, akinek véleményére leginkább kíváncsi volt: ő még nem tudta elolvasni. Közben a *Századok* ismerteti a különlenyomatot.³⁹ Réthy nőszül, Pauler apját gyászolja. Az érdemi válaszok 1888-ban érkeznek, és egyikük sem Nagy Géza címére.

Kezdjük a(z egyszerűbb eset) későbbivel. „Íróink általában Anonymus kunjait tartják a kabaroknak. Magam is e véleményen voltam; de most valóbszínűnek tartom, hogy a székelyekben kell a kabarok utódjait keresnünk. A kabar nem volt nemzeti név. Úgy látszik, csak elszakadót, fölkelőt jelentett... *...azokból a bolgárokból, kik, midőn e nemzet egy része átment a Dunán, más része pedig visszament északra, a Maeotis-tó [= Azovi-tenger] északi partján maradtak,*

³⁴ Uo., 151–163. A székely *bellatores* jellegéről és annak változásáról lásd Uo., 168–171.

³⁵ NAGY Géza 1886b.

³⁶ PAIS Ágnes 2002, 74; *Függelék 2.* – Nagy Géza levelei atyjához, Nagy Istvánhoz [II/58], 1886. május 8., OSZK Kt, Lt; *Függelék 12.* – Nagy Géza Szádeczky Lajoshoz, 1914. december 3., MTA KIK, Ms 4166/665.

³⁷ NAGY Géza 1886b, 238.

³⁸ Vö. NAGY Géza 1890a, 56; FETTING Nándor 1929, 360. Az aldobolyi szkíta kard (SZNM, 144-1880) 1971 óta – más értékeinkkel együtt – a bukaresti Országos Románia-Történeti Múzeum (Muzeul Național de Istorie a României) „kezelésében” található.

³⁹ Már ekkor félreértik a megjelenés körülményeit: egy már megjelent múzeumi értesítő különlenyomataként írnak róla, lásd *Századok*, (1886) XX, 546–547.

a kozárok adófizetőivé lettek... *...a bolgárokról tehető fel leginkább, hogy Attila népei voltak, s ennek emlékét megőrizték, mert Attila korában a Fekete-tenger környékén lakhattak...* A magyar bolgárok, vagy mondjuk kabarok... *...név [később] elő nem fordul, valószínűleg azért, mert a székely név alá foglalák őket*.⁴⁰ Pauler hivatkozásaiban csak más források szerepelnek, de a rákövetkező gondolata kapcsán ezt találjuk: „Nagy Géza *Adatok a székelyek eredetéhez* című becses művében helyesen jegyzi meg, hogy [Csigla mezeje] neve – Cigle, Csigolya, a fűzfa egy neme”. Ez bizony az *Adatok* előtti főhajtás, mert azt, hogy a „Chigle” nem azonosítható egy „Kikle”/Küküllővel, tételesen Pauler ellenében fogalmazták meg Sepsiszentgyörgyön. Nem mellesleg, az *Adatok*beli olyan tartalmakat követően, amelyek a Fekete-tengertől északra található térség hun–bolgár–székely problémaköréhez kapcsolódnak. Kései, Szádeczkynek írt levelében Nagy Géza teljes joggal szögezi le: Pauler – tegyük újra hozzá, bizarr – kazár–kabar–székely fordulatának 1888-as elmélyítése az ő elméletére alapozott.⁴¹

A másik válasz már 1888. február 3-án elhangzott, a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén. Réthy László nem kevesebbet fogalmaz meg felvetésében (*Hun, avar és magyar continuitás*), mint hogy a magyar nyelv már a hunokkal és különösen az avarokkal megérkezett a Kárpát-medencébe, és fenn is maradt a dunántúli részekben, az árpádi honfoglalóktól örökölt *neviünk* pedig mindössze az utolsónak érkezett rokonnép uralkodó törzsének a neve. „A Volga menti őshaza etnográfiai viszonyai” ugyanis azt mutatják, hogy a „bolgár és kozár államok”, amelyeknek térségéből a „hunok” és „avarok” is a Kárpát-medencébe jutottak, „a legkülönbözőbb altáji fajok (ugorok és törökök) szövetségéből állottak”, „a hunok- és avaroknak nevezett honfoglalók soknevű törzsei közt már ott voltak azok az elemek is, melyek magyarságunk alapját képezik.” Réthy felolvasása „hosszas eszmecsere” váltott ki, és az „értekezést, mely több példát sorol föl, figyelmesen hallgatták, s végül két ízben is megéljenezték, másodszor akkor, mikor Hunfalvy Pál néhány észrevételt tett egy pár évrre, s Réthy válaszolt rá.”⁴²

Vagyis, ha másfél évbe telt is, „a mézesheteknek már vége” lett.⁴³ Nagy Géza viszontválasza valamivel

kevesebb időt vesz igénybe. Az ismeretterjesztő előadásokat, melyek lehetőséget biztosítanak rá, a sepsiszentgyörgyi kaszinóban, tehát a mai Tamási Áron Színháznak a mai polgármesteri hivattal szomszédos emeleti termeiben tartják. A *Székely nép eredete és alakulását* 1889. április 7-re, vasárnap délután 3 órára hirdetik meg, utóbb a helyi sajtóban közlésre is kerül, részben kivonatolva/parafrazálva, részben azonban hosszabb, szó szerinti idézetekkel. Innen tudjuk, hogy végül ketten adják elő: előbb Domján István mikós tanár – hamarosan múzeumőr-utódja – ismerteti az *Adatok* téziseit, majd maga Nagy Géza a tudományos fejleményeket.⁴⁴

Fordulat

A sepsiszentgyörgyi kaszinóban tartott felolvasás új felvetései: az északi erdőkből századokon át kiáramló „magyarság” a Jajk [Urál], a Volga, a Don menti sztyeppén keveredett [ugyan] az ottani [ugyancsak] „ugorokkal”, de *a folyamat csak a Kárpát-medencében (a Duna és Tisza mentén) zárult*, ahol a korábban részben másoknak – a honfoglalás előtt az *avar*, utána a *kun politikai nemzetnek* – alávetett rokon törzsek *egyazon politikai nemzetté* forrtak össze. Az említett törzsek egyike a szabir/szabar lett volna, amely az 5. század közepén az avar támadással összefüggésben került a Kaukázus–Azovi-tenger térségbe: „ők voltak azon magyar elemekkel vegyült, majd pedig teljesen elmagyarosodott hunok, kikhez a székelyek is tartoztak.

...Ezen hun-magyarság a 7. század elejétől fogva a bolgárokhoz csatlakozott. Ez idő tájt, 634 körül élt Kubrát, akit a bizánci írók az onogur-bolgárok vagy onogundurok, bolgárok és kotragok királyának mondanak. ...Egy igen értékes és Magyarországon eddigé az egyedüli emléke ennek a kornak egy, a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonát képező, Szasszanida-kori perzsa ízlésben készült kard, mely – tekintve, hogy hasonlókat Európában csakis az egykori Nagy-Bolgárország területén találhatni – bizonyára a bolgárok közt volt perzsa iparosok egyikének műve.

...Kubrát halála után felbomlott az uralma alatt egyesült népszövetség ...a negyedik [Kubrát]-fiú

⁴⁰ PAULER Gyula 1888, 511–512. A *kurzíváltak* a mi kiemelésünk.

⁴¹ Uo., 512. Két oldallal hátrébb pedig ezt írja, ugyancsak jegyzetben Nagy Gézáról: „ki a székely kérdésre vonatkozó adatokat majdnem teljesen összefoglalja, helyes kritikával tárgyalja, s velem *némileg* hasonló eredményre jut.” Illetve NAGY Géza 1885b, 161, 250. jegyzet, valamint a megelőző bolgár vonatkozások; Függelék 12. – Nagy Géza Szádeczky Lajoshoz, 1914. december 3., MTA KIK, Ms 4166/665.

⁴² Függelék 4. – Réthy László 1888. február 3-i, a Történelmi Társulat ülésén tartott előadásának ismertetései. Amennyiben az előadottakat Orbán Balázs jól értelmezte az alig egy hónappal később felolvasott akadémiai székfoglalójában: Réthy a székely eredetkérdest egyenesen „a hunok continuitásának egyik legerősebb támaszaként tüntette fel”. (ORBÁN Balázs 1888, 4.)

⁴³ Függelék 3. – Nagy Géza levele atyjához, Nagy Istvánhoz [II/59], Sepsiszentgyörgy, 1886. július 29., OSZK Kt, Lt.

⁴⁴ DOMJÁN István – NAGY Géza 1889.

ugyanezen idő tájt Pannóniába, az avarok közé költözik, s nyilván az ő népének utódai azok a bolgárok, kiket a honfoglaló [árpádi] magyarok Salán vezérlete alatt a Duna és Tisza közt találtak. Föltehető, hogy e bolgárok közt a Kubrát onogurjai [= szabarok], tehát magyarok is voltak; s valóban, mondáink történelmi elemei csakis e föltevés mellett nyerhetnek kellő megvilágítást. Krónikáinkban fennmaradt emléke annak, hogy a magyarok két ízben költöznek e hazába, és pedig előbb a hun-magyarország. A zavaros kronológiai adatokból, melyek majd az első, majd a második beköltözést 677-, 700- és 704-re teszik, annyi világosan kitűnik, hogy az első valami kétszáz évvel előzte meg a honfoglalást; s ez az idő, különösen a Márk által említett 677. év összeesik Kubrát fiainak nyugat felé való költözésével.

...a magyar elem bevándorlása Magyarországra jóval előbb kezdetét vette, mint az Árpád alatti honfoglalás. Árpád magyarjai jelentékeny tömegben találnak a Duna–Tisza mentén magyar elemeket, akik főntebbi egybevetéseink szerint már körülbelül kétszáz év óta itt laktak. Ezen hun-magyar lakossághoz tartoztak a hagyomány szerint a székelyek is, s ha ezen hun-magyarország egy része a Csaba-monda szerint időközben visszavándorolt is a kelet-európai pusztaságra: már a második nemzedék a kivándorolt Csaba fiainak, Ed és Edeménnek vezérlete alatt a honfoglaló hét nemzetséghez csatlakozik, s a székelyek legfőllebb 70-80, nem pedig ötödfélszáz esztendeig lehettek olyan helyzetben, hogy testvéreiktől elszigetelten, teljesen idegen környezetben éltek. Így mindaz a nehézség elenyészik, melyet eddig a nyelvi és kulturális tények okoztak.”⁴⁵

Amint az várható volt, az elmélet változása valóban bolgár–avar vonatkozású: a potenciális székely-ös szabir-hunokat *csak az avarok* mozdítják ki a Középső-Volga vidékéről, és csak a majdani *bolgár államalakulás* térségébe: *ők sem járták meg Attila idején a Kárpát-medencét*. A Réthytől elfogadott visszacsatolás: a „magyar politikai [és nyelvi] nemzet” kialakulása viszont a Kárpát-medencében finalizálódik, itt torlódnak egymásra *végleg* a sztyepéről népvándorlás-hullámokkal érkező *rokon törzsek*. A Paulertől elfogadott visszacsatolás: a politikátörténetileg konkrétan forrásadatolható *kabarok (is) székelyek*. A hangsúlyok Hunfalvy 18. századból örökölt *virtuális Kelet-Európájának* (az „északi népek”) nyugalmas „folyamataihoz” képest a *történelmi eurázsiai sztyeppe* népvándorlása(i), azok valós *mikéntje* – az ottani népesség valós dinamikája – felé tolódnak.

Nagyon lényeges: a szláv szókinsz magyar nyelvbe kerülésének földrajzi térségét és idejét leszámítva – avar kori Dunántúl! –, a Réthy felolvasásából ismeretett gondolatok mindössze rendkívüli intuíciónál intellektuális játéknak tűnnek akkor is, ha a lényeget ragadta meg. Pauler másrészt ezúttal is csak – alapozás nélkül – ötletelt. Ezzel szemben Nagy Géza az újabb felmerült kérdéseket is mindvégig az azonosított, alapvető problémák megoldása körül/köré integrálja/értelmezi: mi magyarázza az igenis *hiteles forrás*, de hermeneutikai módszerű elemzést kérő krónikákban a „hun mondakör” – helyben hagyományozódható – *dunántúliséget*, és mi a Névtelen jegyző „székelyeinek” *konkrét csatlakozástörténetét*, vagyis *két magyar népcsoport különböző (?) eredettudatát*, ugyanakkor *közös nyelvtörténetét*?

A Szádeczkynek írt 1914-es, végelszámolásnak is tekinthető levélből érthető meg: az *Adatok* a teljes – 1886 előtt ismert/áttekintett – probléma-komplexum átvilágítása volt, de *még* egy olyan megoldás ígérte, amely szerint a székelyek nem előzték meg a Kárpát-medencében az árpádi honfoglalást.⁴⁶ Az 1889-es sepsiszentgyörgyi felolvasásban ehhez képest *már* nyilvánvalóan elhangzott, ha nem is került bele explicit módon annak sajtóbeli megjelenítésébe: hogyha a krónikák megörökítette „hun testvérharc” traumáját a 9. század eleji *késő avar* kori (onogur–avar politikai) összeomlással azonosítjuk, akkor az abból keletre menekülő csoportok *70–80 év utáni*, az *árpádiakkal visszatérő kabar/„kun” unokái* még egyértelműen *ugyanazt a nyelvet* beszélték.

Ez viszont azt jelentené, hogy a Kórógy mentén a helyben maradt és „Menemorouték” – a 9. században a honfoglalók által itt talált főhatalom – szolgálatába került „székelyek” az árpádiakkal érkező „kabar” *unokatestvéreikkel* találkoznak és értenek szót. Csakhogy – tegyük hozzá – ez esetben már egyáltalán nem szükséges, hogy az árpádiakat vezető *magyarok/mogyerek* is a mi (ös)magyar nyelvünket beszéljék. Sőt, ha valóban ez a *magyar nyelvű székelyek* eredetkérdésének a megoldása, akkor Hunfalvy *igazsága* alapján automatikusan megkérdőjeleződik a(z) (ös)magyar nyelvű magyar/mogyer/árpádiak orthodox képlete: a Kórógy menti találkozás két csoportja *épp* attól lehet egyazon nyelvű, hogy már legalább kétszáz éve *együtt szakadt el* az árpádiak őseitől, utóbbiakkal tehát *nem lehet ugyanaz a nyelv(történet)*.

1889. szeptember 26-án Meßkirchben megszületik Martin Heidegger. Másnap a Székely Nemzeti Múzeumban Nagy Géza beadja a felmondását.

⁴⁵ Függelék 5. – DOMJÁN István – NAGY Géza 1889, VI (Székely Nemzet, 1889. április 21., 62. szám).

⁴⁶ Függelék 12. – Nagy Géza levele Szádeczky Lajoshoz, Budapest, 1914. december 3., MTA KIK, Ms 4166/665.

Bozótutak

Az 1889. áprilisra feljavított elmélet sohasem került összegző munkaként szakközlésre. Pedig a Budapestre visszatért Nagy Géza korántsem szakadt el a székely és magyar eredet kérdéseitől. A teljesség igénye nélkül:

1890: A *magyar* etnonímát Hunfalvyhoz hasonlóan, „finnugor” alapon értelmezi, de a *mánycsi* [mansi = vogul] tövéhez semmi köze nem lehet, mert ez az etnoníma egyszerűen a 'Mány folyó embere' jelentésű.⁴⁷ A szláv hetero-etnoníma *ugor* ('magyar') megfelelőnek sincs köze az obi térség *jugor*jaihoz – utóbbi a Jögra folyó tartományabelit jelent –, hanem szláv nyelvfejlődéssel (torokhang előtti nazális kiesése), az *ungr*<*onogur* (= „alighanem egy, az ujugurokból kiszakadt hun törzs” neve) származéka.⁴⁸ Valamint: elfogadva ezúttal is Réthy véleményét a népvándorlás pannóniai feltorlódásáról, cáfolja a székelyekre vonatkozó, Prayra visszavezethető ötletelését, miszerint a székelyek, „bár nyelvileg a magyarsághoz tartoztak, egy, a hét nemzetségtől függetlenül költözködő, külön történelmi múlttal bíró néptörzset képeztek; politikailag alighanem a besenyőkhöz tartoztak, s ilyen viszonyban találta őket jelenlegi hazájukban a magyar állam, midőn a 11–12. század folyamán az erdélyi részekre is kiterjesztette uralmát”. Mégpedig a már tárgyalt dialektológiai érvekkel: a székelyek vagy a pannóniai magyaroknak egy ága, vagy oda asszimilálódott csoport, stb.⁴⁹ Leszögezi azt is: a nyugati magyar és a székely nyelvjárások népességtörténeti célú egybevetése dialektustörténeti közelítést kér.⁵⁰

1891: Akár hírlap levelező rovatában is tisztázza, felkért elismert szakértőként, a Kunságból érkező kérdésre, hogy a *hun/kun* etnonímák között csak dialektuskülönbség van, használatuk azonban sokkal összetettebb: a „történelmi hunok” névadói a *legkeletibb* törökök közé tartozhattak, míg a Kunság kunjai a *nyugati* török *oguz* vezetésű, bár az egykori hun birodalomból is maradványnépességet asszimiláló 11–13. századi ku(má)n törzsszövetségről nyerték a nevüket.⁵¹ A meghatározó ezévi tanulmányban pedig nem kevesebbet mutat ki, mint hogy a bizánciak által amúgy is *turknak* nevezett *árpádi honfoglaló* nemzetségek neve gyakorlatilag *mind török*, legyen ez visszavezethető mindössze a volgai törökség maga-

sabb fejlettségére vagy az árpádi elit tényleges török eredetére – köznépük persze ez esetben is lehetett [ös]magyar ajkú.⁵²

1892: Az Országos Régészeti és Embertani Társulat székesfehérvári kirándulása alkalmával vázolja előadásban⁵³ az ottani térség történeti etnikai összetettségének hátterét, a fennmaradt itteni (dunántúli) középkori magyar lakosság eredetét. Az árpádi honfoglalók népe ugyanis sem etnikailag, sem politikailag nem volt egységes Szent István előtt, és persze megelőzőleg, a későbbi dél-orosz sztyeppén sem. A „hétmagyar” – a szűk értelemben vett árpádiak – egymástól függetlenül nomadizáltak, míg a másik fő csoport, erős hun/bolgár összetevőkkel/tudattal, onogur elitekkel és az attilida bolgár Dulo-dinasztia („gyulák”) vezetésével részben már kétszáz éve (a hét számontartott generáció ideje!) a Kárpát-medencébe vonult (*mondai hunok/kunok/Csaba-magyarok*), sőt utóbbiakból már Attila „európai hunjai” is *sodorhatnak magukkal oda*, ezek a gyökerükben mongol, de nyugatabbra érve mind inkább eljugurosodó (nyelvileg eltörökösödő) elitek. A Fehér megyei középkori magyarság főleg az első honfoglalás „hun-bolgár” elemeivel érkezett, akiktől a „hun mondáink” maradtak ránk, a Pannónia birtoklásáért vívott harcokról. „Hun-bolgár” elem volt az eszeget/elszeget/dsekil>*székely* is, amelynek *nevét* ezúttal már *'letelepedett életmódúnak' értelmezi*, és bolgár a berzul/brazil/vosián/varsány. Kimutatható még a káliz, valamint a Nyék, Jenő, Kér az árpádi törzsnevekből – de ezek sem biztos, hogy árpádiak, pl. a Jenő székely nemzetségnév is. Azért dominánsak az első honfoglalók – véli –, mert a terület az *Árpád-dinasztia* birtoka volt, melynek *fegyveres kísérete nem a független nomád törzsekből került ki*. Végül besenyők is kerültek ide: őket Nagy Géza *oguz* vezetésű török, komi stb. etnikumkeveréknek tekinti, akik majd a magyarokba vagy a ku(má)nokba olvadnak.⁵⁴

1893: Vonatkozó szócikkeinek sora jelenik meg a kiadásra kerülő *Pallas nagy lexikonában*: a *Dulo* tartalmazza a kettős honfoglalás elméletét is, a *Batbajan* a kabar Csaba-népét.⁵⁵

1894: A Magyar Néprajzi Társaságban tartott felolvasása kapcsán előbb a válasz jelenik meg a bírálótokra, majd magát a felolvasott dolgozatot is lehozza az *Ethnographia*. Újra részletezi: „hun mondáink”

⁴⁷ NAGY Géza 1890b, 152. stb. Uő 1890d, 420. stb.

⁴⁸ NAGY Géza 1890d, 373–375. stb. A *Jögra* a Mány folyó komi neve. (Uo., 374.)

⁴⁹ Vö. RÉTHY László 1890. A választ lásd NAGY Géza 1890c, 165. stb., 178–179.

⁵⁰ NAGY Géza 1890d, 439–440. stb.

⁵¹ NAGY Géza 1891c. A *hun/kun* stb. jelentése, írta korábban, a – manysi, magyar, török, mongol – 'férfi/ember'. (NAGY Géza

1890b, 151.)

⁵² NAGY Géza 1891a, 55; Uő 1891b.

⁵³ NAGY Géza 1893a, 202.

⁵⁴ NAGY Géza 1893a.

⁵⁵ A teljesség igénye nélkül: NAGY Géza 1893b–t. A két kiemelt szócikket lásd *Függelék 6*. A szócikkek természetesen folytatódhatnak a következő években is: NAGY Géza 1894a–c; Uő 1895c–i; stb.

fejlődését érte ugyan idegen befolyás, de *hagyományuk* saját történelmi emlékezetben keletkezett. Már csak azért is azt kell feltételezni, hogy *a(z) [ös] magyarságot a(z európai) hunok mozdították ki először [„finnugor”] nyelvrokonaik szomszédságából, a 4. század végén, mert vadász-halász törzsecskékből sok idő kellett állattenyésztő nomád hódítókká alakulni: persze aztán ugyanakkora terület 20-25-ször akkora állattenyésztő népességet is eltart, mint vadász-népességet, és a népsűrűség növekedésével társadalmi kohéziójuk is megnő.* A sztyeppei „népek”, mint a hun vagy az onogur mibenlétét tárgyalja – a vezérlő elem adta nevüket, testvérnép-mitoszos eredettudatukat, etnikai tarkaságukat –, a sztyeppei birodalmak működését dzsingiszida párhuzamok tükrében vizsgálja. Újra kibontja az „első honfoglalás” problematikáját, és felveti: a „Bíborbanszületett” lehet hogy csak félreértette az *Atelkuzu* nevet, mint „magyarok régebbi hazáját”, mert az *etel-kisi* törökül egyszerűen ’Attila (király) népét’ / ’volgai ember népet’ is jelenthet. Végül demográfiai becslések következnek: a források tükrében akkor felvonultathatott haderő és a megszállt, részben már földműveléssel is hasznosított Kárpát-medencei terület alapján a magyarság legfennebb 3-400 000 főt tehetett ki az árpádi honfoglalás idején – hogy tudott megmaradni a sokmillió indoeurópai nyelvű népcsoportok gyűrűjében?⁵⁶

1895: „Azok a bolgárok és más volgai törzsek, melyek Aszparukkal egyidejűleg költöztek Magyarországra, bizonyára nem tűntek el a föld színéről, s ha előbb nem is, Nagy Károly véres hadjáratai alatt mindenesetre al-dunai hatalmas rokonaikhoz csatlakoztak. Ez lehet a magyarázata annak, hogy Nagy Károly, bár seregei a Duna-Tisza-közére is behatoltak, hódításait a Dunánál tovább nem terjesztette. A tiszai bolgárság, melyről a magyar hagyomány beszél, nem mese, volt annak történelmi alapja is. E bolgárok között pedig lehetetlen, hogy magyarok is ne lettek volna. Hiszen Kuvrát egyik népét unugurnak nevezik a bizánci írók, s azt az azovi hun királyt, kinek székhelyén tűnik föl Kuvrát, Muagernek hívták, a Kuvrát által alapított Dulo dinasztíát pedig a magyar mondák is ismerik. Árpád nemcsak idegeneket, nemcsak rokon népeket, hanem magyarokat is talált hazában. A magyar faj régebbi itt, mint a [z árpádi] honfoglalás. Lehetséges hogy már az avarokkal is jöttek, de ha előbb nem is, a 7. század utolsó negyedében a magyar bevándorlás is megkezdődött. Mondáink a székelyekben keresik ennek az első rajnak az

ivadékait, s az ilyen dolgokban csodálatosan szívós szokott lenni a népek emlékezete.”⁵⁷

...és karnevál

Utóbbi, 1895-ös *szöveg* a *legkorábbi*, amelyet már legalább László Gyula idéz. Hogyan maradhatott ki a székelyeredet-kutatás kanonizálási folyamataiból Nagy Géza korai munkássága, egy ilyen, minden további megközelítés számára megkerülhetetlen elemet: a székelyek *hun eredettudatú, magyar nyelvű*, a mai magyar állam alapítóihoz *csatlakozott*, de azokat a *Kárpát-medencében jóval megelőző* népcsoport? Lehet, hogy nem is maradt ki, csak rossz helyen keressük *azt a kánont*?

Térjünk vissza az újrakalibrálást kérő kérdésekhez. Az 1914-es, Szádeczkynek kevéssel halála előtt írt sorok *nem magánlevél*, hanem a *nem hivatalos megoldása egy nagyon is hivatalos feladatnak: lektori véleményezése* annak a székely történelmet összegező, végül csak 1927-ben megjelenő munkának, amelynek megírására még 1874-ben kérte fel Kolozsváron Szabó Károlyt a székely történelmi pályadíj-alap, ennek előmunkálatává tagolódva a *Székely Oklevéltár* monumentális vállalkozása is.⁵⁸

A levél fontos részleteket tisztáz: 1) Az *Adatok* nagyon *kis példányszámban* jelent meg abban a furcsa, előrebocsátott különlenyomatban. – Tegyük hozzá ehhez ismételtén azt is, hogy tartalomjavításait pedig csak egy ismeretterjesztő előadás többé-kevésbé szöveghű, a helyi sajtó által lehozott közleményében találtuk meg. – 2) Az 1895-ös, kanonikus összegzésben már ott található a célzás: *A magyar memzet története* avar fejezetének végére Nagy Géza azért szúrta be a Képes Krónikából épp a „*hunok (avarok)*” cesumauri csatájának az ábrázolását, mert már ekkor az *avar-frank* háború eseményét látta benne. A kérdéskört a *Fejérvármegyei és Székesfejérvár Városi Történelmi és Régészeti Egylet Évkönyve* számára készült kifejteni, de ennek a III. kötete végül nem született meg, így dolgozhatott ki az avar-székely-kabar kérdésről a Vámbéry-tanítvány Thury József és a budapesti múzeumőr-kolléga Sebestyén Gyula őt megelőzve elméleteket.⁵⁹

Továbbá, a levél ismeretében: 3) Szádeczky sem hasznosítja Nagy Géza lektori észrevételeit az első világháború végétől *hányatott sorsú* kézírata véglegesítéséhez, holott *A székely nemzet története és alkotmánya* által 1890–1927-ből felsorolt és komolyan vehető székelyeredet-elméletek, beleértve saját

⁵⁶ NAGY Géza 1894d–e.

⁵⁷ NAGY Géza 1895a, zárósorok.

⁵⁸ SZÁDECZKY KARDOSS Lajos 1927, I–II.

⁵⁹ *Függelék 12.* – Nagy Géza levele Szádeczky Lajoshoz, Budapest, 1914. december 3., MTA KIK, Ms 4166/665.

véleményét, közvetve vagy közvetlenül, de úgy tűnik kivétel nélkül az *Adatokra* és a sepsiszentgyörgyi kaszinóban 1889-ben elhangzottakra vezethetők vissza.⁶⁰

Mindez sok mindent árnyal. Lehet hogy Nagy Gézának egyszerűen szerencséje nem volt? Csakhogy ugyanez a Nagy Géza a Budapestre való visszatérését követően a Magyar Nemzeti Múzeum megbecsült munkatársa, majd osztályvezetője, az MTA levelező tagja, aki elmélete kérdéseit a Magyar Néprajzi Társaság, a Magyar Régészeti és Embertani Társulat, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság fórumain/periodikaiban hozza nyilvánosságra, az *Archaeologiai Értesítő*nek pedig végül ő maga a szerkesztője. Vele íratják meg a magyar történelmi kánonnak szánt „Millenniumi történelem” teljes népvándorlás kori részét és a vonatkozó lexikonszócikkek jelentős hányadát, ismertsége a populáris médiára is kiterjed, Mályusz Elemér szerint pedig úgy őse [1942-ben is] uralkodó irányzat(ok)nak, hogy ehhez felsőoktatásban sem tanított – hasonló kivételes teljesítményt a történettudományban Mályusz egyedül az ugyancsak közgyűjteményi háttérű Tagányi Károlynak tulajdonít.⁶¹ A *kettős honfoglalás* és a *székely kabarok* elmélete 1893-tól(!) szerepel az általános magyar nagylexikon általa írt szócikkeiben, 1912-ben ezeket szó szerint veszi át – a szerzői szignót igaz hagyva – a jogutód *Révai nagy lexikona* is. Munkássága maga lett volna, ha nem is *egy keresett kánon*, de *annak kánonikus kánonkeresése?*

A jobb megértést nézőpontváltás segítheti. Nagy Gézaról nemcsak a vezető magyar szakfolyóiratok, de a *Nyugat* is nekrológot közölt 1915-ben, és a szakmán kívüli Schöpflin Aladár egy több mint rokonszenves, varázslatos szintetikus elmét, de egy letűnt kor *fantasztika*(?) tudósát búcsúztatja benne. Kevéssel korábban ugyanott Réthyt búcsúztatta így: „A magyarok eredetéről is ő állította fel először azt az elméletet, melyet később Vámbéry fejtett ki és indokolt részletesen, hogy ti. a magyar nemzet itt a haza földjén egyesült egységes nemzetté a különböző fajú és nyelvű népek konglomerátumából.” Arról a *másik legkorábbi*, szintén 1895-ös munkáról van szó, amelyet László Gyula 1970-ben ugyancsak a kettős honfoglalás elméletének tételes megfogalmazásaként idéz.⁶² Nos, ennek története már inkább szembesít a korabeli tudományos kánon(ok) felemás kérdésével is.

Vámbéry 1895-ös könyvének megjelenését követően előbb a sajtóban, majd az *Ethnographia* ha-

sábjain robban a botrány. Ami új, meghatározó két tézis a könyvben, az – írja Réthy László – *hivatkozás nélkül*, a Réthy 1888-as említett felolvasásából, illetve Nagy Géza 1891-es, a *Turulban* közzétett tudományos eredményeiből származik.⁶³ A magyar nép és nyelv a *Kárpát-medencében alakult ki*, „honfoglalások” során át ideérkezett elemek keveredéséből, a *török* árpádiak már itt találták. Elmélyítés nélküli elmélet, de vizionárius vázlat, ezért is léphet ki könnyedén *kelet-európai etnogenézisünk* orthodox csapdájából: intuíciója *valószínűleg a valós megoldást* ragadta meg, amelyhez aztán haláláig ragaszkodott. Mentségek keresése nélkül, az igazság kedvéért méltányos hozzátenni: a Réthy 1888-as előadását azóta se közölte le senki – tételeit átmenetileg fel is adta –⁶⁴, Nagy Géza pedig a Vámbéry előmunkálataitól ihletve dolgozta fel az árpádi névanyagot. És főleg: Vámbéry le nem hivatkozott tézisekre épített elmélete – Réthy közvetítésével és közvetlenül – az az *Adatok* kérdéskörére adható szerves válasz, amelyhez Nagy Géza a részletkérdések újragondolása/kidolgozáskísérletei során mindvégig közeledni tűnik.

A kánon(ok) kérdésének másik, örök arca konkrét példával világítható meg a legjobban. Nagy Géza sejtésekkel és tévedésekkel kerülgetve, de egyik legfontosabb kérdésnek azt látta, hogy mit kell érteni a *székelyek* és a *blakok* Kézainál megjelenő *együttélésén*, így jutott el a kitörési pont *bolgár* vonatkozashoz is.⁶⁵ Mivel a *blakokról* Réthy László már 1880-ban forrásadatok sorával tette egyértelművé a magyar szakma számára, hogy kicsodák, a kérdés az, hogy hogyan értelmezhetünk *például egy olyan* magyar medievisztikai *kánon*t, amely mérvadónak szánt forrásgyűjteményekben és kézikönyvekben krónikáink *blachusát* máig *(újlatin nyelvű) vlachnak/románnak* fordítja?⁶⁶

Újabb bozótutak

A részletkérdések, amelyeket 1895 után vesz sorra, és értékeli újra és újra:

1896–1897(?): „*Hun mondáink*”, ha megtisztítjuk őket az árpádi honfoglalás kori, utólagos fejleményektől és rácsúszott tartalmaktól, valamint az idegen („szépirodalmi”) elemektől, a következő eredeti mozzanatokat hagyományozzák: a cesumauri, potentianai és tárnokvölgyi ütközetek, valamint a „hunok” közti belháború. Ezek viszont – 1889-hez képest *explicit* módon leírja – *csak az avar–frank*

⁶⁰ Sőt, Szádeczky összekeveri a szövegezéskor a Tagányi nézeteit és Nagy Géza későbbi munkásságát. (SZÁDECZKY KARDOS Lajos 1927, 9, 18.) Az elméleteket lásd Uo., 9–17.

⁶¹ MÁLYUSZ Elemér 1942, 112.

⁶² SCHÖPFLIN Aladár 1915; Uő 1914; VÁMBÉRY Ármin 1895.

⁶³ RÉTHY László 1895; NAGY Géza 1895b.

⁶⁴ RÉTHY László 1891, 172.

⁶⁵ NAGY Géza 1885b, 138–141.

⁶⁶ RÉTHY László 1880, 24–46, 58–63. Idézett, talán legfontosabb szöveghelyét lásd teljesebben: *Függelék 13*.

*háborúra és a vele járó késő avar kori pannóniai belháborúra vonatkozhatnak.*⁶⁷

1897: A hunok előtti népmozgásokban keresi a kelet-európai előzményeket. Felveti, hogy *csúd-vogul* (= „finnugor”) elemek akár már a jazyg szarmaták vezetése alatt eljuthattak a Tiszához is, mások – a masszageták? – a Kaukázusba, a 6–7. századi, a kazár állam létrejöttéhez kapcsolódó népmozgás során pedig *helycserét feltételez a vogulok (manysik) és „magyarok” között*, ennek során a manysik jelentős részét a „magyarok” magukkal sodornák, a többi északkeletre szorul ki, *megfogyatkozva.*⁶⁸

1900: „A magyarság a finnugorságnak egyik ősi törzse, de e törzs nemzetségeiből török eredetű elemek szerveztek politikai nemzetet, melynek történelme hosszú időn keresztül török vezérlő néposztálynak s finnugor harcosoknak együttes működéséből áll.” Visszatérés az 1889-ben le nem vont, de szükségszerű logikai következtetéshez: a „Bíborbanszületett” vonatkozó adatát valóban úgy kell értelmezni, hogy Árpádék megtanulták a csatlakozó [székely] „kabarok” (kazárok?) nyelvét, bár még tudták a (turk) másikat is. „A mai magyar nyelv eszerint a kabaroknak [székelyeknek] volt a nyelve”. De akkor Árpádék vezető rétege valóban turk (török) volt, és nyelvvesztését az segíthette, ha a köznépük szintén legalább „magyar fajta”, akárcsak a „kabar”. A(z) (ős)magyar nyelv „finnugor” rokonaitól legalább háromezer éve elkülönült, ezer évvel korábban, mint az egyes germán nyelvek egymástól, tehát a(z) (ős)magyaron belül is elkülönülhettek utóbb magyar fajta népek, mint avar ivadék és kabar ivadék székelyek. Lehetett-e ugyanígyen – pl. egy, csak a besenyőkkel/úzokkal/ku[má] nokkal idesoródott kazárként – a palóc? Háromféle magyar fajta elem kialakulási központjai: a Pamír előtere, Nyugat-Szibéria, valamint a Kaukázus előtere? [Figyelem: a szabirt és az onogurt két külön népességgént tárgyalja már mindenütt!] Hogy mai egységes voltát magyarázhassuk, a mai magyarságnak többszörös keveredéssel kellett előállnia e testvérnépekből, melyeket hunok, avarok, kazárok sodortak magukkal. A keveredésnek pedig legalább félezer évvel az árpádi honfoglalás előtt meg kellett kezdődnie, Pannóniában is. Visszavezethetők ezek a folyamatok egész a „finnugorokról” leszakító szkíta népmozgásokig, mint végső eredetig (Kr. e. 16–15. század)?⁶⁹

1904: „A magyarságnak a finnen és török-tatáron kívül van még egy harmadik ősi alkatrésze is, melyet – hogy a különféle félremagyarázásra alkalmat szolgáltatható *sumir* elnevezést elkerüljük – középpázsiai-

nak lehetne nevezni. Ez a típus az, mely a magyart antropológiailag legközelebbi rokonságba hozza a kazáni tatárral, baskírral és turkománnal, ...ebben látom a magyarság legősibb típusát. ...A finn-szláv (ti. kerek fejű szőke, középtermettel) típus legrégebb képviselőit a palócokban és a székelyekben keressük.”⁷⁰

1907: A Régészeti és Embertani Társulat ülésén előadottak: Az időközben megismert régészeti emlékek alapján az árpádiak az 5. század derekától a 830-as évekig a *baskír térségben* tartózkodtak, míg a nyelvészet által feltételezett *alán* nyelvi hatást hordozó népesség a *Kaukázus előteréből* 568-tól 678-ig érkezhettek a Kárpát-medencébe. A *manysik és hantik* „minden valószínűség szerint egy, az ősidőkben elugorodott sarkvidéki eredetű törzs csupán, mely nagyságának tetőpontján sem volt több 50-60 000 léleknel”, a [mai] magyarság [„finnugor” komponens] ősei tőlük délre élhettek a hun népvándorlásig. A hun törzsszövetség Attila utáni, az avarok által a Jajk–Káma–Kaukázus térségben egymásra tolt öt „népe” (uturgur<utigur = ’öt ugor’) között előbb a *szabir* volt a vezető – a *Csaba-népe* is pusztai, kazároknak be nem hódolt *szabir* lehetett –, később az *onogur*. Az *attilida* bolgár fejedelemnév sor ágait boncolgatja, onogurok és bolgárok benne tükröződő viszonyát, a pannóniai avar–bolgár politikai eseményeket, személynevek/méltóságnevek és népességcsoportok összefüggését. 796, az Attila(-leszármazott) kagán megölése után fia – egy *jabgu/dsavu/csub* avar–bolgár méltóságot viselő – „Csaba” menekül „nagyatyjához” (Honorius<Horom < Krum bolgár nagykan), majd vissza „Szkítiába”. [A *Csaba-magyar* és a *Csaba* értelmezését tehát most már szétválasztja.] A *késő avar kori bolgár* nagyszentmiklósi kincs feliratának Builája a cesumauri csatában elesett Béla, a „hun mondákból”?⁷¹

1908: Az árpádi honfoglalás vezető rétege viszont – bizánci nevének megfelelően – *altáji turk* (sem hun-bolgár, sem kazár, sem uz/oguz), az Asszena-dinasztia bukásával felbomlott turk birodalomhoz tartoztak. *Jabgu* méltóságnévvel a közvetlen hiungnu utód fehér hunoknak (*tölöszöknék*) adott vezért a turk kagán, saját nemzetségéből. A *tölöszök* (egy) törzse a *szikilnek* feloldható (kínai) nevű „nép” is egy 618-as adatban, ezek egyik része 630 után Kínába menekül, Kül-teginék pedig – a keleti türk kagán orkhoni síremléke szerint – 716-ban verik le a hasonló nevű *[izgil]* törzset. Valószínűleg utóbbiak szerepelnek *dsekel* néven is, Közép-Ázsiában, majd

⁶⁷ Függelék 9. – OSZK Kt, Quart Hung 2757-06.

⁶⁸ NAGY Géza 1897.

⁶⁹ NAGY Géza 1900.

⁷⁰ Függelék 10. – Nagy Géza Thim Józsefhez, Alag, 1904. szeptember 15., MTA KIK, Ms 4848/686.

⁷¹ NAGY Géza 1907.

*eszege*l bolgárként a Volga vidékén, utóbbiakkal függ össze a „kabar” kérdés is. De a tölőszők alá tartoztak korábban, az 5. században feltűnve Európa határán, az *onogurok* is. Stb.⁷²

1910: Az altái turkok hatalma a 6. század vége felé az Alsó-Volgaig terjedt, bukásuk után nyugati turkok szervezték meg itt 670 körül a régi népéről (akatir, agathyrs) *kazárnak* nevezett államot. Köznyelvének egy (ős)*magyar* (*fajta*) nyelvet gondol a „kabar–turk nyelveltanulás” alapján. Az innen elszakadó „kabarok” egyik törzse lehetett az *eszege*l-bolgár vagy *dsekil*, mely nem kizárt hogy egy Aral-vidéki ókori iráni *zikartu*l/stb. néptörzsnek az ivadéka. Illetve a sztyeppei törzsek, nemzetségek, ágak folytonos át(szét- és össze)szerveződését boncolgatja, többek között a *kipszak* példán.⁷³

1912: Régi feltevéseit ismétli a Kuvrát három „népe”, a volgai bolgárok három törzse, illetve a kabarok három ismeretlen nevű törzse közötti feltűnő párhuzamról, és hogy a részben már 678 körül a panóniai avarok közé költöző *onogurok* feleltethetők meg az *eszege*l/*dsekil*/*izgil* „népnek”.⁷⁴

1914: Ezúttal fejti ki, hogy az orkhoni feliratban említett körülmények alapján az *izgilek* 716-os leverése az Irtis forrásvidéke és az Iszik-kül között történhetett, utóbbi és a SzirDarja környékén említik az arab-perzsa források a 10–11. századi *dsekeleket/dsikileket* is. Utóbbiak persze már csak távoli rokonai lehettek a jóval korábban elszakadt bolgár *eszegele*knek.⁷⁵

Nagy Géza tehát kérdez, és sorra számolja fel a kiindulól, megörökölt vagy saját felvetéseket. 1890-ben a *manysi*>*magyar*, *jugor*>*hungarus* névere-deztetést cáfolta, 1891-ben az *árpádi elitnek legalább a „kulturális” „finnugorságát”,* 1892-ben az *árpádi honfoglalás* korára visszavetített *egységes (modern) magyar (politikai és nyelvi) nemzetet* és a *székely nép-név hunfalvyánus magyarázatát*, 1894-ben „*Ételköz*” *toponíma-egyértelműségét*, és hogy a magyar eredet-kérdést a *demográfiai és kulturális feltételek figyelmen kívül hagyásával* is lehetne kutatni. 1900-ra kimondja a már 1889-ben nyilvánvaló következtetést, hogy a majdani magyar politikai nemzetet megszervező török *Árpádék a székelyek őseitől tanulták* meg a „mai magyar” nyelv őseit, 1907-ben megfogalmazza, hogy az *erdőségekbeli, nagyon kis népességszámú „ugorok” tanulták el* egy sztyeppei népesség nyelvét, nem pedig fordítva, valamint hogy a Csaba-monda *csubl jabgu* méltóságot viselő *bolgárkán-unokájának* nincs közvetlen köze egy *szabir* „Szaba-néphez”. 1908-ban

azt lokalizálja, honnan jöhetett az *árpádi vezető* réteg – altái törökök *fehér hunok* fölé *jabgunak* téve –, és honnan a *székelyek* névadói – a *fehér hunok* egy közép-ázsiai törzse *izgilek*? –, akárcsak a *fehér-hun* alávetettségéből kiszakadt *onogurok*.

Ki bozótja vagytok?

Miért juthatott ilyen nehezen előbbre, csak részletről részletre araszolva, előfeltevések folyamatos visszabontásával és újjáépítésével? Nyilván, ez valóban bozót volt, ma is az. Lehetett volna lendülete-sebben újragondolni az újragondolni valót, tévelygés helyett hatékonyan, holnap is járható ösvényeket biztosítva a történelmi emlékezetnek? Miért „szaladhatott előre” Vámbéry, vele ellentétben? Mi az, amit Nagy Géza mindvégig menteni próbált, vagy amit megkerülhetetlen próbakőnek tekintett, és ezzel akadálypályát épített magának? Nos, nem a „*hun-teória*” bár egyes elemeit akarta menteni, azok nem szorultak rá. A *hun eredet* – mint az Occidens egyetlen „sztyeppe-államának”⁷⁶ uralomlegitimációs bázisa – egy birodalmi elit identitástudatának úgy lehet lassan másfélezer éves, tűzvészektől és harapégések-től pusztított, előregedett erdeje volt már ekkor, de magfái még álltak, esélyt adva újraelakulni a koronaszintnek, amely fölébe nő majd a kidőlt, korhadó törzseknek és tüskés *saját* ciheresnek.⁷⁷

A példázatnál maradva, a 18. századtól azonban olyan törekvések gyűrűztek be a térségbe, amelyek *franciakertté fejlesztették* volna, akárcsülvényekkel cserélve le a maradványerdőt, nem számolva az-al, hogy *ebből lehet még igazán – invazív – bozót*. A magyar eredetkérdés felvilágosodás kori gyökerű, nyelvészcentrikus, Hunfalvy felkarolta „finnugor” alaptételét ugyanis a következő zanzával ragadhatjuk meg: „*Ugor*” *halász világhódítónak bucskázik át az erdőségen*, és mellesleg nyelvileg is asszimilál sokszoros számbeli fölényű, sokkal fejlettebb kultúrájú és társadalmi szervezettségű, haditechnikájú sztyeppei nomádokat. Nagy Géza *ennek a – meg semmilyen nyelvmélekkel sem erősíthető – nyelvtörténeti* bázis-narratíváját próbálja végsőkig menteni, Hunfalvyhoz lojálisan, valamilyen *valóban tudományos* megoldást keresve rá.

A *kérdéses korszak és térség* sztyeppei elitjeiről időközben egyértelművé vált, hogy török nyelvűek voltak, a demográfiai folyamatok pedig kvantitatív és társadalmi feltételekhez kötöttek. Az „északi népek”, más szerzőknél „*fenno-szkíták*”, „*ugor*” nomádok

⁷² NAGY Géza 1908.

⁷³ NAGY Géza 1910, 54–57, 63–65.

⁷⁴ NAGY Géza 1912.

⁷⁵ NAGY Géza 1914.

⁷⁶ Vö. SZABADOS György 2015, Walter Pohl hivatkozott munkái alapján.

⁷⁷ Vö. HERMANN Gusztáv Mihály – ORBÁN Zsolt 2018; BOÉR Máté et alii 2017.

lakta ős-kelet-európai/nyugat-szibériai sztyeppe „nyelvinemzet”-formáló modelljét csak egy olyan, ottani „(finn)ugor” *nyelvi szubsztrátum* tételezésével lehetett megmenteni, amely *legalább a köznép szintjén* jelentős marad. Majd – mivel az az elvárás az „(ős) magyar”-„obi” „nyelvszétválás” „erdőszéli” kronológiájával nem volt egyeztethető, ráadásul az „obiakkal” való *tényleges* kapcsolat is mind furcsábbnak tűnt – úgy, hogy *legalább az árpádiak ősei hozzanak magukkal* a kelet-európai sztyeppére *legendő (ős)magyar (fajta) nyelvű köznépet*. Végül, mivel a magyar nyelv bizonyos elemei a Kaukázus térsége felé mutatnak, az árpádiak régibb története pedig az Altáj felé, a „finnugor” elmélet viszont már az ókorban individualizálódott (ős)magyar nyelve(ke)t feltételez egy idő után, az eredet így keresett, „*árpádi*”-*(ős)magyar csatolt árus tere és kora* parttalanul kitágult.

Paradox módon, az abszurdba vitt „finnugor”-mentési kísérlet két váratlan következményhez vezetett. Egyrészt Réthy lényegében ennek okán ismerhette fel és mondhatta ki 1888-ban, hogy amennyiben a kelet-európai sztyeppén ennyire elterjedt (ős)magyar szubsztrátum volt jelen, ennyi oda-vissza járás-kelés mellett, akkor *a Kárpát-medencébe is bármely keletről érkező hozhatott be ebből, sőt általában is kellett behozzon ebből (ős)magyar nyelvű népességet*. Másrészt, ha a Közép-Ázsiában azonosítani kezdett minden előd elitnek is (ős)magyar (fajta) köznépe volt, már az ókorban, akkor egy (a földrajzi) turáni *ókori* (ős)magyar (fajta) szubsztrátummal is számolni kellett, és egyenesen *a „finnugrizmus” alapján merült fel, logikusan, többek között a sumér–magyar kapcsolat* lehetősége.

Ez a bozót azonban *nem a huneredet-tudat bozótja*, hanem egy – saját céljait nézve – felesleges, invazív gondolat kísérlete. Bárhonnan származnának ugyanis, a mai magyar nyelv „finnugor” elemeit behozni a Kárpát-medencébe elég – Occam borotváját alkalmazva – *egyetlen, elég korai alkalom*, ha ott aztán a demográfiai-társadalmi feltételeket megkapaszkodásukhoz/integrálódásukhoz/térnyerésükhöz *akár három évszázad Pax Avarica* biztosítja.

Mielőtt pálcát törnénk Hunfalvy felett, nagyon gyorsan hozzá kell tenni, hogy Nagy Géza *késő avar kori megoldását* is ő alapozta: miért nem az avarokkal, hanem őket átugorva vissza az időben, a hunokkal azonosítják az árpádiakat, és miért hiszi a „Bíborbanszületett” avar királynak Attilát?⁷⁸ Másrészt, nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy bár új és új problémákat idézett elő, a székely–magyar nyelvazonosság Hunfalvy-féle, kétségen felül álló alaptétele Nagy Géza számára mindvégig próbakő maradt: ennek

jelentősége ott mutatkozik meg, hogy – mint már említésre került – ezzel szemben Réthy, ezt *a próbakő-lehetőséget fel nem ismerve*, mindjárt az 1888-as revelatív következtetései után az árpádiak által magyarok nélkül talált Pannóniáról beszélt, és más (implicite nyelv)történeti háttérrel – besenyőkkel – érkező székelyekről, tehát *nem jutott túl az ötletelés szintjén*.⁷⁹ Harmadrészt: az eredetkérdés szakmai nyilvánosságához az az *Ethnographia* biztosította az egyik legfontosabb fórumot – első évben épp Réthy szerkesztésével –, amelyet kiemelten Hunfalvynak köszönhetünk.

Tisztás

A *kánon* mindössze egy értéklista, amelyet *valamely rend* vázázására szavatol egy ahhoz elégséges *tekintély* – fizikai erő, intézmény, személyiség, transzcendentális hatalom. *Karnevál* pedig az a helyzet, amelyben *a rend felfüggesztődik/felfeslik*, és az aktuális kánon mögött vagy annak hiányában leplezetlenül megmutatkoznak a *tényleges aktorok*, legyenek azok emberi gyengék vagy nem-emberi erők akár.

A magyar eredetvita értelmezéséhez két történetet érdemes szétválasztanunk: az egyik a nyugati kultúrkör egy *általános válsága*, amikor a szellemi és a volt katonai elit válságba kerül, előbbi pedig részben szekuláris, új feladatokra csoportosul át, többek között utóbbi egyes funkcióit átvenni. Az *eredettudat eredeti gazdája* ugyanis az élhető rendet biztosító *bellatores* csoportja volt, amelynek ez centrális uralomlegitimáció-forrása. Most pedig utódjai új típusú elitek szövetségeként/szolgálatában, ráadásul az átmenet általános tekintélyválsága közepette próbálnak vele valamit kezdeni. A másik történet Nagy Géza törekvései *a válság magyar leágazásain* belül. Nagy Géza úgy tűnik, ugyanúgy számottevő *tekintéllyel* rendelkezett egy idő után a magyar szellemi életben, mint Hunfalvy, de gyökerei révén közelebb állt, mint ő, *a régi gazda szemléletéhez*, így alkalmasabb volt egy új kiegyensúlyozásra. Egyik legfontosabb *aktor* pedig, amely pályájára állította, maga a *Székely Nemzeti Múzeum*: egy sajátos, anomáliás, akkor épp az alakuló magyar polgári nemzetbe tagolódó történeti magyar közösség *kollektívidentitás-kezelő kísérlete*. Nagy Gézánál az eredetkérdés mérlege így lesz a magyar–székely viszony, amellyel a fiatal *dunántúli* kutató hivatali kötelességből kezd el foglalkozni.

1889-ig *csak egy tudományos kérdés* megoldását keresi, mintegy versenyben. Ki lesz az első, akinek sikerül kitisztázni a kutatási tárgyat: *kik* a székelyek? Sikerül is összekülönböznie az őt megbízó

⁷⁸ HUNFALVY Pál 1880, 71–72; Uő 1881, 199–200, 203.

⁷⁹ Vö. RÉTHY László 1891, 172; Uő 1890, 33–34, 36.

siculusokkal, mert nem azt találja, amire azok számítottak. *Tisztázzuk*: nem a megoldást, a „történeti igazságot” találta meg, hanem *a saját helyét* a feladatban, azt, hogy a székely eredetkérdés a magyar eredetkérdés *lényege*, számára is személyes, életre szóló *önismereti* kihívás. 1889-ig tudományos összegzést célzott, az 1889-es fordulatot követően talán nem is ebben gondolkodott már. Persze lehet, hogy ebben *is*, csak ideje adatott hozzá túl kevés.

Minek tekinthetjük az 1889-es fordulatot, és mik az azt követő, mintha más finalitású *bozótutak*, ha már nem pusztán becsvágy és egyértelmű megoldás keresései? Mert persze ő is mások nyomán járt, mint mindenki: a „Bíborbanszületett” kabarjainak székely-gyanús szokásaira Fejér György hívta fel a szakma figyelmét, a bolgár[iai] eszegelekről Hammer-Purgstall tudósította először, Abu l-Fidál alapján a magyar tudományt, a székely nyelvjárásokat már Budenz megkülönböztette, és így tovább. A bozót *nyiladéka*i hasonlóak voltak generációk óta: a székely-magyarok korábbi honfoglalását már egy Ion Budai Deleanu (!) *konkrétan* a Kuvrát-fiakhoz kötötte Lembergben.⁸⁰

Ahogy Nagy Géza bozótútjai is nyiladéku szolgáltak másoknak: Pósta Béla a Magyar Nemzeti Múzeum szakmai-baráti köréhez tartozó kolozsvári tudósként követte; László Gyula érett saját közelítés birtokában szembesült ugyan vele, mint elődjével, de ő üdvözölte aztán a tényleges újrafelfedezőt, Makkay Jánost. Újabban megvalósulni látszanak az általa megkezdett identitás-kiegyensúlyozás szakmai feltételei is.⁸¹

A történész jobbik esetben a *történet pásztora*, és a *tisztás* az *helye* a történelmi tudat bozótjában, mely utóbbinak ezáltal értelmet ad. Az ösvények, nyiladékok, bozótutak: pusztán reflexió. Bár látszólag a tételezett tisztásból nyílnak, valójában a nyiladékok, azok bejárása, a bozótutak konstituálják a tisztást.

Az utolsó logikus fejlemény ez lehetett volna: a forrásokban kereshető *árpádi magyar, későavar-onogur, eszegele-székely* mind csak elitek: *köznépük (köz-) nyelvét nyelvemlék híján* a kelet-európai, netán távolibb térségben már csak *módszertani korlátok okán is fölösleges keresni*. A bozót útjai: a székely nyelvjárások leellenőrzése, az árpádiak töröksége, „Csaba<csaba”(?) vezette eszegelek(?) „hun”-töröksége, a konstituáló összes elit töröksége, tehát a(z amúgy kincsek kincse végső támasz) nyelvi identitás funkcionális tényezővé való helyretétele, Vámbéry előreszaladó lényeglátásának módszeres beérése.

Eredetkérdések mint eredettörténetek és azok kutatása, vagy eredetnarratívák és aktoraik: ki az igazi aktor? A narratíva tárgya közösség, a narratíva építője/dekonstruálója, a narratíva funkcionális gazdája elitek – egy közösség elitjei – mint a közösség konstituáló magja? Egy hosszú, kifáradt eredetnarratíva és egy azt (leváltva) megújítani kívánó *új (típusú) magyar elit*, annak (nem véletlenül) nyelvemzet-ideológusa, a (romantikus) pozitívista *tudós* (Hunfalvy)? Az ő csapdájának részleges dekonstruálása, bár ugyancsak a függetlenségi (szuverén értékközösségi) nemzetségség-narratíva felől: a másik, integrátor aktor Nagy Géza?

Behatolni a bozótba, és bozótutakat törni onnan a nyiladékok mentén? Nagy Géza a fordulatig valóban ilyen aktor, mint a többiek – utat keresett a világosba. A fordulat úgy tűnik arról szól, hogy megérti, (ő is) eleve bent a bozótban volt, és azt nem áttörnie, felszámolni kellett – Hunfalvyék elvetélt kísérlete csak egy hazugságsivatagba juttatna, megfosztva az éden *fáitól*. A *tisztás* viszont így magának a bozótnek – mint kollektívtudat-aktornak – a működése, mely „közösségi identitást”, tehát történelmi tudatot, egy szinttel feljebb implicite ennek szerves része személyi identitást termel, folyamatosan, a reflektálás funkcionális helye bozótút-kísérleteivel.

⁸⁰ FEJÉR György 1830, 53–56; HAMMER-PURGSTAL, Joseph von 1841; BUDENZ József 1860; BUDAI-DELEANU, Ion 1991 [1820 előtti], I. 273, 275, II. 417.

⁸¹ VINCZE Zoltán 2014, 471; LÁSZLÓ Gyula 1970, 162;

MAKKAY János 2009b, előszó. Az utóbbi évek több mint ígéretes vonatkozó eredményeiből, reflexióiból lásd pl. BALOGH Csilla 2013; SZENTPÉTERI József 2014; SZABADOS György 2015; IVANICS Mária 2017.

Függelék

1.

Nagy Géza levele atyjához, Nagy Istvánhoz [III/57],
Sepsiszentgyörgy, 1885. december 23.
(OSZK Kt, Lt)

Szeretett édes jó Atyám!

Háromévi munkám gyümölcsét végre édes jó Atyám kezébe adhatom. Egy hónapja már, hogy művemet befejeztem, s ma végre elkészítették a nyomdában az utolsó ívet is, s addig is, míg teljesen kiállított példánnyal szolgálhatok, sietek szeretett jó Atyámnak megküldeni művem⁸², mely azt hiszem, végre meg fogja hozni számomra az elismerést és helyzetem javulását.

Sokáig dolgoztam e munkán, sokszor fennakadtam benne, de végre elkészült, s most, amikor kevés idő múlva már a magyar tudományos világ ítéletet fog mondani felette, azzal a tudattal várom az ítéletet, hogy nem közönséges munkát végeztem. Lehetnek s vannak is hiányai; de azt mindenki kénytelen lesz elismerni, hogy a magyar őskor vitás kérdéseinek megoldására egy módszert én jelöltem ki. Mondáink és hagyományaink ott állanak mindenki előtt, de arra a pontra jutott már a tudomány, hogy senki sem tudja, mit használhat föl belőlük, s mit nem. Én munkám második részében kijelöltem a módját, s a negyedik részben, valamint az ötödik rész első felében alkalmaztam is, s ezáltal a kérdést oly térre vittem, hogy a művemben kifejtett érvekkel mindazoknak, akik a magyarok őskorával foglalkoznak, akár elfogadják az én nézeteimet, akár nem, számolniuk kell.

Nem a remény mondatja tehát velem, szeretett édes jó Atyám, hogy művem meghozza számomra az elismerést, hanem művem értékének tudata.

Munkám ide mellékeltem példányát a helybeli hírlapban közölt kisebb tanulmányaimmal⁸³ együtt vegye édes jó Atyám mint forró szeretetem és hálás tisztelem kifejezését nevének ünnepén, melyet – adja az ég ura – hogy még számos éven át boldogságban s egészségben megérhessem. Fogadja művem mint hálás fia szebb jövőbe vetett reményének talapzatát, melynek, ha van elismerés a földön, meg kell valósulnia.

Abban az erős hitben, hogy pár hónapnál tovább már nem leszek Sepsiszentgyörgyhez kötve, végzem soraimat. Édes jó Atyámnak kedves öcsémmeel együtt a legjobb egészséget kívánom, mely nálam is most hála isten kielégítő, s ezerszer csókolva maradtam

Sírig szerető és hálás fia
Nagy Géza

2.

Nagy Géza levele atyjához, Nagy Istvánhoz [III/58],
Sepsiszentgyörgy, 1886. május 8.
(OSZK Kt, Lt)

Szeretett édes jó Atyám!

Végre megértem azt is, hogy munkámat⁸⁴ szétküldözhettem. Egy példányt ide mellékelve küldök édes jó Atyámnak ebből is, a másik legyen öcsémé.

Küldtem a legtöbb történésznek belőle, s néhányan már válaszoltak is. Hampelnek⁸⁵, a Magyar Nemzeti Múzeum régiségtári őrének még márciusban megküldtem a múzeumi értesítő eddig kinyomatott íveit, mire ő ezt írta: „Dolgozatához az évkönyvben gratulálok.” Réthy Laci⁸⁶ azt írta, hogy a Hampelnek küldött példányt ő olvasta először, s aztán így folytatja levelét: „mondhatom, sokat élvezek szép fejtegetéseid olvasása közben. Gratulálok a nagyszabású tanulmányhoz! Ha az évkönyv megjelenik, magam is akarok írni műved ismertetése kapcsán. Ma még csak átfutottam a dolgot, s csak némely részét olvastam el betűről betűre. Becses részletekben gazdag tanulmány ez, bár végeredményeiben nem mondható a kérdés megoldásának. Amit én fogok a székely kérdéssről írni, az a te tőled tanultakból indul ki, de a főeredmény máshol lyukad ki, mint ahogy azt te írtad meg. Annak idején egy kis jótékony polémiát folytathattunk egymással.” – Lacinak válaszolva megírtam, hogy kíváncsi vagyok, ő miféle eredményre jutott, de alig hiszem, hogy az általam elmondottak alapján más megoldás lehessen, mint az enyém.

Szabó Károly⁸⁷ kolozsvári egyetemi tanár s a vezérek korának írója a következő levelet küldte: „Tisztelt Uram! A Székely Nemzeti Múzeumból használatra megküldött öt darab eredeti levelet ide mellékelve visszaküldvén, egyszersmind legszívesebb köszönetemet fejezem ki a részemre megküldött két munkáért (a másik az Álmos-monda), melyeket, mint tartalmuknál fogva engem igen érdeklőket, sok dolgom miatt eddig csak itt-ott lapozgathattam át, de legközelebb teljes érdeklődéssel s gondos figyelemmel fogok átolvasni. Öszinte tisztelettel maradok lekötelezettjel[.] Szabó Károly.”

Rómer Flóristól⁸⁸ pedig ma a következő levelet kaptam: „Igen tisztelt Nagy Géza uram! Nem lehet öreg embernek nagyobb öröme, mint mikor volt szeretett hallgatói irodalmi munkáikkal kedveskedvén, a tanárról, kinek egykor kedvesei valának, megemlékeznek! Tudja Ön jól, kedves Barátom, milyen reményeket kötöttem Önnek páratlan szorgalmához és valóban lelkes törekvéseihez!⁸⁹ Én azon reményeket némileg teljesülve láttam, de csak részben, mivel jól tudom, hogy tehetségei- és erős működési törekvéseihez mérve, még sokkal többre alkalmas lenne! De Ön még fiatal; azonban kérem, adjon alkalmat arra, hogy Önt még többször is hálálva találhassam. Tisztelő barátja[.] Rómer Flóris Ferenc.”

Sajnálom, hogy Pauler Gyulát, az Országos Levéltár igazgatóját,⁹⁰ kinek ítéletére legkíváncsibb vagyok, most érte az a csapás, hogy atyja, az igazságügyminiszter meghalt. De ha emiatt levélben nem is fog megkeresni, hiszem, hogy valamelyik folyóiratban ismertetni fogja művem. Annak idején az ő, valamint mások bírálatát is meg fogom küldeni édes jó Atyámnak.

Művemről egy példányt ide mellékelek Balogh Zsiga bácsinak is, kérném átszolgáltatni neki. Küldtem Kálmán bátyámnak⁹¹ s Balassa Laci bácsinak is.

A legjobb egészséget kívánva szeretett édes Atyámnak, mely – hála isten [–] nálam sem hiányzik, s ezerszer csókolva maradtam sírig tisztelő és szerető fia

Nagy Géza

Ismerőseimet s barátaimat üdvözlöm.

⁸² Az *Adatok* bekötetlen ívei.

⁸³ 1885-ben már csak a *Székely Nemzet* jelent meg Sepsiszentgyörgyön, tehát az *Adatok*-részeken kívüli, ebben megjelent utolsó dolgozatait küldte apjának is, ezek: NAGY Géza 1884b; Uő 1885a.

⁸⁴ NAGY Géza 1885b.

⁸⁵ Hampel József (1849–1913), régész, a Magyar Nemzeti Múzeum érem- és régiségtári igazgató-őre, egyetemi tanár.

⁸⁶ Réthy László (1851–1914), történész, néprajzos, a Magyar Nemzeti Múzeum éremtári igazgató-őre, egyetemi magántanár.

⁸⁷ Szabó Károly (1824–1890), történész, kolozsvári egyetemi tanár

és rektor, egyben az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárosa.

⁸⁸ Rómer Flóris Ferenc (1815–1889), sokoldalú tudós, „a magyar régészet atyja”, budapesti egyetemi tanár, nagyváradi püspök.

⁸⁹ Vö. BOÉR Hunor – CSAKI Árpád 2006, 193. Nagy Géza sepsiszentgyörgyi munkahelyére is úgy utazott, azt elfoglalni, hogy Nagyváradon megszakította útját, Rómerrel találkozni. (Uo., 196.)

⁹⁰ Pauler Gyula (1841–1903), történész, a Magyar Országos Levéltár első főlevéltárnoka.

⁹¹ Thaly Kálmán (1839–1909), történész, politikus, Nagy Géza édesanyjának első unokatestvére.

3.

Nagy Géza levele atyjához, Nagy Istvánhoz [II/59], Sepsiszentgyörgy, 1886. július 29. (OSZK Kt, Lt)

Szeretett édes jó Atyám!

Itt küldöm édes jó Atyámnak a *Századok* azon füzetét, melyben munkámról van szó.⁹² Egyszerű kis ismertetés, s bevezetésnek elég rokonszenves. A beható kritikákat most az őszre várom; Réthy Lacival is tudattam, hogy a mézesheteknek már vége van (május elején házasodott), ne rejtse tovább is véka alá tudományát, szeretnék már a szeme közé nézni az ő előre jelzett ellenvéleményének.⁹³

Azon történészek közül, kiknek megküldtem munkámat, Pauler Gyulától és Thaly Kálmán bátyámtól kaptam még levelet. Ezeket is küldöm édes jó Atyámnak.

Pauler Gyula ezt írja: „Tekintetes úr! Vettem becses küldeményét, és nagyon köszönöm. A súlyos családi csapás, mely engem ért,⁹⁴ menten ki, hogy e köszönetemet csak most fejezem ki, valamint hogy a munkát még oly figyelemmel nem olvashattam el, minőt az megérdemel. Kiváló tiszteletem kifejezése mellett maradtam Tekintetes úrnak alázatos szolgálja[.] Dr. Pauler Gyula.”

Thaly Kálmán bátyám levele pedig így hangzik: „Kedves öcsém! Az országgyűlési ülésszak berekesztésével, tegnapelőtt pihenőre (azaz csendes történelmi munkálkodásra ide, ti. Pozsonyba érkezvén, itteni szállásomon igen kedves meglepetésül vettem érdekes munkáidat, a székelyek eredetéről és az Álmos-mondáról. Dicsérő ismertetésüket már igen (a *Századokban*),⁹⁵ de magokat a műveket még nem olvastam; hanem igenis már a közelebbi napokban tanulmányozni fogom, magammal vívén hegyi sétáimra, amelyek itteni magányomnak egyedüli szórakozását képezik. S megvallom, a *Századok*beli stb. kedvező ismertetés után nagy reményekkel s érdekeltséggel fogok hozzájuk. Őszintén örülök e szép irodalmi sikereden, mely Kliónak⁹⁶, nem kétszem, maradandó hívévé avatott. A munkák szíves megküldéséért s ezáltal a rólam való megemlékezésért fogadd meleg köszönetemet; s ha mi irodalmi vagy olyas dolgokban támogatásodra lehetnének, jó szívvel fogom tenni. Ölel és üdvözlöl szerető bátyád[.] Thaly Kálmán.”

Ami állapotomat illeti, csak megvagyok. Rossz dolgom nincs, de azt sem mondhatom, hogy szerelmes volnék mostani helyzetembe, s nem válnék meg könnyű szívvel Sepsiszentgyörgytől. Egészségem, hála isten, jó – kedves öcsém leveléből megdöbbenve olvastam, hogy édes jó Atyám gyöngélkedik. Adja Isten, hogy e levellem a legjobb egészségben találja, s kedves öcsém legközelebbi levele azzal a jó hírrel örvendeztessen meg, hogy mindnyájan jól érzik magukat, s csak futólagos volt édes jó Atyámnak gyöngélkedése.

Tiszteelve és édes kis öcsémmel együtt ezerszer ölelve és csókolva maradtam kedves jó Atyámnak holtig szerető és hálás fia
Nagy Géza

4.

Réthy László 1888. február 3-i, a Magyar Történelmi Társulat ülésén tartott előadásának ismertetései

Réthy László tartott felolvasást a hun–avar–magyar rokonságról, melyben azt vitatta, hogy a magyar nyelv hazánkban már a honalapító urál–altáji magyar faj bejövetele előtt is élt Dunántúl (Pannóniában), éspedig az elszórtan élő hun s még inkább avar töredékek ajkán. Nyelvünk s fajunk e hazában már a Hunyadiak korában érte meg az ezredik évet. A hunok, avarok és magyarok rokonnépek voltak, a legutóbb jött hódítókat, eleinket azért nevezték magyaroknak, mert Magyar volt az uralkodó család neve. Ha a Tarján vagy Jenő család uralkodott volna, akkor valószínűleg mi most nem magyarok, hanem tarjánok vagy jenőök lennénk. A felolvasó nézetei hosszas eszmecserét keltettek.

(A *Pesti Napló* 1888. február 4-i száma alapján: RÉTHY László 1895, 163–164.)

Réthy László felolvasásának is közérdekű tárgya volt, a magyarság régi történetére új szempontból tekintve vissza. *Hun, avar és magyar continuitás* cím alatt [azt] az eszmét fejtegette, hogy az az általánosan ismert és tanított vélemény, hogy fajunk és nyelvünk e hazában csak Árpád honfoglalásáig érnek fel, nem tartható, mert a hunok- és avaroknak nevezett honfoglalók soknevű törzsei közt már ott voltak azok az elemek is, melyek magyarságunk alapját képezik. Réthy szerint a hun és avar nevekben csak a dinasztianevet kell látnunk, s ilyen a *Magyar* (Megyer) név is, egy törzsnek a neve, mely az ország megalakulásával az egész nemzetre átment. Réthy e felfogását a Volga menti őshaza etnográfiai viszonyaiból vonja le, s azon tényből, hogy [a] Volga mentén alakult bolgár és kozár államok, honnan a népvándorlások indultak meg, a legkülönbözőbb [urál–]altáji fajok (ugorok és törökök) szövetségéből állottak. Ilyen vegyes nép volt Attila és az avar Bajáné. Ami az avarok nyelvét illeti, Réthy a magyar nyelv szláv kultúrszavai segítségével támogatja nézetét, hogy a magyar nyelvnek már az avar korban Dunántúl kellett virágozni s kellett magába vennie a szláv kereszténység terminológiáját, melyet a később érkezett Árpád magyarsága örökölt. Réthy azzal végzi felolvasását, hogy 1889-ben betelöl ezredéves nemzeti ünnepünk⁹⁷ csak a magyar állam megalakulásának ezeréves ünnepe lehet, mert fajunk és nyelvünk e hazában már a Hunyadiak korában érte meg az ezeréves évfordulót. Az előadó egyszersmind ma már meggyöngyítettnek látja egy múltkori fejtegetését, melyben azt vitatta, hogy a székelyek nem lehetnek hun eredetűek. Az értekezést, mely több példát sorol föl, figyelmesen hallgatták, s végül két ízben is megéljenztek, másodsor akkor, mikor *Hunfalvy* Pál néhány észrevételt tett egy pár érvre, s Réthy válaszolt rá.

...A tagajánlások után végül az 1888-ban kilépett igazgatóválasztmányi tagok ismét megválasztattak. Új [választmányi] tagok lettek: Melczér István, Széll Farkas és Réthy László.

(A Magyar történelmi társulat közgyűlése, *Egyetértés*, 1888. február 4., 35. szám.)

⁹² *Századok*, (1886) XX, VI. füzet, 546–547; NAGY Géza 1885b.

⁹³ Vö. *Függelék* 2.

⁹⁴ Apja, Pauler Tivadar pesti egyetemi tanár és rektor, vallás- és közoktatás-, majd igazságügyi miniszter.

⁹⁵ Az *Álmos-mondát* az *Adatokkal* egyszerre ismertették: lásd *Századok*, (1886) XX, 547.

⁹⁶ Többek között a történetírás műsaja a görög mitológiában.

⁹⁷ Az árpádi honfoglalás idejének egyik ekkoriban feltételezett időpontja.

5.

A székelyek eredete, IV–VI,⁹⁸*Székely Nemzet*, 1889. április 16–21., 60–62. szám

IV.

Nagy Géza folyó hó 7-én tartott felolvasásában a Domján István által röviden már vázolt álláspontjáról⁹⁹ indulva ki, fejtegeti a székely nép eredetét és alakulását. Felolvasásában sok, még eddig irodalmilag kellően nem méltatott tényt sorol fel nézete igazolásául. Érdekes és az ismert adatokat sok tekintetben eredeti fölfogással csoportosító fejtegetéseit a következőkben foglalhatjuk össze.

Mint teljesen tisztázott tényt fogadja el Szabó Károly nézetét, hogy a „székely” névben nem egy – az Árpádok korában végvidéki lakost vagy határórt jelentő általános szó, hanem valóságos nép- vagy törzsnév rejlik. Ha azonban ez igaz, akkor az is bizonyos, hogy e néptörzs alakulásának jóval meg kellett előznie a honfoglalást. Hogyan történt ez alakulás, ennek a tételnek fejtegetése képezi értekezése gócpontját.

Tény az, hogy a nyelvi és művelődési tényekről világosan kitűnik, hogy a székelységnek úgy külső története, mint belső fejlődése a legszorosabb kapcsolatban van a magyarságnak Kelet-Európában egész a honfoglalás koráig lefolyt történelmével, s abból semmiképp sem szakasztható ki. Evvel szemben azonban számolni kell a hagyománnyal is, mely a székelyeket hun eredűeknek állítja. Melyiknek van igaza? Nem egyeztethető-e össze a két tanúság?

Nagy Géza nézete az, hogy összeegyeztethető. Például hozza fel a Nagy- és Kis-Kunság lakosait, kik a történelmi tanúságok szerint nem magyar fajta voltak, hanem a törökség *oghuz* vagy *úz* ágához tartoztak, s nyelvök szintén egyike a török nyelv dialektusainak, és mindezek dacára beszédükben ma a szomszéd magyaroktól csak alig különböznek.

Igaza lehete tehát a hagyománynak, midőn a székelyek hun származásáról beszél, s ez nemcsak a krónikaírók koholmánya vagy egyéni föltevése, amit bizonyít az a körülmény is, hogy két teljesen különböző forrásból merített krónikaíróink, egyfelől Anonymus, másfelől a Nemzeti és Hun krónikák¹⁰⁰ másolói erre vonatkozólag tökéletesen egyeznek. Azt kell tehát feltennünk, hogy a két különböző elemből álló magyar és hun nép valamikor régen olyan viszonyba került egymással, mint az Alföldön a 13. századtól kezdve a magyar és kun elem.

Ez a föltevés azonban nem bizonyítja azt, hogy a székelyek Attila hunjainak lennének maradékai, mert a székelyek és magyarok nyelvének egész a honfoglalásig együtt kellett fejlődnie, amit a kettő közti hasonlóság bizonyít.

A magyar nyelvterületen levő több mint harminc tájszólás közt három alapdialektus domborodik ki. Ezek egyike, mely az ország nyugati felét foglalja el, s egész a Tiszáig terjed, a másik, mely az ország keleti részét foglalja el. Amaz zártabb, emez nyíltabb, pl. magos-magas, magábó-magába, bukor-bokor, fulam-rólam. Ez a különbség megvolt a vezérek korában is. A magyar krónikák *Zulta*, *Tosu* neveit Bíborbanszületett Konstantin¹⁰¹ *Zaltas*-, *Tasesnek* jegyezte, nyilván azért, mert Konstantinápolyban többet érintkeztek a nyíltabb kiejtésű keleti, mint a zártabb [kiejtésű] nyugati magyarokkal.

A székelyeknél a zártabb kiejtés van meg, pl. *poroncs*, *szova*, *sorka*, *boszont*, *háburu*, *dühüs* stb. Szomszédaik, az erdélyi megyebeli magyarok pedig még az irodalmi nyelvénél is nyitottabb alakot használnak, pl. *gyalag*, *gandol*, *bánatas*, *habartas* (hóbortos) stb., *barsó* (borsó). A zártabb kiejtés nyomai megvannak a Bihar–Szabolcs-vidéki székelyeknél is, pl. *toszit*, *arrul*, *ű*, *búséges* stb.

A nyugoti dialektus másik sajátja a középső *ë* használata, melyet a Duna–Tisza-középrészén, továbbá Baranya, Tolna, Fejér, Somogy és Zala megyékben, a székelyeknél Udvarhelyszéken Keresztúrtól Udvarhelyig s a Fehér-Nyikó mentén, továbbá a Havasalján a Hargita körül, amott Marosszékre, emitt Csíkba is áthúzódva, egész rendszeresen *ö*-vel cserélnek föl, pl. *szëm-szöm*, *embër-embör*, *nekëm-neköm*.

A dunántúliak hajlama a zárt *ö*-zés felé pl. *föl*, *köll*, *bötü* stb. a Homoród-vidéki tájszólásban található, hol a szó elején megmarad az *ë*, de végén *ö*-vé válik, pl. *mëssze*, *ëgymás*, *szëgelet*; de: *embör*, *gyermök*, *szëgényedni*

Az erdélyi magyarság az *ë* és *ö* betűt a nyílt *e*-vel helyettesíti.

A székely beszéd szorosan egyezik az alföldi és a délkeleti dunántúli kiejtéssel abban is, hogy a keleti részek *i* betűje helyett a zárt hosszú *é*-t használja, pl. *szép-szíp*, *szegén-szegín*, *legén-legín* stb.

Úgy a nyugati magyarság, mint a székelység, különösen Udvarhelyszéken a mássalhangzó előtti és a szóvégi / betűt s a ketős *r* elejét az előző hangzóba olvasztja, anélkül azonban, hogy a hangzót diftongussá változtatná. Udvarhelyszéki és dunántúli alakok: *áma-óma* (alma), *ëő-ëő* (első), *gondóta-gondóta* (gondolta), *ára-ára* (arra), *förás-förás* (forrás).

A jelzett tájszólási főbb egyezéseken kívül még egyes feltételezett székely szók és nyelvtani alakok is feltalálhatók a nyugati nyelvterületen, pl. az *aszu*, csíkiasan *ajszu*, *bodócs* (tinó), *cépök* (bakancs) szókat ismerik Csallóközön. Az *üttem*, *futtam*, *süttem* járatos az Ormánságban, a Fertő vidékén, Hontban, Nőgrádban stb.

„Ezen nyelvtényekből világosan kitűnik, hogy ha volt a székelység életében egy olyan korszak, midőn a magyarsággal vegyülve hun nemzetiségéből kivetkőzött: ez csak a dunántúli magyarság környezetében folyhatott le. Mivel pedig a székely nyelvterületen is ugyanazon különbségeket találjuk az egyes vidékek kiejtése közt, amiket a nyugati magyaroknál, ti. az egyik – a keleti székelység – középső *ë*-t használ, a másik pedig – a nyugati székelység – *ö*-zö beszédű: az elmagyarosodás folyamán a székelyeknek megoszlott állapotban kelle lenniök, olyanformán, mint vannak nagy- és kiskunok; s amennyiben egyes tájszók meg hang- és nyelvtani sajátosságok részint a középső *ë*-s beszédű Csallóköz-, Rába-vidékre, majd az *ö*-z Duna–Dráva-mellékre utalnak: nem marad más hátra, mint hogy a keleti székelyek – a háromszékiek és csíkiak – egykori környezetét az északnyugati magyarságban, a nyugatiakét, az udvarhelyszékiekét és marosszékiekét a Közép-Duna alsó részénél egyfelől a Tiszáig, másfelől délnyugat felé a Dráváig húzódó magyarságban keressük. Ide mutatnak különben a történeti nyomok is. A Vág vidékén és a Fertő mellékén még a 13–14. században is megkülönböztették a székelyek maradványait a többi magyarságtól.”

Tisztába hozva a dunai magyarság és székelyek közti kapcsolatot: a hun eredet hagyománya új oldalról nyer igazolást,

⁹⁸ Nagy Géza előadása a sepsiszentgyörgyi kaszinóban (1889. április 7.); a IV–VI. közlemény minden valószínűség szerint a felolvasott kézirat sajtóadaptációja, az *Adatok* utáni fejleményekről.

⁹⁹ Domján István (1863–1902), Szabó Károly-tanítvány sepsiszentgyörgyi történelemtanár, a Székely Nemzeti Múzeum múzeumőre 1891–1901-ben, vélhetően a teljes cikksorozat megszövegezője. Az I–III. részben az *Adatok*ban feldolgozottakat és felmerülteket ismertetete.

¹⁰⁰ A korai magyar krónikák: a Névtelen [jegyző] – III. Béla magyar király jegyzője – krónikája (1200 k.), a Marczali Henrik által 12. század közepi dömösi krónikának rekonstruált/feltételezett gesta, valamint a Kézai Simon krónikája (1282–1283 k.).

¹⁰¹ A „Bíborbanszületett”. Valójában a VII. Kónsztantinosz Porphyrogenetosz [kelet-]római császár nevében, valószínűleg főleg követjelentésekből összeállított mű (*A birodalom kormányzásáról*).

mely a hagyomány és a nyelvészeti megművelődési tények közt levő látszólagos ellentmondást is megszünteti. Hisz a középkor nemcsak a székelyeket, hanem a nyugati magyarságot is hunnak nevezte, mint pl. a hun–magyar mondakör.

V.

A hun–magyar mondakör színhelye Pannónia. A véres küzdelmek Tárnokvölgyben, Fejér megyében és Cesumaur mellett folynak Pannónia birtokáért a hunok és a római–német sereg közt. Ezek a mondák Pannóniában képződtek, a pannóniai magyarság hagyományából, mégpedig oly hagyományából, melyek a honfoglalás és a vezérek korabeli eseményekre vonatkoznak. Az a Kadicsa ugyanis, ki itt hun vezérként szerepel, a felső-Tisza-vidéki mondáknak Anonymusnál található gyűjteménye szerint a honfoglalásban vesz részt; Etele vezére, Szóvár, kit a hun király Olaszország ellen küld, a 10. században élt Luitprand szerint 924-ben pusztította Olaszországot, s Anonymus szerint is Árpádnak és nem Attilának volt kortársa.

Nyilván kitetszik ezekből, hogy a hun mondáink nem Attila koráról, nem az ő hunjairól beszélnek: hanem a 9–10. század eseményeiről és a magyarság azon ágáról, mely Pannóniát szállta meg. Az időrendi zavart az idézte elő, ki a pannóniai mondakból a 13. század elején a hun krónikát szerkesztette, s a nyugati krónikák hatása alatt összetévesztette a hunoknak nevezett pannóniai magyarokat az 5. század hunjaival. A tévedést elősegítette a nevek már fentebb említett hasonlósága.

Ezekből érthető lesz az is, miért nevezték a németek a magyarokat hunoknak, és miért nem tudnak erről Bizáncban? Hogy a magyarok hunságát a németek találták volna ki, mint Hunfalvy állítja, már a fönnebbiek után sem hihető. Vegyük ehhez még azt is, hogy a magyarok bejövetelekor annak a képnek, mely a németek előtt a hunokról lebegett, alig volt valami hasonlósága a magyarokhoz; Attila sokkal inkább volt egy középkori keresztény lovag, mint a 10. századbeli rablókalandok szilaj hőseinek előképe; a pusztai élet vonásai rég elmosódtak annak a hunnak az alakjáról, melyről a német mondák beszélnek, s olyan vonásoknak adtak helyet, melyek alig különböztek a németekétől. *Ezeket a hunokat pszichológiai lehetetlenség összetéveszteni a magyarokkal.* S ha mégis a németek nevezik őseinket hunoknak: arra nézve kellett lenni valami pozitív bizonyosságnak. *Ilyen pozitív bizonyosság volt az, hogy az a magyarság, melyet a németek megismertek, hunnak tartotta magát.* De nem volt hun a Tiszától keletre lakó magyarság; Bizánc főleg ezzel érintkezett, s ez magyarázza meg azt, hogy a görög írók csak elvétve nevezik őseinket hunoknak.

Igaznak fogadva el ezeket, az a kérdés merül fel: miért tartották a pannóniai magyarok magokat hunoknak?

Nagy Géza erre a kérdésre igen elmésen felel. Erre vonatkozó elméletét igyekezni fogunk lehetőleg szó szerint adni.

A magyar nép, nyelvének tanúsága szerint az urál–altáji vagy másképp turán népcsaládnak azon ágából szakadt ki, mely ugor vagy finnugor név alatt ismeretes. E nagy népcsalád a Balti-tenger partjaitól Északi- és Közép-Oroszországon, Szibérián, a kelet-európai és közép-ázsiai nagy pusztaságon és Belső-Ázsián át egész a Csendes-óceánig húzódik, s amióta csak megkezdődött a történelmi élet, a világmozgató nagy eseményekben majd a fejlődést előbbre vivő, majd azt gátló, de mindig jelentékeny szerepet vitt.

Ezekből szakadt ki a magyar nép is, melynek legközelebbi rokonai a fönnebb említett vogulok és osztjákok, azután a zür-

jének, permjákok és votjákok.¹⁰² Amazok az Uráltól keletre, az Ob és Irtyis vidékén tanyáznak, emezek az Urálon innen, a Káma és a Vjatka folyó mellékén. A magyarok őshazája is valahol itt terült el; s valóban, hagyományaink a hosszú éjszakáiról meg aztán nyusztjairól s egyéb becses bundájú állatairól emlékeztet. Nagy-Magyarországot Jori[áb]a, vagyis a vogul–osztják föld délnyugati szomszédságába, Baskíriába helyezik. Amidőn még a magyarok is e vidéken tanyáztak, e rokon népek nyugot felé sokkal messzebb elterjedtek, mint ma. A magyaroktól délre és nyugatra, a Volga mentén a déli ugor népek terültek, mint a mordvinok, cseremiszek¹⁰³ és finnek. A közép-ázsiai harcias nomád népek nagyon korán megzavarták ezen eredetileg vadász és halász népek dél felé való terjeszkedését; mindamellett teljesen meg nem tudták akadályozni. S ha a kelet-európai pusztaság az újra meg újra behatoló török törzsek miatt nem is nyert olyan ugor jellegű vonásokból álló egyöntetű alapszínezetet, mint amennyire török a közép-ázsiai pusztaság: mégis úgy a szkíták, mint a szarmaták, alánok és jazygok vagy jászok¹⁰⁴, úgy a hunok, mint az avarok, úgy a bolgárok, mint a kazárok, úgy a besenyők, mint kunok neve alatt, még ha törökökből állottak is az uralkodó elemek, olyan nemzettesteket kell értenünk, melyek a törökség mellett az ugarságtól is át meg át voltak harva; máskülönben alig volna megmagyarázható, hogy az északról lesodort s már életmódjánál fogva is eredetileg csak kis népséget alkotó magyarság a nála mindenesetre fejlettebb és számosabb török elemek közt nemcsak megőrizhette ugor jellegét, hanem a nála is úgy politikai, mint kulturális tekintetben vezérszerepet vívó hun törökséget nemzetté való alakulása alatt magába is tudta olvasztani.

Mert a hunok eredetükre nézve korántsem voltak magyarok vagy más törzsű ugorok.

A hun név Európában legelőbb a Kr. u. 2. században tűnik fel. Ptolemaiosz¹⁰⁵ az első író, ki *chunn* név alatt említi őket, mint a kelet-európai pusztaság lakóit a bastarnok és roxolanok szomszédságában. Száz évvel később, a 3. század végén Dionüsziosz Periégétész tesz említést az *unnokról*, akik a Kásp-tengertől észak felé elterülő pusztaságon laktak. Ugyanezen idő tájt az őrmény történelemben is nyomuk van: Khorenei Mózes írja, hogy a 259–312 közt uralkodott Nagy Tiridatész legyőzte a Kaukázuson túli népeket, s egész a *hunk* földig űzte őket.

Alig egy századdal előbb, hogy a hunokról tudomást vesz a görög–római világ, az ázsiai pusztaság a kínaiakat századokon át rettegető hatalmas hiungnu birodalom felbomlásával egy nagy arányokat öltő néphullámnak vált színhelyévé, melynek árjai egész Európáig hatoltak.

Az Amur és Szelenga mentén nomadizáló *hunio*, *chienjun* vagy, mint később nevezték, *hiungnu* nép bent, Ázsia szívében, a mongol fennsíkságon Kr. e. 13. században vetette meg azon állam alapját, mely Kr. e. 3. századtól fogva vezérszerepet vitt a belső- és közép-ázsiai népek között, s gyakori berontásaival mind veszélyesebb szomszédja lett Kínának, mely a híres „nagy fal” építésével hasztalan igyekezett gátat vetni a hiungnu rabló hadjáratainak. Harmadfélszáz évnél tovább tartott a hiungnu nagyhatalmi állása Belső-Ázsiában; időszámításunk kezdetén belzavarok támadtak köztük, melyek odáig fajultak, hogy a déli törzsek elszakadtak az északiaktól, s Kr. u. 46-ban meghódoltak Kínának. A megfogyott északi hiungnu ellen Kína most a határos népekkel szövetekezett, s 93-ban teljesen erőt vett rajtuk. A hiungnu nép szétszórótt. Egy töredék az Irtyis és Jajk vidékére költözött a 2. század közepén, hol új hatalmat szervezett.

¹⁰² Saját nyelvükön: *manysi*, *hanti*, *komi* (zürjén és permjék), *udmurt*.

¹⁰³ Saját nyelvükön: *erza* és *moksa* [mordvin], valamint *mari*.

¹⁰⁴ Pontosabban a szarmata *ászák*.

¹⁰⁵ Itt és a továbbiakban, tekintettel a szövegek lehetséges több-

szörös kontamináltságára – felolvasásra szánt *nem vélegleges* kézirat, ennek egy *nem szerzői* kivonata, *hírlapban* közzétéve –, az eredetileg nem latin betűs írású szerzői névalakokat mai átírásukkal egységesítettük.

Alig lehet kétség afelett, hogy a kínaiak szeme elől a Irtis táján eltűnt *hiungnuk* ugyanaz a nép, melynek híre hun és hunk név alatt körülbelül ezen idő tájban hatolt el a görögökhöz és örményekhez.

Ez a nép csakis a keleti turánságból vehette eredetét. Ott, hol a hiungnu állam terült el, a mongolság és keleti törökség érintkeztek egymással. A hiungnu nép is, ha eredetileg talán mongol volt is, e két elemből alakult, melyben a törökség annál jobban ki-domborodik, minél inkább közelednek a hiungnuk nyugat felé. A kelet-európai hunok uralkodó etnikus jellege már kétségkívül török volt, mely mongolizmusokkal vegyült; ezt bizonyítják a magyar nyelv legrégibb török elemei is, melyek egyes mongol szókön kívül félreismerhetlen mongolos sajátosságokat is tüntetnek föl. Így pl. a *borjú*, *ökör*, *bor*, *görény*, *karó* stb. szó *r* betűje csakis mongol hatás folytán állhatott elő a törökség megfelelő *z* betűje helyett.

A hunok hatalmi körébe, amint egyszer a Jajk és Volga közt elterülő pusztaságra hatoltak, mulhatlanul bele kellett esniök azon ugor törzseknek, melyekből a későbbi magyar nemzet alakult, s a politikai kapcsolat az Urál menti és volgai ugorok meg a mongol fennsíkúg turánjai között egy új etnikai képződésnek vetette meg alapját. Pontos adatok hiányában nem kísérhetjük nyomról nyomra a hun és magyar elem összevegyülésének fölöt- te érdekes folyamatát; mindössze néhány főbb pontban foglalhatjuk össze a nyelvi és történelmi adatok összevetése után a meg- állapítható tényeket.

VI.

Egyik tény az, hogy a magyarság nem egyszerre, nem egy tömegben szállt le északi erdős hazájából a Jajk, Volga és Don mentén elterülő síkságra, hanem századokon át tartó lassú, de folytonos áramlatban. A másik: hogy a pusztaság olvasztó kohó- jában lassanként elmosódnak a szorosan vett magyar meg ugor törzseknek azon jellegzetes vonásai, melyek egyiket a másiktól megkülönböztették, s oly népképződés indul meg, melynél a törzsek egyéni tulajdonságainak vegyülékénél egy magasabb és egyöntetűbb nagy nemzeti típus keletkezik, egészen ellenke- ző módon, mint az északi vidék turánjainál tapasztalhatni, hol minden tényező közreműködött az individuális különbségek kiélesítésére, keletkezik az a típus, melyre a szűkebb értelemben vett magyar elem nyomja rá a saját egyénisége pregnáns bélyegét, s amely típus teljes befejeződését a Duna és Tisza mentén érte el, miután a rokon törzsek politikailag is egy nemzetté forrtak össze. A harmadik, amit különösen is ki kell emelnünk, hogy a ma- gyar nemzetségek, az ún. hét magyar, vagyis hét nép, csak egy törzset képezte ezen ugor-magyar, vagy mondjuk: magyar fajta nomádoknak, s politikailag nagyon különböző, részben alárendelt helyzetben voltak, amennyiben a honfoglalás előtti időkben s még azután is részeit az avar, részint a kun politikai nemzet kötelékébe tartoztak.

Az Attila utáni időkben jelentékeny hírnévre emelkedtek e törzsek közt a szabiropok vagy szabarok. Valamennyi forrás, mely említést tesz róluk, a hunok egyik ágának mondja őket; így Pro- kopiosz, Agathiasz, Menandrosz Protektor, Theophülahtosz Szi- mokatta, Theophanész s aztán a gót Jornandes¹⁰⁶, ki úgy látszik egészen egynek veszi őket a görögök által is ismert, többnyire a szabirop társaságában emlegetett és szintén hunoknak mon- dott hunugur vagy onogur néppel. A szabiropok a bizánci írók szerint nagy és harcias nép voltak, kik legfőbb örömüket a kaland- os rablóhadjáratokban találták, miként a 10. század magyarjai s a közép-ázsiai sivatag turkománjai. Régebbi lakhelyükről, mely a Közép-Volga mentén vagy még északibb vidéken volt, az avar- ok szakították ki őket még az 5. század közepe táján, midőn

a Kaukázustól északra elterülő lapályra, az Azovi-tenger mellé vonultak, s a 6. és 7. század folyamán a Kelet-Római-birodalom és a perzsa Szasszanidák küzdelmeiben majd a bizánciak, majd a perzsák ellen harcoltak, mindegyik fél nagy hangsúlyt fektetve arra, hogy a vitéz népet magának nyerje meg szövetséges társul.

A 7. század közepe táján letűnnek a szabiropok a történelem láthatáráról, csak a 9. században hallatszik ismét a név a gö- rög „aszfalész”, azaz szilárd, korlátlan szóval összekevert sza- bar-toi-aszfaloí alakban. Bíborbanszületett Konstantin császár említi ebben az alakban, mégpedig mint a magyarok régi nevét. „S nem nevezték őket – írja őseinkről – az akkori időben, ti. a hét törzs egyesülése előtt – turkoknak, hanem valami okon szabar- toiaszfaloí vala a nevök (szabar = erős, szilárd).” Tekintve, hogy Jornandes sorai is arra utalnak, hogy a szabiropok és hunugurok, azaz hungárok egyféle nép volt, s a szabar, vagyis etimológiailag Szaba-ember hagyományainkban is előfordul Csabamagyar (So- bamoger) és Csaba népe alakban, s Csaba népet e hagyományok Jornandes és a bizánci történetírók szabirjaival egybehangozóan szintén hunoknak mondják: alig lehet kétségünk afelett, hogy ők voltak azon magyar elemekkel vegyült, majd pedig teljesen elma- gyarosodott hunok, kikhez a székelyek is tartoztak. E vélelményt még inkább megerősíti azon körülmény, hogy hagyományaink szerint a székelyek egyenesen Csaba népéből valók.

A bizánci írók, Priszkosz rétor és Theophülahtosz Szimokat- ta külön említik a szabiropokat és onogurokat vagy unnigurokat; az orosz évkönyvek is megkülönböztetik egymástól a fehér és fekete ungrokat; az arab Ibn Daszta¹⁰⁷ beszél a madsgarok első vidékéről, tehát volt egy második is; a 9. század közepén készült, Methodius-féle népjegyzék az „Ungare” nép földjét Déli-Orosz- országra, az „eptaradici”, azaz a hét nemzetség hazáját pedig a Felső-Volga mentén Szuszdál környékére helyezi; a magyar mondákban fennmaradt emléke az északon fekvő őshazának, s midőn a magyarok kiköltöznek onnan, vándorlásaik közben át- úsztatták a Volgát, s elhaladtak Szuszdál, Halics és Lodomér vá- rosok mellett, melyeknek fejedelmei tevékkel ajándékozták meg; tehát a mondák kétségkívül a Szuszdál körül fekvő Kosztromai Galicsról s a Kljazma-melléki Vlagyimirról, nem pedig az ismert Galiciáról és Lodomériáról emlékeznek; de ugyane mondák arról is tudnak, hogy a hunok és magyarok ősapjai, Hunor és Mogor az Azovi-tenger mellékét szállták meg. Mindezen körülmények egybevetéséből azon kétségtelen tény derül ki, hogy a magyar- ság a honfoglalás előtt két fő tömegre volt oszolva: egyik, a hét nemzetség vagy a hét magyar a Felső-Volgától északra lakott, s a Volga, Kljazma, Oka, Pronya és Gyeszna mentén szállt le a 9. század második felében Dél-Oroszországba s innen Kijevet át Etelközbe, majd 894–895-ben Magyarországra, s ezek magukat Dentmagyarnak (Dentumoger), azaz Hunfalvy magyarázata sze- rint Dent folyó melléki népnek nevezték; a másikat, melyben a hun eredetű szabiropok vitték a vezérszerepet, már az 5. század közepe táján kizavarták ősi lakhelyükről az avarok; ezek voltak a pusztaság magyarjai az Azovi-tenger és a Don mellékén, és ré- szint szabir vagy Csaba-nép, Csaba-magyar, részint fekete ungar név alatt voltak ismeretesek mint politikai nemzet, míg a ma- gyarság, mint az ősi hazából kiköltözött népet, székelyeknek, azaz a magyarok székhelyén túl lakóknak nevezte őket, miből a török elemek a részben hasonló jelentésű szakuli, vagyis határvidéki ember nevet csináltak.

Ezen hun-magyarság a 7. század elejétől fogva a bolgárokhöz csatlakozott. Ez idő tájt, 634 körül élt Kubrát, akit a bizánci írók az onogur-bolgárok vagy onogundurok, bolgárok és kotragok királyának mondanak. Tudnak e viszonyokról az arab írók is; náluk maradt fenn az a székelyek régi történetére nézve megbé- csülhetetlen értesítés, hogy a bolgárok egyik törzset eszegelnek,

¹⁰⁶ *Jordanes* (6. század), itáliai, latinul író történetíró.

¹⁰⁷ *Ibn Ruszta* (9. század vége), perzsa geográfus.

eszkilnek, elszekelnek nevezték. De nyoma van a magyar mon-dákban is, melyek azt mondják, hogy a székelyek az oláhokkal vegyültek össze; az oláh, vlach név itt egyszerűen a népetimológia szüleménye, annak a népetimológiának, mely a török *ilak, uluk* = nagy szó által félrevezetve, a volgai Nagy-Bolgárországot Nagy-Blachiának nevezi.

Egy igen értékes és Magyarországon eddigél az egyedüli emléke ennek a kornak egy, a Székely Nemzeti Múzeum tulajdonát képező, Szasszanida-kori perzsa ízlésben készült kard, mely – tekintve, hogy hasonlókat Európában csakis az egykori Nagy-Bolgárország területén találhatni – bizonyára a bolgárok közt volt perzsa iparosok egyikének műve.

Kubrát halála után felbomlott az uralma alatt egyesült nép-szövetség. Őt fia közül Batbajan az örökölt földön marad; Kotrag a Don nyugoti partvidékét szállja meg; Aszparuk továbbmegy nyugot fel, s 678-ban az Al-Duna-mellékét foglalja el; a negyedik fiú ugyanezen idő tájt Pannóniába, az avarok közé költözik, s nyilván az ő népének utódai azok a bolgárok, kiket a honfoglaló magyarok Salán vezérlete alatt a Duna és Tisza közt találtak. Föltehető, hogy e bolgárok közt a Kubrát onogurjai, tehát magyarok is voltak; s valóban, mondáink történelmi elemei csakis e föltevés mellett nyerhetnek kellő megvilágítást. Krónikáinkban fennmaradt emléke annak, hogy a magyarok két ízben költöznek e hazába, éspedig előbb a hun-magyarság. A zavaros kronológiai adatokból, melyek majd az első, majd a második beköltözést 677-, 700- és 704-re teszik, annyi világosan kitűnik, hogy az első valami kétszáz évvel előzte meg a honfoglalást; s ez az idő, különösen a Márk által említett 677. év összeesik Kubrát fiainak nyugat felé való költözésével. Tegyük ezekhez még azt is, hogy Nyesztor¹⁰⁸ szerint háromszor vonultak el az ungrok Kijev mellett, mégpedig először azon ungrok, kik a 7. századbeli görög-perzsa háborúban vettek részt, s elvonulásuk jóval megelőzte a 858. évet; továbbá, hogy 842 előtt a hunoknak és ungroknak nevezett turkok az Al-Duna-mellékén is megfordulnak; 872 körül a frank birodalom széleit pusztítják; 884-ben Methodiosz a Duna mellett beszél az ungrok királyával, 888 körül már olyan helyek vannak Olaszországban, melyeket az ungrokról neveztek el: semmi kétségünk sem lehet afelett, hogy a magyar elem bevándorlása Magyarországra jóval előbb kezdetét vette, mint az Árpád alatti honfoglalás. Árpád magyarjai jelentékeny tömegben találunk a Duna-Tisza mentén magyar elemeket, akik főntebbi egybevetéseink szerint már körülbelül kétszáz év óta itt laktak. Ezen hun-magyar lakossághoz tartoztak a hagyomány szerint a székelyek is, s ha ezen hun-magyarság egy része a Csaba-monda szerint időközben visszavándorolt is a kelet-európai pusztaságra: már a második nemzedék a kivándorolt Csaba fiainak, Ed és Edeménnek vezérlete alatt a honfoglaló hét nemzetséghez csatlakozik, s a székelyek legfőlebb 70-80, nem pedig ötödfél-száz esztendeig lehettek olyan helyzetben, hogy testvéreiktől el-szigetelten, teljesen idegen környezetben éltek.

Így mindaz a nehézség elenyészik, melyet eddig a nyelvi és kulturális tények okoztak.

(In: DOMJÁN István – NAGY Géza 1889.)

6.

Szócikkek a *Pallas nagy lexikonából* (1893)

Batbajan vagy Batobajan (Batbajagan). Theophanész szerint Kuvrát Don menti bolgár és onogur király első fia, ki, midőn Kuvrát fiai szétváltak, népével, a bolgárokkal és kotragokkal a régi hazában maradt az Azovi-tenger és Kubán mentén, s a Berziliából előtörő keleti turkoknak (kozároknak) meghódolt.

Valószínű, hogy az ő népe volt az, mely később kabar s a mi hagyományainkban hun, kun és Soba-moger (Csaba-magyar, Csaba-nép) név alatt szerepel, szövetkezve a honfoglaló magyarsággal. Neve a török „batu” (magas) és „baján” (hatalmas, úr) szónak felel meg. NG.

(NAGY Géza 1893c.)

Dulo Az első ismert bolgár uralkodóház neve, mely minden valószínűség szerint hun eredetű volt. Mondai őseinek egy őszlő-vén lajstromtöredék (közölte [Konstantin] Jireček: *Geschichte der Bulgaren* [Prága, 1876], 127.) a 300 éves Avitokholt s a 150 éves Irniket mondja, mely utóbbinak a nevében alighanem Attila fiának, Irnáknak maradt fenn emléke. Az idegen (Jermi nembeli) Gosztun két éves fejedelemsége után ismét a Dulo nemzetségre szállt vissza az uralkodás. Kurut, aki most lett fejedelem, s az említett lajstrom szerint 50 évig uralkodott, már határozottan történelmi alak; az egykorú bizánciak is ismerik, s Kuvrát néven említik, ezek szerint 634 körül egyesítve az Azovi-tenger, Kubán, Volga és Don mentén tanyázó onogurokat v. onogundurokat, bolgárokat és kotragokat, azaz a hun kuturgurok maradványait, lerázta az avar uralmat. Kuvrát halála után azonban a keleti turkok vagyis kozárok terjeszkedése következtében felbomlott ez a hatalmasnak ígérkező állam. Batbaján, Kuvrát legidősb fia meghódolt a kozároknak; a második fiú a Volga és Káma egybefolyásának vidékére költözött, s ott alapította Nagy-Bolgárországot, a másik három fiú nyugat felé nyomult, a Dunától észak felé elterülő vidékre, s az említett lajstrom szerint előbb Bezmér uralkodott 3 évig, azután Iszperikh vagy Eszperikh, a bizánciak szerint Aszparuk (lásd ott) 60 évig. Bezmér nyilván az a fia volt Kuvrátnak, ki a bizánciak szerint Pannóniába költözött az avarokhoz, s 4 évig tartó uralkodása tulajdonképpen csak azt az időszakot jelenti, amidőn Aszparuktól még nem vált el. Népének tetemes része magyarokból állt, s az ő beköltözésének emléke maradt fenn hagyományainkban, midőn a magyarok vagy hunok első kijöveteléről beszélnek, szorosán megkülönböztetve azt az Árpád alatti honfoglalástól, mely krónikáink zavaros kronológiája szerint is hét nemzedékkel s valami kétszáz évvel később történt az elsőnél, vagyis egy határozott dátumot is említve, 677. A következő évben lépte át Aszparuk az Al-Dunát, s alapította az al-dunai Bolgárországot, hol őtutána még három Dulo-házbeli uralkodót találunk, Tervelt (21 évig), egy névtelent (28 évig) és Szevart (5 évig), s ekkor a Vokil-nemzetség váltotta fel. Kuvrát Don-melléki onogurjainál azonban tovább is fennmaradt a Dulo-dinasztia; alig lehet ugyanis kétségünk, hogy a magyarok gyula nevű fejedelmi méltósága teljesen azonos a hun-bolgár Dulo vagy Dula nemzetséggel; Ibn Daszta szerint a 9. század vége felé a magyarok királya a dsila volt ugyan, de a tulajdonképpeni uralkodót Kendének vagy Kündünek nevezték, vagyis más szóval a gyulák dinasztiaja ekkor már csak név szerint uralkodott, a hatalom azonban egy más nemzetség kezébe szállt át, úgyhogy a 10. század közepén a gylasz Konstantin¹⁰⁹ szerint is a második fejedelmi méltóság. NG.

(NAGY Géza 1893t.)

7.

Nagy Géza levele atyjához, Nagy Istvánhoz
[III/65], Budapest, 1894. december 25. [részletek]
(OSZK Kt, Lt)

Édes jó Atyám!

Azt hittem, az ünnepekre tudok küldeni édes jó Atyámnak valami 50 forintot, de csak január 7. vagy 8. körül kapok nagyobb pénzüsszeget egy munkámért, melyen már november óta

¹⁰⁸ Pontosabban: a Kijevi Rusz első krónikája (*Régmúlt idők elbeszélése*).

¹⁰⁹ Lásd 101. jegyzet.

dolgozom. Az Athenaeum részéről ugyanis megbízást kaptam, hogy a millenniumi magyar történet számára megírjam a hunok és avarok korának a történetét,¹¹⁰ négy ívnyi terjedelemben, ívéért fizetnek 50 forintot. 10–12 nap alatt elkészülök vele, s amint a tiszteletdíjat kifizetik, abból 50 forintot azonnal postára teszek.

...édes jó Atyámat nevenapja alkalmával fölkeresni, maradtam holtig szerető fia

Nagy Géza

Lakásunk most Eötvös utca 33. sz., földszinti 2. ajtó.

8.

Réthy László és Nagy Géza Vámbéry Ármin

1895-ös elméletéről a magyarok eredetét illetően

Dr. Réthy László nyílt levelet intézett Vámbéry Árminhoz, melyben nem kevesebbről van szó, mint hogy Vámbéry legújabb művének¹¹¹ alap gondolata Réthy egy pár korábbi felolvasására vezethető vissza. Vámbéry azonban jónak látta elhallgatni, hogy az az eredmény, melyet előbbi felfogásával szemben most újabban vall, nem ötöle magától származik, hanem mások vizsgálódásai és kutatásai képezik az előzményeit.

...A magyarság képződésének folyamatát pedig úgy képzelem [Vámbéry], hogy ez a finnugor nyelvű és jellegű nép a török avarokkal s esetleg hunokkal is egybeolvadva, már a honfoglalás előtt itt Magyarország területén alakult meg, s ettől különbözött az Árpád alatt bevándorolt honfoglalók népe, mely török eredetű s török nyelvű volt, de amannál jóval kisebb. A magyar nevet Árpád hódító népétől örököltük, nyelvünket pedig a már itt talált s avarokkal és szlávokkal vegyült finnugoroktól.

Nyilvánvaló, hogy Vámbéry legújabb és tizenhárom év előtti elmélete¹¹² merőben különbözik egymástól. A leglényegesebb része, aminek korábbi műveiben semmi nyoma sem található fel, hogy a „7. század közepétől a 9. század közepéig terjedő két évszázad volt azon időszak, amelyben ugorok és törökök Pannóniában teljesen egybeolvadtak, és a magyar nép tulajdonképpen való alapja keletkezett.” Ha elméletének ezt a részét kivesszük a vaskos munkából, nem találunk semmi olyan dolgot, amit Vámbéry többször is el ne mondott volna... Mert azt csakugyan nem lehet tagadni, hogy a vezérlő elem török eredetét, más-más formában ugyan aszerint, hogy sokszoros ingadozás és nézetváltoztatás után milyen szempontból ítélte meg a magyarságban levő finnugor alkatrészt, folyton vallotta és hirdette Vámbéry.

...Honnan vette Vámbéry legújabb felfogását, különösen azt a részét, melyben a magyarságnak a honfoglalást megelőző időkből való itteni megalakulásáról beszél?

...A magyar nyelv és nép alakulásának azon folyamatát, mely Vámbéry legeslegújabb véleményét képezi, *legelőször dr. Réthy László fejtegette* a történelmi társulat 1888. februári ülésén, és bizonyos, hogy Vámbéry nemcsak ismerte Réthy fejtegetését, hanem egyenesen annak a befolyása alatt változtatta meg régebbi felfogását. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy Réthynek a felolvasás közvetlen benyomása alatt intézett levelében gratulál, de egyúttal *bizonyos fokig hibásnak is nyilvánította Réthy felfogását, aki a magyarság finnugor jellegét hangoztatta*. Ma már ezt a felfogást sem tartja hibásnak.

De Réthy értekezése nem jelent meg nyomtatásban, csupán a napilapok meglehetősen szűk szavú kivonatai tanúsítják, hogy akár elfogadható a hun–avar–magyar kontinuitás elmélete, akár nem, az elsőbbség Réthyt illeti meg, s Vámbéry csak magáévá tette Réthy elméletét.

(NAGY Géza 1895b, 166, 168–169.)

Újabban ismét egy szép könyvvel ajándékozta meg a könyvpiacon [Vámbéry], mely újból a magyar nemzet keletkezéséről s állásáról szól. Egy napilapunk ezt írja róla többek között: „A könyv egész napjainkig követi nemzetünk fejlődésének folyamát. El lehet róla mondani nemcsak azt, hogy alapvető munka, de azt is, hogy forradalmat fog előidézni a magyar történetírásban.”

Ez alapvető munkának két vezéreszméje van, melyek tanár úr eddigi munkáiban hiányoztak: az egyik vezéreszme Pannónia népvándorlás kori történeteiből indul ki, melyből a fentemlített ismertetés szerint tanár úr „igen beható tárgyalás után azt az eredményt vonja le, hogy a hunok és avarok nem tűntek el nyomtalanul, hanem jelentékeny néptöredékeket hagytak vissza a Tisza–Duna-közén s ezen néptöredékek az avar korban alakulhattak egy finnugor–török vegyületté, mely a magyarságnak alapját képezte.”

...Azt akarja velünk elhiteni a nagyérdemű tudós, hogy a magyar nyelv ezen a földön már akkor kialakult volt, midőn Árpád magyarjai, kik voltaképpen törökök voltak, s törökökül beszéltek, e hazában megjelentek.

Ez a merőben új elmélet azonban már ismeretes irodalmunkban. A magyar nyelv alakulására vonatkozó rész csekélységemtől származik, ki ez eszmét először vetettem fel, s azt tudományos fórum előtt szóvá tettem. 1888-ban, tehát már hét év előtt tárgyaltam e kérdést a Történelmi Társulat február 3-i ülésén „Hun–avar–magyar kontinuitás” cím alatt, nem ötletszerűleg, hatásvadászat okából, hanem tudományosan indokolva, a rendelkezésünkre álló nyelvészeti és történelmi bizonyítékokkal.

...*Az elmélet másik része pedig – Árpád töröksége – Nagy Géza tollából való*¹¹³... „Bárminek tulajdonítsuk is előkelő nemzetségeinknél a török nevek hagyományos divatját: akár a Volga menti törökség fejlettebb kulturális, társadalmi és politikai viszonyaiból eredő intenzív hatásnak, akár pedig annak (s a bizánciak által használt türk elnevezés sok valószínűségeit kölcsönöz e feltevésnek), hogy az Árpáddal bejött főnemeli osztály, a hagyományaink által emlegetett 108 nemzetség tényleg török eredetű volt, s csak maga a nép, a »communitas« volt magyar.”

(RÉTHY László 1895, 163.)

9.

Nagy Géza: *Csaba nevééről*¹¹⁴

(OSZK Kt, Quart Hung 2757-06, 17–24.)

[16. Rákoscscaba *Csabarákosa* pusztája néven való említése a leendő I. Géza király egy 1067-es adománylevelében, Árpád-házi törzsvagon földrajzi kellős közepéből adja a századi apátságunk, de az Árpád-házból nem ismert Csaba név, ezért honfoglalás előtti birtokosnak tételezi a névadó birtokost. Majd ezt írja:]

Önkénytelenül is *Csaba vezére* gondolunk, a magyar monda híres alakjára, Etele hun király fiára, ki apja halála után a testvérével, Aladárral kitört belviszályok alatt több győzelem után végre is leveretett az Etzelburg alatti síkságon vívott véres küzdelemben, s menekülni volt kénytelen, a monda szerint előbb Görögországba, aztán vissza az őshazába, Szkítiába, hol megházasodott, s fia, Ed és Edemen már visszajöttek ismét a honfoglaló magyarokkal, s alapítói lőnek az Aba nemzetségnek.

Lehet-e történeti dolgokban hivatkozni a mondára: olyan kérdés, amiben megoszlik a történészek véleménye. Kétséget sem szenved, hogy a monda nem történelem, de *minden mondanak megvan a történelmi háttere*, s kellő óvatossággal és összehasonlítások után kihámozható belőle néhány valóság. E tekintetben

¹¹⁰ NAGY Géza 1895a.

¹¹¹ VÁMBÉRY Ármin 1895.

¹¹² VÁMBÉRY Ármin 1882; Uő 1895.

¹¹³ NAGY Géza 1891, 55.

¹¹⁴ Békéscsabán 1903-ban előadott, de a *Függelék 12.* szerint már valamikor 1893–1898 között – leginkább 1896–1897-ben –, a székesfehérvári III. múzeumi évkönyv számára tervezett/írt dolgozatrészt is tartalmazó kézirat [részlet].

csattanós bizonyítékot szolgáltatott az utóbbi évtizedek tudományos fejlődése. Alig 40 esztendeje, hogy a régi görög mondákkal szemben fellépett az ún. mitológiai iskola, mely megtagadva tőlük minden történeti vonatkozást, teljesen a természeti jelenségek különböző viszonyának primitív felfogásával igyekezett megmagyarázni a görög hőskor minden részletét. Trója tízéves ostroma nem egyéb ezen elmélet szerint, mint a világosság és sötétség, a nappal és éjjel közdelmé; a görög hősök, Akhilleusz, Agamemnón, Mükéné nagy királya, meg a többi, nem mások, mint a nap személyesítései, kik lerombolják az éjjeli sötétség birodalmát, hogy az elröblött fényt, ti. a naphős feleségét, Helenét megszabadítsák. A sokféle magyarázatnak aztán az lett a vége, hogy Schliemann felásta Trójának is, Mükénének is a romjait, mégpedig a görög mondák útmutatása szerint, s ma már a legszkeptikusabb tudós is meg van győződve arról, hogy a görög hősmondáknak komoly történeti hátterük van, csak ember kell hozzá, aki szétválassza a különböző jelentőségű és sokféle módon összehozgódott szálakat.

Ezt szeretném megkísérlni hun mondáinkkal, hogy végeredményül a Csaba név jelentőségéről is mondjak egyet-mást.

Hun mondáink tartalma eléggé ismeretes. Azon véres harcoknak az emlékét foglalja magában, melyeket a hunok és a rómaiakkal szövetkezett németek vívtak egymással Pannónia birtokáért.

Ha kivesszük a mondába jól-rosszul beillesztett zavaró részleteket, mint az igazán csak írói fércelménynek nevezhető Attila-krónikát, mely a tulajdonképpeni mondai résszel semmiféle szerves összefüggésben nincs; aztán a honfoglaláskori emlékek befolyása alatt keletkezett későbbi fejleményeket, mint az Anonymus szerint honfoglalás kori Kadicsának, a Chele (vagy Hulec) fiának, meg az Etele által Olaszország elpusztítására küldött Zoardnak, Anonymus Zuárdjának, vagyis a Liutprand által Salardus néven említett vezérnek szerepeltetését; ha szem előtt tartjuk, hogy a honfoglalók diadalai, miket a németek 907-i és 910-i nagy hadjáratában arattak, előbb Bánhida környékén, aztán Augsburgnál, zavarólag hatottak azon nagy, makacs és véres ütközetek emlékeztetére, melyek a monda szerint is részben ugyanezen vonalon folytak le a hunok és németek között, s a mondai fejlődés természetes mente szerint aztán a győzelmekre való visszaemlékezés, a Pannónia elfoglalására indult németek kudarca s egész az Ennsig történt visszaszorítása azon harcok eredeti sorrendjét is összekuszálta, melyek leírásánál a monda 125 000, aztán meg 40 000 hun vitéz és a hun vezérek nagyobb részének elvesztét emlegeti; ha – mondom – ezen zavaró elemeket figyelmen kívül hagyjuk, s kivesszük a mondból, lényegileg három részt különböztethetünk meg: 1. A cesumauri és 2. a potentianai és tárnokvölgyi ütközeteket, s végül 3. a hunok közt kitört belháborút. Ha ezen szempontból vizsgáljuk a mondai anyag összességében jelentkező alapfelfogást, lehetetlen föl nem ismerni, hogy történeti háttérét csakis egy nép élethalálharcának, egy nép bukásának véres emlékei szolgáltathatták. Ez a nép semmi esetre sem lehetett Attila népe, csakis az avarokról lehet itt szó és Nagy Károly ellen folytatott küzdelmeikről, melyek hagyományából a hunok óriási veszteségeit még a későbbi mondai fejlődés sem tudta kiirtani.

10.

Nagy Géza Thim Józsefhez, Alag,¹¹⁵ 1904. szeptember 15. (MTA KIK, Ms 4848/686)

Mélyen tisztelt Uram!

Nagyon sajnálom, hogy a múltkor, midőn Marienbadból visszajövet keresni tetszett, nem találkozhattunk, s kézírata to-

vább is nálam hevert. Talán azt a néhány megjegyzést is, amit tenni szándékozom, jobban megbeszélhettük volna élőszóval, mint így papíron.

Az egyik megjegyzésem már a múltkor megtettem, mikor a múzeumban találkoztunk. A magyarságnak a finnen és török-tatáron kívül van még egy harmadik ősi alkatrésze is, melyet – hogy a különféle félremagyarázásra alkalmat szolgáltatatható *sumir* elnevezést elkerüljük – *közép-ázsiai*nak lehetne nevezni. Ez a típus az, mely a magyart antropológiailag legközelebbi rokonságba hozza a kazáni tatárral, baskírral és turkománnal, s határozottan különbözik a kirgiz által képviselt tiszta turk típustól. Nem tudom ugyan kellőképp megokolni, de mégis ebben látom a magyarság legősibb típusát.

A finn–szláv (ti. kerek fejű szőke, középtermettel) típus legrégibb képviselőit a palócokban és a székelyekben keresem.

A székelyeknél megjegyezni kívánom, hogy szerintem két – nyelvileg fölismerhető s történetileg különválasztandó részből állnak. Egyikhez tartoznak a palóchoz nyelvileg közeledő keleti (háromszéki, csíki, gyergyai) székelyek, akik minden valószínűség szerint az Árpádhoz csatlakozó kabarok utódai, amint azt Sebestyén kifejtette. Ezekről különböznek az „ö”-ző beszédű nyugoti (udvarhelyszéki) székelyek, kik egyes etnográfiai és nyelvi sajátágaikban a délnyugoti határszáron lakó magyarsággal (somo gyói, göcseji stb.) vannak viszonyban. Ezek szerintem már az avarok idejében itt laktak, ha nem is közvetlen az avarok inváziói, mint Thury József fejtegette az *Erdélyi Múzeumban*.¹¹⁶ Véleményem szerint azon onogur-bolgárok inváziói, akik a 7. század második felében Aszparuk al-dunai bolgár államának alapításával egyidejűleg költöztek Pannóniába az avarok közé, Kuvrát Azovi-tenger melléki onogur-bolgár király negyedik és ötödik fiának vezérlete alatt. A keleti székelyek vagy Konstantin kabarjai azon onogur-bolgárok, kik Kuvrát első fia, Batbaján alatt az ősi hazában, az Azovi-tenger mellékén maradtak, s meghódoltak a kozároknak. Ezek lehetnek Ibn Rosztch eszegei (elszekek, askil, elszekel) bolgárjai.¹¹⁷

Ezen megjegyzéseim azonban csak vélemények, melyek – akár föl tetszik használni, akár nem – a cikk lényegén nem sokat változtatnak.

Találtam azonban egy határozott hibát is.

Azt tetszik mondani a 17. lapon, hogy az Árpád-ház kihalától egész a legújabb korig állandóan fogyott a magyarság stb.

A magyarság időnkinti létszámának kérdésével én is foglalkoztam. Ezelőtt valami tizenhárom évvel írtam is egy cikket a *Budapesti Hírlapba*. Szólok róla a *Fajunk jövője* c. tanulmányomban (megjelent az *Új Magyar Szemlében*, Új sorozat, 1902/1. füzet). Itt azt mondom többek közt: „Soha nem volt a honfoglalás óta eltelt évezred alatt nemzeti egyéniségünk olyan válságos helyzetben, mint ekkor (ti. a 10–11. században). Két- vagy legföllebb háromszázezer főből álló etnikai alapra támaszkodhatott az az új európai nemzetképződés, mely a Duna és Tisza völgyében már egy század óta folyamatban volt, s ezt minden oldalról sokkal nagyobb és hatalmasabb fajok zárták körül. Legalábbis négy- vagy ötmilliónyi volt a németiség. Hét-nyolc millióra lehet tenni az olaszt, még nagyobb volt a görögység, s a szlávság is néhány millió lélekből állt, úgyhogy bármelyik törzse vetekedett számban a magyarsággal, ha ugyan fölül nem múlta, sőt maga a meghódított pannóniai szlovénység, mely különben behálózta a magyarságtól birtokba vett egész területet, minden jel szerint népesebb volt félnomád urainál, stb.” ([I. m.] 27–28. lap.)

[...A magyarság történeti demográfiájával folytatja a levél végéig.]

¹¹⁵ Thim József (1864–1959), a bécsi Collegium Hungaricum orvosa, történész. Alag ma Dunakeszi része.

¹¹⁶ SEBESTYÉN Gyula 1899; THURY József 1898.

¹¹⁷ Lásd 101. és 107. jegyzet.

11.

Nagy Géza Hattyuffy Dezsőnek¹¹⁸, Alag, 1911. november 14. (OSZK Kt, Lt)

Édes Dezső barátom!

Mostanában többször gyöngélkedem, s nem mindig járok hivatalba. Leveleidet is emiatt elkésve kapom.

Legutóbbi leveledben a csallóközi és szigetközi magyarság felől kérdezősködsz, melyről az a nézeted, hogy az ősmagyar faj aránylag a legtisztábban, a maga ősi érintetlenségében itt található föl. Van benne valami az elszigetelt helyzetnél fogva, de sem nyelvi, sem néprajzi sajátosságait nem ismerem annyira, hogy határozott véleményt tudnék mondani.

Két dolgot azonban általánosságban véve megjegyzek.

Egyik a faji tisztaság kérdése. Hát én is azt hiszem, hogy a 13. század óta nemigen keveredett idegen elem az ottani magyarság közé. De hogy előzőleg nem volt-e egy sereg szláv a csallóközi várnépség, sőt maguk a várjobbágyok között is, akik a 13. században már beolvadtak a magyarságba: egészen más kérdés. A nagyjókai Farkas család őse, Zerzivoj, kit Imre kivett a pozsonyi várispán hatósága alól, neve után ítélve délszláv eredetű volt.

Aztán még az is eldöntendő dolog: vajon a magyarság ittléte a honfoglalás idejétől kezdődik-e? Nekem az a véleményem, hogy a honfoglalás csak egy részlete a magyar elem azon áramlatának, mellyel hol tömegesebben, hol zajtalanabb módon, mind inkább nyugat felé vonult, s a Duna–Tisza vidékén tömörült. Mind világosabban kidomborodik az a tény, hogy [a] hunok, avarok, bolgárok, besenyők, kunok törökök voltak, sőt Árpád népét is – kétségkívül nem ok nélkül – turknak nevezték az egykorú bizánciak (Konstantin¹¹⁹ szerint a „turkok” eltanulták a kabaroktól a „kozár” nyelvet, de még nem feledték el a 10. század derekán régi nyelvüket). S mindazáltal e folytonos török áramlat etnikai eredménye nem török lett, hanem magyar. Ebből önként következik az a további következtetés, hogy a törökség csak a felszínen volt, csak a vezető elem volt a török, maga a nép, a harcosok nagy tömege magyar volt, és már a honfoglalás előtt ide bevándorolt nomádoknál is, hunoknál úgy, mint avaroknál. Sőt a magyar fajta elem ezen áramlatát már a jazygokkal kezdeném. Egy dolog bizonyos: Egyetlenegy bevándorlás sohasem biztosítja egy népfaj huzamos fennmaradását egy, a régi hazától nagyon különböző természeti, műveltségi és gazdasági viszonyok közt levő területen, teljesen idegen népek környezetében. Nagyon sokáig kellett akklimatizálódni a magyar fajnak ezen a földön, hogy a honfoglalás utáni században bekövetkezett nagy társadalmi, valláserkölcsei és gazdasági forradalmat diadalmasan tudta kiheverni, s el nem merült – nem a németiség, hanem – a vele számban mérkőző, közte élő szláv alattvalói között, mint az al-dunai bolgárság. Hisz a szláv elem áthalózta az egész magyarságot!

Nemcsak a székelyek voltak tehát a honfoglalóknál régebben itt tanyázó magyarok, hanem a nyugoti határszáron is kellett lenni ilyen régebbi, magyar fajta elemnek, amely azonban beléesett a királyi hatalom teljes hatáskörébe, s így nem őrizhette meg azt a politikai különállást, amit a székelyek. Valószínűnek tartom, hogy, úgy mint a göcsejiek és őrségek, a csallóköziek is ezen régebbi magyar fajta elem közé tartoztak.

No de erről elég ennyi.

Egy másik dolog, amit meg akarok jegyezni, már nem az idegen, hanem más magyar fajta elemmel való keveredésre vonatkozik. Azt hiszem, a régi elemen kívül voltak köztük újabb magyar fajta elemek is, többek között besenyők.

A *Keleti Szemle* legelső füzetében írtam egy cikket a magyar fajta népség törzseiről vagy inkább testvérnepeiről, melyben arra a végeredményre jutottam, hogy a magyar ősnép, mely legalábbis 3000 évvel ezelőtt vált ki nyelvrokonai közösségből, az ősi időkben háromfelé vált: volt egy keleti ága, valahol az Altáj felé (Herodotos jyrkáii, ugor), egy szibériai (szabir) és egy Kaukázus-vidéki. Ezek körülbelül ezer évig egymástól függetlenül fejlődtek. De aztán Krisztus születése felé megkezdődött a törökség nyugati áramlata, mely maga előtt tolta, átszakította, üzte, hajtotta a magyarságot, s ezzel kezdetét vette az egyes magyar fajta népeknek egymással való keveredése a Kaukázus vidékén, Dél-Oroszországban s mai hazánkban. Különösen itt. Egymás fölött helyezkedett el a különbözőképp fejlődött s különböző időben bevándorolt, magyar fajta elem három alaprtege, ezek át- meg áthatották egymást, de azért nyelviileg megállapítható egy *ő-ző* beszédű, egy palócos *ē-ző* és egy nyílt *e-t* használó elem (őszik, észik, eszik; édös, eédös, ides), ehhez egyéb hangsajátosságok is járulnak, például a zártabb és nyíltabb kiejtés (Anonymus: Tosu; ma: Tas; de már Konstantinnál is Tasēs), némi nyomai a szókezdő *t-gy-cs* váltakozásánál (tatar-gyatra-csitri, támogat-gyámolít, törpe-cseprő, töm-gyümöszöl-csömiszöl), stb. stb. Már most napjában így állapítható meg a háromféle magyar elem: *ő-ző* beszédű és zártabb kiejtésű a nyugoti magyar, *e-ző* beszédű és nyíltabb kiejtésű a tiszántúli s erdélyi (megyei) magyar, *ē-ző* és *ā-ző* (āpām) a palócos diftongizáló. A nyugoti magyarság északi része a palóccal keveredett, s azért itt az *ő-t* fölváltotta a közép *ē* (Fejér megyében *ő-ző* beszédű Seregélyes, Sukoró és Lovasberény kálomista része). A székelység egyik része (Háromszék–Csíkszék) palócos, a másik azonban (Udvarhely) *ő-ző*, s a göcsejiekkel s őrségekkel van közelebbi rokonságban, általában pedig zárt kiejtésű (az aranyosszékieknél: fol-nagy = falusi bír, falu-nagy). Ismétlem, ennek a három alaptörzsnek ma már csak nyomai vannak, de még nyelvtani különbségekre is vannak nyomok (palóc–székely: pap-nitt, pap-ni, pap-nul = papéknál, papékhoz, papéktól; vagy az általános magyar nyelvben: itt-ott Győrött, de: házon, Pápán stb.), ami arra mutat, hogy a honfoglalás előtti időkben nagyobb eltérések voltak az egyes magyar testvérnepek nyelvében, mint mai nyelvjárásainkban.

Ezek a csallóközi magyar elem általános alakulására vonatkozó kérdések. Van aztán még egy szempont, amit figyelembe kell venni: azt hiszem, a török időkben az Alvidékről s a Dunántúl délnyugoti részeiből a Csallóközbe is sok újabb magyar elem húzódott, éppen védett helyzeténél fogva. Ez mindenesetre módosította régebbi sajátosságait, ahogy például a székelységben is módosultak a dunántúli és palócos elem eredeti sajátosságai, s bizonyos fokig közeledtek egymáshoz.

No de végzem soraimat.

Elemér itt van? Még nem keresett föl.

Kedves nőd önagyságának add át kérlek legmélyebb tiszteletet és kézsókomat. Téged pedig sokszor ölel szerető barátod Nagy Géza

12.

Nagy Géza Szádeczky Lajoshoz¹²⁰, Budapest, 1914. december 3. (MTA KIK, Ms 4166/665)

Kedves Barátom!

Megkaptam a kézirat¹²¹ első részét, s el is olvastam azonnal. Ami kifogásom van, azt úgyis csak magunk közt akartam elmondani, és nem volt szándékom bevinni a bírálatba.

¹¹⁸ Hattyuffy Dezső (1851–1914), Fejér vármegyei árvaszéki elnök, történettudományi szakíró.

¹¹⁹ Lásd 101. jegyzet.

¹²⁰ Szádeczky-Kardoss Lajos (1859–1935), történész, kolozsvári, majd szegedi egyetemi tanár.

¹²¹ A SZÁDECZKY KARDOSS Lajos 1927 kézírata.

Csak a tényleges hibákra szorítkozom.

Egyik *Horvát István* neve. Bár nemes volt, *h* nélkül írta, s ezen én magam segítettem a kéziratban.¹²²

A másik az a tévedés, hogy a Székely Nemzeti Múzeum Értesítőjében 1891-ben megjelent tanulmányomat¹²³ későbbinek mondd az *Ethnographia* 1890. évfolyamában megjelent cikknél. Az elsőnek azonban csak a hivatalos publikációja késett, de különlenyomatban (mindössze száz példány készült belőle) már 1885 végén megjelent, nyomtatása pedig már 1883 folyamán megkezdődött; ez az évszám van a belső címlapon, míg a borítékon 1886. S mint láthatod, 1886-tól 1890-ig sokban változott előbbi felfogásom, s ami zavarosnak tűnhetett fel előttem (kiérzik az ismertetésből, hogy bizonyos érthetetlennek látszó ellenmondásokat igyekeztem elsimítani). Így értheted meg, hogy Pauler a *Haditörténelmi Közlemények* 1888. évfolyamában az én hun-bolgár elméletem (eszegél-bolgár) alapján teszi meg a kabarokat a kozároknak(!) adót fizető maeotisi bolgárokká. A különlenyomatból ugyanis küldtem Paulernek, Szilágyi Sándornak,¹²⁴ Szabó Károlynak, Thaly Kálmánnak stb. egy-egy példányt. Különben pedig annyira ritka lett, hogy ma alig szerezhető meg. A székelyekről vallott nézetem fejlődése szempontjából azonban fontosnak tartom, hogy ez megelőzte az *Ethnographia* 1890-i közleményét.

De ezekben¹²⁵ még nem mentem tovább azon nézetemnél, hogy a székelyek hun-ivadékok ugyan, de nem régebbi népelem a honfoglalóknál. Később alakult ki az a felfogásom, hogy – részben legalább – meg kellett előzniök a beköltözésben a honfoglalókat. Nehány szóval már a *Milléniumi történetben*¹²⁶, az avar uralom végén céloztam erre, s azzal, hogy a Képes Krónikából a cesumauri ütközet képét az avarok és Nagy Károly közti küzdelmek illusztrálására használtam fel, jeleztem azt, hogy *hun mondáinkban az avarok bukásának emlékét kerestem*. De csak egy Hattyuffy Dezsőnek írt levélben vázoltam ebbeli felfogásomat, aki, mint a fehérmegyei régészeti társulat titkára, *Évkönyvük* III. kötetében akarta közölni, azonban elmaradt az évkönyv, s vele az én cikkem kidolgozása, így aztán *Thury József és Sebestyén Gyula*¹²⁷ megelőzte vele.

Ami a magyarok régebbi hazáját illeti, a régészeti leletekben három különböző helyen képződött csoportra következtethetünk. Az egyik csoport a régi Kaukázus-melléki, melyet a kozárok – úgy látszik – északibb vidékre nyomtak a Don-mellékén. Tambovban, Voronyezsben vannak ugyanis olyan régiségek, melyek szoros rokonságban vannak a honfoglalás koriakkal, ellen-

ben a Kubán-vidéki leletekkel a 7. századtól kezdve megszakad az analógiák sora. Egy másik csoport Tobolszk-, Kazán- és a Káma-vidéken fordul elő, ezt jellemzi az ún. pilini rózsás boglár.¹²⁸ A harmadik csoport, mely a szasszanida ízlést sokkal erősebben tünteti föl, mint (...) ¹²⁹

[Üres 4. oldalán: „Nagy Géza levéltörredéke 1914. december 3-ról Szádeczky Lajosnak, a székelyek eredetéről. Halála után, 1915. februárban került elő, a székely történelem kéziratával. Sz. L.”]

13.

The *Opus Majus* of Roger Bacon,¹³⁰ ed., intr. John Henry Bridges, Williams and Norgate, London, Edinburgh & Oxford, 1900.

[366.] Et hic principatus [Tartarorum] habet ab aquilone primo majorem Bulgariam, a qua venerunt Bulgari qui sunt inter Constantinopolim, et Hungariam, et Scavoniam. Nam haec quae in Europa est minor Bulgaria, habens linguam illorum Bulgarorum qui sunt in majori Bulgaria, quae est in Asia. [367.] ... Post [Ethilium] ad orientem est terra Pascatyr quae est magna Hungaria, a qua exiverunt Huni, qui postea Hungri, modo dicuntur Hungari; qui colligentes secum Bulgaros et alias nationes aquilonares ruperunt... Et juxta terram Pascatyr sunt Blaci de Blacia majore, a quo venerunt Blaci in terra Assani inter Constantinopolim, et Bulgariam et Hungariam minorem. Nam populus ille dicitur nunc a Tartaris Ilac, quod idem est quod Blac. Sed Tartari nesciunt sonare b literam.

És ettől a [tatár] fejedelemségtől északra először is Bulgaria Maior fekszik, ahonnan a Konstantinápoly, Magyarország és Szlavónia között élő bolgárok jöttek. Az [a bolgár állam] ugyanis, amelyik Európában van, az Bulgaria Minor, és [lakóinak] nyelve [ugyanaz], mint azoké a bolgároké, akik Ázsiában élnek. ... A Volgán túl kelet felé terül el Baskíria (Pascatyr), azaz Magna Hungaria, ahonnan a hunok kijöttek, akiket aztán hungrusoknak [hívtak], és most hungarusoknak neveznek; ezek a bolgárokat és a többi északi népet maguk köré gyűjtve törtek ki [erről a földről]... Baskíria földje mellett pedig Blacia Maior blakjai élnek, ahonnan a blakok Asennek¹³¹ a Konstantinápoly, Bolgárország és Hungaria Minor [= a Kárpát-medencei magyar állam; vö. Bulgaria Maior/Minor] között fekvő földjére érkeztek. Ezt a népet a tatárok ma ilaknak nevezik. Ez ugyanaz, mint a blak, a tatárok azonban nem tudják kiejteni a b betűt. (Boér Máté ford.; a mi kiemelésünk.)

gyűjteményi igazgatóknak, Lipthay Endre osztályvezetőnek, Hoffmann Gizellának, Bakos Józsefnek és a Kézirattár többi munkatársának, nagyon sok forrás hozzáférését az Arcanumnak és Bárdi Nándornak köszönöm. A budapesti vonatkozó kutatást a Domus HScA ösztöndíja tette lehetővé. A dolgozatra való felkérés Demeter László érdeme: ha nem

Köszönetnyilvánítás

A dolgozat alapvető gondolatait Makkay Jánosnak köszönhetem, az irodalomjegyzékben pár fontosabb vonatkozó munkáját tüntettem fel a sok közül. A kéziratot forrásokat Babus Antalnak és az MTA KIK Kézirattár munkatársainak, az OSZK-ban Boka László tudományos és Földesi Ferenc külön-

¹²² Horvát István (1784–1846), nyelvészkedő történész, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának (későbbi OSZK) őre, majd a múzeum helyettes igazgatója, pesti egyetemi tanár. A lektori javítás nem került be az 1927-es kiadásba.

¹²³ Az *Adatok az Értesítő* II. részében, változatlanul.

¹²⁴ Szilágyi Sándor (1827–1899), iskolateremtő történész, a budapesti egyetemi könyvtár igazgatója.

¹²⁵ Az *Adatokon* kívül leginkább a NAGY Géza 1890c. Utóbbi vége is az *Adatok* feltételezésére utal, székelyek 9. századi, nagyfejedelemség kori „kizavarására” Pannóniából és Erdélybe való költözésükre (Uo., 178–179.), mintha az 1889-es fordulat előtt

született volna az 1890 április 1-jén megjelent dolgozat is.

¹²⁶ NAGY Géza 1895a.

¹²⁷ THURY József 1898; SEBESTYÉN Gyula 1899.

¹²⁸ Vö. NAGY Géza 1908, 269.

¹²⁹ A levél itt befejezetlenül szakad meg.

¹³⁰ Roger Bacon (13. század), a skolasztika egyik legnagyobb alakja („Doctor Mirabilis”) 1267-ben küldte meg művét a pápának.

¹³¹ Csak a gondolkodás kedvéért, a második bolgár cárság Asszen-dinasztiájának nevéhez: *Asszena* (mongol ’farkas’) a türk kagánok őse hiungnu (hun), 480 körül menekült a zsuanszuan (avar) kagánhoz. (NAGY Géza 1908, 73.)

is sikerült elkészítenem időre, a kilencvenéves Egyed Ákost köszöntő emlékkönyv számára készült, ötletét Hermann Gusztáv Mihály és Orbán Zsolt fontos szöveggyűjteménye ihlette. A dolgozat számos tartalmi vonatkozásában nem boldogultam volna Boér Máté segítségével nélkül. Itt köszönöm Boér Laura, Csiky Gergely, Csörgő Péter, Egyed Emese, Erdész

Ádám, Kovács Eszter, Kovács-G. György, László Attila, M. Lezsák Gabriella, Pollmann Ferenc, Róth András Lajos, Vasile Rus, Süli Attila, Szöcsné Gazda Enikő, Sztáncsuj Sándor József, Verrasztó Zoltán, Viga Gyula, Villám Judit segítségét is. A dolgozat sohasem készült volna el családom biztatása, megértése és irántam való meg nem érdemelt türelme nélkül.

Boér Hunor – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520045; boerhunor@freemail.hu

Kéziratos források

- Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest (MTA KIK), Kézirattár
 – Ms 4848/686: *Nagy Géza Levele Thim Józsefhez*, 1904. szeptember 15.
 – Ms 4166/665: *Nagy Géza Levele Szádeczky Lajoshoz*, 1914. december 3.
 Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (OSZK)
 – Kézirattár (Kt): *Negyedrét magyar nyelvű kéziratok* (Quart Hung)
 – Kézirattár (Kt): *Levelestár* (Lt): *Nagy Géza levelei atyjához, Nagy Istvánhoz* I. (35 db, prov. 25/1940) és II. (67 db, prov. 22/1941), valamint Hattyuffy Dezsőhöz (2 db)
 Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (SZNM)
 – Intézményi levéltár (It): *A Székely Nemzeti Múzeum gyarapodási jegyzőkönyve, 1886* (SZNMGYJk 1886)
 – Könyvtár (K): lsz. 46221
 – Néprajzi Tár: Fotótéka (F.)

Irodalom

- BALOGH Csilla
 2013 *A Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének problémái* (doktori disszertáció), ELTE BTK, Budapest.
 BIRÓ Annamária
 2011 *Nemzetek Erdélyben. August Schlözer és Aranka György vitája* (ETF 272.), EME, Kolozsvár.
 BOÉR Hunor
 2009 *A Székely Nemzeti Múzeum a Béli-házban (1879–1892)*, in: *Emlékkönyv a Székely Mikó Kollégium alapításának 150 éves jubileumára*, Charta, Sepsiszentgyörgy, 58–86.
 BOÉR Hunor – CSÁKI Árpád
 2006 *Nagy Géza (1855–1915)*, *Acta (Siculica)* 2006, II, 193–198.
 BOÉR Máté et alii
 2018 „Terhes lett véle az idő...” – A Csaba-mítosz és a megváltó hős irodalmi kultusza a 19. század második felében, *Acta Siculica* 2016–2017, 219–231.
 BUDAI-DELEANU, Ion
 1991 *De originibus populorum Transylvaniae* [1820 előtt], Ed. Enciclopedică, Bukarest.
 BUDENZ József
 1860 Adalék a' székely beszéd ismertetéséhez, *Magyar Nyelvészet*, V, 348–363.
 CSIKÓS Júlia
 2012 *A Székely Mikó Kollégium könyvgyűjteményei*, in: *Téka az időben: Sepsiszentgyörgyi könyvtárak, a Kaszinótól a Bod Péter Megyei Könyvtárig*, Háromszék Vármegye, Sepsiszentgyörgy, 59–81.
 DOMJÁN István – NAGY Géza
 1889 *A székelyek eredete*, *Székely Nemzet*, 1889/57–62. sz.
 FEJÉR György
 1830 *De avitis Magyarorum ac Chunorum, Iasonumque...*, Buda.
 FETTICH Nándor
 1929 *Az aldobolyi kard koráról*, *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 351–365.
 HAMMER-PURGSTALL, Joseph von
 1838 *A' magyarok' eredeti lakföldéről, atelkuzu-, ,s azon helyről, hol sabartói asphalok laktak; és a' kunokról*, in: *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei (1834–6), II. osztály... értekezései*, Buda, 130–144.
 1841 *De mentione sedis Magyarorum in Abulfedae Tabulis Geographicis*, in: JERNEY János 1842, 82–83.
 HÓMANN Bálint
 1925 *A forráskutatás és forráskritika története (A magyar történettudomány kézikönyve, I, 3/A)*, Magyar Történelmi Társulat, Budapest.
 1929 *Hazai történetírásunk csődje*, *Magyar Szemle*, V, 131–134.

HUNFALVY Pál

- 1864 *Reguly Antal hagyományai I. A' vogul föld és nép (A Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei, XII/I)*, Pest.
 1876 *Magyarország ethnographiája*, MTA könyvkiadó vállalata, Budapest.
 1880 *A székelyek. Felelet a székelyek scythia-hun eredetiségére*, Franklin-társulat, Budapest.
 1881 *A székely kérdéshez, Századok*, XV, 97–114, 193–206.

IVANICS Mária

- 2017 *Hatalomgyakorlás a steppén – A Dzsingisz-náme nomád világa*, MTA BTK TTI, Budapest.

JERNEY János

- 1842 Abulfeda' tanutétele a magyarokról, *Tudománytár*, XI, Buda, 81–100.

KARÁCSONYI János

- 1905 *A székelyek eredete és Erdélybe való települése*, in: *Értekezések a történeti tudományok köréből*, XX/3, 209–282, MTA, Budapest.

KORDÉ Zoltán

- 1985 *A székelykérdés a magyar történetírásban*, *Kortárs*, 1985/2, 81–92.
 1991 *A székely-kérdés Hunfalvy Páltól Hasan Erenig*, in: Kincses, Nagy Éva (szerk.): *Östörténet és nemzettudat, 1919–1931: Az 1988 áprilisában Szegeden rendezett egynapos ülésesszak előadásai*, Szeged, 1991, 50–57.
 1991a *A székelykérdés története* (Haáz Rezső Múzeum – Múzeumi Füzetek 4.), Haáz Rezső Kulturális Egyesület – Infopress Rt, Székelyudvarhely, 1991.
 2016 *A székelység eredete és őstörténete*, in: *Székelyföld története*, I, MTA BTK – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, 2016, 107–117.

KRIZA János

- 1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*, I, Kolozsvár.
 1873 Észrevételek a m. t. társaság által Budán 1838-ban kiadott „Magyar Tájszótár”-ban megjelent több székely szókra, *Nyelv-tudományi Közlemények*, X/3, 325–338.

LÁSZLÓ Gyula

- 1970 *A „kettős honfoglalás”-ról*, *Archaeologiai Értesítő*, XCVII, 161–191.

MAKKAY János

- 1993 *A magyarság keletkezése*, Budapest.
 1996 *Indul a Magyar Attila földjére*, KÖZDOK, Budapest.
 2003 *Magyarok – avarok – szlávok (Tractata Minuscula, 31)*, Budapest.
 2005a *Saecula avarorum – Avar századok (Tractata Minuscula, 41)*, Budapest.
 2005b *Türkmagyarok – Turcohungarica (Tractata Minuscula, 43)*, Budapest.
 2007 *A honfoglalás bolgár modellje (Tractata Minuscula, 51)*, Budapest.
 2009a *Siculica Hungarica... A kérdés Nagy Gézától László Gyuláig (Tractata Minuscula, 66)*, Budapest.
 2009b *Indul a Magyar Attila földjére (2., átdolgozott és bővített kiadás; Tractata Minuscula, 80)*, Budapest.

MÁLYUSZ Elemér

- 1942 *A magyar történettudomány*, Bolyai Akadémia, Budapest, 1942.

MARCZALI Henrik

- 1880 *A magyar történet kútfoi az Árpádok korában*, Franklin-társulat, Budapest.

NAGY Géza

- 1877 *A magyarság eredetéről, Egyetértés*, 1877, 2–5. sz.
 1883 *A Csíki Székely Krónika, Székely Nemzet*, 1883/85.
 1884a *A magyarok és a hunnokok közti kapcsolat, Székely Nemzet*, 1884, 8–12. sz.
 1884b *Az Álmos-monda. Mythologiai tanulmány*, Jókai ny., Sepsiszentgyörgy (klny. az Emese álma, *Székely Nemzet*, 1884/44–50. alapján.)
 1884c *A székelyek a honfoglalás korában, Nemere. Határszéli Közlöny*, 1884/34–35. sz.
 1884d *Szabó Károly és Hunfalvy Pál, Székely Nemzet*, 1884, 193–199. sz.
 1885a *Tündér Erzsébet. Mythologiai tanulmány, Székely Nemzet*, 1885, 4. és 10–12. sz.
 1885b *Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyéhez*. Klny. *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítőjének* I. kötetéből [tkp. 1891-es II. részéből előbocsátva, 75–275, tehát az azonos tartalmak oldalszáma ott mindig 72-vel nagyobb], Sepsiszentgyörgy, 1883–1886.
 1886a *Adatok a székelyek eredetéhez, Székely Nemzet*, 1886, 63–64. sz.
 1886b *Az aldobolyi kardról, Archaeologiai Értesítő*, VI, 234–238.
 1886c *A Csíki Székely Krónika, Székely Nemzet*, 140–169.
 1890a *A Székely N. Múzeum ismertetése, A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője*, I. rész, 40–90.
 1890b *A magyar név, Ethnographia*, I, 150–156.
 1890c *A székelyek és a pannóniai magyarok, Ethnographia*, I, 165–179.
 1890d *Ethnologia és nyelvészet, Ethnographia*, I, 372–380, 419–442.
 1891a *Árpád-kori személynéveink és az Osl nemzetség eredete, Turul*, IX, 49–57.
 1891b *Árpád-kori személynéveink, Turul*, IX, 119–130.
 1891c *[A hun és kun névről], Budapesti Hírlap*, 1891/294
 1893a *A fejeármegyei magyarság eredete [1892]*, in: *A Fejérvármegyei és Székesfehérvár Városi Történelmi s Régészeti Egylet Évkönyve 1893. évre*, Székesfehérvár, 202–221.
 1893b *Árpád*, in: *A Pallas nagy lexikona*, II, 159.
 1893c *Attila [neve]*, in: *A Pallas nagy lexikona*, II, 308.

- 1893d Attila kardja, in: *A Pallas nagy lexikona*, II, 309.
1893e Avitochol, in: *A Pallas nagy lexikona*, II, 374.
1893f Baján, in: *A Pallas nagy lexikona*, II, 469–470.
1893g Batbajan, in: *A Pallas nagy lexikona*, II, 722.
1893h Belár, in: *A Pallas nagy lexikona*, III, 23.
1893i Bolgárok, in: *A Pallas nagy lexikona*, III, 438–439.
1893j Bulcsu, in: *A Pallas nagy lexikona*, III, 818.
1893k Bulgári, in: *A Pallas nagy lexikona*, III, 819.
1893l Burtaszok, in: *A Pallas nagy lexikona*, IV, 11–12.
1893m Csaba-monda, in: *A Pallas nagy lexikona*, IV, 585–586.
1893n Csana, in: *A Pallas nagy lexikona*, IV, 603–604.
1893o Cseremis nép, in: *A Pallas nagy lexikona*, IV, 677.
1893p Csuvas-nép, in: *A Pallas nagy lexikona*, IV, 796.
1893q Damasek, in: *A Pallas nagy lexikona*, IV, 873.
1893r Dengezik, in: *A Pallas nagy lexikona*, V, 451.
1893s Dontói magyarok, in: *A Pallas nagy lexikona*, V, 451.
1893t Dulo, in: *A Pallas nagy lexikona*, V, 576.
1894a Emes, in: *A Pallas nagy lexikona*, VI, 121.
1894b Etele, in: *A Pallas nagy lexikona*, VI, 518.
1894c Eunedubelian, *A Pallas nagy lexikona*, VI, 546–547.
1894d Monda és hagyomány, *Ethnographia*, V, 26–32.
1894e Honfoglaló őseink, *Ethnographia*, V, 79–95.
1894f A szkíták nemzetisége, *Ethnographia*, V, 223–238, 279–320.
1895a Magyarország története a népvándorlás korában, in: *A magyar nemzet története*, I/3, Athenaeum, Budapest, CCLIII–CCCLII.
1895b Az irodalmi illem – Vámbéry és Réthy, *Ethnographia*, VI, 166–166.
1895c Hunnivar, in: *A Pallas nagy lexikona*, IX, 470–471.
1895d Hunn mondák, in: *A Pallas nagy lexikona*, IX, 471.
1895e Hunnok, in: *A Pallas nagy lexikona*, IX, 471–473.
1895f Hunnok árka, in: *A Pallas nagy lexikona*, IX, 473–474.
1895g Hunnok csatája, in: *A Pallas nagy lexikona*, IX, 474.
1895h Hunn sírok, in: *A Pallas nagy lexikona*, IX, 474.
1895i Hunn-szittyá népek, in: *A Pallas nagy lexikona*, IX, 474.
1897 A vogulok őskorához, *Ethnographia*, VIII, 258–265.
1900 Magyar ethnologiai kérdések, *Keleti Szemle*, I, 49–60.
1907 A honfoglalók, *Ethnographia*, XVIII, 257–268, 321–339.
1908 A honfoglalók és a turkok, *Ethnographia*, XIX, 65–80, 257–271.
1910 A magyar nemzetségek, *Turul*, XXVIII, 18–32, 52–65.
1912 A honfoglalók Zemplénben, *Ethnographia*, XXIII, 213–222.
1914 Az eszegel bolgárok neve, *Századok*, XLVIII, 76–78.
- ORBÁN Balázs
1888 *A székelyek származásáról és intézményeiről* (Székfoglaló értekezés), Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- PAIS Ágnes
2002 Adatok Nagy Géza sepsiszentgyörgyi éveire, *Acta (Siculica)* 2001/1, 59–84.
- PAULER Gyula
1877 A magyarok megtelepedéséről, *Századok*, XI, 373–396, 481–499.
1883 Anonymus külföldi vonatkozásai, *Századok*, XVII, 97–116.
1888 Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XIII. században, *Haditörténelmi Közlemények*, I, 501–526.
- RÉTHY László
1880 *Anonymus az erdélyi oláhokról*, Knoll Károly, Budapest.
1890 A székelyek s a magyar honfoglalás, *Ethnographia*, I, 24–37.
1891 A magyar nemzet alakulása, *Ethnographia*, II, 171–181.
1895 Nyílt levél Vámbéry Ármin tanár úrhoz, *Ethnographia*, VI, 162–166.
- RÉVÉSZ László
2002 A Honfoglalás Kori Gyűjtemény, in: *A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum Gyűjteményei*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002, 101–121.
- SCHÖPFLIN Aladár
1914 Réthy László, *Nyugat*, VII/23.
1915 Nagy Géza, *Nyugat*, VIII/4.
- SEBESTYÉN Gyula
1897 A székelyek neve és eredete, *Ethnographia*, VIII, 30–54, 141–167, 345–362, 417–430.
1899 Az avar–székely kapcsolat emlékei, *Ethnographia*, X, 1–25.
- SZABADOS György
2015 Avar–magyar találkozó. Helyszín, időpont? ...in nostra lingua Hringe nominant – *Tanulmányok Szentpéter József 60.*

- születésnapja tiszteletére*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Kecskeméti Katona József Múzeum, Budapest–Kecskemét, 121–141.
- SZABÓ Károly
 1852 A bolgár–magyar háború 888-ban, *Új Magyar Múzeum*, 1851–[5]2, 515–532.
 1858 Oesterreichische Geschichte, bis zum Ausgange der dreizehnten Jahrhunderts. Von Max Büdinger, I-ter Band. Leipzig 1858, *Budapesti Szemle*, 1858 (II), 398–407.
 1860 Béla király névtelen jegyzője és német bírálói, *Budapesti Szemle*, 1860 (XI), 185–213.
 1872 *Székely Oklevéltár*, I. (1211–1519), Magyar Történelmi Társulat kolozsvári bizottsága, Kolozsvár.
- SZÁDECZKY KARDOSS Lajos
 1927 *A székely nemzet története és alkotmánya*, Hargitaváralja jelképes székely község, Budapest.
- SZENTPÉTERI József
 2014 Kritikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdésköréhez, in: *Magyar Östörténet – Tudomány és hagyományörzés*, MTA BTK TTI, Budapest, 43–53.
- THURY József
 1884 Az ugor–magyar theoria, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, VIII, 131–158, 295–311, 416–440.
 1898 A székelyek eredete, *Erdélyi Múzeum*, XV, 65–87, 138–163, 195–216, 241–247.
- VÁMBÉRY Ármin
 1882 *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*, MTA, Budapest.
 1895 *A magyarság keletkezése és gyarapodása*, Franklin-társulat, Budapest.
 1914 *A magyarság bölcsőjénél*, Athenaeum, Budapest.
- VASS József
 1864 Adalékok a magyar nyelvjárás-tanhoz. Második közlemény. Pótléksorok a háromszéki nyelvjáráshoz, *Nyelvtudományi Közlemények*, III/1, 1–18.
- VINCZE Zoltán
 2014 *A kolozsvári régészeti iskola a Pósta Béla-korszakban (1899–1919)*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- WLISLOCZKI Henrik
 1883 Attila három ó-germán eposban, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, VII, 445–462.

Tufiș și luminiș – Géza Nagy și originea secuilor

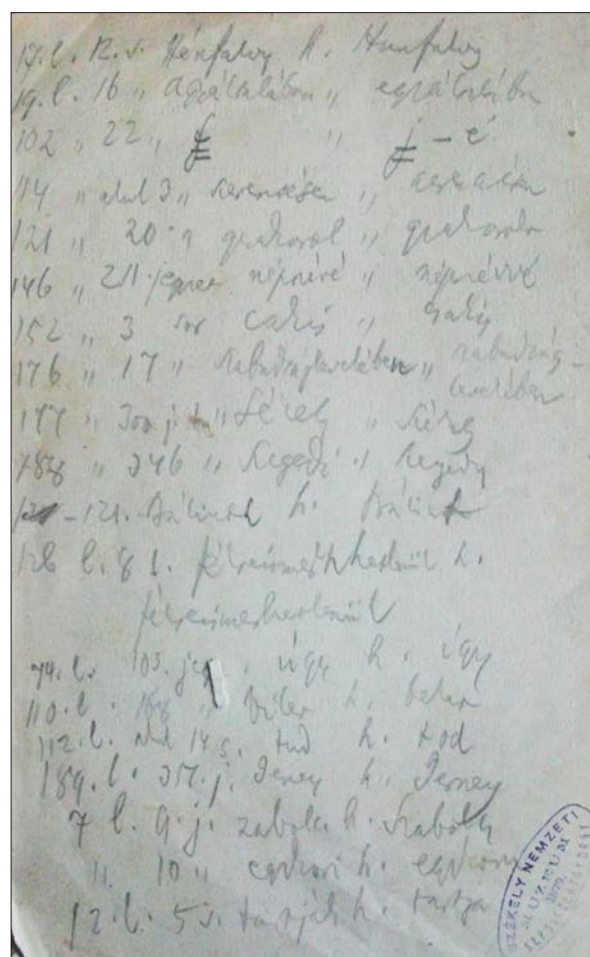
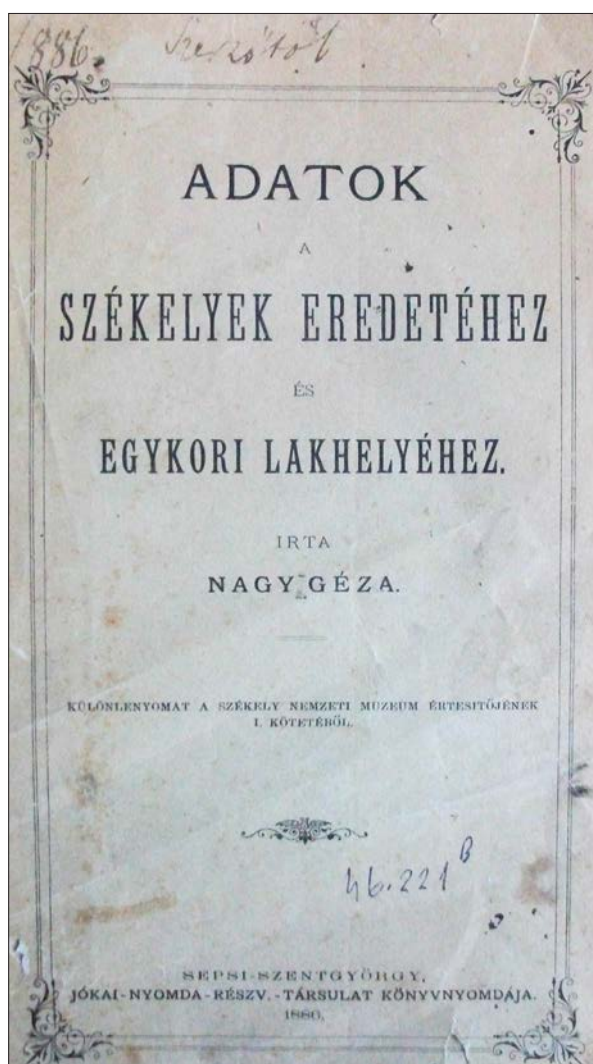
(Rezumat)

Au fost mulți care au încercat să elucideze originea *secuilor*, acest grup etnic maghiar din Transilvania. Teoriile mai serioase, de azi, se bazează practic toate pe tezele lui Géza Nagy (1855–1915): secuii prezintă un grup etnic *de limbă maghiară*, ce se consideră *descendent al hunilor*, care s-a *alăturat* întemeietorilor statului ungar de azi, dar *a ajuns în Bazinul Carpatic înaintea* acestora. Savantul și-a prezentat ipoteza în aprilie 1889, la Sfântu Gheorghe unde era pe atunci custode al Muzeului Național Secuiesc, dar l-a preocupat din timpul studenției până la moarte, identificând în această problemă miezul problemei originii *maghiarilor*. Nașterea și uitarea teoriei se explică deopotrivă prin criza din secolele XVIII–XX a Occidentului, implicit a elitelor și a identităților colective din Ungaria. În esență, încercarea lui Géza Nagy viza o echilibrare a identității colective maghiare, în vederea depășirii crizei, ceea ce pare realizabilă abia acum, în secolul al XXI-lea.

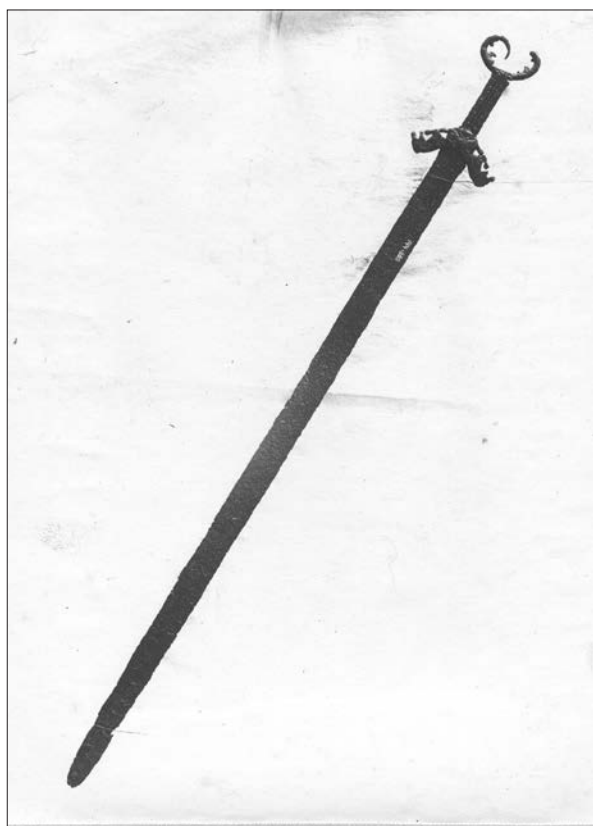
Holz and Lichtung – Géza Nagy and the Origin of the Székelys

(Abstract)

Many attempts were made to ascertain the origins of the Hungarian population from Transylvania known as the *Székelys*; however, practically all notable present day theories stem from the theses formulated by Géza Nagy (1855–1915): the *Székelys* are a *Hungarian-speaking* population *claiming descent from the Huns*, which *joined* the founders of the Hungarian state that survives to this day, but which *had been present in the Carpathian Basin long before them*. The savant presented this hypothesis at Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe) in the April of 1889 – at which point he was the custodian of the Székely National Museum –, but he had already taken an active interest in the problem as a student, and it continued to preoccupy him until his very death, since he considered it the key to understanding the origin of the *Hungarians*. The theory was both born and forgotten owing to the 18–20th century crisis of the West, and within that the crisis of the Hungarian elites and collective identities. Essentially, Géza Nagy aimed at getting past this crisis via rebalancing the Hungarian collective identity, a goal which was, as it seems, only to become achievable now, in the 21st century.



1-2. ábra Borító és az utolsó oldal verzója az *Adatok* korrektúrázott alappéldányából (SZNM, K, 46221)



3–4. ábra Az aldobolyi kard és markolata (SZNM, F. 389–390)



5. ábra A sepsiszentgyörgyi kaszinó ablakai az emeleten (jobbról), amikor már a Bérpalotát (a mai Polgármesteri Hivatal) is felépítették mellé (SZNM, F. 100)

Tóth Szabolcs Barnabás

A NAGYAJTAI OLVASÓEGYLET TÖRTÉNETE

Egy évtizede kezdtem el közölni levéltári kutatások alapján összeállított háromszéki egyesülettörténeti tanulmányaimat¹. Ezek részét képezik az olvasóegyletek és kaszinók is, melyek hatásukat éreztették szinte minden nagyobb háromszéki település életében, a helyi értelmiség, kisebb mértékben az iparosréteg vagy földművelők szórakoztató, közösségi találkozóhelyeként.

Ilyen céllal jött létre a nagyajtai olvasóegylet is 1874. november 27-én. A megyei törvényhatósághoz beterjesztett alapszabályait az 1877. január 13-án tartott rendkívüli közgyűlésükön fogadták el a képviselő-bizottsági tagok.² Innen a dokumentumokat a belügyminisztériumhoz terjesztették fel. Az egyesület tagjai főleg a Miklósvári-járás központjaként szereplő Nagyajta hivatalnokai, helybéli tanítók, iparosok, földművesek, papok, kereskedők és a környékbeli értelmiségiek voltak. A községben járásbíróság és szolgabíróság működött abban az időben, és jelentős vásáros hely is volt. Ez kiemelt szerepet adott a településnek a környéken, és a társasági életet is fellendítette, természetesen így az itt élő értelmiségiek bekapcsolódtak a község szellemi életébe. Dr. Benedek Zoltán helyi orvos például több évtizeden keresztül volt az egylet vezetőségi tagja; úgyszintén vezetőségi taggá választották 1882 júliusában Antos József egyleti tagot.³ Ferenczi Géza ügyvéd a századfordulón volt az egylet elnöke, az egyesület tagjai közé tartozott Kriza Sándor unitárius lelkész, Kriza János testvére is. Zathureczky Kálmán nagyajtai járásbíró számos alkalommal támogatta az egyesületet, melynek később tagjává is vált. Országgyűlési képviselő-választási kampánya során megígérte Nagyajta választópolgárainak, hogy amennyiben rá szavaznak, és megnyeri a választásokat, közigazgatási épületet építtet a falunak. Ígéretét 1904–1906 között váltotta be, amikor felépült a ma is álló községháza, díszes előadótermével.⁴ Az egyesületnek tagja lehetett bárki, aki elfogadta az alapszabályzat előírásait és látogatta a rendezvényeket, valamint befizette a tagsági díjat. 1875-ben a helyiek már pozitívan vélekednek az olvasóegyletről: „haszna mind szellemileg, mind anyagilag felszámíthatatlan és elkerülhetetlen korunkban” – közli az egyesület jegyzője, Boda Samu helyi tanító. Az egyesületnek ebben az évben 35 tagja volt, akik 2 Ft tagsági díjat fizettek be, de olyan eset is előfordult, hogy egyesek a díj háromszorosával járultak hozzá. Az egyesület kezdetben 100 Ft készpénzzel rendelkezett, és számos ajándék érkezett a pártolók részéről, úgymint könyvek, az ideiglenesen kapott olvasóterembe pedig bútorok.⁵ Az olvasóegylet szobáját biliárdasztalokkal, kártyával és dominóval szerelték fel.

Az erdővidéki olvasóegyletek történetével kapcsolatos források többnyire a kaszinók által szervezett táncmulatságról, a közgyűlések és választmányi gyűlések egy-egy döntéséről szólnak, de előkerültek az egyesületek alapszabályai is, és ezekből részben rekonstruálhatjuk a hajdani erdővidéki társas életet, melyben vezető szerepet töltött be a Nagyajtai Olvasóegylet, majd később a Nagyajtai Polgári Olvasó-Egylet. Az új egyesület első tevékenységei között a bálók szervezése szerepelt, hisz a megerősödéshez szüksége volt a megfelelő tőkére. Egy ilyen rendezvényről ad hírt 1878 januárjában a *Nemere* sepsiszentgyörgyi lap. A sikeres rendezvény 50 Ft tiszta jövedelmet eredményezett. A felülfizetők között találjuk gróf Kálnoky Dénest és Kovács Gábort.⁶ Ez év március 22-én tartotta az egyesület az éves közgyűlést Henter Béla elnök vezetésével. A gyűlés témája a következő volt: az olvasóegylet helyiségének használatára, megrendelt olvasókönyvek ügye, a beszerzésről kiállított számlák megvizsgálása, egyes olvasókönyvek bemutatása, 28 kötet ajándék átvétele a Nyiredi Róza és Nyiredi Vilma testvérpártól.⁷ 1879. január 18-án újabb táncmulatságról találunk feljegyzést, amelynek célja az egyesület anyagi fejlesztése volt. Ez 40 Ft tiszta jövedelmet eredményezett, amelyet a könyvtár

¹ TÓTH Szabolcs Barnabás 2010.

² SÁL, Fond 9: Háromszékmegye képviselő bizottságának 1877. évi január hó 13-án, mártius 24-én, április hó 19-én és május hó 18-án tartott közgyűléseiben szerkesztett jegyzőkönyv.

³ BIM, NOJ, 5.

⁴ BARTHA István 1995, 88.

⁵ *Nemere*, 1875. január 9.

⁶ Uo., 1878. január 17.

⁷ Uo., 1878. március 28.

bővítésére és új könyvek beszerzésére fordítottak. Február 5-én megtartották az éves rendes közgyűlést, melynek fő célja az estély jövedelmének elosztása volt. Többek között jelen voltak a a jánosfalvi unitárius lelkész és Darkó Sándor helyi gazda.⁸ Az 1881. január 22-én Bartha János vendéglőjében tartott zártkörű táncestélyén 37,33 Ft jövedelmet valószínűleg meg az egyesület.⁹ Április 18-án Boda Samu szervezésében színelőadást tartottak, mely után jövedelmeként 18 Ft maradt. Az egyesületi mindennapi teendők ekkor már annyira megszorodtak, hogy januárban külön felszolgáló személyt fogadtak fel, id. Bíró József vendéglős és tagtárs személyében. Ekkor az egyesület Séra Sándor helybeli lakostól bérelte helyiségét. Bíró feladata volt az olvasóhelyiség világításának a megoldása petróleumlámpával, a terem tisztán tartása, fűtése, a lapoknak a postáról való elszállítása és rendben tartása. Ezt a szolgálatot az 1890-es évekig látta el, évente felújított szerződés alapján. Szintén ekkor szigorították a kölcsönző működését, és azon tagokat, akik 14 napon belül nem vitték vissza a könyvet, megbüntették. 1882-re a tagsági díjakat helybeliek számára 5 Ft, kültagok részére pedig 3 Ft összegben határozták meg, amelyet január, illetve március 10-ig lehetett befizetni. Bartha János elnököt 1883 elején Antos József váltotta. Az új elnök hálából négy újságtartó rámat rendelt meg az egyeletnek saját költségén.¹⁰ 1884. február 14-én tisztújító közgyűlést tartottak. Ez alkalommal Antos József elnök lemondott tisztségéről, és Éltés Zsigmond helybeli királyi járásbíró megválasztását javasolta helyébe. A teljes létszámban megjelent tagok ezt a jelölést elfogadták és az új elnökkel az élen megválasztották az egyesület vezetőségét: jegyzőnek Boda Samut, pénztárnoknak Theil Józsefet, könyvtárosnak Pálfi Eleket és gazdának Kovács Istvánt. Az új vezetőség az éves tagsági díjat 5 Ft helyett 3 Ft-ban állapította meg, célként tűzve ki minél több tag toborozását. A díj csökkentésének okát a tagsági díjak behajtásának nehézsége jelentette, ugyanakkor megjegyezték azt is, ha nem lenne kellő számú tag, amely biztosítja a szükséges kiadások fedezését, akkor még 1-2 Ft-ot elkérnek a tagoktól. Olyan eset is előfordult, hogy a bérelt helyiségek költségeit nem tudta fedezni az egyesület a befizetések elmaradása miatt. Annak ellenére, hogy 1883-tól az egylet Bartha János helybeli gazda épületébe költözött, aki ingyen bocsátotta házát az egylet rendelkezésére, a pénzügyi gondok csak nem tisztázódtak. Talán ennek következtében mondott le tisztségéről 1885 elején Theil József

egyleti pénztáros, helyette Boda Samu jegyzőt bízták meg ideiglenesen a pénztárosi teendőkkel. Ugyancsak ebben az évben új gazdát is választott az egylet, Gidófalvi Benedek személyében.¹¹ 1886 januárjában új vezetőség kerül az egyesület élére. Elnöke Henter Béla lett, pénztárnoka Deák Béla, könyvtárnoka Pálfi Elek, gazdája Gidófalvi Benedek, jegyzője továbbra is Boda Samu maradt. Kriza Sándor, Benedek János, Éltés Zsigmond, Kónya Miklós, Antos József és Tankó János képezték a bizottságot. A hónap végén pedig táncmulatságot szerveztek, sepsiszentgyörgyi színészek szereplésével.¹² 1886. február 6-án zártkörű bált rendeztek saját fejlesztés céljából. Ennek rendező bizottságát Henter Béla elnök irányította.¹³

Az egyesület első alapszabály-módosítását 1885-ben hajtotta végre.¹⁴ A jegyzőkönyvek tanúsága szerint ezeket a módosításokat egy külön bizottság ki-nevezésével már 1881-ben kezdeményezték. Ezeket a módosításokat nem, de az 1900-ban elfogadott alapszabályokat viszont ismerjük. Eszerint az egylet célja „a társadalmi élet előmozdítása, a nemzeti művelődés ápolása és fejlesztése” volt. E célból lapok és folyóiratok megrendelését, könyvtár fenntartását és fejlesztését, társas összejövetelek szervezését jelölték meg eszközként. Az egylet tagjai tiszteletbeli, rendes és kültagok lehetnek. A tiszteletbeli tag státust azok nyerhették el, akik a „nemzeti művelődés terén vagy az egylet érdekében” jelentőset cselekedtek, a kültagok pedig azok lehetnek, akik nem rendelkeztek állandó lakhellyel a településen. Őket jelentkezés alapján vagy egy rendes tag ajánlatára vette fel a választmány vagy a közgyűlés. Bármilyen tagról is legyen szó, azok csak „fedhetetlen jellemű, társadalmi műveltséggel bíró, önálló állású vagy foglalkozású” személyek lehetnek. Jogaikra vonatkozóan minden tag használhatta az egylet helyiségeit, könyvtárát, lapjait és folyóiratait, és részt vehetett az egylet által rendezett összejöveteleken. A tiszteletbeli és rendes tagoknak a közgyűlésen szólási és szavazati joguk volt. Választási jogukat azonban csak azok a rendes tagok gyakorolhatták, akik törlesztették tagsági díjukat. Minden tagnak joga volt idegeneket bevezetni az egylet helyiségeibe évente 2-3 alkalommal, miután nevüket bejegyezték a vendégkönyvbe. Tagok kizárására nem kerülhetett sor, csak „a fedhetetlen jellem és tisztességes magaviselet elveivel meg nem felelő cselekmény miatt 3 tagnak az egylet igazgatójához írásban benyújtott és kellően indokolt együttes indítványa alapján”, erről a választmánynak kellett döntenie. Az egylet szervei a következők voltak: közgyűlés, választmány és tisztségviselők. Rendes közgyűlést évente egyszer

⁸ Uo., 1878. január 9.; február 13.

⁹ Uo., 1881. január 13.

¹⁰ BIM, NOJ, 1–4.

¹¹ Uo., 13.

¹² Uo., 14–15.

¹³ *Székegy Nemzet*, 1886. február 4.

¹⁴ HszVmEk 1899, 373.

tartottak, január első felében. Rendkívüli közgyűlést többször lehetett tartani, az elnöknek, a választmány-nak vagy 10 tagnak a kérésére. A közgyűlés megtárgyalta az igazgatói jelentést az előző évi működésről, a pénztáros, könyvtáros és háznagy jelentését, az elmúlt év számadását, valamint a következő évi költségvetést. Intézkedett az általános tisztújításról, a tagdíjak megállapításáról, az alapszabályok esetleges megváltoztatásáról és a házszabályok jóváhagyásáról. A tiszteletbeli tagok és tisztségviselők választása élethosszig történt. A választmány tagjait és tisztségviselőit egy évnyi időtartamra választották meg, ez a mandátumuk megújítható volt. A közgyűlés csak kétharmados többséggel tudott olyan ügyekben dönteni, mint a tagsági díj felemelése, alapszabály-módosítás vagy az egylet feloszlása. A választmány 6 tagból, a tiszteletbeli és működő tisztségviselőkből állt. Ez az egylet helyiségében minden negyedévben gyűlést tartott. Rendkívüli esetekben ezt az elnök vagy két választmányi tag kérésére is összehívhatták. Dönteni és szótöbbséggel határozatot hozni az elnökön kívül még 6 tag jelenlétében lehetett. A választmány intézkedett az egylet fontosabb ügyeiben, mint: a közgyűlés tárgysorozatának előkészítése és ennek kapcsán 2-2 tagból álló pénz- és könyvtárvizsgáló bizottság kinevezése; hírlapok és folyóiratok beszerzése; közgyűlési határozatok végrehajtása; a házszabályok, könyvtári szabályok és tisztségviselői ügykezelést szabályozó utasítások kidolgozása és érvényesítése; tagok felvétele és kizárása; a tagok között vagy a tagok és tisztségviselők közötti vitás kérdések megoldása; a költségvetés előkészítése; társas összejövetelek rendezése. A választmány határozatait minden esetben végre kellett hajtani, kivételt képezett azon eset, amikor a határozat ellen szavazó kisebbség annak felfüggesztését kérte. Ilyenkor a közgyűlés véleményét kellett kikérni. Az egylet tisztségviselői az elnök, igazgató, pénztáros, könyvtáros, háznagy és jegyző voltak. Őket a közgyűlés választotta egyéves időtartamra. Az elnök amellett, hogy képviselte az egyletet harmadik személyekkel és intézményekkel szemben, vezette a választmányi gyűléseket és tanácskozásokat, felügyelt a szabályok betartására is, valamint örködött a „közcsend és közrend fenntartása felett”. Az igazgató helyettesíthette az elnököt, aláírhatta helyette az egylet kiadványait és leveleit, valamint a tagfelvétel-bizonylatokat. Ő hajtotta végre a kifizetéseket, sürgősségi esetben 20 korona összegig saját döntése szerint is eszközölhetett kifizetéseket. Alkalmazta és elbocsájtotta az egylet szolgáját a háznagy segítségével, végrehajtotta a választmány határozatait, megkötötte az egyletet érintő szerződéseket, vezette az egylet levelezéseit, tartotta a kapcsolatot a sajtóval,

gondozta az egylet pecsétjét, és őrizte az irattárát, a tagok ki- és belépéséről értesítette a pénztárost, valamint felügyelte a ház- és könyvtári szabályok betartását. A pénztáros az egylet pénzügyi mozgását, a 10 koronaig terjedő kifizetéseket végezte, valamint elkészítette az éves beszámolókat. 10 korona felett csak az igazgató vagy a választmány engedélyével fizethetett. Ugyanakkor ő ellenőrizte az egylet háznagyát. A könyvtáros az egylet könyveire vigyázott, azokat leltár szerint vette át és adta tovább utódjának. Minderről év végén jelentést mutatott be a választmánynak. A háznagy gondozta az egylet gazdasági ügyeit, a játékokból származó jövedelmeket, a különböző berendezésekkel és háztartási cikkekkel kapcsolatos kiadásokat, ügyelt a házszabályok betartására és a tagok kisebb problémáit intézte. Az egylet jegyzője vezette a közgyűlések és választmányi ülések jegyzőkönyveit, kiadta a gyűlések határozatait az igazgatónak végrehajtás céljából, összehívta a köz- és választmányi gyűléseket. Végül az alapszabályok minden tisztségviselőre érvényes előírásokat is tartalmaztak, mint: a tisztségviselők tiszteletdíjra nem tarthattak igényt, erkölcsileg az egyesület fejlődéséért voltak felelősek, az egyesület vagyonához sem az egyes tagok, sem azok csoportjai nem nyúlhattak. Megállapították azt is, hogy az egyesület feloszlása esetén annak vagyona valamelyik helyi tan- vagy jótékony intézetre szállhat.¹⁵

1887 folyamán az egyesület új helyiségbe költözött, a tagsági díjakat is kénytelenek voltak felemelni 4 Ft-ra, a folyó költségek fedezése és az olvasás igényeinek kielégítése végett. Helyet a közbirtokosság vendéglőjében kaptak, egyelőre egy hónap időtartamra. Ez ügyben is Bíró József vendéglőssel írtak alá szerződést, aki elvállalta a helyiségek tisztán tartását és állandó világítását is. Végül elengedte a helyiség bérét, csak a munkálatok díjának kifizetését kérte. Az év végén új vezetőséget választottak. Elnök lett ekkor Szilveszter Dénes, alelnök Kelemen Imre, igazgató Kónya Miklós, gazda Pálfi Albert, pénztárnok pedig Benedek János.¹⁶ Benedek Elek neve az egyesület dokumentumaiban többször is előfordult. A március 11-én tartott közgyűlésen felolvasták az akkori országgyűlési képviselő levelét, melyben mint a *Magyar Nép* és *Ország-Világ* című lapok szerkesztője felajánlotta ezeket az egylet számára. Ugyanezen a gyűlésen az egyletet több alkalommal is támogató író tiszteletbeli taggá választották.

1888. február 29-én új elnököt találunk az egyesület élén, Szotyori József királyi járásbíró személyében.¹⁷ 1889. január 26-án újból bálozott a nagyajtai lakosság az olvasóegylet szervezésében. A 40 Ft

¹⁵ BIM, NOJ, 1–13.

¹⁶ Uo., 16–17.

¹⁷ Uo., 21.

jövedelmet saját könyvtáruk fejlesztésére fordították. Erre az évre az elnökségbe bekerült Zárug Lukács helyi kereskedő, alelnökként. Pénztárnok lett ifj. Bíró József, gazda Lázár Albert. Az egyesület állandó fenntartási gondjai is rendeződni látszottak az év elején, hisz Bíró József vendéglős megkapta elmaradt fizetését, és az elkövetkezőkben a kártyapénzek beszedését bízta rá, amiből lehetősége szerint fedeznie kellett az összes fenntartási kiadásokat. Május 25-én koncert rendezését döntötték el a község nagyvendéglőjében.¹⁸ 1890. február 8-án tartotta meg az egyesület rendes egyleti bálját a községi vendéglő nagytermében. Ezt nemcsak a faluban, hanem a környék településein is kihirdették.¹⁹ 1891-ben a források 60 tagról (40 rendes és 20 kültag) számolnak be. A folyamatos könyvtárgyarapítás nyomán körülbelül 750 címből állt ekkor a könyvállományuk. A leltári jegyzéken a következő tárgyak szerepeltek: 1 db kerek olvasóasztal, 2 db négyszögű kártyaasztal, 12 db karosszék, 3 függőlámpa, 1 könyvesszekrény, 1 Kossuth-arckép, 1 Ferencz József-arckép, 1 db hőmérő, 1 játék dominó, 1 sakkjáték, 4 db nád újságtartó, 1 gumibélyegző. Az éves tagsági díjak összege 242 Ft volt. Ebből az évből találunk információt a kaszinó helyiségének változtatásáról is. Az 1891. február 4-i gyűlés jegyzőkönyve szerint: „a jegyzőkönyvek azon észrevétellel hagyatnak helybe, hogy az olvasóegyesületnek a helyiséget nem Trattner Henrik regálé haszonbérlet adta az olvasóegyesületnek, hanem a község mint tulajdonát azon kikötéssel adta ki haszonbérbe csakugyan haszonbérlet Trattner Henriknek, hogy a kocsmatelen levő felső épület út felől levő szobája fenntartatik az olvasóegyesület számára.”²⁰ 1891-től a következő személyek alkották az egyesület vezetőségét: elnök Zathureczky József, igazgató, pénztáros és könyvtáros Tornay Gyula, jegyző Boda Samu. Ugyanekkor sikerült kidolgozni a könyvtár és játéktér házszabályait. Ezek szerint a könyvtárból egyszerre csak egy kötetet lehetett kivenni, legtöbb 14 napra. Kártyajátékok esetében tarok kártyáért első játék alkalmával minden játékos 20-20 Ft-ot, majd 5-5 Ft-ot volt köteles fizetni. Magyar kártya esetében ez az összeg 10-10 és 5-5 Ft volt. Dominó játék esetében 2-2 Ft volt a díj. A házszabály kidolgozására azért is volt szükség, mert sokan elmaradtak a kikölcsönzött könyvekkel (1891-ben 40 mű hiányzott a könyvtárból), a lapokat is kivitték az olvasószobából, és ez fennakadásokat okozott a nyilvántartásban.²¹

Attól az évtől az egyesület részben átszervezték. Erre utalnak az elkészített számadások és az a tény,

hogy 1891. július 4-én az egyleti közgyűlésen egyedül Tornay Gyula alelnök, egyben igazgató, pénztáros, gazda és könyvtáros elnökölt. Ekkor 27 rendes és 23 kültagot számlált az egyesület, és 141 művet könyvelt el, melyből 78-at a helybeli özvegy Török Sándornétól vásároltak meg.²² Az egyesület által kiadott nagyobb rendszerességgel járatott lapok a következők voltak: *Egyetértés*, *Magyar Polgár*, *Vasárnapi Újság*, *Hon*, *Nemere*, *Székely Nemzet*, *Kolozsvári Közlöny*, *Pesti Hírlap*, *Kolozsvár*, *Ellenzék*, *Borsszem Jankó*, *Erdélyi Híradó*, *Ország-Világ*, *Nemzet*, *Mátyás Diák*, *Magyar Hírlap*, *Brassói Magyar Újság*, *Kakas Márton*, *Magyar Szalon*, *Magyar Figaró*, *Új Idők*, *Uram-Bátyám*, *Mezőgazdasági Szemle*, *Kolozsvári Lapok*, *Új Idők*, *Erdélyi Gazda*.

Az 1892-es év sem indulhatott kaszinóból nélkül. Ennek szervezése kapcsán a február 2-án tartott közgyűlés a felvetett indítványra ezt a határozatot hozta: „a gyűlés, tekintettel arra, hogy minden évben volt eddig is valami összejövetel rendezve az egyesület pénztár gyarapítására, az indítványt elfogadja és a táncestély szervezését folyó év február hó 4-re határozza meg a községi vendéglő nagytermében 1 Ft személy és 2 Ft családtag belépti díjjal.” Erre annak rendje és módja szerint rendezőbizottságot neveztek ki.²³ 1892-től kezdve a nagyajtai olvasóegyesület Március 15. megünneplésében is részt vállalt. Ebben az évben az ünnepség rendelkezésére bocsátotta a kaszinó helyiségét, ahol az ünnepélyes közvacsorára gyűlt össze a környék érdeklődő közönsége. Hazafias köszöntések után az egybegyűlteket megvitatták az aktuális problémákat, majd a vendéglő nagytermében szervezett jótékony célú táncmulatságba vonultak át, ahol több hivatalos személyiség is megjelent. Ennek jövedelmét – 6 Ft – a nagyajtai református egyházközség orgonájának javítására fordították.²⁴

Hasonlóan más olvasóegyesuletekhez, a nagyajtai kaszinó is időnként elárverezte előző évi kiolvasott lapjait. Ezt először 1881-ben tették meg, majd 1892-ben eladták az 1891-es lapokat. Ugyanez megtörtént 1892-ben és utána félévente. A továbbadt lapok: *Egyetértés*, *Nemzet*, *Kolozsvár*, *Székely Nemzet*, *Brassó*, *Vasárnapi Újság*, *Borsszem Jankó*, *Mátyás Diák*, *Magyar Hírlap*, *Ellenzék*. A lapokat többnyire a kaszinó vezetőségét képező tagok vásárolták meg. Eldöntötték ugyanakkor, hogy a kaszinóba érkező napilapokat a tagok először 3 nap után, a hetilapokat csak a friss lapok megérkezése után vihetik ki az egyesületből. Azoknak árát pedig félévenként törlesztették.²⁵ 1892 októberében új könyvtárost és pénztárost választot-

¹⁸ Uo., 26.

¹⁹ *Székely Nemzet*, 1890. január 23.

²⁰ BARTHA István 1995, 89.

²¹ BIM, NOJ, 32.

²² Uo., 38.

²³ Uo.

²⁴ *Székely Nemzet*, 1892. március 20.

²⁵ BARTHA István 1995, 91.

tak, Szotyori József személyében.²⁶ Az 1890-es években a helyi értelmiségiek köréből mind többen jeleztek taggá válási szándékukat. 1893-ban egyleti tagok lettek dr. Ferenczy Géza ügyvéd, Szentpáli Gyula, Bordás Lázár, Bíró József, 1894-ben Zathureczky Kálmán, Dr. Egyed Balázs körorvos és Györgybíró Gábor. 1895-ben Zathureczky Kálmán, Dr. Egyed Balázs körorvos, Györgybíró Gábor, 1896-ban Mike György szolgabíró, 1897-ben Szász Gyula cukorgyári hivatalnok, Bedő Áron, Kádár Ferencz, 1899-ben Pollák Mihály járásbírói aljegyző, Ráth Ármin telekkönyvi átalakító, Benedek Mihály csendőr.²⁷

Az 1893. február 4-én tartott bálról is találunk beszámolót a helyi sajtóban. Azon 18 pár táncolta a négyest a sok megjelent közül és 43,6 Ft jövedelmet számolhattak össze az est végén. Ehhez az összeghez hozzájárult pár pezsgőnek a kisorsolása is az est folyamán. A felülfizetők között találjuk: Zathureczky Józsefet, Antos Józsefet, dr. Ferenczy Gézát, Kövér András református esperest, Henter Bélát, Bíró András nyug. református lelkészt, Goldstein Józsefet.²⁸ Az 1897. február 27-én megszervezett táncestély jövedelmét – 36,1 Ft – az egylet könyvtára javára fordították. Az estélyen megjelent Weiss Berthold országgyűlési képviselő, és 5 Ft-tal járult hozzá a gyűjtéshez. További felülfizetők voltak Ütő Sándor, dr. Ferenczy Géza ügyvéd, Porzsolt József, ifj. Zárug Lukács, Perlei Zsigmond és Trattner Vilmos.²⁹ 1897. március 15. piactéren való megünneplésére a választmány a következő programot állította össze:

- 13.30 óra - zeneinduló a község utcáin,
- 14.00 óra - „Himnusz”, énekel a helybeli énekkar,
 - ünnepi beszédet mond Benedek Zoltán,
 - „Talpra magyar”, szaval Pálfi Elek,
 - „Szózat”, énekel a helybeli énekkar,
 - „Vérmezőn”, szaval dr. Ferenczy Géza,
 - „Nemzeti induló”, énekel a helyi énekkar,
 - „Zeneinduló”, játssza a helyi székely zenekar.³⁰

Az 1898. január 22-én szervezett bál jövedelme 14,69 Ft volt. A felülfizetők között volt ezúttal Dr. Ferenczy Géza, Varga Lajos, Zathureczky József és Kálmán, Henter Károly, Trattner Vilmos.³¹ Az egylet 1896-ban alapítványt hozott létre a helyi iskola javára, 100 Kr összegben. Annak két évi 5%-os kamatját ebben az évben kellett utalják, a helybeli népiskolában a magyar nyelvtanból és történelemből legjobb eredményeket elért diák számára. Jutalomkönyvek vásárlása és átadása mellett döntöttek.

A három darab magyar történelemmel kapcsolatos műből 2 db-ot (*Magyar Dekameron*, *Történelmi Arcképcsarnok*) a helybeli iskolánál a lefolyt évfázó vizsga alkalmával ki is osztottak Marucz János és Pálfi Irén VI. osztályos tanulóknak. Az év végén vásárolt az egylet Előpatakon egy használt biliárdasztalt. Ez a kaszinóhelyiség bővítését és a házszabályok kiegészítését tette volna szükségessé, de erre nem volt lehetőség, ezért egy év múlva továbbadták az apácai kaszinónak.³² 1899. január 21-én farsangi mulatságot tartott az egyesület „mely a közművelődés ügye iránti érdeklődés folytán igen jól sikerült, mivel a közvetlen érdekelt polgárság mellett a községben levő társ egylet tagjai – az intelligencia is – nagy számban vett részt.” Az estély bevétele 98 Kr volt, melynek fele az egylet pénztárába került. A felülfizetők között újból ott találjuk Weiss Berthold országgyűlési képviselőt, aki ugyan nem jelent meg, de 20 koronát küldött az egyletnek. Továbbá Zathureczky Kálmán, Bíró József kereskedő, dr. Bendek Zoltán, Boda Samu és Zsidó Mihály fizettek be 1-1 koronát.³³ A 100 Kr alapítvány évi kamatából két könyv vásárlását döntötte el a választmány 1899. május 26-án: *Ezer év* (író Baróti Lajos), *Kis almanach* (szerk. Bródi Sándor).³⁴ Ebben az évben ünnepelte az egyesület 25 éves fennállását. Az 1899. október 28-án tartott választmányi gyűlés jegyzőkönyve szerint Boda Samu egyleti jegyző indítványozta a „25. éves évfordulónap megünneplését és arra valami ünnepi dolog rendezését”. Az ünnepséget november 25-én tartották, a Bíró-féle vendéglőben. A táncestély szervezőbizottságának elnöke maga az egyesület elnöke, Zathureczky József volt. Az ünnepség műsora a következő volt:

- Nyitány. „Himnusz”, énekel a helyi Dalkör;
- Visszaemlékezés az egylet 25 éves múltjára, felolvas Boda Samu egyleti jegyző;
- Szavalat, Várad Antal „Júdás” című költeményét előadja Szolnok Irén helybeli állami iskolai tanítónő;
- Népdalokat énekel Körtvélyfáy Józsefné úrnő zenekísérettel;
- „Revolver” című jelenet (párbeszéd), előadják Ütő Irma és Ütő Lajos;
- „Börzejátékos keservei”, tréfás darab, előadja Be-tegh Lajos egyleti pénztáros;
- „Goldstein Számi” kuplé (tréfás jelenet), előadja Ráth Armin egyleti tag;
- „Szózat”, előadja a helyi Dalkör.³⁵

Az ünnepélyen sok helyi lakos jelent meg, de sokan eljöttek a környező falvakból is. Boda Samu,

²⁶ BIM, NOJ, 42.

²⁷ BARTHA István 1995, 92.

²⁸ *Székely Nemzet*, 1893. február 8.

²⁹ Uo., 1897. március 10.

³⁰ SALAMON Ferenc 1996.

³¹ *Székely Nemzet*, 1898. február 4.

³² BIM, NOJ, 66, 75.

³³ *Székely Nemzet*, 1899. január 30.

³⁴ BIM, NOJ, 71.

³⁵ *Székely Nemzet*, 1899. november 13.

az egyletnek kezdetektől fogva jegyzője „feltűntette a jóra törekvő munkásságnak az egyleti életben eddig elért eredményt mind szellemi, mind az anyagi téren.” Az előadásokat reggelig tartó táncmulatság követte. Az ünnepély jövedelme 33,96 Kr volt.³⁶ Nem utolsó sorban ezen ünnepségnek köszönhetően ezt az évet az egyesület könyvtára 159 művel, 460 kötetben zárta. Ezek nagyrészt regények és más szépirodalmi írások voltak. A tagok rendelkezésére 9 db szépirodalmi és politikai lap állt.³⁷ Abban az évben Dr. Ferenczy Géza lett az egyesület elnöke, miután Zathureczky József 12 év után egy székhely-botrány miatt visszavonult az egylet éléről.

1901. februárjában is sikeres mulatságot szervezett az olvasóegylet, amelyen a csekély kiadás mellett 187 Kr bevételt valósítottak meg. „Hogy mennyire dédelgetett kedvence az ajtai intelligenciának az olvasóegylet, az kitűnik abból is, hogy már 8 órakor majdnem telve volt a kiváló ízléssel és ügyességgel díszített terem” – írja a *Székely Nemzet*.³⁸ Az 1902. január 18-án tartott mulatságon a helyi polgárságon kívül az „intelligencia” is részt vett. Ennek köszönhetően az egylet újból szép jövedelmet könyvelhetett el: 62, 25 Kr-t.³⁹ Ez év június 12-én az egyesület saját zászlót avatott. A meleg tavaszi napon du. 2 órakor az egylet helyiségének udvara zsúfolásig megtelt a vendégekkel és kíváncsiskodókkal. Dr. Ferenczy Géza egyesületi elnök díszbeszéde után dr. Benedek Zoltán egyleti igazgató vázolta fel röviden az egyesületi zászló történetét, azonosítva azt az egylet addigi történetével, és kérte az egylet minden tagját, „hogy tartson ki e háromszínű zászló mellett, hogy az egylet tölthesse be ama szerepet, melyet tőle a haza és a társadalom megkíván.” Ezután következett a zászlószegek beverése a különböző egyházak lelkészei által, imájukkal övezve. Szimbolikusan az egylet jelen és volt tagjai, valamint a társegyletek tagjai is egy-egy szeget vertek. Először Zathureczky József tiszteletbeli elnök és Boda Samu tiszteletbeli jegyző, azután az egylet tisztikara, a társegyletek és testületek, majd a volt tagok, külső tagok és végül a rendes tagok. A program szüneteiben a helyi Dalkör dalai tették változatossá a hangulatot. A meg nem jelent tagok levélben üdvözölték az ünneplő egyletet, az általuk megváltott szegeket az elnökség verte be. A zászlót Péterffy Lőrincz háznagy vette át, azután az elnök a gyűlést bezárta. Délután 5 órakor az ünneplő sereg az ún. „Felső ligetben” épített és színes lámpákkal és zöld lombokkal díszített helyiségben találkozott, pár száz főnyire szaporodva. Itt reggel 3-ig mulatott, élvezve az erre az alkalomra előkészített tűzijátékot és

konfettit. A vendégek közül páran Kolozsvárról, Budapestről, Nagykanizsáról, Nagyszebenből, Székelykeresztúrról érkeztek. Az estélyen a felülfizetések összege 51,40 Kr volt. A volt kül- és jelenlegi rendes tagok, valamint a társegyletek és testületek részéről a zászlószegek megváltására 389, 70 Kr érkezett az olvasóegylet pénztárába. Az így nyert 317, 40 Kr jövedelmet az egylet „házalapjára” fordították, közli az olvasókkal Dr. Debreczy Béla egyesületi pénztáros.⁴⁰

1909-ben Dr. Debreczy Béla elnöklétével tartott évi rendes közgyűlésen felavasták az egyesület módosított alapszabályát. Nevét ebben Polgári Olvasó-Egyesületre változtatták. Célja megfogalmazásában beiktatták a „gazdasági élet fejlesztése és a függetlenségi eszmék ápolása és érvényre juttatása” szövegrészt. Tevékenységei között ott találjuk a „nyilvános előadások és értekezletek” tartását. Leegyszerűsítették viszont a tagsági típusokat, hisz a régítől eltérően hiányzik a kültag típus. Leszögezik ugyanakkor, hogy nagyajtai lakos vendégként nem léphetett a kaszinóba. A tagság megszűnésénél a „törles”-t is beiktatták. Ezt arra az esetre írták elő, ha az egyesületi tag végleg eltávozott a településről, és már nem kívánt részt venni annak tevékenységében. Az egyesület szervei között megjelennek a „bizottságok”. Ilyen bizottság összehívására leggyakrabban a bálók rendezése kapcsán került sor. A rendkívüli közgyűlések esetében kihangsúlyozták azon eseteket, amikor azokat össze kellett hívni: mint a választmány határozatai ellen benyújtott fellebbezések és az elnöki szék időközi megüresedése. Általában jobban körülírták úgy a rendes, mint a rendkívüli közgyűlések összehívásának és lefolyásának módját. A választmány taglétszámát nyolc személyben állapították meg, azonban az elnökön kívül elégséges volt négy személy jelenléte az érvényes határozathozatalhoz. A tisztviselők között a háznagy elnevezést gazdára változtatták, meghagyva számára ugyanazokat a feladatokat, és megjelenik az alelnöki funkció, aki abban az esetben állt az egyesület élére, ha az elnök valamilyen okból kifolyólag nem tudta ellátni feladatait. Az ő tisztehez tartozott az igazgató helyettesítése is. Az egyesület feloszlása és vagyona elosztása esetén már csak a jótékony cél jelenik meg. A belügyminiszter 1911. március 30-án láttamozta az új szabályokat.⁴¹

1912. január 20-án a nagyajtai bál szervezőjeként már a nagyajtai úri kaszinót emlegetik. Ekkor a községháza dísztermében szervezték a mulatságot, 40 tagú rendezőbizottság segítségével, amelynek elnöke dr. Ferenczy Géza kaszinóelnök volt. A muzsikát Kozák Dávid brassói cigányzenész és zenekara biztosította. A hagyományossá vált nagyajtai kaszinóbálra

³⁶ Uo., 1899. december 6.

³⁷ HszVmEk 1899, 373.

³⁸ *Székely Nemzet*, 1901. február 23.

³⁹ Uo., 1902. január 29.

⁴⁰ Uo., 1902. július 23.

⁴¹ BIM, NPEAlpsz, 1–10.

ekkor évről-évre nemcsak erdővidékiek, de sok sepi-széki és kézdíszéki is ellátogatott.⁴²

Néhány információval rendelkezünk az 1915-ös évből is, amikor április 9-én az egyesület Dr. Boda Béla egykori egyleti tag temetése miatt hívta össze a közgyűlést. Boda az első világháború áldozata lett, a harctérrel hozott betegsége következtében hunyt el. A tagtársak elhatározták, hogy közösen, egy gyászlobogó alatt vonulnak majd a temetőbe, ahol egyikük búcsúbeszédet tart. Ez év telének mulatságsorozatát szintén a kaszinó nyitotta meg december 2-án. Ezt a Biró-féle vendéglőben tartották, fényes sikerrel, amire így emlékezik a *Székely Nemzet* tudósítója: „*derült, kipirult arcok, pici mosolygó ajkak ragyogtak az emberre a terem minden zugából. Csillogó szempárok homályosították el a 10 krajcáros gyertya-lángok pislogó fényét. Vidám, előzékeny és udvarias rendezőség járt-kelt sebbel-lobbal és tartotta fenn a rendet mindvégig a szépen sikerült estélyen.*” Az estély zenéjét a baróti cigányprímás kilenc tagú bandája szolgáltatta. Csárdással kezdték és francia négyessel folytatatták, mire az egész terem megtelt ünneplőbe öltözött táncospárokkal. Ez utóbbit 30–40 pár táncolta. Sokan azonban nem jöttek el az akkor dúló influenzajárvány miatt.⁴³

Az egylet tevékenysége beszüntetésének időpontjáról pontos információnk nincs. A *Székely Nép* sepsiszentgyörgyi lap szerkesztősége 1925. március 29-én közli, hogy a nagyajtai egyletnek küldött utolsó száma azzal a postajelzéssel érkezett vissza: „Desfinjat”, vagyis „Meggzúnt”.⁴⁴ Az 1920-as, 1930-as években az egyesület tevékenysége szünetelt. Az csak 1939 után éledt újjá. Ezen utolsó időszakról jelenleg kevés információnk van. Tudjuk viszont azt, hogy a kaszinó könyvtára átvészelte a második világháborút. Ekkor azt mint külön állományt kezelték, és természetesen feltöltötték a kor szellemének megfelelő különféle „hasznos” könyvekkel. A két világháborút megért könyvtár azonban nem kerülhette el sorsát. Így vall erről Bartha István egykori nagyajtai könyvtáros: „*1952 tavaszán pártutasításra szekerekre rakták az olvasóegylet teljes könyvállományát, a társasjátékokat, valamint a teljes irattárat, az akkori Rákos rajon székhelyére szállították és a székház pincéjébe ömlesztették. A kiküldött elvtárs szerint az írók gróf, herceg, báró kifejezéseket tartalmazó könyvei nem feleltek meg a kor eszméinek, így halálra ítéltettek.*” Az emlékező édesapjának csupán néhány Brehm-, Révai-, Pallas-kötetet sikerült kimenekítenie a kommunisták kezéből. Ezek ma a helyi iskola könyvtárában találhatók.⁴⁵

Tóth Szabolcs Barnabás – Kovászna Megye Tanácsa; Sepsiszentgyörgy, 1918. December 1. u., 15F/17, RO-520080; kvmtszabolcs@gmail.com

Levéltári és egyéb kéziratos források

Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy – Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár – SÁL)
Fond 9: Háromszék vármegye iratai (1876–1970)
– Háromszék megye képviselő bizottságának 1877. évi január hó 13-án, mártius 24-én, április hó 19-én és május hó 18-án tartott közgyűléseiben szerkesztett jegyzőkönyv
Barta István magángyűjteménye, Nagyajta (BIM)
– A Nagyajtai Olvasóegylet Jegyzőkönyve, 1881–1901 (NOJ)
– A Nagyajtai Polgári Egyesület alapszabályai, Nagyajta, 1909 (NPEAlpsz)

Irodalom

HszVmEk 1899 = Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére, Sepsiszentgyörgy, 1899.

*

TÓTH Szabolcs Barnabás

2010 A Sepsiszentgyörgyi Olvasóegylet/Kaszinó története (1835–1946), *Acta Siculica* 2010, Sepsiszentgyörgy, 459–480.

BARTHA István

1995 120 éve alakult a nagyajtai olvasóegylet, in: *Örökség és feladat. Tanulmányok romániai magyar könyvekről, könyvtárakról* (szerk. Kiss Jenő), EMKE Könyvtári Szakosztálya, Sepsiszentgyörgy, 87–93.

⁴² *Székely Nép*, 1912. január 13.

⁴³ *Székely Nemzet*, 1899. december 4.

⁴⁴ *Székely Nép*, 1925. március 29.

⁴⁵ BARTHA István 1995, 93.

SALAMON Ferenc

1996 *Iskolai könyvtártörténet Háromszéken a kezdetektől a tanügyi reformig* (kézirat).

*** *Nemere* (1871–1884), Brassó/Sepsiszentgyörgy.

*** *Székely Nemzet* (1883–1906), Sepsiszentgyörgy.

*** *Székely Nép* (1906–1944), Sepsiszentgyörgy.

Istoria Asociației de Lectură din Aita Mare

(Rezumat)

Asociația de Lectură din Aita Mare a fost înființată în 1874, statutul asociației fiind aprobat de autorități în 1877. La acea vreme Aita Mare era centru de plasă, pretură și circumscripție electorală, loc de târg important. Asociația asigura scopuri culturale și loc de distracție pentru funcționari, intelectuali, pătura burgheză și agricultorii cu asemenea pretenții, loc de întâlnire pentru comunitate. A deținut o bibliotecă cu un număr însemnat de cărți, reviste și ziare, a organizat petreceri și spectacole, a strâns fonduri în scopuri civice, contribuind la cultura civică a întregii zone. Asociația de lectură (din 1909 sub numele de Asociația Civilă de Lectură, mai târziu Casinoul din Aita Mare), a fost desființată în anii 1920, fiind reorganizată abia în 1940. Până la urmă, în 1952 regimul comunist a sechestrat întreaga bibliotecă, fiind salvate numai câteva lexicoane care astăzi se păstrează în biblioteca școlară din localitate.

The History of the Nagyajta (Aita Mare) Reading Society

(Abstract)

The Nagyajta (Aita Mare) Reading Society was founded in 1847 and its statute was approved by the cognizant authorities in 1877. At this point Nagyajta, a settlement with a market right, was the centre of its own district and electoral constituency. The Society functioned as a community hub where local officials, members of the local intelligentsia and bourgeoisie, as well as some of the more high-minded smallholders could meet and socialize. It had a library with a considerable amount of books, magazines and newspapers, it organized balls and lectures and created funds for various community purposes, giving momentum to a process of embourgeoisement in the whole general area. The Reading Society (known as the Civic Reading Society from 1909 onwards and later yet as the Nagyajta Casino) was disestablished in the 1920s, not to be revived until 1940. Its fate was finally sealed by the Romanian Communist authorities in 1952, when they seized the holdings of the library. Only a small number of lexicons could be salvaged which are presently held in the library of the local school.



1. ábra A nagyajtai polgári olvasókör csoportképe a 30 éves jubileumról



2. ábra A Romániai Magyar Dalosszövetség Keöpeczi Sebestyén József tervezte 1931-es diplomája a nagyajtai intelligencia két illusztris tagjának



3. ábra Boda Samu (1848–1908) nagyajtai tanító, olvasóegyleti jegyző arcképe



4. ábra A Nagyajtai Polgári Olvasó-Egylet első világháború előtti pecsétnyomata



5. ábra Ex libris és két világháború közötti pecsétnyomat a Nagyajtai Polgári Olvasó-Egylet könyvtárának egy kiadványából

M. Lezsák Gabriella – Székely Zsolt

„KEDVES KOMÁM!”
LÁSZLÓ GYULA ÉS SZÉKELY ZOLTÁN LEVELEZÉSE

Székely Zoltán halálának 20. és László Gyula születésének 110. évfordulójára

A két régész, László Gyula és Székely Zoltán barátságát családi hagyatékaikban fennmaradt leveleik is tanúsítják.¹ Mindketten székely szülőktől, Erdélyben születtek, életpályájuk alakulását azonban a magyarság 20. századi tragikus történelme formálta különbözőképpen: Székely Zoltán az 1945-ös ismételt román impériumváltás után is szülőföldjén maradt és a Székely Nemzeti Múzeum (a továbbiakban: SZNM) igazgatójaként vitte tovább a székely-magyar tudományosság ügyét, míg László Gyula 1949-től a Csonka-házában futott be karriert és lett a „nemzet régésze”. Székely Zoltán emlékirataiban az alábbiakban foglalta össze a 2. világháború sodrában, 1944 őszén Kolozsvárott – különböző eszközökkel, de egy közös cél érdekében – megfogalmazott életfelfogásukat: „László Gyulával, akinek a lakásában laktam, vitatkoztunk, ő azt állította, hogy – a magyarság történetével foglalkozván – a nemzet számára neki életben kell maradnia. Én pedig azon a nézetem voltam, hogy nekem nincs mit keresnem Magyarországon, nekem Erdélyben kell maradnom.”² 1949-től László Gyula Budapesten folytatta tovább pályáját, államhatár ékelődött közéjük, barátságuk mégis egy életen át megmaradt: sorsfordító döntésekben és tudományos kérdésekben egyaránt segítették egymást. László Gyula családi hagyatékát a régészprofesszor egykori budapesti lakásában fia, László Zoltán gondozza. Édesapja leveleit a szintén régész Székely Zsolt őrzi sepsiszentgyörgyi otthonában, a családi hagyatéknak többi értékes anyagával együtt. A László-hagyatékban nyolc levél maradt fenn Székely Zoltántól, a Székely-hagyatékban pedig öt levél található László Gyulától – utóbbiak a László Gyula halálának 20. évfordulójára megjelent emlékkötetben is közlésre kerültek. A levelezésből nemcsak a két tudós személyes kapcsolata bontakozik ki, de képet kapunk az őket aktuálisan foglalkoztató tudományos kérdések-

ről, nemzeti és egyéni sorskérdésekről, hitvallásukról, megélt magyarságukról is.

A két régész életpályája dióhéjban
László Gyula (1910–1998)

László Gyula 1910-ben székely szülők gyermekeként, az erdélyi szászöldi Kőhalomban (ma Rupea, Brassó megye) látta meg a napvilágot.³ A László családnak többször kellett menekültként elhagynia az országrészt, a trianoni békediktátum után pedig véglegesen Budapesten telepedtek le. A Képzőművészeti Főiskola elvégzése (1933), majd a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem (PPTE; ma Eötvös Loránd Tudományegyetem, a továbbiakban: ELTE) bölcsészdoktori oklevélének megszerzése (1935) után László Gyula a Magyar Történeti Múzeum (MTM, ez 1922–1949-ben a mai Magyar Nemzeti Múzeumhoz – MNM – képest az Iparművészeti és a Néprajzi Múzeumot is egybefogta) segédőre lett (1937), itt érte 1940 őszén – Észak-Erdély visszatérte után – a felkérés az újonnan létrehozott kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet (a továbbiakban: ETI) ún. intézeti tanári állásának betöltésére. Egyben az ETI Régészeti Szakosztályának vezetésével is megbízták.⁴ Kinevezését segítette, hogy felettesei, tudóstársai nem csupán szakmai képességeiről, hanem emberi erényeiről is elismerően nyilatkoztak: „László Gyula mint ember és tudós a korabeli munkatársak sorából messze kimagaslik (...) öntudatos, komoly, korrekt munkása a szakjának, aki nem hangoskodással és könyökléssel, nem hajladozással, hanem komoly munkával, folytonos tanulással iparkodott előre jutni.”⁵ A fiatal tudós nagy ambíciókkal utazott Erdélybe, ahol nézeteire az 1940-es évek elején csúcspontra jutott magyar népi mozgalom (1. ábra) mellett döntően hatott a kolozsvári tudományos

¹ Ezúton is köszönjük a László Gyula családi hagyatékát gondozó László Zoltánnak, hogy a László Gyulának címzett Székely Zoltán-leveleket rendelkezésünkre bocsátotta.

² SZÉKELY Zoltán 1993.

³ László Gyula részletes életrajzát lásd BALASSA Iván – LÁSZLÓ Emőke 2001.

⁴ TAMÁS Lajos 1941, 413; MIKECS László 1944, 14–16; VITA

Sándor 2015, 469. A kinevezési dokumentum Hóman Bálint aláírásával, 1940. október 19-én kelt. A dokumentum László Gyula családi hagyatékában található. Ezúton is köszönjük László Zoltánnak, hogy a Székely-leveleken kívül a családi hagyatéknak vonatkozó iratanyagát is hasznosíthattuk munkánk során.

⁵ Roska Márton és Viski Károly egyetemi tanárok jellemzése. (SZTE Lvt., FJTE BNYTK, 9. doboz, 218/1940 – 41.132. sz.)

közeg: Pósta Béla⁶ régészeti iskolájának szellemisége, a néprajzos kollégákkal való szoros baráti viszony, a Szegedről visszatért kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem (a továbbiakban: FJTE) és az ETI inspiráló légköre. László Gyula 1941 júliusában nyerte el az egyetem magántanári kinevezését. Ettől kezdve a leghangúlyosabban a honfoglalás korával foglalkozott, hiszen a két évtizedes román tudománypolitika érvényesülése miatt ebben volt a legnagyobb lemaradás. Az ETI ásatási munkálataiba külsőként, megbízásos szerződéssel Ferenczi Sándor régész⁷ mellett Székely Zoltán régész, gimnáziumi tanár, az SZNM múzeumőre és későbbi igazgatója is bekapcsolódott,⁸ akivel ezekben az években mélyült el a barátsága. Tudományos tevékenysége elismeréseképp László Gyula 1944 nyarán a honfoglalás tárgykörében egyetemi katedrát kapott az FJTE-n, amelyet azonban a front közeledése, majd az újabb román impériumváltás miatt nem foglalhatott el. A 2. világháború befejezése után az FJTE kolozsvári ingó és ingatalan vagyonát a Nagyszebenből visszatérő román egyetem vette át, a mellé újonnan létrehozott magyar tannyelvű Bolyai Egyetem régészeti tanszékét viszont László Gyula vezette 1949-ig (2. ábra), amikor meghívást kapott a budapesti egyetemre, a Népvándorlás és az első magyar századok régészete tanszék élére. A Bolyai Egyetem tanári tisztségét sem szándékozott feladni,⁹ de 1949-ben a román állam megtiltotta az idegen állampolgárságú tanárok alkalmazását a román felsőoktatásban.¹⁰ Budapesten sem várt rá jobb sors. Az 1945 utáni politikai történések megakadályozták, hogy a neki ígért egyetemi katedrát és MTM-főigazgatói posztot elfoglalhassa.¹¹ László Gyula 1949 nyarán visszatérve Budapestre, néhány hónapon át megbízásos munkából tartotta el családját, míg az év végén beosztott régészeti előadóként a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjához került.¹²

⁶ Pósta Béla (Kecskemét, 1862 – Kolozsvár, 1919) régész, 1899-től a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeum (az Erdélyi Múzeum-Egyesület által a kolozsvári egyetem használatába adott múzeumi gyűjteménycsoport szervezete, a továbbiakban: ENM) Érem- és Régiséggyűjteményének és az FJTE régészeti tanszékének vezetője, 1897–1898-ban Gróf Zichy Jenő harmadik ázsiai expedíciójának résztvevője. Interdiszciplináris módszerével nemzetközi hírű régészeti iskolát teremtett. (MMACS 2002, 717.)

⁷ Ferenczi Sándor (Zalatna, 1894 – Szovjetunió, 1945) magyar régész, Pósta Béla tanítványa. Harctéri szolgálata után a románok által átvett kolozsvári egyetemen (akkori nevén I. Ferdinánd Király Tudományegyetem, a továbbiakban: URFI) szerzett történelem-latin szakos tanári képesítést (1920), az egyetem ókortudományi intézetének gyakornoka, később tanársegédje, 1937-ben doktorált, 1941-től az ismét ENM néven újrászervezett kolozsvári gyűjteménycsoport múzeumőre, majd a kolozsvári egyetemi könyvtárban könyvtáros. 1943-ban bevonulva, hadifogságban halt meg. (MMACS 2002, 269.)

⁸ ETIJ 1942, 3; SÁRÁNDI Tamás 2015, 480; ETIJ 1943, 2.

Óraadóként 1950-től alkalmazták a budapesti egyetemen. 1952-ben az MNM újonnan alakult Középkori Osztályának vezetője lett, 1957-től pedig nyugállományba vonulásáig a budapesti ELTE régészeti tanszékén egyetemi tanári, majd tanszékvezető egyetemi tanári tisztséget töltött be.¹³ Jól jellemzi a kort és László Gyula megkerülhetetlen szaktekinélyét Fülep Ferenc,¹⁴ a Budapesti Történeti Múzeum igazgatóhelyettese 1953-ban írt jelentése, amelyben leszögezte, hogy bár nem tartja László Gyulát „marxista szempontból megbízhatónak (...) jelenleg nincs más, akivel az egyetemi oktatást mostani nem megfelelő helyzetéből ki tudná mozdítani.”¹⁵ László Gyula annak ellenére, hogy soha nem lett kiszolgálója a kommunista rezsimnek, tehetsége és kiemelkedő szakmai tudása révén mégis meg tudott maradni a tudományban, ahol hamarosan a legmagasabb szintre jutott: nemcsak az egyetemi hallgatókkal szerettette meg a régészetet (3. ábra), hanem népszerűsítő előadásai, könyvei révén az egész magyarsággal. 1998-ban az SZNM és a Barabás Miklós Emlékbizottság sepsiszentgyörgyi kiállításának megnyitójára igyekezve, Erdély kapujában, Nagyváradon hunyt el.

Székely Zoltán (1912–2000)

Székely Zoltán 1912-ben született, az egykori Belső-Szolnok, majd Szolnok-Doboka vármegyei Désen (ma Dej, Kolozs megye). A sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó Kollégiumban érettségizett 1930-ban, ahol az SZNM történetének legjelentősebb szakemberei és vezetői közé tartozó László Ferenc¹⁶ és Csutak Vilmos¹⁷ is tanította.¹⁸ Egyetemi tanulmányait a kolozsvári – már román, 1919-ben I. Ferdinánd királyról átnevezett – tudományegyetemen (URFI) végezte, 1936-ban diplomázott latin-görög és történelem szakon. 1938-ban – mint

⁹ Tervei szerint a két város között ingázva, a tavaszi félévet töltötte volna a Bolyai Egyetemen, ahová egyik lehetséges helyettesének Székely Zoltánt nevezte meg. Lásd erről LGYCSH, *Pro memoria* 1949; idézi BENKŐ Elek 2012, 73–74; M. LEZSÁK Gabriella 2017, 181.

¹⁰ LÁZOK János – VINCZE Gábor 1998, 43; BALASSA Iván – LÁSZLÓ Emőke 2001, 88.

¹¹ BALASSA Iván – LÁSZLÓ Emőke 2001, 88; BENKŐ Elek 2012, 74; M. LEZSÁK Gabriella 2017, 181.

¹² MESTERHÁZY Károly 1993, 281–282; BALASSA Iván – LÁSZLÓ Emőke 2001, 89–98; BENKŐ Elek 2012, 74.

¹³ MMACS 2002, 550.

¹⁴ Fülep Ferenc (Szerencs, 1919 – Páty, 1986) klasszika-archeológus, muzeológus, régész, a történelemtudományok doktora. 1951-ben a Budapesti Történeti Múzeum főigazgató-helyettesévé nevezték ki, majd 1956-tól haláláig az MNM főigazgatója. (MMACS 2002, 293.)

¹⁵ LGYCSH, *Fülep Ferenc véleményezése*, 1953.

¹⁶ László Ferenc (Sepsiszentgyörgy, 1873 – Kolozsvár, 1925),

ösztöndíjas – a budapesti PPTE-n régészetet hallgatott. Budapesti tartózkodása alatt kötött barátságot többek között László Gyulával is.¹⁹ Budapesten részt vett Szilágyi János²⁰ aquincumi ásatásain, ahogy később, 1943-ban is a fiatal budapesti kutatókkal kapcsolódott be a porolissumi rendszeres feltárásokba. Tanári pályafutását Zilahon, a Református Wesselényi Kollégiumban kezdte, 1936-ban. Csutak Vilmos váratlan halála után, 1937-ban meghívták tanítani a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium megüresedett latin katedrájára. Ugyanattól az évtől az SZNM múzeumőre, 1945 és 1947 között Szabédi Lászlóval²¹ igazgató-őrei, 1949-től több mint négy évtizedig, az 1990-es nyugdíjazásáig igazgatója volt (4. ábra).²² Elődei múzeumépítési, -fenntartási elveit vitte tovább, amelyeket a korszak sajátos politikai, nemzeti viszonyai között is érvényesíteni tudott.²³

Tudományos munkásságában is maradandót alkotott. 1942. június végén és július elején a komolói²⁴ erődítményben végzett ásatásokat, eredményeit szolgáltatott doktori disszertációjának témáját is, amelyet 1943-ban védett meg a kolozsvári egyetemen. Értekezését Roska Márton²⁵ és Ivánka Endre²⁶ tanárok bírálták el:²⁷ „Székely Zoltán, ki született 1912. november 18-án Désen, mint az 1916 márciusában az orosz fronton hősi halált halt vitéz

Székely Gyula és Bíró Margit fia, református vallású, elemi és középiskolai tanulmányait Sepsiszentgyörgyön, egyetemi tanulmányait a kolozsvári román egyetemen végezte el, itt a latin és görög nyelv- és irodalomból, valamint az ókori történelemből jeles fokozatú tanári oklevelet nyert, s aki 1936. szeptember 1-jétől 1937. szeptember 1-jéig a Zilahi Wesselényi-Kollégiumnak volt, 1937. szeptember 1-jétől a Székely Mikó-Kollégium tanára, s ugyanekkor a Székely Nemzeti Múzeum őre, a régészetből mint főtárgyból, s az ókori történetből és művészettörténetből mint melléktárgyból doktori szigorlatot óhajt tenni. Doktori értekezésének címe: A komolói erődített római tábor. A román egyetemen állandóan hallgatott régészetet, s ezenkívül 1937 nyarán s 1938 telén Alföldi András²⁸ és Tompa Ferenc²⁹ mellett dolgozott a Pázmány-Egyetem régiségtan intézetében, 1938 nyarán részt vett a most említett professzorok társaságában egy nagyobb bulgáriai régészeti tanulmányúton. Mint az Sz. N. Múzeum őre, benne élt a múzeumban, s nemcsak belső munkálataiban vett részt, hanem a külsőkben is, amíg a román hadbírórság ettől el nem tiltotta.³⁰ Kérésének mellékletei rendben vannak. Formailag tehát nincs akadálya a szigorlatnak. Értekezésében egy kényes szakszerűséggel keresztülvitt ásatás eredményeképpen oldja

erősi ásatásai révén nemzetközi híru magyar régész, a kolozsvári Pósta-iskoláival hasonló színvonalú régészeti műhely megteremtője. Néprajzkutató, meteorológus. Szülővárosában a Székely Mikó Kollégium természetrajz szakos tanára (1897–1925), ide alma matere hívására jött haza, az FJTE botanikai tanszékének várományosaként. 1901-től az SZNM múzeumőre, 1916-tól igazgató-őre. (MMACS 2002, 546–548.)

¹⁷ Csutak Vilmos (Zágon, 1878 – Sepsiszentgyörgy, 1936) történész, közgyűjtemény- és tudományszervező. 1903-tól a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium tanára, 1916-tól igazgatója. 1908-tól az SZNM őre, 1916-tól igazgató-őre, majd 1923-tól igazgatója. Levéltári kutatásokat Bécsben, Budapesten, Erdélyben végzett, a Székelyföldön régészeti kutatásokat is. A két világháború közötti Székelyföld-kutató programjai a második magyar komplex regionális kutatóprogram. Ugyanekkor számos vonatkozásban az erdélyi magyar kulturális autonómia informális vezetője. (MMACS 2002, 171–173.)

¹⁸ KICSÍ Sándor 2012, 39.

¹⁹ SZÉKELY Zoltán, 1993; LÁSZLÓ Attila 2012–2013, 117.

²⁰ Szilágyi János (Debrecen, 1907 – Budapest, 1988) régész, a történettudományok kandidátusa, 1947–1971 között az Aquincumi Múzeum igazgatója. Fő kutatási területe Pannónia római kori története és régészete, ezen belül a római hadtörténet. A római kori bányászati régészettel kapcsolatos nemzetközi hírnévre tett szert. (MMACS 2002, 852–853.)

²¹ Szabédi László (Sáromsárpáti, 1907 – Kolozsvár, 1959) erdélyi magyar költő, újságíró, műfordító. 1945–1947 között az SZNM igazgató-őre, 1947-től a Bolyai Egyetem tanára, 1952–1956 között a magyar irodalomtörténeti tanszék vezetője. A Bolyai Egyetem beolvasztása elleni tiltakozásként 1959-ben öngyilkos lett. (MMACS 2002, 811–812.)

²² MMACS 2002, 834–836.

²³ BOÉR Hunor 2012, 32.

²⁴ Komolói ma Réty (Reci, Kovászna megye) településrésze, az itteni erődítmény évtizedeken át az SZNM régészeti kutatásának tárgya volt.

²⁵ Roska Márton (Magyarköblös, 1880 – Budapest, 1961) régész, Pósta Béla tanítványa. 1940–1945 között a kolozsvári tudományegyetem ősrégészeti tanszékének vezetője, az ENM Érem- és Régiségtárának igazgatója. Fő kutatási területe az őskor volt, Erdélyben több ilyen tárgyú ásatást végzett. (MMACS 2002, 752.)

²⁶ Ivánka Endre (Budapest, 1902 – Bécs, 1974) klasszika-filológus, bizantinológus, filozófiatörténész. 1940-től a Magyar Tudományos Akadémia (a továbbiakban: MTA) levelező tagja volt. 1940-től a kolozsvári FJTE-n a klasszika-filológia és az ókori történelem nyilvános rendkívüli, 1941-től rendes tanára volt. A Kolozsvárra bevonuló román csapatok elől 1944 szeptemberében családjával együtt nyugatra menekült. (MÉL, III, 333.)

²⁷ SZTE Lvt., FJTE BNYTK, 1940–45, 23. doboz, 617, 657/1942–43.

²⁸ Alföldi András (Pomáz, 1895 – Princeton, 1981) régészprofesszor, ókortörténész. 1923 és 1932 között a debreceni egyetem ókori történeti katedráján, 1932-től 1947-ig pedig a budapesti PPTE Érem- és Régiségtani Intézetének vezetőjeként adott elő régészeti előadásokat. 1947-ben nyugatra emigrált. (MMACS 2002, 8–9.)

²⁹ Tompa Ferenc (Budapest, 1893 – Budapest, 1945) régész, a PPTE első ősrégész-tanára, 1935-től az MTA levelező tagja. Budapest ostroma alatt, egy aknaszállónk okozta sebesülésben halt meg. (MMACS 2002, 892–894.)

³⁰ A romániai királyi diktatúra idején (1938–1940) az SZNM kutatási tevékenysége is ellehetetlenült. Székely Zoltán azért került hadbírórság elé, mert őskori cserepeket szedett össze egy szántásból. (HEREPEI János 2004, 71.)

meg mindazokat a kérdéseket, amelyek a komollói táborhoz hadászati és régészeti szempontból főzödnének, s ezzel elsőnek mutat példát, hogy így is lehet doktori disszertációt kihozni. A szakirodalom mindenestre nyereségképpen könyveli el ezt az értekezést. Cum laude fokozattal elfogadásra ajánlom. Mindezek alapján kérem őt a doktori szigorlatra bocsájtani.” A szigorlatot az utolsó avatásig hátralévő idő rövidsége miatt 1943. június 22-ére tűzték ki, ahol Roska Márton, Ivánka Endre és Felvinczi Takács Zoltán³¹ vizsgáztatták.³² Disszertációjában a kutatott térségre vonatkozólag Székely Zoltán cáfolta Constantin Daicoviciu³³ – a dáko-román népességfolytonosságra vonatkozó – elméletét,³⁴ amely miatt, Daicoviciu közbenjárására, a későbbiek folyamán a kommunista román állam 1970-ig nem ismerte el doktorátusát.³⁵ Régészeti munkássága elsősorban az erdélyi településeknek az őskortól a középkorig terjedő időszakára kutatására irányult (5. ábra), 1950–1956 között elsőként mutatta ki a Körös-kultúra jelenlétét Romániában, állított fel relatív kronológiát a neolitikumról, és tárt fel gót települést.³⁶ Kolozsvárott a *Korunk* 1973-as évkönyvében publikált *Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben* című régészeti beszámolóját a megjelenés utáni napokban beolvasták a Szabad Európa Rádióban, ezért tiltólistára került, és ilyen tárgyú anyagot az 1989-es rendszerváltásig nem közölhetett. A zabolai³⁷ és petőfalvi³⁸ kutatási eredményeit csak a rendszerváltás után tudta közzétenni, romániai és magyarországi tudományos periodikákban.

Székely Zoltán kiadatlan emlékiratában³⁹ többször is említi László Gyulát, akivel a munkakapcsolaton kívül barátságot is ápolt. Amikor Székely Zoltán

1944 szeptemberében katonai behívót kapott monori állomáshelyére, útközben Kolozsváron szállt meg, László Gyula lakásában. Az emlékirat vonatkozó részében a beszélgetések során egyéni sorskérdések is szóba kerültek:

„Erdélyt nem akartam elhagyni, mert féltem, hogy ha életben maradok, nem tudok visszajönni. Árvay József⁴⁰ a [kolozsvári egyetemi] Magyar Nyelvészeti Intézetben Mikecs Lászlóval⁴¹ együtt maradt a többi barátaival. Elszorult szívvel néztem őket, hogy milyen vígan énekelnek, nem lévén katonák, hogy vége számukra a háborúnak. Láttam volt osztálytársamat, Dr. Albu Zoltánt, mint ment ki a [Kolozsvári határ] Békásba, hogy gyümölcsöt hozzon be. A[z ENM] Múzeumban maradt Pálffy Antal⁴², fiatal régész is, biztosnak vélvén a helyzetet. Ezeket azért említtem, mert az oroszok ezeket mind elvitték – köztük Csutak Árpádot, Csutak Vilmos fiát is, aki az édesanyjával Szentgyörgyről Kolozsvárra jött – csak Árvay jött vissza a fogságból, a többi ott pusztult. A kolozsvári románok az oroszoknak azt adták be, hogy ezek a fiatalok mind partizánok. László Gyulával, akinek a lakásában laktam, vitatkoztunk, ő azt állította, hogy – a magyarság történetével foglalkozván – a nemzet számára neki életben kell maradnia. Én pedig azon a nézetem voltam, hogy nekem nincs mit keresnem Magyarországon, nekem Erdélyben kell maradnom. A dolog úgy oldódott meg, hogy az oroszok repülőgépről már a várost lőtték. László Gyula megtudta, hogy a Mezőgazdasági Akadémia személyzetét egy utolsó autóbusz viszi ki Budapestre. Megkért, hogy kísérem el, az orosz gépek állandó tüze között jutottunk el a Monostorra, ahol

³¹ Felvinczi Takács Zoltán (Nagysomkút, 1880 – Budapest, 1964) művészettörténész. A Hopp Ferenc-féle keleti gyűjteményből ő hozta létre Budapestre a Kelet-Ázsiai Múzeumot, melynek igazgatója is volt. 1940-ben az egyetemes művészettörténet tanárává nevezték ki a kolozsvári egyetemen. A kolozsvári Bolyai Egyetemről 1947-ben kiutasították, visszament a szegedi egyetem bölcsészkarára, ahol 1939–1940-ben, majd 1947–1950 között volt alkalmazásban. (MMACS 2002, 264–265.)

³² SZTE Lvt., FJTE BNYTK, 1940–45, 23. doboz, 617, 657/1942–43.

³³ Constantin Daicoviciu (Kavarán, 1898 – Kolozsvár, 1973) román történész, régész, egyetemi tanár, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem rektora, a Román Akadémia rendes tagja, 1945–1973 között az Erdélyi Történelmi Múzeum igazgatója. (EIR 1978, 117–118.)

³⁴ A disszertációt az ETI adta ki, lásd SZÉKELY Zoltán 1943.

³⁵ C. Daicoviciu a doktori disszertációja miatt több évtizeden keresztül támadta Székelyt. (LÁSZLÓ Artilla 2013, 118.) Az érem másik oldala: a második bécsi döntés előtt nemcsak támogatta szakmailag, de pl. a román hadbírósnál ő mentette ki levelével (vö. 30. jegyzet).

³⁶ BOÉR Hunor 2012, 22.

³⁷ SZÉKELY Zoltán 1994, 277–305.

³⁸ SZÉKELY Zoltán 2001, 197–220.

³⁹ SZÉKELY Zoltán 1993. A kéziratot Székely Zoltán családi hagyatékában Székely Zsolt őrzi.

⁴⁰ Árvay József (Brassó, 1916 – Sepsiszentgyörgy, 1975) magyar nyelvész, helytörténész. 1945-től Sepsiszentgyörgyön múzeumi igazgató-őr, 1947-től középiskolai tanár, 1953-tól a sepsiszentgyörgyi állami levéltár igazgatója. (MMACS 2002, 25–26.)

⁴¹ Mikecs László (Bihardiószeg, 1917 – Táganro, 1944) tanár, történetkutató. Az Eötvös Kollégium tagjaként a budapesti egyetemen szerezte magyar-német szakos tanári oklevelét. Egyetemi tanulmányai alatt rendszeresen hallgatott néprajzi előadásokat. Megtanult románul, és részt vett Dimitrie Gusti (Jászvásár, 1880 – Bukarest, 1955) professzor követőinek szociológiai táborozásán. 1942–1944-ben a kolozsvári tanárképző intézet gyakorló gimnáziumában tanított. Rövid pályafutása alatt jelentős tanulmányokat tett közzé a Kárpátokon kívül lakó magyarok jelenéről és múltjáról. Hadifogságban halt meg, 1944. december 4-én.

⁴² Pálffy Antal (? – 1945, Szovjetunió) Roska Márton mellett volt gyakornok az FJTE Régészeti Intézetében és az ENM Érem- és Régiségtárában. Pályáját a 2. világháború törte derékba: 1944. október 14-én egy szovjet járőr az intézet több alkalmazottjával együtt munkaszolgálatra vitte a Szovjetunióba, ahonnan nem tért haza.

már indulóban volt a tömött busz. László igazolta magát, s helyet szorítottak neki. Én visszatértem a lakására, s magammal vittem Dr. Muzsnay Béla volt szobatársamat, marosvásárhelyi aljegyzőt, s még két napig együtt laktunk a László Gyula lakásában. Közben megtudtam, hogy a honvédség kivonul s feladja a várost. Az utolsó katonavonattal én is elhagytam a várost, s mentem állomáshelyemre, Monorra.⁴³

László Gyula családi hagyatékában található Székely-levelek

László Gyula családi hagyatékában nyolc levél őrződött meg Székely Zoltántól. A levelek többsége – öt levél – barátságuk kezdetén íródott, az 1940-es évek első felében, abban az időben, amikor Székely Zoltán a helyét kereste a tudományos világban, és László Gyula segítette, egyengette pályáját. A többi levelet már mint a múzeum igazgató-őre, 1949-től igazgatója küldte régésztaársának: az egyik levél 1947-ben László Gyula kolozsvári egyetemi tanári éve alatt íródott, míg kettő (1958, 1975) már Budapestre címezve.

A második bécsi döntés utáni „Kis magyar világ” időszakából öt levelet ismerünk. A levelek fontos információkat tartalmaznak az SZNM-mel és az ETI-vel folytatott ásatásokról (Borsa-völgy/Csomafája,⁴⁴ Komolló), Székely Zoltán doktori fokozatának megszerzése körülményeiről, az érvényesülés lehetőségeiről, a kollégákról. De a második bécsi döntés előtti időszakra, a kisebbségi lét nehézségeire, a megalkuvások lehetőségeire („oláh doktorátus akkor nem kellett, mert oláh szempontot kellett volna belevinni”), az idegen impérium alatt is vállalt magyarság nega-

tív következményeire szintén találhatók utalások. („Az oláhoknál sokat vizsgáztam, de akkor mindig úgy mentem, mint ellenséghez.”) A levelekben a „kis magyar világ” ellentmondásai is feltáru-
nak. („Az oláh tudta a maga fajtáját nyomni, mi sajnos még mindig ott tartunk, hogy minden formáságnak eleget teszünk-e, csak akkor jöhet a dolog lényege.” „Csehiül állunk, kár, hogy fajmagyar vagyok s nem pápista. No de nem baj, mert az oláh uralom alatt megedződtem.” „Ha még egyszer kisebbségiek leszünk, úgyse dr. Roska marad itt, se a Kar⁴⁵, hanem Székely Zoltán, hogy készítse elő a nebulókat az oláh, esetleg más vizsgára.”)

1942. júniusban a komollói ásatás megszervezése során felmerült nehézségek miatt írt Lászlónak. Sajnálkozva jegyezte meg, hogy az SZNM még nem kapta meg a közgyűjtemény minősítést,⁴⁶ ezért az ETI-től kérték Komollóra László segítségével ásatási engedélyt. A komollói feltárás elmaradása esetére pedig a Borsa-völgyi feltárásokat korábbra ütemezné át. A doktorátusát mindenképpen be akarta fejezni 1942-ben, és ha Komollót nem engedélyezik, akkor ehhez is más témát kérne. (1; 7. ábra.)

1942. szeptemberben elsősorban az említett, Csomafáján tervezett ásatás ügyében írt Lászlónak. A feltárást Méri Istvánnal⁴⁷ közösen szeretne volna végezni, mert mint írta: „a Pistától sokat tanulnék, s a jövőbeni munkánkra nézve össze tudnánk hangolódni.” Kérte Lászlót, járjon közbe, hogy az ETI igazgatója, Tamás Lajos⁴⁸ a szabadságolása ügyében mielőbb írjon a Református Székely Mikó Kollégium igazgatójának. A levelet Hajmáskérről küldte, ahol az Erdélyi Átképző Csoport karpaszományos őrmestereként tartózkodott.⁴⁹ (2.)

⁴³ SZZCSH, *Emlékeim*, 1993.

⁴⁴ A Kolozsvártól északra eső Borsa völgyébe az ETI komplex kutatási programot szervezett. Csomafája (Kolozs megye) római kori polgári objektumának (egy *villa rustica*) feltárása is ennek a részét képezte.

⁴⁵ Az FJTE Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Kara.

⁴⁶ Vö. 58. jegyzet. Az ásatási engedélyre Szilágyi János kérdezett rá, ezért tudták egyáltalán beszerezni, utolsó pillanatban. (Lásd *Szilágyi János levele Székely Zoltánnak, 1942. június 3. – SZÉKELY Zoltán 2020, jelen kötetben.*)

⁴⁷ Méri István (Abony, 1911 – Budapest, 1976) restaurátor, régész, a középkori falu kutatásának nemzetközi hírű szaktekintélye. 1932-től az MTM restaurátora, 1934-től ásatásokon is részt vett. 1942-től a kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet segéd-tisztje, 1942–1944 között négy szemesztert végzett az FJTE-n. Érdeklődése Erdélyben a magyar középkori régészet felé fordult. Több ásatáson vett részt Kolozsvárt és a Borsa-völgyben, ezeket részben maga vezette. 1944-ben visszakértült az MTM-be, majd a Teleki Pál Tudományos Intézetben és a jogutódja Kelet-Európai Tudományos Intézet Néptudományi Intézetében dolgozott. Közben befejezte tanulmányait a budapesti egyetemen, 1948-ban a szegedi tudományegyetemen szerzett doktori fokozatot. 1949-től újból az MTM/MNM munkatársa, 1958–1963 között a Középkori Osztály vezetője. (MMACS 2002, 599–601.)

⁴⁸ Tamás Lajos (Temesvár, 1904 – Budapest, 1984) nyelvész, az MTA rendes tagja, 1940–1944 között az ETI igazgatója.

⁴⁹ A tanárokat nyáron, a szünetekben behívták katonai kiképzésre. Amint az alábbi Berekméri-idézetből kitűnik, a marosvásárhelyi kiképzőtáborból a tüzéretet Hajmáskérré vitték. Itt tartózkodott Székely Zoltán is, itt kapta később a zászlósi rangot. „A karpaszományos legénység az alapképzés után tartalékos tisztképző iskolára került. Ennek két évfolyama volt. Az első évfolyam általában január 1-jétől július végéig tartott, s elméleti, illetve gyakorlati képzésből állt. Ezután csapatszolgálat következett, amelynek során karpaszományos tizedes, illetve szakaszvezetői rangban, mint raj- vagy szakaszparancsnokok tevékenykedtek. Az iskola második évfolyamát, amely október 1. és a következő év februárja között zajlott, a jelöltek fegyvernemeknek megfelelően más-más kiképzőtáborokban, illetve tartalékos tisztképző iskolákban végezték. A gyalogságiakat a helyi laktanyákban, valamint az árkosi, várpalotai és komandói kiképzőtáborokban, a tüzéretet Hajmáskéren, a gazdasági hivatal jelöltjeit Budapesten a Mária Terézia-laktanyában, a híradósokat ugyanott a Károlyi-laktanyában képezték. Az iskola sikeres befejezése után a jelölteket hadapród őrmesterré léptették elő, akik visszatérve alakulataikhoz, szakaszparancsnok-helyettesi, esetleg szakaszparancsnoki beosztást kaptak.” (BEREKMÉRI Árpád Róbert 2005, 158–159.)

A következő levél, amelyet a benne említett, Tamás Lajosnak írt Herepei-levél SZNM-iktatószáma alapján 1943. február 18-án írt Székely Zoltán, arról tájékoztatta Lászlót, hogy megírta Roskának: Herepei János⁵⁰ és Tamás Lajos „kötelezvényt adtak” a disszertáció kiadására – a védésnek feltétele volt az előzetes megjelenés. Székely németül is szeretne volna megjelentetni, hiánypótló céllal, figyelembe véve a román tudománypolitika nyugati propagandáját. (3.)

Az 1943. február 27-én írt levélben Székely a doktori fokozat megszerzése körüli bonyodalmakról (szigorlatra készülés, disszertáció elfogadása) számolt be Lászlónak. (4; 6. ábra.)

Az 1943 nyarán írt levélben a tanári állásáról való lemondását és a sepsiszentgyörgyi múzeum igazgatói posztjára kerülésének esélyeit, előmenetelének lehetőségeit fontolgatta. (6; 8. ábra.)

László Gyula a háború után, a Kolozsvárott újonnan alapított magyar tannyelvű Bolyai Egyetem régészeti tanszékének vezetőjeként is tartotta a kapcsolatot Székely Zoltánnal, aki időközben a sepsiszentgyörgyi múzeum igazgató-őre lett. A László Gyula családi hagyatékában található Székely-levelek között egy levelet őriznek ebből az időszakból. Az 1947 márciusában kelt levélben Székely többek között saját tudományos terveiről (ásatások, kiadványok) írt Lászlónak. (7.)

A következő két levél már Budapestre érkezett. Az 1958-ban kelt levél válaszul született László Gyula 10 év levélszünetet követő kérésére, melyben egy fiatal kolléga fakengyel-kutatásához kért adatot. Székely Zoltán a csomafájai római kori villa magyarországi publikálásához kért az alkalmat megragadva segítséget,⁵¹ és beszámolt a bronzkorral, vaskorral, dákokkal, gótokkal és gepidákkal kapcsolatos munkáiról is. (8.)

Az 1975-ben kelt levélben magyarországi tanulmányútját tervezte, és beszámolt az általa feltárt zabolai 12–13. századi temető publikálásával kapcsolatos negatív fejleményekről. A temető régészeti feldolgozása a rendszerváltás után jelenhetett meg, teljes terjedelmében akkor is csak magyarországi szakperiodikában közölte.⁵² (12.)

Székely Zoltán családi hagyatékában található László-levelek

Székely Zoltán családi hagyatékában öt levél őrződött meg László Gyulától.

Az első levélből, amely 1943-ban keletkezett, kintünik, hogy Székely Zoltán válaszütt előtt állt, még mindig nem tudott dönteni a Székely Mikó Kollégium és az SZNM között. László mérlegeli a helyzetet, és rámutat, hogy az akkori magyar tudományos köröknek nagy tervei voltak Székely Zoltánnal, őt szemelték ki a Székelyföld régészének. Múzeumba kerülése nélkül László szerint a régészet területén munkaképtelen az SZNM. László tudta, ha Székely nem megy át főállásba az SZNM-be, a „magyar régészet székelyföldi képviselőjének ügye hosszú-hosszú időre hajótörést szenvedne.” Székely Zoltán végül megfogadta László Gyula tanácsát, és bár időszakként vállalt még latin órákat a sepsiszentgyörgyi középiskolákban, a háború után végleg átment a múzeum alkalmazásába. Amint ismeretes, élete végéig, a legnehezebb időkben is kitartott az intézet mellett. De ekkor még, a levél születésekor bizonytalan jövő rejtette, hogy hamarosan változik a társadalmi rendszer, az államhatárok, és a múzeum szerepe is ártértekelődik. Élete során, magánbeszélgetések alkalmával, amikor gondjai voltak, amikor támadták, mintegy vigasztalásul, saját magát bátorítva gyakran idézte László Gyula szavait: „Középiskolai tanár lehet bármelyik jó szándékú ember, tudós azonban születik.” Ez maradt a szakmai hitvallása. (5.)

Székely Zoltán baráti kapcsolata László Gyulával a háború után sem szakadt meg, bár a kapcsolattartás nagyon megritkult, szakaszosan és hosszú évekre ellehetetlenült. 1949-től nemcsak új társadalmi rendszer, de ismét országhatár is ékelődött közéjük, és az alapvető kölcsönös bizalmatlansággal terhelt magyar–román viszony ismeretében a gyakoribb levelezés megkísérlése is súlyos következményekkel járhatott volna Székelyre, így közvetve intézményére is. László esetében sem volna meglepő annak kimutatása egy majdani kutatással, hogy tudománypolitikai helyzetét mennyiben befolyásolta mindmáig negatíván pl. a határon túlra került székelység általa nem-hogy meg nem tagadott, de éppenséggel kiemeltnek tartott szerepe a magyar őstörténetben. Tudományos munkásságuk eredményeit, egymás publikációit ér-

⁵⁰ Herepei János (Kolozsvár, 1891 – Szeged, 1970) kiemelkedő erdélyi magyar művelődéstörténész. Muzeológus, néprajzkutató, régész, az Erdélyi Kárpát-Egyesület kolozsvári néprajzi múzeumának, majd 1938 és 1945 között a sepsiszentgyörgyi SZNM-nek az igazgatója. 1947–1950-ben a Tolna megyébe áttelepített bukovinai székelyek között folytatta múzeumszervező tevékenységét, 1961-től nyugdíjazva a szegedi múzeum, budapesti intéz-

mények munkatársa. (MMACS 2002, 367–369.)

⁵¹ A csomafájai római villa rustica anyagát Székely Zoltán 1969-ben, a nagyszebeni Brukenthal Múzeum évkönyvében publikálta, lásd SZÉKELY Zoltán 1969. Az alkalmat adó László Gyula-levélről lásd még 114. jegyzet.

⁵² SZÉKELY Zoltán 1994, 277–305. A temetőről lásd még SZÉKELY Zsolt 2015, 32–51.

deklódással követték. Egy 1972-ben keltezett levélben László Gyula Székely Zoltánnak a zabolai késő Árpád-kori köznépi temetőben végzett ásatási eredményei iránt érdeklődik. (9; 9. ábra.)

1970 körül a kommunista cenzúra engedett szigorából. 1970-ben tehette közzé László Gyula is „kettős honfoglalás”-elméletét, és ekkor jelent meg a *Korunk* folyóirat 1973-as évkönyvében Székely Zoltánnak is az a bizonyos, később nagy port felverő tanulmánya,⁵³ amelyre a következő László Gyula-levél is utal, az ELTE Régészeti Intézet fejlődés papírjára gépelve. Ugyanakkor hasznos információkat tartalmaz László Gyula művészettörténeti munkájával kapcsolatban is. (10.)

A következő és egyben utolsó – ugyancsak az ELTE Régészeti Intézet fejlődés papírjára, írógéppel írt – László Gyula-levél a szerző 1973. évi sepsiszentgyörgyi látogatása (10. ábra) után íródott. Ebben megköszöni Székely Zoltánnak a szíves vendéglátást, és közös terveikről is értesülünk. Arra a bizonyos következő találkozási lehetőségre, a kisvezekényi „szláv symposium”-ra, amelyre László Gyula utal, Székely Zoltánt az akkori román kommunista hatalom már nem engedte ki. A pozsonyi, 1975. szeptemberi kongresszuson sem vehetett részt. A levél hangneme sok mindent elárul a két székely tudós meghitt barátságáról („pálinka ízére még most is emlékszem”). (11.)

Végül egy keltezés nélküli rövid üzenet László Gyulától (11. kép), melynek a háttérében a következő történet áll. Valamikor az 1970-es években egy ismerős hozott be a múzeumba, szakértői véleményt kérni egy ezüst gyűrűt, melynek rajzát Székely Zoltán elküldte egy kis borítékban László Gyulának, kormeghatározás végett.

Rövid választ László a boríték belső oldalára írta, amely így hangzik:

„Zoltikám! Esem keresztül a fejemem, de azt ajánlom, nézd meg Рыбаков: Ремесло Древней Руси-t,⁵⁴ ott vannak hasonló öntőminták. Nem avar! Ölel László Gyuszi”

A boríték hátsó oldalára Székely Zoltán emlékeztetőül felírta, hogy:

„Dr. László Gyula egy[etemi] tanár”

László Gyula és Székely Zoltán barátsága a következő évtizedekben is folytatódott, érdeklődéssel követték egymás tudományos munkásságát, eredményeit és kudarcait. Székely Zoltán nagyra értékelte László Gyula „kettős honfoglalás”-elméletét, ugyanakkor elítélte azt a középnevezkedést, akik ezért őt támadták. A magyar régészet és az MTA nagy hiányosságának és egyben szegényének tartotta, hogy László Gyulát nem választották be az akadémia tagjai közé.

A két családi hagyatékban fennmaradt levelezés

1.

[Székely Zoltán levele László Gyulának, Sepsiszentgyörgy, 1]942. [június]

Kedves Gyuszi!

Vargha Lászlótól⁵⁵ kaptam levelet. A komollói⁵⁶ ásatásra engedélyt kell kérnünk a Főfelügyelőség útján a Tanácstól,⁵⁷ az nagyon hosszadalmas. Amúzeummégmindignemközgyűjtemény.⁵⁸ Írtam Szilágyi Jánosnak⁵⁹, hogy a saját vagy a mi nevünkre váltson engedélyt. Ebben nem bízom, nagyon kérlek, hogy az ETI révén nem lehetne kapni engedélyt? Ha embert kellene küldeni

az ETI részéről, akkor küldj valakit. Nagyon szeretném, ha Méri Pistát⁶⁰ küldenéd. Ha a komollói nem sikerül, akkor a Borsa mentér⁶¹ hamarabb szeretném megkezdeni. Laci még arról is írt, hogy az ügyem nagyon rosszul áll. Kellene 1-2 erdélyi képviselő, aki a VKM-nél a tanári ügyosztályán közbejárna. Gyuszikám! Csehül állunk, kár, hogy fajmagyar vagyok, s nem pápista. No de nem baj, mert az oláh uralom alatt megedződtem. A doktorátust ez évben, ha török, ha szakad, meg kell csinálnom.⁶² Kérlek szépen, ha Komolló nem sikerül, valami témához juttassatok hozzá. Válaszodat várva, szeretettel ölel,

Zoltán

⁵³ SZÉKELY Zoltán 1973, 219–228.

⁵⁴ РЫБАКОВ, Борис Александрович 1948.

⁵⁵ Vargha László (Gyöngyös, 1904 – Budapest, 1984) építész és néprajzkutató, 1940 után a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségén vállalt jelentős szerepet a múzeumi hálózat fejlesztésében, majd háborús menekítésében. Múzeumigazgatója a Néprajzi Múzeumnak (1947–1949), a miskolci múzeumnak (1950–1953), majd a budapesti műszaki egyetemen tanít (1954–1975). A szentendrei országos szabadtéri néprajzi múzeum megálmodója. (MMACS 2002, 924–925.)

⁵⁶ Lásd 24. jegyzet.

⁵⁷ A KOF, illetve az ezt is magába foglaló Magyar Nemzeti Múzeumnak (mint a VKM alá tartozó autonóm gyűjteményegyetemi szervezetnek) a Tanácsa.

⁵⁸ Az SZNM-et 1942. március 3-án nyilvánította a KOF alá tartozó (saját gyűjtőterületi jogú) gyűjteménynek a VKM, ezt Sepsiszentgyörgyön úgy értették, hogy közgyűjtemény lettek, ásatási

joggal. Június elején azonban kiderült, hogy a helyzet bonyolultabb: Roska pl. még 1942. októberben is vitatta az ETI ásatási jogát is. Csak az FJTE-EMN kettős (Erdélyi Múzeum-Egyesület – FJTE alapú) intézetét és az SZNM-et tekintette (ásatási jogú) közgyűjteménynek Észak-Erdélyben. Ennek formai rendezése az SZNM-et nézve azonban nem sokkal előbb történt meg, a döntő határozatot csak 1942. szeptember 21-én írta alá a kultuszminiszter, az EMN pedig később sem lett valójában közgyűjtemény (mert nem tartozott a KOF alá). Az ETI-nek azért volt mégis nagyobb (tkp. politikai) mozgáster, mert nemcsak a VKM (vagy éppenséggel annak is alárendelt KOF) alá tartozott, hanem egyben a miniszterelnöki hivatal háttérintézete volt. (HEREPEI János 2004, 38, 90.)

⁵⁹ Lásd 20. jegyzet.

⁶⁰ Lásd 47. jegyzet.

⁶¹ Csomafája. Vö. 44. jegyzet.

⁶² A katolikus lobbicsoportokat eszerint eredményesebbnek vélte,

2.

[Székely Zoltán levele László Gyulának, Hajmáskér] 1942. szeptember 19.

Kedves Gyuszi!

Méri Pista írt az ásatásról, szeretném megcsinálni valahogy. Mi innen 25-én megyünk el, legkésőbb 28-án Szentgyörgyön leszek civilben. Most egy levélben a Református Székely Mikó Kollégium igazgatójától, Demeter Bélától⁶³ kérek okt. 15-ig szabadságot. Így szept. 30-án fel tudok menni Kolozsvárra, s másnap meg tudom kezdeni az ásatást.⁶⁴ Nagyon szeretném Pistával elvégezni ezt az ásatást. Ezért kérek szépen, Tamás igazgató úr⁶⁵ írjon egy hivatalos levelet a Kollégiumba az igazgató úrnak, hogy ez nagyon fontos, adjanak szabadságot. Ezt erre rögtön megadják, egyben sürgős választ adjanak, hogy Méri Pista az előkészületeket meg tudja tenni. Én már most hivatkozom a Tamás igazgató úr levelére a kérésben. A Pistától sokat tanulnék, s a jövőbeni munkánkra nézve össze tudnánk hangolódni. Ne haragudj, hogy kéréssel terhellek, de Te inkább tudsz beszélni. Tudnék beszélni ezenkívül a doktorátusra vonatkozóan Roskával is.

Szeretettel ölel,
Zoltán.

Székely Zoltán karpaszományos őrmester,
Hajmáskér, Erdélyi Átképző Csoport.⁶⁶

3.

[Székely Zoltán levele László Gyulának, Sepsiszentgyörgy, 1943. február 18. vagy közvetlen előtte]

Kedves Gyuszi!

Leveled megkaptam, s nagyon szépen köszönöm, hogy a dolgomat olyan nagyon a szíveden viseled. Írtam Roskának levelet, hogy a Karnak tegyen ajánlatot. Nem mondtalak, az egész doktorátus nem ér annyit, hogy rosszat mondjak Rólad. Azt írtam, Herepei⁶⁷ és Tamás kötelezvényt adnak, hogy a munkát kiadják. Herepei máma ír Tamás igazgatónak, az általad megfogalmazott módon. Nagyon örvendének, ha németül megjelenne. Okai: Bukarestben a *Dacia* '41-es kötetében C. Daicovicu kitér a Székelyföldre, mindent kiadott otrombán,⁶⁸ erre én mindenre

tudományos kutatás alapján megfeleltem.⁶⁹ Én nem félek, szándékom nincs meghátrálni, igenis minden eszközzel nekik meg kell felelni. Egyik gyűlésünkön, a legutóbbin szóba került, vagonszámra szállítják ki a propagandaanyagot német közönségnek. A „*Hitlerische Zeitung*” Daicovicu megállapításait közli [a] *Dáciából*,⁷⁰ arra Novák Jóska⁷¹, Roska Márton nem fog tudni megfelelni, azonban én meg fogok tudni, velük éltam, ismerem a módszereiket, bűnös könnyelműség hagyni a dolgot. Nem kérem, de követelem, hogy a jövő nyáron nekem önálló kutatási területet adjanak. Gondolok a limes Hargita melletti vonalára (Baróti táborra⁷²). A háborúnak vége lesz, akármelyik győz, Erdélyért harcolnunk kell, de nem így, '940 óta a Te ásatásodon⁷³ kívül és a komollóin kívül semmi se történt. Paulovics⁷⁴ megaluskzik, nekem mondta, hogy ő jó barátságban van C. Daicovicuval s a többiekkel.⁷⁵ Ez nem megoldás, ő sohase fog merni a román kérdéshez úgy hozzányúlni, mint mi, erdélyiek. Egyébként annyi marhaságot kellett megtanulnom ősrégészetből, hogy egészen hülye vagyok, az vigasztal, hogy nem magamért teszem, hanem egy cél érdekében. Gyuszikám, még egyszer köszönöm a szívességedet, kérek kísérd figyelemmel a dolgot...

Szeretettel ölel,
Zoltán.

Ui. Pistát köszöntöm szeretettel.

4.

[Székely Zoltán levele László Gyulának, Sepsiszentgyörgy] 1943.⁷⁶ február 27.

Kedves Gyuszi!

Máma írt Roska, nagyon kedvesen, ő körömszakadtig védett, a Kar⁷⁷ hivatkozott arra, hogy a múlt évi határozat szerint kéziratból nem lehet doktorálni. Úgy gondolom, Roska iránti ellenszenvből történt az egész.

Bizonyos szempontból jó, mert félévi lezárással sok időt töltöttem, s nem mondhattam azt, hogy tanulnom kell. A múzeumban is a napi 4 órát kidolgozom, napi 5 órás tanításom mellett. Ez elég nehéz.

Egy szempontból nem, félek, hogy Takács⁷⁸ és Ivánka⁷⁹ a szóbelin reám jön. Ezt megtehetik. Az oláhoknál sokat vizsgáztam, de akkor mindig úgy mentem, mint ellenséghez.

bár maga a kormányzó és az erdélyi politikusok többsége is protestáns volt. Az elképzelés az volt, hogy a minisztérium nevezze ki múzeumi (tudományos személyzeti) szolgálatra rendelt állami tanárrá, ennek volt feltétele a doktorátus is. Az erdélyi képviselőkkel való lobbizás, legalábbis első körben aztán rosszul sült el: 1942. április 29-én a székely Mester Miklós (Rugonfalva, 1906 – Budapest, 1989, későbbi igazságügyi államtitkár) imrédista (ellenzéki) képviselőként interpellálta a kultuszminisztert, amit kormányoldalról inkább rossz néven vettek. (HEREPEI János 2004, 40.)

⁶³ Demeter Béla (Zalatna, 1881 – Szekszárd, 1964) a Református Székely Mikó Kollégium magyar-latin szakos tanára (1907-től), igazgatója (1936-tól 1942-es nyugdíjazásáig). 1944-ben a Tolna megyei Kakasdon telepedett le. (DEMETER Lajos 2013, 141.)

⁶⁴ Ugyancsak a csomafájai (Kolozs megye) ásatásról van szó.

⁶⁵ Tamás Lajos ETI-igazgató. Lásd 48. jegyzet.

⁶⁶ Vö. 49. jegyzet.

⁶⁷ Lásd 50. jegyzet.

⁶⁸ DAICOVICU, Constantin 1941, 318–321. (a Székelyföldről). Ezen belül Komollóról lásd Uo., 320–321.

⁶⁹ Már mint a disszertációjában.

⁷⁰ A *Dacia* folyóiratnak berlini terjesztője volt: a Walter de Gruyter & Co. Könnyen szemlélhette bármilyen náci sajtó.

⁷¹ Novák József (Nyírmada, 1910 – Budapest, 1986) latin-történelem szakos tanár, régész, 1941–1944-ben az FJTE tanársegéd-

je, majd adjunktusa, emellett ENM-gyakornok, 1946–1951-ben szekszárdi múzeumigazgató, majd dombóvári tanár, tanfelügyelő, végül 1958-tól 1980-as nyugdíjazásáig a Népművelési Intézet munkatársa. (MMACS 2002, 659.)

⁷² A limes udvarhelyszéki szakaszát még 1942-ben bejárta Paulovics (lásd alább). A baróti római tábor megásása bekerült az 1943-as és az 1944-es SZNM-munkatervbe is, 1944. augusztus 1-jén Székely ki is szállt Barótra dokumentálódni (HEREPEI 2004, 98, 116, 130–131), de a táborhely mindmáig megásatlan.

⁷³ A kolozsvári Zápolya utcai honfoglalás kori temető feltárása.

⁷⁴ Paulovics István (Izsa, 1892 – Budapest, 1952) elsősorban római koros régész, 1914-től múzeumi szakember, 1936–1938-ban az MTM igazgató-őre, majd pécsi, végül debreceni egyetemi tanár. (MMACS 2002, 689.)

⁷⁵ Daicovicu a PPTE-n kezdte egyetemi tanulmányait, jól tudott magyarul, ismerünk olyan magyar egyetemi professzort, akinek a Doberdón is katonatársa volt. Vö. 35. jegyzet.

⁷⁶ A levél keltezésében az évszám 1942-nek olvasható, de egyértelműen 1943-ról van szó (Székely már megírta az 1942-ben feldolgozott komollói anyagból a disszertációját; az említett kolozsvári március 7-i dátum 1943-ban esik vasárnapra).

⁷⁷ Lásd 25. és 45. jegyzet.

⁷⁸ Lásd 31. jegyzet.

⁷⁹ Lásd 26. jegyzet.

Mert őszintén mondom – nincs kedvem tanulni. Mindig lelkiismeretesen készültem, de viszont nem vártam, hogy ha az ETI és az SZNM garanciát vállal,⁸⁰ ez elő fog fordulni. Ferenczi⁸¹ Daicovicu⁸², Panaitescu⁸³ két oldalas dolgozatával, amit Háromszéken egyszer látott, doktorrá avatták. 1939-ben Daicovicu azt mondta, hogy Háromszék rómaiságát a meglévő anyagok alapján csináljam meg, doktorrá fogad. Andrieşescu⁸⁴ bukaresti tanár szintén könnyen ledoktoráltatott volna. Nem magamért kell a dr., hanem azért, hogy a múzeumban dolgozni tudjak. Az oláh doktorátus akkor nem kellett, mert oláh szempontot kellett volna belevinni. Ha nem szégyellném, hidd el, abbahagynám az egész dolgot. Az oláh tudta a maga fajtáját nyomni, mi sajnos még mindig ott tartunk, hogy minden formáságnak eleget teszünk-e, csak akkor jöhet a dolog lényege. Ha nem lennék KMT⁸⁵-tag, rég abbahagytam volna a dolgot. De így végigcsinálom. A jövő vasárnap 7-én fel fogok menni, hétfőn és kedden fogok beszélni Ivánkával s Takáccsal. Vasárnap szeretnék veled is találkozni. Más nincs hátra, meg kell szerezni a 100 példányt, azért kérlek szépen, amennyiben másolatban áll, légy olyan kedves, s csináld meg, hogy az a 100 különnyomat készüljön el. M[é]ri Pista írta, hogy kifogásolta a titkár, hogy a művészettörténet ókori részét kértem, vajon Erdély sorsa azon dől-e el, hogy Kokinkína idoloit⁸⁶ tudom bemagolva, vagy azt hozom ki, hogy Réty-Eresztvényen honfoglalás kori település volt?⁸⁷ Az őskori archeológiát is olyan marhaságnak tartom, hogy még egyszer nem fognék neki. Te sem olvastad azt a két könyvet, én meg áttanulmányoztam. Most egy hétig úgyse csinállok semmit, ha még egyszer kisebbségiek leszünk, úgyse dr. Roska marad itt, se a Kar, hanem Székely Zoltán, hogy készítse elő a nebulókat az oláh, esetleg más vizsgára. Most egy kicsit dühös vagyok, de a jövő hétig lecsillapodok, s újból nekifekszem a dolgoknak. A jövő vasárnapi viszontlátásig,

Szeretettel ölel,
Zoltán

Ui. Valószínűn hétfőn megyek.

5.

[László Gyula Székely Zoltánnak] Kolozsvár,
1943. május 4.

Kedves Zoltán Komám⁸⁸!

Disszertációd ügye igen jól halad, amint arról alább Méri Pista beszámol majd. A magam részéről csak annyit, hogy akár mennyire nem látod célját, hogy olyan dolgokat tanuljál meg, aminek később nem veszed hasznát, tedd meg. Látom ugyanis itt a helyzetet. Nem rajtad akarnak ütni azzal, hogy alaposan megfaggatnak, hanem R. úron⁸⁹. Az azonban biztos, hogy objektív emberek, tehát a tudást elismerik. Én fogok még T. Z.-nal⁹⁰ és I. E.-vel⁹¹ beszélni, amelyben leírom nekik helyzetet és feladatod fontosságát.

Nem ezért ragadtam azonban „tollat”. Másról van szó, s engedjed meg, hogy kertelés nélküli őszinteséggel írjak Neked. A Kultuszminisztériumból⁹² azt az értesítést kaptam, hogy az Egyházkerületen⁹³ keresztül leírtak Szentgyörgyre, s megkérdezték a Kollégiumot⁹⁴, hogy hajlandó-e átengedni Téged a Múzeumnak⁹⁵, vagy pedig hajlandó-e óraszámodat úgy csökkenteni, hogy a Múzeumba is bejárhassál.

Most tehát döntened kell, s e döntéshez szeretnék Neked néhány adalékkal szolgálni. Most adva van a nagy helyzet, ha ezt nem használjuk ki, akkor örökre tanár maradsz. A Kultusz[mi-
nisztérium]nak állandóan rágtuk a fülét Herepeivel, Vita Sándorral⁹⁶ és László Dezsővel⁹⁷ együtt, hogy múzeumba kerülésed nélkül a régészet területén munkaképtelen a[z] SZNM. Mármost ha megesszük az, hogy a tanári státus mellett döntesz, akkor egyszer s mindenkorra lehetetlenné teszed számunkra azt, hogy múzeumba kerülésed érdekében megmozdulhassunk, mert a fejünkhöz fogják vágni, hogy hiszen volt alkalmunk, s akkor nem ment. Ez lenne még a kisebb baj, mi elégszer szenvedtünk hajótörést a közügy érdekében ahhoz, hogy ne érintsen végzetesen egy újabb hajótörés. A nagyobb baj az lenne, hogy a magyar régészet székelyföldi képviselőjének ügye hosszú-hosszú időre hajótörést szenvedne. Mert ha neked lehetővé teszik, hogy kevés óraszámod mellett bejárhassál, akkor ezzel ők azt hiszik, hogy a dolog el van intézve. Pedig a dolog egyáltalán nincs elintézve. Fegyelmi hatóságod továbbra is a Kollégium marad. Ásatásra csak nyári szünidőben mehetsz. Magadnak nem jut idő

⁸⁰ Védésre csak a megjelent disszertációval állhatott, ez az ETI és az SZNM közös kiadásában jelent meg (SZÉKELY Zoltán 1943), és a Kar nem fogadott el kiváltásaként egy tőlük kapott „in print” igazolást. Vö. a levél első mondata.

⁸¹ Lásd 7. jegyzet.

⁸² Lásd 31. jegyzet.

⁸³ Emil Panaitescu (Cudalbi, 1885 – Róma, 1958) román régész, 1929-től 1932-ig a kolozsvári ókortörténeti tanszék vezetője.

⁸⁴ Ioan Andrieşescu (Iasi, 1888 – Bukarest, 1944) román régész, 1928-tól a Román Akadémia tagja. Vasile Părvannal együtt a román régészeti iskola alapítója.

⁸⁵ Talán a Népies Irodalmi Társaság erdélyi magyar elitképzésének kollégistáival kapcsolatos tagság.

⁸⁶ Kokinkína a Francia Indokína gyarmat része volt (a mai Vietnám déli harmada); *Idolum* = bálvány. Itt persze képletesen értendő: a világ távoli részeinek művészettörténete.

⁸⁷ Eresztvény ma a kézdiszéki Maksa (Moacsa, Kovászna megye) része, de eredetileg sepsiszéki település volt, mint a szomszédos Réty. Az SZNM László Gyulával készült itt ellenőrző ásatást végzettni a honfoglalás korának tartott, Zádogos-terői sírlelőhely környékén, de végül csak egy terepbejárásra-dokumentálódásra kísérhette el ide 1943-ban Herepeit.

⁸⁸ Csak képletesen érte (nem voltak keresztkomák).

⁸⁹ Roskán.

⁹⁰ Felvinczi Takács Zoltán, lásd 31. jegyzet.

⁹¹ Ivánka Endre, lásd 26. jegyzet.

⁹² A VKM.

⁹³ Erdélyi Református Egyházkerület (a kolozsvári református püspökség).

⁹⁴ A Református Székely Mikó Kollégium.

⁹⁵ A Székely Nemzeti Múzeum 1942-ben közgyűjteményi státust nyert, és míg eddig tudományos munkáját egy 1890-es kétoldalú szerződés alapján a Székely Mikó Kollégium tanárai látták el, tiszteletbeli múzeumőrökként, 1942-től személyzetet kezd nekik finanszírozni a VKM költségvetéséből a Magyar Nemzeti Múzeum (mint gyűjteményegyetemi szervezet, vö. 56. jegyzet).

⁹⁶ Vita Sándor (Nagyszeben, 1904 – Budapest, 1993) erdélyi magyar közgazdász, közgazdasági szakíró, szerkesztő. 1940–1944 között az *Ellenzék* igazgatója; az Erdélyi Párt behívott képviselője a magyar országgyűlésben. (RMIL, 5/2, 1178–1179.)

⁹⁷ László Dezső (Sepsiszentgyörgy, 1904 – Kolozsvár, 1973) református lelkész, társadalomtudományi és egyházi szakíró, kisebbségideológus, az *Erdélyi Fiatalok* stb. szerkesztője. Az SZNM igazgatóőre régész László Ferenc (1873–1925) fia. 1941–1944 között a magyar országgyűlésben képviselő. (MMACS 2002, 545–546.)

az önképzésre, s lassan megmosolyogni való provinciális ember leszel, mint az öreg Csallány bácsi⁹⁸ vagy annyian mások. Hiába van tehetség, ez nem elég. A tudományban igen sok keserves munka kell ahhoz, hogy a tehetség eljusson az alkotáshoz. Sokat kell olvasni, külföldre menni, állandóan az anyag közvetlen közelében élni, stb. stb. Egy s(----) két nyeregben ülni nem lehet.

A Múzeumnak tehát lőttek abban az esetben, ha nem használód fel ezt a szépen és hosszú erőfeszítésekkel számodra kidolgozott alkalmat. De nemcsak a múzeumnak fellegette be, hanem Neked egyénileg is a lassú elkopás lesz a sorsod. Hiába gondolod, most esetleg, hogy megtudod Te azt így is csinálni, mert nem fogod tudni megtenni azt, hogy mindkét kötelességedet egyformán ellássad. Az életnek ilyen döntő perceiben, amikor egyetlen szavadtól nemcsak saját sorsod függ, hanem szeretett népünk nagy tömegének, a székelységnek is bizonyos mértékig sorskérdése az, hogy vállalod-e a feladatot vagy nem, nehéz választás előtt állasz. Nem hiszem egy percre sem, hogy választásodban – amely hangsúlyozom, szinte az egész életre szól – anyagi természetű érvek befolyásoljanak. Hiszen egy-egy hosszabb ásatás, továbbá a dolgozatok tiszteletdíja még akkor is messze túlszárnyalja a tanári fizetést, ha a IX. fizetési osztályba,⁹⁹ a múzeumi státusba esetleg hátrább kerülnél, mint ahogy most a tanári státusban vagy. Azután meg ne feledd, hogy mint múzeumi ember külföldi utazásokhoz, ösztöndíjakhoz stb. hors concours¹⁰⁰ jutsz, ami önképzésed szempontjából óriási előny. Egyetlenegy elfogadható okot látnék én csak arra, hogy most ne a Múzeum mellett döntsél: ha nem érzel magadban elég erőt és képességet arra, hogy a tudományos pályán kiválót alkossál. Eddigi magatartásodból azonban úgy látom, hogy ez a hivatástudat megvan benned, s bízol erőidben. Az nem lehet ok, hogy a tanítás fennakad. Mondjad meg a Kollégiumnak, hogy illő tiszteletdíj mellett vállalkozol arra, hogy amíg nem kapnak helyetted tanárt, addig ellátod alacsony óraszámmal a katedrát.

Egy dolog kétségtelen előttem, s azt hiszem Te is így gondolkozol: a magyarságnak a múzeumban sokkal nagyobb szolgálatot tehetsz, mint az iskolában. Középiskolai tanár lehet bármelyik jó szándékú ember, tudós azonban születik. Ha tehát bízol abban, hogy a vállalt feladatot el tudod látni, s így hasznára lehetsz fajtáknak, akkor minden erődet és befolyásodat vessd közbe, hogy átkerüljél a Múzeumba. Ebben, ha megengeded, én is segítségére lehetek mind az Egyháznál, mind pedig a Kultuszban. Természetesen akkor is melletted maradunk, ha a tanári pálya mellett döntesz, de nem tagadom, hogy kissé keserű szájjal, arra gondolva, hogy egy feladatot félig vállalni rosszabb, mint egészen elutasítani. Ha ugyanis teljesen elutasítanád, akkor volna arra remény, hogy valaki mást, egy derék magyar fiút neveljünk múzeumotok számára. Ha félig vállalod, akkor betöltöd a helyet, de a munkát elvégezni nem tudhatod, s így neked is rossz érzés, a múzeumnak is felemás állapot, s főként a székelységnek semmi haszon nem születik ebből.

Így hát, Zoltán lelkem, nehéz elhatározásod előtt lelkierőt és emelkedett szemléletet kívánok Neked. Akárhogyan döntesz, légy szíves értesítsél, mert nem szeretném azt, hogy miközben Te már esetleg az elutasítás vagy a félmegoldás mellett döntöt-

tél, mi tovább zaklassuk a Miniszter urat¹⁰¹, aki joggal vehetné a szemünkre, hogy mi hiába akarjuk, s öbenne is hiába van meg a jó szándék, ha az, akitől a kérdés megoldása függ, habozik. Ezt a nagy diplomáciai fiaskót szeretném elkerülni, nem önzésből, hidd el, hanem azért, hogy nehogy útját vágjuk vele annak, ha a jövőben valamit keresztül akarunk vinni valamilyen más téren, az ügyosztály a szemünkbe vigyorogjon.

Szeretettel ölel
Gyuszi

[Alatta Méri István kézzel írott sorai:]

Kedves Zoltán!

Disszertációd szövegét kiszedték. Ma korrektúrázom. Neked majd csak tördelt szöveget fogok küldeni, hogy ha valamit még bele akarsz írni, megtehesd. Légy tehát nyugodt, e téren minden rendben van.

Szeretettel ölel:
Pista

6.

[Székely Zoltán levele László Gyulának, Sepsiszentgyörgy] 1943. június 3.

Kedves Gyuszi!

Tudomásomra jutott, hogy le kell mondjak az igazgatótanácsnál, ezt meg kell tennem, s akkor sem püspök, sem az igazgatótanács vissza nem fog tartani. Mielőtt beadnám a lemondásomat, kérlek szépen írd meg nekem, hogy mik a kilátásaim. Mert beadom a lemondást – július, augusztus –, szeptember elején már állás nélkül vagyok, s megtörténhetik, hogy seholse leszek kinevezve. A másik fontos kérdés pedig a fizetési osztály.¹⁰² Ezt sokat beszéltük Herepei János bátyámmal. Mint tanárt, ha le nem ütnek áldozati évként négy évet, – már rég a VIII. fizetési osztályba neveztek volna ki. Így is nagyon kevés választott el, az automatikus előrehaladásunk folytán itt hamar elérem. A másik kérdés pedig: ha IX-be neveznek, én Balassa Iván¹⁰³ után jönnék. Mint rendes tanár 7 évi szolgálat után ez egyáltalán nem konveninálna. Másik pedig az, hogy Herepei ha nyugdíjba megy, még – szerinte – 5 éve van, kineveztetése folytán Iván lenne a direktor. Nekem semmi kifogásom ellene nincs, nagyon jó barátom, de a Székely Nemzeti Múzeum tradíció szerint csak székel lehet. Ne gondold, hogy nekem hiúsági kérdés, távol áll ez tőlem, de itt már a környéken nagyon sokat hallunk arról, hogy ez se székel, az se székel, mit keresnek akkor a Székely Nemzeti Múzeumnál. Az igazgatóválasztmányba be se kerülhet más, csak székel.¹⁰⁴ Herepeinél ki tudtuk paszizolni (sic!) azzal, hogy a fél lába székel.¹⁰⁵ A másik meg, amit már írtam, az, hogy itt úgyis megmaradnánk egy fizetési osztályban hosszú évekig, tehát a minisztérium nem fog károsulni, ha a VIII-ba nevez ki engem. Ha valami biztosat tudsz, akkor légy szíves írd meg, hogy adjam be a lemondásomat az igazgatótanácsnak. Pistától kaptam egy hosszú levelet, közbe én is írtam, s elküldtem az okmányaimat, valószínű, hogy már a példányokkal együtt be is adta. Most várom, hogy mikor hívnak be. Leveled várva, szeretettel ölel:

Zoltán

⁹⁸ Csallány Gábor (Tamási, 1871 – Budapest, 1945) magyar régész, a szentesi múzeum alapító igazgatója. (MMACS 2002, 150.)

⁹⁹ A korabeli egységes állami bértábla fizetési osztályai. IX. osztályba pl. a múzeumok segédőrei tartoztak, VII–VIII-ba a múzeumőrök, és a VII. (amúgy igazgató-őri, tehát osztályvezetői) fizetési osztállyal már járhatott igazgatói cím is.

¹⁰⁰ Versenyen kívül, soron kívül.

¹⁰¹ Szinyei Merse Jenő (Budapest, 1888 – Budapest, 1957) valóság- és közoktatásügyi miniszter.

¹⁰² Lásd 99. jegyzet.

¹⁰³ Balassa Iván (Báránd, 1917 – Budapest, 2002) néprajztudós, a Néprajzi Múzeum főigazgatója (1950–1956), a sárospataki Rákóczi Múzeum igazgatója (1956–1961), az MTA és több külföldi akadémia tagja, könyvtárnyi szakpublikáció szerzője, szerkesztője. 1941–1944-ben az SZNM néprajzos múzeumőre.

¹⁰⁴ Nem volt ilyen formai kitétel, de az alapszabályzat szerint önmagát kiegészítő (alapítványi) igazgatóválasztmány természetesen helyi érdekeket képviselt.

¹⁰⁵ Bod Péter (Felsőcsernáton, 1712 – Magyarigen, 1769) leszámazottja volt.

7.

[Székely Zoltán levele László Gyulának,
Sepsiszentgyörgy, 1]947. március 20.

Kedves Gyuszi!

Elsősorban is hálás köszönetemet fejezem ki, hogy dolgozatomat átnézted.¹⁰⁶ A kinyomtatott példányokat megkaptad-e? Köszönöm szépen a küldött könyvet, őszintén szólva, nagy élvezettel olvastam. Nestor¹⁰⁷ írt, a futásfalvi dolgozatom a *Daciában* kb. 2 hónap múlva fog megjelenni, kapok 25 különnyomatot, fogok küldeni. Szilágyi János dolgozatát, *Budapest Régiségei* c. kötetet az *Erdélyi Múzeumban* szeretném ismertetni. Mi a véleményed? Sepsiszentgyörgy történetét akarom ez évben megírni – az ásatásom is belefoglalva, a honfoglalás korig. A kliséit (fényképeket) táblákban felküldtem a Keresztes-nyomdának, egy pár jobb módú egyén fizetné az árát. Összeállítottam a zetelaki anyagot is, rajzokat is, szintén közadakozásból akarom megcsinálni a Székely Nemzeti Múzeum számára.¹⁰⁸ Arra kérek, hogy a csomafájai ásatást, ha lehetne, az ETI útján adassuk ki.¹⁰⁹ A táblákat megcsinálom, a rajzokat kellene, hogy Méri Pista megcsinálja.

Kós Karsci a füle botját se mozdítja.¹¹⁰ Az ideai ásatási programom a következő: a húsvéti vakáción Barátoson ásatok a diákokkal, majd Oltszemen a nyáron, egy újabb telep került elő Sepsiszentgyörgyön hullámvonalas kerámiával, amit meg szeretnék oldani. A nyáron meg az énlaki castrumot akarom megásni a keresztúri, udvarhelyi diákokkal. Ez nagy, de szép feladat lesz. Remélem az eredmény ki fog elégíteni. Anyagi támogatást a múzeumtól nemigen várhatok, mert nincs pénz. Alföldi, esetleg Nestor – gondolom – ki is adná.¹¹¹ A kedvem egyáltalán nem ment el a dologtól, s minél nehezebb, annál nagyobb erővel fogok hozzá. Salamon Feri¹¹² viszi ezt a levelet, kérlek azokra a dolgokra, amire Feri útján fogok választ kérni, jól megfontoltan adj utasításokat. A Karsci fülét se ártana egy kicsit megfogni. Szeretném, ha alkalmad lenne, vagy nekem, hogy őszintén sok

dolgot megbeszéljünk. Nem tartottam magam nagy embernek vagy politikusnak, de az idő mindenben engem igazolt. Most se akarok világért se nagy pozíciót elfoglalni, de a jövőt komoly, realisan kell nézni, nem idealizmussal. Leveled s utasításod várva, őszinte barátsággal ölel,

Zoltán.

Ui. A kályhacsempe rendben van, de az égetéses urnatemetkezéshez mit szólsz? Ez csak római lehet, nem középkori.¹¹³

8.

[Székely Zoltán levele László Gyulának]
Sepsiszentgyörgy, 1958. febr. 26.

Kedves Gyuszi

Tíz év után örömkönyveket ejtve olvastuk hosszú leveledet,¹¹⁴ s nagyon meghatódtunk, hogy mi is eszedbe jutottunk. Összetévesztetted a fakengyeleket, illetőleg múzeumunkat valami más múzeummal, mert nálunk csak egyetlenegy fakengyel volt, s az is elpusztult. A meglévő fanyergék pedig mind kengyel nélküliek, s általában vaskengyellel voltak ellátva. Bármikor, bármilyen szívességre kértek, készségesen állunk rendelkezésükre. Volna egy szerény kérdésem és kérésem, amennyiben feldolgoznám a csomafájai villa nálam lévő anyagát, és kijuttatnám Hozzátok, Ti pótolnátok az alaprajzzal, elhelyezné-e valamelyik magyarországi folyóiratban?¹¹⁵ Párducz Miskával¹¹⁶ történt megbeszélésem alapján a Magyar Autonóm Tartomány dákorkori anyagát készítem térképpel, amit szintén ott szeretnék elhelyezni. Jelenleg Erdély bronzkorán dolgozom, továbbá Erdély egy részének Hallstatt-korát készítem kronológiai szempontból, a gótokat pedig a hamburgi kongresszusra. Két nyáron Udvarhely megyében (sic!), Kisgalambfalván gepida települést ástam, ebben az évben is ezt szeretném folytatni.¹¹⁷ Ezek a terveim, amennyiben érdekelnének. Várom a választ.

Annával¹¹⁸ együtt szeretettel ölelünk:
Zoltán, Anna

¹⁰⁶ SZÉKELY Zoltán 1946.

¹⁰⁷ Ion Nestor (Focșani, 1905 – Botoșani, 1974), 1928–1932 közötti berlini és marburgi szakosodás után Marburgban régészetből, néprajzból és filozófiából doktorált vezető román régész, 1925-től a bukaresti Muzeul Național de Antichități munkatársa, 1947–1951-ben igazgatója, 1945-től bukaresti egyetemi tanár, a Román Akadémia levelező tagja. A Székely Nemzeti Múzeummal már a két világháború között is kapcsolatban állt, Székely Zoltán szakmai védelmezője az 1950-es évektől, akivel baráti kapcsolatot ápol. (SZÉKELY Zoltán 1973a, 237–238.)

¹⁰⁸ A futásfalvi lelet közlését lásd SZÉKELY Zoltán 1948a; a Szilágyi-recenziót lásd Uő 1947a (vö. SZILÁGYI János 1946 – az 1945-ös *Budapest Régiségei*, XIV. kötetből valószínűleg ugyancsak az ő két dolgozatát recenzálta volna, de erre végül nem került sor); Sepsiszentgyörgy történetét lásd SZÉKELY Zoltán 1948; a zetelaki anyagot lásd Uő 1949.

¹⁰⁹ Vö. 51. jegyzet.

¹¹⁰ Kós Károly, Dr. (Sztána, 1919 – Kolozsvár, 1996) néprajzkutató, muzeológus, az MTA külső tagja. Apja, Kós Károly (Temesvár, 1883 – Kolozsvár, 1977), az SZNM épületeinek tervezője, az intézmény munkatársa középiskolába a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumba járatta. Dr. Kós Károly 1945-től a Bolyai Egyetemen oktatott, ezzel párhuzamosan az Erdélyi Múzeum-Egyesület tudományos örekeként a néprajzi tárat, az Erdélyi Kárpát-Egyesületben pedig a fényképtárat gondozta. 1951-től 1979-es nyugdíjazásáig a kolozsvári Erdélyi Néprajzi Múzeum igazgatóhelyettes osztályvezetője. (MMACS 2002, 497.) Nem sikerült tisztázni, mire gondolt a levélben Székely.

¹¹¹ Múzeumi jelentése szerint *Nagyborosnyón* és Oltszemen ástott a húsvéti szünetben, Énlakán pedig augusztus–szeptemberben. Előbbiek eredményeit publikálni próbálta az *Erdélyi Múzeumban* (BOÉR Hunor 2004, 211, 216, 220), ott azonban csak egy ugyanekkor *kisborosnyói* ásatása jelent meg (SZÉKELY Zoltán 1947). A sepsiszentgyörgyi, 1947. márciusi új leletekről lásd SZÉKELY Zoltán 1948, 36.

¹¹² Salamon Ferenc András (1909, Kőhalom – 1991, Sepsiszentgyörgy), katolikus pap, később sepsiszentgyörgyi tanár.

¹¹³ Vö. 106. jegyzet. (Az említett leletekről lásd SZÉKELY Zoltán 1946, 32.)

¹¹⁴ László Gyula rövid üzenetében mindössze egy fiatal kolléga fakengyel-kutatásához kért adatot.

¹¹⁵ Vö. 51. jegyzet.

¹¹⁶ Párducz Mihály (Fehértemplom, 1908 – Budapest, 1974) régész, egyetemi tanár, 1945–1959 között – kisebb megszakításokkal – az MTM/MNM régészeti osztályának vezetője volt. 1946-ban címzetes nyilvános rendkívüli tanár, 1960–1974 között az MTA Régészeti Kutató Csoportja népvándorlás kori részlegének vezetőjeként dolgozott. (MMACS 2002, 683–684.)

¹¹⁷ A MAT dákorkori anyagát lásd SZÉKELY Zoltán 1959. A többihez vö. BOÉR Hunor – GAGYI József 2005, 567–568, 50. jegyzet.

¹¹⁸ Fadgyas Anna (Sepsiszentgyörgy, 1906 – Sepsiszentgyörgy, 1983), 1924-től a múzeum titkárnője, egy idő után tudományos segédzetemélyzeti státusban – a legrégibb munkatárs. (MMACS 2002, 247.)

9.

[László Gyula levele Székely Zoltánnak]
B[uda]p[est] [1]972. május 30.

Kedves Barátom!

1) Kiss Atillának¹¹⁹ visszaérkezésem után nyomban írtam, kértem, hogy a szöveget juttassa el hozzám részre,¹²⁰ de választ eddig nem kaptam.

2) Gy. Gyurkával¹²¹ csak telefonon tudtam beszélni, mert mindketten betegek vagyunk, s sem én nem tudtam hozzá el-
menni, sem ő hozzám.

Zabolai ásataid¹²² nagyon érdeklik, s a következőket kérdezi:

1. Mi a kezdőpont?

2. Találtál-e „S” végű hajkarikát?

3. Templom körüli temetkezés, vagy sírmező?

Neki is tetszik az a feltevés, hogy ezek Moldovába távozott magyarok.

Ha ő is rendbe jön, összeállítja részre néhány újabb munkáját, én pedig megpróbálom azt neked eljuttatni. A folyó menti vándorlásokról írt tanulmányát¹²³ valakivel leküldte neked, azt sem kaptad meg?

3) Árvay Jósikától¹²⁴ hallom, hogy kéziratot Bözödinél¹²⁵ került meg. Írok neki, hogy küldje vissza.

Szívélyesen üdvözlök

Igaz híved

László Gyula

10.

[László Gyula Székely Zoltánnak, Budapest]
1973. március 22.

Kedves Zoltán!

A Kriterion kiadó (București) felkért, hogy írjak bevezető tanulmányt Nagy Imre rajzai elé.¹²⁶ Így meg kellene nézmem Múzeumotokban lévő rajzait, képeit is. Április 10–11–12. táján (még nem tudom pontosan, mikor) meglátogatnám a Múzeumot. Úgy-e lesz lehetőségem a rajzok tanulmányozására. Ha nem jó a dátum, írj, akkor sajnos el kell tekintenem anyagotoktól. A múlt évben éppen csak átutazóban voltam,¹²⁷ s ezért nem tudtam meg-
nézni a régen látott Múzeumot és a régi kedves kollégákat.

Szeretettel ölel

László Gyula

Ui. Tanulmányod a *Korunk évkönyv*ben nagyon jó, egyet-
érték Bodor Gyurkával¹²⁸ néhány kérdésben. Mindegy, fontos,
hogy a tényanyag szólaljon meg.

[Címzés:] Dr. Székely Zoltán akadémikus¹²⁹ múzeumigazga-
tó úrnak, Sepsiszentgyörgy, Múzeum

[Feladó címe:] 1054 Budapest V. Alkotmány u. 20., I. 5.

11.

[László Gyula Székely Zoltánnak, Budapest]
1973. május 27.

Kedves Zoltán!

1) Szeretném megköszönni, hogy olyan szívesen fogadtál
hosszú idő után, másnap, amikor el akartam köszönni, sajnos hi-
ába kerestelek, elszóltított a kötelesség. Én alaposan megnézhet-
tem Nagy Imre ott lévő képeit – hiszen emlékezel, úgy-e, emiatt
kellett lemennem hozzátok –¹³⁰ úgyhogy nélküled is eredmé-
nyes munkát végezhettem.

2) Megismertem Kolozsvárott egy igen értelmes fiatal-
embert, azt, aki könyvemről írt a *Korunk*ban, Pászka Imrét,¹³¹
mintha azt mondta volna – nem emlékezem pontosan – hogy
szeretne hozzád kerülni, ha így van, fogadd őt szeretettel. Szak-
dolgozata (Bodor Andrásnál¹³²), „Mithrasz kultusza Dáciában és
Pannóniában” is tiszta régészet, melletted pedig belejönne a gya-
korlatba is!

3) Remélem, találkozunk most Vezekényben, Nyitra felett –
a szláv symposionon, s akkor szóban is megköszönöm rövid, de
szíves vendéglátásodat (pálinka ízére még most is emlékszem).

Hát ég áldjon, Zoltán, munkatársaidat is
szeretettel üdvözlöm

László Gyula

[Címzés:] Dr. Székely Zoltán múzeumigazgató, akadémikus
úrnak, Sepsiszentgyörgy, Múzeum

12.

[Székely Zoltán levele László Gyulának,
Sepsiszentgyörgy] 1975. szeptember 15.

Kedves Gyuszi!

A könyveket, amit küldtél, megkaptam, gratulálok és köszö-
nöm. Sajnos a kongresszuson nem tudtam részt venni.¹³³ Gerevich
Laci¹³⁴ [19]71-ben Szegeden megígérte, hogy kapok egy meg-

¹¹⁹ Kiss Attila (Brassó, 1939 – Budapest, 1999) régész. 1962-
ben az ELTE-n szerzett régész oklevelet, 1965-ben doktorált.
1962–1973 között a pécsi Janus Pannonius Múzeum muzeológ-
usa, majd 1973-tól az MNM Régészeti Osztályának tudomá-
nyos munkatársa, 1984-től haláláig tudományos főmunkatársa.
(MMACS 2002, 467–468.)

¹²⁰ Nem sikerült azonosítani, mire gondoltak.

¹²¹ Györffy György (Szucság, 1917 – Budapest, 2000) történész,
az MTA rendes tagja. A PPTE-n végzett, 1940-tól a budapesti
egyetemi könyvtárban, majd a Teleki Pál Tudományos Intézet
Történettudományi Intézetében dolgozott. A TPTI jogutódja
Kelet-Európai Tudományos Intézet alá tartozó Néptudományi
Intézetnek, tehát Méri Istvánnak 1945–1949-ben igazgatója
volt. Az MTA Történettudományi Intézetéből ment nyugdíjba
1988-ban. (MNL, 2, 373.)

¹²² A 12–13. századi zabolai magyar köznapi temető. Vö. 37. jegyzet.

¹²³ GYÖRFFY György 1970.

¹²⁴ Lásd 40. jegyzet.

¹²⁵ Bözödi György (Bözöd, 1913 – Budakeszi, 1989) magyar író,
szociográfus, történész.

¹²⁶ Nagy Imre (Csíkszered, 1893 – Csíkszereda, 1976) festőmű-

vész, 1929-ben a Csíki Székely Múzeum társalapítója, az államo-
sításig az SZNM vezetőségi tagja, munkatársa. 1942. október-
ben László Gyula és Székely Zoltán együtt keresték fel, múzeumi
kiszállás keretében. Az 1972-es látogatás ürügye kiadványt lásd
NAGY Imre 1973. (MMACS 2004, 639.)

¹²⁷ Vö. az előző, 1972. május 30-i levélben említett „visszaérkezés”.

¹²⁸ Bodor György (Kézdivásárhely, 1904 – Budapest, 1976) ügy-
véd, történelmi, kisebbségpolitikai, néprajzi tanulmányok szerzője.
Érintett nézeteit lásd a posztumusz BODOR György 2003, 138.

¹²⁹ Székely Zoltánt 1970-ben választották az Academia de Științe
Sociale și Politice (Társadalmi és Politikai Tudományok Akadé-
miája) levelező tagjává. (LÁSZLÓ Attila 2013, 118.)

¹³⁰ Az alibire való figyelmeztetés.

¹³¹ Pászka Imre (Kézdivásárhely, 1949), magyar szociológus,
egyetemi tanár.

¹³² Bodor András (Magyarország, 1915 – Kolozsvár, 1999) törté-
nész, műfordító, egyetemi tanár.

¹³³ A pozsonyi, III. Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszus
(1975. szeptember 7–14.) épp akkor ért véget.

¹³⁴ Gerevich László (Budapest, 1911 – Budapest, 1997) Kos-
suth-díjas régész, művészettörténész, az MTA tagja. Kiemelkedő

hívást tanulmányútra Magyarországra. Szeretnék kimenni, az anyagi alapot hogy ott biztosítsák! Beadtam ide is a kérvényt, ha itt elintéződné, akkor azt megírom. Nincs semmi nagy remény-ségem. A z-i temető egyelőre nem fog megjelenni.¹³⁵ A fiam¹³⁶ K[olozs]várt a II. évet rója a történelmen és az archaeológián. Jó volna, ha hírt kapnék, hogy tudtok-e valamit csinálni.

Ölel

Székely Zoltán

[Címzés:] Budapest Alkotmány utca 20. vagy az Eötvös Loránd Tudományegyetem régészeti katedra

Köszönetnyilvánítás

Itt szeretnénk megköszönni az SZNM Herepei-korszakbeli levelesládáját feldolgozó Csáki Árpád segítségét a levelezés kronológiájának pontosításában és a múzeum ekkori közgyűjteményi státusát illetően.

M. Lezsák Gabriella – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Magyar Östörténeti Témacsoport, Budapest, Tóth Kálmán u. 4., H-1097; lezsakgabi@gmail.com

Székely Zoltán – Babeş–Bolyai Tudományegyetem Közigazgatási Intézet kihelyezett tagozata, Sepsiszentgyörgy, Stadion u. 14., RO-520050; szekely.zsolt@fspac.ro

Levéltári források

László Gyula családi hagyatéka, Budapest (LGYCSH)

– Fülep Ferenc: *Véleményezés László Gyula egyetemi egyetemi oktatói tevékenysége tárgyában*, 1953

– László Gyula: *Pro memoria. A Bolyai Egyetem régészeti tanszékének 1949. évben történő ellátása ügyében*, Kolozsvár, 1949. július 18. Szegedi Tudományegyetem Levéltára (SZTE Lvt.)

– Ferenc József Tudományegyetem Bölcsész- Nyelv- és Történettudományi Kar, Kolozsvár (FJTE BNYTK) iratanyaga

Székely Nemzeti Múzeum, Könyvtár, Sepsiszentgyörgy (SZNM, K)

– *Az Erdélyi Tudományos Intézet 1943–1944. évi jelentései*, Kolozsvár (sokszorosított gépiratok; ETIJ 1943–1944)

Székely Zoltán családi hagyatéka, Sepsiszentgyörgy (SZZCSH)

– Székely Zoltán: *Emlékeim*, 1993

Irodalom

EIR = *Enciclopedia Istoriografiei Româneşti* (coord. ştiinţ. Ştefan Ştefănescu), Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1978.

ETIJ 1942 = *A Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet kebelében működő Erdélyi Tudományos Intézet jelentése az 1942. évről*, Kolozsvár, 1943.

ETIJ 1943 = *A Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet kebelében működő Erdélyi Tudományos Intézet jelentése az 1943. évről*, Kolozsvár, 1944.

MÉL, III = *Magyar Életrajzi Lexikon*, III, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.

MMACS = *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok* (főszerk. Bodó Sándor – Viga Gyula), Tarsoly Kiadó – Pulszky Társaság, Budapest, 2002.

MNL, 2 = *Magyar Néprajzi Lexikon*, 2, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

RMIL, 5/2 = *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, 5/2, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár–Bukarest, 2010.

*

BALASSA Iván – LÁSZLÓ Emőke

2001 *László Gyula 1910–1998 – Emlékkönyv* (szerk. Balassa Iván – László Emőke), Budapest.

BENKŐ Elek

2012 László Gyula kolozsvári évei, középkori régészeti és művészettörténeti munkássága, *Korunk*, 2012/2, 70–74.

BEREKMÉRI Árpád Róbert

2005 A marosvásárhelyi 27. székely könnyű hadosztály története a megalakulástól 1944 szeptemberéig, *Haditörténelmi Közlemények*, 2005/1–2, 152–188.

BOÉR Hunor

2004 A Székely Nemzeti Múzeum vezetőségi jegyzőkönyvei, 1945–1955, *Acta (Siculica)* 2003/3, 161–295.

2012 Egy román államként is magyar tudományos intézet kiteljesítője – Székely Zoltán és múzeuma, in: SZÉKELY Zoltán, 2012, 11–35.

szerpe volt a budai vár második világháborút követő régészeti feltárásában. 1950-től 1961-ig a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatója. 1958-tól 1981-ig az MTA Régészeti Kutatócsoportjának (később Intézetének) első igazgatója. (MMACS 2002,

309–310.)

¹³⁵ Lásd 122. jegyzet. Vö. 37. jegyzet.

¹³⁶ A társközlő Székely Zoltán.

BOÉR HUNOR – GAGYI József

2005 Ideológusok és szakemberek, in: *Autonóm magyarok?* (szerk. Bárdi Nándor), Pro Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 509–571.

DAICOVICIU, Constantin

1941 Neue Mitteilungen aus Dazien (Funde und Einzeluntersuchungen), *Dacia*, VII–VIII (1937–1940), 299–336.

HEREPEI János

2004 A Székely Nemzeti Múzeum igazgatói jelentései, 1939–1944, *Acta (Siculica)* 2003/3, 37–132.

FODOR István

2001 László Gyula, a régész, in: BALASSA Iván – LÁSZLÓ Emőke 2001, 147–270.

2018 *Magyar régészek a háborús Kijevben. Fettich Nándor kijevi naplója és László Gyula naplótöredéke*, Budapest.

GYÖRFFY György

1970 A honfoglaló magyarok települési rendjéről, *Archaeologiai Értesítő*, 1970, 191–242.

KICSI Sándor

1995 *Kísérő sorok Csutak Vilmos: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára, Sepsiszentgyörgy 1929 című reprint kiadvány mellé*, Castor és Pollux Könyvkiadó, Budapest. [A hasonmás kiadás füzetmelléklete; lásd még in: SZÉKELY Zsolt 2012, 39–40.]

LÁSZLÓ Attila

2013 Székely Zoltán, a régész, *Acta Siculica 2012–2013*, 117–125.

LÁZOK János – VINCZE Gábor

1998 *Erdély magyar egyeteme 1944–1949, 2, Dokumentumok 1945–1949* (szerk. Lázok János – Vincze Gábor), Marosvásárhely.

M. LEZSÁK Gabriella

2014 László Gyula életműve egy évforduló apropóján, *Életünk*, 2014/11, 57–74.

2017 „Ott békültem ki magammal és a sorssal...” László Gyula kolozsvári évei (1940–1949) a tudomány és a haza szolgálatában, *Erdélyi Múzeum*, 2017/1, 168–182.

MIKECS László

1944 *Új erdélyi tudomány. Jegyzetek az Erdélyi Tudományos Intézet működéséhez (Erdélyi Tudományos Füzetek 190.)*, Kolozsvár.

NAGY Imre

1973 *Kétszáz rajz* (elősz. László Gyula), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

РЫБАКОВ, Борис Александрович

1948 *Ремесло Древней Руси*, Академия Наук СССР, Москва.

SZÉKELY Zoltán

1943 *A komollói erődtített tábor. Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1942. évi ásatásáról*, Erdélyi Tudományos Intézet – Székely Nemzeti Múzeum, Kolozsvár.

1945 *Adatok a Székelyföld népvándorlaskorához*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.

1946 *Jegyzetek Dácia történetéhez. Notices sur l'histoire de la Dacie (A Székely Nemzeti Múzeum Kiadványai, 5)*, Sepsiszentgyörgy.

1947 A kisborosnyói La-Téne-kori vár, *Erdélyi Múzeum*, 1947, 130–131.

1947a Dácia újabb régészeti irodalmához, *Erdélyi Múzeum*, 1947, 131–133.

1948 *Sepsiszentgyörgy története a középkor végéig (A Székely Nemzeti Múzeum Kiadványai, 6)*, Sepsiszentgyörgy.

1948a Le trésor de Alungeni, *Dacia*, XI–XII (1945–1947), 105–114.

1949 *Zetevára. Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1946. évi ásatásáról (A Székely Nemzeti Múzeum Kiadványai, 7)*, Sepsiszentgyörgy.

1959 A korai vaskor hatása a dákok anyagi műveltségére, *Archaeologiai Értesítő*, 1959, 61–62.

1969 Villa rustica romană de la Ciomăfaia, *Studii și Comunicări*, Sibiu, XV, 155–184.

1973 Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben, *Korunk Évkönyve 1973*, Kolozsvár, 219–228.

1973a Ion Nestor (1905–1974), [Aluta, V] *Tanulmányok és közlemények*, 1973, 237–238.

1994 A zabolai (Zábala, Románia) kora középkori temető, *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 1993–1994, 277–305.

2001 A petőfalvi (Székelypetőfalva/Peteni, Románia) korai középkori temető, *Tisicum*, 197–220.

SZÉKELY Zsolt

2012 *Emlékkönyv Székely Zoltán születésének 100. évfordulójára* (szerk. Székely Zsolt), Sepsiszentgyörgy.

2015 *Régészeti kutatások az orbaiszéki Zabolán*, Csángó Néprajzi Múzeum – Kriza János Néprajzi Társaság, Zábala–Kolozsvár.

2019 László Gyula és Székely Zoltán barátsága, in: „*Elődeim kezét fogom hát, az ő munkájukat folytatom*” – *Emlékkötet László Gyula halálának 20. évfordulójára*, Budapest, László Gyula Intézet, 7–28.

SZILÁGYI János

1946 *A dáciai erőrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegeg* (Diss. Pan., Ser. II., No. 21.), Budapest.

VITA Sándor

2015 *Erdélyi gazdaság, Erdélyi politika. Tanulmányok, cikkek, dokumentumok (1933–1946)* (szerk. Sárándi Tamás), Kolozsvár.

TAMÁS Lajos

1941 Az Erdélyi Tudományos Intézet, in: *Erdély magyar egyeteme*, Kolozsvár, 409–416.

„Dragă Cumetre!” **Corespondența dintre Gyula László și Zoltán Székely** (Rezumat)

Prietenia arheologilor Gyula László și Zoltán Székely se reflectă și în corespondența lor, păstrată în cele două familii. Amândoi s-au născut secui transilvăneni. Viața lor a evoluat diferit în condițiile istoriei maghiare din sec. al XX-lea: Zoltán Székely a rămas în meleagurile natale și după 1945, devenind aici director al Muzeului Național Secuiesc, timp ce Gyula László și-a continuat activitatea după 1949 în Ungaria postbelică, fiind considerat de mulți „arheologul națiunii”. Cu toate că au fost despărțiți de o frontieră de stat, prietenia lor a durat toată viața: au rămas sprijin unul pentru celălalt atât în problemele personale-profesionale, cât și în viața academică. Corespondența lui Gyula László se găsește în custodia fiului său Zoltán László, în locuința parentală din Budapesta, iar corespondența lui Zoltán Székely este îngrijită la Sfântu Gheorghe de fiul său Zsolt Székely, arheolog ca și tatăl lui. În moștenirea László se găsesc opt scrisori din partea lui Székely, în moștenirea lui Székely alte cinci scrisori, scrise de László. Corespondența oglindește nu numai relația personală a celor doi savanți, dar ne introduce și în problemele științifice ale vremii, prezentându-ne ars poetica individuală și națională a celor doi.

The Correspondence between Gyula László and Zoltán Székely (Abstract)

Their letters, preserved by their respective families, give testimony of a friendship between the two archaeologists Gyula László and Zoltán Székely. Both of them were born to Székely parents in Transylvania, their course of life, however, was shaped differently by the tragical 20th century history of the Hungarians: Zoltán Székely stayed in his native Székelyföld even after its second annexation by Romania in 1945, becoming the director of the Székely National Museum, whereas after 1949 Gyula László chose to pursue a career in the “rump homeland” as its “National Archaeologist”. Despite a state border separating them, their friendship survived throughout their lifetime: they supported each other in personal, professional and academic matters alike. Gyula László’s heritage, kept in his Budapest house, has his son, Zoltán László as its caretaker. Székely Zoltán’s correspondence, together with the additional valuable materials of the family heritage can be found in the Sepsiszentgyörgy home of his son, Zsolt Székely, who is also an archaeologist. The László Heritage contains eight surviving letters from Zoltán Székely, while in the Székely Heritage five letters from Gyula László are available. The correspondence gives an insight into the personal relationship of the two scientists, as well as into their individual and national ars poetica and the problems that were of academic interest at the time.



1. ábra László Gyula a szárszói találkozón 1943 augusztusában



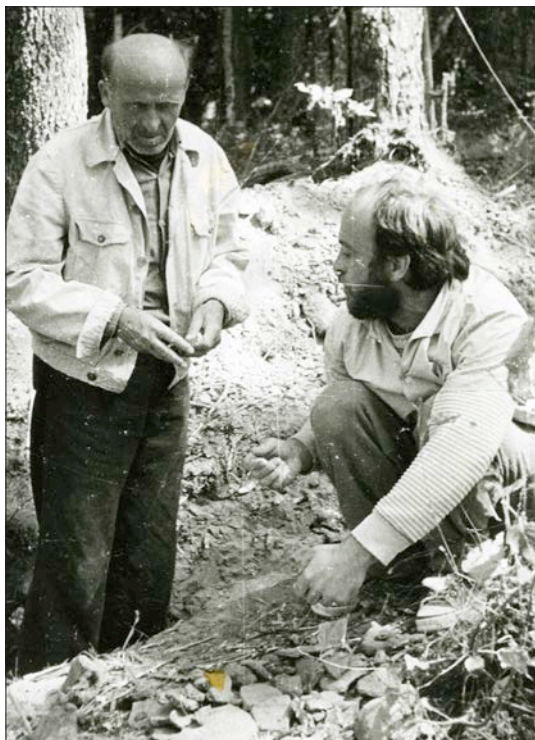
2. ábra László Gyula kolozsvári tudóstársaival, barátaival 1945–1949 között



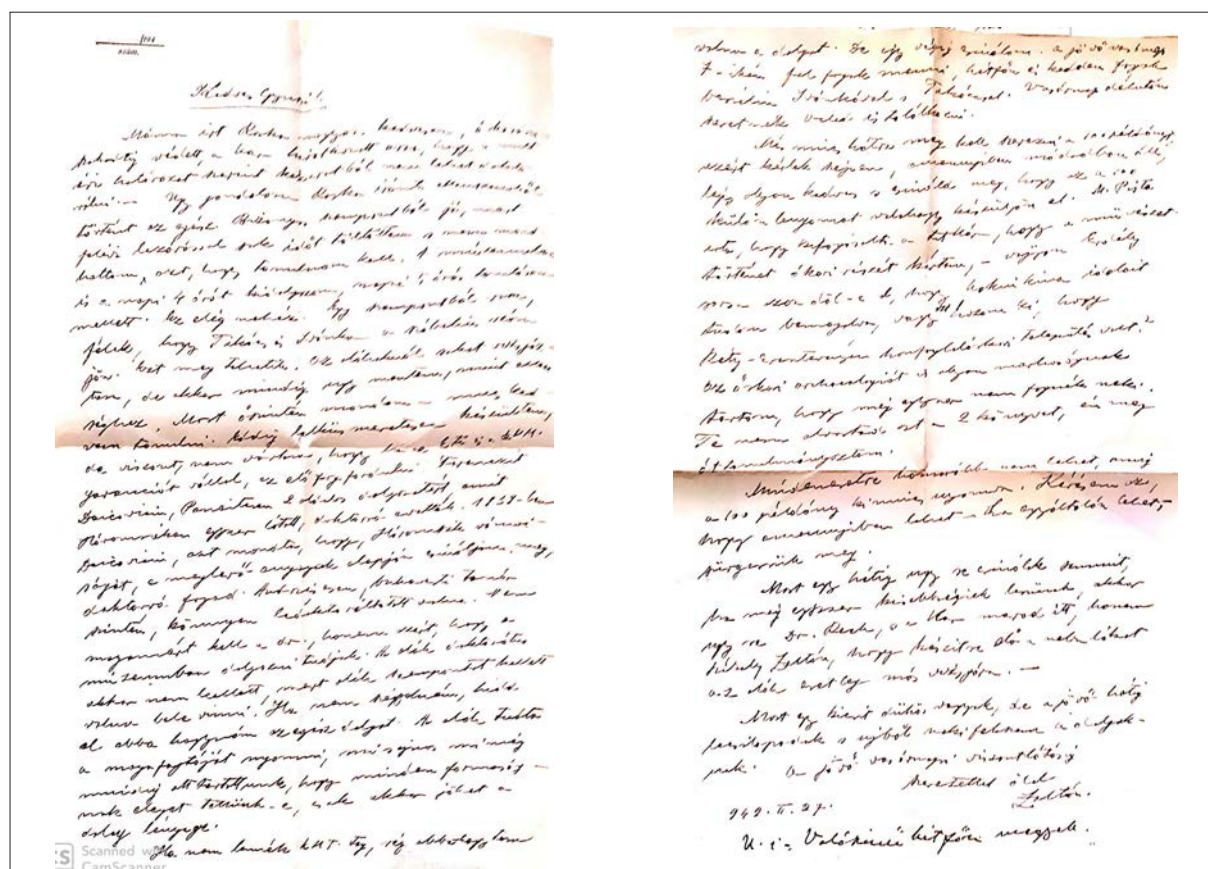
3. ábra Egyetemi óra 1958 tavaszán. Jobb felől Kolba Judit, Kiss Attila és László Gyula



4. ábra A Székely Nemzeti Múzeum munkatársai köszöntik az igazgatót, Székely Zoltánt születésnapja alkalmából a 80-as évek elején



5. ábra Székely Zoltán Torja-várának ásásán, Coroi Artur társaságában, 1980-ban



6. ábra Székely Zoltán kézírásos levele László Gyulának (1942. február 27.)

[illegible]

7. ábra Székely Zoltán kézírásos levele László Gyulának, 1942

[illegible]

8. ábra Székely Zoltán kézírásos levele László Gyulának (1943. június 3.)

Hej, de szép élmény!

1) Kicsi idővel kezdtem el írni, és mostanra már sokat írtam, és mostanra már sokat írtam, és mostanra már sokat írtam.

2) Gy. Gyulaival és a többiekkel együtt, és mostanra már sokat írtam, és mostanra már sokat írtam, és mostanra már sokat írtam.

Valószínűleg a 9. részhez is írtam.

Válaszok:

1) Mi a kezdőpont?

2) Találék-e "S" végű szavak?

3) Tanszékem közeli kocsik?

Már is írtam a 9. részhez, és mostanra már sokat írtam, és mostanra már sokat írtam.

Ha is írtam, és mostanra már sokat írtam, és mostanra már sokat írtam, és mostanra már sokat írtam.

Sajnos nem tudom, hogy mennyire érdekel, és mostanra már sokat írtam, és mostanra már sokat írtam.

3) Arról is írtam, hogy a kocsik, és mostanra már sokat írtam, és mostanra már sokat írtam.

Köszönöm a levelet, és mostanra már sokat írtam, és mostanra már sokat írtam.

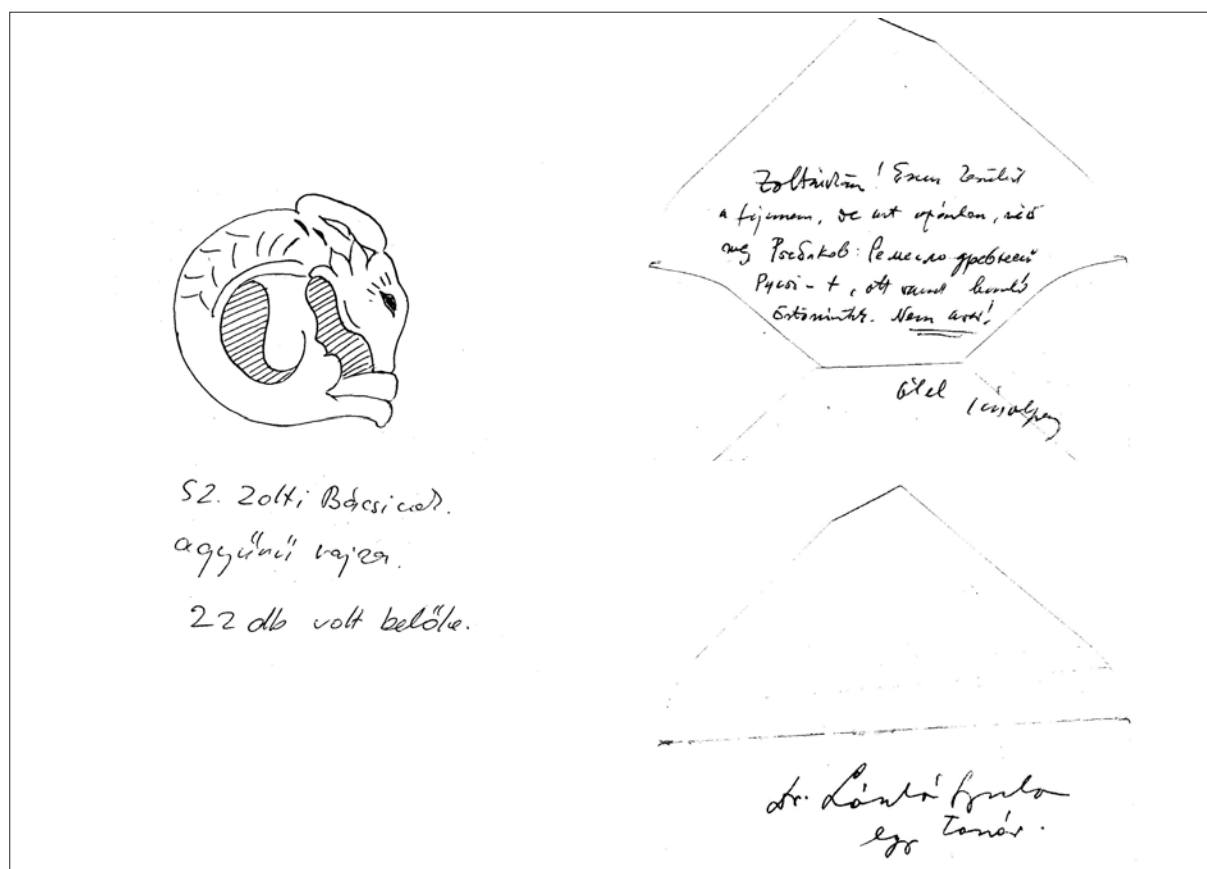
Zsolt

972 V.30

9. ábra László Gyula kézírásos levele Székely Zoltánnak (1972. május 30.)



10. ábra László Gyula 1973-as látogatása a Székely Nemzeti Múzeumban



11. ábra László Gyula kézírásos levele Székely Zoltánnak (1970-es évek)

Székely Zsolt

SZÉKELY ZOLTÁN LEVELESLÁDÁJÁBÓL
SZILÁGYI JÁNOS LEVELEI

Székely Zoltán (Dés, 1912 – Sepsiszentgyörgy, 2000), a Székely Nemzeti Múzeum egykori régész igazgatója eredetileg tanári pályára készült, de a sors úgy hozta, hogy érdeklődése később a régészet felé fordult. A két világháború közti Magyarországon a Klebelsberg Kuno, valamint Hóman Bálint kultuszminiszterek által fémjelzett kultúrpolitika lehetőséget teremtett a határon túli magyar fiataloknak anyasországi továbbképzésre. Székely Zoltán több kortársával, Bágya Andrással¹, Vita Zsigmonddal² Budapesten a Vilmos császár út 55. sz. alatt levő Külföldiek Kollégiumába került, ahol Dr. Mester Miklós³, a későbbi államtitkár volt az igazgató. Itt lehetősége nyílt mindenkinek, hogy a szakmájában tovább képezze magát – Székely Zoltán a régészettel foglalkozott, múzeumokat látogatott, megismerkedett a kor vezető régészeivel. Arról, hogy magyarországi ösztöndíjat kapott, 1938 elején értesítették. Ekkor már a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium latin-történelem szakos tanára volt, de iskolája szabadságolta avégett, hogy régészeti tanulmányait folytassa. Alföldi Andrásnál⁴ római régészetet hallgatott, őskort Tompa Ferencnél⁵, s megismerkedett László Gyulával⁶, aki a népvándorlás korával (avar

kor) s a magyar honfoglalással foglalkozott, és akivel egy életre szóló barátságot kötött.

Ilyen előzmények után vett részt Szilágyi János⁷ aquincumi ásatásain, valamint később Radnóti Aladárral⁸ a porolissumi római tábor feltárásán. Szilágyi János részvételével tárta fel 1942 nyarán a komollói római tábort is, amelyből a következő évben megírta és megvédte doktori disszertációját⁹.

A ránk maradt nyolc Szilágy János-levél egy hosszú, több mint három évtizedet átfogó, őszinte barátság értékes mozzanatait rögzíti.

Az első levél (1) 1942. június 3-án íródott, amikor a komollói római tábor ásatásának előkészületei folytak. Innen tudjuk, hogy az ásatási engedély-problémájára Szilágyi figyelmeztette őket.¹⁰ Székely ugyanakkor a doktori szigorlatra is készült. Szilágyi János a legapróbb részletekre kitér, az ásatási felszerelések számba vételében, valamint a szigorlatra való kötelező könyvészet felsorolásával. Őszinte, baráti tanácsokkal látja el a székelyföldi régészetkutatás nagy reménységét, hiszen Székely Zoltánra ekkor már egy jó pár éve úgy tekintettek, amint az a László Gyula leveleiből is kitűnik, mint a térség elkötelezett régész kutatójára.¹¹

¹ Bágya András (Arad, 1911. december 8. – Budapest, 1992. november 4.), eMeRTon-díjas magyar zeneszerző, érdemes művész, az 1960-as évek magyar könnyűzenéjének egyik meghatározó alakja. 1932-től, tizenkét éven át a sepsiszentgyörgyi református Székely Mikó Kollégium zenetanára volt.

² Vita Zsigmond (Nagyenyed, 1906. június 16. – Kolozsvár, 1998. január 1.) erdélyi magyar irodalom- és művelődéstörténész, bibliográfus.

³ Mester Miklós (Rugonfalva, 1906. márc. 8. – Budapest, 1989. jan. 5.) történész, vallás- és közoktatásügyi államtitkár.

⁴ Alföldi András (Pomáz, 1895. augusztus 27. – Princeton, 1981. február 12.) régészprofesszor, ókortörténész. Behatóan foglalkozott epigráfiával és numizmatikával is. A császárkori Pannóniára specializálódott, de érintette a hunok és az avarok hagyatékát is.

⁵ Tompa Ferenc (1893. január 6. – Budapest, 1945. február 9.) régész, a Pázmány Péter Tudományegyetem első ősrégészet-tanára, az MTA levelező tagja (1935), az 1940-es elmaradt III. nemzetközi ősrégészeti kongresszus elnöke, több külföldi tudományos egyesület választott tagja.

⁶ László Gyula (Kőhalom, 1910. március 14. – Nagyvárad, 1998. június 17.) Széchenyi-díjas régész-történész, képzőművész, egyetemi tanár.

⁷ Szilágyi János (Debrecen, 1907. október 17. – Budapest, 1988. április 21.) régész, történész, a történelemtudomány (régészet) kandidátusa (1953). 1933–1935 között a debreceni, majd a budapesti tudományegyetemen volt gyakornok és tanársegéd. 1935–1971 között a budapesti történeti múzeum intézménycsoportjának munkatársa, ezen belül 1947-től az Aquincumi Múzeum igazgatója, 1952-től az Aquincumi Múzeummal egyesített Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézetből kialakított Budapesti Történeti Múzeum régészeti osztályának osztályvezetője, 1961-ben BMT-főigazgató. 1947-ben a budapesti tudományegyetemen római hadtörténelemből magántanári képesítést szerzett. 1949–1953 között szerkesztette az *Archaeologiai Értesítőt*. Fő kutatási területe Pannónia római kori története és régészete, ezen belül a római hadtörténet, különös tekintettel Pannónia római kori katonatörténetére. A római kori bélyeges téglák kutatásával nemzetközi hírnevet szerzett.

⁸ Radnóti Aladár (Budapest, 1913. június 13. – Frankfurt am Main, 1972. december 8.) régész, ókortörténész.

⁹ SZÉKELY Zoltán 1943.

¹⁰ Vö. M. LEZSÁK Gabriella – SZÉKELY Zsolt 2020, 46. jegyzet.

¹¹ SZÉKELY Zsolt 2019; M. LEZSÁK Gabriella – SZÉKELY Zsolt 2020.

A következő levél (2) már a komollói római katonai tábornál végzett ásatások után, 1942 novemberében íródott, és közvetlen kapcsolódik az előzőhöz. További értékes tanácsokkal látja el a szerző Székely Zoltánt a doktori szigorlatra való készüléssel kapcsolatban. Az ásatási anyag feldolgozásáról, az előkerült tárgyak leírásáról, az analógiákkal kapcsolatos könyvészetről ad eligazítást. Ugyanakkor Szilágyi meghívja Székelyt a téli szünidőre Aquincumba, ingyen szállást, fűtést és még egy kis zsebpénzt is ajánlva. A levél továbbá értékes adatokkal, tanácsokkal szolgál a múzeumi restaurálási technika akkori állásával kapcsolatban. A falkonzerválással, edényragasztással és a vastárgyak megtisztításával kapcsolatban ad tanácsokat. Egy érdekes információt is olvashatunk Székely Zoltánnak a Székely Mikó Kollégiumból a Székely Nemzeti Múzeumhoz való áthelyezésével kapcsolatban. Ennek értelmében Herepei János, a múzeum akkori igazgatója ekkor nem fogadott el egy olyan megoldást, amellyel a múzeum alkalmazásába tudta volna venni Székely Zoltánt, de csak a meglévő állami dotációjuk terhére.¹²

A levél hangneme bensőséges, baráti, mondhatni családi. Szilágyi sepsiszentgyörgyi tartózkodása során többször megfordult Székely Zoltán édesanyjának a lakásán is.

Székely Zoltán szakmai előhaladását, régész szakemberré való formálódását a kortársak mind önzetlenül támogatták. A reánk maradt levelek bizonyossága szerint László Gyula, Radnóti Aladár, Szilágyi János, Kutzián Ida, Mozsolics Amália, Méri István és még sokan mások,¹³ mind azon voltak, hogy a Székely Nemzeti Múzeumba egy jól képzett régész szakember kerüljön.

A második világháború után változtak az államhatárok és a társadalmi rendszer. Az anyaországi kollégákkal, barátokkal nehezebbé vált a kapcsolattartás. Ekkor már nehezebb volt a közvetlen kommunikáció, és lelassult az információcsere. Székely Zoltán hű maradt elveihez, kutatási céljaihoz, és igyekezett fenntartani a kapcsolatot az anyaország tudományos köreivel. Nagy nehézségek árán, de nyomon követte a tudományos publikációkat, és megpróbált napirenden lenni a legújabb kutatási eredményekkel. Szakmai téren, továbbra is, publikálás előtt kikérte a régi

barátok véleményét. A következő Szilágyi-levél 17 évvel később, 1959-ben íródott (3). Székely Zoltán a kor egyik legavatottabb római koros szakemberétől kért tanácsot egy téglabélyeg helyes olvasata iránt. A levél hangneméből kitűnik, hogy az évek során a két szakember közt a baráti kapcsolat nem változott.

Székely Zoltán a kommunista diktatúra éveiben is a határokon átívelő tudományosság elvéhez igazodva, felhasználva baráti kapcsolatait, folyamatosan igyekezett kitörni a provinciális elszigetelődésből. Ennek dokumentuma Szilágyi 1962. decemberi sorai (4).

A következő, 1966. januári levél (5) az 1965-ös berlini kongresszusról tesz említést. Szilágyi János hiányolja, hogy régi barátjával nem találkozhatott. Az 1950–1960-as években Székelyt már nem engedték ki a külföldi tudományos értekezletekre, kongresszusokra. Dolgozatait küldhette ki, azokat rendszerint mások olvasták fel, így kerültek be mégis a konferenciakötetekbe.

Székely Zoltán az évek során rendszeres régészeti ásatásokat végzett az énlaki és a nagyborosnyói római katonai táborokban. A következő, 1969. júliusi levél (6) is szakmai tanácsokat, fontos információkat tartalmaz. Szilágyi választ ad régi barátja kérdéseire a feltárt római feliratokkal kapcsolatban. Személyes beszámolója, egészségi állapotára vonatkozó vallomása a bensőséges baráti kapcsolat továbbélését tükrözi.

Székely Zoltán ezekben az években már nem kapott útlevelet, egy idő után már nem is próbálkozott igényelni sem. Nővére, Székely Margit, aki ekkor már nyugállományban levő tanárnő volt, az akkori törvényeknek megfelelően, kétévenként kiment Magyarországra, és felkereste fivére barátait, publikációkat vitt és hozott. Egy ilyen alkalommal meglátogatta Szilágyi Jánost is, aki ennek nyomán válaszolt 1973. májusban a sepsiszentgyörgyi régész kérésére (7).

A következő és egyben utolsó, 1973. év végi Szilágyi János-levél (8) szintén római téglabélyegekkel kapcsolatos. Gratulál Székely Zoltánnak az ásatási eredményeihez, és vonatkozó könyvészetet, szakirodalmat ajánl. Feltételezzük, hogy Székely az oltszemi római katonai táborban előkerült ásatási anyaggal kapcsolatos információkat kért öreg barátjától. Ezúttal sem maradnak el a baráti, ünnepi jókívánságok.

¹² Herepei János (Kolozsvár, 1891. okt. 11. – Szeged, 1970. okt. 8.) művelődéstörténész stb., 1938-tól a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója. Éveken át próbálta tudományos intézetté fejleszteni a múzeumot, többek között új tudományos személyzeti státusokat eszközölve ki. Ha Székely Zoltánt az amúgy is szűkös, már meglévő dotációjuk terhére veszi fel, azzal blokkolja a további fejlesztést, beleértve a személyzetit, a precedens elfogadásával.

¹³ Bognár Józsefné Kutzián Ida (Lublin, 1918. október 21. – Budapest, 2001. február 12.), a budapesti tudományegyetem

tanára, a Magyar Nemzeti Múzeum, majd az MTA Régészeti Intézetének ősrégésze; Mozsolics Amália (Vasvár, 1910. január 13. – Szombathely, 1997. október 21.) bronzkoros régész, a Magyar Nemzeti Múzeum és közben a szombathelyi múzeum s a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeum kutatója; Méri István (Abony, 1911. szeptember 1. – Budapest, 1976. december 13.) restaurátor, régész, a Magyar Nemzeti Múzeum és közben a kolozsvári Erdélyi Tudományos Intézet, a budapesti Néptudományi Intézet munkatársa.

Szilágyi János levelei Székely Zoltánnak

1.

Aquincum, 1942. június 3.¹⁴

Kedves Zoltán!

Katonáéknál ajánlatos lenne megérdeklődnöd, július vagy augusztus 1-jén hívnak-e be, mert ha csoportodat július 1-jén hívják be, nem lesz elég idő az ásásra, és akkor jobb, ha hozzá sem kezdünk. Különben az ásás technikai előkészítése végett kérdezek meg, a Székely Nemzeti Múzeumban vannak-e az alábbi eszközök: ásók, csákányok, kitűző rudak, iránytű, mérőszalag (legalább 10 méteres), 20-30 méter hosszú (legalább!) zsinag a vízszintes kifeszítésére, vízszintező, rajztábla, vonalzó, körző, radírgumi, cérna a rajzhoz, milliméter- és sima papír; a leletek rendben tartásához papírzacsók, esetleg ócska szivaros és cukros ládák, gyufás skatulyák; konyhakés a finomabb ásáshoz. Ezek az elmaradhatatlan, legegyszerűbb eszközök. Érdeemes a múzeumba beszerezni őket, ha még nincsenek, és ha úgyis ásni akartok a jövőben rendszeresen.

Részint a szigorlatodhoz, részint az ásáshoz, részint az általános ismeretkör végett jegyzem itt fel az alábbi könyvcímeket:

(Ulrich) Wilcken, Griechische Geschichte, 1939 (Berlin)

Merkbuch für Ausgrabungen

Rathgen, Konservierung von Altertumskunden

Niese-Hohl, Grundriss der röm. Geschichte

Daicoviciu, La Transylvanie dans l'antiquité

Kovrig, Pannonia, Officina-kiadás

Domanovszky, Pannonia, Officina-kiadás, A szkítáktól a magyarokig

Hillebrand, Az őskor története, Magyar Szemle Kincsestár 12.

Zichy, Magyar őstörténet, Magyar Szemle Kincsestár 5.

Alföldy, Magyarország népei, Magyar Szemle Kincsestár 42.

Fettich, A honfoglaló magyarság fémművészete, Magyar Nemzeti Múzeum kiadványa

Gallus – Horváth, A legrégibb lovasnép Magyarországon, Dissert. Pann. II. 9.

Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti gyűjteményéhez, 1938.

Sellye, A császárkori email munkák Pannóniából, Diss. Pann. II. 8.

Kovrig, A császárkori fibulák főformái Pannóniában, Diss. Pann. II. 4.

Radnóti, A pannóniai római bronzedények, Diss. Pann. II. 6.

Wagner, Die Dislokation der röm. Auxiliarformationen... 1938.

Iványi, A pannóniai mécsesek, Dissert. Pann. II. 2.

Patai, Korai bronzkori kultúrák, Dissert. Pann. II. 13.

Szilágyi Sándor-féle kézikönyvben (I. kötet) Kuzsinszky cikke W. Otto, Handbuch der Archaeologie I–III.

Germania Romana, Ein Bilder Atlas 1922

24/25. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission Deutsches Arch. Institut 1934/35 (Hillebrand és Tompa áttekintő, összefogó cikkeivel).

Nagyon, nagyon kellene, hogy ezek a kézikönyvek meglegyenek Sepsiszentgyörgyön a könyvtárban. Herepei igazgató úrnak ajánljad kedves figyelmébe. Végso esetben leküldhetem a mi könyvtárunkból is, de hosszabb időre én sem kölcsönözhetem ki ezen napon a szükséges kézikönyveket. Ami Háromszék közelebbi szakirodalmát illeti, figyelmedbe ajánlom, hogy az oláh folyóiratok első, ilyen irányú átnézését Tőled várom, aki játszva

olvasod az oláh nyelvet. A Dacia, Ephemeris Dacoromana, Anuarul folyóiratok bizonyosan megvannak Szentgyörgyön is. A fent említett művek között a Wagner-félében kiváló bibliográfiát találsz a dáciai limeshez. Ha hasznát tudod venni, mellékelten küldöm a Niese-Hohl-kézikönyv egy részének tartalmi fordítását, a császárkori részt annak idején a szigorlatomhoz fordítottam le magamnak. Speciális rövidítéseimet talán ki tudod egészíteni. A szigorlatomhoz jegyeztem ki magamnak kivonatolással a Szilágyi Sándor-féle I. kötetből Kuzsinszky cikkét is („Pannónia és Dácia”). Ezen jegyzeteimből (sajnos, ez cédulákban van meg) a kisfiam kivagdosott, de, hogy lássad baráti készségemet, mégis elküldöm. De jobb lesz, ha a könyvből tanulmányozod át Kuzsinszky jó összefoglaló cikkét. A Beöthy-féle művészettörténetből persze legfontosabb az utolsó cikk rád nézve, szintén Kuzsinszkyból; Láng Nándor része örök értékű és élvezetes, de vizsgádhoz kevésbé fontos; ellenben az ő egyetemi előadásainak a gépelt jegyzetét szintén mellékelten kölcsönözöm Neked. Pech-féle Ókori Lexikomból a „Dacia” és „Castrum” címszavakat se felejtse el átnézni. Zoltikám, az ásási terület kibérelése, ha magánbirtok, illetőleg az engedély rendben van? Válaszodat, sürgős válaszodat várom kérdéstömegeimre. Szeretettel ölel öreg barátod

János

2.

1942. november 12.¹⁵

Kedves Zoltikám!

Több dolgozat befejezéséért végsőkéig fojtogattak, légtalmi tervek és rajzok sürgős elkészítése és egyéb év végi elszámolási és leltározási gondok miatt késnem kellett ezen kiadás válaszommal.

Az irodalmat persze úgy nézed át, hogy nemcsak olyan mondatokat írsz ki nyolcadív darab papírkákra, amelyekben a Komolló szó előfordul, hanem minden olyan helyét a könyvnek, ahol Dacia-Erdély délkeleti római védelmi rendszeréről van valami, vagy pedig olyan tárgyról, ami Komollón előfordult?! A kerámiáért át kell lapoznod, edényanalógiákat keresve, pl. az össz szegedi Dolgozatokat, a Bericht der Römisch-Germanischen Kommissionokat (benne Tompa Ferenc cikkével az utolsó 25 évi őskori kutatás eredményeiről) és a karácsony körül megjelenő Budapest Története I-et. A fém tárgyakhoz tömördek analógia lenne, tehát analógiatár nem kell, de a típusokat megkaphatod egyes németországi és honi múzeumok katalógusaiban. Szóval szépen, türelemmel lapozgatnod kell. Ennyi könyvet nem küldhetek el, különben is épp rendezés és felülvizsgálat alatt állanak könyvtáraink. A karácsonyi szünetben lásd el magad a komollói tárgyak rajzaival és fényképeivel meg néhány kerámiapróbával, és Kolozsvárott és Aquincumban lapozgassál szépen. Aquincumban ingyen szállást, fűtést tudok adni, és esetleg 35-40 pengő kitaraszt is. Át kell nézned az Archaeologia Hungarica néhány füzetét is (pl. Paulovics: Intercisa; Alföldi: A hun leletek és etnikai szétválasztásuk), a fegyverekhez Hoffiller (Viktor) cikkét az Archaeologiai Értesítőben. Egyáltalán ennek a köteteit is át kell lapoznod, valamint Kuzsinszkytól A Balaton környéke archaeológiáját is.

Falkonzerválás leborító cementlepennyel: 3 : 1 arányban kell keverni a cementlepeny-anyagot, 3 rész a cement; vagyis 3 talicska sóderhez jön 1 talicska cement és egy vödör mész.

Edényragasztás: 1. Tehéntúrót otlatlan mézsporrall péppé kell összekeverni, amennyi túrót a por felvesz. Ezt a keveréket festékekkel színezni is lehet. Ez a túróval való ragasztás kelta

¹⁴ Múzeumi fejléccel: „AQUINCUMI MÚZEUM / MUSEUM AQUINCENSE / Budapest, III. SZENTENDREI-ÚT –

TEL.: 362-300”.

¹⁵ Ua.

edényeknél már nem jó, de jó egyéb őskorinál, rómainál, középkori cserepeknél. Terra sigillatánál nehéz művelet. Ehhez már sellak, mégpedig a legfinomabb kellene, de most gyenge sellakot sem kapni.

A vastárgyak megtisztítását egyelőre csináld meleg vízben való áztatással, és vond be paraffinnal. Egy titkolt módja van a Nemzeti Múzeumnak.

Vargha Lacival¹⁶ hétfőn is beszélgettem az ügyedről. Akadály az is, hogy Herepey a múzeumi dotációból nem akar átengedni az új (azaz a Te) állásod dotációjára. De ezt bizalmasan közlöm, ezt kezeld hivatali titokként.

Még nyolc érmet (meghatározva) mellékelten küldök.

A SE és SEC bélyegekről egyelőre nincs mondanivalóm, gondolkozni fogok róluk.

Mamának és nővérednek kézcsókjait küldi és szeretettel köszönt

A karácsonyi viszontlátásra

János.

3.

Aquincum, 1959. november 29.

Kedves Zoltánom!

Sokszor köszönöm baráti üdvözléteidet. Sokat gondolkoztam a megküldött téglabélyegekről olvasásán, de a pacskolatok és átütéses másolatok alapján eddig csak az egyik feloldása sikerült (ezt mellékelten vissza is küldöm):

Kibetűzve: C O H IIBES

coh(ors) IIBes(sorum)

W. Wagner, *Die Dislokation d. rom. Auxiliarformationen* (1938, Berlin), 97. o. szerint táborhelye kb. i. sz. 129-től: Cinsor¹⁷; M. Aurelius keletre vezényelte, és végleg elvonult Európából.

A másik téglabélyegről próbálj meg most fényképet csinálni.

Jó egészséget és előrehaladást kíván

Öreg barátod

Szilágyi János

4.

[1962. december]¹⁸

Kedves Zoltánom!

December 13-án kelt leveledet megkaptam, kedves, baráti jókívánságaidat sokszor köszönöm. De a hivatalos leveledet meg kell ismételned ezen helyes címre: Dr. Fülep Ferenc főigazgató, Magyar Történeti Múzeum, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest VIII. Múzeum krt. 14. Nekem ugyanis semmi közöm szervezettel hozzájuk, ilyen ranguzurpálással meg sem mutathatom senkinek a hivatalos levelet. A mellékelt képen látható modern múzeumot 1953-ban nyitottuk meg.

Kedves családnak és Neked is boldog Karácsonyt és sikerekben gazdag 1963. évet kívánok, jó egészséggel, boldogulással, előrehaladással.

Ölel öreg és igaz híved

János

5.

[1966. január]¹⁹

Kedves Barátom!

Mély sajnálkozással, hiába kerestelek a berlini kongresszus (1965. november 29. – december 2.) megjelent résztvevői között.

Egyazon tanfolyamra járok Bartha Lujzával („baba”). Ő is szívélyesen üdvözl. Baráti szeretettel kívánok Neked jó egészséget és további sikereket.

János

6.

Aquincum, 1969. július 28.

Kedves Zoltán Barátom!

Két hónapon át ásatam, majd 112 napon át betegálmányban voltam (nov. 16-án 3 helyen tört el a bal bokacsontom, egyik ponton spirálisan, 61 éves koromban!), szinte kiestem az összefüggésekből, és amikor újra szolgálatba állottam, élembe került leved; már nem is tudom, nem is emlékszem, válaszoltam-e rája? De most mindenképpen írok Neked, ezt időszerűvé teszi, hogy egy pár napja két kollégád keresett (távollétemben!) a múzeumban, és nem volt módomban rajtuk keresztül baráti üdvözlétemet küldeni Neked.

Az énlakai feliraton VENUSIA helyett nem lehetne inkább VENUSTA? A Venusia cognomen ugyanis a CIL III. p. 2417 és p. 2637 szerint nem fordul elő a *Corpus inscriptionum Latinarum* III. gyűjtési területén, de a VENUSTA név már 9 példával ismeretes (pl.: [CIL] III. 14456). A Venusius nomen nőnemű alakjára (VENUSIA) is kevésbé gondolhatunk, mert a CIL III. p. 2375 és 2629 (indices) nem sorol fel ilyen nomen-előfordulást. Venusta felszabadított rabszolga volt (ezért érdekes eset!), aki patrónusának (PATRONO), egykori urának mint h(ere)s állítatta a sírkövet; esetleg az utolsó sorban a 2. század elejéig divatos záróformula állhatott: H(ic) S(itus est); „itt nyugszik”.

A nagyborosnyói téglabélyeg: ALA. GAL(lorum). W. Wagner (*Die Dislocation der röm. Auxiliarformationen in d. Prov. Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien...* Berlin, 1938) 36. o. Dacia helyőrségei sorában fel is sorolja az „ala Gallorum” lovas segédzászlóaljat, amely egy római sírfelirat (CIL VI. 3191 = Dessau, ILS 2205) alapján táborozhatott Erdélyben, a 2. század végén vagy a 3. század első felében; alighanem azonos az „ala I Gallorum”-mal, amelyet a 144. évi diploma sorol fel, és 157-ben egyesíthették az „ala I Gallorum et Bosporanorum”-mal; ez Crisēsti-ben²⁰ táborozott, a 158. évi diploma lelőhelyén (CIL XVI. no. 108).

Zoltánom! Öreg Barátom!

Igaz szeretettel kívánok Neked jó egészséget, további sikereket. Ölel

Igaz híved

János

(Mellékelek néhány különnyomatot;

Használd őket egészségedben!)

(Mégis külön adom fel a nyomtatványokat!)

*

Az *ala Gallorum* egyik lovasa dák származású volt; sírköve Rómában került elő: CIL VI. 3191 – A 2. század második felében vagy a 3. század első felében Daciában állomásozott, talán azonos a 144. évi katonai elbocsátó bronzlapon említett ala I. Gallorummal, amely a 157/8 években az ala I. Bosporanorum-mal egyesítve szerepel (36. o.).

W. Wagner: *Die Dislokation d. röm. Auxiliarformationen...* (Berlin 1938.)²¹

¹⁶ Vargha László (Gyöngyös, 1904. október 25. – Budapest, 1984. március 19.) építész és néprajzkutató, 1940 után a Közgűjtemények Országos Főfelügyelőségén vállalt jelentős szerepet a magyar múzeumi hálózat fejlesztésében.

¹⁷ Kissink, ma Brassó megye.

¹⁸ Exp.: Szilágyi János / Aquincumi Múzeum / Budapest III. Szentendrei út 193. Hungaria.

¹⁹ Ua.

²⁰ Maroskeresztúr, ma Maros megye.

²¹ A Wagner-adatok a levél végére írva.

7.

[1973. május 15.]²²

Kedves jó Zoltán Barátom!

Ha jól látom, június 23-án Zoltán nap áll a naptárban, és régi szeretettel, barátsággal köszöntelek a Zoltánok névünnepén; jó egészséget, további sikereket és nagy ásatási eredményeket kívánok Neked. Kedves Nővéred említette, hogy kellene Neked Arató E. egyik könyve; egyre erősebben süketülök, öreg fülemmel úgy értettem: „Kelet-Európa népei a 18. század második felében”, Nos, épp ilyen című könyvet 11 kereskedést bejárva sem találtam, de ezt igen: „Kelet-Európa története a 19. század első felében”. Arra kérnélek, írd meg, utóbbi cím stimmel-e, ez kell-e Neked! Én pedig sietnék a könyvet megküldeni Neked, régi kedveségekre hálás visszaemlékezéssel. Különben jól vagyok, 1971. január 1. óta nyugállományban, de három gyermekemnél öt aranyos unokámmal.

Igaz barátsággal ölel

Régi, igaz híved

János

8.

[1973 vége]

Kedves Zoltán Barátom!

Kedves jó Barátom!

Mellékelek 3 adatcédulát a frissiben talált téglabélyegeidhez, irodalmi vonatkozásokként.

Egyúttal gratulálok nagyszerű ásatási eredményeidhez. Magam 1968 óta, amikor a bal bokám 3 ponton tört el, kiestem az ásatások végzéséből, és 1971 végével nyugállományba is helyeztek, 64 éves koromban.

Szeretettel kívánok mind Neked, mind Szeretteidnek kegyelmekben gazdag Karácsonyt és boldog 1974. esztendőt, jó egészséggel, további sikerekkel.

Ölel régi, igaz öreg híved

János

Székely Zoltán – Babeş-Bolyai Tudományegyetem Közigazgatási Intézet kihelyezett tagozata, Sepsiszentgyörgy, Stadion u. 14., RO-520050; szekely.zoltan@fspac.ro

Irodalom

M. LEZSÁK Gabriella – SZÉKELY Zoltán

2020 „Kedves Komám!” László Gyula és Székely Zoltán levelezése, *Acta Siculica 2018–2019*, 285–305.

SZÉKELY Zoltán

1943 *A komollói erődített római tábor*, Erdélyi Tudományos Intézet – Székely Nemzet Múzeum, Kolozsvár.

SZÉKELY Zoltán

2019 László Gyula és Székely Zoltán barátsága, in: „*Elődeim kezét fogom hát, az ő munkájukat folytatom*” – *Emlékkötet László Gyula halálának 20. évfordulójára*, Budapest, László Gyula Intézet, 7–28.

Din corespondența lui Zoltán Székely – Corespondență cu János Szilágyi

(Rezumat)

În corespondența lui Zoltán Székely, custode și apoi director arheolog al Muzeului Național Secuiesc, s-au păstrat opt scrisori din partea arheologului János Szilágyi, specialist al epocii romane din Panonia, cunoscut director al Muzeului din Aquincum (Budapesta). Scrisorile reflectă o lungă prietenie: Szilágyi și-a sprijinit colegul de la Sfântu Gheorghe, mai tânăr cu cinci ani, de-a lungul a trei decenii, începând cu săpăturile de la Reci-Comolău din 1942 și lucrarea de doctorat al lui Székely, elaborată pe baza descoperirilor de acolo.

From the Correspondence of Zoltán Székely – Letters from János Szilágyi

(Abstract)

Among the correspondence of the archaeologist Zoltán Székely, the keeper and later yet the director of the Székely National Museum we find eight letters from János Szilágyi, the director of Budapest's Aquincum Museum and an expert of international renown on the military history of Roman Age Pannonia. The letters document a long friendship between the two: from 1942 onwards (1942 being the year of the Komolló excavations the findings of which formed the basis of Székely's doctoral thesis) Székely had enjoyed the continued support of Szilágyi (who was five years his senior) for three decades.

²² Vihar utca 4. / Budapest 1035.

NÉPRAJZ – ANTROPOLÓGIA

Pozsony Ferenc

SZÉKELY ÉS CSÁNGÓ FESTÉKES GYAPJÚSZŐNYEGEK¹

Bevezető

Az elmúlt években kiemelten foglalkoztunk a székelyföldi és a moldvai csángó lakásbelsőket díszítő, festett gyapjúból szőtt, színes szőnyegekkel. Több éves terepkutatás után, 2018-ban alapkiállítást nyitottunk Zabolán a moldvai csángó hozományával, zesztrével kapcsolatban, melynek keretében elsősorban a gorzafalvi csergekészítést és a pusztinai festett gyapjúszőnyegek elkészítését mutattuk be.

Kutatómunkánkat továbbfolytattuk, rendre áttekintettük a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum, a Csíki Székely Múzeum, valamint a budapesti Néprajzi Múzeum néprajzi kiállításait, rak-táraiban őrzött régi festékeseket. Ugyanakkor terepkutatásokat szerveztünk olyan al- és felcsíki, kászoni, háromszéki székely településekben és moldvai csángó falvakban, ahol egészen a közelmúltig, ügyesebb kezű asszonyok festékeseket, lécsereket szőttek saját otthonaikban. Megismertük a szőttesekkel kapcsolatos alapvető néprajzi szakirodalmat, elbeszélgettünk olyan asszonyokkal, akik még napjainkban is ismerik, gyakorlatban alkalmazzák, használják a hajdani gyapjútűzés növényi eredetű festőszereit.²

Terepmunkánk során azt tapasztaltuk, hogy elsősorban a székelyes nyelvjárást beszélő moldvai csángó falvakban egészen az 1989-es rendszerváltozást követő nemzetközi munkamigráció és modernizáció kibontakozásáig régies mintázatú gyapjúszőnyegeket készítettek lakásaik feldíszítésére. Úgy véljük, hogy az 1764-es madéfalvi veszedelem után keletre menekült székelység egészen napjainkig megőrizte a szülőföldjéről hozott szőttek hagyományokat, modelleket, közben fokozatosan módosították azoknak színhasználatát, motívumanyagát, elsősorban a szomszédos moldvai ortodox többség hatására.

Moldvai és székelyföldi terepkutatásaink során tucatnyi 20. századi festett gyapjúszőnyeget vásároltunk a zabolai Csángó Néprajzi Múzeum számára. Pár nagyon ritka, múzeumban vagy parókiákon őrzött példányt Pál Etelka gyergyói hagyományör-

ző szövőasszonnyal lemásoltattunk. A megvásárolt, a múzeumokban őrzött és újabban lemásolt, valamint a kölcsönkért példányokból 2019. augusztus 10-én kolozsvári és debreceni néprajz szakos egyetemi hallgatókkal együtt időszakos kiállítást rendeztünk a zabolai néprajzi múzeumban. Megjegyezzük, hogy András Ignác csíkkászoni magyarszakos tanártól elsősorban altízi festékeseket kaptunk a tárlat számára, Kosza Rozália pedig saját édesanyjának hozományából megörökölt csíkjenőfalvi festékesekkel gyarapította a kiállítás anyagát. A megnyitó után több gyakorlati bemutatót, képzést szerveztünk iskolásoknak, felnőtteknek, pedagógusoknak és érdeklődőknek. Oktatási programjainkban elsősorban Bartók Erzsébet hagyományörző szövőasszony vett részt cselekvően, aki a moldvai Somoskán született, jelenleg pedig az orbaiszéki Barátoson él, ugyanakkor a háromszéki hagyományörző alkotók egyesületét vezeti.

Az utóbbi években számtalanszor konzultáltunk zabolai özv. Pozsony Ferencnével, született Kovács Erzsébettel (1930–2019), aki fonó, szövő és kézimunkázó családban nőtt fel, nővére pedig hosszú éveken át gróf Mikes Árminné Bethlen Klementina és gróf Mikes Johanna zabolai szövőműhelyét vezette. Beszélgetéseink során és az ő éves időbeosztását megfigyelve, azt tapasztaltuk, hogy a székely asszonyok nyáron és ősszel előkészítették a gyapjú- és kenderfonalakat, majd közvetlenül vízkereszt után, egészen húshagyókeddig folyamatosan szőtték a háztartások működéséhez és a hozományok összeállításához szükséges textíliákat, szőnyegeket, festékeseket.

Székely festékesek és reprezentációik

A magyar néprajzi, nyelvészeti és művészettörténeti irodalom *székely festékesnek* nevezi azokat a gyapjúból szőtt, színes, geometrikus motívumokkal díszített textíliákat, melyeket a házak falára, asztalára, ágyaira, padjaira, valamint különböző templomi bútorokra (úrasztalára, padokra, oltárlépcsőkre) helyeztek, terítettek.³

¹ Évkönyvünk megjelenésének csúszása miatt a dolgozat katalógus-változata időközben önálló füzetként is megjelent (POZSONY Ferenc 2019). Megjelentetését ennek ellenére periodik-

kánkban is indokoltnak látjuk. A szerkesztők.

² Lásd LŐRINCZI Etelka 1980, 122–125; Uő 1995, 73–82.

³ FÉL Edit 1982, 104–107.

A festékes a székely lányok kelengyjének egyik legkiemelkedőbb, legfontosabb eleme volt, amit sok esetben a férjhez készülő lány édesanyjával együtt készített, mellyel rendszerint vetett ágyat takartak le, de előfordult rúdi lepedőként, sok helyen pedig a falakat díszítette. A lakodalom alkalmával általában a fiatal pár mögötti falon állították ki, temetésekor pedig a Szent Mihály lovát terítették le.⁴ Amikor farsang idején egy legény lovas szánon a szomszéd faluba vitte szerelmét, rendszerint szintén festékes-sel vagy csérgével takarta be a lányt. Amikor az ifjú menyecske hozományát átszállították férjének otthonába, az első szekéren elhelyezett, gondosan felvetett ágyat rendszerint a legszebb festékessel takarták le. A cifrán kivarrott párnák mellett a festékes ilyenkor a család szépérvét és ügyességét fejezte ki, ugyanakkor presztízst szerzett nemcsak a fiatalasszonynak, hanem édesanyjának és családjának is.⁵

A festékes a bukovinai székelyeknél a női hozomány legértékesebb, „szakrális” jellegű szöttezésnek számított. Mivel előállításához sok időt igényelt, óráként csak egy-két centimétert lehetett szőni, nagyon értékes tárgynak tartották. „Ezt a szőnyeget nem mosták, nem kallózták. Itt nem az volt a cél, hogy minél tartósabb, melegebb, vastagabb anyagot hozzanak létre. A festékes dísz volt, a vetett ágy része, a lányok hozománya, a család vagyontárgya.”⁶ Fél Edit azt feltételezte, hogy „ünnepi kárpit szerepének maradványa lehet, hogy a bukovinai lakodalomban az új pár mögé rendszerint festéket függesztettek.”⁷ Amikor a bukovinai családok szülőföldjük elhagyására, vándorlásra kényszerültek, vasárnap délben rendszerint festéket terítették le a földre, hogy a plébános azon állva tartsa meg szabadtéri miséjét. A Dávára, az Al-Duna vidékére és a Dunántúlra telepített székely családok Bukovinából hozott gyapjuszőnyegek, habár nagyon sérülékenyek voltak, egészen napjainkig legfeltehetőbb tárgyaik közé tartoznak, nemzedékről nemzedékre örökösttek, azok közül számos példányt újraalkottak, felújítottak, mert eredetük, múltjuk, kulturális örökségük és azonosságuk nagyon jellegzetes, sajátos szimbólumainak tartják.⁸

A moldvai csángó magyar falvakban, saját gyűjtéseink szerint, egészen a kollektivizálásig a családi házakat gyapjából szőtt, színes festékesekkel, *lécserekkel* „öltöztették” fel. Az emberélet jelesebb fordulóján (keresztelő, esküvő, temetés alkalmával) szakrális tárgyakként állították ki legdíszesebb, legnagyobb méretű szőnyegeiket, majd újabban csoportképeket

készítettek előttük. Jelesebb vendégek (pl. jászvásári római katolikus püspök) fogadásakor vagy helyi templombúcsúk alkalmával még az utcára néző kerítéseket is színes lécserekkel díszítik fel. Megjegyezzük, hogy elsősorban a Keleti-Kárpátokhoz közelebb fekvő székelyes csángó falvakban (pl. Gorzafalván, Frumószán, Pusztinán stb.) szőttek még festett gyapjuszálakból szőnyegeket a 20. század közepén és második felében. A Szeret folyó lapályán fekvő falvakban az asszonyok leginkább kenderből és lenből állították elő a padokat, ágyakat, falakat ékesítő festékeseket, színes lécsereket. A síkvidéki magyar csángó asszonyok emlékezete szerint a 20. században már sokan Gorzafalváról vásárolták a háztartásaikban szükséges gyapjuszőnyegeket. Nem tartjuk véletlennek, hogy Szentimrei Judit a moldvai csángó magyar szöttesekről írott összefoglalásában nem foglalkozik különösebben a gyapjából szőtt festékesekkel, melyeket a helyiek rendszerint *lécserek*nek neveznek.⁹

Cs. Bogáts Dénes háromszéki szójegyzéke tartalmazza a székely festékesek legkorábbi, 1650-es írott említését: „Ezen kül hordott, kádat, czebet, *festékest* mind oda testalom holtom után Bartha Mihály fiának” (1650). Apor Péter levéltárából közölte két korai feljegyzését: „A külső házban... *festékes* az faloldalon és padon” (1677). Az Apor család brassói lakásában 1751-ben egy festett ládával kapcsolatban jegyezték le: „Egy Veres láda, abban három vég *kilim*, vagy *festékes*” (1751).¹⁰ A háromszéki történeti adatok azt jelzik, hogy a festékesek a 17–18. században elsősorban falon és padon, valamint ládáknál fordultak elő, de a tehetősebb székely családok ládáiban nagyobb mennyiségben is tárolták azokat.¹¹

Szabó T. Attila az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárb*ban számos korai említést sorolt fel: „Vagion Egj falra való uy Giapju festekes, Vagion Egj uy asztal felöl szédet *festékes*” (Illencfalva, 1653); „Egy *festékes*. Két czutár. Egy Ueres kilim” (Lázárfalva, 1660); „Az *festékesét* elvagdalta” (Dánfalva, 1701); „Két *festekes* predicallo szekre való” (Bikfalva, 1728); „Egj tarkason vetegetett kilin Lukács Boldisarne Collatuma. Egy *festekes* melly a Catedra(n) szokott állni. Egy kendő a pulpitoson” (Egerpatak, HSz); „Egj regi csillagos szőnyeg. Egj hitvány *festékes*” (Kisborosnyó, HSz); „Találtunk... *festekes* egjet (Mezőbánd, 1741); „Ezen belső házban ...egj uj ladás asztal, egy viseltes *festékes* rajta” (Csicsó, 1744). Az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárb* Árkosról egy 1728-as, Erősdőrl egy 1752-es, Oltszemről egy 1760-as, Abásfalváról

⁴ LACKNER Mónika 1998, 205.

⁵ SZENTIMREI Judit 1958, 10.

⁶ LŐRINCZ Etel 1996, 199.

⁷ FÉL Edit 1982, 107.

⁸ LŐRINCZ Etel 2005.

⁹ KÓS Károly, Dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő 1981, 177–290.

¹⁰ CS. BOGÁTS Dénes 1943, 41.

¹¹ SZENTIMREI Judit 1958, 9.

1744-es, Szárhegyről még egy 1768-as említést közölt. Érdekes egy sepsiszentiváni 1788-as és egy kőrispataki 1789-es adat: „Festékes. Csak egy vagy, az Ur asztalára való, két szélyből álló lévén, veres sárga, fejr, és kék pántlikázással és a két vége rojtos”; „Festékesen... 1. Egy külömb külömb féle festékekkel és csillagokkal szőtt, a szélyein rostos *festékes*, melyel a cathedra takartatott bé, Veres Boritza adomány, 2. Más rongyoltott a pap ülő-széke az Oratoriumba beboritatott véle. 3. Külömb-külömb féle veres, fekete és sárga szinzel szott *festékes*, amelyet az előtt in Anno 1786 a nehaj tit esperes Mihály István Ur relictája Menyhárt Susánna asszony conferált”.¹²

Szabó T. Attila is feltűnőnek találta, hogy viszonylag kevés történeti adat bukkant fel Csíkból: írott források 1660-ban Lázárfalván, 1701-ben Dánfalván, 1768-ban pedig Szárhegyen jelzik meglétét.¹³ Azonban Farkas Irén, a csíkszeredai múzeum nyugalmazott etnográfusa egyházi és világi levéltárak iratai alapján számos korai (1614–1631, 1621) dokumentummal gyarapította a csíki festékesek meglétére utaló írott adatokat. Például egy 1663-ban keletkezett peres levél egy csíkszentkirályi lófő asszony vallomásaiban őrizte meg: „mikor Péter Istvánék kiházásították Kaczos Balintné, sok szép festékeseket és feyernemü ruhát adának vele...”¹⁴ A csobotfalvi parókia számadáskönyve őrizte meg a következő adatokat: „Anno circis 1675 taploczai Kalmár Istvánné adott a nagy oltár grádizsára egy nagy szellyes festékest.” „Anno eodem várdottfalvi Görög Istvánné adott a templomba egy dupla szőnyeget.”¹⁵ A csíkszékéi római katolikus egyház Domus Historiája 1703-ban egy „csíki festékes szőnyeg” meglétét örökítette meg. A csíksomlyói ferencesek leltárkönyvében 1728-ban egy asztalon „paraszt festékest”, 1730-ban pedig „Tapetes rusticae”-t regisztráltak. A csíki falvakban a 17. század során egy-egy családban rendszerint két-három festékest használtak. Mivel nagyon értékes szőttés volt, száma rendszerint egy-egy família vagyoni szintjét, társadalmi státuszát is pontosan tükrözte. A csíki írott levéltári források a festékest a 19. század elején már egyre gyakrabban említik.¹⁶

A festékest Udvarhelyszék területén Szentdemetere 1760-ban, Recsenyédén pedig 1792-ben jegyezték le inventáriumokban.¹⁷ Marosszéken 1741-ben Nagyernyén és Mezőbándon, Marosszentkirályon pedig 1733-ban fordult elő leltárakban. A Székelyföldön kívül Sajókeresztúron a református egyház

iratai 1704-ben *Székely Festékest*, 1738-ban a mezősegi Búzában pedig *tarka festékest* említettek. Szabó T. Attila levéltári kutatásai alapján még azt emelte ki, hogy a festékest elsősorban a Székelyföldön használták a 17–18. században, de ugyanakkor ismert volt a vármegyei magyar falvakban is, ahol azt rendszerint *székely* jelzővel látták el, de még ismert volt a *székely szőnyeg* kifejezés is; néha pedig *kilimnek* nevezték, említették. A Törökországból behozott bogozott *szőnyegek*től legtöbbször éppen a *székely* jelzővel különböztették meg. A festékest a régiségben rendszerint asztalra, ágyra, falra, prédikáló székre, valamint papi, mesteri éneklő székre terítették, kiemelt jelentőségű díszszőnyegként. Azonban a kuriális nemesi és egyházi körben a 17–18. században használt úri, díszes változatok mellett a 19. század során rendre kialakultak azoknak népi, paraszti, sokszínűbb változatai is.¹⁸ Például Boldizsár Anna gyalogkatonai családból származó háromszéki lány perefernumlevelében 1833. május 7-én „két rúdra való festékes 3 frt.” értékben volt feljegyezve.¹⁹

Lackner Mónika a történeti adatokkal kapcsolatban azt emelte ki, hogy az írott források a festékesnek sokkal szélesebb területen (Háromszéken, Udvarhelyszéken, Maros-Torda, Alsó-Fehér megyékben) való előfordulását dokumentálták, mint a 19. század végétől kibontakozott néprajzi kutatások, melyek már csak Erdély délkeleti részében, elsősorban Csíkbán és a Kászonokban írták le ezt a gyapjuszőnyeget.²⁰

Szentimrei Judit a kászon falvakban még az 1950-es években is élő szővést figyelhetett meg. Kiemelte, hogy „mindössze a csíki székelység, a gyimesi és dévai csángóság őrzi az egykor Európa-szerte elterjedt kezdetleges szőnyegszövés emlékét.”²¹ Elsősorban Lőrincz Etel terepkutatásaiból ismerjük jobban a Bukovinába 1764 után menekült székely közösségek gyapjából szőtt festékes szőnyegeit. Amikor telepes falvaikból „hazatértek” a Kárpát-medencébe, számos régi gyapjuszőnyeget magukkal hoztak. Mivel bukovinai falvaikban románok, ukránok, lipovánok, rutének, zsidók, lengyelek, németek, cigányok szomszédságában éltek, szőtteseik is tükrözték a mellettük élő etnikai csoportok sajátos színhasználatát és motívumanyagát. Hosszú ideig elsősorban növények segítségével festették gyapjuszőnyegeiket, de amikor ők is áttértek a gyárilag előállított festékanyagokra, festékeseiken a különböző motívumokat már erősebb kromatikájú, lila, bordó, zöld, sárga és nyers fehér színre festették. Megjegyezzük, hogy a dunántúli

¹² SZABÓ T. Attila 1984, 87.

¹³ SZABÓ T. Attila 1956; Uő 1962.

¹⁴ FARKAS Irén 1998, 244.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ SZABÓ T. Attila 1956; Uő 1962.

¹⁸ Uo.

¹⁹ SZENTIMREI Judit 1958, 9.

²⁰ LACKNER Mónika 1998, 204.

²¹ SZENTIMREI Judit 1972, 184.

falvakban működő alkotóházaikban az utóbbi évtizedekben sokszor az erdélyi, székelyföldi régi festékes hagyományokat újították fel.²²

A moldvai székelyes nyelvjárást beszélő csángó falvakban (pl. Gorzafalván, Pusztinán) vagy az északi dialektust beszélő Kelgyesten és Szabófalván egészen az 1989-es rendszerváltozásig szőttek egyszerűbb mintázatú, csíkos, kockás *festékes* gyapjúszőnyegeket, újabb nevükön *lécsereket*, melyekkel a falak mellett elhelyezett padokat terítették le, vagy azokat az ágyak melletti falra rögzítették. Azonban a kollektivizálást követő migráció hatására a csángóknál is egyre inkább a nagyméretű, természetes jellegű virágmintákkal (buzsorokkal) díszített színes gyapjúszőnyegek váltak népszerűekké.²³

Szentimrei Judit elsősorban földrajzi, gazdasági, társadalmi és kulturális tényezőkkel magyarázta, hogy a korábban szélesebb területen előforduló magyar festékesek végül is a hegyes vidékeken élők, hagyományörzéséről ismert székelységnél maradtak fenn legtöbbször. Mivel a székelyek a Keleti-Kárpátok nagyon zord éghajlatú, nehezen megművelhető völgyeiben éltek, a hegyvidéki lakosság elsősorban állattenyésztéssel, azon belül pedig juhtartással foglalkozott, így a gyapjúból szőtt festékesek alapanyagát helyben, általában családi keretben elő tudta állítani és fel is tudta dolgozni. Mivel sem az állattenyésztés, sem az erdőkielés nem biztosította folyamatos megélhetésüket a szülőföldjükön, rendszerint vándor, szekerező kereskedelemmel is foglalkoztak, s a különböző faárúk, cserép, fazekastermékek, később pedig a burgonya szállítása közben általában viseltebb csergékkel és festékesekkel takaróztak. Szintén ő jegyezte meg, hogy az ipari áruk elterjedése előtt a Székelyföldön számos asszony a kenyérgabonát csere útján, kender- és gyapjúfonallal, valamint szőttesekkel szerezte be.²⁴ A gyapjúból szőtt festékes azonban elsősorban a székely ház ékessége volt, rendszerint a díszesen felvetett ágyakra, az ünnepi szoba falára és asztalára, valamint festett padjaira és rúdjáira helyezték. Általában csak a megkopott darabokat helyezték a tiszta szoba padlójára.²⁵

A magyar kutatók közül már az első világháború előtt, Huszka József is felfigyelt a székely festékesek kivételes szerkezetére, motívumaira és színvilágára.²⁶ A lakásában készített fotók azt örökítették meg, hogy

előbb saját otthonának falain, bútorain helyezte el azokat, majd a legértékesebb példányokat 1909-ben eladta a Néprajzi Múzeumnak.²⁷ Ezeket a viszonylag régi példányokat Fülében, Csíkszeredában, Csíkmenaságon és Kotormányon vásárolta az intézmény számára.²⁸ Összefüggő tanulmányt nem készített róluk, mert a régies, geometrikus motívumokkal díszített festékesekben nem látta a magyar „nemzeti stílus” reprezentációját, azonban a középiskolásoknak összeállított tankönyveiben több színes festékes képét is közölte, azokban ajánlotta és szorgalmazta felújításukat és továbbörökítésüket.²⁹ A székely házról készített könyvében viszont megint nem foglalkozott különösebben a lakásokat díszítő festékesekkel.³⁰

Nemrég Szöcsné Gazda Enikő jegyezte meg, hogy a Malonyay Dezső által szerkesztett népművészeti szintézis is³¹ „eléggé elsiklott e szőttesfajta fölött, helyi változatainak dokumentálását kevésbé tartotta fontosnak a hímzéseknél.”³² Szintén ő emelte ki, hogy László Ferenc és Roediger Lajos, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatója és muzeológusa még 1913-ban felfigyelt a székelyföldi gyapjúszőttesek sorában a festékesekre, melyekből pár nagyon értékes példányt meg is vásároltak az intézmény számára.³³ Roediger Lajos terepkutatásai során színezett rajzokat is készített a legrégebbi, legjellegzetesebb kászonalitízi festékesekről.³⁴ Kutatásai beszámolójában arra is figyelmeztetett, hogy ez a szőttestípus már akkor a teljes eltűnés határára jutott, „azok jó része immár külföldi múzeumokban szolgál díszítményi előmintául.” Éppen ezért fontos feladatnak vélte a régi gyapjúsztési technikák rögzítését és a régi szőttessminták pontos dokumentálását rajzok, fényképek segítségével.³⁵

A székely festékesek első szakszerű leírását és elemzését Viski Károlynak köszönhetjük, aki terepmunkája során azt tapasztalta, hogy a székelyföldi családok körében a 20. század első évtizedeiben még széles körben elterjedt volt a házi fonás és szövés. „A gyapjúsztőtmények között azonban külön figyelmet érdemelnek az úgynevezett *festékesek*, ezek a pokróc- és takarófélek, amelyek józanul megmaradtak a szövészeti adta lehetőségek határain belül. Egészen más tehát, mint a balkáni jellegű hasonló szőttőtmények ama csoportja, amely török (arab, perzsa) csomózott szőnyegek ornamentikáját, tehát

²² LŐRINCZ Etel 2005, 10, 23.

²³ KÓS Károly, Dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő 1981, 178, 440.

²⁴ SZENTIMREI Judit 1958, 9.

²⁵ Uo., 7.

²⁶ FEJŐS Zoltán (szerk.) 2006.

²⁷ Uo., 223–224.

²⁸ FÜLÖP Hajnalka – LACKNER Mónika 2011, 46–48.

²⁹ HUSZKA József 1902–1904; Lásd FEJŐS Zoltán (szerk.) 2006, 30; VEREBÉLYI Kincső 2019, 137.

³⁰ HUSZKA József 1895.

³¹ MALONYAY Dezső (szerk.) 1909.

³² ROEDIGER Lajos 2012, 16.

³³ Uo., 37–38.

³⁴ Uo., 105–107.

³⁵ Uo., 16.

megint egészen más technikáét erőlteti a szövőszékre. A székely festékesek ezekről színeik szerénységével is különböznek, s általában három-négy színnel vannak előállítva. A magyar népművészet területén sehol sem maradt fenn annyi, az egész szövő emberiséggel közös primitív ornamentumkincs, mint éppen ezekben a szőtteményekben. Keleti hatást látunk – mait vagy régít, ki tudná megmondani – vörös alapszínükben s körülkeretelt zárt formájukban. Erre mutat el nem aprózott, nagyvonalú geometriájuk is.”³⁶

Viski Károly azt feltételezte, hogy az erdélyi szász városokban működő takácsok is hatást gyakorolhattak a székely szőttesekre, melyeket, elsősorban sajátos díszítményeik alapján, a szomszédos kelet-európai népeknél élő változataikkal rokonított. Megemlítette, hogy a festett gyapjúból szőtt szőnyegek előfordulnak a moldvai és a bukovinai székelyeknél, csángóknál, az erdélyi románoknál, valamint a dobudzsai törökök, ukránok, oroszok és bolgárok házaiban, tehát Székelyföldön kívül Kelet-Európában széles területen. Elsősorban a szövés technikáival és eszközeivel magyarázta, hogy mértánias díszítményekben nagyon sok azonos vonás található. Kiemelte, hogy a Közel-Keleten, Törökországban és romániai területeken népszerű virágos és alakos díszítmények nem lépték át a Kárpátok gerinceit, nem honosodtak meg Erdélyben, miközben a dobudzsai, krími és a szilisztriai népeknél napjainkig népszerűek.³⁷

Az első monografikus igényű összefoglalást Szentimrei Judit (1921–2015) készítette a székely festékesekről, aki már gyermekfejjel megismerte a kalotaszegi, gyergyói és csíki asszonyok szövessel kapcsolatos tudását, mintakincsét, majd később tanulmányutakat, terepkutatásokat folytatott hazai magyar és román tájegységekben, különböző romániai és külföldi múzeumokban, intézetekben.³⁸ Összegzésében kiemelte, hogy a székely festékesekhez hasonló, mértani motívumokkal ékesített gyapjúszőnyegek előfordultak a hegyesebb vidékeken élő máramarosi, mőcvidéki, naszói, fogarasi, hunyadi, bánági településekben, valamint a Brassó környéki szász falvakban is. Használták Délkelet-Európa népei (bolgárok, dobudzsai törökök, bánági szerbek), valamint ukránok, oroszok és finnek is. Habár a szövés alapvető technikája a különböző régiókban, országokban azonos motívumok kialakítását tette lehetővé, díszítményeik, színhasználatuk és szerkezetük számos keleti hatást őrzött meg. Szentimrei Judit kihangsúlyozta, hogy Közép- és Kis-Ázsiában a csomózott szőnyegek mellett egyszerűbb színes takaró-

kat (kilim) is készítettek. Azonban a keleti népeknél a láncszalakat a különböző színek találkozásánál általában nem kapcsolták össze, így a gyapjúszőnyegek apró nyílásain a napfény átszűrődhetett. Elsősorban az oszmán-török expanzió eredményeként és a kereskedelem hatására a keleti csomózott és szőtt szőnyegek rendre elterjedtek egész Európában, azonban elsősorban annak délkeleti részében váltak igazán népszerűekké.³⁹

Szentimrei Judit összegző tanulmányában azt is kiemelte, hogy mivel a székely festékeseken a különböző színek találkozásánál a szalakat egy láncfonalra aggatták, azoknak kontúrvonalai elmosódottabbak, a színek találkozása pedig észrevétlenebb. Továbbá azt is megjegyezte, hogy viszonylag kevés szín jelenik meg felületükön, leggyakrabban a rozsdabarna, zöldes okker, sötét poroszkék és a nyers fehér mintázatok fordultak elő, a festékek előállítására pedig régebben elsősorban növényeket használtak.⁴⁰ „A kászoni festékeseknél általában hiányzik a keleti szőnyegekre jellemző egységes keretmegoldás. A két végét minden esetben egyszerű színes csíkkal vagy díszítő sorral zárják. A középen összevarrt vonal mentén a geometrikus díszítmények szimmetrikusan helyezkednek el.”⁴¹

Fülöp Hajnalka és Lackner Mónika nemrég arra figyelmeztetett, hogy a gyapjúból szőtt színes szőnyegek szerte a nagyvilágban (a Közel-Keleten, Amerikában, a Skandináv-félszigeten, a Balkánon, Kelet-Európában) előfordulnak, nagyjából azonos a szövési technikájuk és motívumrendszerük. „A kilimtechnika olyan szövésmód, melyben a láncfonal a felületen egyáltalán nem látható. Általában a szövetek mindkét oldala egyforma, ugyanúgy használható. A különböző színű vetülékfonalak összekapcsolódásának több típusa is ismert.” A *kilim* megnevezés a román és a szerb nyelvben török eredetű, az arab ’szőnyeg’ jelentésű szó átvétele.⁴²

A keleti szőnyegek eredetéről, gyártásáról, színezékéről, mintázatairól, területi (Perzsia, Törökország, Közép-Ázsia, Kaukázus, India és Pakisztán, Kína, Kelet-Turkesztán, Tibet, Észak-Afrika, Balkán) változatairól nemrég jelent meg magyar nyelven is Murray L. Eiland és Murray III. Eiland összefoglalása, gazdagon illusztrálva rajzokkal és képekkel. A szerzők kiemelték, hogy a szövött szőnyegek (kilim) időben megelőzhetők a nem csomózott változataikat. A különböző színű minták függőleges találkozásánál gyakran (Észak-Afrika nyugati felében, a Balkánon, Közel-Keleten és egészen Kínáig) meghagyják a hézagot (slicc), máskor pedig egy láncszálon fordulnak

³⁶ VISKI Károly 1929, 432–433.

³⁷ VISKI Károly 1928; Uő 1929.

³⁸ SZENTIMREI Judit 1958. Újabb kiadását lásd ARDAI Ildikó 2017.

³⁹ SZENTIMREI Judit 1958, 5–6.

⁴⁰ Uo., 11.

⁴¹ SZENTIMREI Judit 1972, 186.

⁴² FÜLÖP Hajnalka – LACKNER Mónika 2011, 12.

vissza a szomszédos, eltérő színű vízszintes fonalak. Azonban vannak olyan vidékek (pl. Irán, Olténia) is, ahol a vetüléket nem merőlegesen, hanem ívesen szőtték bele a szőnyegbe, segítségével pedig íves vonalú hatást értek el.⁴³

Szintén ők fogalmazták meg, hogy a Balkánon, ahol a török uralom egészen a 19. század végéig tartott, s ugyanott napjainkig jelentős török, muzulmán közösségek élnek, olyan textilörökséget őriztek meg, mely szervesen integrálta az ázsiai és az európai kultúrát, művészetet. A térségben egészen napjainkig készítenek csomózott és szőtt kilimeket. Rámutattak arra is, hogy a mai Románia területén a különböző régiókban (Olténiában, Moldvában, Máramarosban, Erdélyben, Dobruzsában és Bánátban) eltérő, különböző szerkezetű, színezésű és mintázatú kilimeket szőttek. Az Oláhország „olténiai régiójából származó, mozgalmas és realisztikus rajzú virágmintás, ember- és állatalakos kilimek talán a legkülönösebbek egész Romániában. Különösen mutatóssá teszi a mintázatot az ívelt vetülék használata, amely a szenné kilimeken a legrutinosabb. A vetülékek nem merőlegesek a láncfonalakra, hanem azokkal különböző szögeket zárnak be, aminek eredményeképpen slicc nélküli, ívelt vonalvezetésű rajzolat alakul ki.”⁴⁴ A moldvai és a besszarábiai kilimekkel kapcsolatban azt állapították meg, hogy azoknak szokatlanabb színviláguk van, mivel ott rendszerint több zöldet és feketét használnak, mint máshol a Balkánon. A máramarosi szőnyegekkel kapcsolatban pedig azt emelték ki, hogy ott gyakoribb a kenderből előállított láncfonal, s ritkábban fordulnak elő azokon slicces megoldások, tehát a színek határán a különböző színű gyapjúfonalak rendszerint egy közös láncfonalon fordulnak vissza. A Dobruzsában előállított kilimek kromatikája, a szerzők szerint, nagyon közel áll a törökországi szőttek színhasználatához.⁴⁵ A szerzők azonban meg sem említették az ország földrajzi központjában előállított székely festékeseket.

Viski Károly emelte ki, hogy a székely gyapjúszőnyegeket rendszerint házilag festett (vörös, kék, sárga, fehér) gyapjúfonalból szőtték, melynek csak láncfonala volt kender. Mivel a Székelyföldön általában keskenyebb szövőszékeket használtak a festékesek elkészítésére, azokat rendszerint két részarányos darabból, két szélből varrták össze kendercérnával. Ornamentikájukkal kapcsolatban pedig azt hangsúlyozta, hogy a székely festékesek geometrikus díszítményei az európai díszítőművészet legrégebbi rétegéhez tartoznak. A székely festékesek jellegzetes mértani ornamensei mellett sajátos szerkezetüket is

kiemelte. „Más a színek elosztása, az alkotó elemek világos, nem zsúfolt rendje, hangsúlyozása; soha sincs benne olyan díszítmény-labirintus, mint a török–arab hatású szerb (torontáli), dalmát s részben oláh hasonló munkákban, s nincsenek benne virág-elemek, mint a török (perzsa) hatású romániai, rutén stb. szőnyegekben. Talán régi vagy újkori török (perzsa) hatás hímmel való körülkeretezésük, körülrojtásuk és vörös alapszínük. Az elmondottak alapján székely festékesünket népművészetünk legrégebb emlékei között kell számontartanunk.”⁴⁶

Vámszer Géza is úgy vélte, hogy a székely festékesek jellegzetes színhasználatában (pl. vöröses alapszín) nyilvánvaló a keleti hatás. Továbbá kiemelte, hogy a román szőnyegek mintakincse gazdagabb, változatosabb, ugyanakkor zsúfoltabb szerkezettel rendelkeznek, színhasználatuk pedig élénkebb és sokszor tarkább, mint a székelyföldi változatoké. „A székely festékes egyszerű rajza és szerény színezése arra utal, hogy a fejlődése egy kezdetlegesebb fokán valamikor megakadt.” Továbbá megjegyezte: „A moldvai és havasalföldi szőnyegek zömén ugyanis a keleti csomózott szőnyegek hatására nagyrészt görbe vonalú síkdíszítményeket és félig természetű, félig stilizált virág- és levélmintákat találunk. Sokkal közelebb áll viszont a székely festékeshez a román szőnyegek közül a máramarosi, a naszódai, a szebeni és a Hunyad-vidéki a maga egyszerűbb mértani díszével.”⁴⁷ Fél Edit a székely-magyar festékeseket a következőképpen jellemezte, kontextualizálta: „A székely szőnyegek egyszerű elemeket használnak, világos erőteljes kompozícióikkal, sajátos színeikkel válnak ki a szomszédos tájak szőnyegféleségei közül.”

Csíkszeredai tanárkodása idején, 1930–1940 között Vámszer Géza több mint száz festékes mintát rajzolt le. Összegzésében megállapította, hogy legjellegzetesebb díszítőelemeik a következők: csík, kocka (négyzet, rombusz), (egyenes, ferde) láb, (lépcsős, lábas vagy szarufás, ferde, késnyelves) csillag, rákos, (lépcsős, lábas, ferde lábas, késnyelves) koszorús, szőlőlevél, farkasfogas szalagdísz, rojt. Ugyanakkor alapvető díszítményeik és szerkezetük alapján a festékeseknek kilenc nagyobb csoportját különítette el: 1. csíkos (néhány szalagban farkasfogas dísz), 2. vilámos farkasfogas, 3. csupa koszorús, 4. egykoszorús (a központi minta két szélén szalagdíszek és csíkok), 5. több koszorús, 6. két négyoldalas keret, közepén egy koszorúval, a két végén tarka csíkokkal, 7. egy négyoldalas keret, benne egy koszorú, keskenyebb oldalát pedig tarka csíkok zárják, 8. több keretes dísz és tarka csíkok, 9. különleges beosztású, imaszőnyegek-

⁴³ Ifj. MURRAY, L. Eiland – MURRAY, III. Eiland 2004, 38–40.

⁴⁴ Uo., 352.

⁴⁵ Uo., 352–353.

⁴⁶ VISKI Károly 1928; Uő 1941, 317–319.

⁴⁷ VÁMSZER Géza 1977, 39.

re emlékeztető variánsok.⁴⁸ Kiemeljük, hogy Vámszer Géza terepgyűjtései során lejegyezte a leggyakoribb színek (sárga, vörös, kék, fehér, barna, fekete, zöld) előállításának alapanyagait és technikáit is.⁴⁹

Szentimrei Judit a „burjános” festékesek sorában szerkezeti szempontból négy jelentősebb csoportot különített el: *soros* (egyszerű csíkos, fogas, aggattott és rakott soros), *rakott* (sakktáblás, vízfolyásos, gyertyás, koszorús, szarufás, farkasfogas, késnyelves, lábujjkás), *rózsás* vagy *csillagos* (rakott, sűrű, nagy és kis rózsás), *asztalfedél* (apró csillagos, apró csillagos és szarufás).⁵⁰

Demény István Pál állapította meg, hogy a székely festékesek díszítményei között nem találjuk a szomszédos román szőnyegek gazdag növényi, zoomorf és antropomorf jellegű ornamenseit. Habár a növényi, különösen florális motívumok már a reneszánsz korától kezdődően népszerűek és elterjedtek voltak a magyarság népi díszítőművészetében, azoknak hiánya a székelyföldi gyapjúszőnyegeken azt sugallja, hogy a festékesek jellegzetes régies, geometrikus motívumai valószínűleg még a reneszánsz előtti időkből származnak.⁵¹

Lackner Mónika emelte ki, hogy a székely festékeseket a többi erdélyi szőttes gyapjútakarótól (csergétől, pokróctól) éppen nagyobb fokú megszerkesztettségük különböztette meg. Mivel alapvető kompozícióik végül is a nagyon gondosan, pontosan egymás mellé helyezett, összeillesztett két szélből jöttek létre, alkotóiknak már a szövés elkezdése előtt tudatosan át kellett gondolniuk és következetesen be kellett tartaniuk a szőnyeg szerkezetét, mintasorait, léptékét és méreteit.⁵²

Demény István Pál motívumaikkal, szerkezetükkel kapcsolatban fogalmazta meg, hogy a székely festékesek legrégebbi mintáik közé tartoznak a soros motívumok, melyek később kiszorultak a szőnyegek szélére, ahol azonban keretbe foglalták a kompozíciók közepére helyezett rombuszokat és hatszögeket. A székely festékesek legjellegzetesebb motívumainak, elsősorban népi elnevezéseik alapján, a csíkokat, azok csoportját, valamint a fogas és pontsorokat, garádicsokat, szarufákat, halakat, rákokat, ráklábasokat, fésűfogakat és kígyókat tartotta. A szőnyegeken tehát elsősorban lépcsős, gyertyás, késnyelves és hegyes-csillagos rombuszokat, valamint azokból megformált hatszögeket találunk. „A székely szőnyegek kompozíciói lehetnek nyíltak vagy zártak, de mindig szimmetrikus szerkesztésűek. (...) A festékeseken gyakori

a középponti motívumos kompozíció, amelyen egy nagy rombusz négy oldalánál négy kisebb helyezkedik el, a román szőnyegek közül jóformán csak a bánátiakon található meg, s a román szakirodalom bánáti sajátosságnak tartja.”⁵³ A nyolcágú csillag, mely Európában és Ázsiában, valamint román szomszédainknál széles körben elterjedt, nem fordul elő a székely festékeseken. Demény István Pál figyelemre méltónak találta azt is, hogy a festékes motívumok egy része (halas, ráklábas, kígyós) elsősorban vízi világgal, tehát egyfajta alvilággal van kapcsolatban. Ha pedig a szőnyegek központjában lévő rombuszokat alapvető Föld-szimbólumnak tartjuk, akkor az azt körülvevő halakat, rákokat végül is egy óriási kék tengerben képzelhetjük el. Véleménye szerint a festékesek nagyon archaikus világképet és világábrázolást öröztek meg.⁵⁴

Lackner Mónika terepen és múzeumokban végzett kutatásai alapján fogalmazta meg, hogy a székely festékesek kompozícióit sok esetben a szőnyeg felületének hármastagolása jellemzi: például a széleken rendszerint a központi főmotívum kicsinyített változatát ismétlik meg (így a *gyertyás-rózsás* minták esetében). A szélmotívumok más példányokon jóval alárendeltebb funkciót töltenek be, ennek eredményeképpen a központi motívum jóval hangsúlyosabban emelkedik ki (például a *gyertyás-nagycsillagos* minta esetében). Azonban előfordulnak olyan kompozíciók is, amikor a szélmotívumok teljesen hiányoznak, s a szőnyegek középmezőit rendszerint három nagyobb méretű *csillag* tagolja, díszíti. Készítettek olyan *barackmagos* vagy *sűrűrózsás* festékeseket is, amelyeken csak egy kis mintaegység (*nagyrózsás*) jelenik meg a szőnyeg egész felületén. „A leginkább megkomponált kötött térbeosztású darabok az ún. *asztalfedél* festékesek, melyek keretes szerkezetükkel a keleti szőnyegekhez idézik, ez a típus igen elterjedtnek tűnik.”⁵⁵

*

A székelyföldi magyar falvak sajátos természeti adottságai, a környezetükben lévő hatalmas havasi legelők évszázadokon át sajátos állattartást, azon belül juhászatot alakított ki. Állataikat tavasztól őszig rendszerint havasi legelőkön tartották, majd télen a völgyes falvakban, a nyár idején készített szénával takarmányozták.⁵⁶ A székely családok egészen a 20. század közepéig háztartásaik megtervezésében és vezetésében rendszerint önellátásra törekedtek, melynek organikus részét alkotta a kisebb léptékű

⁴⁸ Uo., 46–49.

⁴⁹ Uo., 49–53.

⁵⁰ SZENTIMREI Judit 1958, 14.

⁵¹ DEMÉNY István Pál 1980, 33–34.

⁵² LACKNER Mónika 1998, 204.

⁵³ DEMÉNY István Pál 1980, 33.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ LACKNER Mónika 1998, 205.

⁵⁶ FÖLDES László 1982.

juhartás, a gyapjú családi keretekben való feldolgozása, majd abból különböző viseleti darabok és lakástextilek elkészítése. A gyapjút asszonyok fésülték és fonták, majd abból helyi specialistákkal, szövőasszonyokkal készítették festékeseket. Erdély területén több falu és vidék (pl. Kászonok, Szaplonca) gyapjufeldolgozásra és szövésre szakosodott.⁵⁷ Megjegyezzük, hogy a bukovinai székely falvakban a második világháború kezdetéig, a moldvai székelyes csángó magyar közösségekben pedig egészen a 20. század végéig a lakásokat gyapjúból szőtt színes szőnyegekkel (lécserekkel) díszítették. Kiemeljük, hogy mindkét keleti magyar népcsoportnál régies minták és szerkezetek maradtak fenn, ugyanakkor szín- és motívumhasználatukat módosították a szomszédságukban élő többségek is.⁵⁸

Az írott források (inventáriumok, hozománylevelek) és a fennmaradt datált példányok azt tükrözik, hogy az erdélyi, székelyföldi festékesek a 17. század során még elsősorban csak a vagyonosabb famíliák és egyházak birtokában voltak. Rendszerint egy-egy család széperékét, gazdagságát és kiemelt státuszát reprezentálták. Ugyanazok a dokumentumok azt is bizonyítják, hogy a 19. század idején a székelyföldi falvakban már általánosan elterjedtek voltak földműves családok otthonaiban is, de a kiegyezést követő iparosítás, vasútépítés, munkamigráció, valamint „az olcsó ipari termékek elterjedése a szőnyegszővést háttérbe szorította.”⁵⁹ Az etnográfiai és a levéltári kutatások azt jelzik, hogy a festékesek előfordulási területe időben egyre szűkült, elsősorban a polgárosodás, migráció és a modernizáció hatására, végül pedig csak az elzártabb, konzervatívabb, tehát a korábbi hagyományaihoz jobban ragaszkodó vidékekre, falvakra szorult vissza.

Vámszer Géza is kihangsúlyozta, hogy a székelyföldi festékeseket egészen a 19. század utolsó évtizedéig évszázadokon át nemzedékről nemzedékre áthagyományozott motívumok, szerkezetek, technikák és eszközök segítségével, alapján készítették, majd a 20. század első felében a polgárosodás, az iparosítás kibontakozása, valamint a városi lakáskultúra mintáinak elterjedése után a legtöbb erdélyi, székelyföldi vidéken hirtelen eltűntek.⁶⁰

Ezt a folyamatot Szentimrei Judit szerint meszesemenően elősegítette Órománia és Erdély nagyobb városaiba, valamint az Amerikába irányuló migráció. Akik onnan hazatértek, már teljesen megváltozott

urbánus életmintákkal érkeztek vissza szülőföldjükhöz, ugyanakkor pedig a gyapjúból szőtt festékes szőnyeget teljesen kiszorították a gyárakban előállított divatos lakástextiliák.⁶¹

Szőcsné Gazda Enikő elsősorban háromszéki hozománylevelek segítségével dokumentálta, hogy a gyapjúból szőtt színes *festékesek* a 19. század végére szinte teljesen eltűntek a térségből, már csak azoknak a menyasszonyoknak az inventáriumában bukkantak fel, akik korábbi, régebbi hozományokat, darabokat is örökölték.⁶² Ugyanő pontosan bemutatta azt is, hogy a királyföldi textilipari központok (pl. Brassó, Segesvár, Nagyszeben) termékei (pl. posztó, selyem, flanel) viszonylag olcsón és nagy mennyiségben eljutottak a székelyföldi falvakba is, messzemenően kielégítették az ott élő magyar családok szükségleteit.⁶³

Nem véletlen, hogy az első rendszeresebb, tudatosabb néprajzi kutatások a 20. század első felében már csak elsősorban Csíkbán, valamint szórványosan Háromszéken és Udvarhelyszéken találták meg, írták le régebbi, hagyományos anyagokból és technikákkal készített, növényi festőszerekkel színezett változataikat. Azonban a 20. század során újabb, gyárakban előállított festékek is megjelentek, melyek végül is teljesen kiszorították a korábbi tompább, finomabb színhasználatú festékeseket, helyettük pedig egyre rikítóbb, nyersebb színű szőnyegek terjedtek el, váltak népszerűekké.⁶⁴

Fülöp Hajnalka, Lackner Mónika és Szőcsné Gazda Enikő emelte ki, hogy a magyar elit tagjai már a 19. század végén a szegényebb, leszakadt vidékek, közösségek felzárkóztatásának egyik lehetőségét a hagyományos falusi szövés felélesztésében, korszerűsítésében, háziiparrá való fejlesztésében látták megvalósíthatónak. A szőttek ősi mintáiban és technikáiban voltaképp olyan lehetőséget láttak, melynek segítségével nemcsak a jobb megélhetést, hanem a nemzeti jellegétől egyre eltávolodó városi kultúra ellenpontozásaként, a magyar nemzeti stílusú művészet megalapozását, megszerkesztését is megvalósíthatják. A dualista korszak magyar kultúrpolitikusai, elsősorban központi és helyi források segítségével, már az 1880-as években arra törekedtek, hogy megújítsák a máramarosi román, torontáli szerb és a csíki székely-magyar festékeseket.⁶⁵

Szőcsné Gazda Enikő szakszerű etnográfiai kutatások alapján hangsúlyozta, hogy a festékes gyap-

⁵⁷ FÜLÖP Hajnalka – LACKNER Mónika 2011, 7; SALLÓ Szilárd 2018.

⁵⁸ LŐRINCZ Erel 2005; SZENTIMREI Judit 1981, 228–233.

⁵⁹ FÜLÖP Hajnalka – LACKNER Mónika 2011, 19.

⁶⁰ VÁMSZER Géza 1977, 53.

⁶¹ SZENTIMREI Judit 1958, 9.

⁶² SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2015, 189.

⁶³ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2018, 187.

⁶⁴ VÁMSZER Géza 1977, 53.

⁶⁵ FÜLÖP Hajnalka – LACKNER Mónika 2011, 5–6; SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2014, 250; Uő 2018.

júszőnyegek a 19. század második felében már kimondottan székely jelképekké váltak, felújításukat pedig tudatosan szorgalmazta a korszak elit rétege. Céljaik elérésére különböző országos és regionális kiállításokon mutatták be a székely festékesek sajátos reprezentatív darabjait, s csakhamar megszervezték a hagyományos szövés oktatását is. A Csíkmegyei Szövészeti Tanműhelyben az 1880-as években több mint 64 lány sajátította el a csíki szőnyegek elkészítésének technikáit, módoszatait.⁶⁶ A Vármegye által még az 1870-es évek elején alapított csíkszeredai iskola legsikeresebb végzettjeinek rendszerint szövőszékeket is adományoztak, termékeiket pedig állami támogatással forgalmazták. A Polgári Leányiskola mellett alapított tanműhely 1882–1887 között működött, azalatt számos kiállításon díjazták az ott készített szőnyeget.⁶⁷

Ezek a törekvések szervesen összekapcsolódtak a 19. század végén kibontakozott női emancipációs mozgalmakkal is, melyek kimondottan arra törekedtek, hogy az asszonyokat egyre fokozottabban bevonják, integrálják a gazdasági, társadalmi, oktatási és művelődési életbe. Képzésükre olyan speciális iskolákat alapítottak, melyekben a fiatal lányoknak elsősorban hímzést, varrást és szövést tanítottak abból a célból, hogy az ott megszerzett tudás birtokában becsületes munkával saját jövedelemhez juthassanak.⁶⁸ A székelyföldi háziipar fejlesztését számos egyesület (pl. Székely Háziipar és Ipari Oktatást Fejlesztő Egyesület, Székely Mívelődési és Közgazdasági Egyesület) támogatta, különböző oktatási formák, intézmények alapítását is felkarolta: pl. Kézdivásárhelyt 1876-ban műfaragó műhelyt, Sepsiszentgyörgyön 1880-ban Női Ipariskolát létesítettek. Szőcsné Gazda Enikő kutatásaiból ismerjük, hogy a szervezők az oktatás színvonalának emelésére a legkiválóbb rajztanárokat alkalmazták, például Huszka Józsefet 1879-ben, aki saját terepgyűjtéseinek dokumentációs anyagát adta diákjainak kezébe. Az oktatásban elsősorban a kézműves és kereskedő, valamint értelmiségi és földműves családok gyermekei vettek részt, akik Erdély különböző vidékeiről érkeztek.⁶⁹

A nemzeti jellegű háziipari mozgalmat elsősorban regionális, országos és nemzetközi kiállításokon (Bécs, 1873; Budapest, 1885) népszerűsítették. Például a dualista Magyarország Országos Nőiparegylete 1881-ben olyan kiállítást szervezett, melynek keretében 4500 alkotó összesen negyvenezer háziipari

tárgyat állították ki. A kor elitjének az volt a bevallott célja, hogy a nők a mezőgazdasági munkák szüneteiben olyan tevékenységet is folytathassanak, mellyel jelentős mértékben kiegészíthetik az agráriumból származó jövedelmeiket, s elkerülhetik családjaik elszegényedését.⁷⁰ Szőcsné Gazda Enikő figyelmeztetett arra, hogy a fővárosban megszervezett országos kiállításokra legtöbbször már olyan „átértékelődött” viseleteket vittek, melyek jelképes tárgyként elsősorban regionális (kalotaszegi, torockói, székelyföldi) identitást fejeztek ki, s legtöbbször az értelmiségi réteg alkalmi, ünnepi ruháivá váltak. Ugyanezt fejezték ki az ott bemutatott szőttesek is.⁷¹

A helyi ipartestületek és iparkamarák a 19–20. századok fordulóján központi támogatások segítségével olyan szövőiskolákat (pl. Segesváron) alapítottak, és olyan szövőtanfolyamokat kezdeményeztek vidéki városokban (pl. Székelykeresztúron), melyek korábban is meglévő helyi hagyományokra támaszkodtak. A Sepsiszentgyörgyön felállított tanműhely később még a városban elindított szövőgyárat is ellátta szakképzett munkaerővel. Azonban a legtöbb korabeli kezdeményezés nem vált ipari jellegű és méretű vállalkozássá, mivel sok helyen továbbra is megtartották korábbi kézi szövőszékeiket, sokan annak egy korszerűsített, rendszerint szélesebb változatát használták.⁷² Szőcsné Gazda Enikő mutatott rá, hogy az 1905–1906-ban kibontakozó Tulipán-mozgalom elsősorban a hazai háziipari termékek vásárlását támogatta és tudatosította.⁷³

Vámszer Géza terepkutatásai során azt tapasztalta, hogy a magyar szecesszió korában kibontakozott magyar nemzeti, művészeti mozgalmak és törekvések fokozatosan átalakították, kisebb-nagyobb mértékben módosították a székely festékesek korábbi színvágát és motívumanyagát is, mivel a polgári ízlés hatására több új, virágmintás (főként rózsás), nyersebb, rikítóbb színű festékes is megjelent.⁷⁴ Ugyanakkor a legtöbb csíki faluban fokozatosan leszűkült a szőnyegek korábbi mintaanyaga, s a gyári festékszepek hatására pedig fokozottan kiszínesedtek.⁷⁵

Szentimrei Judit és Fülöp Hajnalka mutatott rá, hogy a Csíktusnádon 1902-ben megszervezett Székely Kongresszus hatására a különböző polgári körök, elit csoportok is immár szélesebb körben felfigyeltek a székelyföldi háziipar termékeire, azok sorában pedig a festékesekre. Az első világháborút megelőző békeidőkben már nemcsak Csíkbán,

⁶⁶ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2018.

⁶⁷ FÜLÖP Hajnalka 2012, 316.

⁶⁸ FÜLÖP Hajnalka – LACKNER Mónika 2011, 13; SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2017.

⁶⁹ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2017.

⁷⁰ FÜLÖP Hajnalka – LACKNER Mónika 2011, 13; SZŐCS-

NÉ GAZDA Enikő 2018.

⁷¹ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2002, 204.

⁷² FÜLÖP Hajnalka – LACKNER Mónika 2011, 14–15.

⁷³ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2018.

⁷⁴ VÁMSZER Géza 1977, 53.

⁷⁵ FARKAS Irén 1998, 245.

hanem Udvarhelyszéken és Háromszéken is igyekeztek feléleszteni a székelyföldi festékesek szövését, elsősorban az elit által kiválasztott minták segítségével.⁷⁶

A régi román világban az erdélyi magyar nemeselek és értelmiségiek kezdeményezésére tudatosan felélesztették Csíkban, Gyergyóban és Udvarhelyszéken a régi festési technikákat, motívumokat, színhasználatot és szerkezeteket.⁷⁷ Vámszer Géza, Domokos Pál Péter és Nagy Imre az első világháborút követő évtizedekben előbb terepkutatásokat végzett csíkszéki falvakban, majd az összegyűjtött szőnyeget 1929-ben, 1930-ban és 1931-ben Csíksomlyón állította ki, hatalmas népművészeti kiállítás keretében.⁷⁸ A szőttesmozgalom hatására 1930-ban újraalakult a Csíki Múzeum- és Kultúregylet, majd az 1929-es kiállítás végén a tárlaton bemutatott tárgyak szinte felét az akkor megalakított múzeumnak adományozták, később azokat Vámszer Géza újabb tárgyakkal gyarapította, melyekből végül is Csíksomlyón állandó néprajzi kiállítást rendeztek.⁷⁹ A Csíki Székely Múzeum napjainkban 47 festéket őriz. Sajnos, a Domokos Pál Péter, Nagy Imre és Vámszer Géza által összegyűjtött régi csíki szőttesek nagyobb része a háborús évek forgatagában eltűnt.⁸⁰

A csíki értelmiségiek kezdeményezésére azonban olyan szőttesmozgalom bontakozott ki a két világháború közötti évtizedekben, melynek etnikai funkciói és jelentései már akkor egyértelműek voltak. Továbbá, Domokos Pál Péter kezdeményezésére olyan *szőttesbálok* szerveztek, ahová csak szőttes székely ruhában lehetett belépni. Az *Ezer székely leány mozgalom* keretében pedig tudatosan arra törekedtek, hogy minden falu ruházata elkülönüljön, legalább színezésében, csíkozásában, szerkezetében a szomszédokétól. Ezekkel a kezdeményezésekkel párhuzamosan Csíkban újra fellendült a festékesek szövése is. Különösen Nagy Imre, a korszak elismert székely festője próbált az alkotóknak, szövőasszonyoknak korszerűbb mintákat is nyújtani. Amikor 1929-ben Sepsiszentgyörgyön nagyszabású kiállítást szerveztek a Székely Nemzeti Múzeum megalapításának ötvenedik évfordulóján, számos olyan székely, csíki festéket is megjelentettek az ünnepi tárlaton, melyek még őrizték a régi szőnyegek korábbi kromatikáját, szerkezetét és motívumait.⁸¹

Szőcsné Gazda Enikő emelte ki a székelyföldi szőttesmozgalommal kapcsolatban, hogy a régióban

élő elit tagjai az 1930-as években egyre jobban kibontakozó világválság idején a régi szőttesek és falusi viseletek készítésével, felújításával, publikus terekben megszervezett egyházi, kulturális rendezvényeken való bemutatásával, felvonultatásával elsősorban a regionális (székelyföldi) és a magyar nemzeti identitás hatékony, látványos reprezentációját, a kisebbségi magyarság még erősebb kohézióját szándékoztak megvalósítani, másodsorban pedig a nehéz helyzetben élő falusi családok megsegítését is el akarták érni azáltal, hogy a szövőasszonyokat otthon előállított portékáik árúsításával újabb keresethez juttatták.⁸² Az első világháborút követő évtizedekben, elsősorban a gazdasági válság, tehát az elszegényedés idején, készítésük újra fellendült, de a korábbi színhasználathoz képest már jóval harsányabb, rikítóbb színek honosodtak meg, eladásra pedig teljes *garnitúrákat* (ágy- és asztalterítőt, falvédőt) is szőttek.⁸³

Az 1920-as évek második felében a háromszéki magyar elit tagjai, a „békebeli idők” mozgalmához hasonlóan, alapvető célként fogalmazták meg a szőttek és varrottasok felújítását, kiállításokon való bemutatását. A székely szőttek készítését Háromszéken a sepsiszentgyörgyi szövőgyár is felkarolta. Az orbaiszéki Zabolán gróf Mikes Árminné Bethlen Klementina alapított fonóüzemet a *Hosszakban*, továbbá portékáiról messze földön híres posztószövődét a kastély szomszédságában. Mivel Domokos Pál Péter 1931-ben a kézdivásárhelyi tanítóképző tanára lett, jelentős szerepet játszott abban, hogy a szőttesmozgalom Felső-Háromszéken is látványosan kibontakozott. Ugyanakkor Roediger Lajos, a Székely Nemzeti Múzeum mindenese, szakszerű terepkutatásai során autentikus szőtteket és viseleteket gyűjtött össze, majd azokat mintaként ajánlotta az alkotóknak, ezáltal is biztosította a mozgalom hitelességét és eredményességét.⁸⁴ A kovásznai református nőszövetség 1927-ben, a sepsiszentgyörgyi római katolikus Oltáregylet tagjai pedig 1929-ben kezdeményeztek népművészeti kiállításokat.⁸⁵ Az 1930-as években Kernné Bibó Erzsébet, a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium tanára, egyben a Székely Nemzeti Múzeum múzeumőre játszott meghatározó szerepet abban, hogy a szőttesmozgalomba Háromszéken is egyre nagyobb csoportok kapcsolódtak be. Felhívásaiban kezdeményezte a régi szőttesminták összegyűjtését és azok újraélesztését.⁸⁶

⁷⁶ SZENTIMREI Judit 1972, 186; FÜLÖP Hajnalka 2012, 318.

⁷⁷ SZENTIMREI Judit 1958, 17; FÜLÖP Hajnalka – LACKNER Mónika 2011, 19.

⁷⁸ Lásd FARKAS Irén 1998, 246; BENEDEK Éva 1996; FÜLÖP Hajnalka 2012, 319.

⁷⁹ FÜLÖP Hajnalka 2012, 319.

⁸⁰ FARKAS Irén 1998, 246; BENEDEK Éva 1996.

⁸¹ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2002, 204–205; FÜLÖP Hajnalka 2012, 319.

⁸² SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2014, 248–249.

⁸³ SZENTIMREI Judit 1958, 17; Uő 1972, 186–187.

⁸⁴ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2014, 253.

⁸⁵ Uo., 251–252.

⁸⁶ Uo., 254–256.

Mivel az 1920-as impériumváltás után Székelyföldön is szigorúan tiltották és büntették a magyar nemzeti szimbólumok használatát, a festékesek, a magyar és a székely ruhák kiállítása, nyilvános teremben való felvonultatása egyre inkább a magyar azonosságtudat megerősítésének és reprezentációjának kiváló eszközeivé váltak. Mivel az új hatalom csakhamar „irredenta” szimbólumoknak bélyegezte azokat, a sorozatos zaklatások miatt a legtöbb helyen megtorpant a mozgalom lendülete.⁸⁷

Szőcsné Gazda Enikő tárta fel, hogy a bukaresti hatalom 1927-től olyan tanterveket fogadott el, melyekben messzemenően ajánlották az iskolai kézimunkaórák keretében az óromániai minták oktatását és elkészítését. Azonban a Bukarestből érkező türelmetlen rendeletek csakhamar kiváltották a székelyföldi értelmiségiek ellenállását, valamint a helyi népművészet értékeinek fokozottabb forgalmazását a székelyruha- és a szőttesmozgalom keretében.⁸⁸ A türelmetlen hatalmi tiltások még azt is előidézték, hogy 1940-től, Észak-Erdély visszacsatolása után egyfajta hiperreprezentációjuk is kibontakozott pár éven át.

A székelyföldi szőttesek, viseletek életében új korszak kezdődött 1940-ben. A legtöbb faluban régi székely ruhákban fogadták a bevonulókat, festékesekkel díszítették fel kerítéseiket. A festékesek készítése csíkszéki falvakban újra fellendült a „kicsi magyar világban”.⁸⁹ Az elit támogatásával számos településen csakhamar szövő köröket, tanfolyamokat és kisebb műhelyeket kezdeményeztek, alapítottak. Például a szülőföldjére hazatért Koncz Lajos szövetkezeti mozgalmat kezdeményezett, melynek keretében több mint 300 asszonynak biztosított állandó munkát, akik alcsíki és kászoni falvakban közel 2500 szövőszéken dolgoztak. A háborús évek alatt az elszegényedés is hozzájárult ahhoz, hogy a székelyföldi családok újra otthon, családi keretben kezdték előállítani szőtteseiket és viseleteiket.⁹⁰

A háromszéki Málnáson Tőkésné Simon Emma szervezte meg a székely szőttes- és viseletmozgalmat, amelyet az Országos Családvédelmi Alap is támogatott. 1941-ben Kézdivásárhelyen Katolikus Leány Népfőiskola alakult, melynek keretében Földi István, Zakariás Flóra és gróf Bethlen Mária messzemenően támogatta a székely népművészet felújítását, kiállításokon és magyar ünnepeken való reprezentációját.

Zabolán a Mikes család nőtagjai saját műhelyükben újjátották fel a régi szövési technikákat és motívumokat, ugyanakkor személyes példát mutattak, mert nagyobb eseményeken, szőttes bálokon ők is székely ruhába öltöztek.⁹¹ Az egyre nagyobb intenzitással kibontakozó mozgalom szakmai mederbe való terelését Harkó József, Balázs Márton, Herepei János, Cs. Bogáts Dénes szorgalmazta tudományos publikációiban, magánleveleiben és újságcikkeiben.⁹²

Mivel a budapesti hatalom és a helyi elit réteg újra támogatta a szőttesmozgalmat, a következő pár év alatt a székely ruhákkal egyidőben a festékesek reprezentációja is kibontakozott. Továbbá különböző egyesületek már 1941-től újra megszervezték a viseletek és a szőttesek parádés bemutatóját, kiállítását.⁹³ György Ágostonné 1996-ban Tánczos Vilmosnak azt mesélte el, hogy a budapesti dr. Pál Gáborné Kámer Edit összegyűjtötte Csíkszentkirályon és Csíkszentimrén a régi mintákat, megfestette a gyapjút, s a csíkszentkirályi asszonyokkal megszövette, majd azokat a fővárosban el is adta. Oláh József tábornok szintén szentkirályi asszonyokkal készítettett nagyméretű festékes gyapjuszőnyegeket, majd azokkal feldíszítette a kolozsvári hadtestparancsnokság új épületét.⁹⁴ Csíkpálfalván Gál Ferencné állt a szőttesmozgalom élére, a lelkes tanítónő ugyanakkor számos újítást is bevezetett.⁹⁵ Háromszéken elsősorban Szotyorban, Sepsikőröspatakon és Zalanban szőttek festékeseket, Árapatakon pedig Csulak Magda újjátotta fel a kilimtechnikát.⁹⁶ Az 1940–1944 között készült festékeseken már sokszor megjelentek népszerű kézimunkalapokról kimásolt félminták és stilizált virágok, melyek legtöbbször kispolgári ízlést tükröztek.⁹⁷ A szőttesmozgalom szervezői tudatosan arra törekedtek, hogy a szövést térben kiterjesszék, a székely asszonyok termékeit pedig eladhatóvá tegyék.⁹⁸

A második világháborút követő években előbb pangás következett be életükben, majd 1956 és 1968 után a csíki szövetkezetek keretében újra megszervezték szövésüket és forgalmazásukat. A különböző falusi szövőüzemekben általában olyan idősebb asszonyok bevonásával készítették a festékeseket, akik elsősorban organikus hagyományokból vagy a két világháború közötti szőttesmozgalomból ismerték elődeik tudását.⁹⁹ Az 1950-es évek végén Csíkszentkirályon, Csíkpálfalván, Csíkszentdomokoson, Csíkdánfalván, Csíkszentgyörgyön, Menaságon

⁸⁷ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2014, 205–207; Uő 2014, 256–257.

⁸⁸ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2018.

⁸⁹ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2014, 257.

⁹⁰ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2002, 208–209.

⁹¹ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2014, 260–261.

⁹² Uo., 257–258.

⁹³ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2002, 209.

⁹⁴ Tánczos Vilmos 1996-os gyűjtése. Köszönet érte.

⁹⁵ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2018.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ SZENTIMREI Judit 1972, 187.

⁹⁸ FÜLÖP Hajnalka 2012, 321.

⁹⁹ VÁMSZER Géza 1977, 53–54; FÜLÖP Hajnalka 2012, 322.

és Kászonaltízen alapítottak olyan műhelyeket, melyek mind a csíki szövetkezetekhez tartoztak.¹⁰⁰ Habár még érezni lehetett a század elején ható kispolgári ízlés romboló hatását, egyre többen készítették saját szövőszékeikkel régies motívumokkal (nagyrozsás, kisorzsás, gyertyás) ékesített festékes gyapjúszőnyegeket. A Csíkszeredában 1967-től működő Hargita Művészete Kisipari Szövetkezet pedig tudatosan szorgalmazta a régebbi motívumok felélesztését. Nagy Olga gyűjtötte össze a csíki falvakban működő szövőasszonyok emlékezeit, akik kihangsúlyozták neki, hogy az organizált keretek között újraindított szövés elsősorban azokban a falvakban volt sikeres, ahol még éltek a korábbi hagyományok.¹⁰¹ Például Pálfalván, Csomortánban, Dánfalván, Jenőfalván, Szentimrén és Menaságon még élő, korábbi helyi tradíciókat ismerő asszonyok bevonásával készítettek újratervezett szőnyegeket, azokat pedig szélesebb körben, különböző turisztikai központokban, üzletekben árusították. Az így előállított csíki festékeseket már olyan terekben és bútorokon is elhelyezték, melyekre korábban falun vagy városon nem volt példa. Számos családnál a vendégváró, tiszta szoba földjére, díványaira és foteljeire terítették.¹⁰²

Csíkszentkirályi asszonyok emlékezete szerint elsősorban Kovács Dénesnek volt meghatározó szerepe abban, hogy a festékeseket szervezett szövetkezeti keretek között a csíki falvakban újra szőni kezdték.¹⁰³ Fülöp Hajnalka elsősorban terepen készített interjúk alapján állapította meg, hogy 1957-től a székelyföldi háziipar alakulását Bandi Dezső marosvásárhelyi iparművész is alakította, módosította egészen 1974-ig. „Elképzelései szerint a népművészet továbbélésének és megújulásának egyetlen járható útja, ha a képzőművészet a naiv művészet felé közelít.”¹⁰⁴ A régi magyar népművészet absztrakt jellegű motívumai helyett az iparművész elsősorban a naiv jellegű, alakos és tematikus ábrázolásokat támogatta. „A csíki falvak szövetkezeti bedolgozóinak munkáját azonban nem Bandi Dezső tervei határozták meg.”¹⁰⁵ A szövetkezetek keretében elkészített gyapjúszőnye-

gek előbb csak a magyar nemzeti turizmus keretében lettek gazdára, majd napjainkban elsősorban a Keletről (Ukrajnából, Moldáviából) érkező látogatók vásárolják.

Fel- és Alcsík településeiben, valamint kászoni falvakban terepkutatásaink során azt tapasztaltuk, hogy nem minden szövőasszony tagolódott be a Csíkszeredából irányított szövetkezeti munkába. Például Pál Jánosné született Erőss Borbála (1922–2016), aki Dánfalván született, majd házasságkötés után Jenőfalván élt, elsősorban idősebb, tapasztaltabb szomszédasszonyától, Pál Andrásnétól sajátította el a felvetés, fogdosás és a szövés tudományát. Gazdálkodás mellett rendszerint szövessel egészítette ki családjá jövedelmét, biztosította annak megélhetését. Mivel festékeseit, varrottasait nagyra becsülték, folyamatosan kapott falujában és szomszédaitól újabb és újabb megrendeléseket.

A székelyföldi festékesek az írott források szerint már évszázadok óta megjelentek publikus, szakrális terekben. Különböző jelesebb egyházi ünnepek alkalmával vagy rangosabb vendégek érkezésekor bútorokat, padlózatokat terítették le a nagyobb méretű festékesekkel.¹⁰⁶ A két világháború közötti évtizedekben, majd különösen 1968 után előbb regionális (székely), majd kimondottan nemzeti jelképekké, a rendszerváltás után pedig összmagyar nemzeti szimbólumokká váltak. Nem véletlen, hogy elsősorban az erdélyi magyar családok, értelmiségiek otthonában, valamint a magyar templomok kiemelt terében (pl. szentélyekben, oltárok előtt vagy úrasztala környékén) jelentek meg egyre nagyobb számban. Különböző nemzeti vagy keresztény ünnepek (húsvéti vagy március 15-én szervezett lovas felvonulás, határkerülés) alkalmával Csíkban és Háromszéken napjainkban is rendszerint festékesekkel borítják lovaik hátát, azzal díszítik fel szekereiket. A Székelyföldön készült festékesek 1989 után átlépték a történeti Erdély határait, elterjedtek nemcsak Magyarországon, hanem a nagyvilágban szétszóródott magyar, székely gyökerekkel rendelkező családok otthonaiban is.¹⁰⁷

Pozsony Ferenc – *Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár;*
pozsonyferenc@yahoo.com

¹⁰⁰ FÜLÖP Hajnalka 2012, 322.

¹⁰¹ NAGY Olga 1997.

¹⁰² SZENTIMREI Judit 1972, 187; FÜLÖP Hajnalka – LACKNER Mónika 2011, 21.

¹⁰³ Tánczos Vilmos gyűjtése. Csíkszentkirály, 1996. május 5.

¹⁰⁴ FÜLÖP Hajnalka 2012, 323.

¹⁰⁵ Uo., 324. Lásd még BANNER Zoltán 1972.

¹⁰⁶ FÜLÖP Hajnalka 2012, 325.

¹⁰⁷ FÜLÖP Hajnalka – LACKNER Mónika 2011, 21; ARDAI Ildikó 2017.

Irodalom

- ARDAI Ildikó
2017 *Székely festékesek a gyakorlatban 1973–2016* (Szentimrei Judit tanulmányával), Exit Kiadó, Kolozsvár.
- BANNER Zoltán
1972 *Csillagfaragók. Népi alkotók, naiv művészek*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- BENEDEK Éva
1996 Erdélyi festékes szőnyeg konzerválása és restaurálása, *Acta (Siculica)* 1995, Csíki Székely Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum, Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, 385–390.
- CS. BOGÁTS Dénes
1943 *Háromszéki oklevél-szójegyzék (Erdélyi Tudományos Füzetek 163.)*, Kolozsvár.
- DEMÉNY István Pál
1980 Adalékok a festékesek díszítőelemeinek kutatásához, *Művelődés*, XXXIII/5, 33–34.
- FARKAS Irén
1998 Csíki festékesek a Csíki Székely Múzeumban, *Acta (Siculica)* 1997/2, Csíki Székely Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum, Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, 243–258.
- FEJŐS Zoltán (szerk.)
2006 *Husza József, a rajzoló gyűjtő*, Néprajzi Múzeum, Budapest.
- FÉL Edit
1982 Szőnyegek [címszó] in: Ortutay Gyula (főszerk.): *Néprajzi Lexikon*, V, Akadémiai Kiadó, Budapest, 104–107.
- FÖLDES László
1982 „A vándorló Erdély”. Történeti-néprajzi vizsgálatok az Erdély–Havasalföld közötti transhumance-ról, *Ethnographia*, XCIII/3, 353–389.
- FÜLÖP Hajnalka
2012 A háziipari szőnyegszövéstörténete Csíksban, *Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, VIII, 315–332.
- FÜLÖP Hajnalka – LACKNER Mónika
2011 *Nők, szőnyegek, háziipar. Kiállítási vezető*, Néprajzi Múzeum, Budapest.
- HUSZKA József
1895 *A székely ház*, Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest.
1902–1904 *Rajzoló geometria gimnáziumok számára*, I–IV, Budapest.
- KÓS Károly, Dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő
1972 *Kászoni székely népművészet*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
1981 *Moldvai csángó népművészet*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- LACKNER Mónika
1998 Erdélyi festékesek a Néprajzi Múzeumban, in: Bellon Tibor – Fügedi Márta – Szilágyi Miklós (szerk.): *Tárgyalkotó népművészet*, Budapest, 204–205.
- LŐRINCZ Etel
1996 Bukovinai festékesek, *Néprajzi Látóhatár*, V, 1–2, 199–208.
2005 *Bukovinai székelyek festékes szőnyegek. Hagyományos és új szőnyegek mintakincse, szövésmodja*, Hagyományok Háza, Budapest.
- LŐRINCZI Etelka
1980 Fonalfestés és rojtkötés Árapatakon, in: Dr. Kós Károly – Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok 1980*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 122–130.
1995 Fonalfestési kísérleteim növényekkel, in: Zakariás Erzsébet (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 3, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 73–80.
- MALONYAY Dezső (szerk.)
1909 *A magyar népművészet*, II, *A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar népművészet*, Franklin-Társulat, Budapest.
- MURRAY, L. Eiland, ifj. – MURRAY, III. Eiland
2004 *Keleti szőnyegek*, Corvina Kiadó, Budapest.
- NAGY Olga
1997 *Szőnyegbe zárt álmok. Két erdélyi szövőasszony művészi pályája*, Pro-Print Kiadó, Csíkszereda.
- POZSONY Ferenc
2019 *Székely és csángó festékes gyapjúszőnyegek*, Csángó Néprajzi Múzeum – Kriza János Néprajzi Társaság, Zabola–Kolozsvár.
- ROEDIGER Lajos
2012 *Kászonszék és Háromszék néprajzos szemmel* (s. a. r., szerk., bev. Szőcsné Gazda Enikő), Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.
- SALLÓ Szilárd
2018 *A csikmadarasi juhászok életmódjának változása a 20–21. századok fordulóján*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- SZABÓ T. Attila
1956 A festékes és társai, *Ethnographia*, LXVIII/1–2, 99–109.
1962 Még néhány szó a festékes és társai erdélyi életéhez, *Ethnographia*, LXXIII/1, 147–149.
1984 festékes [címszó], in: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, IV, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 86–88.
- SZENTIMREI Judit
1958 *Székely festékesek*, Néprajzi Füzetek, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest.

1972 A festékes, in: KÓS Károly, Dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő 1972, 184–187.

1981 Kelengye, in: KÓS Károly, Dr. – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő 1981, 228–233.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

2002 A székelyföldi szőttesmozgalom és a Székely Nemzeti Múzeum, *Acta (Siculica)* 2002/2, 203–204.

2014 A kutatástól a tömegmozgalomig: az 1930-as évekbéli háromszéki szőttesmozgalom története, in: Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák* (Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 22.), Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 247–278.

2015 *A háromszéki hozomány a 19. században*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.

2017 Egy nőipariskola és hatása a kézimunka-kultúra átalakulására. Esettanulmány, *Acta Siculica* 2015–2017, 447–468.

2018 A dél-erdélyi textilipar 18–19. századi központjai és néhány terméktípusa, in: Granasztói Péter (szerk.): *Pamutkendő, vasfazék, fajansztányér. Tárgykészítés és fogyasztás Magyarországon az ipari forradalom korában (1750–1850)* (Tabula könyvek 14.), Néprajzi Múzeum, Budapest, 173–193.

VÁMSZER Géza

1977 Adatok a csíki festékes tanulmányozásához, in: Uő: *Életforma és anyagi műveltség. Néprajzi dolgozatok, gyűjtések, adatok (1930–1975)*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 38–54.

VEREBÉLYI Kincső

2019 *Nép – Ipar – Művészet*, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék – Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

VISKI Károly

1928 *Székely szőnyegek. A magyar népművészet kincsestára*, Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya, Budapest.

1941 Szőttes, in: Györffy István – Viski Károly: *A magyarság tárgyi néprajza*, II, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 310–319.

Covoarele vopsite secuiești și ceangăiești

(Rezumat)

Literatura maghiară de etnografie, lingvistică și istoria artei numește covoare vopsite secuiești acele țesături din lână, colorate, decorate cu motive geometrice, care erau utilizate ca fețe de masă, cuverturi pentru paturi, bănci, pereți sau diferite piese de mobilier bisericesc.

Covoarele vopsite erau cele mai importante elemente ale zestrei fetelor din Secuime, care în general erau realizate de fată împreună cu mama ei și erau folosite drept cuverturi pentru paturi, ori cearșafuri atârinate sau deseori decorau pereții casei.

Sursele de arhivă semnalează faptul că în Transilvania secolelor XVII-XVIII aceste textile erau prezente în comunitățile maghiare din mai multe regiuni, decorând în special căminele elitelor.

Elita maghiară a descoperit aceste covoare vopsite arhaice, cu motive decorative geometrice, la cumpăna secolelor XIX-XX.

După schimbările din 1989, acestea sunt realizate în diverse ateliere, case de creație, la domiciliul unor femei protectoare ale patrimoniului cultural pentru cei interesați, pentru turiștii din Ungaria sau alte țări. În ultimele decenii au devenit simboluri maghiare naționale generale în casele familiilor răspândite în lume.

Székely and Csángó Painted Carpets

(Abstract)

Hungarian specialized literature on ethnography, linguistics and art history defines Székely painted carpets as coloured textiles made of wool, decorated with geometrical motifs, which were used to cover the walls of the house, beds, tables, benches, or church furnishings.

The painted carpets, which were often produced by the bride herself together with her mother, used to be the most important items in a Székely girl's dowry and they were utilized as bed covers, sheets, or wall decorations.

Archive sources attest that in the 17th and 18th centuries these carpets were popular among the Hungarian families of several Transylvanian regions; most frequently, they embellished the homes of the local elite.

Later, at the turn of the 19th–20th centuries the Hungarian elite rediscovered these archaic, discreetly painted carpets with geometric motifs.

After the regime change of 1989, ateliers, handicraft centers, and individual, home-based tradition keepers began to produce such textiles, mostly for tourists from Hungary and other countries. In the last decades these items found their way into the homes of families belonging to the global Hungarian diaspora, where they function as signifiers of Hungarian national identity.



1. ábra Domokos Ilona gyapjút fésül. Gorzafalva, 1996. Fotó: Pozsony Ferenc



2. ábra Domokos Ilona gyapjút fon. Gorzafalva, 1996. Fotó: Pozsony Ferenc



3. ábra Gyapjúfonó asszony. Ploszkucén, 1964. Fotó: Dr. Kós Károly. KJNT 00765



4. ábra Özv. Pozsony Ferencné szövőszékben. Zabola, 2017. Fotó: Pozsony Ferenc



5. ábra Szárad a festett gyapjú. Gyergyószentmiklós, 2018. Fotó: Szőcs Levente



6. ábra Kászonimpéri festékes. Erdély Néprajzi Múzeuma, Kolozsvár, A.587. ltsz.



7. ábra Székelyföldi 19. század eleji festékes. Néprajzi Múzeum, Budapest, 72.19.1. ltsz. Fotó: Sarnyai Krisztina



8. ábra Festékes Úrasztalán. T. KOVÁTS KRISTOFU É PÁRJA
ERDŐ TRÉSIA AJÁNDÉKA 1798. Református Parókia.
Papolt. Fotó: Pozsony Ferenc



9. ábra Két szélből összevarrt festékes Nagyajtáról.
Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 1058. Itsz.
Fotó: Barabás Zsolt



10. ábra Erdővidéki 19. század eleji festékes (Erdőfüle).
Néprajzi Múzeum, Budapest, 77028. Itsz.
Fotó: Sarnyai Krisztina



11. ábra Csíkpálfalvi festékes szőnyeg.
Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.
Fotó: Barabás Zsolt



12. ábra Csíkszeredai festékes szőnyeg, 19. század eleje.
Néprajzi Múzeum, Budapest, 77036. ltsz.
Fotó: Sarnyai Krisztina



13. ábra Kászonalaltízi festékes. Csángó Néprajzi Múzeum,
Zabola. Fotó: Pozsony Ferenc



14. ábra Csíkszentimrei festékes. Csángó Néprajzi Múzeum, Zabola.
Fotó: Barabás Zsolt



15. ábra Csíkszenttamási festékes. Kosza Rozália tulajdona.
Fotó: Barabás Zsolt



16. ábra Piros-fekete rózsás festékes, Kászonaltíz.
András Ignác tulajdona. Fotó: Barabás Zsolt



17. ábra Csíkkászoni nagyméretű festékes. Csángó Néprajzi
Múzeum, Zabola. Fotó: Barabás Zsolt



18. ábra Csíkszenttamási keskeny festékes.
Kosza Rozália tulajdona. Fotó: Barabás Zsolt



19. ábra Csíkszenttamási, két szélből összevarrt zöldes festékes.
Kosza Rozália tulajdona. Fotó: Barabás Zsolt



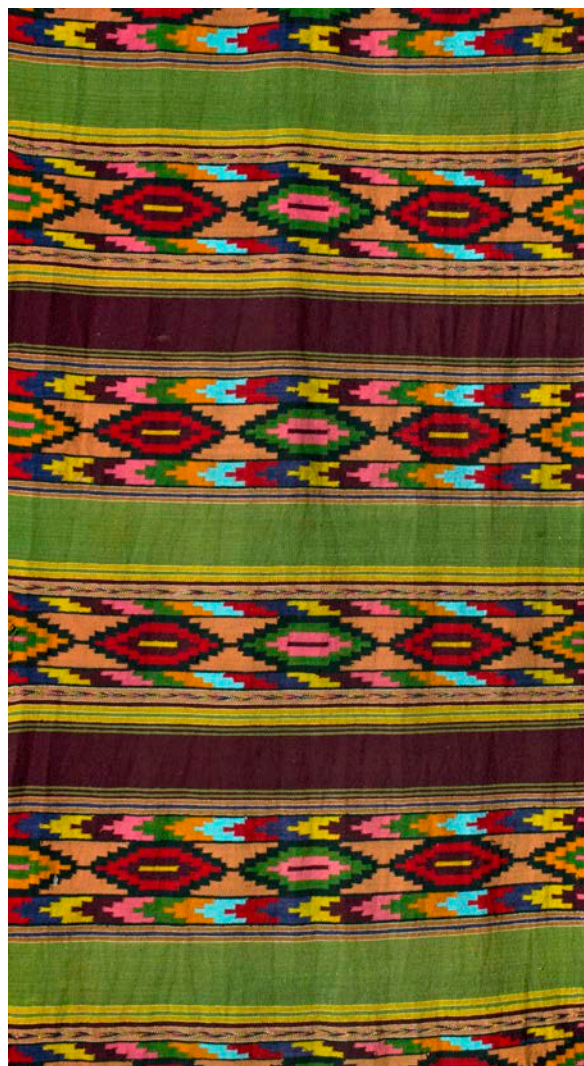
20. ábra Kászoni ráklábas, keskeny festékes.
András Ignác tulajdona. Fotó: Barabás Zsolt



21. ábra Dévai, bukovinai szőnyeg. Néprajzi Múzeum,
Budapest, 126695. ltsz. Fotó: Sarnyai Krisztina



22. ábra Domokos Ilona által készített gorzafalvi festékes lécsér.
Csángó Néprajzi Múzeum, Zabola. Fotó: Barabás Zsolt



23. ábra Domokos Ilona gorzafalvi zöldes festékes lécsere.
Csángó Néprajzi Múzeum, Zabola. Fotó: Barabás Zsolt



24. ábra Két szélből összehorgolt román ágytakaró. Csángó Néprajzi Múzeum, Zabola. Fotó: Barabás Zsolt



25. ábra Három szélből összevarrt román festékes szőnyeg. Csángó Néprajzi Múzeum, Zabola. Fotó: Barabás Zsolt



26. ábra Ortodox család keskeny faliszőnyege. Csángó Néprajzi Múzeum, Zabola. Fotó: Barabás Zsolt



27. ábra Olténiai román szőnyeg. Apafi-vadászkastély, Almakerék, 2019. Fotó: Pozsony Ferenc



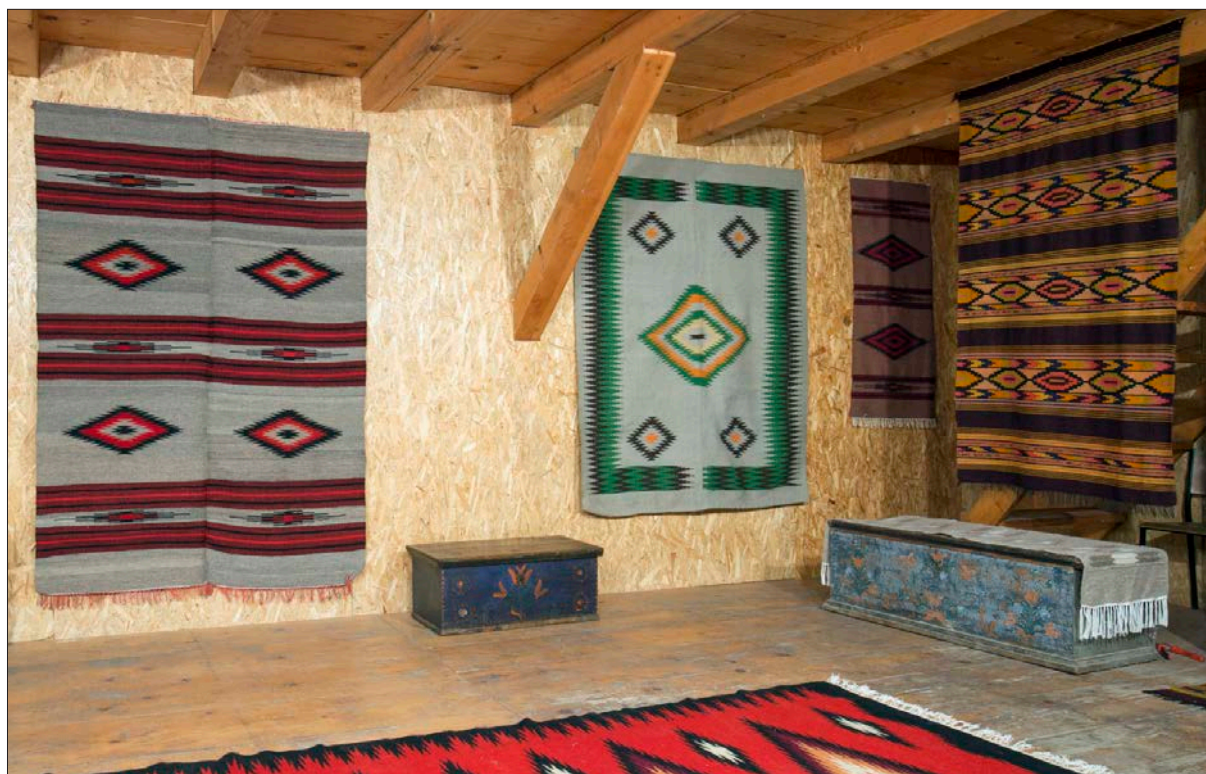
28. ábra Zabolai ortodox juhászcsalád tischszobája. Csángó Néprajzi Múzeum, Zabola. Fotó: Barabás Zsolt



29. ábra Festékes kiállítás a Csángó Néprajzi Múzeumban, Zabola, 2019. Fotó: Barabás Zsolt



30. ábra Festékes kiállítás a Csángó Néprajzi Múzeumban, Zabola, 2019. Fotó: Barabás Zsolt



31. ábra Festékes kiállítás a Csángó Néprajzi Múzeumban, Zabola, 2019. Fotó: Barabás Zsolt

Szócsné Gazda Enikő

IPARTANÍTÓK TEREPE – KÖRKÉP AZ ERDÉLYI MAGYAR FAZEKASSÁG 19. SZÁZAD VÉGI ÉS 20. SZÁZAD ELEJI METAMORFÓZISÁRÓL¹

Gazdaságtörténeti háttér

1873-ban Magyarországon megalakult a Goldenberg-alap, amelynek célja a háziipar fellendítése volt. Az alap működtetői kiemelt feladatnak tekintették a háziipar-fejlesztés külföldi módszereinek tanulmányozását és a földműves államnak háziipari, majd hosszabb távon ipari állammá való fejlesztését.² Az alap támogatásával megvalósított „háziipari forradalom” célja a gazdaságilag lemaradt vidékek pénzügyi támogatása volt. Bár napjainkig vitatott, hogy volt-e ennek az akciónak iparpolitikai szempontból értelme, mindenképpen egy egész Európát átfogó művészeti áramlattal párhuzamosan zajlott mindez az akció: az Arts and Crafts mozgalom kibontakozásával. Bár a távlati célok szétváltak, a kezdeti periódusban – az 1880-as években – a két mozgalom hasonló gondolatéből táplálkozott: a kézművesség fejlesztése mindkettőnek célja volt.

A kézművesség egyik kiemelt jelentőségű területe a kerámiaművészet volt. A kor szóhasználata szerint az iparpolitikusok a fazekasságot a tégl- és cserépvetéssel együtt az *agyagipar* kategóriájába sorolták be, de az iparkamarák jelentéseinek a fogalmazói – kissé bizonytalanul – a falusi fazekasok által készített használati kerámiát időnként a *háziipar* címszó alatt tárgyalták. A bizonytalanul jogos volt, mivel a fazekasság ipari keretei a 19. századi Erdélyben nagyon vitathatóak voltak.

A 19. század folyamán Erdélynek csupán néhány településén működött – még az ipari termelés előszobájának tekintett – kerámiamanufaktúrája, és a gyáraknak tekintett létesítmények is inkább sorozatgyártással kísérletező manufaktúrák voltak. Erdély első kerámiagyára a 19. század első felében alakult kolozsvári kőedénygyár lehetett, melyet a morvaországi Topler Simon alapított, de a kis gyár a század-

végén már nem működött. Az 1820-as években alapított szebeni, valamint a történelmi Erdélyen kívül eső, mai országhatáron belül lévő lippai, mezőtelegdi kőedénygyár szintén rövid életű lehetett.³ A gyárak közül a leghíresebb a Naláczy József anyagi támogatásával, D'André György szakmai irányításával működő batizi kőedénygyár, amely Erdély legjelentősebb, széles távolságban ható, nagy termelékenységgű kerámiamanufaktúrája volt, ám 1870 körül már ez a gyár is bezárt.⁴ Brassóban Piwerotti által alapított kőedénygyár volt, ez később Simon, majd Thiess igazgatása alatt próbált erőre kapni, de a 19. század végére megszüntette a működését. Görgényszentimrén a Bornemisza család által alapított „kőedénygyár” kapacitása is elég szerény volt,⁵ s bár 1896-ban a tulajdonos Trepera Péter még kétségbeesetten próbálkozott a gyár termelésének a növelésével,⁶ 1911-ben már ez sem működött.⁷ Az 1880-as években Parajdon indult még el egy kis kőedénygyár, de mivel a jobb minőségű agyagot messzi vidékről hozatták, négy esztendei gyártótevékenység után a magas előállítási ár miatt bezárt.⁸ Kis manufaktúra működött az 1890-es években Besztercen is, amely Bistritz bélyegzővel ellátott edényeket állított elő.⁹ Rövid életű volt a sepsiszentgyörgyi,¹⁰ valamint a kászoni „gyár” működése is, ezeket inkább a gyártási technika fejlettebb volta miatt tekintette „gyárnak” a környék, de igazából csak néhány iparos tevékenykedett bennük. A kerámiagyártás „ipari” kereteit ezzel nagyjából át is tekintettük. Az „agyagipar” ugyan tartalmazott még néhány kályhacsempegyárat és több tégl- és cserépgyárat, de mindenképpen az ipar egyik igen kis szegmensét képezték ezek a létesítmények.

1872-ig Erdély területén számos fazekas cég működött, de a céhrendszer megszűnésének az esztendőjére e központokban már egyre gyorsabb volt

¹ A tanulmány megírásához szükséges adatgyűjtés egy része a 2012–2015 közötti Bolyai János Kutatási Ösztöndíjas periódusomhoz kötődik, melyet ezúttal is köszönök.

² Jagócsy Péterffy József értesítése a háziiparról. *Nemere*, IX/29, 1879. ápr. 13., 119.

³ KATONA Imre 1978, 136–137, 140, 161 valamint 186.

⁴ BUNTA Magda – GYULAI Pál 1971; KATONA Imre 1978,

114.

⁵ Magyar agyagipar, in: PNL XII 1896, 5.

⁶ MVKIKJ 1893, 179.

⁷ Agyagipar, in: RNL I 1911, 186.

⁸ SZENTERZSÉBETI SZAKÁTS Péter 1901, 53.

⁹ TELCEAN, Ecaterina 1994, 104.

¹⁰ SZÓCSNÉ GAZDA Enikő 2019, 54–56.

a létszámapadás, egyre kevesebb inast, segédet alkalmaztak. A statisztikák nem nagyon tudták azt sem, milyen kategóriába sorolhatók a volt céhtagok. Néha „kisipar” címszó alatt tárgyalták, vagy egyszerűen őket is besorolták az „agyagipar” rovat alá. A céhek privilégiumainak 1872-es felszámolásával megszűnt a „kisipar” különválasztásának a létjogosultsága is.

Az 1892-es Jekelfalussy József-féle agyagipari felmérés 175 erdélyi, partiumi és bánsági településen összesen 1048 fazekast jelzett, de igazából csupán 16 helységben haladta meg a fazekasok száma a 20 főt.¹¹ Ez a jelenség rámutatott a mesterség gyors sorvadására.

Az 1885-ös országos kiállítás alkalmával fogalmazták meg az újságok, mivel is magyarázható az, hogy a fazekasság elvesztette a vásárlóközönségét: „a mi fazekasaink itt a környéken, ha csinos jószágokat is állítanak elé, tele az folttal s valami olyan hiányossággal, amit hogy ne lássunk, mindig a szent hazafissággal takarjuk be a szemünket.”¹² Az iparpártolói lelkesedés mellett is egyértelművé vált, hogy a zománccal bevont fémedények praktikusabbak a főzésre, mint az agyagfazekak. A korondi mázatlan főzőfazekak visszaszorulását például már a századforduló újságírói is azzal magyarázták, hogy „nehezen vagy éppen nem tisztítható, és így a kissé kényesebb igényeket már nem elégíti ki.”¹³

Az agyagipar technikai fejlesztése népegészségügyi kérdés is lett. 1880. február 9-én a Brassó megyei főorvos a közigazgatási bizottság előtt így számolt be a barcaújfalusi fazekasok helyzetéről: „A község minden valamirevaló gazdája a fazekas mesterséget is űzi, s azt a hibát követték el, hogy az agyagot és edényeket szobáikban szárították és égettek, s így tesznek még ma is. Ennek következménye, hogy a gyermekek sápadtak, egészségtelenek, az ifjúság életkedv nélküli vézna népség, a férfikor időnap előtt elvénül, kedvetlen, életunt. A halandóság szembeszökő.”¹⁴

Ez az orvosi kórkép is arra figyelmeztetett, hogy a szegénységben élő fazekasok saját erőből nem tudnak kilépni az ördögi körből, jobb étetőkemencékre, kevésbé mérgező mázakra és olyan nyugodt alkotói közegre van szükségük, melyet nem zavar meg öröké a létbizonytalanság.

Az ipartanítók tevékenysége és ennek minisztériumi háttere

A századforduló fazekas iparoktatásáról és az ipartanítók tevékenységéről jórészt csupán szűkös sajtóhírekkel rendelkezünk. Bár tudatában vagyunk annak, hogy ezek az információk nem bőségesek, de mivel eddig a kerámiakutatás egyáltalán nem tekintette át, hogy kik voltak hatással az erdélyi agyagipar átalakulására, a kutatások elmélyítéséig ezekre a szűk információkra hagyatkozom.

Az iparkamarai jelentések, melyek a létszámapadásról adtak évről évre jelt, első lépésben a hatalmi elitnek csupán a kíváncsiságát ébresztették fel. A magyar kereskedelmi minisztériumot az 1880-as években kezdte kiemelten foglalkoztatni az, hogy milyen lehet az erdélyi agyagipar. Az érdeklődés nyilvánvalóan a népművészet fokozatos felértékelődésével is magyarázható.

Az egyik első ipartanító, akit Erdély területére kiküldtek, **Vidéky János** (1827–1901) volt. Vidéky 1872-ben fejtette ki először a nézeteit a rajztanítási reformról, meggyőződése volt az, hogy „a hazai ipar fejlesztésére az ízlést korán kell nevelni, s megadni a lehetőséget, hogy ezt az ízlést minél többen elsajátíthassák”. 1879-től az Iparrajziskola vezetőjeként küzdhetett a célja megvalósításáért. A Vidéky-módszer, mely a rajzminták szerkesztésére és az ezekkel való oktatásra alapozott, az 1870-es évek végén Franciaországban is elterjedt, dicsőséget és hírnevet hozva Vidéky Jánosnak. 1880-ban a reformpedagógus egy edényfestészeti iskolát is alapított,¹⁵ amely az iparrajziskolán belül heti 8 órában oktatta a porcelán-, üveg-, majolika- és zománccfestésre az iparosokat Müller Pálnak, a Fischer-féle majolikagyár főfestészének szakmai irányítása alatt.¹⁶ Az edényfestészet fejlesztésétől Vidéky a magyar iparosok versenyképességét remélte a külföld iparával szemben. Valószínű, e célok egybevágtak a minisztérium elképzeléseivel is.

A Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara 1884-ben őt kérte fel a „végenyészetnek indult” erdélyi agyagipari központok meglátogatására. Vidéky ehhez a felkéréshez megszerezte a kereskedelmi miniszter anyagi és szellemi támogatását, és „kormánybiztosi minőségben” indult el erdélyi

¹¹ JEKELFALUSSY József 1892, 574–578. Ezek voltak a legálább 20 mesterrel rendelkező települések: Alsóajra 22, Csikdánfalva 20, Dés 28, Kolozsvár 24, Kristyor 24, Lehecseny 48, Lippa 57, Margitta 25, Marosvásárhely 20, Nagybánya 25, Nagyvárad 26, Székelyudvarhely 27, Torda 21, Vaskóh 44, Vizakna 21, valamint Zilah 42 fazekassal. A szám bizonyára nem teljes, mert csupán az iparendéellyel rendelkezőket írták össze, nem szerepel a felmérésben egyáltalán pl. Korond, ahol a fazekasokat vagy egyáltalán nem vették számba, vagy egyiküknek sem volt iparendélye.

¹² Mít vásárolnak a székelyházbán? *Székely Nemzet*, III/81, 1885. máj. 28.

¹³ ÖRLEY János 1902, 183.

¹⁴ Kihaló magyar község, *Politikai Újdonságok*, XXVI/7, 1880. febr. 18., 80.

¹⁵ Vidéky János, *Vasárnapi Újság*, XXXVIII/28, 1891. júl. 12., 457.

¹⁶ Az iparrajziskolai igazgató jelentése az iparfestészethez keramikai gyakorló tanító alkalmazása iránt, BFL, *A Fővárosi Községi Iparrajziskola Ügyviteli Iratai, 1877–1889*, VIII.106.a1 jelzet, 1686/1881-es iktatószám.

körútjára.¹⁷ Nem tanítani jött az erdélyi fazekas helységekbe, hanem felmérni, hogy milyen is az agyagipar Erdélyben, feladata az volt, hogy beszámoljon a látottakról, és javaslatokat fogalmazzon meg a fejlesztési lehetőségeket illetően.

Újságok szűkös beszámolóiból tudjuk, hogy Vidék erdélyi útjai során – Teleki Sándor vendégeként – legelőször Nagybánya környékének fazekasságát vizsgálta meg, ahonnan Szakmáry bányakapitányának köszönhetően 108 edényből álló kollekciót vitt magával Budapestre. Medgyesfalván Lázár Jenő gróf híres kerámiagyűjteményében fordult meg, ez ekkor Erdély legjelentősebb gyűjteményeinek egyike volt. A gróf az ipartanítót 200 darab, erdélyi kerámiákról készült rajzzal ajándékozta meg.¹⁸ Vidék az útjai során meglátogatta a dési, szamosújvári és alsójárai fazekasokat is, megfordult Tordán, Marosvásárhelyen, Torockón is.¹⁹ Kolozsváron betért a Fischer Vilmos, Spaller Károly és Simcsik fazekasok műhelyeibe, és Binder Lajos iparfelügyelő társaságában Székelyudvarhely fazekasaihoz is eljutott.²⁰ Az útja alatt tapasztaltak és a fazekasokkal való konkrét kapcsolatai nyomán arra a következtetésre jutott, hogy Erdélyben „a nép nem tud okszerűen bánni az agyaggal”.²¹ Sajnos a Vidék által összegyűjtött rajzoknak, kerámiagyűjteménynek egyelőre nem sikerült a nyomára akadni, és a minisztériumnak küldött jelentését is csak közvetett forrásokból ismerjük.²²

Vidék azt ajánlotta a minisztériumnak, hogy „a cél az, hogy agyagipar-tanműhelyek állíttassanak fel, kívülről hozott tanítómesterek vezetése alatt, de a hazai motívumok művelése mellett.”²³ Külön agyagipari iskolát hozott volna létre Nagybanán, mivel az a környék még Vidék útja során is nívósan dolgozó, nagyszámú mesterrel rendelkezett, de agyagipari oktatáson nem pusztán az ifjúság nevelését, hanem idősebb, helyhez kötöttebb mesterek oktatását is érintette. Az utóbbi réteghez ipartanítókat küldött volna ki, akik a nagyobb fazekas települések fazekas műhelyeiben személyesen jelentek volna meg, technikai/esztétikai oktatásban részesítve az ott élőket.²⁴

Vidék korában Magyarország területén csupán három agyagipari szakiskola működött: az 1883 decemberében megnyílt ungvári, az 1879-től működő újbányai és a modori tanműhely.²⁵ A történelmi Er-

dély területének tehát nem volt ilyen jellegű szakiskolája. Nagybánya mellett Kolozsváron és Székelyföldön ajánlotta, hogy agyagipari szakiskolát kellene létrehozni.²⁶

A magyar iparoktatás országos szervezetének kialakítása és utóbbi programjának az összegzése Szterényi József munkája volt. Az Országos Iparoktatási Tanács 1893. április 9-i jegyzőkönyve részletesen foglalkozott a szakiskolai rendszer megszervezésével, általános célként a mintaműhelyek felállítását, az ipari rajzoktatást, az ösztöndíjrendszer kiépítését tekintette. Az agyagiparról szólva, a Tanács ajánlása szemmel láthatóan a Vidék János jelentéséből inspirálódott. Idézzük szó szerint ezt az ajánlást: „Az agyagipar terén a budapesti állami felső ipariskola vegyeszeti osztályával kapcsolatosan szaktanfolyamokat kellene rendezni olyan egyének részére, akik művezetőknek kívánják magukat kiképeztetni, vagy akik állami segély mellett itt kiképezve, hivatva volnának speciális jellegű agyagipari szaktanfolyamokat vezetni. Evégből összegyűjtendő az országban található agyagfajok, amelyek itt kipróbálандók, megállapítva egyúttal, hogy azok mely célokra legalkalmasabbak. A különböző vidékekről tehetségesebb agyagiparosokat állami segéllyel kellene idehozni, és őket abban a speciális irányban kiképezni, amely az illető vidéken meghonosítandó új termelési ágaknak megfelelő, hogy az illető e tanfolyam bevégeztével hazamenve, az ott berendezendő műhelyben tartoznék a vidék agyagiparosait az új termelési irányba terelni és oktatni.”²⁷

A századforduló agyagipar-fejlesztő kezdeményezése tehát a helyi agyagokkal való kísérletezésre alapozott, és az egyik legjelentősebb tudományos teljesítménye az agyagminták begyűjtése és tűzállósági fokuk felmérése volt. Ezt a munkát Matyasovszky Jakab és Petrik Lajos már az 1880-as években elkezdte,²⁸ majd néhány évtizeddel később Kalecsinszky Sándor is folytatta, kiegészítette.²⁹ Ezzel az akcióval azt próbálták feltérképezni, hogy melyik településen van esély az agyagipar reális fejlesztésére. Az agyagminták égetési próbái rámutattak arra, hogy Erdélynek rengeteg agyaglelőhelye van, viszonylag sok I-es és II-es tűzállósági fokú, nagyon jó minőségű agyaggal. Furcsa módon a kitűnő agyagok egy része

¹⁷ Erdély agyag-ipara, *Budapesti Hírlap*, IV/182, 1884. júl. 3.

¹⁸ Erdély agyag-ipara, *Budapesti Hírlap*, IV/256, 1884. szept. 16.

¹⁹ Az erdélyi agyagipar fejlesztése, *Magyar Ipar*, V/16, 1884. aug. 28.

²⁰ Az erdélyrészi agyagipar fejlesztése, *Magyar Polgár*, XVIII/157, 1884. júl. 9.

²¹ Erdély agyagiparáról, *Fővárosi Lapok*, XXI/217, 1884. szept. 16.

²² A Vidék által összegyűjtött anyagot a Budapest Fővárosi Levéltárban, a Magyar Képzőművészeti Egyetem Könyvtár, Levéltár és Művészeti Gyűjteményben, a Képző- és Iparművészeti

Szakgimnázium könyvtárában kerestem. Sajnos egyelőre az említett helyeken nem sikerült megtalálni.

²³ Vidék János, *Magyar Polgár*, XVIII/157, 1884. júl. 9.

²⁴ Erdély agyag-ipara, *Budapesti Hírlap*, IV/256, 1884. szept. 16.

²⁵ Szakiskolák, tanműhelyek, ideiglenes tanfolyamok, *Magyar Ipar*, V/9, 1884. máj. 14., 122.

²⁶ Erdély agyagiparáról, *Fővárosi Lapok*, XXI/217, 1884. szept. 16.

²⁷ VIG Albert 1932, 266, 268.

²⁸ MATYASOVSZKY Jakab – PETRIK Lajos 1885.

²⁹ KALECSINSZKY, Alexander von 1906.

ismeretlen volt a településen élők előtt, más településeken az agyag rossz minősége miatt lehetetlen volt a termékek finomításáról álmodni. Egy szakcikk például, amely az Alsójára és Várfalva határában lévő agyagfajták vizsgálatáról érkezett, csalódottan jegyezte meg: „Végeredményben egy ilyen agyagvizsgálat azt is bizonyítja, hogy a fazekasipar fejlesztésére nem elég a hivatalos jóakarát, hanem elsősorban szükséges, hogy megfelelő nyersanyag álljon rendelkezésünkre. Emellett bizonyít az is, hogy az egyes vidékek fazekasipara oly különböző fokon áll. Rendesen úgy van, hogy ahol jó nyersanyagokkal rendelkeznek, ott sokkal fejlettebb az iparág, mint ott, ahol a nyersanyag silány. Hogy Alsójárán és Várfalván a fazekas háziipar még mindig a legkezdetlegesebb fokon áll, az a rendelkezésünkre álló agyagok rosszaságának tulajdonítható.”³⁰ A felcsíki felmérések eredményei ezzel szemben sokkal bizalomgerjesztőbbek voltak: „Tekintettel arra, hogy kitűnő nyersanyag áll rendelkezésre, ezen ipar föllendíthető volna szakembereknek Csikmadarason és Dánfalván való letelepítése által.”³¹

1892. november 14-én, Lukács Béla kereskedelmi miniszter megbízása folytán Marosvásárhelyen megnyitotta a kapuit egy fa- és fémipari szakiskola, amelyet a téli hónapokban építő-, valamint agyagipari tanfolyammal kapcsoltak össze.³² A székelyföldi iparmúzeummal kapcsolatban létrehozott marosvásárhelyi szakiskolát a kolozsvári ipartanműhelyek mintájára szervezték. Vagyis a tanulók az iskolában csak az iparűzéshez megkívánt elméleti és rajzismerteket szereztek meg, míg a gyakorlati tanulmányokat a jobb iparos műhelyekben, mint rendes tanoncok sajátították el.³³ Az iskola első agyagipari szakoktatójává már 1892-ben **Geibinger Jánost** nevezték ki. Geibinger korabeli munkásságáról azt tudjuk, hogy mind Barossról, mind Kossuthról szobrot mintázott,³⁴ tehát inkább a szobrászathoz, modellezéshez érthetett. Bár ipartanítói munkásságáról eddig nem sikerült konkrét feljegyzéseket találni, az elméleti tantárgyakat oktathatta, és esetleg modellezést, díszítő rajzot taníthatott a marosvásárhelyi agyagiparosok között is. A marosvásárhelyi agyagipari osztály szégyenletesen kevés diákot vonzott a környékről, annak ellenére, hogy mind Kolozsvár, mind

Székelyföld sajtóján keresztül állandó toborzó cikkekkel próbálták az érdeklődést felkelteni. 1894-ben a sikertelenséget nem a Geibinger tanári tevékenységének rovására írták, hanem részint annak tulajdonították, hogy a műhely az ideiglenes helyiségben nem volt a célnak megfelelő, részint pedig a fazekasoknak az új intézkedés iránti idegenkedésével magyarázták. A felügyelő bizottság az 1895-ös tanévtől ezen úgy akart segíteni, hogy hat ösztöndíjas diákot vett fel, akiket egész napon át foglalkoztattak.³⁵ Bár Szerényi József presztízskérdésként kezelte a marosvásárhelyi agyagipari szakoktatást is, s az iskola éves évről vizsgáin és kiállításán nem egyszer vett részt, a kereskedelmi miniszter 1897-es, a magyar ipar helyzetéről szóló jelentésében már a marosvásárhelyi állami fa- és fémipari szakiskolával összekötött agyagipari tanfolyam megszüntetéséről számolt be.³⁶

Nem tudjuk, hogy a Geibinger tevékenységéhez köthető-e az a fél esztendő tanfolyamsorozat, melyre Baross Gábor kereskedelmi miniszter kezdeményezésére, a marosvásárhelyi agyagipari képzés beindulával egy időben, 1892-ben Korondon és Barcaújfaluban került sor.³⁷ E tanfolyam egyes információk szerint kudarcba fulladt, ugyanis a fazekasok semmiképpen sem akarták elsajátítani a szaktanító által tanított mázazási technikákat.³⁸

A Szerényi-féle oktatási program új ipariskolák létrehozását is lehetővé tette. Vidéky János szakszerű javaslatai alapján alakulhatott meg éppen Székelyföldön a székelyudvarhelyi Magyar Királyi Kő- és Agyagipari Szakiskola is, amelynek konkrét feladatai közé tartozott a székelyföldi iparosok összefogása és szakmai nevelése. Az iskola 1894-ben nyílt meg, és annak ellenére, hogy nagyobb szakmai hatása elsősorban a kőfaragás terén érzékelhető (igazgatója és meghatározó egyénisége Hargita Nándor szobrász volt), mindenképpen évtizedeken keresztül toborozta – nem csupán a székelyföldi övezetekből – a fazekasság iránt érdeklődőket is. Már alakulásakor is az volt az elsődleges célja, hogy a csekefalvi, etédi, kőrispataki és magyarhermányi fazekasok számára továbbképzési lehetőséget teremtsen.³⁹

Az iskola több évtizedes tevékenységéről fontos történelmi munka jelent meg,⁴⁰ és rendelkezésünkre állnak az iskola értesítői, melyekből ráláthatunk

³⁰ Alsójára és Várfalva fazekasagyagjairól, *Magyar Üveg- és Agyag-újság*, VI/1, 1906. jan. 4–5.

³¹ SZENTERZSÉBETI SZAKÁTS Péter 1901, 7.

³² A marosvásárhelyi állami fa- és fémipariskola, *Székely Nemzet*, XI/47, 1893. márc. 29.

³³ A marosvásárhelyi ipari szakiskola, *Kolozsvár*, VI/ 267, 1892. nov. 22.

³⁴ Kossuth mellszobrát, *Pesti Hírlap*, XVI/111, 1894. ápr. 21.

³⁵ Ipari szakoktatás a Székelyföldön, *Székely Nemzet*, XII/144,

1894. szept. 28., 143–144.

³⁶ A kereskedelmi miniszter évi jelentése, *Magyar Ipar*, XIX/44, 1898. okt. 30., 872.

³⁷ Új ipari tanműhelyek és tanfolyamok, *Magyar Ipar*, XII/9, 1891. szept. 30., 12.

³⁸ ÖRLEY János 1902, 183.

³⁹ Uo., 183.

⁴⁰ RÓTH Edit é. n.

a tanításra és a szaktanítókra egyaránt. Ennek ellenére sajnálatos, hogy a konkrétan itt készült tárgyakból nagyon kevés maradt fenn, így az oktatás irányvonala is nehezen rekonstruálható.

Az iskola egyik első szaktanítója **Sebők Ignác** volt, aki már az első tanévben azonosította a Székelyudvarhely környékén fellelhető agyagokat.⁴¹

Egyik híres szaktanítója, **Maráth József** a Baranya megyei, magócsi agyagipari szakiskola igazgatói tisztségéből érkezett Székelyudvarhelyre, ahol a M. Kir. Kő- és Agyagipari Szakiskolában tovább folytatta kerámia szaktanítói tevékenységét. Maráth Magócon elsősorban kályhasként vált elismertté.⁴² Székelyudvarhelyen nem mintázói feladatokat látott el, hanem az agyagkeverékek előállítására, a szárítás és égetés szakszerű lebonyolítására, a mázak előállítására, festésre oktatta a fazekasokat, de ő nyújtott képzést a munkagépek működési elveiről is.⁴³ 1896-ban már az udvarhelyi iskolánál folytatott „gyakorlati irányú jó munkáért” díjazták a millenniumi kiállításon.⁴⁴ Bár csaknem bizonyosra vehető az, hogy tevékenységének a fő vonulata az udvarhelyi iskolához kötődött, tudomásunk van arról, hogy „több helyi és vidéki agyagiparost a nekik megfelelő összetételű máz és engobeok készítésére oktattott.”⁴⁵ Ez a megjegyzés arra utal, hogy vidéken is folytathatott vándortanítói munkát. Marátot a korongozás oktatásában **Kóbor Ferenc** segítette, ő a székelyudvarhelyi fazekas ipartársulat megbecsült mestere volt.

Kóbor és a marosvásárhelyi szakiskolától 1897-ben áthelyezett **Pillich Lajos** szaktanár a mintázás folyamán díszesebb, görög és római edényalakok korongozására tanították a diákjaikat, de formaöntés, agyagkorongozás segítségével nagyobb kerti díszedényeket is készítettek. Tananyaguk állandó része volt a kályhacsempék, sarokcsempék készítése is.⁴⁶

Egy 1893-as reformtervet ismertető cikk úgy vélte, hogy: „Agyagipari szakiskolát kellene még a már fennálló magócsi, ungvári és szervezés alatt álló székelyudvarhelyi szakiskolákon kívül létesíteni Rimaszombaton és Nagyváradon, ahol erre a viszonyok igen kedvezők.”⁴⁷

Szükszavú újsághír utal arra, hogy Nagyváradon ha nem is hosszasan működő szakiskola, de hónapokig tartó szaktanfolyamok megvalósulhattak, néhány esztendővel később: „A kereskedelmi kormány nagy erőmegfeszítéseket tett a kőedénygyártás dolgában. Sajnos hogy az e tekintetben tett kísérletek nemigen váltak be. Így a nagyváradai államilag se-

gélyezett agyagipari tanfolyam ez évben a kísérletezésnél tovább nem jutott, úgyhogy a minisztérium kénytelen volt a tanfolyamot újabb 3200 korona segély mellett egyelőre meghosszabbítani.”⁴⁸

A nagyváradai tanfolyam szaktanítójáról egyelőre nem sikerült adatokat találni, ám elképzelhető, hogy Petrik Lajos lehetett, ugyanis a kőedénygyártás oktatására és meghonosítására neki voltak más helyen is kísérletei. **Petrik Lajos (1851–1932)** neve a fazekasságot tanulmányozók előtt az egyik legismertebb név, hiszen Mattyasovszky Jakabbal együtt ő írta Magyarország agyaglelőhelyeiről a már korábban is említett jelentős, máig alapmunkának számító, sokat idézett összefoglaló könyvet.⁴⁹ Mint a budapesti székhelyű Központi Agyagipari Műhely igazgatója, számos fazekas képzéséhez járult hozzá Budapesten. Emellett terepen is próbálkozott a szaktanítói tevékenységgel. Így például 1900-ban maga a kereskedelemügyi miniszter bízta meg azzal, hogy a révi agyagipart tanulmányozza és tegyen javaslatot arra, hogyan lehetne az elszegényedő fazekasok helyzetén segíteni. Petrik még a kereskedelemügyi miniszternél is jobban látta a rá bízott feladat veszélyeit: „A népiparnak, véleményem szerint, konzervatívnak kell lenni, mert a szóban lévő fazekas-áru csak addig érdekes, míg benne a régi motívumokat feltaláljuk, de amint modernizálni akarjuk vagy pláne szecessziós irányba tereljük, kivetkőztetjük népies eredetiségéből” – írta. Petrik ezért elutasította azt, hogy a település fazekasait a díszítmények finomítására oktassa, beszámolójában kitért erre: „A fazekas ipar válságos helyzetén tehát csakis azzal segíthetünk, ha iparosaink technikai eszközeit javítjuk, és technikai tudásukat fejlesztjük.” Petrik ezt például Rév esetében úgy valósította meg, hogy a kőagyagáruk (Steinzeug) készítmények technológiáját próbálta a településen megtanítani. Bár nincs tudomásunk arról, hogy tevékenysége hosszú távon is jelentős fejlődést eredményezett volna Réven, de oktatási tevékenysége mindenképpen érdekes kísérlet volt arra, hogy az Erdélyben korábban ismeretlen kőedénygyártást meghonosítsa.⁵⁰

Mivel Petrik elsősorban vegyész volt, így leginkább a jobban tapadó, magasabb hőfokon olvadó, jobb minőségű ólomázak kikísérletezését köszönheti neki a szaktudomány. Bár ezt a máztípust az agyagipari szakiskolák használták, már az ungvári iskola tanári kara is kitért arra, hogy a fejlettebb mázolásztási módszereket sajnos a falusi fazekasok nem tudják elsajátítani és alkalmazni, elsősorban

⁴¹ SEBŐK Ignác 1895, 6.

⁴² IPAROKTATÁS 1901, 246.

⁴³ SCHEFFLER Nándor 1897, 27.

⁴⁴ SCHMIDT József 1897, 3, 295.

⁴⁵ HARGITA Nándor 1906, 5.

⁴⁶ SCHEFFLER Nándor 1898, 34.

⁴⁷ Iparoktatási reform, *Iparügyek*, VII/5, 1893. máj. 15., 70.

⁴⁸ Kísérletezés, *Honi Ipar*, III/17, 1902. szept. 1.

⁴⁹ MATYASOVSZKY Jakab – PETRIK Lajos 1885.

⁵⁰ PETRIK Lajos 1903, 8–9.

a rendelkezésükre álló égetőkemencék fejletlensége, primitívsége miatt.⁵¹

A korábban keletkezett ungvári agyagipari szakiskola a történelmi Erdély területén kívül esik, ennek igazgatóját mégis fontos megemlíteni az Erdélyben tevékenykedő agyagipari oktatók között is. **Pap János** egész életében arra törekedett, hogy képezze, szakmai műveltséggel lássa el kora agyagiparosait. 1906-ban az Iparosok Olvasótára sorozatban megjelentette *Az agyagipar technológiája* című könyvét, amely közérthető nyelven magyarázta meg az iparosoknak a legújabb technológiai újításokat.⁵² E jelentős munkája mellett a *Művészi Ipar* folyóirat oldalain a magyar fazekasságról az egyik első áttekintő összefoglalást is ő írta.⁵³

Az ungvári szakiskolának kiemelkedő szerepe volt Észak-Erdély háziipar-története szempontjából, ugyanis ebben az intézményben képezték a Nagybánya környéki, valamint az észak-erdélyi fazekasokat is. Az ipartanító nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a minisztérium által fogadtatott fejlesztő eljárásokat gyakorlatba ültesse, a mestereknek megmagyarázza, hogyan lehet az új eszközöket igazán hatékonyan és jól alkalmazni.

1895-ben a minisztérium megbízásából Pap János bejárta Háromszék agyaglelőhelyeit is, és égetési próbákat tett a különböző agyagfajtákkal, ajánlásokat tett arra vonatkozóan, hogy melyik agyagot milyen termékekre lehet leginkább felhasználni.⁵⁴ Tanácsaival így gyakorlati irányból próbálta a fazekasokat a mindennapi rutinos kerámiakészítéstől a jobb megélhetést biztosító termelési formák felé irányítani.

Az ungvári intézmény több évtizedes története állandó vergődés volt, és fennmaradása érdekében csaknem az egész országból toborozta a kerámia iránt érdeklődőket,⁵⁵ még a háromszéki fazekasok előtt is nyitva tartotta a kapuit. Ismert tény például, hogy Gyulay Károly bodoki fazekas ebben az intézményben képezte magát.⁵⁶ 1913-ból vannak információink arra vonatkozóan, hogy kéthónapos tanfolyamot hirdetett meg, amelyen a gépi korong használatára, valamint a díszedények készítésére oktatta a szakiskolán kívüli, környékbeli fazekasokat.⁵⁷ A tanfolyam sorsáról nincsenek adataink.

Egy 1910-es, észak-erdélyi akcióját őrizte meg a sajtó, ekkor ugyanis Pap János a misztótfalusi fazekasok megsegítésére felállított két nagy kapacitású, kör alakú égetőkemence felszerelését felügyelte, és felvilágosította a mestereket, hogyan használhatóak ezek igazán jól.⁵⁸

Az említettek mellett a budapesti ipariskolák is állandó hatással voltak az erdélyi fazekasokra. Az 1901-es állapotokat átfogó statisztikai évkönyv írt először arról, hogy Budapest oktató erejének erősítését tartják a legfontosabb jövőbeli célnak: „A fazekas háziiparosok az ország különböző részeiből mind gyakrabban kérvén helyzetük javítását, a segélyakció egységes és tervszerű irányítása mutatkozott szükségesnek. Evégből megindultak az előmunkálatok egy hivatott művészi és műszaki vezetés alá helyezendő budapesti központi agyagipari műhely létesítése iránt, melynek feladata lesz egyrészt a fazekas házi iparosokat jobb minőségű használati edények készítésére oktatni, másrészt az egyes vidékek háziiparának eredeti jellegét megőrizve, a háziiparosokat kelenőbb és ízlésesebb formájú edények készítésébe bevezetni, oly módon, hogy az egyes vidékekről felhozott tehetségesebb háziiparosok saját agyagjukból fognak a központi műhelyben szakszerű és művészi vezetés mellett dolgozni, s azután a tanultakba otthoni iparos társaikat be fogják vezetni.”⁵⁹ E műhely szakoktatói közül **Klaczik/Klaczig/Klasszik Mihály**⁶⁰ nevét kell kiemelnünk, aki szintén jelentősen befolyásolta az erdélyi iparosok tevékenységét is. Klaczig a budapesti központi agyagipari szakiskola művezetője volt. Itt alkalmilag több vidéki agyagiparos kiképzésére került sor, e központi műhelyben a vidéki fazekasok feleségei számára is több alkalommal szerveztek festő, díszítő tanfolyamokat.⁶¹ 1906-ban például a désházi fazekasok is részt vettek egy budapesti tanfolyamon, ahol – az előbb idézett terveknek megfelelően – a désházi kéagyag feldolgozására tanították őket.⁶² Zilahról ugyancsak 1906-ban négy fazekas indult el egy három hónapos budapesti tanfolyamra,⁶³ Járáról pedig 1910-ben három fiú vett részt egy hasonló agyagipari képzésen Budapesten.⁶⁴

Bár Klaczig elsődlegesen a központi tanműhelyben végezte az oktatói tevékenységét, vándortanítónak is

⁵¹ Hazai agyag- és üvegyiparunk helyzetéről, *Magyar Üveg- és Agyagújság*, XII/264, 1912. jan. 15.

⁵² PAP János 1906.

⁵³ PAP János 1888.

⁵⁴ Agyagipar Háromszéken, *Székely Nemzet*, XIII/17, 1895. jan. 30.

⁵⁵ KATONA Imre 1978, 237–238.

⁵⁶ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2016, 156–157.

⁵⁷ Szaktanfolyam agyagiparosok számára, *Magyar Üveg- és Agyagújság*, XIII/277, 1913. nov. 1.

⁵⁸ A helybeli fazekas iparosok, *Felsőbányai Hírlap*, XV/16, 1910. aug. 11.

⁵⁹ KÖZÁLLAPOTOK 1902, 67.

⁶⁰ Az újságcikkek felváltva, mindhárom formában alkalmazzák a nevét.

⁶¹ IPAROKTATÁS 1909, 90.

⁶² NAGY Loránd Zsigmond 2003, 21.

⁶³ SIPOS József 2009, 1026.

⁶⁴ KÓS Károly, Dr. 1979, 311.

feltűnt Erdélyben. 1908-ban például Felsőbányán tartott kéthónapos fazekas tanfolyamot. Klaczig iparművészeti jellegű képzést nyújtott a felsőbányai fazekasoknak, s bár csupán három tanulója volt, tanítványaival később is foglalkozott Budapesten.⁶⁵ 1903-ban, mint huszti agyagipari tanítót, budapesti szakképzésre és megbeszélésre idézték fel.⁶⁶ Mivel 1936-ban budapesti iparművész agyagipari tanítóként hunyt el, huszti tevékenysége is vándortanítói munka lehetett.

A budapesti iparművészeti oktatók közt ki kell még emelnünk a **Gróh István** (1867–1936) nevét. A néprajzi szakirodalomban Gróh Malonyay Dezső egyik munkatársaként vált ismertté, aki rajaival segítette *A magyar nép művészete* köteteinek esztétikus kivitelezését. Gróh maga is gyűjtő volt, és kiemelten érdekelte a „magyaros” stílus. A fazekasművészet a gyengéje volt, saját gyűjtései alapján a gömöri, az ungvári és sárospataki fazekasságról jelentős tanulmányokat is írt.⁶⁷ Ő elsősorban mintalapok szerkesztésével irányította a fazekasokat,⁶⁸ de a Budapesten tanuló fazekasok is hatása alá kerültek. Valószínű, a sárospataki motívumok neki köszönhetően épültek be Erdély agyagművészetébe.

Már az eddigiekből is látható, hogy az agyagipari szakiskolákban, műhelyekben oktató ipartanítók az 1880-as évek második felétől terepre is kimerészkedtek, ahol személyes útmutatásaikkal, tanfolyamaikkal próbálták befolyásolni, alakítani a fazekasok ízlését és termékeit.

Az ipartanítói tevékenység intenzívebbé válása a Hegedűs Sándor kereskedelmi miniszter színrelépéséhez köthető. 1902-vel kezdődően az erdélyi származású miniszter úgyszintén az agyagipar felsőbb, iparpolitikai segítségével próbálta a fazekasok életkörülményeit javítani: „Célom az, hogy az ország minden, agyagiparral nagyobb mértékben foglalkozó vidéke az ottani eredeti minták és, ha alkalmasak, régi technikák felhasználásával, jellegzetes, csak az illető vidék által űzött háziipart nyerjen, hogy így az egész ország minden egyes vidéke egy-egy speciális jellegű agyagiparral bírjon, melyek egymásnak csak a technika tökélyében okoznak versenyt, de egyébként egymást kiegészítsék.”⁶⁹

A századfordulón ezt a tervet már egy szakújság is próbálta segíteni. A *Magyar Üveg- és Agyagipar* című újság nem pusztán a külföldi keresletről, a hiánycikkekről, a megrendelési szándékokról, mázbeszerzési lehetőségekről, de a technológiai vívmányokról is folyamatosan tudósított. Ebben az újságban a legjelentősebb szaktanítóknak külön rovataik voltak, amelyekben a fazekasok számára oktatói cikkeket publikáltak.

Ugyanakkor kiépült a vándor szaktanítói hálózat is, melynek egyik legfontosabb erdélyi egyénisége (egyes kutatók szerint az egész program fő szervezője) **Farkasházi Fischer Vilmos** (1839–1921) volt.⁷⁰

Fischer híres családból származott. A herendi porcelángyáros Fischer Mór fia volt, aki felesége révén került Kolozsvárra. 1866-ban vagy 1867-ban telepedett le Kolozsváron, megalakítva a kincses város híres porcelánfestő műhelyét.⁷¹ 1885-ben már több kolozsvárit – elsősorban nőket – tanított meg a porcelánfestésre. Ez az akciója még bizonyára csupán a saját műhelye működtetéséhez szükséges munkásréteg kitermelését célozta meg.

1903-ban Fischert már mint agyagipari vándortanítót rendelték fel a minisztériumba, egy négyhetes tanfolyamra, Egressy Dániel rimaszombati, Hevesi András nagyszőlősi és Klaczig Mihály huszti vándortanítókkal együtt. Ennek a tanfolyamnak a kereskedelmi miniszter központosító funkciókat szánt, az előre meghatározott cél szerint „a művezetők megfelelő utasításokat fognak nyerni a műhelyekben követendő irányt illetőleg, hogy a műhelyekben egységes elvek érvényesülhessenek.”⁷² 1902-ben a kereskedelmi minisztérium az ún. rutén akció keretében Huszton ideiglenes tanműhelyt nyitott, majd Máramarosziget környékének agyagipari szakoktatójaként Fischert küldték ki, ahol a minisztérium megbízásából agyagipari tanfolyamokat tartott. Oktatói tevékenysége hatásáról pár szavas beszámoló is olvasható: „javult a forma- és a színérzék, javult az anyag: a máz, az agyag, javult a korongolás, az égetés...”⁷³ Néhány esztendővel később a zilahi fazekasok között tevékenykedett, 1909-ben egy hosszabb tanfolyam végén a zilahi mesterek nevében egy memorandumot adott be egy közös műhely alakításának tárgyában.⁷⁴

⁶⁵ A fazekas tanfolyam, *Felsőbányai Hírlap*, XIII/21, 1908. okt. 7.

⁶⁶ Tanfolyam agyagipari művezetők részére, *Művezetők Lapja*, VI/15, 1903. aug. 10.

⁶⁷ GRÓH István 1899, valamint Uő 1901.

⁶⁸ GRÓH István 1907.

⁶⁹ RÓTH Edit é. n. 6.

⁷⁰ ISTVÁN Erzsébet 1995, 201.

⁷¹ Bár a Fischer-féle porcelánfestő műhelyt az 1870-es évektől említették az újságok, egy 1890-es újságcikk 24 éve működő műhelyként emlékezett meg róla. *Kolozsvár*, IV/184, 1890. aug.

13. Katona Imre úgy tudja, hogy műhelyét 1874-ben nyitotta meg, sajnos adata pontosságát – a jegyzet hiánya miatt – nem tudjuk ellenőrizni. KATONA Imre 1978, 234–235.

⁷² Tanfolyam agyagipari művezetők részére, *Művezetők Lapja*, VI/15, 1903. aug. 10.

⁷³ A máramarosi kiállítás, *Budapesti Hírlap*, XXI/236, 1901. aug. 28.

⁷⁴ Végrehajtó bizottság, *Magyar Ipar*, XXX/25, 1909. jún. 20. Valamint: A zilahi fazekasok közös műhelye, *Magyar Ipar*, XXX/26, 1909. jún. 27.

1910-ben ő tartott egy kolozsvári,⁷⁵ valamint egy tordai tanfolyamot is.⁷⁶ Fischert Erdély határain kívül is több tanfolyam tartására kérték fel.⁷⁷

1912-ben egy nagybányai tanfolyamról részletesebb beszámolóval rendelkezünk, amelyből egyértelműen kiolvasható, hogy Fischer egyáltalán nem törekedett a helyi stílusok továbbfejlesztésére. „... az alakok tetszetősek, ízlésesek, szinte finomak, a színezés más, mint amilyeneket eddig a nagybányai agyagmunkákon láttunk. (...) A készítmények száma több ezer. Virágedény, apró váza, görög és római urnaváza, ételes csésze, dísztál, tányér, szilke, kanna, korsó, kehely, hamutartó, egy sereg filigrán, igen apró, szebbnél szebb játékedény, alakban, színben egyaránt változatos, mind e tanfolyam érdekességét bizonyítják.”⁷⁸ Oktatói tevékenységéről sajnos csupán rövid beszámolókból foglalkozott az ipart népszerűsítő sajtó.

Az ipartanítók hatására elinduló változások

A 19. század végi és 20. század eleji agyagipari szakoktatás nem volt a legjobban sikerült oktatási folyamat Erdélyben, ennek ellenére nem szerencsés, ha a néprajzi és háziipar-történeti szaktudomány alig foglalkozik ezzel a korszakkal. A jelenség értelmezése, az aktorok azonosítása annál is fontosabb, mivel ennek a folyamatnak az ismertetése nélkül teljesen értelmezhetetlen a 20. századi fazekasság, valamint e korszak háziipara.

Az agyagipar fejlesztésére tett kísérletekről eddig nagyon kevesen írtak. Kresz Mária elsősorban a magyarországi (mezőtúri és hódmezővásárhelyi) fazekasság elemzése kapcsán tért ki arra, hogy az ipartanítók visszaszorították az egyik legfontosabb fazekas szerzőm, az íróka használatát, helyette az ecsetes festést, valamint a sablonnal való díszítést ajánlva.⁷⁹

A közelmúltban megjelent kerámiaművészeti összefoglalások egy része egyáltalán nem foglalkozott ezzel a réteggel,⁸⁰ más része a gyári edények tarkasága által kiprovokált változtatásnak vagy a beinduló kerámiaipari tőkés vállalkozások által generált kényszerű lépésnek tekinti.⁸¹

A változásokat nem könnyű megragadni, mert ezek kissé lassúbbak voltak, mint ahogyan azt a tanítók remélték. 1912-ben a fazekasoknak szóló szakújság még teljes kudarcként értékelte e tevékenységet: „Tény az, hogy meglévő és elmaradt fazekas iparunknak fejlesztésére irányult eddigi törekvések majdnem mindenütt sikertelenek maradtak, mivel a 6-8 hetes tanfolyamokról hazautazott iparosok mindannyian visszatértek a régi kerékvágásba, és a tanultakat csakhamar elfelejtették.”⁸²

Ez a vélemény látszat volt csupán, mert néha nem maga az ipartanító, hanem egyetlen, sikereket elérő mester személyes példája indította el a változásokat, fáziseltolódással.

a. A mázazás meghonosítása és tökéletesítése

Mivel az ipartanítók tevékenységének a fő célja a termékek piacosabbá tétele volt, így tevékenységüknek egyik fő vonulata a mázazási technikáknak az oktatása, a mázak és angóbok feljavítási módjainak a kikísérletezése volt.

Az egyik legismertebb példája ennek a korondi szaktanítás esete – ez jelzi, hogy a tanítás nem mindig járt sikerrel.

Korondon a 19. század végéig rendkívül durva, homokkal soványított agyagú, mázatlan főzőedény készült. A 19. század végén a mesterség radikális visszaesése miatt Baross Gábor kereskedelmi miniszter ipartanítót küldött a helységbe. Egy húsz évvel későbbi értékelés szerint: „A nép ellenszenvvel fogadta a leküldött állami idegen kerámikust, és elűldözte anélkül, hogy annak tanítását bevette volna.”⁸³

Néhány esztendővel később a korondi postamester fia, Filep Dezső a székelyudvarhelyi Kő- és Agyagipari Szakiskola növendéke lett, ahol megtanulta a mázazási technikákat. Az iparkamara a munkásságát máz- és agyagörölő gépek adományozása által segítette.⁸⁴ Filep néhány esztendei székelyudvarhelyi tevékenység után hazatelepedett. Az agyagipari szakújság 1911-es beszámolója szerint lehet, hogy a jobban kereső mester iránti irigységből, de a korondi fazekasok ellesték Filep technikáját, és 1911-ben már körülbelül tíz fazekas készítette a díszített, mázas kerámiát a faluban.⁸⁵

⁷⁵ A kolozsvári fazekastanfolyam, *Magyar Üveg- és Agyagújság*, X/11 (225), 1910. jún. 1.

⁷⁶ Agyagipari vándortanító, *Magyar Üveg- és Agyagújság*, X/3 (217), 1910. febr. 1.

⁷⁷ Tudomásunk van egy gyulai, valamint egy szentesi tanfolyam megtartásáról. Lásd DANKÓ Imre 1963, 59, valamint: Agyagipari szaktanfolyam Szentesen, *Városok Lapja*, VI/36, 1911. szept. 9.

⁷⁸ Az agyagipari tanfolyam befejezéséhez, *Nagybányai Hírlap*, V/34, 1912. aug. 25.

⁷⁹ KRESZ Mária 1952, 28.

⁸⁰ CSUPOR István 2008; CSUPOR István – CSUPORNÉ ANGYAL Zsuzsa 1998; KRESZ Mária 1991; KLUSCH, Horst 1980.

⁸¹ KÓS Károly, Dr. 1974, 84, valamint KÓS Károly, Dr. 1976, 226.

⁸² Hazai agyag- és üvegiparunk helyzetéről, *Magyar Üveg- és Agyagújság*, XII/264, 1912. jan. 15.

⁸³ Székely iparfejlesztés, *Székegyesség*, VIII/18, 1912. máj. 5.

⁸⁴ MVKILJK 1907/3, 99.

⁸⁵ Hazai agyag- és üvegiparunk helyzetéről, *Magyar Üveg- és Agyagújság*, XI/21 (259), 1911. nov. 1.

1929-ben Kerezsi Lajos egy rövid írásában foglalkozott a korondi fazekassággal. Ő úgy vélte, hogy: „A mázos edény készítésére történt áttérés anyagi előnye mellett sem minősíthető háziipari fejlődésnek, mert produktuma már több vevő vidék piacáról leszorult használhatatlansága miatt.”⁸⁶

A lesújtó vélemény ellenére, Korond fazekasai megtanulták a mázazási technikát és elindultak a díszkerámia készítésének az útján. Termékeik néhány évtizedig követték a régi főzőfazekak formavilágát.

Korond esetében a holtpontról való kimozdulást újabb iparművészi tanfolyamok indították el. S bár termékeik technikai kivitelezésében továbbra is elég gyakran akadtak hiányosságok, az ipartanítói tevékenységnek köszönhetően Korond fazekasainak nem kellett abbahagyniuk a kézműves fazekasságot.

A 20. század elején tartott magyarországi tanfolyamokról szóló egyik fontos tanulmány arra a következtetésre jut, hogy a tanítók a fazekasok által használt, főként helyi nyersanyagok, mázak, angóbok tökéletesítését végezték el, nem volt jellemző ezeknek a teljes, radikális átcserélése.⁸⁷ Katona Imre szerint kiemelt cél volt a kevésbé mérges ólmos mázak elkészítésének az oktatása, ezért az oktatási folyamat jótékony hatással volt a fazekasok és a vásárló közönség egészségére egyaránt.⁸⁸

b. Az ecsetes festés elterjesztése

Györffy István jeles néprajzkutató egyik híres írásában már 1934-ben megfogalmazta a kritikát a fazekas ipartanítók tevékenységét illetően: „A díszítőművészetek közül utolsó helyen említtem a népi kerámiát. Ezt a múlt század (vagyis 19. század – szerk. megj.) 90-es éveiben maga a kereskedelmi minisztérium tette tönkre, amikor vándor <tanárokat> küldött ki a vidékre, akik új formákat, motívumokat, színeket és festésmódokat honosítottak meg a fazekasok közt. A szarajevói kincstári fémipariskolában gyártott bosnyák rézvázákat vették edénymintának, erre a Huszka-féle magyar szűcsímzés-mintákat festették fel dísznek. Megtanították a fazekasokat új színeket keverni, s a festéket a szaporátlan íróka (csorgató) helyett a széles foltokkal dolgozó ecsettel kenték fel. A néphagyomány értékét nem ismerő <tanárok> tudatlansága így csaknem mindenütt tönkretette a hagyományos kerámiai művészetet. (...) A festékeverést meg az ecsettel való festést ma már minden fazekas űzi. A széles ecsettel persze nem lehet a régi csorgatott ornamenseket kihozni, ezért aztán mindenütt áttértek a természetes virágornamentikára.”⁸⁹

Amennyiben Györffy észrevételeit az erdélyi kerámiára vonatkoztatjuk, mindenképpen meg kell említenünk, hogy Erdélyben az ecsetfestés természetes virágornamentikának egyes elemei valóban a századfordulótól kezdtek terjedni. A székelyudvarhelyi agyagipari szakiskola egyik kiállítási képén felismerhető már egy olyan ecsetfestéses virágforma, amely voltaképpen az 1920-as évektől kezdett teret nyerni az erdélyi fazekakon, korsókon, és amely az 1940-es évekre valóban teljesen átalakítja a korábbi kerámia kultúrát. Amennyiben megnézzük ennek a virágtípusnak az elterjedését, Zilahon is jól érzékelhető, hogy a jellegzetes, fehér alapon kék kontúros, barna, sárga vagy zöld színezésű stilizált virágornaments szilágysági stílust teljesen háttérbe szorította a színes alapon vízszintes tagolású tarka, ecsetfestéses rózsamotívum és a kerek, sokszirmú virágábrázolás. Csaknem ugyanezek a motívumok terjedtek el az 1920-as évektől Désházán, majd Korondon, Magyarhermányban, ettől kezdődően a legtájékozottabb kerámiaszakértők számára is fejlődést okoz a különböző fazekasközpontok termékeinek elkülönítése.

Valószínű, hogy e természetes virágornamentika összefüggésbe hozható Erdélyben a nagyobb szövetkezeti műhelyek kialakulásával és működésével is, hisz ugyanezt a stílust termeli kis fáziseltolódással a tordai Tompa testvérek gyára is.

Az ungvári vagy éppen a székelyudvarhelyi agyagipari szakiskola fennmaradt termékein, valamint az iskolák kiállításairól fennmaradt fotókon részben ecsetfestéses ornamentika látható, de nem a tömegtermékeken látható virágornamensekkel.

Mivel az említett természetes virágornamentika a dél-romániai és a moldvai híresebb fazekasközpontokban is ugyanúgy felütötte a fejét, ugyanabban a periódusban, elképzelhető, hogy 1920 után a romániai népművészeti bolthálózat megrendelése is generálta ezt az egységes virágornamentikát, s egy fogyasztói virtuális tömegízlést elégtett ki e sematikus mintaállomány.

c. A papírsablonnal való díszítés

Pap János egyik tanulmányában utalt rá, hogy a papírsablonos angóbos felületdíszítésnek a gömöri fazekasságban előképei voltak, és ebből kiindulva, az ungvári agyagipari szakiskolában ennek az oktatására is kitértek, elsősorban a felvidéki agyagiparosokat próbálták erre a technikára visszatanítani.⁹⁰ A 19. század végi erdélyi fazekasságban hirtelen feltűnő „félholdas” díszítmény talán szintén ennek

⁸⁶ Merénylét? *Székely Közélet*, XII/30, 1929. júl. 28.

⁸⁷ ISTVÁN Erzsébet 1964, 107–110.

⁸⁸ KATONA Imre 1978, 235.

⁸⁹ GYÖRFFY István 1939, 105.

⁹⁰ PAP János 1888, 244.

az ipartanítói oktatási folyamatnak köszönheti az elterjedését. Bár pontos leírásaink nem maradtak fenn e díszítmény kivitelezéséről, leginkább kartonsablonnal készíthették ezeket a mintákat. Ez a díszítménytípus egyszerre, előzmények nélkül jelent meg a csíkdánfalvi, barcaújfalusi és magyarhermányi fazekasságban, és kissé később feltűnt a makfalvi keramikuskok termékein is.

d. Az idegen formavilág térnyerése

A 19. század végétől egyre nagyobb teret hódított az erdélyi fazekasságban az idegen formavilág. 1893-ban Jankó János a tordai fazekasságról szóló beszámolójában már kiemelte, hogy a klasszikus fazék-, korsó- és tálformák mellett már ekkor a fő formák közé tartozott a *római kancsó* és *római kanta*, és a díszítést már külön, fogadott „írónők” készítették, akik naponta átlag 40-50 darabot is megfestenek a különböző típusú edényekből.⁹¹ Pontosan nem ismert egyelőre, hogy az 1890-es években ipartanítói vagy ettől független hatásra tört be Torda fazekasságába ez az idegen elem, de a ránk maradt századfordulós tordai edénykultúrában már szép számmal látható ez a kerek fülű, idegen forma.

Györffy István a századforduló ipartanítói hatásaként egy másik edénytípus rohamos terjedésére hívta fel a figyelmet. A bosnyák fémváza – vagy más nevén a „zsiráf nyakú” edény a nehéz vasöntvények számára ideális forma volt. A kerek talpú, nyúlánk bosnyák váza a viszonylag öblös szájával és a doborműves díszítményeivel a századforduló divatos edénytípusa volt, valószínűleg ezért népszerűsítették az ipariskolákban. Ugyanakkor ennek a formának a kerámia kultúrába való becsempészése technikai melléfogás volt: a kevésbé nehéz agyagedény a szűk kerek talp miatt instabillá vált, a földrengéses övezetekben könnyen feldőlt. Funkcionális hibái ellenére a bosnyák vázatípus feltűnt az ungvári agyagipari szakiskola készítményeit népszerűsítő egyik képen, és megjelent a székelyudvarhelyi agyagipari szakiskola egyik kiállítási standján is. Kedvenc formája volt Dés műfazekasának, Tóth Sándornak is.⁹² A divat hatására a zsiráfnyakú edény betört az erdélyi fazekas ipartársulatok formakincsébe. Egy marosvásárhelyi mesterremekként a Székely Nemzeti Múzeumba kerül tárgy jól példázza, hogy a 20. század elejére e vázatípus elindult a variálódás útján, és a szecessziós divat hatására olyan formavariánsai lettek, amelyek akár a mesterségben való felszabadulás feltételeivé is válhattak. Ez a tárgy már mind alakjában, mind dí-

szítményeiben teljesen eltért az erdélyi hagyománykörtől, és az iparművészeti ízlés térnyerésére figyelmeztet bennünket.

e. Az „orientalizálás”

és a „magyaros” motívumok terjesztése

Az agyagipari szaktanítási periódus különböző díszítőművészeti áramlatok hatása alatt állt. Az 1851-es londoni világkiállításon tűntek fel először azok a brit gyarmatokról, valamint perzsa műhelyekből származó iparművészeti tárgyak, amelyek hamarosan az egész Európa területén divatosá tették a keleti motívumokat. A 19. században az európai kerámiaművészetet az izniki edények színes virágornamensei vonták a hatásuk alá, ez a stílus a pécsi Zsolnay-műhely sikereihez is hozzájárult. A Zsolnay-műhely indirekt módon hatott leginkább a kor iparosaira: a legtöbb fazekas sóvárogva figyelte azokat a formákat és motívumokat, melyeket nyugati kereskedők szállítottak a világ minden tájára. Ezek mellett direkt hatásra is lehet gyanakodni: Zsolnay Vilmos szívesen csábította be Pécsre a vidéki fazekasokat, hogy gyárának formavilágát a naiv, magyaros formákkal és motívumokkal is frissítse. Az erdélyi központok és a pécsi műhely közötti legfontosabb közvetítő személy bizonyára Mattyasovszky Jakab geológus (Zsolnay veje) lehetett, aki újabb agyaglelőhelyek feltérképezése céljából maga is végigjárta az erdélyi fazekasfaluakat, és népi cserépedények gyűjtésével kedveskedett a Zsolnay-gyár tervezőjeként tevékenykedő feleségének.⁹³

A századvéget a magyar ornamentika tudatosításának, a „nemzeti formanyelv” kialakításának a periódusaként is számon tartjuk. Az 1880-as évektől Huszka József ornamentikakutatásai az ipartanítókra is hatottak, a székelyudvarhelyi Kő- és Agyagipari Szakiskolában például a Huszka-, Vidéky- és Várdai-féle mintalapok és fali táblák alapján tanították a növendékeknek a díszítő rajzot.⁹⁴

Következtetések

A tanulmányunk által bemutatott folyamatok végeredményben a népművészet összes ágazatát érintették, ugyanúgy felismerhetők a szöttek- és hímzéskultúrában, a faragóművészetben is. Hobsbawm az 1870 és 1914 közötti periódust a tömeges hagyománytermelés periódusának tekinti, szerinte az ekkor kitalált hagyományoknak a háttérében elsősorban politikai célok rejtőztek.⁹⁵ Bár Hobsbawm elsősorban a nemzeti mítoszteremtés vizsgálata alap-

⁹¹ JANKÓ János 1893, 144–145.

⁹² BÓNIS Johanna 2003, IX. tábla, 47–50. katalógusszám.

⁹³ KOVÁCS Orsolya 1995, 183–185.

⁹⁴ SCHEFFLER Nándor 1895, 26.

⁹⁵ HOBBSAWM, Eric 1987, 127–128.

ján vonta le ezeket a következtetéseket, észrevételei az erdélyi kerámia kultúrát ért változásokra is alkalmazhatók. A kerámia kultúrában kialakult tömeges hagyománytermelés szintén politikai origójú volt: az iparpolitikusok gazdaságfejlesztő elképzeléseiből indultak ki.

A terepen tevékenykedő iparoktató elit megteremtette a „műfazekas” típusát, aki már merészebben használta fel a hagyományos keretet a saját alkotói tevékenysége kiteljesítésére. Az 1885-ös budapesti országos kiállításon feltűnő Tóth Sándor dési fazekas, vagy a Csíkszatószege majolikagyártással kísérletező Ruzs Mihály keramikus ehhez a típushoz sorolható, mindkét fazekas tevékenysége már a hagyományos népi kultúrától eltérő, új tárgykultúra megteremtése felé irányult.

Az erdélyi mozgalom kudarca talán azzal magyarázható, hogy kissé elhibázott volt a kiindulópont: a gyári tömegtermeléssel szembehelyezkedő és a kézművességet propagáló alternatíva talán sikeressé válhatott volna, ha nem a kézműves tömegtermelés megvalósítása lett volna az elérendő cél. A olcsó, kézműves tömegterméket viszont semmiképpen nem lehetett kifizetődővé tenni.

A kerámiaművészetet érintő, felülről diktált, irányított mozgalom didaktikai eszközökkel próbálta befolyásolni az erdélyi falvak és városok agyagművességét. A módszerek hátterében egyértelmű segítő szándék húzódott meg, és sok esetben érzékelhető, hogy a hatás kölcsönös volt. A századvég egyik kiemelkedő kerámia-szakértője, Wartha Vince ezt a következőképpen foglalta össze: „Szinte fáj az em-

ber szíve, mikor a különféle kiállításokon látott tárgyak után elképzeli, mennyire kínlódott az a szegény magyar gelencsér, hogy valamiképpen kihozza a cifra alakú vázát, ez pedig minden erőlködése mellett is inkább hasonlít bögréhez, mint etruszk vázához. Másrészt sokszor nevetve néztem, hogyan kínlódik a modern majolikagyár ügyes korongozója, hogy kihozza a székely bokály karcú alakját, de mindhiába, azt az egyszerű szép alakot, amelyet a székely fazekas könnyűséggel készített, ki nem hozta a furfangos majolikás.”⁹⁶

A mozgalom, minden fonákja ellenére, mégsem tekinthető teljes kudarcnak: számos fazekasközpontban hozzájárult a mázazási, égetési technikák fejlesztéséhez, és a közös kerámiaműhelyek, nyersanyagbeszerző központok létrehozásához.

Valószínű, hogy a világháború kitörése és az impériumváltás lehetett a valós oka annak, hogy az agyagipari tanfolyamok 1918 után csaknem teljesen megszűntek.

Összességében kiemelhető, hogy a mozgalom elsősorban a belső-erdélyi – főként magyar vonatkozású – fazekasközpontokat érintette, és csaknem teljesen mellőzte a szász vagy román központok fejlesztését.

Bár az ipartanítói munka nem hozott jelentős esztétikai fejlődést a kerámia központok számára, az mindenképpen érdekes tény, hogy a tanfolyamok által érintett helységeken hosszasan fennmaradt a fazekasság, mint azokon a településeken, ahol semmilyen fejlesztési kísérlet nem történt.

Szőcsné Gazda Enikő – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055; gazdaeniko@gmail.com

Levéltári források

Budapest Fővárosi Levéltár (BFL)
– *A Fővárosi Községi Iparrajziskola Ügyviteli Iratai, 1877–1889*

Irodalom

- IPAROKTATÁS 1901 = *Az iparoktatás az 1899–1901. években*, Kereskedelemügyi Minisztérium, Budapest, 1901.
IPAROKTATÁS 1909 = *Az iparoktatás az 1906–1908. években*, Kereskedelemügyi Minisztérium, Budapest, 1909.
MVKIKJ 1893 = *A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1892-ik évben*, Marosvásárhely, 1893.
MVKILJK 1907/3 = *Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara 1907. július 9-i ülésének jegyzőkönyve*, Marosvásárhely, 1907.
PNL XII 1896 = *A Pallas Nagy Lexikona*, XII, Budapest, 1896.
RNL I 1911 = *Révai Nagy Lexikona*, I, Budapest, 1911.

*

⁹⁶ WARTHA Vince, Dr. 1892, 111–112.

- BÓNIS Johanna
2003 *A székelyföldi iparmúzeum*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- BUNTA Magda – GYULAI Pál
1971 *Batiz. Monografia manufacturii de faianță fină*, Muzeul de Istorie, Cluj-Napoca.
- CSUPOR István
2008 *Erdély népi kerámiaművészete*, Kieselbach–Novella Kiadó, Budapest.
- CSUPOR István – CSUPORNÉ ANGYAL Zsuzsa
1998 *Fazekaskönyv*, Planétás Kiadó, Budapest.
- DANKÓ Imre
1963 *A gyulai fazekasság*, Erkel Ferenc Múzeum, Gyula.
- GRÓH István
1899 A gömörmegyei népies agyagművesség, *Magyar Iparművészet*, 2. évf., 6. szám, 256–262.
1901 Ungvár és Sárospatak fazekassága, *Magyar Iparművészet*, 4. évf. 5. szám, 221–225.
1907 *Magyar díszítő művészet*, I–II, Jókai Könyvnyomda, Budapest.
- GYÖRFFY István
1939 Az új magyar művelődés alapja, *Hitel*, 1939/2, 97–121.
- HARGITA Nándor
1906 *A székelyudvarhelyi M. Kir. Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola és a vele kapcsolatos tanfolyamok XI-ik értesítője az 1905–1906-iki XIII. iskolai évről*, Becsek D. fia Könyvnyomdája, Székelyudvarhely.
- HOBSBAWM, Eric
1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914, in: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*, MTA Néprajzi Kutatócsoportja, Budapest.
- ISTVÁN Erzsébet
1964 Sárközi népi cserépedények, *Néprajzi Értesítő*, 46. évf., 91–137.
1995 Keleti örökség, népművészet, historizmus: Zsolnay Vilmos és Badár Balázs kísérletei, *Néprajzi Értesítő*, 78. évf., 191–208.
- JANKÓ János
1893 *Torda, Aranyosszék és Torockó magyar (székely) népe*, Budapest.
- JEKELFALUSSY József
1892 *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke*, Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, Budapest.
- KALECSINSZKY, Alexander von
1906 *Die untersuchten Tone der Länder der Ungarischen Krone*, Franklin Verein, Budapest.
- KATONA Imre
1978 *A magyar kerámia és porcelán*, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest.
- KLUSCH, Horst
1980 *Siebenbürgische Töpferkunst*, Kriterion Verlag, Bukarest.
- KÓS Károly, Dr.
1974 Agyagmunka, in: Dr. Kós Károly – Szentimrei Judit – Dr. Nagy Jenő: *Szilágysági magyar népművészet*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 58–103.
1976 Csíki fazekasfalvak és fazekasságuk, in: Uő: *Tájak, falvak, hagyományok*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 218–276.
1979 Járai parasztfazekasság, in: Uő: *Eszköz, munka, néphagyomány*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 309–331.
- KOVÁCS Orsolya
1995 Orientalizálás Zsolnay Júlia és Teréz tervezőmunkájában, *Néprajzi Értesítő*, 77. évf., 183–189.
- KÖZÁLLAPOTOK
1902 *A M. Kir. Kormány 1901. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest.
- KRESZ Mária
1952 Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai, *Ethnographia*, 63. évf., 10–43.
1991 *Magyar fazekasművészet*, Corvina–Forum, Novi-Sad.
- KÖVÉR György
2006 Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig, in: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, Osiris, Budapest.
- MATTYASOVSKY Jakab, Mátyásfalvi – PETRIK Lajos
1885 *Az agyag-, üveg-, cement- és ásványfesték iparnak szolgáló magyarországi nyers anyagok részletes katalógusa*, A Magyar Kir. Földtani Intézet kiadványa, Franklin Társulat, Budapest.
- NAGY Loránd Zsigmond
2003 „Kicsi csupor, nagy a füle...” Fazekasság Désházán, *Művelődés*, LVI/4, 21–23.
- ÖRLEY János
1902 Agyagipar, in: Buday Barna (szerk.): *Székely kongresszus*, Pátria Nyomda, Budapest.
- PAP János
1888 A magyar fazekas ipar, *Művészi Ipar*, 225–246.
1906 *Az agyagipar technológiája (Iparosok Olvasótára, XII/1–2)*, Lampel R. Könyvkereskedése, Budapest.
- RÓTH Edit
é. n. *Százéves az Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola. Fejezetek Székelyudvarhely ipari szakoktatásának múltjából*, Infopress Rt., Székelyudvarhely.

SCHEFFLER Nándor (szerk.):

- 1895 *A székelyudvarhelyi állami Kő- és Agyagipari Szakiskola Értesítője az 1894–95. tanévről*, Betegh Pál Könyvnyomdája, Székelyudvarhely.
- 1897 *A székelyudvarhelyi állami Kő- és Agyagipari Szakiskola Értesítője az 1896–97. tanévről*, Betegh Pál Könyvnyomdája, Székelyudvarhely.
- 1898 *A székelyudvarhelyi állami Kő- és Agyagipari Szakiskola Értesítője az 1898. tanévről*, Betegh Pál Könyvnyomdája, Székelyudvarhely.

SCHMIDT József

- 1897 A kiállítás szervezete és berendezése, in: Matlekovits Sándor (szerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*, III, Budapest.

SEBŐK Ignác

- 1895 Az agyag tűzállóságának meghatározása, in: Scheffler Nándor (szerk.) 1895, 3–7.

SIPOS József, Dr.

- 2009 A szilágysági fazekasság, in: Bálint István János (szerk.): *Örök Szilágyság*, Magánkiadás, Budapest, 991–1046.

SZENTERZSÉBETI SZAKÁTS Péter

- 1901 *A székelyföldi ipar fejlesztése ügyében dr. Hegedűs Sándor keresk. M. Kir. miniszter úr önmegmegtartása elé terjesztett javaslatai a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamarának*, Kereskedelmi és Iparkamara – Adi Árpád Könyvnyomdája, Marosvásárhely.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

- 2016 A bodoki agyagművesség, in: Csáki Árpád – Kinda István – Nagy Balázs – Tóth Szabolcs Barnabás (szerk.): *Bodok*, Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 153–175.
- 2019 A kerámiakészítés technikátörténeti vázlata, in: Márton László (szerk.): *Fejezetek Székelyföld technikátörténetéből*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 11–58.

TELCEAN, Ecaterina

- 1994 Însemne și embleme de breaslă din Bistrița (sec. XVII–XIX.), *Revista Bistriței*, VIII, 97–107.

VIG Albert

- 1932 *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben*, Magyar Tudományos Akadémia – Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest.

WARTHA Vince

- 1892 *Az agyagipar technológiája*, K. M. Természettudományi Társulat kiadása, Budapest.

Budapesti Hírlap – 1884 (IV.), 1901 (XXI.)

Felsőbányai Hírlap – 1908 (XIII.), 1910 (XV.)

Fővárosi Lapok – 1884

Honi Ipar – 1902 (III.)

Iparügyek – 1893 (VII.)

Kolozsvár – 1890 (IV.), 1892 (VI.)

Magyar Ipar – 1884 (V.), 1891 (XII.), 1898 (XIX.)

Magyar Polgár – 1884 (XVIII.)

Magyar Üveg- és Agyagipar – 1906 (VI.), 1910 (X.), 1911 (XI.), 1912 (XII.), 1913 (XIII.)

Művezetők Lapja – 1903 (VI.)

Nagybányai Hírlap – 1912 (V.)

Nemere – 1879 (IX.)

Pesti Hírlap – 1894 (XVI.)

Politikai Újdonságok – 1880 (XXVI.)

Székely Közélet – 1929 (XII.)

Székely Nemzet – 1885 (III.), 1893 (XI.), 1894 (XII.), 1895 (XIII.)

Székelység – 1912 (VIII.)

Városok Lapja – 1911 (VI.)

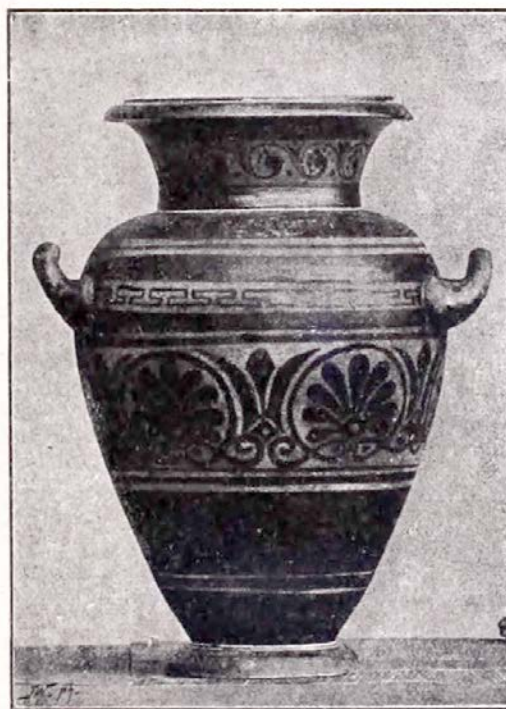
Vasárnapi Újság – 1891 (XXXVIII.)

**Instructori de industrie locală pe teren – metamorfoza olăritului maghiar transilvănean
în perioada dualistă**
(Rezumat)

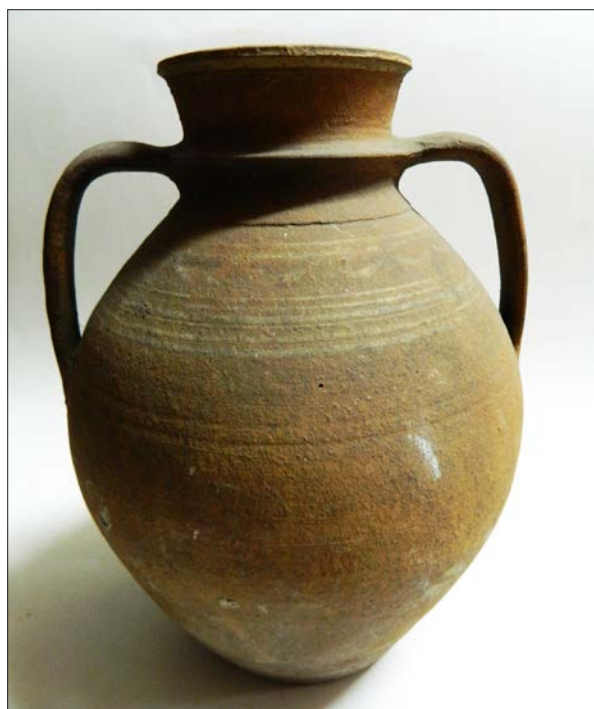
În perioada dualistă din Imperiul Habsburgic, evoluția culturii ceramicii transilvănene este inseparabilă de politicile centrale de dezvoltare economică națională. Elita instructoare de industrie locală încerca în parte să formeze o cultură materială nouă, diferită de cultura populară tradițională. Pentru atelierele locale însă, vizavi de producția industrială, o astfel de alternativă nu avea șanse de izbândă, manufactura nefiind rentabilă la nivelul producției în masă. Mișcarea a încercat să influențeze cu mijloace didactice arta olăritului din satele și orașele Transilvaniei. Intențiile protagoniștilor au fost unechivoc pozitive și, de multe ori, influența dintre instructori și realitatea din teren au fost reciproce. Nu este vorba de un eșec total: mișcarea a contribuit în numeroase centre de olărit la dezvoltarea tehnicilor și a infrastructurii de aprovizionare cu materie primă, etc. De menționat, în localitățile unde instructorii și-au desfășurat activitatea, arta olăritului a rămas vie mai mult timp, decât în alte părți unde nu s-a încercat nicio dezvoltare asemănătoare.

**Industry Instructors on the Field – The Late 19th – Early 20th Century
Metamorphosis of the Hungarian Ceramic Industry in Transylvania**
(Abstract)

During the decades preceding the First World War, giving professional aid to those perceived as “folk potters” through training programmes became a stated industrial policy objective of the Hungarian government. These efforts did not result in a clear success: the instructors managed to introduce technical and organizational innovations, but only at the cost of contaminating the traditional “folk” culture of those instructed. They failed to establish a statewide, modern artisanal network, since handcrafted pottery could not be mass-produced and without mass-production it was impossible to make the whole endeavour profitable. Nonetheless, pottery as a craft survived demonstrably longer wherever such attempts at developing the industry were made.



1. ábra Idegen formavilág az Ungvári Agyagipari Szakiskola edényein (*Magyar Iparművészet*, 1893)



2. ábra Máztatlan kanta, Korond, 19. század
(Székely Nemzeti Múzeum)



3. ábra Filep Dezső korondi fazekas munkája, amely
a Székelyudvarhelyi Kő- és Agyagipari Szakiskolában készült
(Székely Nemzeti Múzeum)



4. ábra Korondi mázas kislefű, 20. század (Szőkely Nemzeti Múzeum)



5. ábra A Székelyudvarhelyi Kő- és Agyagipari Szakiskola munkái (részlet) (Szőkely Nemzeti Múzeum, Fotótéka)



6. ábra A Székelyudvarhelyi Kő- és Agyagipari Szakiskola munkái (részlet) (Székely Nemzeti Múzeum, Fotótéka)



7. ábra Zilahi tányér, 20. század (Magángyűjtemény)



8. ábra Magyarhermányi (?) kisfazék, 20. század (Székely Nemzeti Múzeum)



9. ábra Valószínűleg Désházán készült korsó, 20. század
(Székely Nemzeti Múzeum)



10. ábra Idegen formavilágú kanta, Torda, 19. század vége
(Hitel Múzeum, Leányfalu)



11. ábra Zsiráfnyakú edény, állítólag marosvásárhelyi mesterremek,
20. század eleje (Székely Nemzeti Múzeum)

Kinda István

BÁNYÁSZOK, MÉSZÉGETŐK, ROCKEREK ERDŐVIDÉKEN¹

Erdővidék

Erdővidék a ma használatos értelemben a Baróti-medence természetföldrajzi fogalmának feleltethető meg, beleértve környező erdős hegykeretét. Történelmileg viszont egy egyházszervezeti fogalom, az a református egyházmegye (esperesség), amely két székely szék, Udvarhelyszék és Háromszék találkozásánál jött létre, ezek itteni társ-, illetve fiókszékeinek (Miklósvárszék és Bardoc-fiúszék) gyülekezeteit és a hozzájuk tartozó híveket fogva össze.² A viszonylagos szabadságot élvező székely társadalomra a 18. században ráépült a katonai határőrrendszer, egy évszázaddal később pedig már a katonáskodás a társadalmi felemelkedés egyik útjává vált – jelzi a néhány éve megjelent, *Tábornokok földje, Erdővidék* című könyv, melyből kiderül, hogy Erdővidék összesen tizennégy tábornokot, húsz ezredest, kilenc alezredest és tizenhét örnagyot állított a haza szolgálatába.³

Erdővidék gazdaságtörténeti képéhez a 19. századtól a piaci igényeket kielégítő kisipari mesterségek kialakulása és ennek függvényeként a nagytáji munkamegosztás, a különböző termékekre szakosodott települések is hozzátartoznak. Kis térség, de különleges kultúrtáj: nagyjai között említhetjük Benkő József történész, botanikus, Bölöni Farkas Sándor író, műfordító, Benedek Elek, a nagy mesemondó és irodalomszervező, Kriza János unitárius püspök, folklorista, Baróti Szabó Dávid költő, Gaál Mózes ifjúsági író személyét és munkásságát.

2007-től végzett terepmunkáim során világossá vált, hogy az *erdővidékiség* különleges életérzést, a székely mivoltához már-már anakronisztikus módon ragaszkodó, önmagát erdőkkel körülvett rezervátumban érző székely közösség habitusát jelenti. Nagy

mértékben rányomta bélyegét az identitás alakulására az a körülmény, hogy a térség két évszázada nagy erőfeszítéseket, kényszerűvételeket, emberi áldozatokat igénylő bányavidékké vált. A helyiek a székelységen belüli végvárként értékelt társadalomföldrajzi pozíciót és a lakosság különleges fizikai teljesítményeit megjelenítő narratíváit az erdővidéki kollektív identitást építő státustörténetekként⁴ forgalmazzák.

Szerencse le, szerencse fel

A térség természeti erőforrások tekintetében felfedezésük idején, a 19. század elején kimeríthetetlennek tűnt: erdő bővében, az altalajkincsek – vas, szén – bányászatát akkor még csak tervezték. A Brassói Bánya- és Kohóegylet már 1855–1872-ben hasznosította a baróti szenet, évi 1000–1200 tonnát szállítva a szomszédos erdőfülei vasgyárnak.⁵

Az első szénbánya 1872-ben nyílt meg a Baróthoz közeli Köpecbányán, az erdőfülei vasbányát pedig 1875-ben már megszüntették. Kozma Ferenc közgazdasági munkájában 1879-ben azt írta, hogy „ma már egyedül a bodva[j]i vashámor áll fenn, Erdővidéken (Udvarhelymegye), Magyar-Hermány határain”,⁶ ez az a kohó, ahol három évtizeddel korábban Gábor Áron ágyúkat öntött a székely szabadságharcosok számára.

Ugyancsak Kozma számol be arról, hogy a lignit, azaz a barnaszén Erdélyben „sehol oly nagy kiterjedésű, gazdag rétegekben nem mutatkozik, mint a Hargita déli és délnyugati nyujtványaiban. (...) Vargyas, Száldobos, Baróth határain át Köpecz és Felső-Rákossig terül el. Itten bír mintegy 4 négyszögmérőföldnyi területtel egy barnaszénbányát az »Erdélyi kereskedelmi és Hitelbank«.”⁷

¹ A dolgozat 2014-ben Baján egy ünnepi kötetben jelent meg (KINDA István 2014). Javított változatának itteni közlésével a téma „hazahozása”, az erdővidéki és háromszéki közönnyel való megismertetése a célunk.

² BENKŐ József 2014, 25–27, 245–246, 251–252, 266, 275, 280, 574–580, 615–627. Az egyházmegye eredeti, református gyülekezettel rendelkező székely településcsoportjához három további magyar község, és pedig két volt Felső-Fehér vármegyei (az unitárius Felsőrákos és Ürmös), valamint egy Brassó-vidéki (a lutheránus Apáca) kötődik ide szórványhívekkel, rokoni kap-

csolatokkal stb.

³ NAGYBACZONI MOLNÁR Ferenc 2010.

⁴ KESZEG Vilmos 2011, 182–187. A terminus legitimációs célzatú biografikus történeteket jelöl, melyek a társadalmi pozíciót, társadalmi kapcsolatokat és megvalósításokat, teljesítményeket magyaráznak és tesznek közismertté a státus elfoglalása, illetve megőrzése érdekében.

⁵ CSEREY Zoltán 2008, 43.

⁶ KOZMA Ferenc 1879, 280.

⁷ Uo., 281.

S hogy kik dolgoztak a tárnákban, kizárólag kézi szerszámokkal? „A termeléshez szükséges munkaerő a bánya vidékén élő székelyek között kellő mértékben feltalálható, s ha ez által számukra tisztességes és biztos kereset nyílt, a bányatulajdonosok is meg vannak nyugodva azon, hogy erőteljes, ügyes munkásokat bírnak. Nyáron át 80–90 munkás, télen három anynyi dolgozik.”⁸

A bányászat az iparosodás útjára állt Romániában a húzóágazatok legjelentősebbikévé vált. A gyárak és üzemek nyersanyaggal és fűtőanyaggal való ellátásában Erdővidéknek is megvolt a leosztott szerepe. 1958–59-ben két belművelésű bányát nyitottak Vargyason, 1962-ben brikettgyárat, amely az addigi porhulladékot, szénport magasabb fokon hasznosította, préselt fűtőanyagot készítettek belőle. 1968-ban, a készletek fogyásával előbb Felsőrákoson, majd 1969-ben Baróton nyitottak szénbányát.

Kovácsa megye korabeli ismertetésében a bányászat terén is illetékes szerzők azt írták, hogy a köpecsi bányavállalat az ország egyik legjobban működő szénbányája, a megye legrégebbi ipari egysége. 1969-ben 900 ezer tonna barnaszenet és 100 ezer tonna brikettet termelt. A Bazalt nevet viselő, építőanyagot gyártó helyi ipari vállalat emellett egyéb, feltáratlan altalajkincsek kiaknázását is megkezdte további bányák létrehozásával: andezit-, mészkő-, bentonit-, diatomit-, homok-, kavicsbánya nyílt Erdővidék településein.⁹ A bányavállalatnak Barót környékén több mint 2000 alkalmazottja volt, ugyanitt az erdőkitermelésben több mint 400-an dolgoztak. A szénbányászat a vidéken 2006-ban megszűnt, csupán Felsőrákos határában konzerváltak egy külszíni fejtést.

A környezetre gyakorolt pusztító hatásuk mellett az említett ipari vállalatok közel másfél évszázadon keresztül jelentősen hozzájárultak az erdővidéki emberek tisztas megélhetéséhez, gyarapodásához, s egy sajátos munkakultúra kialakulásával együtt az életforma és mentalitás is különleges jegyeket öltött magára.

Életkörülmények és attitűdök

Az erdővidéki embernek már a mostoha környezet miatt is több nehézséggel kell megbirkóznia, mint a lapályosabb vidéken, *oda le Háromszéken*. Az emberi állóképességet a természetkielő ipar különböző ágazatainak – bányászat, mészégetés, szénégetés, favágás – művelése különösen próbára tette.⁹ A tárnákban az emberi erő a végtelenségig kiaknázásra került. Az erdőléshez nemkülönben a szívós munkavégzés kép-

zete társul. Mivel a térség társadalmának széles rétege kötődött valamiképpen ezekhez a foglalkozásokhoz, régiószinten kialakult a szívóosság, a nyers erő birtoklásának és a munkából fakadó edzettségnek a tudata, a bányai par hanyatlása után pedig a természetkielő mesterségekhez és a gazdálkodáshoz való visszatérés miatt az erdővidéki férfiakat napjainkig – a volt bardocszékiek dialektusában – *kemén embörökként* reprezentálják.

Mészégetést vizsgáló kutatásom során folyamatosan találkoztam az erdővidéki erős emberek képzetével, a narratívákban az emberi történetek mögül minduntalan a mesék *Kőmorzsolója*, a természettel együtt élő *Robinson* vagy a gazdaságát és állatait védelmező erdőlakó, egyfajta *Vadölő* figurája bukkant elő. A mészégető például kézi szerszámokkal, szinte pusztán kézzel fejt ki a külszíni bányából a mészkö-tömböket, melyeket apró darabokra tör, végül pokoli tüzet gyújt alájuk, szó szerint lágyra főzi a kőveket. Munkája valamennyi fázisában a természet erőivel viaskodik: a követ kifeszeti az anyakőzetből, a katlantűz erejét képes szabályozni, öles fatörzseket csap szét egyetlen fejszesuhintással, fittyet hány az időjárás szeszélyeire.

Csak különleges környezet termel ki ilyen kvalitású embert: a Vargyas fölötti *Ejtőkőről* a szájhagyomány szerint az életképtelen gyermekeket és időseket taszították a mélybe, az őserdőségek és a vargyasi sziklaszoros barlangjai és természetes üregei a jégkorszakban barlangi medvék (*Ursus speleus*) és valószínűleg a neandervölgyi ősember lakóhelyeként, később folyamatosan emberőseink menedékeként szolgáltak. A Medvék forrása, Medvetemető, Medvebarlang, Farkas-ösvény helynevek hallatán nem kell csodálkozni, hogy a *Lokon* napjainkban is otthonosan mozognak a vadak, közülük különösen garázda az *örvös medvéként* ismert példány.

A Vargyas-szoros szétszórt tanyáinak lakóit – akik között gazdálkodót, erdészt, mészégetőt és szénégetőt is találunk – a mindennapok hétrőbbái edzették meg. Különleges, hogy a civilizációtól 5–10 kilométerre az erdők fölötti tanyák lakói leginkább az embertől félnek: a vadállatok ugyanis megszokják, hogy nem tanácsos kivívni az erdei ember haragját. Nem csoda, hisz elismerően emlegetik, hogy az egyik különösen szilaj erdőlakó gazda, a környéken *Betyárként* ismert figura azzal a, tehenét elragadó medvével kelt birokra és szerezte vissza a jószágot, amely egyébként a lovas gazdákat rettegésben tartja. A természet és a munka által megedzett erdőlakó hitvallása: *amíg a fejsze a kezömben van, nem félök semmitől*.

⁸ Uo., 282.

⁹ BÁLINT Gyula et al. 1969, 76.

¹⁰ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1988.

Az erdei embernek a szerszámai és állatai is fokozott állóképességűek: a szekérével egyszerre két tonna mész kő szállítását rutinosan megoldja, a lova különösebb terhelés nélkül viszi a terűt, kutyái szembe szállnak és *megcsípi* a vaddisznót, medvét.

Ebben a nagy szívósságot igénylő társadalom földrajzi kontextusban az élet szélsőségekre kielezített. A 19. század végén „Köpeczbányán a munkaidő 12 órás műszakokra oszlott, s a hosszú munkanap alól nem volt kivétel a gyermekmunkások számára sem, akiknek létszáma 1895 és 1908 között átlag 10 és 30 között váltakozott... 1887 és 1895 között egy-egy halálos kimenetelű balesetet jegyeztek fel. Az akkor használatos, ácsolás nélküli kamrapillér-fejtési mód, a bányatűzek veszélynek tették ki a telepet, semmilyen biztonságot nem nyújtottak a fejtésben dolgozó munkásság számára.”¹¹ Csak 1950-től közel 70 halálos áldozata volt a bányaszerencsétlenségeknek: omlás, vízbetörés, sújtólégrobbanás, szén-dioxid okozta fulladás, bányatűz miatt.¹² A szám nem tartalmazza a favágókat és mészégetőket érintő baleseteket, amelyek, mint maga az életük, durva, robusztus, végzetes. A 2000-es évek elején a külszíni mész kőbánya több méter magas párkányáról lezuhant egy nehézipari méretű homlokrakodó gép (ún. *vóla*) – a baleset során a gépkezelő meghalt, a mészégető egyik karját csak *odacsípte*, s több órába telt, hogy a szikla és az acél szorításából kiszabadítsák. A faluban elterjedt narratívák következtetése, hogy a kőfejtésen dolgozó ember felülkerekedett az elemekkel való harcában. A mészégető, akinek a *druzsba* (láncfűrész) *beléfutott a lába fejébe*, apró bosszúságként értékelve helyzetét, a saját szekérére ment orvoshoz.

Az erős férfiak mellett erős asszonyok a társak. Nem ritka a férfival versenyt dolgozó feleség, a nap-számos férfimunkát vállaló asszony. Egészségükre, testi épségükre a férfiakhoz hasonlóan alig vigyáznak, nehézségeiket erőből oldják meg, viselkedésükben hiába keresünk finom, nőies vonásokat.

Erdővidéken a barátságok és a konfliktusok is a szokványosnál komolyabbak, mélyebbek. A nézeteltéréseket gyakran életre-halálra intézik: volt, aki több ízben is börtönbe került erőszakossága miatt, az egyik napszámosát például kalapáccsal verte meg, s bűnét súlyosbította, hogy *a cigánnak a fejét ütte, hogy ne sántuljon*.

Antiszociálisnak tűnő viselkedésük ellenére többnyire megértően viszonyulnak és nagymértékben tudnak azonosulni erdei szereplőinkkel a település lakói. A civilizációtól távol a hozzájuk betérő termé-

szetjárók számára mindig akadt friss sajt, túró, hagyma, egy pohár pálinka.

A térség társadalmához nem illenek a kifinomult, ebben a környezetben esetlennek tűnő városi allűrök, a nem egyenes utat kereső, ravaszkodó emberek. Napokig kacagva emlegetik a kutya elől menekülő operatőrt, a gyámoltalan fotóművészt, aki pénzzel szeretné fotózásra bírni őket. Nemcsak a könnyelműnek tartott életformát, de annak javait is megvetik: *halat soha nem eszök* – mondja nevetve az egyik mészégető, s ebben benne van a véletlenre alapozók vagy munka nélküli megélhetést választók fölötti ítélet is.

Erdővidék, a nagyivók földje

A szakirodalom példáiból kiindulva nem csak Erdővidék esetében figyelhető meg, hogy a természetközeli, nehéz munkát végző *kemén embörok* az alkoholfogyasztásban is más standardokhoz mérik állóképességüket.¹³ Az alkohol a hagyományos falusi társadalomban a férfi szerep, a társadalmi érintkezés, az ünnep hozzátartozója. Az alkoholfogyasztás egyben erőpróba, amelyet bírnia kell egy férfinak ahhoz, hogy dolgozni tudjon, és megtalálja a kellő hangnemet kollégáival. Az alkohol erejével szembeni kevésbé sikerült ellenállás aztán a későbbi beszédesemények során emlékeztetéssé, nevetségessé teszi a résztvevők számára a közösen elkövetett erkölcsi kilengést.¹⁴

Erdővidéken a mészégetés *olyan munkahely, hogyha szeszöl, evvel foglalkozik, akkor nem tud jó meszet égetni. De ha nem szeszöl, s odafigyel, s csinálja, akkor jó kell, hogy legyen. Sose sikerült, hogy beduvasszam [a katlant], vagy ne égessem jól*. Mivel az erdei iparban dolgozók a szabadban, erdőn tevékenykednek, semmiféle szabályozás nem köti őket az italtól való tartózkodáshoz – például nem vezetnek autót –, az erőérzését egy-egy pohár pálinkával fokozzák. Az egyik mészégető tapasztalatból tudja, hogy mennyi a munkása egyszeri adagja: *Neki nem kellett pálinkát adni vaj egy pohárral, de többet gátá. Részögdött meg. Bár többen nagy ivók hírében állnak, a mészégetők igyekeznek visszaszorítani az égetés idejére a szeszfogyasztást, hisz nagy a tétje: a veszély mellett jelentős anyagi kár keletkezhet. Emlegetnek olyan mészégetőt, aki egymás után háromszor duvasztotta magára a katlant berakás közben. [Volt, hogy valakiket odaütött rakás közben...] Ja igen, igen. (nevet) Hát ők akkor meg vótak részögdöve, osztán odaszorította vót az öreget. [Nem lett semmi bajuk?] Nem, jó mészégető vót az, I. bácsi.*¹⁵

¹¹ KISGYÖRGY Zoltán – VAJDA Lajos 1972.

¹² KISGYÖRGY Zoltán 2008.

¹³ Vö. KATONA Imre 1963.

¹⁴ KESZEG Vilmos 2007, 272–282.

¹⁵ Bővebben lásd KINDA István 2011, 54–55.

Erdővidék, a rockrezervátum

Erdővidék férfitársadalmának jelentős része a rockzenét hitvallásként fogja fel, a műfaj markáns dallamfrázisokkal, férfias, fémes riffekkel tűzdelt darabjait kedveli. A szocialista ipar beindulása után egy-egy ilyen elzárt ipari zóna eseménytelen bányászlete, az utánpótlást képző iskolák és az egységes jövőkép rányomta bélyegét a fiatal generációra, akik a változást, a szabadidő kihasználását a hagyományostól eltérően képzeltek el, kitörési pontokat kerestek. Esetünkben ez a zenében jelentkezett, melynek térhódítását az új technika megjelenése és elérhetősége is elősegítette. A hétköznapi fizikai kimerültségét, monotonitását okozó férfi-(bányász)munka presztízsét az 1970-es évektől elterjedő rockzene kultikus szintre emelte.

A szocreál művészet mellett a fémzene „kulturálisan” is megtámogatta Barót környékén a szerszámcsengéshez szokott férfiak önbecsülését, mitizálta a nyers erő szépségét. Nyilvánvaló, annak a sornak a mondanivalója, hogy *A gyémántot csak a gyémánt vágja, / erős legyél, ki az ütést is állja*,¹⁶ a bányászok szíve szerint, telitalálatként fogalmazta meg életérzésüket, hitvallásukat. Erdővidéken az 1970–80-as évek 20–30 éves nemzedékei számára a különböző műfajok közül jellemző módon a *heavy metal* ('nehéz fém') vált a legkedveltebbé, akkoriban főleg bakelit-lemezeiről hallgatták. Érdekes, hogy annak a lázadó ifjúságnak a tagjai, amely ezelőtt három-négy évtizeddel metált hallgatott, ma már apák és nagyapák lettek, de a zenehallgatási szokásaik és preferenciáik nem változtak. Ha ma végigmegyünk Erdővidék falvain, főleg Vargyason, hosszú, bekötött hajú, koro-sódó férfiakat láthatunk, akik egy-egy kocsmázás alkalmával, ha a hangulat odáig fokozódik, gyakorlott mozdulattal tépik le a hajgumit. Székelyföldön a falut *rockerközpontként*, sőt, mivel már nem divatos a rockerség, *rockrezervátumként* emlegetik. Egy helybéli szerint, *ha Vargyason születél, akkor sok választásod nem volt, mert rockernek születél... A szubkultúra diffúziója itt a szakirodalomban leírttól*¹⁷ eltérő módon ment végbe. [Hogy lettél rocker?] *Hát úgy, hogy apám valamikor rocker volt Vargyason.* [S átadta ezt a hagyományt?] *Hát nem, csak erre nevelt.*¹⁸

Hogy miért pont Vargyason alakult ki ez a nagy rockerközpont? Az adatközlő szerint az 1970-es, 1980-as években *vót egy olyan generáció, hogy vót rengeteg kapcsolatuk a brassai rockerekkel. S a brassai*

*rockereknek vót kapcsolatuk ezekkel a szászokkal, akik elmentek Németországba, onnan kapták a rengeteg zenét, hát azt mondják mindig, hogy „Deep-öt a vargyasinak!”, na, me akkor az volt, na, ugye, a Deep Purple volt a menő banda, s akkor hozták a németek, Németből küldték a szászok be, a vargyasiaknak megvót az összes Deep Purple, s mindenki Deep Purple-t hallgatott, me az volt.*¹⁹

Napjaink székelyföldi rockmaratonjainak és -fesztiváljainak is a vargyasi rockerek a leghűségesebb törzsvendégei. Ennek a hagyományos rockeréletnek a szépségét az egyik vargyasi így foglalta össze: *hátrahagyod a családodat, este lejössz, megiszol legalább egy vider sört, reggel felkelsz, fáj a fejed – őj, nem kellett volna ígyak –, ennyi. Mehetsz tovább. Kapsz egy fizetést, megint valamire elb.szod... egy normális élet ez.*²⁰

A rock mint világszemlélet társadalomba való ágyazottsága és annak hagyománya tényként kezelt Erdővidéken. A térség központjában, Barót városában a 2000-es évek elején rendszeresen megszervezték az öreg rockerek találkozóját, egy alkalommal épp az önironikus „Kövéren és kopaszon” mottóval. Sőt, a rock hagyománya a közösségi élet több szegmensét is átszövi, nem kirívó eset, hogy a hagyományos erdővidéki lakodalom éjfélutáni átcsap léggitározós-csápolós rockbuliba, melynek idősebb résztvevői közül a kemény mag csak másnap reggel tér haza, olykor szakadt, sáros öltönyben.

A rockrezervátum terminus mögött a néhány évtizeddel ezelőtti világ iránt táplált nosztalgia, az ifjúkori életérzés visszaköszönése, a valamikori jelen maradványává, állandóvá tételének óhaja, kifejezése áll. Összecsend ezzel a Rolling Stones frontemberének, Mick Jaggernek egyik interjúja, melyben azt mondta, hogy a rock műfajában „senki sem akar egy szót sem hallani a legújabb albumodról”,²¹ mivel a rajongók a leginkább bejáratott régi dalokat szeretik.

Összegzés

Erdővidék területi elzártsága, a történelmi időkben betöltött védelmi szerepe, a kommunista időszakban felvirágoztatott bányáskultúrája mind hozzájárult ahhoz, hogy ma a vidék lakossága nyers, rezervátumszerű világban élő székely közösségként reprezentálja önmagát. A bányáskultúra egyben a magányt és az önállóságot asszociálja a térség lakói körében. Annak ellenére, hogy

¹⁶ Ossian: *Ítéletnap*.

¹⁷ KESZEG Vilmos 2007.

¹⁸ VIII. Székelyföldi Rockmaraton: A vargyasiak megkülönböztetett helye az erdélyi rocktörténetben. (http://kukker.manna.ro/showvideo/1561/rockmaraton_8_a_vargyasiak_megkulonboztett_helye_az_erdelyi_rocktortenetben; 2014. 01. 12.)

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo.

²¹ A rock 'n' roll tanulságai Mick Jagger szerint. (http://www.kulturpart.hu/zene/32144/a_rock_n_roll_tanulsagai_mick_jagger_szerint; 2014. 01. 14.)

egy letűnt korszak maradványa a múlt rendszerben Barót főterén állított, bányászokat mintázó szoborcsoport, melynek eltávolítását minden adandó alkalommal követeli a városlakók egy része, a pro

és kontra érvek felsorakoztatása után a helyén maradt, hisz valamiképpen mégis a közösségi identitás megtestesítője, a dicső múltra történő emlékezés tárgyasult mementója.

Kinda István – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055; kinda_istvan@yahoo.com

Irodalom

- BÁLINTH Gyula – CSÍKI László – GAJZÁGÓ Márton – HARKÓ József – JECZA Tibor – KISGYÖRGY Zoltán – KÓNYA Ádám – TOMPA Ernő (szerk.)
1969 *Kovácsna megye*, Sepsiszentgyörgy.
- BENKŐ József
2014 [2016] *Erdély*, Székely Nemzeti Múzeum – Tortoma Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Barót.
- CSEREY Zoltán
2008 *Erdővidéki történeti tanulmányok (Erdővidéki Történeti és Természettudományi Tár VII.)*, Erdővidék Múzeuma – Gaál Mózes Közművelődési Egyesület, Barót.
- KATONA Imre
1969 Szeszfogyasztás – kocsmázás – mulatozások kubikmunkán, *Néprajzi Közlemények*, VIII/2–4, Budapest, 378–411.
- KESZEG Vilmos
2007 Van-e szubkultúrája a népi kultúrának? In: Jakab Albert Zsolt – Keszeg Vilmos (szerk.): *Csoportok és kultúrák. Tanulmányok szubkultúrákról*, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 253–294.
2011 *A történetmondás antropológiája (Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 7.)*, Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.
- KINDA István
2011 Meszesek. Hagyományos iparűzés Vargason, In: Uő: *Hagyományok béklyójában. Tanulmányok a falusi életmódok és kényszerstratégiák témaköréből*, Székely Nemzeti Múzeum – Kriza János Néprajzi Társaság, Sepsiszentgyörgy–Kolozsvár, 13–68.
2014 Bányászok, mészégetők, betyárok Erdővidéken, In: Kothencz Kelemen (szerk.): *Határjelek és hagyásfák: A hetvenedik életévébe lépő Bárh János tiszteletére írott tanulmányok*, *Bajai dolgozatok 18*, Türr István Múzeum, Baja, 565–573.
- KISGYÖRGY Zoltán
2008 Egekbe szállni fel, fel, szerencse fel! *Háromszék*, 2008. május 22. (http://www.3szek.ro/load/cikk/9623/egyekbe_szallni_fel_fel_szerencse_fel; 2014. 01. 12.)
- KISGYÖRGY Zoltán – VAJDA Lajos
1972 *Köpecbánya 1872–1972*, Köpeci Bányavállalat, Sepsiszentgyörgy.
- KOZMA Ferenc
1879 *A Székelyföld közigazdasági és közművelődési állapota*, Budapest. [Hasonmás kiadása: Székely Nemzeti Múzeum – Státus Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 2008.]
- NAGYBACZONI MOLNÁR Ferenc
2010 *Tábornokok földje, Erdővidék*, Tortoma Kiadó, Barót.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1988 *Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Bányászat és erdei iparűzés a régi Gömörben (Gömör néprajza XIV.)*, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.

Mineri, meșteri ai arderii varului, rockeri în Bazinul Baraolt

(Rezumat)

Bazinul Baraolt (în mare parte în jud. Covasna) este o zonă izolată, cu un trecut militar și având o cultură minieră înflorită în anii comunismului. Toate acestea au contribuit din plin la autoreprezentarea localnicilor drept o comunitate aprigă, o rezervație de secui. Intreprinderile industriale din Bazinul Baraolt, cu toate că au avut efect distrugător asupra mediului înconjurător, au contribuit în mare măsură la traiul decent ai celor de aici, timp de un secol și jumătate. Odată cu formarea unei culturi specifice de muncitori, formele de trai și mentalitățile au îmbrăcat de asemenea trăsături specifice. Lucru comun: Baraolt și zona lui se prezintă în mod tradițional drept tărâmul oamenilor tari, ai marilor băutori și ai rockerilor.

Miners, Lime Burners and Rockers in Erdővidék

(Abstract)

Its secluded nature, its past strategic significance and the blooming mining culture that developed here during the Communist era all number among the circumstances due to which the inhabitants of the Erdővidék region (Covasna County, Romania) came to regard their homeland as something of a rough Székely reservation for a rough Székely community. While industrial production took a heavy toll on the environment, it helped the people of Erdővidék make an agreeable living and even accumulate some wealth. With a specific sort of workers' culture emerging in the region, the locals' way of life and mentality also began to show certain peculiarities of their own. In the public mind, Barót (Baraolt) and its surrounding area are traditionally seen as a land of tough folks, hard drinkers and rockers.

Both Noémi Zsuzsanna

**„LÉGY HŰ MINDHALÁLIG,
ÉS NEKED ADOM AZ ÉLET KORONÁJÁT.”
SZERELEM, HÁZASSÁG ÉS NEMI SZEREPEK
ERDÉLYBEN A SZÁZADFORDULÓN**

„Oh, én egyetlen drága angyalom, kellett, hogy mi egymást megszeressük, én maga nélkül olyan lettem volna az élet sivatagában, mint a pusztai kóró, melyet felkap az őszi szellő, és üldöz, hajt letarolt mezőkön, maga pedig nélkülem talán elérhette volna boldogságát.”¹

„Te meghalnál nélkülem, én meg nem élnék nálad nélkül. Csak együtt élhetünk boldogan, s ha mégsem tudnánk boldogulni, együtt halunk meg, ugye Gyulám?”²

A fenti két idézet a hivatásról, házasságról, társadalmi nemi szerepekről eltérően gondolkodó csíktusnádi Élthes Ilonától, illetve a kolozsvári születésű Schéfer Teréztől származik, akikben az a közös, hogy tíz év különbséggel, de mindketten jegyességük időszakában, levelek, illetve napló formájában örökítették meg gondolataikat. Tanulmányom keretében világlátásuk jellemzőit és eltérő gondolkodásuk eredőit járom körül.

*

A mikrotörténet és a történeti antropológia csilágának felívelésével párhuzamosan, az új szemlélet új forrást igényel elvnek megfelelően, korábban kevesebb figyelmet kapott iratok is bekerültek a történészek látókörébe. Az ego-dokumentumok (levelek, naplók, memoárok, emlékiratok stb.) a személyes történelem legbecsebb forrásai, hiszen bennük a kutatás alanya szólal meg és beszél önmagáról. Értékük tehát nem a politikai eseménytörténetre, vagy a gazdasági és társadalmi folyamatok történetére vonatkozó adatokban, hanem Gyáni Gábor szavaival élve, a szubjektív történelem primér dokumentálásában rejlik.³ A forráskritika azonban a személyes dokumentumok esetében sem nélkülözhető segéd-eszköze a történészeknek. A szerzők motivációira, elvárásoknak való megfelelési igényeire és a keletkező körülményeire kell elsősorban tekintettel lenni.

Az önéletírás (*life writing*), ezen belül a levél- és naplóírás divatja a 19. században virágzott fel Európában, ami a közép- és felsőosztálybeli női írásbeliség széles körű elterjedését is magával hozta. A jeles alkalmakból váltott leveleket rendszerint nem egyszer

olvasták, hanem a fotóalbumokhoz hasonlóan, „örök emlékül” szolgáltak. Tartalmukat a címzett mellett az erre felhatalmazottak szélesebb köre is ismerhette.⁴ Miután a levélírás a szerelmesek közötti kapcsolat-tartásnak is eszközévé vált, a század második felében sorra jelentek meg az érzelmek kifejezését segítő, egyúttal a megfelelően tartott magatartást népszerűsítő formuláskönyvek is.⁵ A szerelem, illetve a házasság témája, a levelekhez hasonlóan, a női naplókban is jellemzően hangsúlyos szerepet kapott, s ez a nők társadalmi érvényesülési lehetőségeivel áll szoros kapcsolatban.

Az emancipáció irányába mutató fejlemények ellenére, a dualizmus időszakában a nő férfival szembeni alárendeltsége és az apajogú családmóddal továbbra is uralkodó maradt. A közvélekedés és a jogrend is a férjet, az apát tekintette családfőnek. Az 1848–1849-es forradalmat követően életbe léptetett polgári törvénykönyv lányok egyenlő örökösödésére vonatkozó rendelkezései ellenére, sok helyen csak kelengyére számíthattak. A nők számára a házasságkötés, majd az anyaság jelentette a legfontosabb élethivatás betöltését, helyüket tehát a magánélet tereiben jelölték ki. „Semmi társas ösztön nem hat oly mélyen a nő természetbe, mint a házassági ösztön, vagyis azon forró kívánság, hogy férje tetézzé, s anyai szeretetét egy, a világ rajától elkülönített körben élvezhesse” – áll a *Szerelem és házasság vagy az emberi boldogság paradicsomába juthatás mestersége* fantáziacímű, 1877-ben megjelent kiadványban.⁶

A háziasszonyok tevékenységi köre lakóhelytől és társadalmi státusztól függően változott. A háztartás vezetése mellett a gyermekek nevelése csaknem kizárólag az anya feladata volt. Noha a közép- és felsőosztálybeli családok általában cselédet alkalmaztak, ez nem jelentette azt, hogy a feleség mentesült volna a háztartási munka alól. A nők esetében a családon, háztartáson kívüli munkavégzésre többnyire a férj-

¹ Élthes Ilona és Mórlik Károly levelezése (SZNM, K, Mh, ÉIMKI), 38–39. A tanulmányban megjelenő idézeteket a mai helyesírási szabályok szerint gondoztam.

² Schéfer Teréz naplója (JBMgy, SchTn), 112–113. Újvári Dorottyanak tartozom köszönettel, hogy a naplóra felhívta a figyel-

mem, és annak digitális másolatát rendelkezésemre bocsájtotta.

³ GYÁNI Gábor 2000, 150.

⁴ SZÉCSI Noémi – GÉRA Eleonóra 2018, 35–36.

⁵ Uo., 40–41.

⁶ DÁLNOKI 1877, 11.

hez menést megelőző tevékenységként tekintettek. A férfiak és nők társadalmi presztízsének és egyenlőtlenség viszonyának gyökerei ezen munkamegosztásból erednek. Jóllehet az életvezetési tanácsadó könyvek, hírlapok azt hangsúlyozták, hogy a háztartás vezetése ugyanolyan értékes, mint a fizetésért végzett munka, valójában hierarchikus viszony alakult ki, ami hosszú időre konzerválta az „eltartottak” és a „keresők” közötti alá-fölérendeltségi viszonyt.⁷

**Mórik Károly (1873–1938)
és Élthes Ilona (1881–1957)**

Mórik Károly és Élthes Ilona 1896 nyara és 1897 májusa között keletkezett levelezése a Mórik család irataival és pár tucat fotóval együtt Mórik István Zsigmond révén került be a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményébe. A bársonyborítóbba kötött leveleket (1. ábra) annak szerzői a házasságkötésüket követően fűzhették egybe, emléket állítva szerelmük vára-kozással teli időszakának. Az összefűzéssel albummá alakított levelek sorrendje nem minden esetben felel meg a levelek keletkezési idejének. Igaz, helyenként a tartalom is felülírja a datálás által diktált sorrendet.⁸

Mórik Károly annak az 1760-as években Barótra telepedő Móricz, később Mórik családnak a leszármazottja volt, melynek Erdővidéken több tagja is széles ismertségnek, illetve elismertségnek örvendett. A levélíró nagybátyja, Mórik Károly az 1848–1849-es szabadságharcban hunyt el, apja, Mórik Lajos a dualizmus időszakában Barót egyfajta „tótumfaktuma” volt. 27 évig Barót községi jegyzőjének címét viselte, de ő volt az 1901-ben állított véceri emlékmű kezdeményezője és a baróti Kórház Egylet titkára is.⁹ Keserű Annával kötött házasságából két gyermek született: a csecsemőkorban elhunyt Anna Judit és Károly. (2. ábra.) Élthes Ilona a Mórkokhoz hasonlóan katolikus, szintén nemesi családból származott. (3. ábra.) Apja, Élthes Zsigmond a karrierje csúcsán Csíkszereda táblabírója volt.¹⁰ Feleségével, Madár Júliával hat gyermekük született (Béla, Irma, Ilona, Károly, Margit, Judit).

Az Élthes Ilona és Mórik Károly közötti levelezést az elvárásoknak megfelelően, egy pünkösdi találko-

zót követően, Mórik Károly kezdeményezte. Ahogy a korszakban népszerű *Mit feleljek? Levélminták a művelt hölgyek használatára* című kötet szerzője, Bánfalvy Róza is leszögezte: „mint nőknek a férfiakkal szemben általában szenvedőleges szerep jut osztályrészül, és így igen ritkán vagy soha nem vagyunk kezdeményezői a férfiakkal folytatott levelezésnek.”¹¹ A szerelmi levelezés másik fontos szabálya volt, hogy tiszta lelkiismerettel csak jegyesek lehettek, szülői jóváhagyás és felügyelet mellett levelező viszonyban.¹² Nem csoda hát, ha Mórik Károly szabadkozással indítva, rögtön a tárgyra tért: szerelmet vallott, a lánykérést is megejtve egyúttal.

„Édes Ilona!

Arra hivatkozva, hogy kegyed megígérte pünkösdkor, hogy levelem elfogadja, s viszontválaszával megörvendeztet, kissé későn, de sietek írni, hogy miért ily későn, azt majd meg fogja tudni. Rövid, de részemre igen kedves emlékü pünkösdi együttlétünk maradandó nyomot hagyott maga után szívemben, mert én kegyedet igen megszerettem, ezt szóval is tudomására kívántam volna akkor hozni, de azt hiszem így írásban is elhiszi, s még otthonlétem alatt is észrevehető volt rajtam; s most engedje meg, édes Ilona, hogy én is egy kérdést feltegyek, ha a gyöngyvirágot, amit adott, jelentőségére számítva adta, akkor nyugodtan kérdezhetem, hogy viszonszerelmére számíthatok-e? S ha ezen kérdésemre kedvező volna a válasz, a rozmaringvirágot jelentősége szerint elfogadná-e tőlem?”¹³

A „rozmaringvirág” levélben való felajánlása nem számított modortalanságnak,¹⁴ negatív válasz esetén a kérőnek kisebb kudarcban volt része. A 19. század végére a szerelemből kötött házasság sem volt ritka jelenség, noha szószólói között továbbra is többségben maradtak azok, akik szerint csak egyenlő társadalmi helyzetű és egzisztenciájú személyek szerethetnek egymásba, ahogyan egyébként ez Élthes Ilona és Mórik Károly, illetve – a későbbiekben látni fogjuk – Kónya Gyula és Schéfer Teréz esetében is érvényesült.¹⁵ A korszakban az is széles körben elfogadottá vált, hogy az ifjú először választottjának tette fel a kérdést, és csak utólag kérte a lány családjának a házasságba való beleegyezését.¹⁶

⁷ Minderről lásd FÓNAGY Zoltán 2014.

⁸ Mórik Károly lánykérő levele például 1896. június 10-i keltezéssel íródott, Élthes Ilona erre küldött válaszáig pedig az 1896. május 17-i dátum szerepel. Valószínűleg a mindennapi teendői között naptári napokra való odafigyelés nélkül is könnyen elboldoguló Ilona tévedett, jóllehet az általa rendszeresen olvasott *Csiki Lapok* fejlécéről is tájékozódhatott volna.

⁹ BENKŐ Levente 1998, 5; Uő 2011, 25–31.

¹⁰ Nekrológiában a *Csiki Lapok* újságírója Élthes Zsigmondot több hasábon keresztül, a következő hangnemben jellemezte: „Még csak az imént járt közöttünk a mindenki által tisztelt,

szeretett és nagyra becsült »Zsiga bácsi«, ki életét lankadatlan munkában a köznek és szép családjának szentelte. Szívvel-lélekkel igazi székely volt, a székelyek javából, amilyen napról napra kevesebb jár közöttünk.” Élthes Zsigmond nekrológia, *Csiki Lapok*, 1920. február 1., 1–2.

¹¹ Idézi: SZÉCSI Noémi – GÉRA Eleonóra 2018, 40.

¹² Uo., 45.

¹³ SZNM, K, Mh, ÉIMKI, 5–6.

¹⁴ SZÉCSI Noémi – GÉRA Eleonóra 2018, 43.

¹⁵ Uo., 49.

¹⁶ Uo., 58.

A lánykéréskor 15 éves Élthes Ilona válaszelelében viszontszerelméről és a házassági ajánlat elfogadásáról tudósította kérőjét, azonban utóbbi csak azzal a feltétellel, ha Károly hajlandó lesz várni a házasságkötéssel a következő év májusáig. Éveinek számára és fejletlenségére hivatkozott, hozzátéve, hogy korábbi időponthoz szülei sem járulnának hozzá. A férj és a feleség közötti különbség, amennyiben a férfi volt idősebb, általában elfogadott, sőt helyénvalónak gondolt felállás volt.¹⁷ A lányok házassági korhatárának 15 év körüli megvonása is széles körben érvényesült.¹⁸ A levélváltást követően a fiatalok Baróton találkoztak, ahová Ilonka gardedám kíséretében, anyja társaságában utazott. Károly a találkozót követően kelt levelében az elválás nehézségeiről írt, de mivel korábban Ilona előrelátóan keresete felől is érdeklődött, igyekezett megnyugtatni kedvesét: „Azt is tudja édes Ilonkám, hogy az én fizetésem nem sok, de erre ne gondoljon soha, mert mi mindig tisztességesen meg fogunk élni, s abban a jólétben is leszünk, mint azok, akik nagyobb fizetéssel bírnak.”¹⁹

Az elkövetkező időszakban a szerelmesek írásban tartották a kapcsolatot, ugyanis miközben Ilona a szülői házban élt, Károly Déván az adóhivatalnál gyakornokoskodott, jövőre családfenntartóként karrierje építésével foglalkozott. A kéthetente, majd heti rendszerességgel váltott levelek mellett az egymásnak küldött fényképek révén érezhették a másik közelségét. Míg Károly az Ilona küldeményeivel büszkén hengegette, addig Ilona a szerelmi ügyeit, nem meglepő módon, jóval diszkrétebben kezelte.

A vallomások mellett a levelek az eljegyzés, az esküvő és az ifjú pár közös életének megszervezésére vonatkozóan is médiumként szolgáltak. Károly és Ilona a lánykérés és az esküvő között eltelt egy évben mindösszesen négy alkalommal találkozott személyesen. 1896 augusztusában, az eljegyzéskor Csíkszeredában,²⁰ szeptemberben Baróton, karácsonykor Csíkszeredában és 1887 áprilisában, húsvét alkalmával ugyancsak Csíkszeredában.

Mindeközben Ilona a szeredai esküvő előkészületeivel és a háztartáshoz szükséges tudás megszerzésével volt elfoglalva, de hozománya összeállításán is dolgozott. A munka nem akadályozta meg abban, hogy bálókra-lagzikra járjon, Károlynak írandó levélről is megfeledezve, a csíkszeredai vasút átadását ünnepelje,²¹ vagy éppen üdülni menjen családjával Borszékra, Gyergyót is útba ejtve egyúttal. Szülei ezüstneműket vásároltak, és a fiatalok jövőre lakásának bútorait is elkészítették.²²

Elsőként azt kellett leszögezni, hogy hol fognak majd élni, s noha e tekintetben Ilona véleménye is számított, ez a város szükségképpen Mórík Károly munkahelyének helyszíne kellett, hogy legyen. Károly hajlandó lett volna Csíkszeredába költözni, Ilona azonban patriotizmusa ellenére is nagyvilági életre vágyott, szívesen ment el otthonról.²³ Utazásának koreográfiáját is jó időben kigondolta, büszkeség töltötte el, amikor arra gondolt, hogy a helyiek majd mondogatni fogják: „[...] Mórík Károlyné volt az első asszony, akit a csíki vasút elvitt.”²⁴

Noha Segesvár is felmerült opcióként, Ilona szívéhez Déva állt közelebb, amin nem is csodálkozhatunk, ha Károlyhoz intézett kérdéseit olvassuk: „Igaz-e, hogy Déván nagy luxus van ruha dolgában a nők között? Mert én azt hallottam s még egyet, hogy nagyon víg kedélyű városka Déva.”²⁵ 1896 októberének végén volt esély arra, hogy a következő év elejétől Károly Budapesten kezdje meg a munkát. A nagyvárosi élet Ilona igényeire lett volna szabva, Budapestről lévén szó, azt írta, hogy álmai netovábbja teljesülne be akkor, ha ott élhetnének. A következő év januárjában a dolog ismét bizonytalanná vált, s hogy a lakhely kérdését még nem sikerült tisztázni, Ilonkát fölöttébb zavarta. Január 14-én kelt levelében írta Károlynak: „Légy szíves tudósíts azonnal, mikor értesítve leszel afelől, hogy lesz-e hivatalbéli maradásod Déván vagy nem, és ha nem ott, akkor hol, mert így iszonyú ez a kétes helyzet. Már azért is, hogy nem tudom, melyik légyen az a városka, esetleg falucska, melyikhez ábrándjaimat fűzzem, mint fiatal

¹⁷ „Az életkor lehet ugyan különböző, ha nem fölöttébb nagy az évek közti távolság, és ha a fölény e tekintetben a férfi részén van. Már tudniillik úgy helyesebb, ha a férfi legalább tíz évvel idősebb az asszonynál.” VAJDA Lajos 1882, 157.

¹⁸ PÉTER Katalin 2013, 148–149.

¹⁹ SZNM, K, Mh, ÉIMKI, 111.

²⁰ „Eljegyzés. Mórík Károly dévai pénzügyi tisztviselő közelebről jegyezte el Csíktusnádi Élthes Zsigmond táblabírói címmel és jelleggel felruházott csíkszeredai kir. törvényszéki bíró kedves és bájos leányát, Ilonát. A szerencse és boldogság kísérje frigyüket.” *Eljegyzés, Csíki Lapok*, 1896. augusztus 12.

²¹ „Ma péntek, tehát egy napot késett a levél azon fontos ok miatt, hogy tegnap érkezett Szeredába az első magyar állami vasút, és nagyszerű fogadtatás volt, s egész nap ünnepeltünk, de ma

nem packáztam el a levélírást, és írok neked, neked Károlykám, az én kicsi-nagy vőlegényemnek.” SZNM, K, Mh, ÉIMKI, 34.

²² Az ebédelt ugyanis, a szokásnak megfelelően, Károly jövedelméből, de Ilona ízlésének megfelelően rendezték be.

²³ „De mégis, aminek legjobban örövendek, az, hogy nem kell Csíkba maradni, mert akkor mégiscsak nem kell azt mondanom, hogy »a nagy világon e kívül nincsen számomra hely, áldjon vagy verjen sors keze, itt élned – hálnod kell.«” Uo., 40.

²⁴ Uo., 99.

²⁵ Uo. Károly válaszában mértékletességre intette menyasszonyát: „A luxusra vonatkozólag meg azt írom, hogy itt egy igen jómódú és okos ember azt mondta, »mindenki, aki számít a jövőre, az okosan és jól él, aki nem, az siet elsüllyedni.« Hát, mint mindegyik, úgy itt is vannak luxusos és nem luxusos nők.” Uo., 179.

asszony. Az én ábrándozó lelkem pedig célt elérni nagyon óhajtja ebben a tekintetben.”²⁶

Miután eldől, hogy közös életüket Déván kezdi meg, Ilonka jövődöbeli lakásuk elhelyezkedésére és milyenségére vonatkozóan is megírta igényeit. E tekintetben szava irányadó volt. Szerette volna, ha házuk nem a város végén lesz, de azt is völegénye szívére kötötte, hogy inkább pincéjük, mint kertjük legyen. Legjobb, ha van egyik is, és másik is. Hogy az esküvő után rögvést költözhesse nek, arra kérte Károlyt, áprilisban bérelje ki a házat, hogy mire a bútorok készen lesznek, láthasson is neki a lakás berendezésének, az addigra elküldésre kerülő stáfirungokat is igénybe véve. Mikor Károly bérbe vett egy 3 szobából, konyhából, kamrából, padlásból és pincéből álló házat, melynek kertje is volt, Ilona fölöttébb meg volt elégedve.

A levelek a majdani mindennapokról alkotott elképzelésekről is tájékoztatnak. Nem meglepő, hogy Ilona, miközben lelki szemei előtt Károlyt a hivatalban látta, magát a háztartás kifogás nélkül való el látására készítette. „Én is boldogan gondolok arra, hogy egy év múlva együtt kuttyogunk, és te mész az irodába, én meg főzök neked jó ebédet stb., szóval nagyon boldogok leszünk” – osztotta meg ábrándjait egy alkalommal Károllyal.²⁷ Hogy reggeli kávéját férje időben megkapja, haja levágatását is felajánlotta, tudniillik a fésülésre fordított idő alatt a kávé akár el is készülhetne.²⁸ A levelekben több alkalommal történik utalás születendő közös gyermekeikre is. A lapok között két, rózsaszín és kék szalaggal átkötött hajtincs is található, melyek vélhetően utólag kerültek oda és később született gyermekeiktől (Lajos és Margit) származnak.

Élthes Ilona és Mórík Károly esküvőjére 1897. május 17-én került sor, Csíkszeredában. Az ifjú pár a menyegzőt követően, mielőtt Dévára utazott volna, néhány napot Baróton töltött.

Schéfer Teréz (1885–1971) és Kónya Gyula (1886–1971)

Schéfer Teréz személye és a háziipari mozgalom terén kifejtett tevékenysége nem ismeretlen a témában járatosok előtt, s miután források is rendelkezésre állnak, napjainkban is kutatások tárgyát képezi.²⁹ 1885-ben született, Kolozsváron. Apjának szűrboltja volt, de miután ez nem hozott nyereséget, bezárták, és anyja vált a gyermekek (Teréz, Erzsébet, Ida, László, András, Ernő) taníttatására a szűkös anyagi viszonyok között is hangsúlyt helyező család fenntartójává.³⁰ Hogy anyjuk a családban, Teréz szavaival élve, „a férfi helyett is férfi” volt, a gyermekek is érzékelték.³¹ Ha messzemenő következtetést ebből Teréz személyiségére nem is lehet levonni, azt mindenesetre érdemes megjegyezni, hogy anyjában egy erős akaratú, ambiciózus nőt tisztelhetett. Családjából hozta azt a mély protestáns hitet is, mely világnézetét áthatalta.

Schéfer Teréz a tanítóképző jeles minősítésű elvégzését követően, 1907-ben a kolozsvári református kollégium elemi iskolájában vállalt, nőként elsőnek tanítói állást.³² Kónya Gyula református lelkésszel kötött eljegyzésére 1908. február 24-én került sor. (Közös fényképüket lásd 4. ábra.) Ez az alkalom volt egyben az is, amikor Gyula a szülők áldását kérte házasságukra.³³

Noha Teréz életében több naplót is írt, kompakt egységben csak az 1908. január 17. és 1909. január 10. közötti időszakban keletkezett, 145 oldalas naplója ismert. Korábbi füzeteire az általam is használt napló fedőlapján szereplő 7-es szám enged következtetni, de indító mondata is ezt támasztja alá: „És ismét előttem van egy üres napló, s én ismét hozzákezek a beírásához.”³⁴ A nagyjából a jegyesség időszakát felölelő napló Schéfer László, Teréz testvére révén maradt fenn, jelenleg Jékely Berta birtokában van.³⁵ Hogy Teréz a második világháború időszakában is vezetett naplót, arról az a néhány átírt oldal ta-

²⁶ Uo., 116.

²⁷ Uo., 141.

²⁸ „Karcsi te, arra a gondolatra jöttem, hogy a hajam [le kell] vágatni, mivel annyi idő eltelik a megfésülésével, s majd te reggelként veszekedni fogsz, hogy még nem vagy készen. Ajánlod a levágását, vagy mi? Vagy nem veszekszel, ha a kávé egy kicsit később viszm be?” Uo., 92–93. Károly nagyvonalúan válaszolt: „Tán édesem azt meg nem tennéd, hogy azt a ritka szép hajadat levágasd, hisz inkább lemondok a reggelizésről, hogysem téged megrondítsalak, hogy a reggeli korábban legyen meg.” Uo., 96.

²⁹ Korábban Nagy Jenő, mostanában pedig Újvári Dorottya és Sara Meaker foglalkozik az életművel, de Schéfer Teréz személye Kemény János önéletírásában és Gerlőczy Márton *Mikecs Anna: Altató* című regényében is feltűnik. Lásd: NAGY Jenő 1994, 33–36; ÚJVÁRI Dorottya 2019, 55–68; KEMÉNY János 1972;

GERLŐCZY Márton 2017.

³⁰ Újvári Dorottya szíve közlése.

³¹ „Tata az udvaron sétál, haragszik, mert ellentmondunk Mamával akaratának. Semmiség volt az egész, máskor napirendre tértünk felette, de ma Tinkónak valamiért rossz kedve van, s azért duzzog. Szegény Tinkó, ő kellene a család feje legyen, s bizony előttünk, gyermekei előtt nincs egy csepp tekintélye. Ő most a háznál semmi, kit sokszor kinevetünk, kijátszunk, becsaptunk. Mama a mi drága jó mamánk minden, kit tisztelünk, becsülünk szeretünk, ő férfi a férfi helyett, nélküle tönkre ment volna a család.” JBMgy, SchTn, 85–86.

³² NAGY Jenő 1994, 33–34.

³³ JBMgy, SchTn, 16.

³⁴ Uo., 2.

³⁵ ÚJVÁRI Dorottya 2019, 56.

núskodik, mely a Kabay család révén örökölt meg.³⁶ (5. ábra.)

Schéfer Teréz feljegyzései rendszeresek, de nem napi szintűek. Jelesebb alkalmakkor vagy ihletettebb pillanatában ragadott tollat. A mindennapi események részletes dokumentálása helyett, naplójában megörökített gondolatai a házasság körül forognak, túlnyomó többségben az ezzel kapcsolatban felmerülő negatív érzéseit örököltette meg. Feljegyzéseit sok esetben a magára hagyatottság motiválta. „Kénytelen vagyok naplót írni, mert úgy tele van szívem, eszem, lelkem keserűséggel, bánattal, hogy nem fér már bele” – írta egy helyen.³⁷ Egy másik alkalommal erre részletesebben is kitért: „Lelkem édes Gyulám, haragudhatsz rám, hogy naplómban a keserű napok emlékét megörökítem, s a boldog, nyugodt napok naplóm számára nyomtalanul elszállnak. Nekem két naplóm van, te mindkettőből olvashatsz. Egyik ez, ide azt írom, mi lelkembe, másik naplómba nem fér be. Boldogságot sokkal többet bírok el, azért hallgat az írás, de ha egy csepp keserűség hull a boldogság közé, rögtön zavaros lesz egész lelkem, megárad s ömlik a szürkesség, a bánat ebben a naplóba, s mire lecsendesül a háborgás, lelkemben nyoma sincs a keserűségnek, mind a naplóm szívta magába. Ugye jól van így, angyalom?”³⁸ Ellentmond magának, de talán őszintébb, mikor naplóját, mint „lelkének fényképét” írja le.³⁹

Schéfer Teréz naplója Élthes Ilona és Mórlik Károly levelezésével egybevetve kevesebb pózt tartalmaz, a megfelelés igényétől azonban korántsem mentes. Noha Teréz feljegyzései a maga számára keletkeztek, írását vőlegénye is elolvasta.⁴⁰ A későbbiekben a naplóban Kónya Gyulának két jegyzete is olvasható. Utóbbi szimbolikus lezárás is egyben. Miután Teréz utolsó feljegyzésében naplójának tulajdonjogát Gyulára ruházta át,⁴¹ az egy több oldalas bejegyzést írt, amit Teréz csak a házasságkötést követően olvashatott el. A párbeszéd szituáció miatt a napló a levél műfajával rokonítható.

A menyasszonyként 24 éves Schéfer Teréz hajdon nőtársaihoz képest menyasszonynak túlkorosnak

számított. Magát „már” nem tekintette szépnek. Úgy gondolta, hogy látszik rajta: sok év elszállt a feje felett.⁴² Nehezítette helyzetét, hogy bűntudatot érzett vélhetően egy korábbi viszonya miatt, melyet végül még a házasságot megelőzően bevallott vőlegényének.⁴³ Összességében azonban halás volt az Istennek, mert úgy gondolta, hogy őt mindennel megáldotta, ami csak jó van a világon: „Adott duzzadó egészséget, zavartalan jókedvet, okos lelket, érző szívet, jó anyát, kedvező társadalmi helyzetet, ahol kifejlődhetett bennem sok jó tulajdon[ság], adott akaraterőt és mindezeknek koronájául nekem adta az élet koronáját, az egyetlen tökéletes férfit.”⁴⁴ Ugyanezt a bibliai motívumot naplójának mottójaként is felhasználta.

Teréz az eljegyzés időszakában Kolozsváron, Kónya Gyula pedig tőle 18 km-re, Kolozson tartózkodott. Viszonylag gyakran, napi vagy heti rendszerességgel találkoztak, közben pedig – Teréz naplójából tudjuk – leveleztek. A távolságot Teréz ennek ellenére nehezen viselte. Több alkalommal kritikával illette a távol maradó vőlegényét, ugyanis jellemzően ő volt az, aki menyasszonyát meglátogatta.

Miközben Teréz úgy vélte, hogy feladata a házasságkötés után abban áll, hogy férje házában védőszelleme, angyala legyen,⁴⁵ társadalmi vonatkozásban is értelmes életre vágyott. Meggyőződése volt, hogy csak akkor lehet boldog, ha másokat is boldogítani tud,⁴⁶ nőként azonban magát nyomorultnak látta, akivel a férfi azt tehet, amit akar.⁴⁷ „Lennék vénlány, leszámolnék egészen a férjhezmenetellel, de a világ nyelvéért, szeméért nem tehetem” – írta.⁴⁸ Helyzetét súlyosbította, hogy úgy érezte, saját kereset híján családjá számára eltartandó plusz teher, akitől mihamarabb szabadulni kell. Elhivatottsága és a társadalmi elvárások közötti vívódás képezi tehát Teréz házassággal kapcsolatos aggályainak eredőjét s ezáltal naplójának is a meghatározó vonulatát.

Noha Teréznek az 1907/1908-as tanévben végzett pedagógusi tevékenysége folytatására az iskola részéről lett volna lehetőség, a következő évre meghirdetett posztra nem nyújtotta be pályázatát. Mivel a házasságot a nyilvános szereplésről és a dicsőségről

³⁶ Uo., 58.

³⁷ JBMgy, SchTn, 107.

³⁸ Uo., 124.

³⁹ Uo., 140.

⁴⁰ Teréz 1908. július 9-én írta, hogy: „Elofvasta ezt a naplómat. Nem kellett volna most még tudnia neki, hogy én mennyire szeretem őt, de ha már megtalálta és elolvasta, nem bánom, nem zavar a naplóírásban az a tudat, hogy el fogja ezt is olvasni Gyula, az én drága jó Gyulám, hiszen úgys minden gondolatom az övé, hozzá szállnak, őt keresik.” Uo., 82–83.

⁴¹ Uo., 140.

⁴² Uo., 71, 108.

⁴³ A naplóban a következő idézet hangnemében több helyen

is utalás történik Teréz eme bűnére: „Hogy tudjam én neki elmondani az én vétkeket, s ha elmondtam, hogy tudjak én vele szembenézni, s hogy tudjam én tovább hallgatni őt, mikor beszél más nők romlottságáról, s én sem vagyok különb a többinél, sőt rosszabb, mert tudtam a bűnt, s mégis tettem.” Uo., 58.

⁴⁴ Uo., 73.

⁴⁵ Uo., 75.

⁴⁶ Uo., 80. „Tanulni, dolgozni, tenni kell valamit, hogy majd az utánunk következő lakók emleghessék a régen elköltözöttet. Én is tenni szeretnék valamit.” Uo., 34–34.

⁴⁷ Uo., 88–89.

⁴⁸ Uo., 89.

való lemondásként értelmezte, lemondott állásáról. Nehezen meghozott döntését a maga számára a következőképpen indokolta: „De nekem annyi varrni valóm van még s oly kicsi a konyhatudományom, hogy, ha ismét másfelé járok, szegény Gyulám fog szenvedni később.”⁴⁹

A jegyesség időszakát tehát próbálta hasznosan tölteni. Ilonához hasonlóan főzni tanult, és stáírungjának elkészítésén fáradozott. 1908. március 22-én kapta meg első varrógépét, melyről mint „jövendőbeli birodalmának első bútordarabjáról” írt.⁵⁰ Varrás közben a majdani parókia képe lebegett szeme előtt, melyet oly módon szeretett volna rendezgetni, szépítgetni, hogy az Gyulához méltó legyen majd.⁵¹ „Gyulám építi a fészket kívülről, hogy erős, tartós legyen. Én csinosítom belülről, hogy derűs, barátságos, édes legyen” – írta.⁵² Teréz Ilonához hasonló sorokat vetett papírra, amikor arról írt, hogy: „És te, drága Gyulám, úgy fogod szeretni otthonod, hogy rosszul fog esni, ha távoznod kell, s örömmel térsz vissza, ha eleget tettél kötelességednek. Én meg várni foglak, édes kincsem, téged, s ha elfáradva hazajössz, ölembe hajtod fejed, s én addig simogatom, addig csókolgatom arcodat, míg a komolyság el nem tűnik onnan.”⁵³

Mindezekkel együtt vagy inkább mindezek ellenére Teréz nem szeretett volna hagyományos értelemben vett feleség lenni. Ennek legnyilvánvalóbb jele, hogy előre tudta, nem akar gyermeket, nemi életet sem kívánt férjével élni.⁵⁴ Elhatározását jóelőre közölte jövendőbelijével, aki ezt a napló szerint nem tudta elfogadni, de tudjuk, hogy a házasságból gyermek nem született.

Teréz elképzeléséről sokat elárul, hogy Kónya Gyuláról mint az „ő kicsi papjáról” vagy „földi Jézusról” írt, a vele való házasságban magát elsősorban nem asszonyként, hanem papnéként képzelte el. Naplójából egyértelműen az olvasható ki, hogy ha már női mivolta és a hagyományos nemi szere-

pek miatt közéleti funkciót nem vállalhat, papnő nem lehet, akkor férjének oldalán fog „munkálkodni az Úr szőlőjében”.⁵⁵ Elgondolása szerint a házasságot követően ő a gyermekek és az asszonyok lelki békéjéért, Gyula pedig a férfiak nyugalmaért fog dolgozni majd.⁵⁶ Kónya Gyula pappá szentelése kapcsán jegyezte meg, hogy: „Mikor a püspök beszélt a fiatal papokhoz, éreztem, hogy nemcsak Gyulámat, hanem engem is kibocsátottak egy szép, egy fenséges hivatás betöltésére.”⁵⁷

Hogy Teréz mit érzett Gyula iránt, arról egymásnak ellentmondó feljegyzései miatt nehéz lenne nyilatkozni. Ha leírja, hogy „olyasmit érez, hogy szerelmes”, magát rögtön kijavítja,⁵⁸ máskor pedig Gyula iránti érzelmeiről szólva tiszteletéről, becsülésről és csodálatról beszél.⁵⁹ Ehhez képest Gyula érzelmei egyértelműbben voltak, így nem csoda, ha zokon vette Teréz bizonytalanságát:

„Ha te tudnád édes drága kicsi Trézsim, mennyire szeretlek, ha sejténéd, hogy bezárt mennyországom kapuját gondolom kinyithatni a te segítségével: lelkeseddel-testeddel, egész valóddal, ha te tudnád, milyen örültem, bolondul, természetellenesen szeretlek: talán félnél tőlem, talán még jobban szeretnél. Azt hiszem némelykor, hogy te vagy mindenem, célom, életem, jövőm. Arra gondolok gyakran, hogy veled, érted megtennék mindent, legyen az eszes vagy esztelen, jó vagy rossz. [...] Ha nagyon sokat gondolkodom, ha nagyon tárgyilagosan nézem a világ folyását, az emberiség életét, ilyenfajta gondolatok kopogtatnak be hozzám: tulajdonképpen nem engem szeretsz, hanem az állásomat, mely a tiéd is lesz és neked is gondtalan életet biztosít. Neked nem annyira rám van szükség, mint inkább egy olyan valakire vagy bárkire, aki ezt a földi életet lehetőleg nyugodalmassá képes tenni, és aztán örömeiben tud részesíteni. Személy nem számít nagyon, hanem a megélhetés. Félek sokszor, hogy te csak eddig látsz, csak eddig hiszel, és aztán csak így is gondolkodol, mivel ezentúl nem látsz sem-

⁴⁹ Uo., 101. Egy másik helyen pedig a következőket írja: „Már három napja én vagyok a fazekak, lábasok, fakanalak ura, mert 1 óta főzök, sütök. Még eddig jó kedvvel végeztem a fáradságos napi munkámat, mert minden nap reggeltől este hat óráig reménykedtem, hogy bejön a pap, s örvideni fog, ha meglátja, milyen szorgalmas, ügyes vagyok. Csak az ő dicséretére vágyom, hiszen érte áldoztam fel ezt a szép nyarat. A tavaly ilyenkor milyen kényelmesen éltem, Erzs, Ida hasonlóképp cselekednek most is, de én örömmel maradtam bent, a városban, s boldogan mondom: főzni tanulok.” Uo., 79.

⁵⁰ Uo., 26.

⁵¹ Uo., 98.

⁵² Uo., 110.

⁵³ Uo., 114.

⁵⁴ Döntését a következőképpen indokolta: „Úgy sajnálom saját magamat azért, hogy a sors megbüntettett, leánynak teremtet-

Másképp nem állhatok bosszút, csak úgy, hogy én nem fogom teljesíteni úgynevezett »hivatásomat«. Mit szaporítsam én is a nyomorultak számát?” Uo., 105.

⁵⁵ Uo., 127.

⁵⁶ Uo., 131.

⁵⁷ Uo., 126.

⁵⁸ „Nem akarom elhinni, nem akarom elismerni, de olyasmit érzek, hogy szerelmes vagyok. Pedig ez nem való nekem, s nem illik a paphoz. Nem, én nem vagyok szerelmes, én valami áhítatlét érzek, mikor az én szeretett kicsi papomra gondolok.” Uo., 3.

⁵⁹ „Hát én szeretem-e Magát? Nem tudom, tisztelem, becsülöm, csodálom, de nem szeretem szerelemmel. Minek is szeretném én magát úgy, ahogy más leány szeret más férfit, akkor boldogtalan lennék, ugye? Jobb így, ha barátság s egyetértés fűz minket egybe, így mindig boldogok leszünk.” Uo., 79.

mit. Oh, ha látnád, ha sejténéd azt az életet, amelyik mellett e halál, Trézsim lelkem milyen boldogok lennénk” – írta be Gyula Schéfer Teréz naplójába.⁶⁰

Teréz és Gyula házasságkötésére 1908. október 5-én került sor. A menyegzőt követően Kolozson, majd 1921-től Magyarvalkón éltek. Egy kislányt fogadtak örökbe, aki a valkói parókián nőtt fel.⁶¹ Teréz a húszas években a kalotaszegi háziipari mozgalom fellendítésének egyik legfontosabb személyiségévé vált. Tevékenysége a harmincas évek derekán érte el tetőpontját, de később is aktív maradt. Miután férjét eltemette, Kolozsvárra költözött, és a Belvárosi Református Egyházközsgben vállalt belmissziós munkát. Keddenként rendszeresen kiutazott a bánffyhyunyadi piacra, kapcsolatot teremtve a varrottasokat értékesítő szövetkezetek és a termelők között.⁶²

Összegzés

Élthes Ilona leveleiből és Schéfer Teréz naplójából két, a 19. század végén szocializálódott erdélyi nő egymástól különböző, házasságra és hivatásra

vonatkozó gondolatai olvashatók ki. Teréz ambiciózusabb személyiségét már az általa önkifejezési eszköznek választott naplóírás is sejteti, hiszen ez már önmagában is egy tudatos individuumot feltételez.⁶³ A két nő életszemlélete közötti eltérések akkor is jelentősek, ha tekintetbe vesszük, hogy a házassággal és asszonyi szerepkörrel szembeni fenntartások papírra vetésére a napló a jövődöbeli férjnek küldött levélnél alkalmasabb. Az eltérések okai összetettek, ezek közül az Élthes Ilona és Schéfer Teréz eltérő életkorát, az elemzett források keletkezési ideje között eltelt évtizedet, a katolikus és református neveltetés közötti különbségeket, illetve a szocializáció eltérő közegét, a Csíkszereda és Kolozsvár között fennálló kulturális különbségeket érdemes kiemelni. Miközben Élthes Ilona számára a szerelem, a házasság, később pedig az anyaság megfelelő terepnek tűnt az önkitejesedéshez, addig Schéfer Teréz házasságában valamilyen fajta egyenlősségre és társadalmilag is hasznos életre vágyott, amit végül a háziipari mozgalom terén kifejtett tevékenysége révén sikerült megvalósítania.

Both Noémi Zsuzsanna – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520045;
bothnoemizsuzsanna@gmail.com

Kéziratos források

Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (SZNM)
– Könyvtár: *Mórik-hagyaték* (K, Mh), *Élthes Ilona és Mórik Károly levelezése* (ÉIMKI)
Jékely Berta magángyűjteménye, Budapest (JBMgy)
– *Schéfer Teréz naplója* (SchTn)

Irodalom

- BENKŐ Levente
1998 Véczer felé lépkedve, *Háromszék*, 1998. 03. 18., 5.
2011 1848/49-es emlékhelyek Erdővidéken. Véczer, *Művelődés*, LXIV/1, 25–31.
- DÁLNOKI
1877 *Szerelem és házasság vagy az emberi boldogság paradicsomába juthatás mestersége*, Budapest.
- FÓNAGY Zoltán
2014 „Első kötelessége a házibéke biztosítása” – A nő a polgári családban, https://mindennapoktortenete.blog.hu/2014/03/08/noi_szerepek_740, 2020. 05. 20.
- GERLÓCZY Márton
2017 *Mikecs Anna: Altató*, Scolar, Budapest.
- GYÁNI Gábor
2000 A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása, in: *Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág, Budapest, 145–160.
- KEMÉNY János
1972 *Kakukkfűök*, Kriterion, Bukarest.
- LEJEUNE, Philippe
2003 *Önéletírás, élettörténet, napló*, L'Harmattan, Budapest.

⁶⁰ Uo., 143, 145.

⁶¹ Uo., 67.

⁶² Lásd: NAGY Jenő 1994, 36; ÚJVÁRI Dorottya 2019, 57.

⁶³ S. SÁRDI Margit 2006, 623.

NAGY Jenő

1994 Egy fejezet a kalotaszegi varrottasok történetéből, *Művelődés*, XLVI (XLIII)/1, 33–36.

PÉTER Katalin

2013 Szerelem és házasság a Hajnal-határtól keletre, in: *Uő: Magánélet a régi Magyarországon*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest.

S. SÁRDI Margit

2006 Naplók és naplóíró nők (17–18. század), *Irodalomtörténet*, 37 (87)/4, 618–628.

SZÉCSI Noémi – GÉRA Eleonóra

2018 *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)*, Európa, Budapest.

ÚJVÁRI Dorottya

2019 Fényképalbum, napló és regény – Kónya Gyuláné Schéfer Teréz életének megismerhetősége, *ME.DOK*, XIV/1, 55–68.

VAJDA Lajos

1882 *A szerelem szótára és kalauza. Szólamok, kifejezések, bókok; történelmi, hitregei adalékok általán; a szerelemre vonatkozó ismeretek gyűjteménye; annak különféle viszonyaira alkalmazott levelezési mintákat és a házasságra vonatkozó életelveket, tanácsadásokat tartalmazó függelékekkel. Hazai és külföldi források után*, Athenaeum, Budapest.

*** Eljegyzés, *Csiki Lapok*, 1896. augusztus 12.

*** Élthes Zsigmond nekrológja, *Csiki Lapok*, 1920. február 1., 1–2.

„Fii credincios până la moarte și îți voi da cununa vieții.” Dragoste, căsnicie, roluri de gen social în Transilvania pe la anul 1900 (Rezumat)

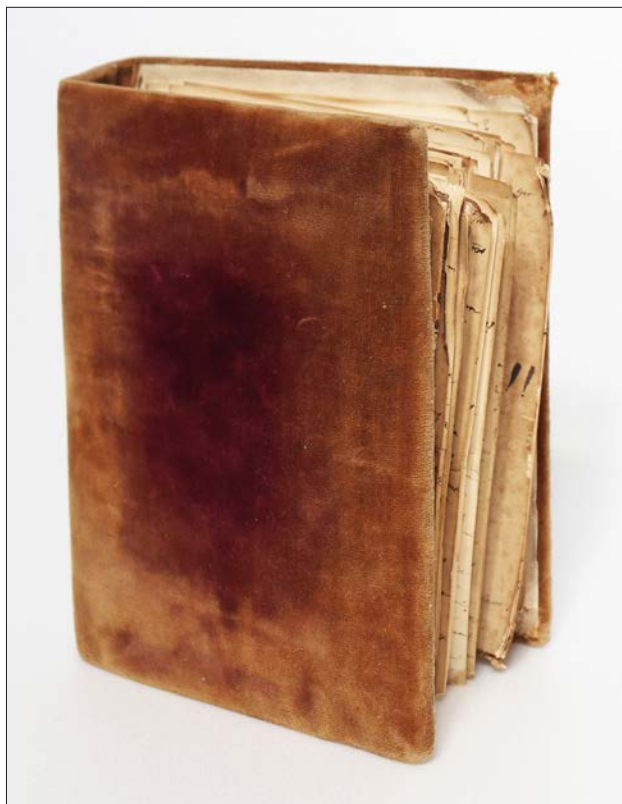
„Oh, îngerul meu drag, numai dumneata ești pentru mine, trebuia să ne îndrăgim, că de nu, eu aș fi rămas fără dumneata un vreasc uscat în deșertul vieții, mânat de vântul de toamnă, iar dumneata, fără mine, poate ai fi ajuns fericit.” „Tu ai muri fără mine, iar eu n-aș putea trăi fără tine. Numai împreună putem să trăim fericiți, iar dacă nu am putea totuși să ne descurcăm, murim împreună, așa ar fi, nu, Gyula?” Cele două citate provin de la două femei care și-au privit cu totul altfel menirea, căsnicia, rolul lor de gen social, însă – chiar dacă la un deceniu distanță – amândouă și-au immortalizat gândurile din timpul logodnei în forma unor scrisori ori jurnale: tușnădeanca Ilona Élthes și clujeanca Teréz Schéfer. Studiul discută trăsăturile abordării lor și urmările gândirii lor diferite.

“Be Faithful until Death, and I Will Give You the Crown of Life.” – Love, Marriage and Gender Roles in Transylvania Around the Turn of the 20th Century (Abstract)

“Oh, my one, dear angel, we had to fall in love with each other, without you I would’ve become like the lonely tumbleweed in the desert that is life, whipped away and chased by the autumn wind through the barren heaths, and you, without me could have, perhaps, achieved happiness.”

“You would die without me and I couldn’t live without you. We can only live in joy together, and if we won’t be happy, we will die together, my Gyula, won’t we?”

These two quotes about vocation, marriage and gender roles, reflecting differing mentalities come from Ilona Élthes, born in Csíktusnád and the Kolozsvár-born Teréz Schéfer. What the two of them have in common is that ten years apart, they both put their thoughts to paper during the period they were engaged, composing letters and keeping diaries. In this paper I analyze the characteristics of their worldview and the roots of the differences in their way of thinking.



1. ábra Élthes Ilona és Mórík Károly albummá kötött jegyességi levelei



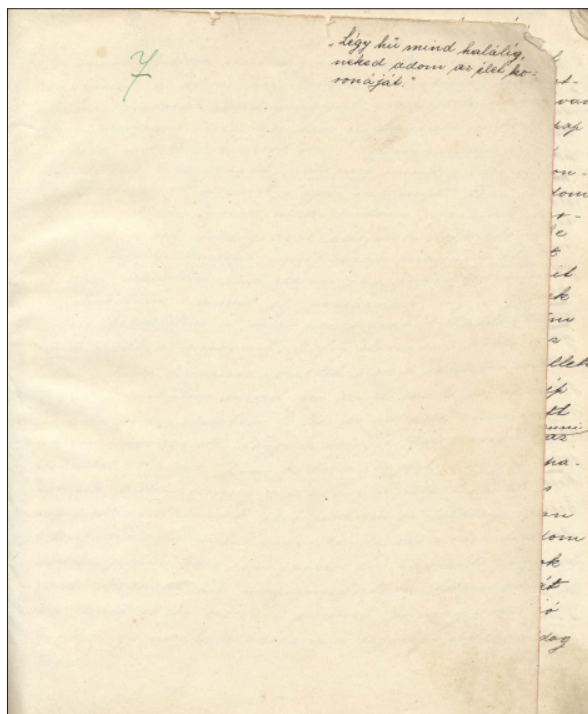
2. ábra Élthes Ilona (SZNM, F. 6246/25)



3. ábra Mórík Károly (SZNM, F. 6246/26)



4. ábra Közös képen Schéfer Teréz (középen) és Kónya Gyula. Fénykép Kabay Kata tulajdonában



5. ábra Schéfer Teréz naplójának belső borítója

MÚZEUMI MÚLT ÉS JELEN

Vargha Fruzsina

A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS KÉPZŐMŰVÉSZETI VESZTESÉGE I.

1. Egy veszteség nyomában

Előtörténet

A Székely Nemzeti Múzeum közel másfél évszázados történetének legnagyobb vesztesége minden bizonnyal a második világháborút követő bombatámadás, amely Zalaegerszegen érte az intézmény anyagának jelentős részét. Az elmúlt 75 évben ezt a veszteséget a múzeum dolgozói, vezetői igyekeztek egyrészt feldolgozni, rekonstruálni, másrészt pedig természetesen pótolni. Vannak azonban olyan vonatkozásai, amelyek mindmáig viszonylag feldolgozatlanok, annak ellenére, hogy a lebombázott gyűjtemény jelentős értékeit érintik. Ilyen a képzőművészeti (1942 előtti nevén: szépművészeti) gyűjtemény menekített állagának a kérdése is. Annak ellenére, hogy vannak fennmaradt leltárkönyveink és jegyzékeink, melyek hiteles forrásul szolgálnak, ennek a gyűjteménynek a zalaegerszegi veszteségét részleteiben eddig senki sem tárgyalta. Mielőtt a rekonstrukciós munka ismeretetésébe belekezdenék, illik azonban rövid áttekintőt tartanom a gyűjtemény történetére vonatkozóan, el egészen az 1944–1945-ös eseményekig.

A Székely Nemzeti Múzeum képzőművészeti osztályának székhelye – az utolsó évek épületfelújítási időszakát leszámítva – évtizedek óta a Sepsiszentgyörgy központjában található Bazár épülete. Jelenleg a város egyik leghíresebb, festő szülőjének, Gyárfás Jenőnek nevét viseli (Gyárfás Jenő Képtár). A saját kiállítótér ellenére azonban, a múzeum főépülete is mindvégig számos szobor, festmény és grafika otthona maradt, így nem szűkíthetjük le az elpusztított anyagot sem a Képtár gyűjteményére.

A Székely Nemzeti Múzeum 1879-ben költözött be Sepsiszentgyörgyre, a Székely Mikó Kollégium egy azóta lebontott épületének emeleti részére. A „képek és figurák” gyűjtemény, mely akkoriban kevés eredeti műalkotást tartalmazott (főleg sokszorosított könyvművek és művészek nem feltétlenül nevezhető ábrázolások jelentették az anyag nagyobb részét), a Kollégium úgynevezett Béli-házának el-

sősorban az emeleti folyosóján kapott helyet. Ebben a térben 1892-ig volt látogatható. Akkori feldolgozására éppen a rendkívüli művészi értékkel rendelkező alkotások hiányában nem került sor. Az 1880-as évektől a múzeum művészettörténeti tevékenységét elsősorban a térségbeli középkori falképkutatás jellemezte (Nagy Géza és Huszka József közreműködése kiemelkedő fontosságú), az ötvös- és egyéb iparművészeti tárgyak beszerzése, adatolása mellett (mint: Hodgyai ónkanna, Báthori András bíboros kazulája többek között).¹

1903-ig a képzőművészeti gyűjtemény meglehetősen szerénynek bizonyult. 1903-tól az 1916-os román betörésig is csak egy tucat eredeti művel gazdagodott, de ezeket már egy külön szépművészeti osztálynak az 1903-ban, László Ferenc múzeumőr által lefektetett gyarapodási jegyzékébe vezették be. Pár alkalmi tételt leszámítva, a két világháború közötti gyarapodás a múzeum neveltje és elkötelezett képzőművész barátja, Varga Nándor Lajos adományaival indult újra.

Míg a századfordulótól nem nagy, de rendszeres államsegélyben részesült, az első világháborút követő években a múzeum nem számíthatott állandó támogatásra a központi, most már román hatalomtól. A következő években munkatársai és barátai csak szívós szervezőmunkával gyarapíthatták a gyűjteményt, szélesítve ilyen módon is a képzőművész-kapcsolathálóját. Ennek a munkának köszönhetően az 1929-es igazgatói beszámoló már tucatnál is több Barabás Miklós- és Gyárfás Jenő-alkotást említhetett a múzeum tulajdonában. A két jelentős székely alkotón kívül pedig olyan művészek munkáiról tudunk, mint Aba-Novák Vilmos, Nagy Imre, Szőnyi István, Rudnay Gyula, Szathmáry Papp Károly és még sokan mások. Így kerülhetett sor 1929-ben a Székely Mikó Kollégiumban, Csutak Vilmos és hasonló értékeket valló kollégája, a nemzetközi Arts and Crafts mozgalom gyakorlati célkitűzéseit Erdélyben is alkalmazni kívánó Kós Károly szervezésében a *Székely Tárlat* címet viselő kiállításra is, melyet a Kós által alapítani

¹ VARGHA Mihály 2013, 57; PAIS Ágnes 2002, 60–63, 69–69; BOÉR Hunor 2009, 60–63, 66–67, 83.

készült Barabás Miklós Céh működési főpróbájaként tartanak számon.²

Mindezeknek a törekvéseknek a szerves kibontakozását szakította meg az 1945-ös pusztulás. A zalaegerszegi bombatámadásban a Székely Nemzeti Múzeum addigi képzőművészeti alkotásainak túlnyomó része, azt is mondhatnánk, hogy a legértékesebb gyűjteményrész majdnem egésze a tűz áldozata lett.³

A zalaegerszegi bombázás történelmi vonatkozásai

A Székely Nemzeti Múzeum menekített anyagának megsemmisülése több rossz döntés eredményeként is számontartható, de mindenekelőtt háborús körülmények szerencsétlen összjátékának tudható be. 1944 nyarán a közeledő front, a szovjet Vörös Hadsereg elől a múzeum akkori igazgatója, Herepei János nagy nehézségek árán vasúti kocsikba rakatta az intézmény már korábban menekítésre előkészített értékeit. A szállítmány két részben, különböző utakon jutott Keszthelyig, majd Zalaegerszegig – még mindig sértetlenül –, itt azonban elakadt.

1944. október 7-én és december 6-án már dobtak le bombákat Egerszegre, ezeknek a támadásoknak azonban nem voltak jelentősnek mondható veszteségei. Mivel a zalai olajmező maradt 1944 végére az egyetlen, még német kézen levő olajmező, ennek köszönhetően egészen a következő év márciusáig működött egy német és magyar lokátormező is, amely a légitámadásokat volt hivatott jelezni.⁴ Ezeknek az állapotoknak köszönhetően, légitámadás előtt a pályaudvaron állomásozó szerelvényeket még időben kivontatták a nyílt pályára. Az 1945. március 28-ról 29-re virradólag bekövetkezett bombatámadás ennek ellenére váratlanul érte az egerszegi lakosságot és vasúti biztosokat. Ez a légitámadás ugyanis eltért a korábbiaktól, a városka szovjet elfoglalását készítette elő.⁵ Az események leírása és a veszteségek feltérképezése máig hiányos.⁶

Magyarország területén 1944 áprilisában kezdődtek meg a légitámadások a különböző közlekedési és adminisztrációs csomópontok ellen, úgymint vasúti hálózatok, postahivatalok. Kevesebb mint egy évre rá, 1945. március 16-án elesett a Vörös Hadsereg gyűrűjébe került Budapest. A főváros orosz kézre jutását követően több nagyobb állomás is elesett, így a már korábban említett és működő lokátorok közül is sokat felszámoltak bizonyos útszakaszok mentén. A zalai szakasz még működött március végén, de

az amerikai és szovjet légierő számára már nem jelentett kihívást. A lokátorszint alatt támadó repülőgépeket nem érzékelte a német–magyar légvédelem, ennek tudható be, hogy számos településen a légvédelmi riasztók vagy be sem indultak, vagy pedig akkor indultak be, amikor már nem volt esély a menekülésre. Így történhetett meg az is, hogy a múzeum anyagát pusztító támadást sem jelezte előre semmilyen légvédelmi sziréna – az emberek sem jutottak el az óvóhelyekre.⁷

Forrásbázis

Ami a dolgozat magját illeti, a fő hangsúly nyilván az elpusztult műalkotásokon van. Hogy mi pusztult el Zalaegerszegen, azt részben a második világháborús menekítési jegyzékekből tudjuk (ládajegyzékek), amelyeket a második világháború idején tisztségben levő igazgató, Herepei János ekkor készíttetett.⁸ Ezek nyújtanak rálátást arra is, hogy milyen összetételben indították (vagy indították volna) útnak a műtárgyakat. A megelőző válogatás, amely meghatározta, hogy mi és milyen csoportosításban kerüljön menekítésre, mindenesetre indokolt szakmai szempontok alapján történt – a művész jelentősége, a műalkotás színvonala, mérete, technikája, művelődéstörténeti értéke, várható értéknövekedése –, hiszen a képzőművészeti anyag válogatását maga Varga Nándor Lajos végezte.⁹

Összesen 11 ládába csomagoltak képzőművészeti jellegű anyagot – a ládákban a múzeum teljes gyűjteményéből voltak műtárgyak, esetenként vegyes összetételben, esetenként olyan, képzőművészeti értékű dokumentáció részeként akár, amely nem a képzőművészeti tárhoz tartozott. Szintén a menekítési jegyzékek alapján tudjuk azt, hogy egyetlen láda maradt végül ebből a 11-ből Sepsiszentgyörgyön, öt nagyméretű olajfestménnyel, melyek ma is a múzeumban találhatók.

A többi tíz ládába csomagolt, elpusztult anyag rekonstruálásában az az alapvető probléma, hogy a menekítési jegyzékek nem sorolják fel tételesen minden láda tartalmát. A XXXV. ládában például a Varga Nándor Lajos 5 bekeretezett festménye melletti, 8 doboznyi kisebb méretű metszet, rajz, olaj- és vízfestmény összesített darabszáma sincs feltüntetve. Az ilyen, nem nevesített, sőt az említett esetben nem is számszerűsített tételek azonosításában a menekítés előtti leltárkönyvek segíthetnek.

A Sepsiszentgyörgyön maradt ládákat 1945 novemberében bontotta fel az akkori ügyvezető igaz-

² VARGHA Mihály 2013, 58.

³ Vö. SAS Péter 2006, 198.

⁴ PATAKY Iván 1997.

⁵ Uo.

⁶ Vö. a legutóbbi vonatkozó dolgozat az akkori zalaegerszegi álla-

potokról: CSEH Valentin 2020.

⁷ PATAKY Iván 1997.

⁸ Egy részüket lásd SAS Péter 2006, 215–249.

⁹ Vö. HEREPEI János 2004, 45.

gató-őr Szabédi László, a jegyzéüket Budapestről meghozó Balassa Ivánnal, a múzeum volt néprajzos múzeumőrével.¹⁰ Ekkor a leltárkönyvekben hiányként jelöltek meg minden, már kézbe venni nem tudott tételt, és ezeket háborús veszteségként könyvelték el.

Az említett leltárkönyvek tulajdonképpen gyarapodási jegyzékek, illetve szakterület szerinti kivonataik, és a következő periódusokat ölelik fel: 1875–1879, 1879–1902, 1903–1944.

1) Az első „leltárkönyv” az úgynevezett *Alapleltár*, amely a székely közületeknek való 1879-es sepsiszentgyörgyi átadáshoz tematikusan kivonatolt leltári jegyzékeket tartalmazza, a múzeum imecsfalvi hőskorának (1875–1879) fenn nem maradt nyilvántartásai, gyarapodási jegyzékei alapján. Az *Alapleltár* „[Tárgyak:] Képek és figurák” tárgycsoportjában azonban alig akad (ma) képzőművészeti értékűnek tekinthető tétel, és elpusztultként sincs ilyen megjelölve.

2) A második korszak (eredetiben is fennmaradt) gyarapodási naplóiban (1879–1902) egységesen, csupán provenienciájuk szerint tagolva szerepelnek a tárgyak. Az 1881–1889 periódus tételei Nagy Géza szakszerű leírásával szerepelnek. Később a leírás egyre kevésbé pontos, de a teljes korszak gyarapodásából amúgy is csak féltucat képzőművészeti értékű munkát válogathattak ki 1943-ban, („szakleltári”) újrael tárazásra – utóbbiak mellett az új nyilvántartási helyükön tüntették fel az erre a célra készítettet bélyegzővel, hogy „Megsemmisült / 1945-ben”.

3) A harmadik korszak a már szakosztályonként külön-külön vezetett gyarapodási naplók kora, 1903-tól egészen a menekítésig, vagyis 1944-ig. A 20. század elejétől a második világháború végéig vezetett leltárkönyvek tekintetében azt látjuk, hogy rögzítik a mű szerzőjét, címét, illetve leltári számát. Ezenkívül az adatsorok tartalmazzák az alkotás technikáját, valamint a képzőművészeti ágat, amelyhez tartozik. Esetünkben főleg a hagyományos képzőművészeti formák jelennek meg, mint a grafika, a festészet vagy a szobrászat. Feljegyezték az adományozó személyek nevét, így monográfiákban vagy családi levéltárakban is rá lehet keresni egyes műalkotásokra, bár általában elég kis számban találunk a művekre vonatkozó konkrét feljegyzéseket. Az új alkotások beszerzését leginkább a múzeumőrök szervezték meg, esetenként

vétel útján is. De elsősorban az egyes művészek adták be megőrzésre saját munkáikat vagy kortársaik, tanítványaik (utóbbiak nívósabb) alkotásait. A műalkotások technikáján túl feljegyzésre került a méretük, valamint a keletkezésük ideje is. Ez a jegyzékcsoport tehát már a bejegyzett művek értékelését, jobbik esetben rekonstrukcióját is lehetővé teszi.

A felsorolt elsődleges forrásokon túl a korabeli sajtó, az egyes művészek monográfiái, valamint a Székely Nemzeti Múzeum Fotótékája segítettek az elpusztult gyűjtemény rekonstrukciójában.

A kutatás módszertana

Ami a kutatás módszerét illeti, az első lépés a leltárkönyvek digitalizálása, valamint az adatsorok időrendi és alkotók szerinti rendezése volt. Ezt követően igyekeztem az érintett alkotókat/mestereket/műkedvelőket rendszerezni, egyrészt az áttekinthetőség kedvéért, másrészt pedig a jelentőségük közötti különbségek okán. Számszerűsítettem az alkotókat és műveiket aszerint is, hogy az illető művész milyen mértékben kötődött a múzeumhoz és a városhoz, valamint aszerint, hogy hány művel volt jelen a gyűjteményben. Két gyűjteményrészt különböztettem meg.

1) Az első egyetlen életműhöz tartozik, egyetlen alkotó köré összpontosul: *Varga Nándor Lajos alkotásait* összegzi. Az amúgy felvidéki születésű, de Sepsiszentgyörgyön, a múzeumban és a múzeum őrei által iskolázott jeles grafikusnak nagyon nagy számú munkája veszett oda a bombatámadáskor. Pusztán az összes addigi (1943. évi adománya előtti) metszetének első levonatai 797 dúcra készített 1195 metszetet tettek ki,¹¹ ez korábbi adomány saját műveit nem számítva is méltán volna különálló gyűjteménynek értékelhető. Varga Nándor Lajos érintett munkáinak feltérképezésében a Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztályának leltárjegyzékei és leltári kártyái, valamint a művész saját maga által kiadott *Adattár* volt a segítségemre.¹²

2) Ahhoz, hogy a *többi alkotásról* képet alkossunk, minden további azonosítható művészt/mestert/műkedvelőt tárgyalnunk kell, akinek munkái a menekített anyagba kerültek. Elsősorban azokról az alkotókról beszélünk majd, akik vagy sepsiszentgyörgyi/székelyföldi/erdélyi kötődésűek, vagy pedig életműjük szempontjából kiemeltek a magyar

¹⁰ Uo., 254–255.

¹¹ Uo., 107. Az 1943-as „szaporulatból legnagyobb értéket képvisel a VARGA Nándor Lajos képzőművészeti főiskolai tanár 1230 [elütés: valójában 1280 – V. F.] darabot számláló adománya, melyből egy nagyobb szabású olajfestmény, míg nem a többi vízfestmény, tusrajz, rézkarc, fametszet és egyéb grafikai mű. Különösen becselessé teszi e sorozatot az a körülmény, hogy

más művészek alkotásai mellett 1195 darabbal magában foglalja VARGA Nándor Lajos eddig alkotott összes metszeteinek első példányát. Ilyenformán tulajdonunkba jutott egy teljes VARGA Nándor-sorozat, amilyen már magának az alkotó művésznek tulajdonában sincsen.”

¹² MNG GO leltára; VARGA Nándor Lajos 1937.

művészettörténetben. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk azt is, hogy a „jegyzett művészek” kívül ez a csoport magába foglal olyan alkotókat is, akiknek a művészi tevékenységéről nincsenek (elégséges) információink, esetleg csak nagyon közvetve vagy nagyon általános értelemben kötődtek ehhez a régióhoz. Jelentéktelenek mégsem lehettek, ha Varga Nándor Lajos menekítendőnek válogatta őket, vagy legalábbis megválaszolando, miért kerültek menekítésre. Ebben az esetben különösen fontos szerepe volt a rekonstrukciós munka során végzett kutatásban a művek méretének, technikájának, illetve az intézménybe való bekerülés módjának is, hiszen gyakran szembesültem azzal, hogy némely alkotóról pár életrajzi adaton kívül szinte semmilyen forrás nem állt egyelőre rendelkezésemre.

A dolgozatnak ebben a szakaszában csupán nevét sorolom, betűrendben, a tárgyaltak közül az ismert alkotóknak/mestereknek/műkedvelőknek: Aba-Novák Vilmos, Angyal Géza, Bajor Ágoston, Barabás Miklós, Barth Ferenc, Bertalan Béla, Biczó Ilona, Bordi András, Cserna Károly, Csóka István, Dienes János, Dobay Székely Andor, Dóczyiné Berde Amál, Edvi-Illés Jenő, Germány Elemér, Gerstner István, Gy. Szabó Béla, Gyárfás Győző, Gyárfás Jenő, Karol Hiller, Jeney Zoltán, Keöpeczi Sebestyén József, Fritz Kimm, Kissolymosi Simó Ferenc, Kmetty János, Komjáti-Wanyerka Gyula, Kozma Lajos, Krón Jenő, László Gyula, Magyar Lajos, Márton Ferenc, Melka Vince, Möllinger Franziska, Nagy Imre, Nagy István, Nendtwich Jenő, Patkó Károly, Patay Mihály, Gottfried Prixner, Rudnay Gyula, Seethal Ferenc, Sikó Miklós, Szathmáry Pap Károly, Szentkatolnai Bálint Benedek, Szopos Sándor, Szőnyi István, Tarjáni Simkovics Jenő, Tichy Gyula, Tichy Kálmán, Tipary Dezső, Tyroler József, Vastagh László, Vida Árpád, Weil Erzsébet, Elias Wiedemann, Zádor István, Zágonyi Szabó Lili, Zichy István. Nem egy közülük több műalkotással is szerepelt a múzeum gyűjteményében.

2. Az elpusztult képzőművészeti anyag áttekintése

Varga Nándor Lajos munkái

A felvidéki születésű grafikusművész munkássága és életműve meglehetősen színes és gazdagon dokumentált. Erőteljesen jelen volt úgy a magyarországi, mint az erdélyi, székelyföldi művészeti életben. Fiatalon ismerkedve az erdélyi életvitellel, tájakkal, témái között gyakran szerepelnek olyanok, amelyek kötődhetnek valamilyen formában Sepsiszentgyörgyhez és itteni környezetéhez.

Az 1895-ben Losoncon született festő, grafikus, művészeti író a középiskolai tanulmányait a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban fejezte be, és ottani tanára, egyben a Székely Nemzeti Múzeum kiemelkedő régész igazgató-őre, László Ferenc indította el pályáján. Később a budapesti Képzőművészeti Főiskolán tanult, ahol ezt követően tanársegéd, majd pedig egyetemi tanár lett. Tanulmányutakat folytatott Angliába, valamint az Egyesült Államokba. 1922-től a kecskeméti művésztelep alkotója. 1926-ban ő képviselte Magyarországot a Velencei Grafikai Biennálén. 1938-tól a Magyar Grafikusművészek Egyesületének elnöke. Munkásságát számos díjjal és kitüntetéssel jutalmazták, nemcsak otthon, de külföldön is. Emlékeztétét kortársai és az utókor művészei egyaránt elismeréssel őrzik. 1978-ban hunyt el, Budapesten.¹³

A művész a Székely Nemzeti Múzeumot szánta életműve egyik gyűjtőhelyéül. A menekítésben elpusztult alkotásokat a világháborút követően kis részben ugyan, de valamelyest pótolni tudta, így napjainkban is találunk a múzeumban számos Varga Nándor Lajos névvel fémjelzett munkát.

A felsorakoztatott technikák tekintetében az elpusztult alkotások legnagyobb része sokszorosított grafika volt, a leltárkönyvbe bevezetettek alapján az elpusztult anyag zömében rézkarcokat, fametszeteket és linóleummetszeteket tartalmazott, kisebb számban hidegtű technikával és tussal, illetve tollal készített, zömében tanulmányrajzokat, de néhány festményt is.

A témák felsorakoztatása Varga esetében elhanyagolható, hiszen majdnem minden témában és műfajban alkotott, ráadásul jelentős számú művet. Azt viszont a veszteséglista is tükrözi, hogy a művész rengetegszer megörökítette családtagjait, a környezetében élő embereket, barátokat, egyszerű városi vagy vidéki arcokat, nevesebb személyiségeket, művészeket, politikusokat. Emellett legalább ilyen gyakoriak voltak az életképei, a mindennapok ábrázolására szánt alkotásai, valamint tájképei. Legkisebb számban a reprezentációs és dokumentációs, valamint egyházi jellegű művek fordultak elő. Sorozatokban dolgozott fel mitológiai történeteket és alakokat, valamint örökített meg neves történelmi személyiségeket és eseményeket.

Köszönhetően a Magyar Nemzeti Galéria grafikai osztályának, valamint a művész által 1937-ben kiadott *Adattár*nak, mely tartalmazza grafikai alkotásainak jegyzékét (a művek keletkezésének idejét, méretét, technikáját), 118 művet sikerült azonosítani a lebombázott anyag listáiból. A Nemzeti

¹³ BODÓ Sándor – VIGA Gyula 2002, 923–924.

Galéria leltárkönyveinek és kartonjainak köszönhetően több műalkotás közülük – legalább reprodukcióban – így ma is bemutatható Sepsiszentgyörgyön. Bár ez a szám nem tűnik jelentősnek a veszteséggel

párhuzamba állítva, mégis egy akkora mennyiség, amelyre már lehet egyfajta értelmezési és strukturálási alapot építeni.

Vargha Fruzsina – *Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvári Magyar Történeti Intézet, A Kulturális Örökség Kutatása és Hasznosítása Mesteri Program, Kolozsvár; varghaf@yahoo.com*

Levéltári források

Magyar Nemzeti Galéria Grafikai Osztálya, Budapest (MNG GO)
– *Leltárkönyv*
Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (SZNM)
– Könyvtár: *Intézményi levéltár* (It)
– Néprajzi tár: *Fotótéka* (F)

Irodalom

- BODÓ Sándor – VIGA Gyula
2002 *Magyar múzeumi arcképcsarnok* (főszerk. Bodó Sándor – Viga Gyula), Pulszky Társaság – Tarsoly Kiadó, Budapest.
- BOÉR Hunor
2009 A Székely Nemzeti Múzeum a Béli-házban (1879–1892), in: *Emlékkönyv a Székely Mikó Kollégium alapításának 150 éves jubileumára*, Székely Mikó Kollégium – Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 58–86.
- CSEH Valentin
2020 A Balatoni Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum műtárgyainak elpusztulása 1945-ben, <http://ujkor.hu/content/balatoni-muzeum-es-szekely-nemzeti-muzeum-mutargyainak-elpusztulasa-1945-ben> (2020-03-28).
- PAIS Ágnes
2002 Adatok Nagy Géza sepsiszentgyörgyi éveire, *Acta (Siculica)* 2001/1, 59–84.
- PATAKY Iván
1997 *Zalai légihelyzet, 1944–45*, *Acta (Siculica)* 1996/1, 317–322.
- SAS Péter
2006 *A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum elmenekített anyagának pusztulása 1945-ben* (Erdélyi Tudományos Füzetek 258.), Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- VARGA Nándor Lajos
1937 *Adattár a magyar művészi grafikához*. Budapest.
- VARGHA Mihály
2013 *A Sepsiszentgyörgyi Gyárfás Jenő Képtár*, in: *A Székely Nemzeti Múzeum*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 57–64.

Pierderile colecției de arte plastice a Muzeului Național Secuiesc în timpul celui de-al doilea război mondial, I

(Rezumat)

Pierderile din 1945 ale colecției de arte plastice a Muzeului Național Secuiesc nu au fost procesate până în prezent. Materialul evacuat al muzeului s-a pierdut în bombardamentul de la Zalaegerszeg, care a pregătit ocuparea orașului de către armata sovietică. Prima parte a lucrării parcurge istoria colecției, împrejurările bombardamentului, sursele și metodele folosite de studiu, oferind o imagine de ansamblu asupra caracterului și structurii colecției. Face de asemenea o prezentare de ansamblu a operelor graficianului Nándor Lajos Varga, pierdute cu această ocazie. Partea a doua a lucrării va prezenta ceilalți artiști, maeștri și artiști amatori identificabili ca autori ai valorilor pierdute și va cataloga, respectiv vizualiza în măsura posibilităților acestea din urmă.

The Fine Art Losses of the Székely National Museum during the Second World War, I.

(Abstract)

Up to this point, the subject of the Székely National Museum's 1945 fine art losses was underresearched. The objects of art evacuated from the museum were destroyed during a bombing raid on Zalaegerszeg, shortly before the town was captured by Soviet troops. The first part of this paper presents the history of the collection, the circumstances of the aforementioned bombing raid, as well as the sources the paper used and the methods it applies, while also giving a general outline of the material destroyed with special emphasis on the works of Nándor Lajos Varga. The second part of the paper will discuss all further identifiable artists whose works were destroyed at Zalaegerszeg, in addition to making an attempt at cataloguing and (wherever it is possible) visualizing the lost works.

Dobolyi Annamária

AZ INCZE LÁSZLÓ CÉHTÖRTÉNETI MÚZEUM KÉPZŐMŰVÉSZETI GYŰJTEMÉNYE

A kézdivásárhelyi múzeum az 1970-es évek eleji szervezésekor elsősorban a kézművesiparra, a céhekre és az 1848–49-es szabadságharcra vonatkozó tárgyi és írásos emlékek összegyűjtésére összpontosított, nem volt szándékában képzőművészeti gyűjteményt létrehozni, mégis az évek folyamán úgy alakult, hogy egy gazdag kollekciónak ad otthont.¹ Így létrejött egy 549 képzőművészeti alkotásból álló értékes gyűjtemény. Ez a rendszeresen megszervezett időszakos tárlatok által valósult meg, majdnem teljes egészében a múzeumban kiállító képzőművészek nagylelkű adományainak köszönhetően.

A szervezők már a múzeum megnyitáskor az épület, az egykori városi tanácsház legszebb és legnagyobb termét, a ma is időszakai kiállításoknak helyet adó helyiséget tartják fenn képzőművészeti kiállításoknak. Az első tárlatra azokat a képzőművészeket kérték fel, akik Kézdivásárhelyen éltek, itt születtek vagy itt tanultak, illetve innen származtak el. Tizenhat képzőművész 38 alkotásából nyílt meg az első tárlat. A város szülöttjei: Incze István, Jakabos Imola, Kosztándi Jenő, Nagy Ervin és T. Várhelyi Imola mellett a múzeumavató tárlaton részt vettek azok is, akik diák éveiket itt töltötték: Bartos Gabriella, Bitay Zoltán, Brósz Irma, Dénes Etelka, Porzsolt Borbála, Tîrnovan Vid és Walter Frigyes, akik itt kapták a pályaválasztáshoz az indíttatást. Kelemen András, Kinda Kálmán, Kosztándi Katalin később telepedtek meg Kézdivásárhelyen. Dezső Miklóst a leszármazottai révén tekintették a város „szülöttének”. Az első tárlat meghatározó volt, mert a kiállítók többsége a múzeumnak ajándékozta néhány alkotását. Volt olyan is, aki kifejezetten azzal a szándékkal ajándékozott, hogy egy később létrehozandó képtár alapjához járuljon hozzá adományával.²

Az első csoportos kiállítás után a művészeket a múzeum felkérte egy-egy egyéni kiállításon való bemutatkozásra is. Így az első években többnyire havonta nyitottak képzőművészeti kiállítást a nagyteremben. Ezek szervezésében néhai Incze László múzeumvezető mellett a helyi képzőművészeknek is

mindig fontos szerep jutott. A szervezők nem kérték a kiállítókat, hogy adományozzanak, ennek ellenére szinte mindenki adományozott emlékül egy-két munkát. A kézdivásárhelyiek vagy akik közel álltak a városhoz és a múzeumhoz, azok több alkotással, néha egész sorozattal ajándékozták meg az intézményt. Majd volt egy rövid időszak, amikor a múzeum – bukaresti utasításra – idegen céloknak kellett hogy átengedje a nagytermet, és nem adhatott helyet ezeknek az időszakos kiállításoknak, így 1986-tól 1989-ig a képzőművészeti tárlatokat a művelődési házban szervezték meg.

A leltárkönyvben szereplő 549 képzőművészeti tárgyból 512 adományként, 37 pedig vásárlás útján került a múzeum gyűjteményébe. Utolsó vásárlásra 1981-ben került sor, azóta csak adományok révén gyarapodott a gyűjtemény. Nem rangsorolásként, de a következőkben megemlítünk néhány adományt és vásárlást.

*

Az elsők között az egyik legnagyobb adomány **Incze István** festőművésze volt, aki Marosvásárhelyről kétszer is eljött egyéni kiállítással. Id. Incze István Kézdivásárhelyen született, de tanulmányai elvégzése után, 1935-ben véglegesen Marosvásárhelyen telepedett le, ott alapított családot, tanári és művészi alkotói munkássága ott bontakozott ki. Festészetére a francia posztimpresszionisták mellett mindenekelőtt Van Gogh művészete hatott. A hetvenes évektől egyre többször töltötte nyarait szülővárosában, Kézdivásárhelyen, amelynek megfestette jellegzetes udvartereit, műemlék épületeit, és az ezeket megőrkítő 39 olajfestményét később a kézdivásárhelyi múzeumnak ajándékozta. Óhaja az volt, hogy munkái állandó kiállításon szerepeljenek.³ Helyszűke miatt a múzeum ezt nem tudja vállalni, azonban amikor csak alkalom adódik, időszakos kiállításon bemutatja a festőművész alkotásait. Műveinek kiállítását fontosnak tartjuk nemcsak művészi, hanem dokumentumértékük miatt is. Alkotásai bizonyítják, hogy az Erdély Van Goghjának becézett festő a friss színekhez vonzódik,

¹ A gyűjteményről Incze László 2006-ban az *Erdélyi Művészet* c. folyóiratban egy ismertetőt közölt. (INCZE László 2006.) Jelen tanulmány ezt igyekszik kiegészíteni az utóbbi évek gyűjtéseivel,

szakmai tapasztalatával és összegzésével.

² INCZE László 2012, 187.

³ ILCM, It, *Képzőművészeti anyag, adományok* dosszié.

a fényhez, a levegőhöz, a változóan napfényes tájhoz, reggeltől estig és tavasztól télig.

A festő családjával a múzeum mai napig tartja a kapcsolatot, legutóbb 2018 októberében az Incze család kiállítását szervezte meg, ahol a kézdivásárhelyi közönség együtt láthatta néhai id. Incze István festőművész, Inczené Sárkány Ilona iparművész (a festő felesége), ifj. Incze István fotóművész (a festő fia) és Incze István Botond festőművész (a festő unokája) alkotásait.

A képzőművészeti gyűjteményben a legtöbb alkotás a kovásznai születésű **Brósz Irma** festőművészé. Ő is már az első évben, 1972-ben kiállított a nagyteremben, ekkor a *Komor tölgy* című pasztellképét adományozta a múzeumnak. Ma már összesen 148 alkotását őrzi a múzeum. Ebből 143 adományként (59 festmény és 84 grafika), illetve végrendelet útján került a birtokunkba, 5 festményét pedig az örökösétől vásárolta meg a múzeum. 1976. április 29-én kelt végrendeletében Ferenczy Júliát hatalmazta fel, hogy belátása szerint ajándékozzon munkáiból múzeumoknak és magánszemélyeknek is. Kívánsága az volt, hogy műveiből rendezzenek emlékkiállítását, így a múzeum 1980-ban meg is szervezte egy első emlékkiállítását. Azóta többször szerveztünk tárlatot a gyűjteményből Kézdivásárhelyen, és 2011-ben a művész nő szülővárosába, Kovásznára is elvittünk egy kisebb válogatást.

Hogyan került ekkora Brósz Irma-hagyaték éppen a kézdivásárhelyi múzeumba? Ebben nagy szerepe volt néhai Incze Lászlónak, a kézdivásárhelyi múzeum egykori vezetőjének, aki nagyon jó kapcsolatban volt a művésznővel, és már az intézmény 1972-es megnyitásakor két kiállításának is helyet biztosított, először egy csoportos, majd később egy egyéni kiállítására is sor került egy év leforgása alatt. De a művész ezt követően is élete végéig, többször felkereste a múzeumot, és gyakran váltottak levelet is néhai Incze Lászlóval.⁴ Így került a múzeumba többek között az egyik legismertebb palettás önarcképe, valamint kolozsváriakról készült számos portré.

Utóbbiakról, amint azt a kézdivásárhelyi múzeum tulajdonában lévő munkák tükrözik, nagyon sok szénrajz tanulmányt is készített. Ezek a tanulmányok, vázlatok sokkal oldottabbak, szabadabbak, mint olajfestményei. Talán ő is érezte azt a nehézséget, amely olajmunkáira jellemző, ugyanis később már alig fest olajképeket, élete utolsó húsz évében teljesen áttér az egyéniségének jobban megfelelő pasztellfestésre. Ekkor már kedvenc műfaja a tájkép – a portrék és a virágcsendéletek mellett. Pasztell tájképein leggyakrabban a Kolozsvár melletti Hója-erdő

részletei tűnnek fel, de hazalátogatva gyakran kereste fel a közeli hegyvidékek festői tájait, Bálványosfürdő, Tusnád, Kovászna környékét. Tájképeit mélyzöld színek, kékes-lilásba játszó színek uralják. A pasztell festészeti és nem vázlatkészítő grafikai technikának tekintette. Munkáin elsődleges szerepe a színeknek van, a rajz csupán másodlagos. Virágcsendéletein bátrabban használja a színeit, teljes színskálát érvényesít rajtuk.

Gy. Szabó Béla kolozsvári grafikus Ferenczy Júliával közös tárlatot rendezett nálunk 1973-ban. Ennek emlékére készített a múzeum számára egy helyi témájú fametszetet. Később végrendeletében hagyott ránk 10 alkotást (öt pasztellképet és öt szénrajzot), egy munkája pedig a Brósz Irma-hagyatékkal került hozzánk. 2010 júliusában Gy. Szabó Béla hagyatékának jogutódjától, Ferenczy Miklós lelkészától újabb 35 alkotást kapott a múzeum: 6 fametszetet, 4-4 nagy- és kisméretű pasztellt, 4 nagyméretű szénrajzot, 16 kisméretű szénrajzot és 1 tusrajzot. Tájakat, embereket, kortársainak és korának arcát örökíti meg vésővel, szénrel és pasztellkrétával. Fametszeteire – ahogy ő is vallja – jellemző valami puritánság. Metszetein olyan témát választ, amelyet festményen vagy akvarellen is nehéz lenne megfogni: a fény, a víz, a köd, a természet ábrázolását. Az évek alatt technikája egyre inkább finomodik, gazdagodik. Alkotásai kétszínű voltakban is színesnek hatnak, akár egy finom impresszionista festmény. A szén- és pasztellmunkákon nincs meg az a mérnöki pontosság, mint ami a metszeteire jellemző. Ugyanakkor nagyon festőien kezeli ezt a technikát is. Elsatírozások, beleradírozások, ujjal való elkenések jellemzik, melyek külön drámai hatást eredményeznek.

Forró Antal kézdimartonosi születésű kolozsvári festőművésznek 1974-ben rendezett a múzeum egyéni kiállítást, akkor két pasztellképét ajándékozta a múzeumnak. 1999-ben Forró Ágnes édesapja emlékére rendezett kiállítást a saját és a Forró Antal műveiből. A művész halála után, a 80-as években Veress Zoltán a család óhaját tolmácsolva fel is ajánlotta a kézdivásárhelyi múzeumnak az örökség egy részét, azzal a feltétellel, hogy állandó képtárban kerüljenek bemutatásra. Ennek a feltételnek a múzeum akkor nem tudott eleget tenni, és az adományozás elmaradt.⁵ Az 1999-es közös kiállítás után azonban újabb 30 Forró Antal-művel gazdagodott a gyűjtemény. Pasztellképei és szénrajzai központjában a székelyföldi táj és a székely ember portréja emelkedik ki. Művészete – ahogy a művész egyik barátja, Veress Zoltán író is mondja – örök visszatérés a szülőföldre, gyökerekhez, a tájhoz, a természethez, az emberhez,

⁴ DOBOLYI Annamária 2011, 13.

⁵ INCZE László 2012, 197.

a maga ősi egyszerűségében és tisztaságában. Rajztudása szinte „reflexmozgás”, szín és rajz egységet alkot művein, rajzolva fest és festve rajzol.

A helyi képzőművészekről is van néhány alkotás a gyűjteményben. Vetró András szobrászművésznek 6 alkotást köszönhetünk (négy mellszobor és két dombormű), közülük 4 munka a helytörténeti állandó kiállításon látható. Feleségének, Vetró Bodoni Zsuzsa grafikusnak egy alkotását őrzi a múzeum. Kosztándi Jenő festőművésztől 3 olajfestményt, Kosztándi Katalintól egy akvarellt, Vajna László K. festőművésztől egy akrillképet és Sárosi Csaba grafikusától két grafikát raktározunk. A helyi képzőművészek, mint az említett alkotók vagy Sárosi Mátyás-Zsolt grafikus, állandó szakmai támogatói és segítői a múzeumban szervezésre kerülő képzőművészeti kiállításoknak. A Kosztándi-házaspárnak Hegedűs Ferenc vállalkozó jóvoltából saját galériája van, de a többi képzőművész alkotása is megérdemelne egy állandó kiállítást.

Van olyan **nem helyi alkotó** is, akinek többször volt egyéni vagy csoportos kiállítása a múzeumban, így **több alkalommal** volt lehetősége adományozni, és meg is tette, mint például Bartos Jenő, Deák M. Ria, Deák Barna, Kovács Géza, Palásti Erzsébet.

Tornay Endre sepsiszentgyörgyi szobrászművésznek 1976-ban volt kiállítása a múzeumban. Adománya révén 7 leányfej (egy kő, két gipsz és négy terrakotta) került a gyűjteményünkbe. Walter Frigyes nagybányai festőművész, grafikus egyéni kiállítással nem tudott diákéveinek városában bemutatkozni, de az első csoportos tárlatra 3 és a kantai gimnázium 300. évfordulójának tiszteletére rendezett kiállításunkra 2 linóleummetszetet küldött, így 5 alkotását őrzi a múzeum.

A gyűjteményben adományaival T. Várhelyi Imola nagybányai festőművész 4 akvarelllel, Cseh Gusztáv kolozsvári grafikus 4 metszettel, Szócs Ágnes kézdivásárhelyi grafikus 3 metszettel, Márton Árpád csíkszeredai festőművész 2 akvarelllel és egy temperával, Botár Edit kolozsvári festőművész 3 akvarelllel van jelen. Mindenik művésznek volt egyéni kiállítása a múzeumban.

Sövény Elek csíkszeredai festőművésznek ugyan csak 3 munkáját őrzi a múzeum, 2 pasztellképe ajándék, egy olajfestménye vásárlásnak köszönhető. Hasonló a helyzet a Petrovits István sepsiszentgyörgyi szobrászművész alkotásaival is, 3 gipsz domborműve közül 2 ajándék, egy vásárlás útján jutott a múzeum birtokába. Két munkájával van jelen a gyűjteményünkben Cs. Erdős Tibor kolozsvári, Dénes Etelka kolozsvári, Kisgyörgy Tamás sepsiszentgyörgyi,

Sylvester Győző petrozsényi, Vinczeffy László, Péter János és Baász Imre sepsiszentgyörgyi művész.

A következő **művészeknek egy-egy alkotása** azáltal került a gyűjteménybe, hogy egyéni tárlatuk után emlékül hagyták a múzeumnak, sokan azzal az óhajjal, hogy létesüljön egy képtár vagy egy állandó képzőművészeti kiállítás, ahol a közönség megismerhetné műveiket: Albert László, Ábrahám Jakab, Árkossy István, Balázs József, Balogh Péter, Beczássy Antal, Benczédi Sándor, Bene József, Borbély Sándor, Csutak Levente, Damó István, Fazakas Tibor, Hervai Zoltán, Incze Ferenc, Jakabos Olsefszky Imola, Jeney Lám Erzsébet, Brian Johnson, Józsa Nemes Irén, Kósa Huba Ferenc, Koszta Ervin, Maszelka János, Miklóssy Mária, Nagy Ervin, Nagy Lajos, Olariu Iulian, Pallos Sch. Jutta, Paulovics László, Petrescu Mihail, Szántó Szilárd, Törös Gábor, Urmai Ungurán László, Vetró Artúr, Walner Günther, Zsigmond Aranka.

Az 1970-es évek elején a **Kovácsna Megyei Művelődési Tanács** saját költségvetéséből néhány alkotást megvásárolt, és a kézdivásárhelyi múzeumnak utalta át. Így került a múzeum gyűjteményébe Porzsolt Borbálának két és Zolcsák Sándornak egy festménye, Plugor Sándornak 14 metszete és egy festménye, Gaál Andrásnak két akvarellje. Ezek az alkotások azért kerülhettek a kézdivásárhelyi múzeumba, mert a művészeknek volt egyéni kiállításuk nálunk. Különösen Plugor Sándor ápolott jó kapcsolatot a múzeummal, ez abban is megmutatkozott, hogy a művész az intézmény megnyitásakor elkészítette a város főterének kiterített grafikai lenyomatát, és ez az ábrázolás került a Sylvester Lajos és Incze László által a 70-es évek elején szerkesztett *Kézdivásárhely* című kiadvány⁶ borítólapjára is.

Szintén a Művelődési Tanács vásárlásai révén kapott a múzeum 7 olyan művésztől is egy-egy munkát, akiknek nem volt egyéni kiállítása a múzeumban: Drócsay Imre, Izsák Márton, Simon Györgyi, Flămându Horea, Micos Elvira, Pinte Vasile és Velcescu Cornelia. Lehet látni, hogy a vásárlásnál és válogatásnál sok esetben a „szocialista realizmus” eszméisége és elvárásrendszere érvényesült.

Az utóbbi években **Hegedűs Ferenc és Szarvadi Loránd magánvállalkozók Bálványoson szervezett képzőművészeti tábora** neves képzőművészeket szólít meg. Néhány, ebben a táborban kiállító művész, akinek támogatással volt egyéni kiállítása a múzeumban: Bartos Jenő festőművész, Anastasia Vdovkina képzőművész, Egri András festőművész és Gaál András grafikus, festőművész.

⁶ SYLVESTER Lajos – INCZE László 1972.

*

A múzeum gyűjteményében található továbbá 7 darab, báró **Szentkereszty Stefánia** által festett nagyméretű olajfestmény. Ezek az alkotások művészettörténeti szempontból talán nem annyira kiemelkedők vagy elismertek, azonban a bárónő állandó jótekonyságra szentelt életét, munkásságát jól tükröző festmények, helytörténeti szempontból igen jelentősek. Egy 2013-as kutatás során sikerült összeírni a bárónő jelenleg fellelhető 19 képzőművészeti alkotását, amelyből tizenkét darab egyházi, hét darab pedig a múzeumi gyűjteményben található. Zömében bibliai témájú festményeket másolt, de a fennmaradt munkák között találunk két tájképet, három csendéletet és egy életképet is. Egy ilyen „újrateremtés” során a bárónőnek módja nyílt rá, hogy részletről részletre elmélyedjen a kiválasztott alkotás színkezelésében, technikájában, képi gondolkodásmódjában, festészeti tudása pedig egyre inkább tökéletesedett, amint a különböző korok igazán nagy művészeinek ecsetvonásait „leutánozta”.

Érzelkelhető, hogy a múzeum képzőművészeti anyaga sokrétű, **vegyes műfajú és technikájú** alkotások kerültek be a kollekcióba. Gyűjtőköre elsődlegesen az **erdélyi kortárs képzőművészet** alkotásai, azon belül is leginkább a kortárs megyei, illetve a városhoz, megyéhez kötődő alkotók festményeinek, grafikáinak, plasztikáinak gyűjtése. Nem egy régi kollekció, de megpróbál az utóbbi négy évtized erdélyi, azon belül is leginkább a székelyföldi képzőművészeti életéről átfogó képet adni. Észrevehető, hogy az 1970-es évek elejétől a dekorativitás és a formai stilizálás irányába mozdulnak el a művészek, enyhül a korábbi erős szocreál hatás. A család, az érzelmi kötelék, a falusi élet, a természet szépsége és jelenségei jelenítődnek meg az alkotásokon. Tájképek, portrék, csendéletek, irodalmi művek illusztrációi jellemzik az 1970–1980-as évek gyűjteményünkben szereplő alkotásait.

*

Az utóbbi tíz esztendőben évente átlagosan 5-6 képzőművészeti tárlatnak ad otthont a múzeum, megőrizve a három, már hagyományosnak mondott időszak kiállítását: a március 15-i ünnepi tárlatot, a gyerekrajzkiállítását és az Incitato művészta-
bor zárókiállítását.

Ezek közül a legrégebbi a **Nagy Mózes Elméleti Líceum rajztagozatának tárlata**, amelyet most már hagyományos minden év májusában szervez meg a múzeum az iskola képzőművész pedagógusaival. A múzeum fenállása óta csupán 5 alkalommal maradt el a kiállítás: 1977-ben a földrengés akadályozta meg a diákok felkészülését, 1986–89 között a korábban említett bukaresti rendelkezések miatt.

A rajztagozat 2012-ben ünnepelte fennállásának 40. évfordulóját, amikor a múzeum és az iskola egy visszaemlékező, ünnepi kiállítást szervezett, a régi diákoktól kérve kölcsön egykori alkotásokat. Az elmúlt több mint négy évtized a kézdivásárhelyi rajztagozat nemcsak alkotói pályára készítette fel a diákokat, hanem kinevelt egy szépre és művészetekre érzékeny közösséget. Háromszéki képzőművészeink közül is sokan a rajztagozat tanítványai voltak. Felnőtt két nemzedék, amely érti, kedveli a művészetet, és van, aki műveli is a képzőművészet valamely ágát. Ha nem is lett mindenkiből képzőművész, többen műzeumbarát, kultúrát támogató felnőttek lettek.

Mivel a múzeum a megnyitása óta gyűjti az 1848–1849-es forradalom relikviáit, így érthető, hogy az 1989-es változásokat követően megnő az 1848-as eseményeket, személyeket, emóciókat megjelenítő képzőművészeti alkotások száma is. Az 1989-es forradalom eseményeit követően – hosszú szünet után – a kézdivásárhelyi múzeum időszakos kiállítótermében a március 15-i ünnepi tárlat volt az első képzőművészeti kiállítás. Hiszen 1985 végén megtiltották, hogy a múzeum nagyterme időszakos kiállításoknak adjon helyet, így 1986-tól 1989-ig ezek rendezését a városi művelődési házban működő Ifjúsági Klub vállalta fel. A **március 15-i ünnepi tárlatot** 1990-től szervezi meg a múzeum. A kiállítás lejárta után a kiállított alkotást számos művész a múzeumnak adományozza, ennek köszönhetően gyarapodtunk például Deák M. Ria, Deák Barna, Hervai Zoltán, Vetró András műveivel. Az első március 15-i ünnepi tárlat Incze László, a kézdivásárhelyi múzeum akkori vezetője és a kézdivásárhelyi képzőművészek közös szervezésében jött létre. Ekkor az öt helyi képzőművész: Kosztándi B. Katalin és Kosztándi Jenő festőművészek, Vetró Bodoni Zsuzsa grafikus, Vetró András szobrász és Sárosi Csaba grafikus mellett kiállított a kézdivásárhelyi születésű, ekkor már Sepsiszentgyörgyön tevékenykedő Vargha Mihály szobrászművész és a csernátói születésű, akkor Torján tanító, azóta Kolozsvárra telepedett Székely Géza festőművész. Alig pár évre rá a kiállítók köre kibővült, 1994-től kezdődően a kiállító képzőművészek száma folyamatosan nőtt, kezdetben sepsiszentgyörgyi alkotók, később pedig brassói, csíkszeredai és marosvásárhelyi képzőművészek is kiállítottak. Incze László nyugdíjba vonulása után, 2001-től Dimény Attila múzeumvezető vette át a kiállítás szervezését, folyamatosan maga mellett tudva a kézdivásárhelyi művészek támogatását. Az intézményvezető munkáját az utóbbi években Dobolyi Annamária, a múzeum művészettörténésze segíti. Ezekben az években 30–38 elismert képzőművész tisztelte meg évente 1-2 alkotással a kiállítást.

A harmadik, rendszeresnek mondható időszak kiállításunk az **Incitato Művész Tábor zárókiállítás**, amelynek 1997 óta minden év júliusában otthont ad a múzeum. Az utóbbi négy évben a tábor szervezői a kiállítás lejártaival 1-1 alkotással gyarapították az intézmény képzőművészeti gyűjteményét. (Ilyenek például a Sajgó Ilona: *Napvirág*; Dimény András: *Búcsú*; Vetrő B. Sebestyén András: *Délibáb*; Orth István: *Hurrá, vakáció!*)

*

Összegzésként: a kézdivásárhelyi múzeum képzőművészeti gyűjteménye egyidős a mai múzeum megalakulásával. 1973–1982 között Incze László munkáját Jánó Mihály művészettörténész segítette. 1983-tól Jánó Mihály a sepsiszentgyörgyi képtár vezetője lesz, aki távozása előtt a kézdivásárhelyi képzőművészeti gyűjtemény teljes anyagát átnézi, leírócéduláit kiegészíti. Ezt követően a gyűjtemény gyarapodását biztosító múzeumi tevékenységet az intézmény vezetői, Incze László, majd Dimény Attila szervezték. 2005-től újra sikerült művészettörténészt is alkalmazni, aki ezt segítheti. 2010 folyamán a régi raktárhelyiségből új, megfelelő páratartalmú és hőmérsékletű terembe helyeztük át az alkotásokat. Ugyanakkor, ebben az időszakban korszerűsödött

a nyilvántartási rendszer, és sikerült megvalósítani a teljes anyag tudományos felmérését. A múzeum 40 éves évfordulójára a raktáron lévő képzőművészeti anyagból egy válogatást mutattunk be, amelyet tervezünk időközönként megismételni. Jelenleg a gyűjteményünket képező 549 képzőművészeti tárgy közül 263 grafika, 244 festmény, 34 szobrászati alkotás (25 szobor és 9 dombormű), 3 textil, 2 tűzzománc, 2 porcelán váza és 1 fénykép.

Képzőművészeti kiállításaink célja, hogy megfelelő, hagyományos értékeket felmutató tárlatoknak adjon helyet, ahol egy kiállítással vagy emlékkiállítással a múzeum helyi és idegen látogatóival elismert, helyi vagy valamiért a város, múzeum életéhez közelálló képzőművészeknek biztosítson bemutatkozási felületet. Az elmúlt időszak mind erről tanúskodik, és a továbbiakban is ezt szeretnénk fenntartani és folytatni. A gazdag képzőművészeti anyag kinőtte a raktárhelyiséget, ugyanakkor számos alkotás közülük állandó kiállítóhelyet érdemelne. Képtár létesítése a városban nemcsak azért indokolt, mert a gyűjtemény a látogatók elől elzárva, raktárban őrizve nem tölti be hivatását, hanem azért is, mert ilyen körülmények közt a képzőművészeti részleg nem igazán számíthat újabb adományokra.

Dobolyi Annamária – Incze László Céhtörténeti Múzeum, Kézdivásárhely, 10. udvartér, RO-525400; dobolyiani@yahoo.com

Levéltári források

Incze László Céhtörténeti Múzeum, Kézdivásárhely (ILCM)
– Intézményi Levéltár (It): *Képzőművészeti anyag, adományok* dosszié

Irodalom

DOBOLYI Annamária

2011 Brósz Irma emlékkiállítás, *Erdélyi Művészet*, XII/3, 12–15.

2013 *Szentkereszty Stephanie képzőművészeti tevékenysége*, in: Tóth Szabolcs Barnabás (szerk.): *Szentkereszty Stephanie emlékkönyv*, Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 137–158.

INCZE László

2006 A kézdivásárhelyi múzeum képzőművészeti gyűjteménye, *Erdélyi Művészet*, VII/3, 13–19.

2012 *A rendtartó székelv város*, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

MURÁDIN Jenő

1980 *Gy. Szabó Béla*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SYLVESTER Lajos – INCZE László

1972 *Kézdivásárhely*, Kovászna megye szocialista művelődési és nevelésügyi bizottsága – Kézdivásárhelyi Múzeum (szerk. Sylvester Lajos – Incze László), Sepsiszentgyörgy.

TÓTH Béla

1978 Gy. Szabó Béla művészete, in: Dankó Imre (szerk.): *Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei*, 1978, Debrecen, 1–40.

Colecția de artă plastică a Muzeului de Istorie a Breslelor „Incze László”

(Rezumat)

În colecția Muzeului de Istorie a Breslelor „Incze László” din Târgu Secuiesc se află 549 obiecte de artă, care în majoritate au fost donate muzeului de către artiști care au avut expoziție personală pe parcursul anilor. Studiul de față prezintă pe scurt această colecție, punând în evidență câteva lucrări importante. Începând cu deschiderea muzeului (1972), sala mare devine sala unde sunt organizate expozițiile temporare de artă plastică, unde pe parcursul anilor expun artiști cu renume, din Transilvania. La prima expoziție de grup au fost invitați artiști care s-au născut, au învățat sau au avut atelier în Târgu Secuiesc. După această expoziție, artiștii au fost invitați pentru expoziție individuală.

În ultimii ani, muzeul organizează în fiecare an 5-6 expoziții de artă plastică, celelalte având altă tematică (istorie, etnografie). În fiecare martie are loc expoziția comemorativă de 15 martie, unde expun artiști maghiari din județul Covasna și Brașov, etc. La mijlocul lunii iulie este organizată expoziția Incitato, din colecția taberei de artă de la Băile Bálványos, care în fiecare an are ca temă calul.

Colecția de artă plastică a muzeului nu este o colecție veche, totuși oferă o imagine cuprinzătoare privind ultimele patru decenii ale artei din Transilvania, mai cu seamă privind viața artistică din Secuime.

The Art Collection of the “Incze László” Museum of Guilds’ History

(Abstract)

The art collection of the “Incze László” Museum of Guilds’ History contains 549 objects, which were mostly donated to the museum by artists who had personal exhibitions here over the years. This study presents this collection, highlighting some important works. Ever since the opening of the museum in 1972, the great hall of the building has regularly housed temporary visual arts exhibitions, displaying the works of numerous renowned artists from Transylvania. The museum’s first group exhibition consisted of works created by artists who were born, schooled or had an atelier in Kézdivásárhely/Târgu Secuiesc. Afterwards, the museum organized personal exhibitions for these artists.

In each of the the last years, the museum organized 5-6 art exhibitions. There are two thematic exhibitions which are organized annually: a commemorative exhibition on March 15 for Hungarian artists mainly from Kovászna/Covasna and Brassó/Brașov Counties and the mid-July Incitato exhibition where the creations of the Bálványos art camp’s participants (which invariably have the horse as their subject) are displayed. While the museum’s art collection is not an old one, it gives a comprehensive picture of the last four decades in the art life of Transylvania in general and, within that, of the Székelyföld region in particular.

Dimény Attila

A KÉZDIVÁSÁRHELYI MÚZEUM 50 ÉVE

Bevezető

Kézdivásárhely jelenlegi múzeumának a megnyitását 1969. július 6-tól számítjuk. 50 évvel ezelőtt váltak látogathatóvá a Turóczi Mózes-féle házként ismert épület két termében a Gábor Áron- és céhtörténeti emlékkiállítások. A következő években Incze László eredményes munkájának köszönhetően ebből a két kiállításból nőtt ki magát a Céhtörténeti Múzeumként ismertté vált intézmény. Az alábbi rövid intézménytörténeti áttekintés a kézdivásárhelyi múzeumszervezés és a napjainkban ismert közgyűjtemények bemutatására vállalkozik, a múzeumban található dokumentumok és publikációk felhasználásával.

Az 50 éve létesített kézdivásárhelyi múzeumról és ennek első harminc évéről az intézmény szervezőjének és vezetőjének, Incze László történész-muzeológusnak az írásából tudhatunk meg a legtöbbet.¹ Az eddigi ismereteinket igyekeztünk kiegészíteni a múzeumban őrzött dokumentumok (pl. adománylevelek, az intézmény levelezése stb.), valamint visszaemlékezések segítségével. Elsősorban a múzeum szervezésében és az adományozás terén szerepet vállaló személyek emlékéért kívánjuk megőrizni, továbbá szeretnénk felhívni a figyelmet az eddigi munkaközösség intézményépítő szerepére is. A tanulmány a múzeumot és gyűjteményeit népszerűsítő, 2018-ban megjelent ismeretterjesztő kötetben² olvasható szöveg bővített változata.

A múzeumszervezés kezdetei

A múzeumalapítás gondolata Kézdivásárhelyen

Kézdivásárhely 1876-ban próbált először bekapcsolódni egy múzeumalapítási folyamatba – az Imecsfalván megszülető Székely Nemzeti Múzeum intézményesülésébe –, melynek keretében egy Kézdivásárhelyi Cserey-múzeum megvalósítására tettek ajánlatot. Mivel azonban a város vezetősége nem tudott megfelelő épületet biztosítani a gyűjtemény elhelyezésére, és anyagiilag sem tudta felvállalni egy alkalmazott fizetését, a gyűjtemény 1879-ben Sepsiszentgyörgyön talált otthonra.

1894 és 1905 között Balázs Márton (1867–1948), a kézdivásárhelyi polgári fiú-, majd polgári leányiskola egykori igazgatója is hozzájárult a vidék tárgyi hagyatékának összegyűjtéséhez. Az általa összegyűjtött több mint 12 ezer tárgy nem szerveződött önálló múzeummá, viszont egy részük különböző múzeumokba került. Az első világháború 1916-ban menekülésre kényszerítette Balázs Mártont, így az összegyűjtött tárgyak jelentős része ezt követően elpusztult. Balázs Márton az 1942-ben megjelent *Adatok Háromszék vármegye néprajzához* című könyvében részletesen beszámolt gyűjtőmunkájáról és a tárgyak későbbi sorsáról. Innen tudjuk, hogy 1905 után iskolaigazgatói elfoglaltsága miatt hagyta abba a gyűjtést.³

Az első múzeum

Kézdivásárhely első múzeumát dr. Ikafalvi Diénes Ödön (1874–1936) kézdivásárhelyi ügyvéd tizen-nyolc évi gyűjtőmunkával hozta létre, és 1932. szeptember 4-én nyitotta meg a kézdivásárhelyi Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet emeleti termében. Elsősorban a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégiumban és a sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban folytatott tanulmányai során határozta el egy helyi múzeum létrehozását, de főként a Székely Nemzeti Múzeum volt rá hatással, és ismerhette Balázs Márton gyűjtőmunkáját is. A *mindenféle múzeumi szakra kiterjedő* múzeum a Kézdivásárhelyi Kaszinó intézményeként jött létre, melynek megalapításáról már 1922-ben határozat született, az új hatalmi viszonyok között azonban tíz évet kellett várni a megnyitásával.⁴

Diénes Ödön halála után a Kaszinó vezetőségében felmerült annak a szándéka, hogy az egész gyűjteményt adják át a Székely Nemzeti Múzeumnak, viszont a múzeumalapító öccse, dr. Ikafalvi Diénes Jenő (1876–1946) ügyvéd tiltakozásának eredményeként lemondtak erről a lépésről. Ezt követően

¹ INCZE László 1997, 5–36; Uő 2012, 129–202.

² DIMÉNY Attila 2018a, 7–55.

³ BALÁZS Márton 1942; SZABÓ Judit 1997, 87–103; INCZE

László 2012, 139.

⁴ DIÉNES Jenő 1942, 73–91; INCZE László 2012, 139; DIMÉNY Attila 2018b, 138–139, 274–275.

Diénes Jenő vállalta fel a múzeumi bizottság elnöki tisztségét és a vele járó múzeumőri feladatokat, de a Kaszinó által fenntartott, több ezer tárgyat számláló múzeumot 1938 őszén a helyhiány miatt kénytelenek voltak bezárni. A folyamatosan gyarapodó tárgyak annyira zsúfolttá tették a kiállítótermet, hogy szükségesnek látták azokat raktárrá alakítani. A második világháború idején, 1941 nyarán végleg ki kellett költöznie a múzeumnak az árvaházból, ami egyben a teljes felszámolását is eredményezte. A több mint húszezer tárgyat dr. Ikafalvi Diénes Jenő ládába csomagolta, és ideiglenesen különböző helyiségekben helyezte el, azzal a reménnyel, hogy később, ha ismét épületet sikerül szerezni a múzeumnak, újra megnyithatják a kiállításokat.⁵

Diénes Jenő 1945-ben még részt vett a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmányának újjáalakításában és tevékenységében, ennek is köszönhető, hogy a sepsiszentgyörgyi intézményt a város ezekben az években is támogatja, de Kézdivásárhelyen 1946. június 8-i halálával gazdátlan maradt a múzeumi gyűjtemény. K. Kovács István polgármester 1946. december 19-i, Szabédi Lászlóhoz intézett beszámolója alapján a volt árvaházi kiállított anyag részben az állami népiskola két szobájába került, a kitömött állatok egy része a róm. kat. főgimnáziumba, a berendezés egy része a minorita rendház folyosójára, Diénes Jenő 1942 utáni gyűjtése pedig saját ügyvédi irodájába. A gyűjtemények tulajdonosa a jogi személyként bejegyzett városi kaszinó maradt, a felügyeletet utóbbi múzeumi bizottsága gyakorolta, a háború utáni változásokkal azonban a Kaszinó lebénult, mert a szakszervezetek elfoglalták a helyiségét. Korábban, a „magyar világban” a kézdivásárhelyi illetékesek elutasították egy esetleges, a Székely Nemzeti Múzeum köré csoportosuló múzeumi szervezethez való csatlakozásukat, de ekkor, 1946-ban már a Kaszinó sem zárkózott volna el attól, hogy a múzeum a Székely Nemzeti Múzeum keretében, ennek támogatásával és vezetésével éljen tovább.⁶

1947. márciusra a súlyosan megkárosodott múzeum gazdái már az elől sem zárkóztak el, hogy a birtokukban lévő tárgyakat a Székely Nemzeti Múzeumnak adják át, de ekkor már Székely Zoltán és Szabédi László ott igen kevés komoly múzeumi anyagot nézhetett meg. 1949-ben – a raktárak feltörését követően – ez is szétszóródott. 1950 júliusában az Állami Levéltár kolozsvári igazgatósága szólította fel a Székely Nemzeti Múzeumot a maradék anyag átvételére.⁷ Utóbbi a felleltározásra helyi tanárokat kért

fel, de bementeni csak töredékeket sikerült. A mai kézdivásárhelyi múzeumba végül mindössze néhány néprajzi tárgy, jogi szakkönyv és az egykori Kaszinó könyvtárából megmentett folyóirat- és napilapgyűjtemény töredéke került be.⁸

A mai kézdivásárhelyi múzeum fél évszázada (1969–2019)

A Gábor Áron- és a céhtörténeti emlékkiállítás

Az 1950-es években ismét többször felmerült egy újabb múzeum létesítésének a szándéka. 1955-ben a Székely Nemzeti Múzeum az egykori ágyúöntő műhely megmentését szorgalmazta, de nem kaptak rá felsőbb támogatást. A figyelem középpontjába ekkor már a szocialista iparosítás következtében rohamosan hanyatló helyi kézművesség pusztuló tárgyi emlékeinek összegyűjtése került.

A kezdeményezést a város akkori polgármestere, Kulcsár Rudolf is felkarolta, azonban a politikai viszonyok nem kedveztek a múzeumalapításnak, és megfelelő épületet sem tudtak volna biztosítani számára. Váradi Károly az *Előre* napilap 1956. augusztus 3-án megjelent számában *Nemlétező múzeum* című cikkében szomorúan állapította meg, hogy a néptanács nem tartja fontosnak a múzeum létesítését, miközben a muzeális tárgyak rohamosan szóródnak szét és mennek tönkre.

A későbbiekben beigazolódott, hogy jelentős emléktárgy pusztult el ezekben az években, viszont voltak magánszemélyek, akik a feltűnést kerülve, gyűjteni kezdték a céhes és ipartestületi emlékeket. Elsősorban Kovács J. István főszerkesztő, valamint Ádám János és Fülöp Kálmán történelemtanárok nevéhez köthető ez a mentőmunka. Remélték, hogy a nekik megőrzésre átadott tárgyak a kantai római katolikus főgimnázium épületében elhelyezve egyszer majd megfelelőbb helyre kerülnek. Reményeik beteljesültek, ugyanis ez az anyag lett a későbbi múzeum jellegének meghatározója.

A Székely Nemzeti Múzeum az *Előre* cikkét követően is megpróbálkozott 1956 októberében egy kézdivásárhelyi (rajoni) múzeumot kilobbizni, de eredményt végül csak az 1968-as megvásárlást követően érhetett el. 1969. július 6-án, Gábor Áron halálának 120. évfordulója alkalmából a Kovászna Megyei Művelődési Tanács és a Székely Nemzeti Múzeum (mely akkor a Sepsiszentgyörgyi Múzeum néven működött) kezdeményezésére az egykori ágyúöntő műhely telkén álló Turóczi-ház két termében állandó kiállí-

⁵ INCZE László 2012, 123–124. és 139; DIMÉNY Attila 2018b, 140, 274.

⁶ TIBOLDI Zoltán – BOÉR Hunor 2002, 138. és 157, 17. j.; BOÉR Hunor 2003, 162–164, 188, 202, 211; INCZE László

2012, 124. és 161–162.

⁷ BOÉR Hunor 2003, 213, 267–268, 271.

⁸ INCZE László 2012, 162.

tást rendeztek be utóbbi szakemberei. Az egyikben 1848–1849-es tárgyakat, a másikban pedig néhány kézdivásárhelyi céhes és ipartársulati emléket állítottak ki.

A kiállítás az akkori megyei és városi vezetőség felelősségvállalása és támogatása nélkül nem jöhetett volna létre. Elsősorban Király Károly megyei tanácselnök és Sylvester Lajos megyei művelődési elnök, valamint Makó Árpád és Márton Albert kézdivásárhelyi polgármesterek támogatták az állandó kiállítás, majd a későbbi múzeum létrehozását.

A tárlaton látható kézművesipari emlékek részben a már említett személyek mentőmunkájának köszönhetően került be a kiállításba, de a szervezésbe és a gyűjtőmunkába ekkor kapcsolódott be még két nyugalmazott tisztviselő, Hankó László és Tóth Ernő, valamint Nagy Imre szűcsmester, az egykori szűcs ipartársulat elnöke és Derzsi Gyula vállalatigazgató. A múzeum részéről dr. Székely Zoltán igazgató támogatásán túl jelentős szakmai segítséget nyújtott Gazda Klára néprajzkutató és Cserey Zoltán történet-sz-muzeológus.

Az új intézmény a Székely Nemzeti Múzeum külső részlegeként indult, és az itt berendezett két kiállításból nőtte ki magát. Az első alkalmazott Balogh Mária teremőr volt, majd távozása után egy szűk hónapon át Gazda Klára felügyeletével működött, azonban 1970 szeptemberétől Incze László (1928–2007) történelemtanárt bízták meg a muzeológusi és egyben részlegvezetői feladatokkal. Az ő szakmai elkötelezettsége és muzeológusi tevékenysége tette ismertté a későbbi intézményt, valamint alakította a múzeum arculatát az első három évtizedben.

A Céhtörténeti Múzeum

Kézdivásárhely idősebb lakossága még emlékezett a régi múzeumra, így ennek újjászervezését is fontosnak tartotta. A Turóczi-házban berendezett kiállítás megnyitása után tűnt fel, hogy a kézdivásárhelyi mesteremberek és leszármazottaik tulajdonában még jelentős tárgyi emlék található. Elsőként 1970-ben Szotyori Dezső mészárosmester özvegye a mészáros céh megmaradt emlékének gazdagította a kiállítást. A meglévő anyag összegyűjtését Incze László kezdte el sürgetni, akiben a Kézdivásárhelyen eltöltött 18 évi tanári munkája során megerősödött a helytörténeti kutatások iránti érdeklődés. 1970 decemberében a *Megyei Tükör* napilapban megjelent egy népszerűsítő írása *Kell-e múzeum Kézdivásárhelynek?* címmel, melyben a korábbi példákra hivatkozva érvelt egy helytörténeti múzeum létrehozása mellett. Az erdélyi magyarság ekkori, viszonylag kedvezőbb politikai helyzetét kihasználva, a kezdeményezést

a Megyei Művelődési Tanács és a Székely Nemzeti Múzeum is saját ügyének tekintette, de befolyásoló tényezőként hatott az 1968-ban történt közigazgatási és területi átszervezés is, melynek során a település a korábbi rajonszékhelyből megyei alárendeltségű város lett. Az ekkor felszabadult középületek közül 1971. április 27-én átadták az újonnan létesítendő múzeumnak az 1857–1968 között Tanács házként működő épületet, így elkezdődhetett egy újabb gyűjtés. Ezzel párhuzamosan megkezdtek az épület átalakítását a múzeumi követelményeknek megfelelően.

Incze László 25 évvel később megírt visszaemlékezése, valamint az akkor tevékenyen résztvevők emlékei egybehangzóan alátámasztják azt, hogy a Céhtörténeti Múzeum mai formájában a közösség igénye révén jött létre, amelyhez lehetőségük szerint sokan járultak hozzá.

Voltak, akik adományokkal, és olyanok is, akik önzetlen közmunkával vagy szellemiekben segítettek a múzeumszervezésben. Külön köszönet illeti Kosztándi Jenő, Nagy Ervin és Jakabos Imola képzőművészeket, továbbá Már Dénes tanárt és Máthé György iskolai mestert, valamint Jakabos István mérnököt az intenzív közreműködésért. A levéltári anyag kiválogatásában és fotózásában Árvay József főlevéltáros, Csia Ernő, Fóris Pál és Győrfi Gyula voltak Incze László segítségére. Az önkéntes restaurátori munkából a legtöbbet Csengeri Dénes, Deme Kálmán és Deme Miklós, Szász Dániel, Kovács János, Balogh Béla, Köntzey Imre, Haralyi Sándor és Pethő János asztalosok, Erőss János fémrestaurátor, Nagy Éva, Sylvester Mária könyvtárosok és Márk Mária vállaltak. Az 1971 tavaszán elkezdett gyűjtőmunka sikere annak köszönhető, hogy a baróti származású Incze László tanárként elnyerte a kézdivásárhelyiek bizalmát, és ennek eredményeként az idős mesteremberek nemcsak a használatból kikerült szerszámokat és régi kézműves termékeket, hanem a sokkal értékesebb és féltve őrzött céhes és ipartársulati emlékekanyagot is önzetlenül adományozták az új múzeumnak, azzal a reménnyel, hogy ott becsületes kezekbe kerül és megmarad az utókornak.

A korábbi múzeumhoz viszonyítva, amely minden régiségnek számító tárgyat gyűjtött, az új múzeumban már jól átgondolt terv szerint zajlott a gyűjtés. Mivel helytörténeti múzeumot kívántak létesíteni, csak az ennek megfelelő emlékekanyag gyűjtése volt a cél. A Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményeiből a kézdivásárhelyi kiállítás céljára részben már 1969-ben adtak át tárgyakat. Ezeket mindössze néhány hónapos gyűjtőmunka során további helyi anyaggal bővítve, 1972. március 3-án nyílt meg Kézdivásárhely jelenlegi múzeuma. A két alapkiállítás 1974-ben egy harmadikkal egészült ki. Incze László kérésére a Szé-

kely Nemzeti Múzeum átadta a kézdivásárhelyi részlegnek az akkoriban kapott babaméretű népviseleti gyűjteményének egy részét is, amely a későbbiekben a *Zsuzsi és Andris népviseletben* címmel vált ismertté.

Az alapkiállítások mellett az egykori tanácsterem időszakos kiállítások céljára lett átalakítva, ahol már a múzeum megnyitását követően elsősorban képzőművészeti kiállításokat rendeztek. A kiállító képzőművészek által adományozott alkotásokból alakult ki a múzeum folyamatosan gyarapodó képzőművészeti gyűjteménye.

A legnagyobb és egyben a múzeum jellegét meghatározó kiállítás a céh- és ipartörténeti tárgyakból jött létre. A céhtörténeti múzeumként közismertté vált intézmény egyediségét Incze László azzal alapozta meg, hogy a város céhes és ipartársulati háttérrel rendelkező mesterségeit, ezek szervezeti jelvényeit, valamint szerszám- és termékanyagát külön kiállítótermekben, mesterségenként mutatta be. Ezáltal az erdélyi múzeumokban található, néhol gazdagabb céhes anyaghoz képest a kézdivásárhelyi múzeum szerényebb és hiányosabb emlékanyaga közérthetőbbé, látványosabbá vált. A város 11 céhes mesterségéből 9-et sikerült csak bemutatni, ugyanis az üstgyártók és a szíjgyártók tárgyi emlékeiből azóta sem lehetett reprezentatív anyagot összegyűjteni. A régi mesterségek közül viszont bekerült a kiállításba a mézeskalácsos és a cipész mesterség eszközkészlete.

Helytörténeti múzeumként Incze László fontosnak tartotta a város múltjának alapkiállításra való bemutatását, többek között azért, hogy a látogatók elsőként ezzel ismerkedhessenek meg. Tárgyi anyag hiányában – tekintettel arra, hogy Kézdivásárhely területén napjainkig nem történtek szakszerű régészeti ásatások – a múzeum megnyitásakor az 1407-től kezdődő városi és vásártartási jogokat biztosító okmányok fényképmásolatai mellett céh kiáltványok és a település építkezési sajátosságaira vonatkozó dokumentumokat állítottak ki. 1986-tól felsőbb utasításra a helytörténeti kiállítást egy, az ország történetét bemutató általános kiállítás keretébe kellett beépíteni, amely a csiszolatlan kőkorszakkal kezdődött és az 1980-as évek első feléig tartott. Ekkor került bemutatásra a helyi szocialista iparosítás eredményeként létrehozott gyárak ismertetésére szolgáló anyag is.

Kézdivásárhely legjelentősebb újkori történelmi eseménye az 1848–1849-es magyar forradalom- és szabadságharcra köthető. A Gábor Áron és Turóczi Mózes nevével fémjelzett időszak szellemi öröksége generációkon át elevenen élt a kézdivásárhelyiekben, amely elsősorban a hősökre való emlékezésben és az emlékelhagyásban nyilvánult meg. A Turóczi-házban létrehozott állandó kiállítás, majd ennek a múze-

umban kibővített változata is ebben a szellemiségben jött létre. A Székely Nemzeti Múzeum anyagából kölcsönzött korabeli tárgyak kiegészítéseként a kedvező politikai helyzetnek és a helyi mesterek hozzáértésének köszönhetően 1971-ben, a múzeum szervezésével egy időben készült el a Gábor Áron-ágyú hiteles másolata. Kezdetben a kiállítás központjában lévő ágyú szellemi értékét növelte az a tény is, hogy ekkor vitték el a Székely Nemzeti Múzeumból Bukarestbe az egyetlen fennmaradt hiteles ágyúcsövet. A helytörténeti kiállításnak ezt a részét a diktatúra későbbi szorítása idején sem bántották, így az állandó kiállítás részeként folyamatosan látogatható maradt.

Az emeleten található egykori tanácsterem már az építéskor a helyi polgárság kulturális igényeinek megfelelően lett kialakítva, így a múzeum keretében visszakapta eredeti rendeltetését. Évente 8–10 képzőművészeti kiállításra, író-olvasó találkozókra és különböző előadásokra került sor, azonban az 1986-os átrendezést követően be kellett szüntetni ezt a tevékenységet. 1989 végéig a művelődési ház adott ott-hont a múzeumban hagyományossá vált rendezvényeknek. 1990-től kezdődően ismét a múzeumban rendezhetőek ezek az események.

A rendszerváltással egy időben, 1990-ben a diktatúra éveiben létesített történelmi kiállítást bezárták, és csak az 1848–1849-es forradalom helyi emlékanyaga maradt látogatható egy teremben. A helytörténeti kiállítást a kezdeti elgondolásnak megfelelően 1997-ben a múzeum 25. éves évfordulója alkalmából rendezték vissza az emeleten három teremben. Az elsőben a város múltjában mérföldkönek számító történelmi események kerültek bemutatásra, 1407-tel kezdődően nagy lépésekben az első világháborúig, míg a következő kettőbe a kibővített 1848–1849-es kiállítás került.

A múzeum mindenkor munkaközösségének legfontosabb feladatát a helyi írásos és tárgyi emlékek megmentése, kiállításra való bemutatása és tudományos feldolgozása jelenti. A helytörténeti kiállításoknak és Incze László tudományos-ismeretterjesztő írásainak köszönhetően Kézdivásárhelyet ma a céhek, a vargák, az udvarterek városaként tartják számon, illetve bekerült a köztudatba az Orbán Balázs által adott „Háromszék Párizsa” megnevezés is. Incze László azonban egy olyan rendszerben élt és dolgozott, melyben az évek során felhalmozott ismereteit a mindennapi kötelezettségek miatt nem tudta teljes egészében hátrahagyni az utókornak. 1990 után már súlyosbodó betegsége gátolta meg abban, hogy a kézdivásárhelyi céhes és kézműves élettel kapcsolatos kutatásait, személyes élményeit megírja.

Incze László 37 évet dolgozott a múzeum kötelekében, azonban a muzeológusi munka mellett is

megmaradt pedagógusnak, amely elsősorban a múzeumba látogató vendégek fogadásában nyilvánult meg. Az évek során ez vált az intézmény népszerűsítésének leghatásosabb módszerévé. A vendégfogadás ma is erre a hagyományra épül.

Az első három évtized alatt rendre 27 munkatárssal dolgozott együtt Incze László. Egyidejűleg átlagban négy-ötten dolgoztak a múzeumban: egy-két muzeológus, egy gyűjteménykezelő, egy takarítónő és egy karbantartó asztalos. Hosszabb ideig Jánó Mihály művészettörténész, Szabó Judit és Dimény Attila néprajzosok, Ercse (sz. Szabó) Laura gyűjteménykezelő, Balogh Lajos és György Domokos asztalosok, valamint Bartos Erzsébet, Czell Margit és Szőke Éva takarító-teremőrök voltak a munkatársai. 1972–1973 között ifj. Haszmann Pál is a kézdivásárhelyi múzeumban dolgozott, de miután megnyílt a csernátони múzeum, ott folytatta tevékenységét. Incze László 2003-ban vonult végleg nyugdíjba, de ez nem jelentette azt, hogy megszakította volna kapcsolatát az intézménnyel. Amíg egészsége engedte, naponta bejárt, és segítette a féltve őrzött hagyatékban való eligazodást.

A részlegvezetői feladatokkal 2001. szeptember 1-jétől Dimény Attilát bízták meg, aki az Incze László által felépített intézmény szakszerű továbbéltetését és fejlesztését vállalta. Az idegenforgalom kiszolgálása mellett időszérűvé vált a raktárak korszerűsítése, valamint a szakleltárak és a leírókartonok elkészítése az átláthatóbb nyilvántartás érdekében. Ugyanakkor a tárgyak folyamatos konzerválása is egyre sürgetőbbé vált. Ezt elsősorban a szakmai személyzet bővítésével lehetett elérni, amit a Székely Nemzeti Múzeum messzemenően támogatott is. 2001 végén már hét és fél állása volt a múzeumnak, vagyis három teljes és egy félállású muzeológus (Incze László, Szabó Judit, Dimény Erika, Dimény Attila), két gyűjteménykezelő (Ercse Laura, Orosz Zoltán), egy teremőr (Szőke Éva) és egy karbantartó asztalos (Márton Imre) dolgozott az intézményben.

Az első években a raktárak újrendezésére fektettek nagyobb hangsúlyt, ugyanis az időközben felgyűlt tárgyak elfoglalták a raktáraknak fenntartott termeket. Ezen belül állagvédelmi szempontból a pincében tárolt sérülékeny múzeumi anyag megóvása volt az elsődleges cél. A polcrendszer kibővítésével és a tárgyak rendszerezésével, dobozolásával elérték, hogy hely szabadult fel, ahová felhozhatták a pincében tartott tárgyak egy részét, és ezáltal az időközben múzeumba kerülő tárgyak számára is helyet tudtak biztosítani. Ezzel egyidőben a múzeumi anyag leltárkönyv szerinti ellenőrzése és beazonosítása is megtörtént, ugyanakkor a könnyű eligazodás végett a raktárhelyiségeket és az ott található polco-

kat azonosító helyrajzi számokkal látták el. A raktárrendezés során a két gyűjteménykezelő már folyamatosan gondot tudott fordítani a károsodott tárgyak kezelésére is.

A tárgyak egyenkénti mozgatásával több éves ki-maradás után újrakezdődött a szakleltárkönyvek és a leírókartonok kitöltése. Ezt a munkát Jánó Mihály művészettörténész kezdte el, aki munkája során az 1980-as évek közepéig összegyűlt képzőművészeti gyűjtemény 363 műtárgyának szakszerű nyilvántartásba vételét végezte el. Ehhez hasonlóan az 1990-es években Szabó Judit néprajzos-muzeológus a 342 miniatűr népviseletről készített részletes nyilvántartást. A szakmai leltárívek alapján 2002-ben kezdődött el a néprajzi és történelmi jellegű tárgyak leltárkönyvekbe írása. Ezzel egyidőben a muzeológusok a múzeumi tárgyaknak külön leírókartonokat nyitottak, melyre a megnevezés, a leltárszám, a helyrajzi szám, a tárgyfotó és a tárgyra vonatkozó ismeretanyag került fel. A rohamos digitális fejlődés jelentős mértékben megkönnyítette és gyorsította a szakemberek munkáját. A számítógépen történő adattárolás időközben múzeumi követelmény lett, amivel a nyilvántartásba vétel és a leltári tárgyak közti eligazodás felgyorsult. A 2001 után gyűjtött tárgyak estében a digitális feldolgozással párhuzamosan a korábbi papíralapú nyilvántartást is folytatták a múzeum munkatársai.

A raktárrendezés és a korábban begyűjtött múzeumi tárgyak beazonosítása, beleértve a kiállításon lévőket is, közel 10 évi munkát jelentett, ugyanis kezdetben a kiállítótermek és raktárak fűtetlensége miatt csak a meleg időszakban lehetett ezt a munkát végezni. 2005-ben a múzeum főépületét saját fűtőrendszerrel látták el, ami kellemesebbé tette a mindennapi múzeumi munkát, azonban csak részben oldotta meg a problémát, ugyanis a többnyire bérelt épületrészben lévő raktárakban továbbra is maradtak a régi állapotok. A folyamatosan gyarapodó képzőművészeti anyag is egy fűtetlen helyiségben volt elhelyezve, ezért 2010-ben átköltöztették a főépületbe. A gyűjteményt 2005-től ismét szakember gondozza, Dobolyi Annamária művészettörténész személyében.

Az elmúlt 20 év alatt a múzeumnak évente átlagban több mint 10 000 látogatója volt. A vendégek fogadása mellett a korábban hagyományossá vált programokat is megszervezték, de ezeken kívül újabbakat is elindítottak. 2004-től az időszakos képzőművészeti tárlatok mellett évi rendszerességgel szakmai kiállításokra is sor került. Elsőként a felsőháromszéki római katolikus templomokból összegyűjtött miseruhákat állították ki, melyet a következő években a szolnoki Damjanich Múzeum élő kézműves mesterségekkel kapcsolatos vendégkiállításai követtek. Dimény

Attila helyi polgári kultúrával kapcsolatos kutatásai alapján 2007-től három ehhez kapcsolódó kiállítást szerveztek. A kézdivásárhelyi polgárság megszólításával elsőként a polgári öltözködés, majd a polgári lakáskultúra, végül pedig az étkezési szokások megmaradt tárgyi emlékeit sikerült bemutatni. A kiállítások bezárását követően a kölcsönként tárgyak jelentős része adományként a múzeum tulajdonába került, melynek eredményeként egy újabb gyűjteménnyel gazdagodott az intézmény.

Az 1990-es években a nyugati államok múzeumaiban, Magyarországot is beleértve, egyre nagyobb hangsúlyt fektettek a múzeumpedagógiára. A kézdivásárhelyi múzeumban Dimény Erika néprajzos-muzeológus 2000-ben történt alkalmazásával indult be ennek az új szolgáltatásnak a kidolgozása. A kezdeti útkeresés után ma az alap- és időszakos kiállításokhoz kapcsolódó múzeumpedagógiai foglalkozások jelentik a Céhtörténeti Múzeum egyik vonzerejét.

2001-től a munkatársak számbeli növekedése lehetőséget teremtett a mindennapi múzeumi munka mellett a kutatómunkára is. A kitartó munka eredményét a már említett kiállítások, a múzeumban szervezett tudományos konferenciák és a három muzeológus számos tanulmánya igazolja. Incze László korábbi helytörténeti kutatásaihoz hasonlóan, elsősorban a város épített örökségét, művelődési életét és jeles születéseinek tevékenységét vizsgálja a fiatal generáció is.

A kutatómunka elősegítése érdekében egyre fontosabbá vált a múzeum dokumentációs könyvtárában és fotóarchívumában való eligazodás. Dimény Attila 2007-ben kezdte el az Incze László által összegyűjtött dokumentumanyag rendszerezését és dokumentálását. A munka a technikai fejlődésnek köszönhetően a fotóanyag folyamatos digitalizálásával egészült ki.

A technikai fejlődés az alapkiállítások modernizálását is lehetővé tette. Elsőként 2008-ban a kézműves kiállításon a kovácsok termét alakították át, műhelyjellegűt adva a kiállításnak. A múzeum 25 éves évfordulója alkalmából a zsákvászon bevonatú pannókra újrendezett helytörténeti és 1848–1849-es emlékkiállítást 2010-ben számítógépen szerkesztett és nyomtatott pannókra cserélték. Ezzel egyidejűleg tematikailag is kiegészítették, valamint magyar, román és angol ismertető szövegekkel látták el. A három kiállítóterem festésére is ekkor került sor. Egy következő átalakítást 2015-ben végeztek, amikor az asztalosok, szabók és kalaposok emlékéanyagát rendezték át a földszinti két teremben. A kézműves alapkiállításon ekkor aktualizálták és tették háromnyelvűvé az ismertető pannókat, valamint cserélték le a termekben a lámpatesteket. 2016-ban két múzeumtörténeti pannóval egészült ki a helytörténeti kiállítás.

Az egykori városháza épületén a múzeummal való átalakítást követően több alkalommal végeztek kisebb-nagyobb felújítást. Ezek között jelentős munkálatnak számított az épület főtérre néző homlokzatának 1998-ban történt újrafestése, majd néhány évvel később a földszinti öt kiállítóterem javítása és az illemhelyek korszerűsítése. Minőségi változás a múzeum életében csak 2005-ben, a központi fűtési rendszer kiépítésével történt, ugyanis ettől kezdve a hideg időszakban is lehetővé vált a múzeumi feladatok megfelelő körülmények közötti ellátása. Az épület általános feljavítása 2013-ban kezdődött el. Első évben a tető héjazatát cserélték ki, majd egy évvel később az illemhelyeket bővítették, modernizálták. Az ezt követő évben az időszakos kiállítóterem javítására került sor, amit egy évre rá az épület főhomlokzatának és udvar felőli homlokzatának javítása és festése követett.

A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum 2012-ben felvette Incze László nevét. Az utóbbi években történt számos átalakítás ellenére, a múzeum munkaközössége ragaszkodik a jeles múzeum-szervező által felépített intézmény sajátos jellegének a megőrzéséhez. A helyi céhes mesterségek emlékéanyagának bemutatása, az 1848–1849-es szabadságharc tárgyi és szellemi örökségének ápolása, valamint a babaméretű népviseleti gyűjtemény gondozása jelenti továbbra is a múzeum fő feladatát.

A jelenlegi alapkiállítások tárgyi anyagának további gyarapítása azonban már aligha lehetséges. Ennek tudatában a múzeumi tárgyalomány fejlesztése a helytörténeti anyag bővítésével történhet. Elsősorban az ötven évnél korábbi, a mindennapi élethez kapcsolódó tárgyi- és dokumentumanyag mielőbbi begyűjtése jelenti az egyik feladatot. A helyi polgári kultúra kutatására épülő kiállításoknak köszönhetően 2008-tól elkezdődött a kézdivásárhelyi polgárság emlékéanyagának a gyűjtése, de a folyamatosan gyarapodó gyűjtemény a múzeum kezdeti időszakához hasonlóan már csak egy letűnt kor hiányos emlékéanyag feltehetően még nagyobb számban megtalálható, ezért ennek az összegyűjtését is haladéktalanul el kell kezdeni.

Kézdivásárhely középkori múltjának a megismerése szakszerű régészeti feltárások révén lehetséges. Tekintettel arra, hogy ilyen feltárást eddig még nem végeztek a városban, szakmai szempontból fontos egy régész mielőbbi alkalmazása a múzeumba. Az irányított ásatások a tudományos hozadékuk mellett a gyűjtemények gyarapítását is szolgálnák.

Az említett tervek megvalósításához és a jelenlegi múzeum bővítésére csak egy nagyobb épületbe való átköltözés jelenthet megoldást, ugyanis a jelenlegi

ingatlan a bérelt épületrésszel együtt maximálisan ki van használva. A múzeum már régóta helygondokkal küszködik, ezért az 1994-ben önkormányzati tulajdonba kerülő egykori Székely Katonanevelde épületének múzeumként való hasznosítása segíthetne ezen a helyzeten. Kézdivásárhely önkormányzata már az épület tulajdonba vételekor művelődési központot szeretett volna létrehozni benne, ahová a város kulturális intézményeit, beleértve a múzeumot is, át kívánta költöztetni. Az 1998-ra elkészített hasznosítási terv értelmében néhány négyzetméterrel nagyobb felület állt volna a múzeum rendelkezésére, mint amivel egyébként rendelkezett. Ez akkor lehetőséget jelentett volna az alapkiállítások korszerűsítésére és a raktárak bővítésére, azonban az ingatlan általános feljavítására két évtized alatt sem került sor. Az eltelt idő alatt a múzeum feladatköre bővült és újabb gyűjteményekkel is gyarapodott, így a korábban meghatározott felület mára már kevés lenne a múzeum számára. 2013-ban Dimény Attila egy újabb hasznosítási tervet nyújtott be a kézdivásárhelyi önkormányzathoz, amely az egész katonanevelde épületének múzeummá való átalakításáról szól.

A kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeum az egykori Tanácsház egyemeletes épületében, ennek pincéjében és a hozzá tartozó melléképületben, valamint a mellette lévő, bérelt egyemeletes épület nagy részében működik. A múzeumba 50 év alatt közel 7000 tárgy és dokumentumértékű anyag került be, amiből raktárban található az önkéntes tűzoltók emlékanyaga, a város szocialista iparosítására vonatkozó gyűjtemény, a helyi nyomdatörténeti anyag, a polgári viselet-, lakás- és étkezési kultúra tárgyi emlékei, a dokumentációs könyvtár, valamint a képzőművészeti anyag.

A múzeum helytörténeti gyűjteményei

Várostarténeti emlékanag

Kézdivásárhely történelme 1407-től követhető nyomon. Történelmi tény, hogy a település helyén már a római korban volt élet, és feltehetően a népvándorlás nyomai is megtalálhatóak a föld alatt, azonban egyelőre csak a dokumentumok által igazolt középkori településről vannak ismereteink. A város múltja a tárgyi emlékek kevés száma miatt többnyire dokumentumokon és fotókon jeleníthető meg. A várostarténeti kiállításon elsősorban a sepsiszentgyörgyi állami levéltárban őrzött első írásos említés, valamint vásártartási jogokat biztosító okmányok és különböző kiváltságsevek fotómásolatai láthatóak. Az 1997-ben, majd 2010-ben történt átalakítások során a kiállítás kiegészült a 18. századi székely hátrőr gyalogezredek megszervezésére vonatkozó in-

formációkkal, valamint a városvezetésre és a város építkezési sajátosságaira vonatkozó fotókkal, dokumentumokkal.

A régészeti ásatások hiányában tárgyi emlékként néhány korabeli fegyver látható a kiállításban, melyek a SzékelyNemzeti Múzeum gyűjteményéből kerültek Kézdivásárhelyre. Helyi anyagként mindössze néhány tárgyat őriz a múzeum. Adományként került be a városi tanács 19. századi faládája, illetve az 1847-ben készített *hűtősi kar* (tanácsosok) behívóablája. 1973-ban Torján vásároltak meg egy belül osztrák császári címerrel díszített, feltehetően a 19. század elejéről származó vasládát, melyet a városi tanács ládjaként vettek nyilvántartásba. A láda érdekessége, hogy titkos zárral van ellátva. Eredeti darabként őriz továbbá az intézmény a Pokornyi László rajztanár által rajzolt és 1909-ben elfogadott új városcímert, illetve a raktárban található további néhány, városi hivataloktól származó gumipecsétet.

A várostarténeti kiállításhoz tartozik a múzeum udvarán kiállított mestergerenda-gyűjtemény is. Az 1972 után elbontott kézdivásárhelyi öreg házakból megmaradt tárgyi emlékek adományként kerültek a múzeumba. A házak építési évét és építetőik neveit megőrkítő 32 gerenda közül a legrégebbi 1757-ből származik, a többi 19. századi, ezen belül többségük az 1834-es tűzvész utáni.

Céhes és kézművesipari gyűjtemény

A céhes és ipartársulati emlékanagot a múzeum névadó gyűjteményeként tartják számon, 2002-től hivatalosan is a Céhtörténeti Múzeum megnevezést használja az intézmény. A mesterségek szerszám-anyagának, valamint a céhek és az ipartársulatok emlékeinek egy jelentős része adományként került a múzeumba, de vásárlás útján is gyarapodott a múzeumi anyag. A gyűjtemény törzsanyaga a múzeum szervezésekor és a megnyitást követő első években alakult ki. Az első három évtizedben, főleg ennek első éveiben összesen 162 céhes és ipartársulati emléket tudtak összegyűjteni, ami azóta sem gyarapodott. Ezekből 52 írásos emlék. Ez idő alatt a szerszám- és termékanyag 19 kategóriába sorolva, összesen 1280 muzeális tárgyat jelentett. Ezek száma a későbbiekben lassabban ugyan, de bővült.

A kézművesipari anyagot nem sikerült teljesé tenni, részben azért, mert a múzeum szervezésekor a mesterségek egy része már kihalt, másrészt pedig az akkor még működő mesterségek művelői a használatban lévő szerszámokat nem adták be a múzeumba. Incze László a múzeum megnyitásakor a hiányt a Székely Nemzeti Múzeum anyagából pótolta, viszont a tizenegy céhes mesterség közül még így is csak kilenc emlékanagból lehetett kiállítást

szervezni, amely a főépület földszinti nyolc termében kapott helyet.

A kézdivásárhelyi kézművesek legrégebbi céhes mestersége a *tímár* mesterség, amely 1572-ben alakult céhhé. A tímárok mesterségük folytatása szempontjából alkalmas helyen, a Ráczok-pataka mellett telepedtek meg. A középkorban ez a foglalkozás sok kézművest vonzott. 1807-ben céhük 56 tagot számlált. A két világháború közti időszakban csupán 7 tímár dolgozott a városban, a múzeum szervezésekor pedig már nem művelték a mesterséget. A szerszám- és céhes emléktárgyak a leszármazottak révén kerültek a múzeumba. A kiállításban látható a tímár céhláda, a behívó- és névsortábla, a díszkorsó és az ipartársulat 1887-ben készített zászlója. Egy tárlóban két pecsétnyomó és néhány írott dokumentum kapott helyet. A mesterséget a munkaasztal köré elhelyezett különféle szerszámok teszik látványossá. A céhes tárgyak közül két aranyozott ezüst serleget Szócs Dezső szűcsmester, a szűcs ipartársulat egykori dékánja minden ellenszolgáltatás nélkül adott át a múzeumnak. A szerszámok nagy része Dézsi Mózes és Pócsai Attila, akkori IV. osztályos tanuló adományaként kerültek a gyűjteménybe, amely összesen 61 daraból áll.

A legjellemzőbb és a városban legelterjedtebb foglalkozás a *csizmadia* mesterség volt. Céhszervezetüket a tímár mesterségből kiválva, I. Rákóczi György kiváltságlevele alapján, 1638-ban alakították, és hosszú időn át ők uralták a város gazdasági életét – innen jön a *vargák városa* megnevezés. A múzeum tulajdonába került a csizmadia céh 1638-ban pergamenre írott privilégiuma, két céhláda, egy díszkorsó, egy névsortábla és egy 1939-ből származó ipartársulati zászló. A 19. század végén a csizmadiák céhének több mint száz tagja volt. Jellemzőjük a hajdani vásárok egyik legkeresettebb árucikke, a cserzett bőrből készült ványolt csizma volt. Jellemzője, hogy a lábbelinek nem volt jobb és bal párja, hanem mindkettő azonos, ezért *egylábas* csizmának is nevezték. A csizma lábfej részének nyújtására használt ványolószerszámokból több is látható a kiállításban. A múzeum szervezésekor még éltek a mesterség idős képviselői, akik jelentős segítséget nyújtottak a szerszám- és céhes emléktárgyak gyűjtésében. A céhes emlékek közül az egyik réz behívótáblát Jancsó Ferenc, az ipartársulat irattárgyát Szócs Dezső, az ipartársulat pecsétjét Duka András adományozta. A csizmadiák 94 darabból álló szerszám- és terméktárgyát többnyire Nagy József, Tarcsi Dezső, Kovács Gábor, Kovács András, Bartis Antal, Incze Menyhért, Haralyi Istvánné, Páll Béla, özv. Turóczi Mózesné, Kapusi József, Uszakai Sándorné, Jancsó Sándor, Zsidó Vilmos, Vajik Zoltán és Dobra Mihály ado-

mányozta. Fazakas István cipésmester a múzeumba került szerszámokkal helyben készítette el az egykori hagyományos ványolt csizma női és férfi változatának egy-egy darabját. Az általa elrendezett műhelyrészlet fogadja ma is a látogatókat.

1857-re a *cipész* mesterség is annyira megerősödött, hogy a csizmadia céhtől különválva, önálló társulatot hozott létre. A szervezeti emlékek közül a társulat ládája és díszkorsója is megőrződött. Nagy Béla, özv. Jancsó Lajosné, Péter Dénes, özv. Nyárguly Mihályné, Beke Béla, Dézsi Pál, Sorbán Antal, Simon Gyula és Fazakas István adományozóknak köszönhetően néhány fotó, egy 1885-ben készített vásáros láda és több cipész szerszám egy 112 darabot számláló gyűjteményt eredményezett. 2002-ben Antalffy Margit, 2013-ban Gál Bence adománya révén néhány sámfával és kaptafával gyarapodott, majd 2014-ben László Károly 50 darab különféle cipésszerszámmal és két vásáros ládával bővítette a gyűjteményt. 2019-ben Fazakas István cipésmester unokája, Fazakas Csongor néhány további hiánypótló tárggyal gyarapította.

Kézdivásárhelyen a bőriparral kapcsolatos mesterségek voltak a jelentősebbek. Erre újabb példa, hogy a 17. században a *szűcs* mesterség is céhbe tömörült. A kézdivásárhelyi szűcsök elsősorban bárány- és juhbőrt dolgoztak fel, melyből bundát, bekecsket és kucsmát varrtak, de kiválóan értettek a vadbőrök feldolgozásához is, ezekből értékes szőrméket készítettek. Ez a jól jövedelmező mesterség a város legvagyonosabb polgáiraivá tette a szűcsöket. Céhük II. Rákóczi György kiváltságlevelével alakult, 1649-ben, amely pergamenre íródott, és amely jelenleg a múzeum gyűjteményét gazdagítja. A divat változásával ez a hagyományos mesterség is háttérbe szorult. Az időközben megszűnt mesterségnek az 1970-es években még voltak képviselői, akik hozzájárultak a múzeumi anyag gyarapításához. Például a kiállításban látható nagyméretű vásáros bundát, melyet egykor a szűcsmesterek reklámként akasztottak a sátorra, a múzeum megnyitása után készítették el. Az 1858-ban készített céhzászlót és a hozzá tartozó rudat Nagy Imre, a céhes és ipartársulati jegyzőkönyveket és néhány szerszámot Rácz Károly szűcsmester adományozta a múzeumnak. A múzeum szervezésekor özv. Nagy Mártonné is adott szerszámokat, de így is csak 25 darab került a múzeumba. A gyűjtemény 2010-ben Rácz Károly unokájának, ifj. Rácz Károlynak köszönhetően újabb 46 szerszámmal gyarapodott. A Németországban élő, de kézdivásárhelyi felmenőkkel rendelkező Böhm Gabriella 2008-ban, majd 2011-ben nagyapja, Lakatos István szűcsmester Párizsban használt, kézzel rajzolt mintafüzetét, egy általa készített hímezett bőrvet és családi fotókat küldött a múzeumnak.

A *fazekas* mesterek 1649-ben alakítottak céhet. Műhelyeiket és lakóházaikat a város legrégebbi települési helyén, a Kovácsszerben építették fel. Jellemző termékeik a bokálykorsók, a mintás kályhacsempék és más, sajátos díszítésű edények voltak. A mesterség fokozatosan elvesztette jelentőségét. A 20. század elején már csak 14 fazekas működött a városban. Ez a kézműves iparág 1966-ban szűnt meg az utolsó mester, Szász Bálint halálával. A kiállításban a céhláda és a díszkorsó mellett régi bokályok és néhány kályhacsempe látható, összesen 37 darab, melyek a Székely Nemzeti Múzeumból kerültek vissza Kézdivásárhelyre. A kiállított műhelyfelszerelés az utolsó mester családjától került a múzeumba, az intézmény szervezésekor. Ezek mellett időközben számos cserépedényt sikerült bementeni, ami végül egy 263 darabot számláló gyűjteményt eredményezett. A kezdeti időszakban a fazekas tárgyak közül néhány nagyobb cserépfazakat dr. Várhelyi Ödön és Polgár Miklós juttatott a múzeumba. 2006 nyarán László Károly helyi keramikus, Zavaszki Attila kályharakó és István Sándor fafaragó önzetlen munkájának köszönhetően a fazekas kiállítás egy 18. századi rekonstruált cserép-kályhával egészült ki.

A 16–17. században alakított első négy céhet csak a 19. század első felében követték újabbak. 1807-ben tömörültek céhbe a *szíjgyártók*, akikről mindössze 34 kisebb szerszám került be a múzeumba. A céhes emlékek közül a serleget őrzi a múzeum. A nagyon hiányos tárgyi emlékek nem teszik lehetővé a mesterség bemutatását. A raktáron lévő szerszámanyagot Dudás Imre és Szász Dániel adományaként tartja számon az intézmény.

A húsfogyasztás mindig jelentős mértékű volt Kézdivásárhelyen, így a *mészárosok* száma is mindig számottevő volt. Bár céhszervezetük későn, csak 1809-ben alakult, gazdasági szempontból mégis ez volt a legerősebbek egyike. Céhes anyagként a kiváltságlevél, a zászló, a láda, a behívóábrák és három serleg került a múzeumba. Annak ellenére, hogy több hússzék és vágóhíd is működött a városban, a mészárosmesterség szerszámanyaga a leghiányosabb. A kiállításon látható céhes tárgyak közül a ládát, a zászlót, a behívóábrát, az ezüst serlegeket és pecsétgyűrűt, valamint a mészáros céh kiváltságlevelét özv. Szotyori Dezsőné adományozta 1970–1971-ben. A raktáron lévő nyolc tárgyi emlék néhány mészáros mérleget jelent, melyek Szabó József adományaként szerepelnek a nyilvántartásban. A háromszéki húsipar szegényes tárgyi anyaga 2015-ben a polgári étkezési szokás kutatása és kiállítása eredményeként egy, az 1930-as években készített jég szekrénnel gazdagodott a sepsiszentgyörgyi Pásztor Ferenc és Csilla adományának köszönhetően.

A *szabó* céh 1841-ben alakult, húsz taggal, majd a mesterek a helyi polgárság igényeinek megfelelően szakosodtak. Úriszabók, egyenruhaszabók, papi és katonai szabók, angol és francia úriszabók szolgálták ki a helyiek igényeit. Az üzleti életet jellemző féltékenységgel ellentétben a társulati életben nagy volt a szolidaritás, a szabóipar 1947-ig őrizte hagyományait. A szabó mesterségtől is kevés emléktárgy maradt ránk.

A céh zászlója a két világháború közötti időben bekerült az Ikaalvi Diénes Ödön gyűjteményébe, azonban ezt ma már csak fotóról ismerjük. A szervezeti emlékek közül a céhláda, a behívóábrák, a pecsétnyomó és néhány céhes írat Hajdú István adományaként került az új múzeumba. A korábban gyűjtött 28 darab műhelyfelszerelés három munkasztalból, néhány ollóból, többféle vasalóból és apróbb tárgyakból tevődik össze. A szabók emléktárgya 1999-ben Lambru Müller Anikó tanárnő adományának köszönhetően bővült. Müller Kálmán szabómester néhány kisebb műhelyfelszerelése mellett főleg divat- és szaklapok kerültek be a múzeumba. Jelentősebb gyarapodás a 2007-ben elindított helyi polgári viseletkutatás eredményeként történt. Az időszakos kiállításra kölcsönkért tárgyak nagyobb része adományként a múzeumnak maradt, így néhány hiánypótló tárggyal egészült ki a gyűjtemény, ami lehetővé tette a szabók kiállításának bővítését. Többek között négy darab korabeli varrógépet kapott a múzeum Szígyártó-Szőcs Emesétől, Szilágyi Ferencről, Rózsa Margittól és Dimény Katalintól.

1844-ben újabb négy mesterség kapott céhes kiváltságlevelet: az asztalos, a kalapos, a kovács-lakatos és az üstgyártó.

A város gazdasági életében jelentős szerepük volt az *asztalos* mestereknek. A 19. század elején az ácsokkal együtt szerveztek társaságot. Az asztalosok száma folyamatosan nőtt, s így 1844-ben 24 taggal önálló céhbe tömörültek. A céh megalakítását és működését I. Ferdinánd kiváltságlevele biztosította. A kézdivásárhelyi asztalosok kiváló mesterei voltak a fafaragásnak, ami elsősorban a növekvő polgári igényeknek felelt meg. Céhes, ipartársulati hagyományait a 20. század közepéig őrítették. A pecsétnyomó, a céhláda és az ipartársulat 1904-ben készített zászlója maradt az utókorra. A múzeumban a céhes emléktárgy mellett jelentős számú szerszám és termék is látható, melyek többnyire adományok útján kerültek a múzeum tulajdonába. A szervezeti emlékek közül 1971-ben a behívóábrát Deme Ferenc, a névsortáblát Császár Szóts Józsefné, az asztalos ipartársulat táblaképét Mágóri Istvánné adományozta, de a pecsétnyomó, a céhláda és az ipartársulat 1904-ben készített zászlója is a múzeumba került. Az intézmény első három évtizede alatt az asztalos gyűjtemény 112 asztalos és 33

darab faesztergályos szerszámból és egyéb tárgyakból állt össze. Az adományozók közül ki kell emelni Baróthi István, Deme Miklós, Vízi János, özv. Dombi Istvánné, Kovács Emil, Bacsoni Károly, Nagy Ferenc, Dakó Antal, Deme Antal, Csengeri Lajos Dénes, László Albert, Balogh András és Imets József nevét. Az asztalosok szerszámanyaga az utóbbi 15 évben is gyarapodott. Jelentősebb adományként Róth István 1997-ben egy kisméretű kézi faesztergapaddal, Imre Magdolna pedig 2008-ban 46 darab szerszámmal gazdagította a múzeumot. A 2011-ben megrendezett, polgári lakáskultúrát bemutató időszakos kiállítást követően különböző bútorokkal gazdagodott a gyűjtemény. Ugyanakkor asztalos termékként is számon tartható tárgyak, mint például a fából készített szervezeti emlékek vagy a vásárolt ládák minden mesterség tárgyanyagában megtalálhatók, azonban a festett homonyos ládák és szekrények, valamint a különböző bútordarabok önálló néprajzi gyűjteményt alkotnak.

A kalapos céh 1844-ben alakult, tizenkét taggal. A kézdivásárhelyieken kívül a környék lakosságát is ők látták el különféle kalapokkal. A 20. századi ruhaipar, valamint a divat fejlődésével, változásával jelentősége fokozatosan csökkent, míg a kalapos ipar teljesen meg nem szűnt. A kalapos céh 1845-ben kiállított privilégiumát és két céhes ládáját őrzi az intézmény. Ezeket a szentkatolnai Bakk Pál tanítótól kapta a múzeum. Kovács József volt az utolsó kézdivásárhelyi képviselője a mesterségnek, aki 1998-ban hunyt el. A múzeumban kiállított műhelyberendezést és kalapokat neki köszönheti az intézmény. A kalaposmester még dolgozott a múzeum szervezésekor, ezért csak a használaton kívüli szerszámokat adományozta a múzeumnak, azzal az ígérettel, hogy idővel a teljes műhelyfelszerelést az intézményre hagyja. Ez azonban a mester halála után nem történt meg, így a jelenleg hiányos gyűjtemény 42 tárgyból áll. A hiányosságok ellenére a műhelyrészletet bemutató kiállításon olyan különleges szerszám is látható, mint a *gyapjúpengető*, melyet a kalaphoz szükséges mosott gyapjú lazítására használtak.

A Kézdivásárhelyen alakult tizenegy céh közül a *kovácsok*, *lakatosok*, *puskamívesek* és *pléhesek* szervezete volt az egyetlen egyesült céh. Mivel egyik mesterségnek sem volt elég képviselője, hogy önálló céh alakításához kiváltságlevelet nyerhetett volna, a rokon szakmájú mesterek érdekeik védelmére közös céhbe tömörültek, és 1844-ben kaptak kiváltságlevelet. A városban a kovács mesterség 1989 után felszámolódott, de a környező falvakban napjainkban is él. A 128 darabos gyűjteményt többnyire oroszfalvi kovácsműhelyből származó tárgyak alkotják. Ezeket az oroszfalvi származású Gergely András adományozta a múzeumnak, de Kaszás Lajostól is kerültek

be szerszámok. A lakatos mesterségtől mindössze 36 tárgy került be a múzeumba. A kevés céhes emlék közül a kovács és lakatos céh réz behívótábláját Szabó József adta a múzeumnak, míg a céh ládája a kantai líceumból került be. Iratanyagként mindössze az 1844-es privilégiumot őrzi a múzeum. A gyűjteményt 2014-ben ifj. Bartos Károly öt darab kéziszerszámmal gyarapította. A kiállított kovács-lakatos termékek közül említésre méltó az a templomkapuzár, melyet mesteri vizsgamunkaként – mesterremekként – tartunk számon. Ugyanakkor a lakatos mesterség az egyedüli, ahonnan cégér is került a múzeumba. 2008-ban a múzeum munkatársai műhely jellegűvé alakították át a kovács kiállítást a tárgyak jobb érvényesülése végett.

Az *üstgyártók* is 1844-ben tömörültek céhbe. Annak ellenére, hogy a mesterség jelentős szerepet töltött be az 1848–1849-es háromszéki önvédelmi harcban, a céhtörténeti múzeum mesterségre vonatkozó gyűjteménye nagyon szegényes, csupán 20 tárgy. Néhány kisméretű üllő, kalapács, üst és a céh 1844-ben kelt kiváltságlevele került be a múzeumba, ezért ez a mesterség nem látható a kiállításon.

Jellegzetes helyi foglalkozás volt a *mézespogácsa-sütés*. A hagyományos, barna székely pogácsa híres és keresett árucikk volt az erdélyi vásárokon. A 19. század végén hat pogácsasütő folytatta a városban ezt a mesterséget. A kézdivásárhelyi pogácsasütők nem alakítottak céhet. A színes, díszes cifrapogácsát Hahn Jakab honosította meg Kézdivásárhelyen, a 20. század elején, tőle tanulta meg néhány kézdivásárhelyi család, így a 21. század elején még élő mesterség. A kézdivásárhelyi múzeum gyűjteményébe 66 darab, többnyire bádoglemezből készült vágóforma került be. A kiállításon a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményéből származó 23 faragott forma és ütőfa kapott helyet, melyek a helyi mesterek által készített mézespogácsa-típusokkal egészültek ki.

Az alapkiállításon látható mesterségeken kívül még számos más kézműves foglalkozás működött Kézdivásárhelyen, azonban ezek emlékéanyagának begyűjtésére nem került sor a múzeum szervezésekor, mert a céhes mesterségeken volt a hangsúly. Az elmúlt évtizedek alatt az ipari és technikai fejlődés eredményeként a kézműves mesterségek többsége felszámolódott és a használati tárgyak jórészt elhallódtak. 1989 előtt két mesterségtől mégis került nagyobb számú tárgyi emlék a múzeumba. Legtöbb a *kádár* mesterséghez kapcsolódik, vagyis 76 darab kisebb kézi szerszám, míg 24 darab tárgy a *kötélverés*hez szükséges alapszerszám. Ebben az időszakban a múzeumba további 88 darab, különféle mesterséghez köthető tárgy is bekerült, melyek többsége az állattartáshoz és háziiparhoz tartozik. Ilyen jellegű

adományokkal az utóbbi években is gyarapodott a gyűjtemény. 2003-ban Vajda Zoltán egy édesanyja által használt gypjűfésülő szerkezetet adott a múzeumnak, 2007-ben, majd 2016-ban Rázmán Olga, valamint Kovács Béla egy-egy kézi szövőgéppel gazdagította az intézményt.

Az 1848–1849-es forradalom helyi emlékei

Kézdivásárhely legjelentősebb történelmi eseménye az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc. A helytörténeti kiállításon belül két teremben látható a többnyire Kézdivásárhelyre vonatkozó emléktárgy. A kevés tárgyi emlék közé tartozik a Székely Nemzeti Múzeum anyagából kiállított néhány fegyver, a Gábor Áronról készült egyetlen hitelesnek tartott arckép-rekonstrukció, a Gábor Áron által készített íróasztal és szekrény, valamint Kossuth Lajos, Turóczi Mózes, Bem József és Petőfi Sándor gipsz mellszobrai, valamennyi Vetrő András kézdivásárhelyi szobrászművész alkotása.

Hiánypótló az 1906-ban Kézdivásárhelyen megtalált, a szabadságharc végén itt öntött „Gábor Áron-ágyú” 1971-ben ugyancsak Kézdivásárhelyen öntött másolata. A múzeum megnyitáskor a legszebb kiállítási tárgyak egyike volt. A 397 kg-os másolathoz szükséges rezet és bronzot a város vezetőségének támogatásával a helyi vállalatok vezetői és diákok gyűjtötték össze. Az öt darabból összeállított ágyúcső az egykori Sport-Ind üzem átalakítása után létesített ipari vállalat öntödéjében, egy lelkes szakemberekből álló csoport munkájának köszönhetően készült el. A csoport tagja volt Bartók Jenő műszaki rajzoló, Dobolyi Árpád esztétikus, László József öntőmester, Gábor Áron kerekemester és Gergely András kovácsmester, valamint Winkler Rudolf és Fazakas Lajos vállalatvezető.

Az önkéntes tűzoltók emléktárgya

Kézdivásárhelyen a polgári eszmék hatására számos egyesület alakult. Ezek közül a közbiztonság tekintetében a legjelentősebb az 1876-ban alakított önkéntes tűzoltók szervezete volt. A 19. század második felétől a törvény is kötelezővé tette a települések számára a tűzvédelem megszervezését, így nemcsak a városokban, hanem kisebb településeken is létesültek hasonló civil alakulatok. A szervezeti formában működő tűzoltók saját egyenruhával, zászlóval és korszerű felszereléssel rendelkeztek, ugyanakkor írott formában is dokumentálták tevékenységüket. Az önkéntes tűzoltók a helyi társadalmak megbecsült személyei közül kerültek ki. A közbiztonsági feladatok ellátása mellett a művelődési életben is aktív szerepet vállaltak, többek között fúvószenekarokat hoztak létre és számos kulturális esemény szervezésében vettek részt.

Kézdivásárhelyen az önkéntes tűzoltó egyesület az 1960-as évekig, a hivatásos katonai tűzoltóság megjelenéséig működött önállóan. Az 1970-es évek elején megyeszíntén már megszűntek az egyesületek, azonban a szervezeti emléktárgy egy része az egykori önkéntes tűzoltók tulajdonában maradván, nem kallódott el. 1973-ban a városi és a megyei vezetőség, illetve a katonai tűzoltóság támogatásával Incze László és az egykori önkéntesek tűzoltómúzeumot hoztak létre az alakulat székházában. Az új múzeum felügyeletét és bemutatását az önkéntes tűzoltók vállalták fel. A közel 19 évi működése alatt megfelelő szakmai háttér és támogatás hiányában elhanyagolódott, ugyanakkor az épület állapota is megromlott, ezért 1992-ben a helyi önkormányzat az ott őrzött emléktárgyat átadta a Céhtörténeti Múzeumnak. A múzeumba egy összesen 338 leltári tételből álló tűzoltógyűjtemény került, melyet a tárgyi emléktárgy mellett dokumentumok és fotók alkotnak.

A tűzoltómúzeumban kiállított anyag Kovászna megye több településéről volt összegyűjtve, de a tárgyak többsége a kézdivásárhelyi önkéntes tűzoltóktól került be. Négy nagyméretű tűzoltó szekeret és néhány kisebb fecskendő a múzeummá átalakított épületnél őriztek, de a gyűjteményt egy 1856-ban készült kökösi pumpával és egy fülei, víztároló hordós szekérrel is kiegészítették. A kisebb tűzoltófelszereléseket és tárgyakat nem lehet helyhez kötni, viszont a meglévő anyag alapján azt lehet feltételezni, hogy a gyűjtéskor már csak töredéke volt meg annak, amit egykor a tüzek oltásánál használtak. Néhány kéziszerszám, több hasonló fecskendőhegy és pár 20. század eleji tűzoltópalack mellett korabeli egyenruhadarabok, többségében sisakok alkotják a gyűjtemény ezen részét.

Szervezeti zászlókat, irattárgyat, valamint fotókat elsősorban a kézdivásárhelyi és a sepsiszentgyörgyi önkéntes tűzoltó egyesületektől sikerült begyűjteni, de Árkosról és Illyefalváról is található dokumentum a gyűjteményben. Az öt, rúddal együtt megmaradt zászló közül kettő a kézdivásárhelyi, egy-egy a sepsiszentgyörgyi és az árkosi önkénteseké volt. Egy román feliratú, kisebb méretű zászló feltehetően az éves megmérettetések során kiemelkedő teljesítményt nyújtó egyesületek vándorzászlója lehet. A második világháború utáni gyakori tűzoltóversenyeken elért eredményeket kisebb zászlókkal és kitüntetésekkel jutalmazták, melyek közül több is a múzeumba került.

A tűzoltómúzeum felszámolása óta az anyag nagy része a raktárban található, csupán a korabeli tűzoltókocsik tekinthetők meg a múzeum udvarán, szabadtéri kiállításon. 2003-ban egy átfogó program keretében a múzeum munkatársai konzerválták a szekereket és javították a kiállítófelületet.

A polgári életvitel emlékanyaga

Az 1950-es évek előtti városi polgárság életvitelének és szokásainak vizsgálatát Incze László is fontosnak tartotta. Tudományos és ismeretterjesztő írásainak egy része a város épített örökségével, valamint az itt élő fontos közéleti szereplők viselt dolgaival foglalkozik. Az általuk használt tárgyi emlékek összegyűjtésére azonban már nem vállalkozott, feltehetően azért, mert az 1970-es és 1980-as években a polgári családok leszármazottai még használták, vagy az érzelmi kötődés révén ragaszkodtak tárgyaikhoz. Ennek ellenére a múzeum gyűjteményébe 30 darab különféle polgári jellegű tárgy is bekerült. Néhány hiányos óraszekrény, pár rézmoszár és egyszerű réz gyertyatartó, valamint a háztartásban használt apróbb tárgyak tartoznak ebbe a korai gyűjteménybe.

Kézdivásárhely polgári kultúrájának vizsgálatát és a hozzá kapcsolódó tárgyi anyag begyűjtését az utóbbi években fontos feladatának tartja a kézdivásárhelyi múzeum, ugyanis alapkiállításainak bővítését erre alapozva látja megvalósíthatónak. A polgársághoz kapcsolódó tárgyi anyag céltudatos gyűjtését 2007-ben kezdte el a múzeum. Az intézmény szakemberei elsőként az öltözködéssel kapcsolatos tárgyak felkutatására vállalkoztak. Arra kérték a helyi lakosságot, hogy ebben a témakörben kölcsönözzenek tárgyakat egy időszakos kiállításra, mellyel a közösség figyelmét kívánták felkelteni a pusztuló értékek iránt.

A 2008 őszén megnyitott *Jó ruhában járni-kelni* elnevezésű kiállítás a régi időkbeli megőrzött ruhák, ruhadarabok és különféle kiegészítők segítségével a 19. század második felétől az 1950-es évekig terjedő kézdivásárhelyi polgári viseletkultúra meghatározó részét mutatta be a látogatóknak. A kiállítás szakmai sikerét jelzi, hogy a kölcsönadott tárgyak nagy része, közel 200 tárgy adományként a múzeumnak maradt, illetve a gyűjtemény a későbbiekben is gyarapodott. A viseletgyűjtemény részét képezi egy díszkard is, amely családi hagyomány szerint a 19. század végén Szentkatolnai Bakk Endre vizaknai plébános díszmagyar öltözetéhez tartozott. A kardot 2009-ben a Szentkatolnán élő Bakk Pál tanító, valamint testvérei, Bendéné Bakk Katalin és Bakk László adományozták a múzeumnak, de degradálódott állapota miatt kiállításon való bemutatása csak restaurálás után lehetséges.

A következő hasonló kiállításra 2011-ben került sor, *Békebeli otthonok* címmel, melynek keretében a polgári lakáskultúra tárgyi emlékei kerültek előtérbe. A kiállított bútorok nagyobb részét, az ónémet stílusú szalంగarnitúrát, az ebédlőt és egy hálószobabútor a zabolai Csángó Néprajzi Múzeumtól kérték kölcsön. Ezek egykor Bartha László (1907–1991) és

Bartha Lászlóné Bagoly Margit (1914–2010) tanítóházaspár pávai lakását díszítették. Egy 1920-ból származó neorokokó fehér hálószobabútor Szigártó-Szőcs Emese kölcsönzött, amely egykor Szegedi László brassói kereskedő tulajdona volt. A kiállítást a számos apró tárgy és kiegészítő tette életszerűvé, melyeket a korábban bevált felhívás és személyes megkeresés útján gyűjtöttek össze a szakemberek. A kiállítás eredményeként több mint 200 tárggyal gyarapodott a múzeum gyűjteménye.

A viseletkutatást követően már 2009-ben elkezdődött a polgári étkezési szokások kutatása és a hozzá kapcsolódó tárgyi anyag összegyűjtése, azonban a kiállításra csak 2014 őszén került sor. *Az étel tisztessége* nevet viselő kiállítás az élelem beszerzésének, tárolásának, elkészítésének és felszolgálásának helyszíneihez kapcsolódó tárgyi anyag bemutatása mellett a természetben történő étkezésre és a vendéglők világára is kiterjedt.

A polgári kultúrához kapcsolódó három kiállítás célja a Kézdivásárhelyhez köthető anyag feltérképezése és összegyűjtése volt, azonban a lakás-, majd az étkezési kultúra bemutatásakor kitűnt, hogy a háromszéki polgárság hagyatékán keresztül ismerhető meg és mutatható be ez a korszak. Így a múzeumnak adományozott anyag sem kizárólag Kézdivásárhelyről került be. Az első felhívástól kezdődően tíz év alatt 778 darab polgári életvitelhez kapcsolódó tárggyal gyarapodott a gyűjtemény, amely különböző ruhadarabokból, öltözködéshöz kapcsolódó kiegészítőkből, konyhai eszközökből, bútorból és egyéb lakásberendezésből tevődik össze. Sokak számára a kiállítások révén értékelődtek fel a kidobás határán lévő tárgyak, és remélhetőleg ennek köszönhetően maradnak meg az utókornak.

A polgári viseleti anyag gyarapításához Szigártó-Szőcs Emese, Nagy Éva, Vass Ágnes, Jancsó Rózália, László Károly, Dávid Ilona, Szőcs József, György-Szakács Gizella, Kiss Éva, Koszti Ildikó, Haraly Bátor, Máthé Anna, Ilkei Ferenc, Sipos B. Sándor, Páll Zsuzsa Réka, Marthi Emília, Fekete Ágnes, Vikol Kálmán, Héjja Márta, Keresztes Éva, Bogdán Ildikó és Böhm Gabriella járult hozzá.

Az étkezési szokások emlékanyagát Nagy Éva, Szigártó-Szőcs Emese, György-Szakács Gizella, Márton Imre, Buttás Pálné, Szőcs Dezső, Imreh Emese, Dimény Mária, Pásztor Csilla, Héjja Márta, Molnár Szilveszter és Kovács Zsombor gazdagította.

A lakáskultúra látványosabb elemei a kiállítás végzetével visszakérültek a tulajdonosokhoz, azonban néhány tárgyat a múzeum is megörökölt. 2016-ig Szigártó-Szőcs Emesétől 50 darab témához kapcsolódó tárgy került a múzeum tulajdonába. A kiállításon bemutatott tárgyakon kívül utólagosan egy

teljes hálósza-berendezést is beadott a múzeumba. Ezenkívül a gyűjteményt Farkas Gábor, Róth András Lajos és Róth Attila István, valamint Bene Gabriella gyarapította.

A három témakörben két kézdivásárhelyi polgárnak, Szigyártó-Szőcs Emesének és Nagy Éva (1924–2016) nyugalmazott könyvtárosnak köszönhető a legtöbb tárgy. Nagy Éva már a múzeum szervezésekor is aktív segítője volt az intézménynek, életének utolsó szakaszában nyújtott lelkes segítségével példaértékű. Az adományozókon kívül a felhívásokat tárgyakkal támogató személyeket is köszönet illeti, ugyanis segítségük nélkül szegényebbek lettek volna a kiállítások.

A szocialista iparosítás emlékanyaga

A több évszázados múltra visszatekintő kézdivásárhelyi kézműves hagyományoknak a második világháború utáni politikai rendszerváltás vetett véget. Az átmenet az ipartestületek felszámolásával kezdődött és a gyáripar kiépítésével érte el a tetőpontját. A gyárakba kerülő fiatalok idővel jobb esetben szakmunkásokká váltak, akik a technikai fejlődésnek köszönhetően és a hagyományos mesterségtanulás hiányában már csak a termékelőállítás egy-egy fázisát tudták elvégezni.

Kézdivásárhelyen az első gyárat 1946-ban létesítették, *Sport-Ind* néven, ahol többnyire asztalosokra, fémesekre és cipészekre volt szükség, sportfelszerelések gyártásához. Az üzem az 1960-as évek végén beinduló gyárépítések idején *Gábor Áron* néven bútorgyárrá alakult át.

Kovácsna megye adminisztratív létrehozásának első éveiben több nagyobb gyárat építettek Kézdivásárhelyen, melyek jelentős változásokat hoztak a város társadalmában. A szocialista iparosítás vívmányainak múzeumban való bemutatását 1985-ben rendelték el. Az akkor még teljes kapacitással működő csavargyár, szigetelőgyár, keményítőgyár, tejfeldolgozó üzem és készruhágyár vezetősége olyan termékeket adott be a múzeumba, melyekkel szemléltetni lehetett munkájukat. Az 1989 után fokozatosan megszűnő és átalakuló gyáriparnak a múzeumban őrzött kisszámú gyűjteménye ma már jelentős kordokumentumnak számít, melyet érdemes tovább bővíteni és a város-történeti kiállításban bemutatni.

Dokumentum- és fotóarchívum

A kézdivásárhelyi múzeum szervezésekor a tárgyi anyag mellett irat- és fotóanyag is került be a múzeumba. A figyelem elsősorban a céhes és ipartársulati dokumentumok begyűjtésére irányult, melynek eredményeként 52 írásos emlék került elő. A csizmadiai és a szűcsök 17. századi pergamen kiváltság-

levelei, valamint a szűcs céh által egy, a 18. század utolsó évtizedeiben vezetett jegyzőkönyv kivételével az iratok a 19. századból származnak. Ezek közül is többségében a század második feléből valók, ugyanis az 1834-es tűzvészben a korábbi anyag nagy része megsemmisült. A város 11 céhes szervezetbe tömörült mesterségéhez viszonyítva, a dokumentumanyag szegényes és aránytalan. Mindössze kilenc céhes mesterségtől – tímár, csizmadia, szűcs, mészáros, szabó, asztalos, üstgyártó, kalapos és kovács – kerültek elő iratok, melyek számarányukban nagyon eltérőek. A tímár céh kivételével a többi nyolc szervezetnek a kiváltságlevele bekerült a múzeumba, ezek közül hatot 19. századi könyv alakban adott ki az erdélyi kormányzóság. A legtöbb dokumentum a mészárosoktól maradt fenn, ezt követi a szűcsök és a csizmadiai írásos emléke. A múzeumban őrzött céh- és ipartársulati jegyzőkönyvek, számadáskönyvek és szabályzatok segítségével vált ismertté a kézdivásárhelyi céhes élet egy-egy fontosabb momentuma. Incze László helytörténeti kutatásainak egyik fontos területe a kézdivásárhelyi céhek vizsgálata volt, és több tanulmánya jelent meg a témában. Életének utolsó szakaszában egy monografikus kötet összeállítását tervezte, azonban hosszan tartó betegsége lassította a munkában, halála után kutatásainak eredményei torzóban maradtak.

A Céhtörténeti Múzeum megnyitását követően a város vezetése az egykori Kaszinó államosított könyvtárának egy részét az intézménynek adta át. Az évfolyamonként bekötött korabeli helyi és országos újságok mellett különböző szakmai folyóiratok (oktatási, orvostudományi, jogi, egyházi, gazdasági stb.), valamint jelentős mennyiségű jogi könyv került a múzeum tulajdonába. A kézdivásárhelyi múzeum könyvtárában 1974-ben már 1337 régi kiadványt tartottak számon, és a későbbiekben ez az állomány lett az intézmény dokumentációs könyvtárának az alapja. A 19. század hetvenes éveitől a második világháborúig megjelenő helyi lapok a helytörténeti kutatás egyik legjelentősebb forrásanyagát jelentik mind a mai napig.

A kézdivásárhelyiek is felismerték a múzeumban azt a helyet, ahol a dokumentumértékű iratok és családi hagyatékok biztonságban megőrződnek, hasznosulnak. Így került be a Kaszinó egykori vezetőinek, illetve a város jeles közéleti szereplőinek: K. Kovács Istvánnak, ikafalvi Diénes Ödönnek és Jenőnek jelentősebb hagyatéka is. Ez a gyűjtemény az elmúlt 50 év alatt folyamatosan gazdagodott. 2010 és 2016 között Nagy Éva 82 családi vonatkozású dokumentumot és fényképet, valamint különféle régi könyvet adományozott, de Szigyártó-Szőcs Emese, Farkas Gábor, Vetró András, Bakk Pál, Buna László, dr. Kovács Lajosné, Böhm Gabriella, Antalffy Margit,

Séra Magdolna, Vass Ágnes, Fazakas Lajos és Sipos B. Sándor is hozzájárult a gyűjtemény gyarapításához.

A gyűjteményben található dokumentumok rendszerezését és feldolgozását az intézmény 2007-ben kezdte el. A helyi polgári élet kutatásának forrásanyagaként használható dokumentumokkal és családi hagyatékkal jelentős mennyiségű fénykép is bekerült a múzeumba. 2009-ben a K. Kovács István-hagyatékban található fotók digitalizálásával kezdődött el a múzeum fotóarchívumának létrehozása. Az időközben több témakörbe csoportosított fotótár a dokumentációs könyvtáron belül önálló gyűjteményt alkot, melybe 2019 végéig 1660 fénykép került be.

Az öt évtized alatt a múzeum szakkönyvtára is folyamatosan bővült. Elsősorban az újonnan megjelenő történelmi, néprajzi, művelődéstörténeti és múzeumi szakkönyvekből, tanulmánykötetekből, valamint különféle periodikákból tevődik össze. A közel 2000 kiadvány napjainkban a város és vidéke egyik fontos szakmai könyvtára.

A múzeum eddigi működése alatt jelentős mennyiségű adminisztratív jellegű irat gyűlt fel. Ezek rendszerezését és nyilvántartását a dokumentációs könyvtár keretében végzik a múzeum szakemberei. A dokumentumok a jelen tanulmány összeállításánál, az intézmény múltjának a rekonstruálásában jelentős segítséget nyújtottak.

Időszakos kiállítások

A múzeum megnyitása óta az egykori tanácsterem időszakos képzőművészeti és szakmai kiállításoknak ad helyet. Az öt évtized alatt több mint 200 tárlatra került sor és több mint 100 képzőművész állított ki. A kiállító művészek által adományozott képzőművészeti alkotások a múzeum saját képzőművészeti gyűjteményét alkotják. Ezeknek az alkotásoknak a száma mára elérte az 534-et. Évente 8-10 kiállításra kerül sor. Ezek közül három, a márciusi ünnepi tárlat, a kantai Nagy Mózes Elméleti Líceum V–VIII. osztályos rajztagozatos diákjainak évről-évre kiállítása és az Incitato művészklub záró kiállítása évente ismétlődik, hagyományossá vált.⁹

Zsuzsi és Andris népviseletben

Állandó kiállításon látható a Zsuzsi és Andris népviseletben elnevezésű babaméretű népviseleti gyűjtemény. A ruhákat 10–14 éves erdélyi magyar gyerekek készítették 1970–1971-ben, a *Jóbarát* című folyóirat felhívására. A Székely Nemzeti Múzeum anyagát képező gyűjtemény egy részét 1974-ben adták át a kézdivásárhelyi múzeumnak. 1995-ben a kézdivásárhelyi múzeumba került a teljes gyűjtemény. 2001 nyaratól a 342 viseletből három teremben 244 tekinthető meg.¹⁰

Dimény Attila – Incze László Céhtörténeti Múzeum, Kézdivásárhely, 10. udvartér, 1., RO-525400; dimenyattila.sznm@gmail.com

Irodalom

BALÁZS Márton

1942 *Adatok Háromszék vármegye néprajzához*, Sepsiszentgyörgy.

BOÉR Hunor

2003 A Székely Nemzeti Múzeum vezetőségi jegyzőkönyvei, 1945–1955, *Acta (Siculica)* 2003/3, 161–295.

DIÉNES Jenő, Ikafalvi

1942 Múzeumunk első 20 éve, in: *A kézdivásárhelyi Kaszinó 100 éve*, Turóczy Nyomda, Kézdivásárhely, 73–91.

DIMÉNY Attila

2018a Múzeumtörténet, in: Dimény Attila (szerk.): *Az Incze László Céhtörténeti Múzeum és gyűjteményei*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 7–55.

2018b *A polgárosodás társadalmi és kulturális hatásai Kézdivásárhelyen (1750–1944)*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

DIMÉNY Erika

2018 *Zsuzsi és Andris népviseletben*, in: Dimény Attila (szerk.): *Az Incze László Céhtörténeti Múzeum és gyűjteményei*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 56–58.

DOBOLYI Annamária

2018 A múzeum képtára, in: Dimény Attila (szerk.): *Az Incze László Céhtörténeti Múzeum és gyűjteményei*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 59–62.

INCZE László

1997 *A kézdivásárhelyi múzeum rövid története*, in: Incze László – Szabó Judit (szerk.): *Emlékkönyv a kézdivásárhelyi múzeum 25. évfordulójára*, Médium Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 5–36.

2012 *A rendtartó székely város. Tanulmányok, cikkek, beszélgetések Kézdivásárhely múltjáról és múzeumáról* (szerk. Szabó Judit), Polis Könyvkiadó, Kolozsvár.

⁹ DOBOLYI Annamária 2018, 59–62.

¹⁰ SZABÓ Judit 2001, 103–111; DIMÉNY Erika 2018, 56–58.

SZABÓ Judit

1997 *Balázs Márton emlékezete*, in: Incze László – Szabó Judit (szerk.): *Emlékkönyv a kézdivásárhelyi múzeum 25. évfordulójára*, Médium Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 87–103.

2001 30 éves a Zsuzsi- és Andrisbaba-gyűjtemény, *Székelyföld*, V/12, 103–111.

TIBOLDI Zoltán – BOÉR Hunor

2002 Szabédi László és az önálló romániai magyar múzeumi hálózat ügye (1946–1947), *Acta (Siculica)* 2003/3, 133–160.

Cei 50 de ani ai muzeului din Târgu Secuiesc

(Rezumat)

În prima jumătate a secolului al XX-lea mii de obiecte muzeale au fost distruse în Târgu Secuiesc, dar la începutul anilor 1970 László Incze a reușit să salveze câteva mii de obiecte prețioase care sunt păstrate de atunci în muzeul de istorie a breslelor, care îi poartă astăzi numele. Colecția constă în principal din relicvele breslelor și asociațiilor industriale locale, precum din instrumentele și produsele acestor meșteșuguri. Expoziția de bază prezintă moștenirea culturală a acestei ere trecute. Ca muzeu de istorie locală, una dintre sarcinile instituției este prezentarea trecutului istoric al orașului. De asemenea, sunt accentuate evenimentele locale ale revoluției și războiului de independență maghiar din 1848-1849. Totodată, se cercetează cultura civilă care s-a format aici în secolul al XIX-lea, fiind colectate și prelucrate obiecte și documente legate de ea. Misiunea muzeului de istorie a breslelor din Târgu Secuiesc este conservarea tradițiilor, a valorilor și a patrimoniului legat de localitate.

The 50 Years of the Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) Museum

(Abstract)

In the first half of the 20th century thousands of museum objects were destroyed in Kézdivásárhely, but in the early 1970s László Incze managed to save a few thousands of valuable objects, held ever since in the Museum of Guilds' History which today bears his name. The collection mainly consists of the relics of local guilds and industry associations as well as the tools and products of these crafts. The basic exhibition presents the cultural heritage of this past era. As a museum of local history, one of the tasks of the institution is to present the historical past of the city, including the local events of the 1848–1849 Hungarian Revolution and War of Independence. At the same time, the institution carries out research into the 19th century civic culture of the settlement, collecting and processing objects and documents pertaining to it. The mission of the Kézdivásárhely Museum of Guilds' History is to preserve the local traditions, values and heritage.



1. ábra Balázs Márton (1867–1948) – ILCM fotótár



2. ábra Dr. Ikafalvi Diénes Ödön ügyvéd (1874–1936)
– ILCM fotótár



3. ábra Az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet épülete a 20. század elején – ILCM fotótár



4. ábra Dr. Ikafalvi Diénes Jenő ügyvéd (1876–1946) – ILCM fotótár



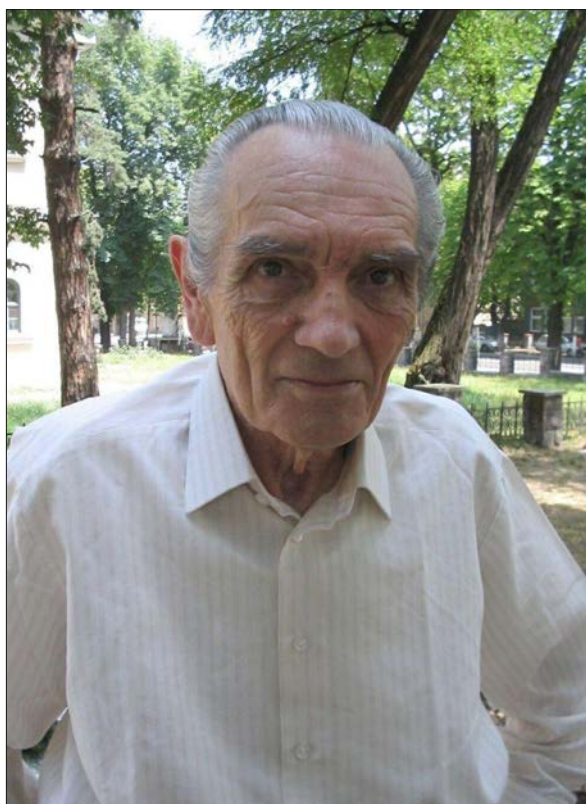
5. ábra Az első múzeumi kiállítás 1941-ben a bezárás előtt – ILCM fotótár



6. ábra A Turóczi-ház 2001-ben – fotó: Dimény Attila



7. ábra Fazekas termékek a Turóczi-házban megnyitott kiállításban – ILCM fotótár



8. ábra Incze László (1928–2007)
– fotó: Koncz Pál



9. ábra Kézdivásárhely piacterének északkeleti látképe a Tanácsházzal a két világháború közötti képeslapon – ILCM fotótár



10. ábra A Céhtörténeti Múzeum megnyitása 1972. március 3-án – ILCM fotótár



11. ábra Király Károly, a múzeum első látogatója – SZNM fotótár



12. ábra Az 1971-ben öntött ágyú a Céhtörténeti Múzeum helytörténeti kiállításában – ILCM fotótár



13. ábra Incze László bemutatja a céhes emlékeket az első látogatóknak – SZNM fotótár



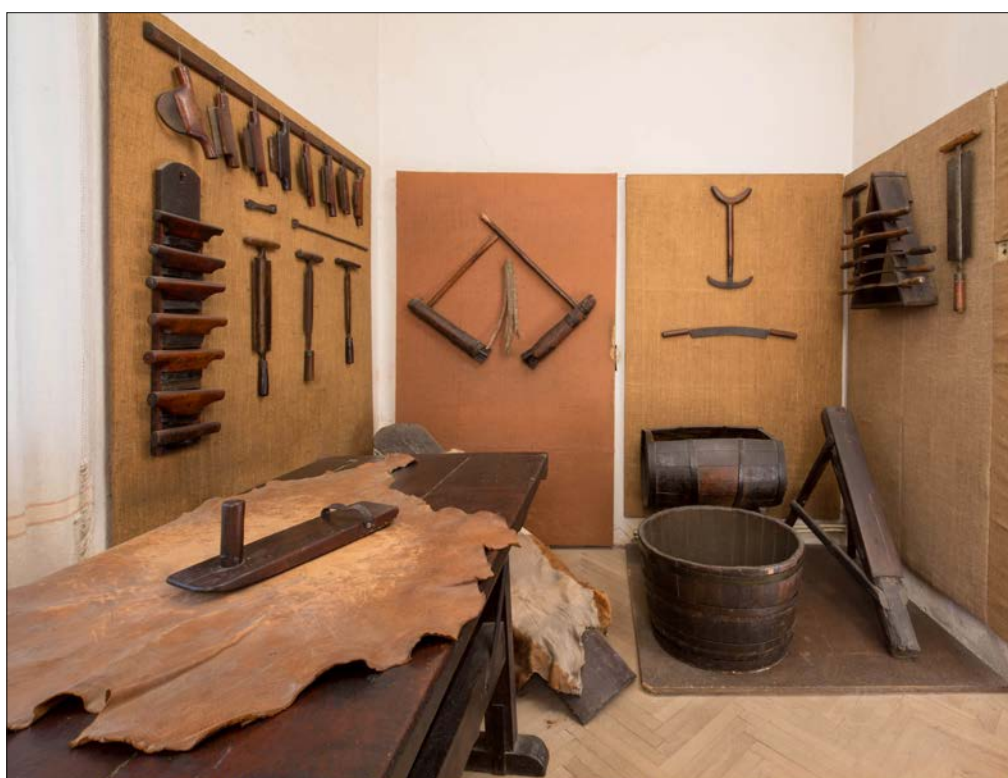
14. ábra Incze László szoboravató és névadó ünnepség
2012-ben – fotó: Henning János



15. ábra Incze László mellszobra a múzeum udvarán.
Készítette Vetró András – fotó: Dimény Attila



16. ábra Az Incze László Céhtörténeti Múzeum épülete 2017-ben – fotó: Dimény Attila



17. ábra A tímárok kiállítása (részlet) – fotó: Barabás Zsolt



18. ábra A csizmadiák kiállítása (részlet) – fotó: Barabás Zsolt



19. ábra Fazakas István cipésmester csizmát készít a múzeum számára – ILCM fotótár



20. ábra A szűcs céh zászlója (részlet) – fotó: Barabás Zsolt



21. ábra A szűcs céh ládája – fotó: Barabás Zsolt



22. ábra A szűcs céh privilégiuma – fotó: Dimény Attila



23. ábra Szász Bálint fazekas korongja
– fotó: Barabás Zsolt



24. ábra Kályhacsempék és korsók
a múzeum gyűjteményében – fotó: Barabás Zsolt



25. ábra A fazekas céh dízkorsója
– fotó: Barabás Zsolt



26. ábra A szíjgyártó céh serlege 1813-ból
– fotó: Dimény Attila



27. ábra A mészáros céh zászlója és ládája
– fotó: Barabás Zsolt



28. ábra A mészáros céh behívótáblája
– fotó: Barabás Zsolt



29. ábra A két világháború közötti jégsekrény – fotó: Barabás Zsolt



30. ábra A szabók kiállítása (részlet) – fotó: Barabás Zsolt



31. ábra Az asztalosok kiállítása (részlet) – fotó: Barabás Zsolt



32. ábra A kalaposok kiállítása (részlet) – fotó: Barabás Zsolt



33. ábra Kovács József kalaposmester a kézdivásárhelyi piacon (1970-es évek) – ILCM fotótár



34. ábra A kovács-lakatos kiállítás (részlet) – fotó: Barabás Zsolt



35. ábra Lakatos cégér
– fotó: Barabás Zsolt



36. ábra Az üstgyártó céh pecsétnyomója
– fotó: Dimény Attila



37. ábra Az üstgyártó céh pecsétnyomó lenyomata
– fotó: Dimény Attila



38. ábra Székely pogácsák és ütőfák (részlet) – fotó: Barabás Zsolt



39. ábra Cifra mézeskalácsok – fotó: Barabás Zsolt



40. ábra Kézdivásárhelyi kötélverők az 1980-as években – ILCM fotótár



41. ábra Az 1971-ben öntött ágyú készítői – ILCM fotótár



42. ábra Az 1971-ben készített ágyúmasolat – fotó: Dimény Attila



43. ábra A Kézdivásárhelyi Önkéntes Tűzoltók felvonulása (1960-as évek) – ILCM fotótár



44. ábra Az önkéntes tűzoltók autói az általuk épített szertár előtt (1960-as évek) – ILCM fotótár



45. ábra Tűzoltó szekerek a múzeum udvarán – fotó: Dimény Attila



46. ábra Részlet a polgári viselettörténeti kiállításból (2008-ban) – fotó: Dimény Attila



47. ábra Részlet a polgári lakáskultúra kiállításból (2011-ben) – fotó: Dimény Attila



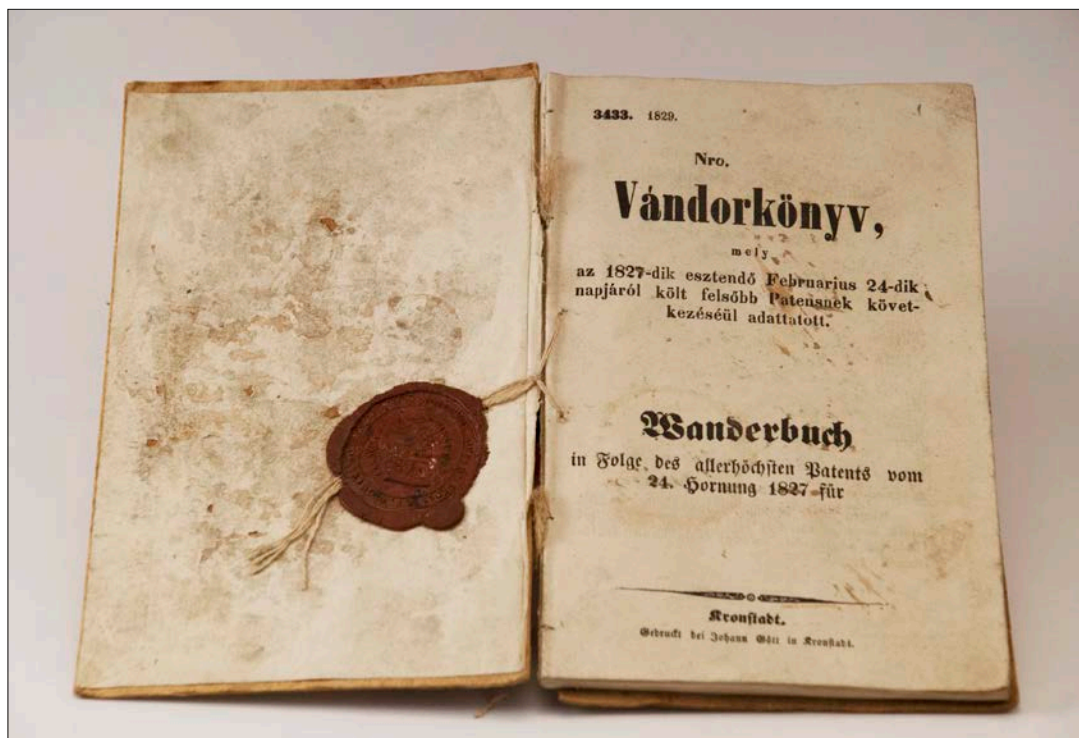
48. ábra Részlet a polgári étkezési kultúra kiállításból (2014-ben) – fotó: Dimény Attila



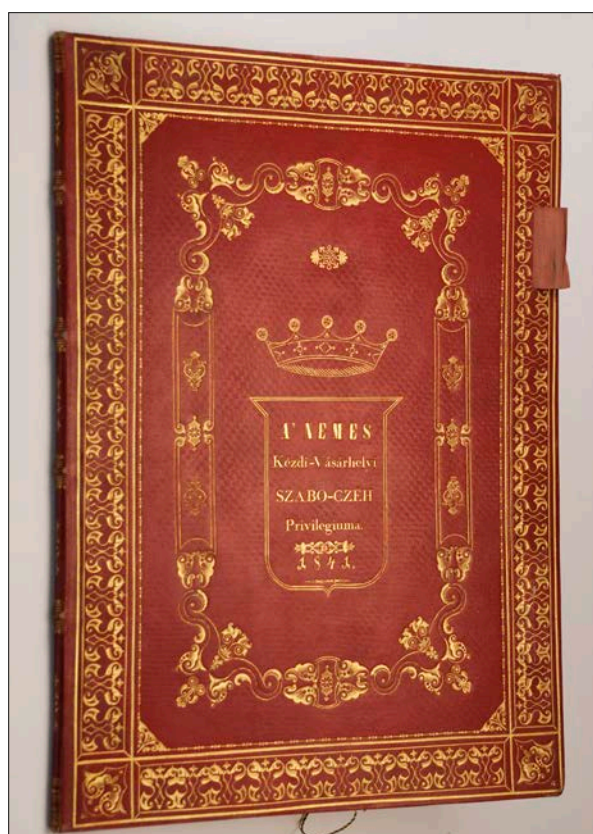
49. ábra Kézdivásárhely épülő ipari övezete, a glükózzgár – ILCM fotótár



50. ábra Kézdivásárhely épülő ipari övezete, a készruhágyár – ILCM fotótár



51. ábra Tímár mesterlegény vándorkönyve az 1830-as évek végéről – fotó: Dimény Attila



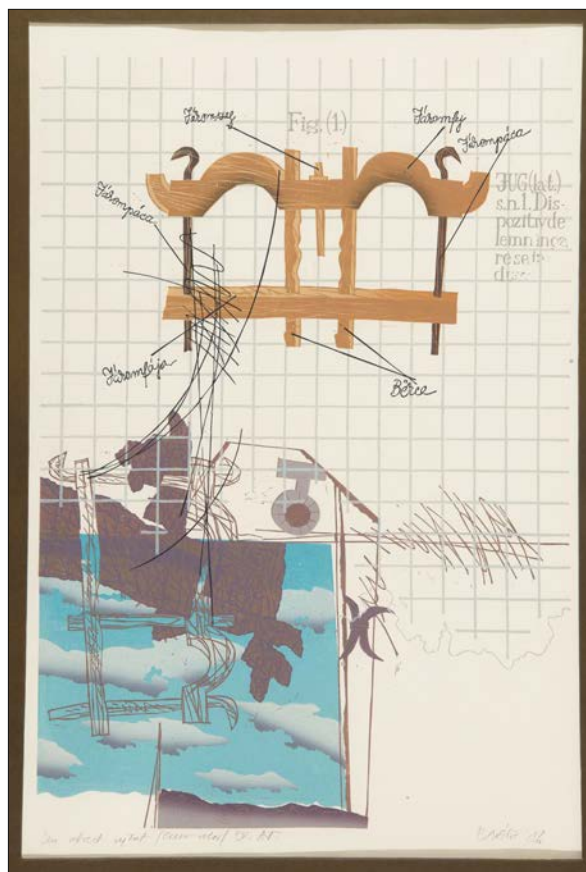
52. ábra A szabó cég privilégiuma 1841-ből
– fotó: Dimény Attila



53. ábra A Zsuzsi és Andris népviseletben gyűjtemény
torjai népviselete – fotó: Dimény Attila



54. ábra Vetró Artúr: *Leányfej* című alkotása
a múzeum gyűjteményéből – fotó: Barabás Zsolt



55. ábra Baász Imre: *Elfeledett tárgy* című alkotása a múzeum gyűjteményéből – fotó: Barabás Zsolt



56. ábra Vetró András: *Gábor Áron* című alkotása a múzeum gyűjteményéből – fotó: Barabás Zsolt



57. ábra Fazekas foglalkozás a 2007-ben szervezett múzeumi nyílt napon – fotó: Dimény Attila



58. ábra Múzeumpedagógiai foglalkozás a céhes kiállításon – fotó: Dimény Attila

Dimény-Haszmann Orsolya

A CSERNÁTONI HASZMANN PÁL MÚZEUM ALAPÍTÁSÁNAK ELŐTÖRTÉNETE, MEGNYITÁSA ÉS KEZDETI MŰKÖDÉSE

1. Problémafelvetés

A tanulmány¹ azt vizsgálja, hogy milyen háromszéki (Kovászna megyei) tervek, intézkedések, konkrét munkálatok vezettek el a csernátoni múzeum 1973-ban történt megnyitásához, hogyan zajlott le az avatóünnepség, illetve milyen volt a megnyitót követő kezdeti működés, valamint a helyi viszonyulás az intézmény létesüléséhez. Az alapító Haszmann Pál nevét 1999-től viselő intézmény létesítésének – főként levéltári és oral history típusú – forrásokból felfejthető körülményeit vizsgálja, ennek politikai-társadalmi és kultúrpolitikai kontextusában.

Az elvégzett elemzésnek nem célja áttekinteni részletesen az 1970-es évek regionális vagy szélesebb körű intézményi közegét, csupán utal – amennyiben szükséges ez bizonyos történések, fejlemények alaposabb megvilágításához – akkori intézményekre, szaktestületekre, azok szerepére a múzeumalapítás folyamatában, valamint arra, hogy a megyében milyen hasonló lépések következtek be a korszakban. A szűkítő megközelítés oka és célja az, hogy a múzeumalapítás körülményrendszerének elsődleges dokumentumokból (megyei és helyi intézményi, pártbizottsági iratok, a családi levéltárból származó feljegyzések, illetve a folyamat aktív résztvevőitől származó visszaemlékezések) felfejthető adatelemzése minél körültekintőbben elvégezhető legyen, elsősorban az 1970-es évekre vonatkozóan.

2. Intézményteremtési törekvések országos és regionális viszonylatban

A teljesség igénye nélkül vázolunk fel az alábbiakban néhány meghatározó koordinátát a múzeum alapításának idejére vonatkozóan, az intézmény létrejöttének országos és regionális háttéréről.

A pártállam a lakosságot célozva erősítette meg az 1940-es évek végétől, az 1950-es évek elejétől – a közegészségügyi hálózat mellett – a közművelődési intézmények jelenlétét, főleg a vidéki közegben, elsősorban kultúrotthonok létesítése és működtetése formájában. Ezek „elsősorban a propagandának és agitációnak, a kollektivizálás szervezésének, a szovjet–román, illetve a nemzetiségek közötti barátság kultiválásának, a politikai nevelésnek, a politikai szocializációnak a helyszínei voltak”.² Az 1960-as években már ország-szerte megalapozták a kommunista közművelődést, ezt az állam tartotta fenn, egyben ellenőrizte és cenzúrázta. Propagandafelelősök írták elő a javasolt témákat az alkotások számára, az 1968-as megyésítés után a művelődést a községekben is a helyi pártbizottság propagandatitkára irányította, aki sok esetben a kultúrotthont is vezette, munkájában a helyi néptanács elnökhelyettese és az agitációs brigádok segítették.³ A jelenségnek volt pozitív oldala is, az emberekben kialakította és megerősítette a kultúra iránti figyelmet, a moziba és színházba járás, az olvasás mondhatni általános szokássá vált, ám csupán az említett ellenőrzés és irányítás közepette, amely sem szerzőnek, alkotónak, sem közönségnek nem engedett szabad választást.

„A hatvanas évek második felére kikristályosodott a szocialista kultúrpolitika új iránya, az agitáció és propaganda mellett a hangsúly arra helyeződött, hogy az ideológiai nevelést fogyasztatható tömegkultúrává alakítsák át.”⁴ A korszak populáris kultúrájában két ellentétes tendencia polarizálódott: a rendszer által konstruált és terjesztett kommunista mítosz, valamint az ellentétes védekezési mechanizmus. A meglévő intézményhálózatot újakkal egészítették ki, ún. művészeti népiskolák, népi alkotások házai stb. létesültek.⁵

A közművelődés, a kulturális élet központi irányítottasága annak állami finanszírozásába volt „csomagolva” többek között, és ilyen célból jöttek létre

¹ A szerző 2019-ben megvédett doktori disszertációjának átdolgozott fejezete.

² GAGYI József 2009, 188.

³ DEMETER Csanád 2014, 128–129.

⁴ NOVÁK Csaba Zoltán 2017, 44.

⁵ „A hatvanas évekre a kultúrházak száma jelentős mértékben

növekedett, 1969-ben a három [székelyföldi] megyében 620 kultúrház (az országos hálózat 8,3%-a) és 19 város, illetve municípiumi kultúrház (az országos hálózat 9%-a) működött. Emellett volt 392 könyvtár és 447 mozi (az országos hálózat 7%-a).” (Uo.)

Bukarestben és a megyékben (1968 után) a Szocialista Kultúra és Nevelés Tanácsai, amelyek, együttműködve a pártbizottságok propagandaosztályaival, ideológiai szűrőként működtek, megszabva, hogy milyen jellegű kulturális tevékenységek folytathatók.⁶ Az 1960-as évek vége, 1970-es évek eleje a pártállami-ideológiai megszorítások viszonylagos fellazulását eredményezte, és a normálisabbá váló, desztalinizációs, liberalizációs tendenciák jellemezték a légkörben a romániai kisebbségek intézményrendszere is kedvezőbben alakult.⁷

Az 1968-as adminisztratív újjászervezést követően létrejött megyék több szempontból, gazdaságilag, társadalmilag, kulturálisan is igyekeztek kialakítani sajátos arculatukat.⁸ Az akkor magyarként a legnagyobb állami és pártfunkciót betöltő Fazekas János 1969-ben, sepsiszentgyörgyi beszédében ekképp adta meg a hozzájárulást a „haladó hagyományok” székeley panteonjának megteremtéséhez: „Én, mint e föld szülöttje, büszke vagyok azokra a nagy személyiségekre, akik kiemelkedtek a székeleyek köréből. Büszke vagyok Dózsa Györgyre, Apáczai Csere Jánosra, Mikes Kelemenre, Körösi Csoma Sándorra, Bolyai Jánosra és Farkasra, Aranka Györgyre, a negyvennyolcas tábornokokra, Gáll Sándorra, Gábor Áronra, Bod Péterre, a mártírokra, Török Jánosra, Horváth Károlyra, Váradi Józsefre, Bartalis Ferencre, akik a Habsburg-abszolutizmus áldozataivá váltak. Büszke vagyok Bölöni Farkasra, Mikó Imrére, Kriza Jánosra, Orbán Balázusra, Benedek Elekre, Józsa Bélára, Tompa Lászlóra és minden olyan személyiségre, akik teljes erejükből harcoltak a román és a magyar nép barátságának elmélyítéséért.”⁹

Számos esetben a különböző régiókban, a tárgyalta időszakban tapasztalható pozitív fejlemények nagymértékben függtek a helyi pártvezetésben tevékenykedők hozzáállásától, a pártállam vezetésével való kapcsolataitól, leleményességüktől, stratégiai érzéküktől. A háromszéki fejleményekben kulcs szerepe van ilyen értelemben Király Károlynak, aki 1968. február 16-tól megyei első titkár 1972-ig. Tevékenységének közösségi szempontból is értelmezhető sikeressége több tényező összjátékából eredt: „a kezdetektől teljesítette a pártvezetés elvárásait, sikeresen mobilizálta a helyi nomenklaturát a bel- és külpolitikai döntések mellett. Ugyanakkor oroszlan részt vállalt a Kovászna megyei gazdasági beruházások beindításában és lebonyolításában, szabad kez

adott a kulturális szférában a helyi, közösségépítő kezdeményezéseknek. (...) kiválóan érvényesítette a pártvezetés felső szintjével kialakított jó kapcsolatrendszerét. Visszaemlékezései alapján nagy szerepet vállalt a pártfőtítkárral ápolta »közvetlen és bizalmas« kapcsolata által több, Kovászna megyei kulturális és történelmi emlékhely – például a kisbaconi Benedek Elek-emlékház, a kézdívasárhelyi Gábor Áron-szobor és múzeum – létrehozásában és más fontos gazdasági, infrastrukturális fejlesztésekhez szükséges központi támogatás megszerzésében.”¹⁰

A Kovászna Megyei Néptanács Végrehajtó Bizottsága, 330/1970-es határozatában, a Kovászna Megyei Művelődési és Művészetügyi Bizottság tanácsának megalakulásáról és összetételéről határozott.¹¹ Az 1970. október 15-én aláírt határozat szerint a 21 tagú tanács elnöke a jelzett Bizottság munkatársa, Sylvester Lajos, tagjai pedig a megyeszékhely és a megye városainak intézményeit, valamint ideológiai alakulatait az esetek zömében vezetői tisztségben képviselő személyek, sorrendben a következők részéről: Népi Alkotások Háza, Megyei Szakszervezeti Tanács, Megyei Tanfelügyelőség, Állami Színház, Sepsiszentgyörgyi Múzeum, Megyei Pionírtanács, Megyei Mozivállalat, Megyei Sport- és Testnevelési Tanács, Sepsiszentgyörgyi Városi Könyvtár, Baróti Városi Művelődési Ház, Bodzaforradulói Városi Művelődési Ház, a *Megyei Tükör* és a *Cuvântul Nou* napilap szerkesztősége, Megyei Egészségügyi Igazgatóság, Állami Levéltár, Mezőgazdászok Háza, Megyei KISZ-bizottság. A tagság névsorában Sylvester Lajos mellett ismert irodalmárokat, képzőművészeket is találunk, többek között Farkas Árpád költőt, Veress Dániel drámaíró, Plugor Sándor grafikust, Dukász Anna színművésznő társulat-vezetőt, dr. Székely Zoltán régész múzeumigazgatót.

3. A csernátóni intézményalapítási szándék, annak előzményei és feltételei

A múzeumalapítás előzményei közül a legfontosabb az intézményavatást jóval megelőzően indult kitartó, következetes gyűjtés. Az alapító, Haszmann Pál szakmai és életútjának állomáshelyei hagyományokban, tárgyi emlékekben gazdag felsőháromszéki falvak voltak, és azok székeley közösségei szívesen bocsátották rendelkezésére az évszázados okmányokat, feljegyzésre méltó szellemi hagyatékot és értékes tárgyat, néprajzi anyagot.

⁶ GAGYI József 2009, 189.

⁷ Vö. NOVÁK Csaba Zoltán 2011; Uő 2017; NOVÁK Csaba Zoltán – TÓTH-BARTOS András – KELEMEN Kálmán Lóránt (szerk.) 2013; POZSONY Ferenc 2000; DEMETER Csanád 2014; GAGYI József 2009.

⁸ Vö. BALÁZS Lajos 1987, 148.

⁹ NOVÁK Csaba Zoltán 2011, 60–61.

¹⁰ NOVÁK Csaba Zoltán – TÓTH-BARTOS András – KELEMEN Kálmán Lóránt (szerk.) 2013, 101.

¹¹ KMTL, 44: 330/70, 59–60, *A Kovászna Megyei Néptanács Végrehajtó Bizottságának 330/1970-es határozata.*

Gyűjteménye egyaránt felölelt őskori leleteket, numizmatikai anyagot, hagyományos mesterségekhez kapcsolódó tárgyakat, népi bútorokat, szötteket, hímzéseket, népi és díszkerámiát, üvegholmit, ásvány- és kőzetgyűjteményt, okmányokat, könyveket, régi fényképeket, gyászjelentőket, bélyegeket, a gazdálkodás tárgyi emlékeanyagát, stb. Tudományos igényességgel dolgozta fel a folytonosan gyarapodó anyagot. Szakkönyvtára azokban az években ritkaságszámba ment. Levelezett velük, és Csernátonba invitálta a kor jelentős néprajzkutatóit, történészeit, régészeit, művészeit, múzeumi szakembereket és mindazokat, akiktől tanulhatott e téren. Mindig arra vágyott, hogy „ezt a nagy kincset” mindenki számára hozzáférhetővé tehesse.

Ezek a kapcsolatai és ez a vágya vezettek el 1973-ig, amikor a megye akkori vezetőinek segítségével és támogatásával, a Székely Nemzeti Múzeum szakembereinek és sok más személynek a szakmai és anyagi támogatásával február 25-én, a Damokos Gyula-féle udvarházban¹² és annak közel kéthektáros telkén – a Székely Nemzeti Múzeum egyik külső részlegeként – megnyitotta kapuit az érdeklődők előtt az 1999-től nevét viselő múzeum.¹³ Ugyancsak 1973-ban, az ő bábáskodása mellett alakult meg a Csernátoni Népfőiskola, de alapító tagja volt a Bod Péter Közművelődési Egyesületnek is, amelynek égisze alatt jelent meg később a *Csernátoni Füzetek* című, ma is létező közművelődési periodika. Napjainkban a gyűjteményt három fia, Pál Péter, József, Lajos és családtagjaik gondozzák.

Haszmann Pál Péter visszaemlékezéséből tudjuk, milyen tervek, elképzelések fogalmazódtak meg

a múzeumalapítóban egy-egy kiállítás berendezésével kapcsolatosan:

Édesapámnak az volt a valamikori elképzelése, hogy Háromszék szellemföldrajzi térképvonala végighaladva minden arra érdemes személyiséget bemutassunk, de ha nem is tudunk ennyire kiterjedni, mert annyira gazdag ez az örökség, ezért Csernáton és a hozzá tartozó falvak arra érdemes személyiségeit gyűjtjük össze, ismertessük meg a mindenkori fiatalsággal. Ez azt a célt szolgálja, hogy a bárhonnan érkező ide látogató számbavehessen és rádöbbenjen arra, hogy ez a falu mennyi híres embert adott. Kevesen tudják például, hogy dr. Cseh Károly balneológus tudós Csernátonban van eltemetve, a Csiki-telek hátsó kertjében. Ő írta meg Borszék monográfiáját, vegyi elemzéseket készített az ásványvizeiről. Aztán ott van Vajda Lajos, aki a Petőfi Sándor Társaság létrehozását szorgalmazta, Pánczél József albisi ezermester is, aki a sorhúzó ekét, kapálógépet készítette el, vagy Réz György doktor, a falu körorvosa, akinek a sírjára az került, hogy mindenki szerette, mert mindenkit szeretett. E sorba tartozik Balogh Jenő igazgató-tanár, érdemes méhészt és Török Sándor igazgató-tanár is.¹⁴

Ugyancsak ő, egy 2012-ben készült interjúban, a következőket idézte fel a múzeum megnyitását közvetlenül megelőző időszakról, történekekről:

Lázás készülődés van, 1968, megfogalmazódik a múzeum létesítése, helyet keresnek, itt van a Damokos-udvarház ebek harmincadjára hagyva, disznóhizlalda van benne. Ekkor Király Károlyék fogalmazzák meg, hogy bizony ide művelődési intézményt kell behozni, nem traktorállomást. Az édesapám és édesanyám gyűjteményét ismerve, kijelölik a helyet, mert az állami gazdaság bitorolja, könnyű volt kivenni a kezükből,

¹² A Damokos Gyula-féle kúria a Felszegen található udvarházak közül a legmutatósbab. A telek közepére építették, valamikor szép park vette körül. A parkot az 1949-es államosítást követően nagyon lepusztították, de az 1970-es évektől, mióta múzeumi intézmény működik az épületben és annak kertjében, sikerült teljes szépségében visszaállítani. Akkor a szentkatolnai állami gazdaság birtokolta a telket, a parkot, a kúriát, mely a végnapjait élte. Az udvarház késő reneszánsz kori alapokra épült, az 1802-es és 1830-as földrengések után, 1831-ben Damokos Ferenc és felesége, Tompa Terézia nagy átalakításokat végeztetett rajta, ennek következtében az épület neoklasszicista stílusjegyeket kapott, és elnyerte ma is látható formáját. A millennium emlékére parkosították, fenyőfákkal, díszbokrokkal ültették be, a virággruppokba jázmin, orgonát, sárga rózsát telepítettek. A kúria hányattatása az államosítással kezdődött. 1949–1971 között az épületet gabonarakárként, szülőotthonként, alkalmi munkások lakásaként hasznosították, volt ezenkívül a mezőgazdasági munkásokban részt vevő katonák szállása, majd az 1960–1968-as években disznóhizlaldává züllesztették, ekkor került végveszélybe. Az épület pusztulásnak indult, mígnem 1971–1972-ben Király Károly, a megye vezetője művelődési célokra, egy múzeum létrehozására átadta az épületet, és a már belekölthözött traktorállomás számára más helyet jelölt ki. (D. HASZMANN Orsolya 2013, 17.)

¹³ Kovászna Megye Tanácsának levéltára őrzi a névadó ünnepség teljes dokumentációját. Eszerint Kovászna Megye Tanácsának 1999. október 21-i ülésén hozott, 39/1999-es határozata hagyja jóvá azt, hogy a Székely Nemzeti Múzeum csernátoni külső egysége felveheti a „Haszmann Pál Múzeumrészleg” elnevezést. A döntést azzal is indokolják, hogy abban az évben van a múzeumalapítás 25. évfordulója. Orbán Árpád megyei tanácselnök jegyzi a dokumentumot, a határozat végrehajtásával Riti Olivér műépítész, a testület alelnökét bízza meg. A határozatot kísérrő, előkészítő és megalapozó dokumentációban referátumot találunk (és ez részletesen és érvekkel alátámasztva ismerteti a múzeumalapító id. Haszmann Pál életútját és munkásságát, amely nélkül, amint fogalmaznak, nem jöhetett volna létre az egyedi múzeumi gyűjtemény), valamint több szakbizottsági pozitív véleményezést. A dokumentációba belefoglalták az alapításakor megfogalmazott fontos záradékot, miszerint a gyűjtemény nem költöztethető el és nem olvasható be más gyűjteménybe. (KMTL, 1999/4, 34–39, 112–119.) A határozattól eltérően, mind a referátum, mind pedig a véleményezések a „Haszmann Pál Múzeum” elnevezést javasolják – a fölös ékezet a teljes dokumentációban így, hibásan szerepel. Helyesen, Haszmann Pál Múzeumként ma is az intézmény használatos elnevezése.

¹⁴ 2012. novemberi interjú Haszmann Pál Péterrel.

parancsra. Napról napra világosodik a helyzet, hogy ez megszületik, édesapám mindenkit mozgósít, el Kolozsvárig, Budapestig, segítsen, hozzon levéltári anyagot, ki fizikai munkával, mivel tud, segítsen. Annyi híres ember jár, fordul meg az udvarban. Most nagyot ugrok 1973-ig, éppen egy kicsivel megelőzően szólítja meg rokonin alapon is Cseh Gusztávot, Gergely Istvánt és másokat. Itt van Sylvester Lajos, aki az ügy mellett végig támogatja, ő már mint művelődési főfelügyelő főfeladatát is kapja, de jó szívvel, lélekkel mozgatja a múzeum ügyét. Így kapcsolódik be annyi híres ember, de édesapámhoz már azelőtt is annyi híres ember járt, csak sorolhatnám Varga Nándor Lajost, a leghíresebb európai fametszőt, művészembert, és idekerülnek színészek, énekesek.¹⁵

Egy másik kedvező körülmény a Székely Nemzeti Múzeum szabadtéri néprajzi részleg megvalósítására irányuló törekvései voltak, 1911-től az 1970-es évek elejéig:¹⁶

„A Székely Nemzeti Múzeum telkére telepített Csíki ház esetében pl. egy olyan regionális kitekin-tésű program eredményével állunk szemben, amely igazából jóval később, a csernátoni, ma Haszmann Pál Múzeum szabadtéri kiállításában teljesedett ki, de amelynek gyökerei és története nélkül a magyar skanzen története csonka.”¹⁷ „Ami pedig az ügy hordalékát illeti, hadd összegezzük azt is: a menasá-gi-pottyondi 1767-es csíki ház kiszemelésével-meg-szerzésével-áttelepítésével párhuzamosan [a két világ-háború között] egy nyáradandrásfalvi és egy ádámosi székelykapu ügyében leveleznek, sőt a mikházai után érdeklődnek, amelyről ekkor tudják meg, hogy már rég a Magyar Nemzeti Múzeumba került. Siklódon az említett, 1691-es udvarhelyszéki házat próbálják

megszerezni, az alsíki Menaságújfaluban egy 1674-es sűrűházat, a felsőháromszéki Torján egy 1613-as házat, illetve az első világháború előtti, elszalasztott lehetőség [a Darkó-féle dálnoki „egyes ház”] köze-lében, Alsócsernátonban is szóba kerül egy épület. Az már a sors kedves, jóvátevő rábólintása, hogy itt teljesedik majd ki és bővül tovább az 1970-es évek közepétől és jelentős részben a Haszmann családnak köszönhetően a Székely Nemzeti Múzeum tervezett skanzenje: házak és gazdasági épületek, méhes és te-mető, malom és régi mezőgazdasági géppark.”¹⁸

A Székely Nemzeti Múzeum intézményi levéltára őrzi azt a dokumentumot, amelyet Székely Zoltán igazgató írt az Állami Művelődési és Művészetügyi Bizottságnak, a Múzeumok Igazgatósága részére, Bukarestbe.¹⁹ Az 1970. április 8-i keltezésű átirat ar-ról tájékoztatja a címzettet, hogy a délkelet-erdélyi Kovászna megye sajátos vidék néprajzi szempont-ból, ahol évszázadok óta együtt élnek románok és magyarok. A régiónak ezt a sajátosságát részlegesen bemutatja a sepsiszentgyörgyi múzeumnak egy kis skanzenrészlege, amelynek kialakítása 1929-ben kez-dődött el egy csíkmenasági, székelykapus parasztház megvásárlásával és áttelepítésével. A múzeum bőví-teni szándékozik a néprajzi részlegnek ezt a részét néhány jellegzetes kiállítási tárgy beszerzésével (kizá-rólag a megyéből származó parasztházakkal és felsze-relésükkel), és erre a célra rendelkezésére áll egy 3100 négyzetméteres telek. Kéri a címzett jóváhagyását, hogy ebbe az irányba bővítsék a szabadtéri részleget, ezt követően a tervbe vett bővítés dokumentációját is elküldik. Ugyanakkor kéri a címzett jóváhagyását egy 1725-ös bélafalvi ház²⁰ megvásárlásához, jelezve,

¹⁵ 2012. novemberi interjú Haszmann Pál Péterrel.

¹⁶ „A dolgozat áttekinti a magyar szabadtéri néprajzi múzeumok történetét, egészen a Szabadtéri Néprajzi Múzeum 1966. évi megalakulásáig. Kiemeli a 19. századi székelyföldi hozzájárulást, az 1873-as bécsi Nemzetközi Falu és az 1885-ös budapesti orszá-gos kiállítás székely házát. Utóbbi, mely a szakirodalom számára eddig ismeretlen volt, az első magyarországi időszakos szabadtéri néprajzi múzeum-háznak tekinthető. Az első világháború előtt a Székely Nemzeti Múzeum skanzen megteremtésére vállalkozik, ekkor a háború felfüggeszti a terveket. Az 1929-es alapítású első, kolozsvári román és az 1932–34-es első magyarországi, balas-sagyarmati skanzenel párhuzamosan azonban, 1929–1937-ben a Székely Nemzeti Múzeum is felállítja szabadtéri néprajzi mú-zeumi részlegét, a Csíki házat, mégpedig kisebbségi lehetőségek között, állami támogatás nélkül. Az ígéretes újrakezdés a nagy sepsiszentgyörgyi múzeumigazgató, Csutak Vilmos halálával tö-rik meg, majd a második világháború akadályozza meg a fejlesz-tést.” (LÉNÁRT Anna 2002, 155.)

¹⁷ Uo.

¹⁸ LÉNÁRT Anna, 2002, 170.

¹⁹ „Către Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă Direcția Muzeelor, București. Județul Covasna în sud-estul Transilvaniei reprezintă o zonă specifică din punct de vedere etnografic, trăind pe aceste meleaguri secole întregi împreună români și unguri.

Acest aspect caracteristic al regiunii este prezentat parțial printr-un mic skanzen al muzeului, început în anul 1929, când a fost cumpărată și clădită o casă țărănească din comuna Armășeni, cu poartă secuiască. Muzeul vrea să extindă această parte a secției etnografice cu câteva obiecte caracteristice (case și instalații țără-nești numai din acest județ), având pentru acest scop o suprafață de 3100 m². Vă rugăm să dați aprobarea Dv., ca să extindem această secție în această direcție, urmând ca să trimitem ulte-rior planul și documentația obiectivelor propuse. Totodată vă rugăm să aprobați cumpărarea casei țărănești de la Belani din anul 1725, care altfel va fi demolată în acest an. Descrierea, pla-nul și fotografia ei sunt anexate. 1970. 8 aprilie.” (SZNM, It, 1970, 6-os iratcsomó, *A Néprajzi osztály iratai*, 86–88. 1929-ben valójában csak a telekvásárra került sor, a székelykaput pedig a Menaságon vásárolt épülettel szomszédos ház elől szereztek be.)

²⁰ Ehhez kapcsolódik egy feltételes adásvételi szerződés: „Létrejött 1970. április 7-én Bandi Béla bélafalvi, 69. szám alatti lakos (iga-zolványszám N. 425304, Miliția Tg. Secuiesc / 2770) és a sep-siszentgyörgyi múzeum között. A Sepsiszentgyörgyi Múzeum megvásárolja Bandi Béla bélafalvi, 1725-ben épült házát, 10 000 lej összegért, abban az esetben, ha az Állami Művelődési és Mű-vészetügyi Bizottságtól erre az engedélyt megkapja. 1970. apr. 7.” (SZNM, It, 1970, 6-os iratcsomó, *A néprajzi osztály iratai*, 88.)

hogyan ellenkező esetben az lebontásra kerül még a kezdetes évében. Az átíráshoz mellékelten küldik a ház leírását, tervét és fotódokumentációját.

A múzeum néprajzos muzeológusa, Gazda Klára irányításával még az 1970-es évben meg is vásárolják a Vargyasi²¹, majd 1971-ben a Bélafalvi²² házat. Egy 1971-es év végi tevékenységi jelentésből a néprajzi osztályon történt munkálatokról megtudjuk, hogy a [z 1751-es, azóta elpusztult] dálnoki székeskaput felállították a múzeum udvarán. A vargyasi és bélafalvi parasztházakat felmérték, és intézkedéseket fogantatosítottak állagvédelmük érdekében.²³

„Valamikor még 1971-ben szabadtéri néprajzi részlegről álmództunk Sepsiszentgyörgyön” – írja minderről Kónya Ádám a *Háromszék* napilap hasábjain 1999-ben, majd így folytatja:

„A Kökönyes-patak völgyébe terveztük. A megyei kórház új épületének útjába került Kós-épület lebontása is azzal az ígérettel történt, hogy majd felépül a skanzen elé, mint múzeumi fogadóépület. A megvásárolandó épületek listája is elkészült. A perspektivikus távlati figurális rajzot a terepfelmérést követően magam készítettem el. Sylvester Lajos, a művelődési élet mindenese egy Ocskay László-féle rajtaütést megszervező módon csavarta ki a kezemből, és máris postázta. Ezért jelent meg minden magyarázat nélkül a *Művelődés* 1972. évi 9. számának borítólapján. A bukaresti Képzőművészeti Főiskolán megvitatták. Vasile Drăguț professzor azzal küldte tanítványait nyári gyakorlatra, hogy végezzék el a kiszemelt épületek felmérését. Aztán egyszer csak elakadt a munka. Pedig akkor már talán három épület is Sepsiszentgyörgyre került szétszedve, a múzeum telkére. (...) azután megnyílt a csernátoni úgymond »állandó kiállítás«. A Haszmann-fivérek elkértek előbb egy épületet, aztán a következőt.²⁴ Utóbb már ők nézték ki a további megmentendő népi építészeti emlékeket. Azok is Csernátonba vándoroltak, azokat is összeállították, tapasztották, meszelték, berendezték (...) mint napjaink Csinom Palkója és Csinom Jankója, »pénz és taps nélkül« (...) [Előzményként: a Haszmann-]portán tanácskozott id. Haszmann Pál uram Holló Ernő költővel és az örök nyughatatlan, csernátoni születésű Török Sándor tanítóval a Cson-

ka-torony romlása okán. Ki is hajtott belőle az ikavári diáktáborok sorozata 1968–1975 között. Már régóta főorvosok, művészettörténészek, mérnökök, tudományos társasági titkárok, minisztériumi igazgatók a néha hat-nyolc megyéből, »suttyogó propagandával« évente összegyűlő hajdani »várvédők«. Éppen néprajzi tárgyleltározás közben – Sylvester Lajos tán jobban tudná, hogyan s miért, váratlan látogatást tett a táborban Fazekas János miniszterelnök-helyettes. A gyűjtőmunkát látva tette fel a kérdést: mi lesz a tárgyak sorsa? Felelhetetlen pillanat volt ez számomra 1970 augusztusában, mert a megyei művelődési bizottság elnöke menten a lábfejemre taposott, félreérthetetlenül jelezve, hogy helyette most kell ütni a vasat. És íme, magas kormányzati szintről máris jött a válasz: hát akkor meg kell csinálni a múzeumot. A méltánytalanság vétkének elkövetése nélkül lehetetlen felsorolni mindazokat, akik a rá következő, csaknem három esztendő során a múzeum létrehozásának jogi, pénzügyi, szakmai és egyéb feladatait kijárták, biztosították. Végül azonban nem csupán id. Haszmann Pál évtizedes dédelgetett álma valósult meg, hanem egy romlófélben levő udvarház is megmenekült, miközben csupán Csernátonban féltucatnyi társa elenyészett, és egy állandóan bővülő, élő létesítmény jött létre.”²⁵

A Kovászna Megyei Néptanács Végrehajtó Bizottsága 1971/53-as számú végzésében elemezte a Kovászna Megyei Művelődési és Művészeti Bizottság jelentését arról, hogyan valósulnak meg a Román Kommunista Párt 50 éves fennállásának köszöntésére összeállított intézkedési tervekben, valamint a tél folyamán a tömegek kulturális nevelésére vonatkozó tervben szereplő feladatok. Az iratot Király Károly elnök és Péter Zoltán titkár írták alá 1971. február 19-én. A bizottság elhatározásait 17 pontban összegezték. Kitértek benne a megyei művelődési házak, tanfelügyelőség, megyei művelődési és művészeti bizottság feladataira, tevékenységeire a fesztiválok szervezésétől egészen a megyei műemlékek rendbehozásáig, karbantartásáig. A 14. szakasz tárgyalja a sepsiszentgyörgyi múzeum tevékenységét, amely tovább bővíti gyűjteményeit, főleg a néprajzi részleget, népművészeti tárgyak és a megyére jellemző népi építmények

²¹ „1970 (...) Gazda Klára kinézi a 18. század közepi vargyasi, László András-féle házat. A Rabsony utca 179. alatti ház valamikor a Varga Jánosé volt, ház-eresz-kamra beosztású. Még ebben az évben megvásárolják.” (LÉNÁRT Anna 2002, 185.)

²² „1971 – Január 8. A Múzeum megvásárolja a Gazda Klára által kiszemelt bélafalvi házat 1726-ból, Bandi Bélától (10 000 lej). A sarokereszes épület szerkezete: kicsiház (fűtház), nagyház, eresz, tornác. Felírata: EPITETETT 1726-BAN ORBÁN SÁMUELNEK 306-IK IDEIBE. [36 éves korában – D-H. O. megj.] GYÖRGY FERENC IRTA, VAS JÁNOS KIVÁGTA.

[Vérsi János kivágta – D-H. O. megj.] A mestergerenda díszítése rozettás, farkasfogas, a Rétköz erdőrézből származó fenyő.” (LÉNÁRT Anna 2002, 185.)

²³ SZNM, It, 1971, 2-es iratcsomó, *Munkaterv, tevékenységi jelentések, statisztika*, 76.

²⁴ Az épületek darabjai a megyei múzeum udvarán halmokba rakva, lefödtenül álltak pár évig, anyaguk pusztult. Egyetlen lehetőség volt, átmenteni őket Csernátonba. (Haszmann Pál Péter 2019. februári szóbeli közlése.)

²⁵ KÓNYA Ádám 1999, 13.

beszerzésével. A megyei művelődési és művészetügyi bizottság, a községi néptanácsok és a sepsiszentgyörgyi múzeum szakfelügyelete mellett intézkedéseket fogantatósít falusi múzeumok létesítésére.

Fél évvel később jelent meg a *Megyei Tükör* hasábjain egy írás Kónya Ádám tollából, *Amit a csernátoni völgy kínál* címmel, amely a faluban rejlő kincseket tárja az olvasók elé, bemutatva rajzzal, hogyan lehetne ezeket értékesíteni, a látogatók elé tárni – mint írja, az egész falu, gyönyörű kúriáival, az Ika-várával valóságos szabadtéri falumúzeum. Az írás mellett két, általa készített rajzot is találunk, egyik az alsócsernátoni kúriákat térképezi fel, a másik az Ika-várát és környékét:

„Ahogy a falu szélén, az autóbuszmegállónál ott áll a látnivalók térképe, úgy elképzelhető, hogy hasonló magyarázó felírtas táblák álljanak az érdekesebb épületeknél is. S ha a csernátoni emberek régi életét bemutató kis múzeum is létrejön, mindegy, hogy a vártemplom melletti ún. Felházban vagy az egyik üresen álló kúriában, akkor teljessé válik a látogatóknak felkínált körkép. Sok ebben az ábránd? Semmi, hiszen mindez létező valóság. A legendákkal övezett várrom, a kénes gyógyforrás csakúgy, mint a megyénkben páratlanul gazdag élő népi műemlék-állomány, csupán rajtunk múlik, hogy az adottságokat felismerve, kamatoztassuk a természeti és művészeti szépségekben-értékekben rejlő lehetőségeket. S rugalmasan befolyásoljuk a még csupán átmenő, de bővülő idegenforgalmat.”²⁶

Nem egészen újabb egy év múlva kerül sor a kivitelezést lehetővé tevő döntő lépésre: ez a Kovászna Megyei Néptanács Végrehajtó Bizottságának 1972/253-as határozata a költségvetési tartalékalapból való pénzösszeg kiutalására. A kultúra és nevelés bizottsága által a Kovászna Megyei Néptanács pénzügyi és költségtervezési osztályához benyújtott, 1772/1972. 07. 06. referátum alapján, amelyben a költségvetési tartalékalapból 20 000 lej igényelnek a Kovászna Megyei Múzeum csernátoni részlegének bútorzatára, a jelzett határozat 1972. július 10-i keltezéssel jóváhagyja a Néptanács Végrehajtó Bizottságának tartalékalapjából az említett összeget, „a Kovászna Megyei Múzeum Csernáton községi kiállításának berendezése és bútorzattal való ellátása” céljából.²⁷

4. Az intézményavató küszöbén és az azt követő első hónapok

1972-ből egy id. Haszmann Pál által írt jegyzetet őriz a Haszmann család levéltára, amely az illető év június 13-án indult munkálatokról ír:²⁸ „Munkálatok kezdődtek 1972. június 13-án kedden, amikor is a villany belső vezetékeit csinálták, vezető mester Kézdivásárhelyről Kovács²⁹.” Az út kavicsozásáról, a belső vezetékek vájatának vakolásáról is olvashatunk a jegyzetben, megtudjuk, hogy brigád dolgozik, illetve közmunka³⁰ segíti. Június 22-én a villany belső vezetése által keletkezett köpor és fal kihordásában „Dóczé Irma, Dóczé Jenő, Szöcs Róza Jánosné és rövid ideig Máthé Ignác fiacskája segített. Fuvarozta Ferike³¹ a kicsi traktorral. Június 23-án már a festők dolgoztak, Czerék Áron és társai. Hoztak Kézdiről kályhacsempéket³² – olvasható a dokumentum végén. 1972 közepétől már komoly munkálatok folytak a múzeum épületének rendbetételéért. Szeptember 17-től 8 darab, fogyó anyagokra, a kiállítás berendezéséhez szükséges kellékekre szóló kérvényt találunk, ezek közül hat esetben Székely Zoltán aláírását a jóváhagyásról. Ezek a kérvényeken nagyrészt olyan fogyóanyagok vannak feltüntetve, amelyek a takarításhoz, a terek rendbetételéhez szükségesek, mint a padlóviasz, gitt, ecsetek, szappan, festékek, szeg, asztali lámpa, szigetelőszalag, hosszabbító, seprű, lapát stb. Ugyancsak ezekből az iratokból tudjuk meg, hogy a 15 ablakra népi függönynek való anyagot vásároltak, szőnyeget, 8 darab függönykarnist, megjegyezve, hogy ezeket ne kezeljék le semmivel, mert megfestik népi motívumokkal. Ezenkívül a kiállítótermekbe 2 poroltót is vásárolnak. A jóváhagyott kérvényhez csatolva egy kis cetlit találunk, amelyre rá vannak jegyezve sorra a teendőik, id. Haszmann Pál kézírásával: „Kapu anyaga (száraz) méret megadva. Ablakozás!!! Függöny anyag. Nőbizottság összehívása. Varrásra kiadni/függönyök. Szőnyeg megvétele. Kőműves mester hétfőre.” A *hétfő* dupla vonallal aláhúzva, akárcsak a kapuanyagnál a *száraz* szó. Az egyik kérvényben olvashatunk a kiállítótermek faragott csillárokkal³³, lámpákkal való felszereléséről is. Négy teremről beszél az irat,³⁴ ezekbe négy darab, egyenként hat égővel ellátott faragott csillár és

²⁶ KÓNYA Ádám 1971, 6.

²⁷ KMTL, 29: 253/1972, *Pénzösszegek kiutalása a költségvetési tartalékalapból*.

²⁸ A feljegyzést és a következő, hasonló dokumentumokat lásd HCSL, 1972. évi iratok.

²⁹ Kovács István. (Haszmann Pál Péter 2019. februári szóbeli közlése.)

³⁰ Bekk László és Mike László fiatalok. (Haszmann Pál Péter 2019. februári szóbeli közlése.)

³¹ Csáki Ferenc. (Haszmann Pál Péter 2019. februári szóbeli közlése.)

³² A kályhacsempék a kórház lebontott kályháinak anyagából származtak. (Haszmann Pál Péter 2019. februári szóbeli közlése.)

³³ Ezeket a csillárokat a Haszmann-testvérek bérmentesen készítették el, 1973-tól 1980-ig azokat használták. (Haszmann Pál Péter 2019. februári szóbeli közlése.)

³⁴ Az induláskor négy terem rendeztek be, azóta a kúria hat szobája van kialakítva kiállítótereknek. (Haszmann Pál Péter 2019. februári szóbeli közlése.)

16 darab kétégős, falra szerelt, faragott világítótést elkészítését hagyták jóvá.³⁵

1972-ből 18 múzeumi tárgy vásárlására utaló felajánlást és ahhoz kapcsolódó szerződést találunk. Ezekben is, amint a korábban bemutatott vásárlási jegyzékeken, már a Székely Nemzeti Múzeum csernátoni részlegeként említik. Ebben az évben vásárlás útján néprajzi tárgyakkal – kelengyeláda, szövőszék, tálas, festett bútor, kendőszeg, díszített kályhacsempe – gyarapodott a gyűjtemény. 1972-ben már leírókartonok is készültek a tárgyokról. Sok esetben az adásvételi jegyzőkönyvek szolgáltatnak többletadatokat. Ugyanakkor a hivatalos jegyzőkönyvek mellett találunk olyan, kézzel, általában fél ívlapra írt jegyzékeket is, amelyek adományként beérkező tárgyakat sorolnak fel. Ilyen például: „Dr. Réz György 1972. év szeptember 15-én a múzeumnak adományozott egy darab vásári ládát³⁶ használt állapotban. Nagy tisztogatásra és javításra szorul. Vasalása szép.” Ezt id. Haszmann Pál jegyezte le. 1972-ből Haszmann Pál nyugalmazott igazgatónak címezve, a fenti iratok közt található egy levél Balassa Ivántól, amelyben „kedves bátyám”-nak szólítja Haszmann Pált. A levelet azért is idézzük itt, mert szintén a múzeumi kiállítások előkészítő munkálataihoz kapcsolódik, pontosabban a jeles személyiségeknek, a község nagy szülöttjeinek emléket állító kiállítás tervezéséhez, berendezéséhez szolgáltat adatokat. Balassa Iván egy irodalomtörténészre hivatkozik, aki, mint írja, volt olyan kedves, és egy kis vázlatot állított össze a kiállításához. „Ez a vázlat abból indul ki, hogy Bod Péteren kívül szólni kellene a kortársakról és azokról a fontosabb székely írókról, akik a Magyar Athenásban szerepelnek.” Arra is kitér, hogy az említett könyvek közül bizonyára sok megtalálható a sepsiszentgyörgyi múzeum könyvtárában. Utóiratban kéri levele nyugtázását. Haszmann Pál rájegyezte: „válasz november 23.” – Balassa Iván november 10-én adta fel a levelét Budapesten, ha jól számoljuk, két hét volt az oda-vissza út. Fontos ezt is kiemelni, amikor intézmények születéséről beszélünk az 1960–1970-es években, hiszen abban az időben úgy rendeztek kiállítást, úgy gyűjtöttek anyagokat, szakirodalmat, hogy sokszor heteket vártak egy-egy adatra.

Az 1972-es év utolsó negyedévére vonatkozó tevékenységi jelentés szerint a Kovászna Megyei Múzeum munkaközössége (Cserey Zoltán, Gazda Klára muzeográfusok, valamint Haszmann Pál és

Gyertyánosi A.³⁷) szervezési munkát végzett, ennek nyomán létrejött és elkezdte működését az új, csernátoni alegység. Ugyanebben a tevékenységi jelentésben adatot találunk a múzeumlátogatók számára vonatkozóan is, 4084 személy látogatta a megyei múzeumot az utolsó negyedévben, ebből 900 Kézdivásárhelyen, 300 a Benedek Elek Emlékház és 100 a Gyárfás Jenő Emlékház. Az irat 1973. január 8-i, dr. Székely Zoltán igazgató aláírásával.³⁸

Az 1972. szeptember 18-án az országos szocialista kultúra és nevelés tanácsa számára megküldött kérdőívben, dr. Székely Zoltán megadja a megyei múzeumhoz tartozó külső egységek listáját – kézdívasárhelyi alegység (céhtörténeti kiállítás és az 1848–49-es forradalom és szabadságharc emlékére rendezett Gábor Áron-kiállítás), sepsiszentgyörgyi Gyárfás Jenő Emlékház és a kisbaci Benedek Elek Emlékház. A gépelt iratban, amelyből azt is megtudjuk, hogy 27 alkalmazottal működik az intézmény, ceruzával két helyen is megjelölték már a csernátoni falumúzeumot is.³⁹

A szocialista kultúrpolitika új iránya, hogy az ideológiai nevelést fogyasztható tömegkultúrává alakítsák át, rajzolódik ki az *Eredmények és távlatok Csernáton község gazdasági és társadalmi kulturális fejlődése terén* című, 1973. február 7-i keltezésű iratból:⁴⁰

„A mi korszakunkban a gazdasági és kulturális fejlődés szervesen és elválaszthatatlanul összefonódik. Ezért bővül és tökéletesedik országunk iskolahálózata, ezért fektetünk olyan nagy hangsúlyt a szakemberképzésre, a lakosság általános kulturális színvonalának emelésére, ezért fordít államunk sok-sok milliót kulturális létesítmények, kutatóintézmények alapítására, könyvkiadásra. S ha már itt vagyunk, megemlíteném, hogy míg 1938-ban az országban 83 múzeum volt, ma ez a szám 300 körül van, míg 1938-ban 875 000-en látogattak múzeumot, most ez a szám évi átlagban 8–9 millió között van, vagyis az ország lakosságának majdnem fele. Az az ember, aki múzeumot látogat, már tudatosabb építőjévé válhat a társadalomnak. Betekintést nyer a múltba, ismeri a jelent, és könnyebben meg tudja érteni azt, hogy hol az ő helye a társadalomban, mit tehet a haladás érdekében” – áll az iratban, amelyben szó van a múzeumalapításról, és a tervezett meghívottak, az ünnepi program jegyzékét is csatolták hozzá. „Úgy véljük, hogy amikor ma a csernátoni múzeumot megnyitjuk, olyan értékes művelődési forrást adunk

³⁵ A múzeum alapkiállításának helyet adó Damokos-kúria termében ma látható többkaros faragott csillárokat Sepsiszentgyörgyről, a képtárból adták át. A pártbizottság fafaragó melléküzemében faragták. (Haszmann Pál Péter 2019. februári szóbeli közlése.)

³⁶ Vásáros láda.

³⁷ Gyertyánosi András, a sepsiszentgyörgyi múzeum szakképesített munkása. (Haszmann Pál Péter 2019. februári szóbeli közlése.)

³⁸ SZNM, It, 1972, 2-es iratcsomó, *Munkaterü., tevékenységi jelentések, statisztika, tájékoztató*, 43–44.

³⁹ Uo., 11-es iratcsomó, *Kérdőív*, 36, 38–39.

⁴⁰ SÁL, Fond 535, 116/1973/67–69, 71, 75–76.

községünknek, ami az említett célt helyi viszonylatban nagymértékben segíti elérni. Dr. Székely Zoltán, a megyei múzeum igazgatója több alkalommal hangsúlyozta, hogy az egész Csernáton egy igazi múzeum. Azonban ezt úgy kell értelmezzük, hogy ami a múltból értékes örökségként ránk maradt, azt közkinccsé kell tenni. Így értelmezte és értelmezi Haszmann Pál nyugalmazott tanár is, aki az egész életét tette rá, és most átadja a stafétabotot fiainak. Csernáton neve régészeti szakkörökön országunk határain túl is ismert. A kutatók sokat írtak, vitatkoztak róla. Nem árt, ha rövid visszapillantást vetünk ez alkalommal mi is községünk múltjára.”

A dokumentum kiemeli a múzeumalapítás fontosságát, közösségnevelő szerepét, ugyanakkor a hivatalos szervek támogatásukról is biztosítják az intézmény vezetőit. Ahogyan fogalmaznak, szívesen felkarolják azt, ami jó, ami haladásunkat elősegíti, anyagilag és erkölcsileg is támogatják azt, aki tenni tud és akar.

„Szép példája a segíteni akarásnak és tudásnak, a dolgozók összefogásának a múzeum megnyitásában nyújtott támogatás. Ezzel olyan intézmény létesül, amelyik kulturális szempontból hozzájárul, hogy Csernáton neve távoli vidékek emberei előtt is ismeretes legyen, és ahhoz, hogy a csernátoni ember is már szellemi kincsei értékének tudatában nőhessen fel” – olvasható a jegyzőkönyvben, amely tartalmazza a múzeumavatás és a Bod Péter Kulturális Egyesület megalakulásának a programját is.

1973. február 24–25-én, kétnapos tudományos tanácskozással egybekötött ünnepségen nyitották meg az intézményt. A tanácskozás előadói: Csicsó Péter, dr. Székely Zoltán, Kónya Ádám, Haszmann Pál, dr. Molnár István, Boros Judit, Szántó Vilma, Gyergyai Károly voltak. Az intézményt Nagy Ferdinánd első titkár avatta fel. A február 7-én írt tervezetben a szervezési kérdéseket is megfogalmazták hét pontban, mindegyiknek kijelölve a felelősét is. Ebből tudjuk meg, kiket szándékoztak meghívni az ünnepségre, de kitér a vendégek étkeztetésére, könyvstandra, meghívók elkészítésére, kulturális műsor szervezésére is.

Az derül ki az állami levéltárban őrzött iratokból, hogy a helyi néptanács, a pártvezetés intenzíven foglalkozott a múzeummal, kiemelt pontként kezelte, mint amely a falu javát szolgálja.

Egy 1973-as, év eleji intézkedési tervben írták le azt is, hogy a községi pártbizottság és a néptanács a község dolgozóinak aktív bevonásával úgy szervezi meg a tevékenységét, hogy az 1973-as évben a következő munkálatok nyerjenek megvalósítást:

4 lakrészes tömbház felépítése, a közszolgálati egységekkel, az 1-es számú iskola 4 tantermének átadása, a falumúzeum átadása, a felsőcsernátoni üzlethelyiség elkészítése, a posta, CEC épületének átadása, 2 km aszfalt elkészítése, 2 db híd elkészítése, útjavítás Ikafalva felé 1 km, Albis falu végéig az út javítása 600 m.⁴¹

Egy 1973. február 20-án tartott pártgyűlésen – ahol jelen volt Sántha Károly, Daróczi Ferenc és Ferencz János a megyei pártbizottság részéről, Ütő Béla a megyei KISZ-bizottság részéről, Csicsó Péter a községi pártbizottság részéről, valamint a községi néptanács elnöke, a dolgozók közül 178 személy, képviselők, pártbizottsági tagok, intézményvezetők stb. – a felszólalók közül Konnáth Zoltán rámutatott arra, hogy az utat, amely a múzeum felé vezet, a traktoristák annyira tönkretették, hogy már-már járhatatlan. „A hidakat szintén tönkretették, és ha sürgősen nem intézkednek, a híd tönkre fog menni, és akkor majd nagyon nehéz lesz egy ilyen nagy értékű hidat építeni.”⁴²

Ennek a gyűlésnek a jegyzőkönyvét azért idézzük, mert ebből is jól látszik, hogy a község is mennyire kiemelkedő ügyként kezelte a múzeum megnyitását.

Egy 1973. február 27-én, az alsócsernátoni kultúrotthon melletti klubhelyiségben tartott községi pártbizottsági gyűlésen készült jegyzőkönyv tartalmazza a megyei pártbizottság által adott utasításokat. A gyűlésen, ahol 38 meghívottból 22-en voltak jelen, Csicsó Péter párttitkár köszönetet mondott mindazoknak, akik a múzeumavatás előkészítésében közreműködtek.⁴³ Egy 1973. március 8-án írt, az év első negyedéről szóló, hét gépelt oldal terjedelmű jelentésben, amelyet Gyergyai Károly községi pártbizottsági titkárhelyettes írt alá, szintén olvashatunk a múzeum alapításáról, a község hozzájárulásáról, a feladatokról, amelyeket a pártvezetés megfogalmaz a község lakossága felé:

„A negyedév második hónapjában – februárban – sor került két jelentős eseményre községünkben. 24-én és 25-én a községi múzeum és a Bod Péter Művelődési Egyesület felavatására, megalakítására. E két jelentős eseményről beszámolni nem szükséges, hisz a község lakosságának egy része, de a jelenlevők csaknem kivétel nélkül résztvevők vagy akár szereplői voltak a szimpozionnak, az ünnepségnek. Azonban az a feladat áll a pártbizottság irányításával mindannyiunk előtt, hogy mind a múzeum elképzelése szerinti kibővítésére, a szabadtéri múzeum berendezésére, a terület hasznosítására, mind a Művelődési Egyesület taglétszámának növelésére,

⁴¹ Uo., 71.

⁴² Uo., 56.

⁴³ Uo., 79–80.

a tagsági könyvek kiadására és az Egyletek működtetésére nagy gondot fordítsunk. Ez irányban már tettünk lépéseket, hisz a múzeum keretében tudományos ismeretterjesztő kabinet, irodalmi kör, olvasókör működik, s heti 2-3 rendezvény megtartására kerül sor, sőt az áprilisi terve a Művelődési Egyesületnek több tudományos kutató, község szülőtteivel való találkozást irányoz elő a természetismeret, múzeum- és műemlékvédő egylet keretében. Azonban, hogy ezek jól sikerüljenek, szükséges, hogy elsősorban községünk intézményvezetői, alkalmazottjai és az összes tömegszervezetek támogassák, segítsék, elsősorban a résztvevők mozgósításában, az ilyen és ehhez hasonló más akciókat, összefüggéseket.”⁴⁴

Egy jelentésben, mely a tömegek kulturális neveléséről és a községi sporttevékenység kibontakozásáról számol be az 1973-as év tavaszára és nyarára vonatkozóan, olvashatjuk, hogy a könyvtárban 6 könyvismertetőt tartottak, melyen összesen 232 résztvevő jelent meg.⁴⁵

A községi pártbizottságnak Csicsó Péter titkár által aláírt grafikonjából a község területén levő intézmények, tömegszervezetek gyűléseinek megtartásáról értesülünk a második negyedévre vonatkozóan, 1973. április–május–június hónapokra, dátum szerinti beosztást találunk 12 ilyen intézményről, szervezetről, majdnem minden napra jut egy gyűlés. Jelen tanulmány szempontjából a Bod Péter Művelődési Egyesület érdekes, melynek április 27-én, május 25-én és június 29-én kellett gyűlést tartania.⁴⁶

Szintén egy 1973-as intézkedési tervből a nőbizottság feladatait tudjuk meg, a község női előtt álló feladatok elvégzésére kapunk pontos információkat: „A községszépítési munkálatok további folytatása és jó menetele érdekében a nők a főút mentén gondozzák a virágágyásokat, a községben levő parkokat, ugyanakkor állandó segítséget adnak a múzeum környékének, parkjának a széppé tételéhez.” Minden felsorolt intézkedésnek megvolt a felelőse: ezért Ágoston Klára és Fülöp Mária felelt.⁴⁷

Egy másik intézkedési tervben, mely 1973. június 14-én íródott, felelőse a KISZ-bizottság, a következőt olvashatjuk: „A községi KISZ-bizottság továbbra is támogatja a községi múzeum bővítését, újabb múzeumi értékek elhelyezésére hozott határozat végrehajtását. Ennek érdekében Albis és Ikafalva falvakban akciót szervez anyagok gyűjtésére és a múzeumban való elhelyezésére.” Ennek az intézkedési tervnek a határideje: 1973. augusztus 1.⁴⁸

5. Az intézmény megszilárdulása

Helyi, múzeumi célú létesítmények, mint emlékházak, tájházak, iskolai múzeumi gyűjtemények létrehozásakor nem ritka fejlemény a kezdeti lendület kifulladás vagy akár a tevékenység elhalása az első lelkesedés után. Nagyon fontos leszögezni, hogy a csernátoni múzeum esetében ilyesmi fel sem merülhetett. Mindenekelőtt állandó, többgenerációs, jövőt biztosító munkatársi bázist jelentett számára az alapító Haszmann Pál családjának elkötelezettsége, céltudatossága, amely a község kedvező hozzáállását és a nagyon jelentős szakmai és személyi kapcsolathálót egyaránt biztosítja mindmáig. Ezt támogathatta, erősíthette az intézményesülési folyamat két további, meghatározó eleme.

Egyrészt a már ekkor jelentős múltú magángyűjtemény az új, intézményes formájának köszönhetően nemcsak a kapcsolatok bővítése terén nyert nagyobb lehetőségeket, de – az országos múzeumi intézményrendszerbe való integrálódásának döntő jelentőségű pénzügyi hozzájárulásként – a fenntarthatósága is biztosítódott, állandó alkalmazottakat, az épülete(ke)n való munkálatokat és új építkezést, tárgyvásárlást téve lehetővé, és nem utolsósorban védelmet kapott az esetleges későbbi helyi, szakmaidegen törekvések ellenében is. Másrészt, a Székely Nemzeti Múzeum skanzenintervének a csernátoni múzeumba való átcsoportosítása révén, utóbbi egy 1873-ig visszavezethető, össznemzeti jelentőségű múzeumi program kiteljesítője, letéteményese lett, a közép-európai múzeumügy egy kiemelt vonulatába integrálódott jelentős szereplőként: a mai csernátoni skanzen az első magyar skanzen jogutódja.⁴⁹ Zárórásként a fenti megállapítások alátámasztására sorakoztatunk fel pár adatot, főleg az alapítás utáni, számos hasonló kezdeményezés esetében kritikusnak bizonyuló időszakból.

A Székely Nemzeti Múzeum intézményi levéltárában az 1973-as év tárgyvásárlásaira az alábbi utalásokat találjuk: egy felajánlást Gál Matild csernátoni lakos részéről, aki a Szentgyörgyi Múzeum csernátoni részlege számára eladásra kínál egy 1870-ből való népviseletet, egy 1880-ból származó férfizekét és egy 1795-ös tulipános ládát. Ehhez a felajánláshoz megvan az adásvételi szerződés is, összesen 360 lej értékben vásárolták meg a felsorolt néprajzi tárgyakat 1973. március 7-én. Március 9-én Dezső Judithtól két tulipános ládát és egy szövöszéket vásároltak, összesen 500 lej értékben, március 16-án Jákó

⁴⁴ Uo., 91–97.

⁴⁵ Uo., 47.

⁴⁶ Uo., 107.

⁴⁷ Uo., 153.

⁴⁸ Uo., 160–161.

⁴⁹ Vö. LÉNÁRT Anna 2002.

Magdolnától egy szövőszéket, egy 1793-as tulipános ládát és egy 1862-es festett szerkényt 470 lejért. Egy június 13-án kelt adásvételi szerződés egy jó állapotban levő székelkapuról szól, melyet 2800 lejért vásárolt meg Haszmann Pál és a megyei múzeum részéről Gazda Klára. 1973. október 10. és december 6. között 3050 lej értékben történtek tárgyvásárlások Csernátonból: Bodó Károlytól egy tulipános láda, egy népviselet, különféle néprajzi tárgyak 700 lej értékben, Deák Dénestől népviselet 800 lejért, Balogh Hajnaltól népviselet és egy kanapé 400 lejért, Csorba Vincétől pedig szekrény, tulipánosláda, padlóda 1150 lej értékben. Az átvételi jegyzőkönyvet Varga György a Kulturális és Nevelésügyi Bizottság részéről és dr. Székely Zoltán, Kozák Albert, Gazda Klára, Plugor Sándor, Cserey Zoltán írták alá. Az iratcsomó tartalmazza az eladók ajánlatait és az adásvételi szerződéseket is.⁵⁰

Egy 1973. augusztus 10-én Haszmann Pál Péter által írt kimutatásban fontos adatokat találunk a Damokos-kúria boltozott pincéjének tatarozásáról. A kimutatás egy A3 méretű kockás papírra íródott szöveg másodpéldánya, amelyet, ahogy az írója a lap alján megjegyzi, tájékoztatásul írt. Az irat kezdő mondata első látásra különös tartalmú: „a csernátoni múzeum keretében működő vendéglátóipari részleg bővítési munkálatairól” szól. A *vendéglátóipari* jelző látszólag távol áll a múzeum rendeltetésétől, habár egy mai modern múzeumkoncepciónak része a bolt, kávézó stb. működése. Erről a létesítményről a tanulmány témájának vonatkozásában csupán any-

nyit érdemes említeni, hogy a kúria boltozott pincéje a múzeumalapítás utáni majd másfél évtizedben működött „vendéglátóipari egységként”.⁵¹ Egy 1987. évi hivatalos, a múzeumalapítás után 14 évvel kelt levélben,⁵² amelyet a sepsiszentgyörgyi múzeum igazgatója, dr. Székely Zoltán intéz Csernáton község pártbizottságához, személyesen Kiss Nicolae párttitkárnak címezve, az intézményvezető tájékoztatja a címzettet arról, hogy a Kovászna megyei pártbizottság határozata értelmében létre kell hozni a csernátoni múzeumrészlegen egy állandó kiállítást a megyei burgonyatermesztés történetéről, és ennek anyagában vonatkozó mezőgazdasági gépek és eszközök, burgonyafajok, valamint a témára vonatkozó fényképek is helyet kapnak.⁵³ Továbbá arról tájékoztat a levél, hogy a kiállításhoz szükséges anyagok egy részét a döntés értelmében a levélíró által irányított múzeum csernátoni részlege fő épületének alagsorában kell elhelyezni. Ennek következtében, írja az igazgató, nem lehetséges az, hogy intézménye bérbe adjon a csernátoni Fogyasztási Szövetkezetnek a jelzett alagsort egy borozó kialakítása és működtetése céljából, amit egyébként a múzeumot szakmailag felügyelő bukaresti intézmény, a Szocialista Kultúra és Nevelés Tanácsa sem engedélyez. A múzeum vezetősége, jelzi a levélíró, azzal ért egyet, hogy a Szövetkezet a turistaszezon idejére a csernátoni múzeumi részleg keretében egy árusító bódét létesítsen és üzemeltessen, amelynek révén burgonyakészítményeket és alkoholmentes italokat forgalmazhat a látogatók részére.

⁵⁰ SZNM, It, 1973, 6-os iratcsomó, *A Néprajzi osztály iratai*.

⁵¹ A csernátoni Fogyasztási Szövetkezet működtetett egy kisebb büfét („crama”) az alagsori pincében, melynek működésével kapcsolatosan néhány anekdotikus történetre még ma is emlékeznek a helybeliek. Haszmann Pál Péter több ilyen történetet mesélt el, ezek egyike: *Aratás derekán történt, hogy reggeliben egy gyengébb eső érte a határt, ezért gondolták a helyi elöljárók, hogy jó lenne egy kicsit kikapcsolódni, aratni biztosan már nem tudnak aznap, és vélhetően a megyétől sem érkezik ellenőrzés. Nem így történt, mert dél felé kisütött a nap, lehetett volna erőltetni az aratást, viszont akkorra, aki számított, már elment „múzeumlátogatni”, illetve annak a pincéjébe, közös időtöltésre egy-egy pohár pálinka mellett. Időközben a megyétől éppen az első titkár elvtárs látogatott a csernátoni gabonaföldekre, de nem találta ott az elöljárókat, a felelősöket. A néptanácsnál valaki megsúgta neki, hogy múzeumot nézegetnek. Érkezett is Nagy Ferdinánd egyenesen a múzeumba, ahol igencsak emelkedett hangulatban találta a keresett elvtársakat. Azonnal felparancsolta őket a terepjárójára, és bármilyen bizonytalan volt a járásuk, egyenesen a mezőre vitte a társaságot. Nekem meg hátrahagyta, hogy aznappal a szövetkezet minden készletét szállíttassuk el, és vessek lakatot az ajtóra. Azt mondotta, hogy a mai nappal ez az egység („crama”) beszünteti tevékenységét. Egy másik történet éppen a múzeumigazgató dr. Székely Zoltánhoz kapcsolódik, aki egyik, Csernátonban végzett ásatás alkalmával a „crama”-ba pakolta be szerszámaikat, ásót, köteleket stb. Az elvtársak nehezményezték ezt, mire felvilágosította őket, hogy ő az udvarban bárhová lepakolhatja*

a dolgait, ahová akarja. (Haszmann Pál Péter, 2019. március.) Az 1987-ben kelt, a soron következő lábjegyzetben idézett levélnek ezek is az előzményei között voltak.

⁵² „Către Comitetul de partid al comunei Cernat / Tovașul secretar Kiss Nicolae / 137/19. VI. 1987. În cadrul secției muzeale din Cernat, pe baza hotărârii Comitetului Județean de partid Covasna, trebuie să se amenajeze o expoziție privind istoricul culturii cartofului din județul Covasna. Această expoziție va cuprinde mașini și unelte agricole, soiuri de cartofi, precum și material fotografic privind istoricul cultivării cartofului din județul nostru. O parte a materialelor necesare acestei expoziții vor fi dispuse în subsolul clădirii centrale a secției muzeale de la Cernat. Ca urmare a acestui lucru, instituția noastră nu poate să cedeze prin închiriere subsolul clădirii muzeale Cooperativei de consum din Cernat pentru amenajarea unei crame, situație interzisă și de Consiliul Culturii și Educației Socialiste, forul nostru tutelar din București. Conducerea instituției noastre este de acord ca în perioada sezonului turistic Cooperativa de consum din Cernat să-și amenajeze un chioșc în cadrul secției muzeale din Cernat prin care să se vândă pentru vizitatori preparate pe bază de cartof, precum și băuturi de orice fel în afara celor alcoolice. Director Dr. Székely Zoltán.” (HCSL, 137/1987. VI. 19.)

⁵³ Pártutasításra valóban megvalósult egy ilyen kiállítás, többek között különböző burgonyafajtákat mutattak be, állítottak ki a kúria nagytermében. (Haszmann Pál Péter 2019. februári szóbeli közlése.)

Ami azonban még lényegesebb a múzeum története szempontjából, hogy az a boltozott pince lett a későbbi években a táncházak helyszíne, jelenleg pedig a kályhagyűjtemény kiállítótere. Azt látjuk, hogy felsőbb utasításra, közbenjárásra sikerült a pincét kiállítások, múzeumi munka céljára „visszafoglalni”. Ezt az iratot azért is fontosnak tartottuk beemlíteni a tanulmányunkba, mert tanúsítja a kúriapince restaurálási, helyreállítási munkálatainak megkezdését. A kimutatásból megtudjuk, hogy a három pincehelyiségből egyiket használják, a másikat pedig éppen akkor javítják, tatarozzák: „A plafon megtakarítása a vastag mészrétegtől, a falak megtisztítása a vakolat-tól, a kőfalak kijavítása és kifugázása, a 70 cm vastag földréteg eltávolítása, a három ajtónyílás és két ablaknyílás helyrehozása, a padló elkészítése és lerakása téglával, stb.” – olvashatjuk az elvégzett munkálatok sorát, megtudva azt is, hogy maga Haszmann Pál Péter végezte a munkálatot helyi fiatalokkal,⁵⁴ a helyi vezetők beleegyezésével. Ő költségszámítást is végzett, ahogy írja, felhasználtak négy zsák cementet, ami 200 lejbe került, és munkadíjba kifizetett 1325 lejt, összesen tehát 1525 lejt saját fizetéséből, ahogy ezt is belefogalmazta a kimutatásba. Azt is megjegyzi, hogy bár a megyei szövetkezet megígérte, hogy megtérítik neki az összeget, az adott napig ez nem történt meg.⁵⁵

1973. december 29-i keltezéssel újabb érdekes jelentést találunk – hasonló van még az 1974-es évből is – amely a múzeum kertjéből az 1973-as évben származó bevétel felhasználásáról szól. Ez a közel kéthektáros kert fű- és gyümölcsstermésének, valamint takarmányrépa és burgonya értékesítéséből származó bevételeknek-kiadásoknak a jegyzéke, a kiadások megindokolásával, melyek a múzeum működésére vonatkozó fontos adatokat tartalmaznak, mint a pin-

ce bővítési munkálatai, a művésztelep művészeinek ellátása, muzeális értékű ércályhák (2 darab) vásárlása, a Végh Antal-szobor talapzatának elkészítése, régi muzeális tárgyak vásárlása és más kisebb kiadások. A terményekből 4100 lejt kaptak, ezzel szemben 5650 lejt kiadásuk volt. Megjegyzésben olvashatjuk, hogy a kiadások 1550 lejes különbségét Haszmann Pál Péter a saját fizetéséből fedezte.⁵⁶

Egy 1974. január 9-én, Haszmann Pál Péter által kézzel írt ötoldalas dokumentum egy másodpéldány az éves tervekről. Ebből az iratból számos fontos adatot tudunk meg a gyűjtemény akkori helyzetéről, az építkezésről, 12 pontban olvashatjuk a fontosabb tennivalókat, munkálatokat, majd egy tervezetet hónapokra, évharmadokra bontva. Az első öt pontban a gyűjteménygyarapításról és a kiállítás épületeinek rendezéséről olvashatunk:⁵⁷

„1. Befejezni és átadni a látogatók számára az albisi, 1714-ből származó zsúpfedeles házat⁵⁸ (1. ábra) május 1-jéig. Ezzel a szabadtéri részleg első létesítményét létrehozni. 2. A község és termelő szövetkezet vezetőségének segítségével összegyűjteni, kijavítani és kiállítani a régi gazdasági felszereléseket.⁵⁹ (2. ábra.) 3. Befejezni és tetővel ellátni az országos visszhangot keltett régészeti feltárás eredményeit. (Tűzhely, szerszámok, edények stb.)⁶⁰ 4. Beindítani és befejezni a kerítés javítási munkálatait (3. ábra) legkésőbb június 30-ig. 5. A jelenlegi raktárpépület (gabonás) átalakítása korszerű gyakorlati műhellyé iskolások számára,⁶¹ ahol megfelelő körülmények között sajátíthatnák el a népi faragás titkait (4. ábra) és termékeiket nagyszerűen értékesíthetnék a múzeum látogatóin keresztül. 6. Az ültetvény gondozása, öntözése. 7. A parkosítási munkálatok továbbfejlesztése. 8. A két székelykapu⁶² felállítása (bejárat a sarkon és az Albisi ház elé). 9. A múzeum irányító-

⁵⁴ Makó Béla, Here József, Csomós György, Makó János, Gajdó László, Dócz Tibor, Lőrincz Benedek, Máthé László. (Haszmann Pál Péter 2019. februári szóbeli közlése.)

⁵⁵ HCSL, 1973. évi iratok.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ HCSL, 1974. évi iratok.

⁵⁸ Az Albisból betelepített, jobb sarokereszes, többosztatú székely boronaház 1785–1790 között épült, feliratos gerendáiból azt is megtudhatjuk, hogy 1813 táján átépítették. Kicsi Kelemen bírta, és a Kövesdombon állott. A beosztása ugyanolyan, mint a fentebb bemutatott Bélafalvi házé, lásd 20. jegyzet. Jellegzetessége, hogy zsúppal fődött, sátozottos ház. Jó pár évig sikerült a zsúpetőt megőrizni, ezért zsúpos házként került be a köztudatba. Bontásakor kiderült, hogy kétszer is átépíthették. 17. századi építőanyagát felhasználva, a mai formáját több mint valószínű, a 19. század elején kapta. Van eresze, nyári konyhája, nagy helyisége és az északi oldalon egy keskeny kamrája. (D. HASZMANN Orsolya 2013, 44–45.)

⁵⁹ A múzeum szabadtéri részlegének egyik látványossága a mezőgazdasági szerszám- és gépkiallítás. A gyűjtemény megalapozása

az államosítást követően kezdődött. A kollektivizálás nemcsak a termelőszövetkezetekre terjedt ki, hanem a falun található műhelyekre is, megnyomorítva a kisipart a bőrfeldolgozástól a textiliparig. Néhány Haszmann Pálban ekkor fogalmazódott meg a Székelyföld mezőgazdálkodásával kapcsolatos tárgyi és szellemi, leíró anyag összegyűjtésének szükségessége. A gyűjtés a 60-as évek második felében apróbb eszközökkel, díszített tárgyakkal, kovácsolt kapával, ekével kezdődött. (Uo., 63.)

⁶⁰ A Székely Nemzeti Múzeum régész igazgatója, Székely Zoltán a múzeumnak is otthont adó Damokos Gyula-féle belsőségben, a főbejáratától balra tárt fel és datált 7–9. századnak egy földbe ássott vagy földbe mélyített, egyik sarkában boltozatos kőtűzhellyel ellátott lakást. A múzeum udvarán feltárt, ezzel a datálással késő avarkori, ritkaságszámba menő szabadtéri régészeti kiállításem a mai napig is *in situ* látható. (Uo., 32.)

⁶¹ Ma ez az épület az iroda, műhely, könyvtár szerepét tölti be, többfunkciós tér, a téli időszakban egyetlen fűthető helyisége az intézménynek, ahol a könyvbemutatók, előadások, kézműves tevékenységek is zajlanak.

⁶² Az 1800-as években épült Torjai székelykapu 1973-ban,

tábláinak elhelyezése a község határában és a múzeum felé vezető úton.”

Az éves terv első kilenc pontja szól konkrétan az építkezési munkálatokról, a további pontokban a múzeumban megrendezésre kerülő előadások, író-olvasó találkozók, ünnepekről való megemlékezések tervezéséről olvashatunk. A hónapokra, évharmadokra lebontott javaslatok közül egyet emelnék ki, ez a február 24–25-re tervezett előadás, amelylyel a múzeum egyéves fennállására emlékeznének, ugyanakkor beszámolót tartanának a múzeum fejlődéséről, a tárgyak gyarapodásáról. Az irat végén még találunk pár javaslatot, egyik a faluban található műemlék épületek felleltározása, fotókon való rögzítése és műemléktáblával való megjelölése. Másik az írott köemlékek megmentése a temetőből, a múzeum kiállításán való elhelyezésük. Végül cikkek, tanulmányok közlése lapokban, szakfolyóiratokban a község múltjára vonatkozóan. Ebből az 1974-es jegyzékből is azt látjuk, hogy már a kezdetektől nagyon pontos elképzelések voltak, ami a gyűjtést, rendszerezést, bemutatást illeti, ezek a tervek aztán az eltelt 45 év alatt rendre megvalósultak, kiteljesedtek.

1974-ből is fennmaradt egy jegyzék, amely javaslat a múzeum kertjéből származó bevétel felhasználására az adott évben. Az április 20-án összeállított kimutatásból ismét az építkezésre, a gyűjtemény rendezésére vonatkozóan találunk nagyon fontos adatokat. Fűtermésből és burgonyából származó 3200 lejről számol be az irat, a tervezett kiadások 4320 lejre rúgnak. Megjegyzésben olvashatjuk, ha a község önkéntes munkával segítene, a hiányzó összeg ellenére is megvalósítható lenne a munkálat. A jegyzékben pontosan felsorolja Haszmann Pál Péter, hogy mire költik a pénzt, azaz 4 köbméter gömbfa, az Albisi ház tapasztása agyaggal, szalmával, az Albisi ház zsúpozása (5. ábra), alapozási munkálatok, azaz az alap kirakása kővel, feltöltése földdel, 4 köbméter gömbfa

kifaragása háznak, színeknek, a feltárt régészeti ásatás földelésnek, 20 méter szín építése a mezőgazdasági gépeknek, 700 darab cserép ennek befödésére. Azt látjuk ebből a jegyzékből, hogy az éves tervekbe foglalt Albisi ház felépítése már tavasszal elkezdődött, a többi felsorolt munkálattal együtt. Ehhez az irathoz kapcsolódik egy jegyzőkönyv is. A múzeum melletti füves terület értékesítéséről szóló tanácskozáson jelen voltak: Csicsó Péter, a községi néptanács elnöke, Köncei György, a végrehajtó bizottság alelnöke, Gyergyai Károly, a Bod Péter Művelődési Egyesület titkára, Haszmann Pál, a múzeumrészleg vezetője, valamint Csorba Vilmos csernátони lakos mint vásárló. A jegyzőkönyvben leírják, hogy a Bod Péter Művelődési Egyesület Műemlékvédő és Múzeumért egylete eladja a múzeum belterületén levő füves rész természet 2000 lejért. A vásárló köteles a területet gondozni, a gyomot irtani a kerítés mellől és a kerítést a lehetőségekhez mérten javítani.

A községi néptanácsnak az állami levéltár sepsiszentgyörgyi fiókjánál őrzött irataiban szintén találunk erre az évre és éppen a fenti munkálatokra utaló *közös tervet*, melyet a községi pártbizottság részére, a pártalapszervezetek, tömegszervezetek tevékenységének irányítására, ellenőrzésére írtak, és magába foglalja a község előtt álló feladatokat az 1974-es évben, „valamint azt a legfontosabb törekvést, hogy valóra váltsuk azon célkitűzésünket, mely jelen 5 éves tervünk 185 nappal határidő előtti teljesítését irányozza elő.” Ebben a tervben olvashatunk arról is, hogy a község életében nagy jelentőséggel bíró múzeum fejlesztését folytatják, a megyei szervek útmutatásai alapján. Biztosítják a megkezdett „zsuppos-székelő-ház” építésének befejezését,⁶³ egy vízimalom (6. ábra) leszállítását, valamint a muzeális tárgyak további összegyűjtését.⁶⁴

Még két elismervényt emelünk be jelen elemzésbe, amely szorosan kapcsolódik az 1974-es év

vásárlás útján került a csernátони múzeum tulajdonába. Valamikor a „Fehér úr” kapuja volt, és az akkori művelődési ház kapujaként maradt meg, majd a hetvenes években a termelőszövetkezet tulajdonába került. Koszorúgerendáján nemcsak az építető neve olvasható, hanem azé is, aki faragta, ácsolta: építette Mihálcz Ádám úr, Bartos nevű ácsmester, faragómester készítette. Kevés olyan régi kapu maradt fenn a vidéken, amelynek ács- és faragómestere ismert. Típusát tekintve jellegzetes felsőháromszéki, kötött székelőkapu. Egyik szép példája éppen a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum kerítéssorába beépített, 1733-as Dálnoki kapu. (Uo., 39–40.) A Torjai kapu megvásárlására Haszmann Pál Péter így emlékszik: „A termelőszövetkezet valamikor a hetvenes évek második felében adta el. A vásárt egy vendégfogadóban vagy csárdában kötöttük meg. A tévész-elnök, az értelmiségi Pécsi Antal rádöbbsent arra, hogy a műértéket képviselő kapu elpusztulna az idők során, ha a helyén marad, előbb-utóbb kidől, és nem lesz, aki mást faragjon helyette. Ezért határozott az eladásáról a múzeum gyűjteménye számára.” (Uo., 39–40.)

⁶³ A székely népi építészeti elemek gyűjtése, gondolunk itt a székelő házakra vagy éppen a feliratos gerendákra, már a kezdetektől megfogalmazódott: „Arra is édesapánk, idős Haszmann Pál hívta fel a figyelmünket, hogy nagyon gyorsan változik a falukép, bontják le a régi székelő házakat, s majd’ mindenikből, még gondolok itt a 18–19. századból megőrződött házakra, ki kellene menteni azokat az elemeket, amit fontosnak tartunk, feliratos és faragott gerendaanyagot, ablak- és ajtóbelléteket, és sokszor még, ha a mennyezet deszkázata olyan művészi volt, mint például a dálnoki, azt is meg kell menteni. Dálnokban egy olyan 18. századi mennyezetet találtunk, amit fenyőágasan raktak be, abból is sikerült egy-két deszkát megőrizni, illetve lerajzolni a házat is. A feliratos gerendáknál is azt tartottuk szem előtt, hogy ez is valójában egy nagy levéltári anyag, hiszen minden gerendára rávésték, hogy ki építette, mikor, kivel.” (Haszmann Pál Péter szóbeli közlése alapján. 2019. február.)

⁶⁴ SÁL, Fond 535, 74/1974/33, 42.

munkálataihoz. Ezek kézzel írt papírok, melyekben a jelzett személy elismeri, hogy Haszmann Pál Pétertől átvett esetenként 150 és 300 lejt. Ezek az összegek mind saját fizetéséből fedezett kiadások voltak.

Az első tégl- és kőhordásra Kocsis István Csabának. Ebből az elismervényből azt is megtudjuk, hogy az építkezések után visszamaradt törmeléket takarították el, kihordták az útra a nagyobb gödrök töltésére. Ekkor még a központtól a múzeum felé nem vezetett aszfaltút. Ebben az évben már megkezdődtek a munkálatok ennek az útszakasznak a leaszfaltozására. Ezekre a munkálatokra Haszmann Pál Péter egyik írása is reflektál: „Ha jól értettem, szerepel a határozatban az aszfaltozási munkálat továbbfolytatása. Véleményem ezzel kapcsolatosan az, hogy azt a megkezdett munkát félbeszakítani nem szabad, még akkor sem, ha községünk dolgozóira, mireánk, fiatalokra megduplázott feladatok várnak is. Ennek fontosságát csupán egy példával támasztom alá. Községünket turisztikai községgé nyilvánították. Ahhoz, hogy e szép fekvésű községet és turisztikai nevezetességeit még többen megismerhesék megyénkből vagy a szomszédos megyékből, vagy éppenséggel idegenből érkező turistacsoportok, elsőrendű követelmény útjaink korszerűsítése a tervezett szakaszon, beleértve feltétlen, hogy a műút a múzeumunkat is érintse. Én a magam részéről vállalom, hogy a megszabott hazafias munka mellett még 10 napot dolgozom ennek megvalósításáért.”⁶⁵

A másik, június 1-jén írt elismervény Dóczé Sándornak szól, aki előlegként kapott Haszmann Páltól 300 lejt a tűzhely fölé épített tetőszerkezetért.⁶⁶

Ha az intézmény megnyitása utáni év gyors leltárját megírnánk, azt láthatjuk, hogy már ebben az

évben elkezdik a szabadtéri rész építését, felépül az Albisi székely ház, és két hagyományos kötött székelykaput (7. ábra) is felállítanak a múzeumkertben. A földbe ásott kőtűzhelyes lakás fölé tető került (8. ábra), és elkezdték a gépszín építését a mezőgazdasági szerszámok, gépek kiállítására.

A folytatásból már csak egyetlen adatsort idézünk, a skanzenprogram fokozatos, részleges, majd teljes átvállalásáról: 1974-ben lebontották Bélafalván a Bélafalvi házat,⁶⁷ decemberben Haszmann Pál Péter és Moldovan Nicolae néprajzosok beszállították Vargyasról is a Vargyasi házat⁶⁸ Sepsiszentgyörgyre, szétzedett állapotban, a múzeum udvarába. 1975 végén Sepsiszentgyörgy engedélyt kért újra felállítani ezeket, a Bélafalvi házat a csernátoni falumúzeum kertjébe, a Vargyasi házat a sepsiszentgyörgyi múzeumába, a Csíki ház mögé. Moldovan Nicolae jár el az ügyben, tudjuk meg a jegyzetből. 1976-ban a Bélafalvi házat Csernátonba szállították.⁶⁹ 1978–1979 között a Megyei Múzeum, a Csernátoni Mezőgazdasági Termelőszövetkezet segítségével felépítették Csernátonban a Bélafalvi házat,⁸⁰ ugyancsak 1979-ben, végül ugyanitt, a Vargyasi házat is.⁷¹

Összegzés

A múzeum meghatározóan személyi-családi vétetésű eredettörténetéhez szervesen hozzájárul a szűkebb-tágabb kontextus és a kortörténet, amelyben az intézményalapítás bekövetkezett. Jelen tanulmány ez utóbbit vizsgálta, szakirodalmi és levéltári források alapján, illetve helyenként mellérendelve a családi levéltárból származó, idevágó és megfelelő iratokat,

⁶⁵ HCSL, 1974. évi iratok.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Vö. 20. és 22. jegyzet. *Egy bal sarokeresztes, sátoztetős boronaház, amely kémény nélkül épült, zsindegyel héjazták, a füst szabadon ömlött a padlástérbe, és a „tető szemén” keresztül távozott. A háznak három helyisége van, az ereszből lépünk a nagy helyiségbe, ahol a mindennapi élet folyt, és szintén az ereszből nyílt, külön bejáratral, a nyári konyhába. Ezt 1726-ban építette Orbán Sámuel, 36 esztendősen, ahogy azt egyik gerendájára szépen felvésték. A maga helyén kicsit lejtős helyen állott, de a kőalapja alig pár soros volt. Falait, akárcsak a földjét, tapasztották. A mennyezet tartógerendáit művesen faragták, a nap és az életfa díszíti, a központi tengelyében a szárnyas napkorong látható. Bélafalva katolikus vidék, így a keresztet is ráfaragták a mennyezeti gerendára.* (Haszmann Pál Péter 2012. évi szóbeli közlése.)

⁶⁸ Vö. 21. jegyzet. Az 1690-es Vargyasi házat a Székely Nemzeti Múzeum vásárolta meg, Gazda Klára és Moldován Nicolae (Nicu bácsi), az intézmény néprajzosai bukkantak rá terepen. A facserpes székely ház pár évig állt szétszedett állapotban a sepsiszentgyörgyi múzeum udvarán, azután születte a döntés, hogy a csernátoni múzeum skanzenjében építsék újra. Bal sarokeresztes ház, érdekessége, hogy nem fenyőgerendákból rakták össze a felmenő falait, hanem a Vargyas vidékén igen gyakori tölgyfából.

Valamikor ennek a háznak egy hátsó, kicsi menekülőhelye, ajtója is volt, egy rejtett ajtó, amelyen keresztül a család lakói el tudtak menekülni az ellenség elől. Van egy nagy helyisége, konyhája és ereszrész, kamrája nincsen. Az élelmet a padláson tárolták, a liszteláda az ereszben kapott helyett. Facseréppel fődtek, ami úgy készül, mint a zsindegy, cserépalakú deszkalapokat hasítottak. (Uo., 46.)

⁶⁹ A Bélafalvi székely ház felépítésének háttértörténetéről, és arról, hogy miért bír ez a régi építmény nagy jelentőséggel, milyen néprajzi értéket képvisel: *Úgy pótoltuk a ház elkorhad, hiányzó részeit, ahogy az Bélafalván állott. Ehhez az élethez tartozott egy olajjűtő is, amely Sepsiszentgyörgyön maradt. Az Orbán-ház udvarán ugyanis napraforgó- és tökmagolajat ütöttek. Alsócsernátonban a Sántha János-féle ház volt hasonló méretű székely ház, ilyen hatalmas nagy tetővel, sátoztetővel. Felsőcsernátonban a Bölöni-féle ház. Mindkettőt lebontották. Bölöni János háza adott időben közösségi házként is szolgált, a hűtőszék (előjárók) ott gyűltek össze, elfért benne 20-30 ember. Máskor éppen fonókalákkáknak, táncmulatságnak, törökbúzabontónak, tollfosztónak adott helyet.* (Haszmann Pál Péter 2012. évi szóbeli közlése.)

⁷⁰ A ház nyárikonyháját, amely különálló építmény, szintén betelepítik, felépítik. (LÉNÁRT Anna 2002, 185–186.)

⁷¹ Uo., 186.

valamint korabeli, a témára vonatkozó sajtódokumentumokat és oral history jellegű adalékokat.

A kontextus többirányú vizsgálata egyrészt arra világít rá, hogy az országos, a regionális és a helyi körülményrendszer hogyan alakult az implicit viszonyok és a pártállami stratégia, döntések, ezek fejleményei tükrében, másrészt, aprólékos forráskutatással, a kis, de lényeges lépések sorozatára összpontosítva, nyomon követi a gyűjtemény és az intézmény alakulásának fordulópontjait ebben az időszakban, szoros összefüggésben a múzeum anyaintézményének vonatkozó programjával, a fiókintézmények létesítésének időnként variált tervét, annak megvalósítását is beemelve az elemzés terébe.

A tanulmány azt is vizsgálja, hogy az intézményalapításnak, illetve kezdeti működésének milyen logisztikai, pénzügyi vonatkozásai, adalékai, összefüggései voltak, ezek milyen mértékben támo-

gatták vagy nehezítették a tevékenységet, a múzeum fejlesztését, kik voltak azok, akik ebben részt vállaltak, milyen szerepkörrel bírtak, honnan érkező, milyen jellegű figyelem övezte a csernátoni múzeum megnyitását, kezdeti működését, miképpen épült be az a köztudatba. Mindezzel párhuzamosan a helyi, megyei, országos kultúrközeg megújítás (1968) utáni funkcionális alakulására is reflektál a tanulmány, ebből fontos információk származnak a korabeli, intézményi kulturális élet szervezésének, működtetésének modus vivendijére nézően is (ennek eszközei többek között a tanulmányunkban ismertetett, zömmel a megyei múzeum által kibocsátott intézkedési tervek és tevékenységi beszámolók).

A múzeomalapítás körülményeinek és megvalósulásának elemzése során utalunk az ezzel egy időben kiépülő háttérintézmények (Bod Péter Közművelődési Egyesület, Csernátoni Népiskola) indulására is.

Dimény-Haszmann Orsolya – Haszmann Pál Múzeum, Alsócsernáton, 330., RO-527070; haszmannorsi@yahoo.com

Levéltári források

Haszmann család levéltára, Alsócsernáton (HCSL)
Kovácsna Megye Tanácsának Levéltára (KMTL)
Romániai Országos Levéltár Kovácsna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy – Arhivele Naționale ale României Biroul Județean Covasna, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár – SÁL)
– Fond 535: *Kovácsna megyei pártbizottság iratai*
Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy (SZNM)
– Könyvtár: *Intézményi Levéltár* (It)

Irodalom

BALÁZS LAJOS

1987 Színpadra vitt népszokások, in: Bíró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*, Kriterion, Bukarest.

DEMETER Csánád

2014 *Rurbanizáció. Területfejlesztési és modernizációs politika Székelyföld elmaradott régióiban – 1968–1989*, Státus, Csíkszereda.

D. HASZMANN Orsolya

2013 *A csernátoni Haszmann Pál Múzeum*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

GAGYI József

2009 *Fejezetek Románia 20. századi társadalomtörténetéhez*, Mentor, Marosvásárhely.

KÓNYA Ádám

1971 Amit a csernátoni völgy kínál, *Megyei Tükör*, IV/444, 1971. szept. 26., 6.

1999 Csinom Palkó, in: *A csernátoni tájmúzeum negyedszázada. „Haszmann Pál boldog élete”* (Székely Nemzeti Múzeum Füzetek, II/4), Székely Nemzeti Múzeum, 20.

LÉNÁRT Anna

2002 Magyar Skansen és a Székely Nemzeti Múzeum, *Acta (Siculica)* 2000/2, 155–202.

NOVÁK Csaba Zoltán (összeáll.)

2011 *Aranykorszak? A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája I. 1965–1974*, Pro-Print, Csíkszereda.

2017 *Holtvágányon. A Ceaușescu-rendszer magyarságpolitikája II. 1974–1989*, Pro-Print, Csíkszereda

NOVÁK Csaba Zoltán – TÓTH-BARTOS András – KELEMEN Kálmán Lóránt (szerk.)

2013 *Újjászületés. Háromszékből Kovácsna. Kovácsna megye megszervezése és intézményesülése 1968–1972*, Háromszék Vármegye, Sepsiszentgyörgy – Pro Print, Csíkszereda, 2013.

POZSONY Ferenc

2004 Néprajzi gyűjtemények az erdélyi múzeumokban, *Magyar Múzeumok*, X/1, 25–27.

Premisele, inaugurarea și începutul funcționării Muzeului „Haszmann Pál” din Cernat

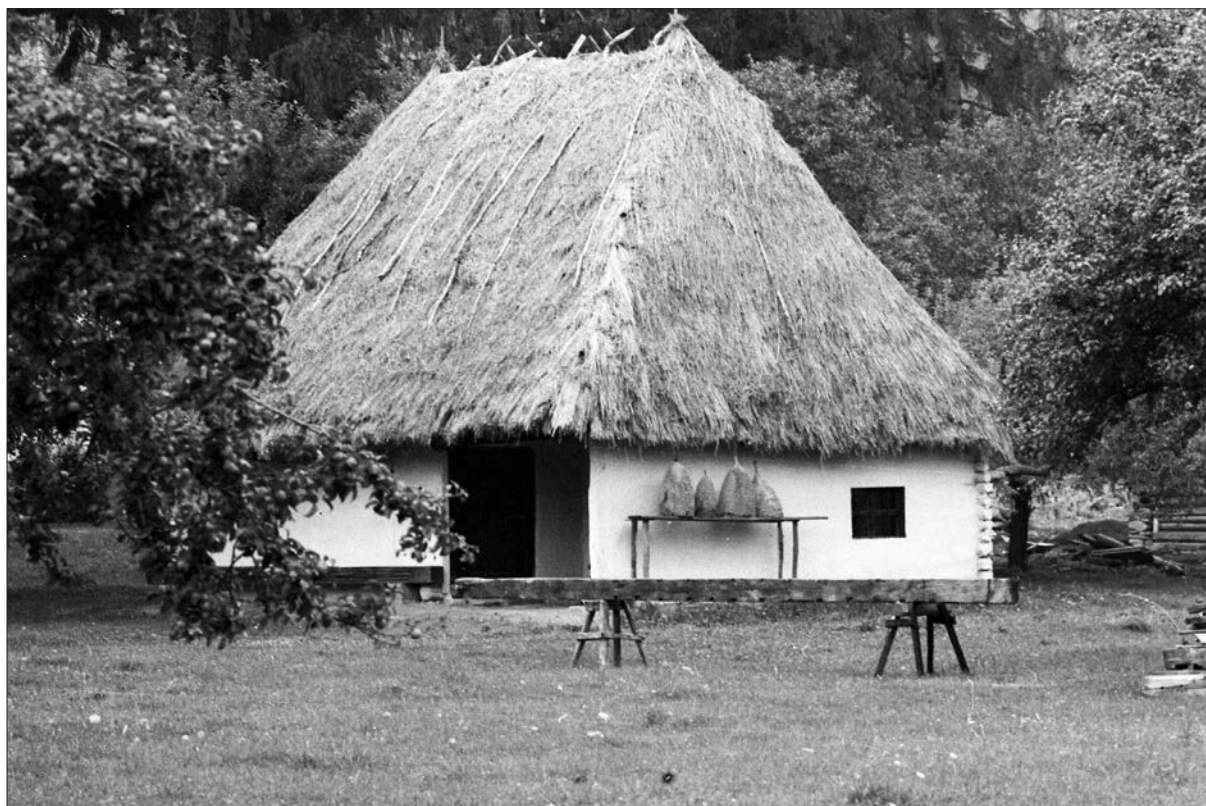
(Rezumat)

Lucrarea a fost elaborată pe baza analizei unor documente de arhivă provenite de la Biroul Județean Covasna al Arhivelor Naționale ale României, arhiva Consiliului Județean Covasna, arhiva Muzeului Național Secuiesc din Sf. Gheorghe și cea a Muzeului „Haszmann Pál” din Cernat, prezentarea acestora fiind completată cu interviuri și fotografii. Lucrarea studiază și condițiile financiare și logistice ale fondării și inaugurării instituției, dar și cele ale perioadei de început al funcționării acesteia, măsura în care aceste circumstanțe au înlesnit sau au îngreunat procesul de instituționalizare și dezvoltare a muzeului, respectiv aduce informații despre cei care au luat parte la toate acestea, rolul lor, atenția de care a avut parte muzeul nou-inaugurat. De asemenea, discută modul în care instituția a devenit de-a lungul câtorva decenii parte integrantă a identității culturale a comunității.

On the Establishment, Opening and Early Years of the Haszmann Pál Museum

(Abstract)

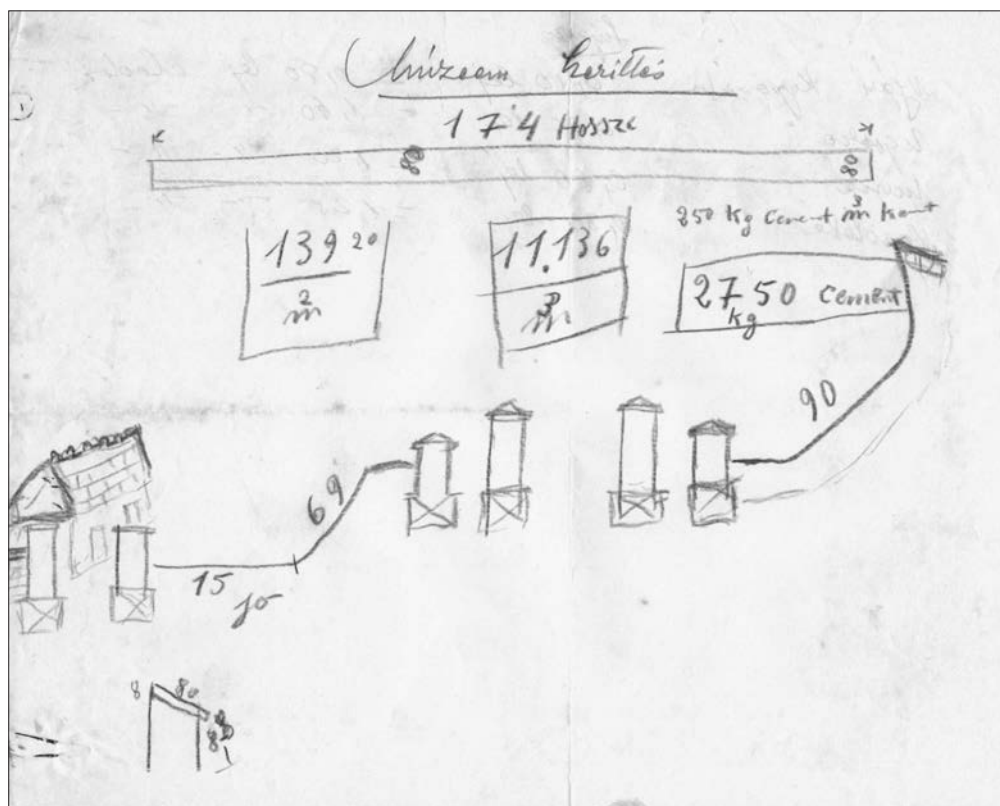
This paper is based on the analysis of archive documents held in the Covasna County Department of the Romanian National Archives, the Archives of the Covasna County Council, the Archives of the Székely National Museum in Sf. Gheorghe and the Archives of the Haszmann Pál Museum in Csernáton (Cernat). Interviews and photographs pertaining to the subject complement the presentation of these documents. The paper focuses on the financial and logistical factors that influenced the establishment of the institution, and the way in which it functioned during the first years of its existence, as well as the degree to which these facilitated or hindered the process of institutionalisation and development. Furthermore, it also provides pieces of information on all those politicians, intellectuals and locals in general who participated in this effort in addition to presenting the way in which the new museum managed to entrench itself in the public consciousness of the region within a few decades.



1. ábra Az Albisi székely házat 1974-ben telepítették át Csernátonba. Ez volt a szabadtéri részleg első építménye



2. ábra 1974-ben megépült az első gépszín



3. ábra A Damokos-kúria kerítésjavítási tervének vázlata



4. ábra A múzeum mellett a kezdetektől működött a faragóiskola



5. ábra Az Albisi ház zsuppozása 1974-ben



6. ábra Az Orosz Simon-féle kétköves vízialom



7. ábra 1974-ben már a második hagyományos kötött székelykapu is állt a skanzenben



8. ábra A 8–9. századra datált, földbe ásott, kő tűzhelyes lakás in situ látható a múzeumban

Dimény Erika

AZ INCZE LÁSZLÓ CÉHTÖRTÉNETI MÚZEUM CÉHES ÉS HELYTÖRTÉNETI KIÁLLÍTÁSAIHOZ KAPCSOLÓDÓ MÚZEUMPEDAGÓGIAI FOGLALKOZÁSOK

A hagyományos gyűjtés, megőrzés, kutatás és kiállítás feladatkörök mellett az utóbbi évtizedekben világszerte hangsúlyosan előtérbe került a múzeumok és muzeális intézmények ismeret- és élményközvetítő szerepe. Azonban sem a hozzá kapcsolódó magyar, sem a nemzetközi terminológia nem egységes,² sokszor egymás szinonimájaként a múzeumi közművelődés, múzeumpedagógia, múzeumi tanulás, múzeumi ismeretátadás, múzeumi mediáció, múzeumandragógia kifejezések fedik ezt a tevékenységet. Míg korábban inkább a múzeumi közművelődés vagy a múzeumi népművelés fogalma alá soroltak minden, a múzeumok látogatói felé irányuló tevékenységet, mára ezek is jelentősen differenciálódtak, az ismeretátadási vonalra a magyar múzeumi szférában, a pedagógusok és a tágabb közönség számára is a *múzeumpedagógia* kifejezés az elterjedtebb, elfogadottabb, ezt használjuk mi is.

A mai múzeumpedagógiának sok meghatározása, definíciója, gazdag elméleti és módszertani szakirodalma van.² E meghatározások zömében kiemelik a múzeumot mint különleges tanulási helyszínt, a látogatóvá nevelést, a tárgyakra, gyűjteményekre alapozott ismeretszerzést, a módszerek sokszínűségét, az élményszerűséget, az életkori meghatározottságot (általánosan a múzeumpedagógia célközönsége a gyerekek, a fiatalabb korosztály, míg felnőttekre inkább a múzeumandragógia, oktatás, felnőttképzés fogalmak használatosak).³ Kulcsfontosságú a múzeumpedagógus szerepe, aki irányítja vagy segíti az ismeretszerzési, tanulási folyamatot. Egyik legtmörebb és legteljesebb meghatározás szerint a múzeumpedagógia az iskolán kívüli ismeretszerzés és

ismeretközvetítés sajátos, múzeumban megvalósuló formájával foglalkozó pedagógiai elméletként és gyakorlatként értelmezhető, a múzeum anyaga, kiállításai, az ott folyó kutatómunka és a múzeum látogatói közötti közvetítő tevékenység elsősorban gyermekekkel és fiatalokkal foglalkozó területe. Elsődleges célja mindig az adott múzeumi anyag (gyűjtemény, kutatómunka, kiállítás) sokoldalú és élményszerű megismertetése, hosszú távon azonban mindenképp az aktív múzeumlátogatóvá való nevelés, a múzeumok által nyújtott kulturális élmény iránti fogékonyság kialakítása, fejlesztése is cél.⁴

A 2000-es évek derekától a székelyföldi múzeumokban is tetten érhető az a törekvés, hogy a gyűjteményeket, kiállításokat múzeumpedagógiai foglalkozások kísérjék. Mára már mindenhol van lelkes, elkötelezett múzeumpedagógus, sok esetben pedagógiai, múzeumpedagógiai képesítéssel is rendelkező muzeológus, aki azon fáradozik, hogy a múzeumok egyik legfontosabb feladatkörre megvalósuljon. Messze állunk attól, hogy pl. a magyarországihoz hasonló, jól működő egységes rendszerben dolgozzunk, a hazai múzeumi hálózatnak is a periferiájára szorulunk, inkább mindenki elszigetelten vagy személyes kapcsolatainak köszönhetően,⁵ a maga legjobb tudása szerint teszi a dolgát. Ennek ellenére sikerült néhányszor szakmai találkozót, közös tanulási lehetőséget teremteni, egymásnak átadni jó és rossz tapasztalatokat, „ellesni” jó gyakorlatokat.⁶ A székelyföldi múzeumok múzeumpedagógiai kínálatának széles körű terjesztése érdekében MúzeumPont névvel közös platform is létrejött.⁷

¹ BÁRD Edit 2015, 46–49.

² Lásd pl. VÁSÁRHELYI Tamás (szerk.) 2009a; PATÓ Mária (szerk.) 2009; KÁLDY Mária – KÁRPÁTI Andrea – SZIRMAI Anna Linda 2010; Dr. BERECSKI Ibolya – SÁGHI Ilona (szerk.) 2009a; 2009b; Dr. BERECSKI Ibolya (szerk.) 2010; FOGHTÚY Krisztina – SZEPESHÁZYNÉ Kurimay Ágnes 2009; TORGYIK Judit 2018.

³ BÁRD Edit 2015; KOLTAI Zsuzsa 2010, 40–41.

⁴ <http://www.kislexikon.hu/muzeumpedagogia.html>.

⁵ Ezúton is hálásan köszönöm kedves múzeumpedagógus és muzeológus barátaimnak, ismerőseimnek: Korompainé Mocsnik Mariannának (Múzeumi Oktatási és Módszertani Központ),

Hauptmann Gyöngyinek (Nagyatádi Városi Múzeum), Dabi Farkas Ritának (Ludwig Múzeum), Kuti Klárának (Magyar Nemzeti Múzeum), Gecse Annabellának (Damjanich János Múzeum, Szolnok), Sárba Katalinnak (Nemzetstratégiai Kutatóintézet), Pató Máriának (Damjanich János Múzeum, Szolnok), Demény Enikőnek (Csíkszereda), Fám Erikának (Magma, Sepsiszentgyörgy), Márton Krisztinának (Teleki Téka, Marosvásárhely) és Chiricescu Andreeának (Sepsiszentgyörgy) a rengeteg segítséget, önzetlen szakmai tanácsadást, konzultációt.

⁶ DEMÉNY Enikő 2017.

⁷ <https://www.facebook.com/M%C3%BAzeumPont-533251956831479/>.

A kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeum évek óta⁸ kiemelt figyelmet fordít arra, hogy kiállításai a fiatalabb korosztályok, gyermekek, kisiskolások, óvodások számára is érthetőek és élvezhetőek legyenek. Főleg a nagy időszakos kiállításokhoz rendeztünk múzeumpedagógiai foglalkozásokat, melyek során a gyerekek játékos, könnyen érthető, az ő tudásszintjükhöz igazított tárlatvezetés és különböző kézműves tevékenységek során ismerkedhettek a kiállításokkal, az általuk bemutatott új információkkal, tudnivalókkal. Ezekről a tevékenységekről a Székely Nemzeti Múzeum évkönyvében, az *Acta Siculicában* és más kiadványokban rendszeresen beszámolok.⁹

Kézdivásárhelyen igyekszünk a legváltozatosabb csatornákon keresztül megszólítani a pedagógusokat, illetve családokat, felajánlani nekik kínálatunkat. Körlevelek, a helyi és megyeközponti média, valamint személyes kapcsolatok révén próbáljuk hangsúlyozni, hogy a múzeumlátogatások kiváló alkalmak lehetnek egy-egy tananyaghoz kapcsolódó téma sokoldalú vagy újszerű megvilágítására, ismeretek felelevenítésére, rendszerezésére, összefüggések keresésére, megértésére, a tanultak alkalmazására, megtapasztalására. Ugyanakkor, mint ahogy írásaimban többször is megfogalmaztam már, meggyőződésem, hogy egy jó kiállítás és a hozzá kötődő foglalkozás akár személyiségfejlesztő tényező is lehet, hisz hozzájárulhat a mindennapi élethez szükséges kompetenciák, készségek és képességek fejlesztéséhez, lehetőséget ad ezek gyakorlására, rögzítésére, alkalmazására, megélésére (aha-élmény).¹⁰ Ha a pedagógusokkal egyeztetve, az egyes csoportok igényeihez közelítve tervezzük meg a foglalkozásokat, nagyobb eséllyel járulhatunk hozzá a gyerekek, fiatalok fejlesztéséhez, neveléséhez, használható tudást és élményeket közvetítve számukra. A mindenkori konkrét tartalmakon túlmenően fontosnak tartjuk a múzeumi viselkedés szabályainak átadását, azt, hogy tudjanak a gyerekek alkalmazkodni, tiszteletben tartani egymást, a múzeumi dolgozókat, valamint a múzeumban talált idegeneket is, hogy ismerjék fel és tudják használni a sajátos múzeumi kommunikációt (tárgyak, tárgye gyűttesek, címkék, pannók stb.) ismeretszerzőként és tanulási módszerként, hogy vegyenek észre összefüggéseket az iskolában tanultak és a múzeumban tapasztaltak között, tudjanak és merjenek kérdéseket megfogalmazni, feltenni, élményeikről és tapasztalataikról szóban,

írásban vagy egyéb módon – rajz, festmény, ének, mozgás, drámajáték – beszámolni. Nagyon lényeges különbség az iskolában történő formális oktatással szemben, hogy nálunk másabbak a körülmények, új, érdekes a helyszín, nincs csengetés, számonkérés, iskolából ismert értékelés, nagyobb a mozgáslehetőség,¹¹ így természetesebb, közvetlenebb interakciók (kommunikáció, együttműködés, vita, döntés, önkifejezés, kreativitás) is létrejöhetnek a foglalkozások résztvevői között. Az újfajta ismeretszerzés, tanulás harmonikus, örömteli élményt jelenhet, sok esetben olyan gyerekeknek is, akik az iskolai körülmények között kevésbé tevékenyek, gátlásosabbak, nem tudnak megnyilvánulni.

A fenti célokat szem előtt tartva foglalkozásaink kidolgozása, felépítése és lebonyolítása intézményünkben múzeumpedagógus feladata. Elsősorban a múzeumi anyag oktatás során történő hasznosítására törekszünk, a célközönség ismereteinek a bővítésére és a múzeum oktatási lehetőségként való észleltetésére, úgy, hogy közben mindig szem előtt tartjuk az életkori sajátosságokat, az osztályok és pedagógusok adottságait, felkészültségi szintjét és elvárásait, a tananyagi kapcsolódási pontokat. Az adódó képzési lehetőségek kihasználásával, folyamatos önképzéssel igyekszünk korszerű élménypedagógiai módszereket is elsajátítani, a hagyományos múzeumpedagógiai módszerek mellett ezeket is alkalmazni a sajátos múzeumi tartalmak sikeres és élményszerű tolmácsolása érdekében.

A látványosabb, alkalmanként talán nagyobb tömegeket megmozdító időszakos kiállítások mellett már sokszor, több szempont szerint igyekeztünk múzeumpedagógiai módszerekkel feldolgozni állandó kiállításainkat is. Nagyobb hangsúlyt természetesen elsősorban az intézmény alapkiállítására, a kézdivásárhelyi céhes mesterségeket bemutató kiállításra fektetünk. Az első lépés 2003-ban a *Céhes mesterségek Kézdivásárhelyen. Feladatlap a múzeum céhtörténeti kiállításához 5–8. osztály számára* volt.¹² Ezt folyamatosan finomítva, a jelentkező osztályok sajátosságaihoz, a pedagógusok elvárásaihoz igazítva alakult ki a *Céhes mesterségek* című foglalkozás, amelyet óvodásoknak, előkészítő osztályosoknak és 1–8. osztályosoknak javasolunk. Ezen a foglalkozáson nem a céheket és a céhes tárgyakat tárgyaljuk, hanem magukat a bemutatott mesterségeket, ezek számait, eszközeit, a különböző munkafolyamatokat,

⁸ Igazából kezdetektől. Közismert volt és köztiszteletnek örvendett Incze László volt múzeumigazgató fiatal látogatókra irányuló tevékenysége, gyerekközpontú tárlatvezetései és előadásai. Lásd Vörös T. Balázs: *A múzeumpedagógus. Incze László (1928–2007) muzeológus portréja* c. film.

⁹ DIMÉNY Erika 2009; Uő 2010; Uő 2015; Uő 2017;

Uő 2018.

¹⁰ http://www.tajhazszovetseg.hu/sites/default/files/tajhaz_i_akademia/19_csesznak_eva_-_muzeumpedagogiai_ismeretek_1.pdf.

¹¹ BÁRD Edit 2015, 32.

¹² DIMÉNY Erika 2009, 57–58.

illetve a végtermékeket, az elkészült tárgyakat, ezek használati alkalmait, az ezekkel kapcsolatos szokásokat dolgozzuk fel interaktív, esetenként feladatlapos, csoportos foglalkozáson. Kicsiknek a mesterségekhez kapcsolódó versekkel, mesékkel, találós kérdésekkel, elbeszélés-részletekkel fűszerezzük a foglalkozást, igyekszünk egy alkalommal lehetőleg csak egy vagy minél kevesebb mesterségre reflektálni, hisz tudjuk, hogy az ő befogadóképességük, figyelmük sokkal kisebb. Sehallselát Dömötör és MiKiMa (Mindenre Kíváncsi Mackó) nevű, bizalomkeltő, puha plüssmackók „segítségével” mutatjuk meg a tárgyakat, a fontosabbakat nézzük meg, beszéljük meg részletesebben, az egyes munkafázisok mozdulatait utánnozzuk, amennyiben a hely és a jelenlevők létszáma ezt lehetővé teszi. A nagyobbak számára az alap-feladatlapot alakítjuk az aktuális helyzet szerint: lapokra/mesterségekre bontjuk, szükség szerint cseréljük, nehezítjük vagy könnyítjük, egyszerűsítjük a feladatokat.¹³ Általában egy-egy kisebb csoport egy mesterséggel kapcsolatosan „dolgozik”, keres, kutat, van lehetőségük akár leosztani egymás között a feladatokat, kooperálni, együttműködni, majd a foglalkozás második felében a csoportok egymásnak mutatják be, tanítják meg az új információkat.¹⁴

A feladatok szorosan kapcsolódnak a kiállításához. A feladatsorok szerkezeti felépítése nagyjából azonos. Minden mesterséget először meghatározunk, kiemeljük helyi fontosságát. Ezután általában az alapanyagot foglalkozunk, majd számba vesszük az egyes munkafolyamatokat, a legfontosabb eszközöket és szerszámokat. Azért, hogy a kérdések ne ismétlődjenek, ne váljanak unalmassá, minél több formában megmozgassák a résztvevők tudását és a különböző tanulási stílusú¹⁵ gyerekeket is lekössük, különböző típusú feladatokat alkalmazunk. Így vannak tesztszerű kérdések, amelyek során a gyerekek több válasz közül kell kiválasszák a helyes megoldást, kiegészítendő, behelyettesítő mondatok, ahol a hiányzó szavak, fogalmak a kiállítás pontos megfigyelése során válnak nyilvánvalóvá, vagy akár ugyancsak a kiállítás-hoz kapcsolódó betűrejtvény során juthatnak fontos információkhoz. Mászor képek alá kell írni a tárgyak nevét, vagy azt kell megfogalmazni, hogy mire használták egy-egy adott tárgyat. A mesterségekre vonatkozó szakirodalomból vagy magunk készítette rajzokkal, ábrákkal tettük színesebbé a feladatlapot, míg más feladatokkal rajzolásra, motívumkeresésre,

továbbra is szólítottuk fel a gyerekeket. Minden mesterség esetében igyekszünk a mesterségekkel kapcsolatos folklóranyagot (népdalok, szólások, közmondások) is feleleveníteni, előzetes óvodai, iskolai, otthoni ismereteket feltételezve, de további keresgélésre, kutatásra, gyűjtésre is ösztönözve a gyerekeket. Sokszor előfordult, hogy egy-egy dalt el is énekelünk, ha ezzel nem zavartunk más múzeumlátogatót. Kisebbségekkel a foglalkozás végén játékkal rögzítjük a látottakat. Körbeadjuk a már említett mackók valamelyikét, és „Ez nem egy mackó, hanem egy...” játékot játszunk, amelynek során a gyerek meg kell, hogy nevezze az általa legérdekesebbnek talált tárgyat, azt, amire legjobban emlékszik a látottak közül.

Beavatás. Az inasságtól a mesterré válásig

2012-ben, a bukaresti CPPC (Centru pentru Perfectionare în Cultură – Kulturális Képzési Központ) által szervezett múzeumpedagógiai képzés záródolgozataként készítettem el a *Beavatás. Az inasságtól a mesterré válásig* című múzeumpedagógiai tervet.

A *Beavatást* első alkalommal a 2012-es kézdívársárhelyi Őszi Sokadalom alkalmával hirdettük meg, akkor 3 nap alatt közel 50 gyerek vett részt a foglalkozáson. Utána a múzeummal partnerkapcsolatban álló iskola, a Molnár Józsiás Gimnázium 5–8. osztályos tanulói próbálták ki a programot a mesterségekről szóló globális hét alkalmából. 2017-ben a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége által szervezett *Múzeumpedagógia a tanórák keretén belül II.* című képzésen tanultakkal¹⁶ tovább finomítottam, módszertanilag részletesebben kidolgoztam a projektet, amely azóta állandó kínálatunkban szerepel, előzetes egyeztetés, időfoglalás után bármikor alkalmazható. Ezt a kézdívársárhelyi és környékbéli pedagógusok sokszor igénybe is vették már, de távolabbról érkező, Maros és Hargita megyei osztályok, illetve a magyarországi Határtalanul program résztvevői is kipróbálták.

A foglalkozás célja elsősorban a célközönség ismereteinek bővítése az erdélyi céhes életre vonatkozóan.

A program fontosabb célkitűzései, hogy a gyermekek megismerjék a múzeumi környezetet és a konkrét múzeumi tárgyakat, a céhes élettel, céhes tárgyakkal kapcsolatos ismeretek szerzése vagy felelevenítése, ezek által személyes tapasztalatok gyűjtése, a közös munka és a céhes élet által közvetített értékekkel való személyiségfejlesztés.

¹³ Tudom, hogy sokkal elegánsabb, mutatósabb egy korszerű nyomdai technikával nyomtatott munkafüzet, de a csoportjaink változó számbeli, korosztálybeli és tudásbeli összetétele miatt felesleges kiadásnak tartottuk eddig nagy példányszámban nyomtatni olyan füzetet, amelyet egy alkalommal nem lehet megoldani, teljességében használni. Az alkalmanként nyomtatott lapok

eddig jobban beváltak. Egyébként tudatosan igyekszünk a foglalkozásainkon a gazdaságos anyaghasználatra is felhívni a gyerekek figyelmét.

¹⁴ KÁRPÁTI Andrea 2009, 102–107.

¹⁵ BÁRD Edit 2015, 38–39.

¹⁶ SZÁLLASY Noémi – IUGA-GOMBOS Márta 2017.

A foglalkozást a következő mozzanatokra, illetve időegységekre osztottam:

- a résztvevők fogadása, köszöntése a nagyobb kiállítóteremben

- bemutatkozó játék, amelynek során a múzeum-pedagógus igyekszik minél több nevet megjegyezni, személyes kapcsolatot létesíteni a résztvevőkkel (5 perc)

- interaktív idegenvezetés és beszélgetés, amely lehetőséget ad a tanulók tudásszintjének felmérésére, a kiemelt tárgyak hangsúlyozása, részletes megfigyelése, leírása, a céhek felépítésére, céhen belüli életre való kitérés: inas – mesterlegény – vándorút – mesterév – mesterré avatás (20 perc)

- vándorkönyv kitöltése párban (10 perc)

- mestermunka: visszacserélik a lapot, és az, akinek a neve szerepel rajta, készít magáról egy céhjelvényt, címet, annak a mesterségnek a jelképeivel, amelyet jelenleg választana magának (10–15 perc)

- miközben a gyerekek ezzel dolgoznak, a foglalkozásvezetőnek lehetősége van beszélgetni velük, irányítani, segíteni őket

- ezalatt a kísérő tanár az oklevelekre ráírja a tanulók nevét

- mesterré avatás: mindenki elmondja hangosan, mi szeretne lenni, felmutatja a jelvényét, a foglalkozásvezető felolvassa az oklevél szövegét, mindenkit mesterré fogad és kiosztja az okleveleket (15 perc)

- a foglalkozás kiértékelése (5 perc).

Tehát egy foglalkozás időtartama összesen 60–70 perc, maximum 90. A foglalkozás során a következő módszereket használom:

Bemutatkozó játék

Célja a résztvevők megismerése, de a gyors bemutatkozáson, névtanuláson túlmenően óriási szerepe van a későbbi közös munkához szolgáló kellemes, derűs hangulat teremtésében is.¹⁷ Leggyakrabban a névláncot alkalmazzuk. Ennek lebonyolítása során körben állva elsőnek a múzeum-pedagógus mondja el a nevét, majd névláncot alkotnak. Pl. Erika – Bea, Erika – Bea – Péter, Erika – Bea – Péter – Lili stb. A foglalkozásvezető fejezi be a sort, igyekszik minél több nevet megjegyezni. A városnapos foglalkozások során, amikor nem osztályok, hanem egyéni résztvevők voltak jelen, előre előkészített kis – behívótábla alakú – kitűzőkre is felírtuk a neveket. Kezdő (előkészítő, ötödikes, kilencedikes osztályoknál gyakran tapasztaltam, hogy ez az ismerkedés gyakran az ala-

kuló új osztályközösség szempontjából is jól jön, de sokszor előfordult, hogy a csapat által az osztályban használt vagy a közösség előtt ismeretlen nevek, becenevek is elhangzanak, nagy derűtséget keltve. Ha a csoport kis létszámú, vagy a gyerekek jól ismerik egymást, akkor több kört is lehet játszani, pl. mondanak el valamit magukról, egy jellemző tulajdonságot, valamit, amit szeretnének, ha a többiek velük kapcsolatban megjegyeznének, majd egy következő körben ezt sokszor el is mutogatjuk, nehezebben megnyíló csoportnál azonban nem erőltetem. Ilyen esetben általában nem is maradna erre idő, mert már a névlánc is lassabban működik.

Interaktív előadás, heurisztikus beszélgetés (felfedezései tanulás) és szemléltetés

A heurisztikus beszélgetés a tanulási folyamatban gyakran alkalmazott módszer, amely a tanár és tanuló együttes munkáján alapszik. Ez a módszer az új ismereteknek olyan átadási módja, melynek során a tanuló, jelen esetben a foglalkozáson részt vevő gyerek gondolatmenetéhez, aktiválódó előzetes ismereteihez alkalmazkodva a pedagógus/foglalkozásvezető kérdéseivel irányítja a megismerési folyamatot. A beszélgetés a múzeumi tanuláshoz is fontos módszere.¹⁸

Jelen esetben a beszélgetés azzal a kérdéssel indul, hogy mit tudnak a céhekről, mik a céhek? A beszélgetés során kitérünk a céhek felépítésére, a szigorú belső szervezetre, ami meghatározta az inasok, mesterlegények mindennapjait,¹⁹ a kötelező vándorutat, a mesterévet, mesterremeket és a mesterré avatási ceremóniát, az azt követő mesterasztalt. A kiállított tárgyak közül a szimbolikus céhes tárgyakat mutatjuk be részletesebben: zászló, behívó tábla, céhláda, vándorkönyv, mesterek névsora – ezek tartalmazzák a közös szimbólumokat, a mesterség címerét, az egység jelképeit. Arról is beszélgetünk, hogy mi lehetne egy-egy mai mesterség címe, hogyan ábrázolhatnánk, hogy mi hasonlít, mi felelhetne meg ma a céhen belüli tanulás, illetve a vándorlás intézményének – szakiskola, ipari líceum, egyetem, posztliceum stb. Példákat keresünk mai csoportos tevékenységekre – pl. különböző körök, egyesületek, klubok, kollégiumok, virtuális csoportok, kasztok, céhek online számítógépes játékokon. Pl. The Guild, Metin, Assassin's Creed stb.²⁰

A szemléltetés fontos mozzanata, eleme a múzeumi tanuláshoz. A múzeumban őrzött és kiállított tárgyaknak óriási motiváló erejük van. Sajnos

¹⁷ BESNYI Szabolcs – NAGY Gábor Mápó 2014, 87–92.

¹⁸ VÁSÁRHELYI Tamás (szerk.) 2009b; Uő 2009c; HEMRIK László 2009; IACOB Angelica – CAPIȚĂ Laura – MIȘU Petruța Silvia et al. 2006, 38; FADEM, Terry J. 2009.

¹⁹ KOVÁCH Géza – BINDER Pál 1981.

²⁰ Többször tapasztaltam már, hogy az épp aktuális, divatos játékok, rajzfilmek, könyvek említése pillanatok alatt közös nevezőre hoz a gyerekekkel, mintegy cinkostársakká tesz, rögtön elfogadóbbak, nyitottabbak lesznek válnak, hajlandóak további párbeszédre.

nincsenek még kézbe is vehető, tapintható másolataink, amelyek a valóban aktív tanulás lényeges eszközei lehetnének,²¹ de gyakran tapasztaljuk, hogy a kiállítótereink műhely jellege és az idegenvezető vagy múzeumpedagógus által részletesen bemutatott tárgyak látványa így is képes a múltba repíteni látogatóinkat és a foglalkozáson részt vevő gyerekeket egyaránt.

Alkotó tevékenység és szerepjáték

Az alkotó tevékenység lehetőséget ad a résztvevőknek, hogy interiorizálják az új ismereteket, játékos hangulatban alkalmazva azokat. A résztvevőket párokra kell osztani, ennek módját mindig a foglalkozásvezető dönti el. Például kiszámoltuk a párt, de az is előfordult, hogy behunyt szemmel megforgattam őket, átrendeztem a kört, majd mindenki kinyújtotta a jobb kezét, és akinek a kezét megfogta, az lett a párja. Újabban kis kártyákat húznak a bemutatott szimbolikus tárgyakkal, azokat párosítva kell csoportosulniuk. A lényeg az, hogy ez a mozzanat ne vegyen igénybe túl sok időt, ugyanakkor játékos, felszabadult legyen, de arra is igyekezni szoktam, hogy a testvéreket, barátokat lehetőleg szétültessem, hogy más, ismeretlen gyerekekkel is kapcsolatba kerülhessen mindenki (természetesen problémásabb esetekben ezt nem erőltetem). Ezután a résztvevők kitöltenek egymásról, egymásnak egy-egy vándorkönyvet – ez a pár, a társ megfigyelésével, leírásával, beszélgetéssel, egymásra hangolódással, egymás jobb megismerésével jár, tehát közösségépítő jellegű tevékenység is. Mielőtt elkezdik kitölteni a rovatokat, a foglalkozásvezető utasításokat adhat, hogy pl. a mesterség kitöltésénél kérdezzék meg a társukat, mi szeretne lenni, ne önkényesen írjanak oda egy mesterséget – és nem csak a múzeumban bemutatott mesterségeket lehet beírni. A vándorkönyvekben szándékosan hagytam a régies megfogalmazást, azt, ami az eredeti vándorkönyvekben is előfordul, viszont így meg kell néhány, a mai nyelvhasználattól különböző, a gyerekek szókincsétől idegen kifejezést magyarázni, pl. *honi község, (családi) állapot, különös ismertető jegyek, saját kezének jegye*. Miután kitöltötték a vándorkönyvet, visszacserelik, és a „tulajdonos” fog a hátsó lapon található pajzs alakú mezőbe saját címert tervezni, rajzolni a választott mesterségével kapcsolatosan. Ez a feladat arra ösztönzi a tanulókat, hogy saját jövőjükre reflektáljanak (önismereti gyakorlat).

A két feladat során a foglalkozásvezetőnek lehetősége van minél több gyerekkel személyes kapcsolat

latot teremteni, beszélgetni velük, esetleg segíteni, ötletet adni stb. Ezalatt a kísérőtanárt arra kérjük, hogy a résztvevők nevével töltsse ki a mesterleveleket, a részvételi okleveleket. Amennyiben a csoport nem tanárral jön, hanem előre meghirdetett időpontban véletlenszerű csoport alakul, akkor ez is a foglalkozásvezető feladata. Ilyenkor jó az, hogy ha előre bejelentkeznek a résztvevők, akkor már legalább a neveket fel lehet írni, a többi időigényesebb, a foglalkozás során kell kérdezgetni a gyerekeket. Ha az időkeret szűkösebb, ezt a mozzanatot ki is hagyhatjuk, a gyerek ebben az esetben csak a vándorkönyvet viszi magával.

A drámapedagógia eljárásaival, módszereivel a múzeumi ismerettartalmak élményszerűvé, átélhetővé válhatnak. A feldolgozás során a foglalkozás résztvevői aktív részeseivé válhatnak az ismeretek befogadásának, nemcsak passzív szereplői a múzeumi mediációnak, hanem tudásuk, tapasztalatuk, ismereteik, átélt élményeik, egész személyiségük szerepet kap abban.²²

A tárgyalt foglalkozásnál a rövid kis szerepjáték során a gyerekek a mesterré avatandók, a foglalkozásvezető pedig a főcéhmester, aki a névre szóló mesterlevél felolvasásával befogadja őket a céhbe. A fő „próba” az, hogy mindenkinek hangosan el kell mondania a csoport előtt, milyen mesterséget választana magának, ezután megkapja az oklevelet. Látszólag egyszerű dolog ez, de igazából megpróbáltatás, főleg a kis kamaszok bolydulnak meg ilyenkor, szembesülhet a saját magukról kialakult kép, elképzelés a csoportban elfoglalt helyükkel, szerepükkel. Olykor komoly kihívást jelent e konfliktusok kezelése annak a múzeumpedagógusnak, aki egyébként egyáltalán nem vagy csak kevésbé ismeri a csoport tagjait. Alapos emberismerettel, konfliktuskezelési készségekkel azonban áthidalhatóak, és őszinte beszélgetésekkel sokszor új szempontokat is lehet nyújtani a gyerekeknek az egymással való interakciókhoz. Nagyon fontosnak tartom itt a múzeumpedagógus pedagógusi vénáját, alapos szakmai felkészültségét.²³

A foglalkozás kiértékelése

Nemcsak a nagy projekteknek, hanem az egyes foglalkozásoknak, múzeumi óráknak is fontos mozzanata kellene, hogy legyen az értékelés, azonban ennek mind az irodalma, mind pedig a gyakorlata igencsak hiányos.²⁴ Ugyan újabban egyre több múzeum alkalmaz látogatói kérdőíveket, de ezek általában a látogatóbarát kiállítások és múzeumi környezet

²¹ MISZNÉ KORENCHY Anikó é. n.

²² KESIK Gabriella 2009.

²³ BÁRD Edit 2009.

²⁴ VÁSÁRHELYI Tamás (szerk.) 2009d, 32–34.

kialakítása céljából vizsgálják a csoportok összetételét, a múzeumlátogatási szokásokat, az értesülések forrását, elégedettséget és a múzeumi tapasztalatokat.²⁵ Bonyolult, iskolai előkészítő órából, múzeumi foglalkozásból és levezető iskolai órából álló projekteknél gyakrabban előfordul, hogy a projektnek mint módszernek szerves része a kiértékelés,²⁶ de a nálunk előforduló egyszeri múzeumi látogatásoknál, foglalkozásoknál legtöbbször hiányzik.²⁷ Pedig nagyon fontos lenne visszajelzést kapni a történeletről, a résztvevők élményeiről, tapasztalatairól, mert ez elengedhetetlen a további foglalkozások tervezéséhez. Tudjuk, hogy nehézkes és bonyolult az osztályoknak eljutni a tanítási időben a múzeumokba, legtöbbször sajnálunk az amúgy is rövid időből teszt és kérdőív kitöltésére elvenni a kiállításélmény vagy műhelymunka kárára. Ha be is van tervezve, de valami miatt időben csúsznak az előbbi szerkezeti egységek, elfáradnak a gyerekek, késve érkeznek, de időben oda kell, hogy érjenek valahova stb., akkor inkább ezt a mozzanatot hagyjuk ki. Legtöbbször a gyerekek reakciójából, a beszélgetésekből, a részvételükből tudjuk, hogy sikeres volt a foglalkozás, megragadta őket, vagy esetleg unták. A tárgyalt foglalkozásra tervezett értékelési mód szerint a résztvevők rövid kis kiértékelő lapot kell, hogy kitöltsenek, amiből arra kapunk választ, hogy tanultak-e újat a foglalkozás során, hogy ezeket az információkat hasznosaknak tartják-e, szórakoztató volt-e számukra a foglalkozás, mennyire voltak megelégedve a foglalkozásvezető szolgáltatásával, részt vennének-e még hasonló foglalkozásokon, esetleg milyen témákat javasolnak. Nagyobbaknak szöveges lapot adunk, amelyen be kell karikázni a választ, illetve leírni a javaslatokat. Kisebbeknek emotikonos, ábrás, szimbólumos értékelő lapot készítettünk, ezen kell bekarikázni a megfelelő választ. Ha idő marad erre az értékelésre, úgy tapasztaltam, hogy örömmel és őszintén válaszolnak a kérdőívre. Persze, elenyésző számban előfordultak már huncutkodások is, amikor néhány gyerek például nem reális nevet, életkort adott meg, össze-vissza karikáztak mindent a kiértékelő lapon, de úgy gondolom, hogy a kulturált visszajelzési lehetőségek használatának a tanítása, mint pl. a vendégkönyvbe való bejegyzés, vélemény, akár kritika megfogalmazása is, a tudatos múzeumlátogatói attitűdök kialakításának fontos része kellene, hogy legyen.

Családos múzeumi kincskereső feladatlap

Az Incze László Céhtörténeti Múzeum céhes mesterségeket bemutató kiállítását több alkalommal *Családos múzeumi kincskereső feladatlap* formájában is felkínáltuk közönségünknek. Nagy tömegeket mozgó városnapok alkalmával vagy adventi időszakban éltek vele, amikor családok tartalmas minőségi időt kívántak együtt tölteni. Több szempontból rendkívül fontosnak tartom ezt a múzeumpedagógiai tevékenységet. Egyrészt általában kisgyermekkel, óvodásokkal jönnek a szülők, és ez a foglalkozás kitűnő alkalom elsősorban a múzeumi környezetbe szoktatáshoz, a kulturális helyszín iránti pozitív érzelmek kialakításához. Másrészt a szülők, a felnőttek a foglalkozás során hiteles és pozitív szülői példát nyújtanak a gyerekeknek, jelentősen befolyásolva ezzel későbbi művelődési szokásaikat.²⁸ A múzeum kedvezményes jegyekkel, ingyenes alkalmakkal bátorítja ezt a típusú foglalkozást, hogy minél szélesebb körben elterjedjen a múzeumhasználat szabadidős tevékenységként, illetve tanulási lehetőségként. A nálunk jól bevált feladatlapon nagyobbaknak keresztretjévényt állítottunk össze, megadott meghatározások szerint kell megtalálniuk múzeumi tárgyakat, a megoldás „jelszó” a további kiállítások megtekintéséhez, kisebb gyerekes családok pedig részletfotók alapján kell, hogy megtaláljanak, beazonosítsanak múzeumi tárgyakat.

Ezt a színes feladatlapot ajánljuk bármikor a hozzánk érkező családoknak, de gyakran veszik igénybe olyan osztályok, akiknek kevesebb ideje van, nem tudnak vagy akarnak részletesebb múzeumpedagógiai foglalkozáson részt venni.

Helytörténeti kiállítás

Helytörténeti kiállításunkat legtöbbször márciusban, az 1848-as eseményekre emlékezve, erről tanulva látogatják helybeli és környékbeli óvodás- és diákcsoportok. Az ünnepségek körül, igény szerint feladatlap, szemléltetéssel, interaktív tárlatvezetéssel, szerepjáttékkal dolgozzuk fel a kiállítást.

A feladatlapon, melyet 3–8. osztályosoknak javasolunk, a forradalom kiemelkedő személyiségeit (Gábor Áron, Petőfi Sándor, Kossuth Lajos, Bem József) kell beazonosítani fotók alapján és leírni, hogy mi volt a szerepük a szabadságharcban. Részletesen tárgyaljuk a forradalom szereplőinek, a különböző beosztású, fegyvernemű katonáknak (huszár, gyal-

²⁵ <http://mokk.skanzen.hu/latogatoi-kerdoivek-ertekelese2.html>; HERCZEG Gábor 2004; ZBUCHEA, Alexandra – IVAN, Loredana 2008.

²⁶ Dr. BEREZCKI Ibolya – SÁGHI Ilona (szerk.) 2009a.

²⁷ A Szálassy Noémi és Iuga-Gombos Márta által szerkesztett

Gyertek velünk múzeumba! Múzeumpedagógiai kézikönyvben közzölt 15 múzeumpedagógiai terv közül 5-ben szerepel ez a szerkezeti egység. Lásd SZÁLLASY Noémi – IUGA-GOMBOS Márta 2017.

²⁸ TORGYIK Judit 2018, 31–32.

gos, tüzer) a szerepét, öltözetét, felszerelését. További kérdések és feladatok a helyi ágyúöntéshez kapcsolódnak (alapanyagok, helyi műhelyek, mesterek). A szabadságharc helyi emlékhelyeit is részletesen tárgyaljuk, beazonosít(tat)juk, tisztázzuk, hol vannak, mi áll ma a helyükön, mi működik ma azokban az épületekben. Számbavesszük a forradalom nagyjainak emlékét őrző intézményeket, utcákat, tereket. Általában kokárdakészítéssel, színezéssel ér véget ez a foglalkozás, de készítettünk már zászlót, origami huszárt, csákót vagy pártát is.

Főleg a kisebbeknek leginkább a drámajáték, szerepjáték vált be. Ilyenkor a múzeum dolgozói hagyományőrző katonai viseletben és korabeli öltözet-re hasonló ruhákba öltözve fogadják a gyerekeket, akiknek főleg a helyi eseményekről mesélnek. Természetesen a kis látogatók mind hős forradalmárok, bátor harcosok szeretnének lenni, együtt menetelünk, énekelünk, szavalunk, skandálunk közismert mondókákat, majd lehetőséget adunk nekik is beöltözni. A közeli óvodákból sokszor eleve „felfegyverkezve” érkeznek a gyerekek. A Benedek Elek Óvoda óvodásai pár éve rendszeresen az óvodában tanult verses összeállítást, éneket, játékot adnak elő a kiállításban.

Nagyobbaknak, felnőtteknek való érdekesebb foglalkozásunk egy városnap alkalmával az *Üzenet a múltba* címet viselte. A kiállítás megtekintése után az udvaron elhelyezett postaládába dobhatták azokat az üzenőlapokat, melyen elődeiknek, a város nagyjainak küldhettek, vagy az egykori kézműves mesterekhez intézhettek kérdéseket.

KézdivásárHELYÜNK a történelemben

4–5. osztályosoknak, a történelem tantárggyal ismerkedőknek dolgoztam ki *KézdivásárHELYÜNK a történelemben* című foglalkozást. Ennek elemei, részletei is hosszú ideig alakultak, finomodtak. Valamennyi foglalkozásnál a kiindulópont maga a gyermek, az ő tudása, élményei, otthonról és iskolából hozott „csomagja”. Megfelelő értelmi-érzelmi fejlődés mellett spontán megismerési vágy sarkallja az embert arra, hogy minél többet megtudjon közvetlen és távolabb környezetéről. Elsősorban mindenki saját családjához, barátaihoz, iskolájához, munkahelyéhez, lakóhelyéhez, szülőföldjéhez ragaszkodik, ez az alapja annak az önazonosság- és nemzeti tudatnak, amelyet mi is erősíteni szeretnénk, tudatosítva azt, hogy a nagy történelem, egy-egy nemzet, ország

múlta, jelene elsősorban a helyi jelenségekből, folyamatokból tevődik össze, alulról, körkörösén épül, így mindannyian részesei vagyunk a nagy egésznek.²⁹ A foglalkozás során ezt úgy hangsúlyozom, hogy többször kapnak szerepet a gyerekek személyes történetei, tárgyai is. Mindig arra kérem a vezető pedagógust, hogy előzetesen készüljenek a foglalkozásra, minden gyerek kérdezze meg otthon, miért pont az a neve, ami, illetve hozzanak egy-egy kis, tenyérben is elférő személyes tárgyat.

A résztvevők fogadása, köszöntése és a nekikészülőldés után – a foglalkozás az Incze László Céhtörténeti Múzeum emeleti termeiben, a helytörténeti és '48-as kiállításon zajlik – itt is ráhangoló játékkal kezdünk. Itt olyannal, amellyel elsősorban a múzeumban való mozgásra, viselkedésre is reflektálunk, tudatosítva, hogy kis helyen, vitrinek, kiállítási tárgyak között kell egymásra is figyelni. Kiváló erre a *Nagyon fúj a szél azok között, akik...* című játék.³⁰ Körben, az üléspárnák elé állnak a gyerekek, elsőnek a foglalkozásvezető mond egy kijelentést, és mindazok, akikre ez igaz, helyet kell, hogy cseréljenek. Közben a játékvezető is elfoglalja valakinek a helyét, és a hely nélkül maradó áll a kör közepére, ő mondja a következő kijelentést (pl. „nagyon fúj a szél azok között”, akik jártak már a múzeumban, akik részt vettek a március 15-i ünnepségen, akik tudják, hol van a Kossuth-szobor Kézdivásárhelyen, stb.). Utána körbeülünk a kis párnákra, és Kézdivásárhelyről kezdünk beszélgetni: mit tudnak róla, mik a jellegzetességei, hogyan mutatnak be pár szóban egy idegennek? A foglalkozásvezető úgy vezeti a beszélgetést, hogy szóba kerüljön az, hogy a várost az idők során nevezték Torjavásárának, Kézdivásárhelynek, deszkavárosnak, vargák városának, céhek városának, udvarterek városának. Az első írásos dokumentumot a város keresztlevéléhez hasonlítjuk, majd felkérem a gyerekeket, hogy sorban mondják el, mit tudtak meg a saját nevükről. A beszélgetések során szembesülhetnek azzal, hogy minden családnak saját hagyományai, történetei vannak. Sokszor érdekes történeteket hallunk, és kiderül, hogy az otthoni „kutatómunka” során más érdekes családi történetek is előbukkantak, amiből az osztályban, a tanórák keretén belül is jó dolgokat lehet még kihozni. Kitűnő, követendő példa erre egy kolozsvári tanítónő projektje, aki osztályával egy „egyszerű” házi feladatból kiindulva egész közösséget, generációkat megmozgató kiállítást is rendezett.³¹ A továbbiakban a város

²⁹ DIMÉNY Erika 2009, 55.

³⁰ A foglalkozások során alkalmazott játékok többségét a Kézdivásárhelyi Bóbita Egyesület és Értékpont Pedagógiai Műhely által szervezett képzéseken vagy az általuk javasolt módszertani

könyvekből ismerem, ezeket a sajátos múzeumi helyzethez adaptálom.

³¹ BÁRDOS Réka Tekla 2016.

fejlődéséről beszélünk, arról, hogy a fontos események igazából logikusan következnek egymásból, hogy az egész történelem egymáshoz kapcsolódó események láncolata. Ahhoz, hogy érzékeljék az idő fogalmát is, az *egyperces* játék következik: körben ülve mindenki behunyja a szemét, arra kérem őket, hogy amikor úgy gondolják, eltelt egy perc, nyissák ki a szemüket, csendben jelezzék. Megtapasztalhatják, hogy nem mindenki érzékeli egyformán az idő múlását (sokan nagyon pörögnek – eddig a 15 másodperc a rekord, míg két percnél tovább senki nem ült még becsukott szemmel), hogy egy adott időszakot érezhetünk kevésnek, de soknak is. Beszélünk arról, hogy ezalatt az egy perc alatt mit tudtak volna csinálni, mivel lehetett volna eltölteni. A város több mint 600 évének eseményeit ezek után ők fedezik fel a kiállításban. Sorshúzással dől el a csoportok összetétele: színes papírcsíkokat húznak, az azonos színűt húzók alkotnak egy csoportot és kapnak egy azonos színű, kirakós darab alakú feladatlapot. A feladatok során a csapatok végigjárják, végignézik a kiállítást, a pannókat, fotókat, dokumentumokat, tárgyakat. Többször tapasztaltam, hogy ha meg is találták a válaszokat, tovább nézelődnek, találnak érdekességeket, beszélgetnek a kis csoportokban. Megadott idő után a színes puzzle-darabokból rakjuk össze a várostörténetet, minden csapat elmondja az általa megszerzett információkat. A kialakuló, színes kirakós darabokból álló idővonal hiányzó részei érzékeltetik, hogy tovább lehetne bővíteni, finomítani, részletezni minden eseményt. Az idővonal kirakása után a történelem forrásairól beszélgetünk. A kiállításban a leírásokból, tárgyakról, fotókról gyűjtötték az információkat, és összerakunk ezekből egy történetet. Hangsúlyozzuk, hogy minden muzeális tárgynak története, „meséje”, forrásértéke van, amit a múzeum dolgozói, a muzeológusok, történészek, régészek, néprajzosok stb. pontosan dokumentálnak, és amit a kiállítás, illetve az azt ismertető személyzet tolmácsol a közönség felé. Ezt egy következő játékkal próbáljuk megértetni a gyerekekkel. Mindenki előveszi az otthonról hozott kedvenc személyes tárgyát, és azt továbbadja valakinek a csoportból, elmondva róla a lényegesebb tudnivalókat. Pl.: „Ez az én szerencsehozó nyakésem. Tavaly húsvétra kaptam nagymamától. Rossz kedvem volt, rossz jegyet kaptam, és mama azt mondta, ha ezzel tanulok, emlékezni fogok az anyagra!” Vagy: „Ez a kedvenc hokikorongom. Nagyon szeretem, mert az edzőmtől kaptam, amikor megdicsért egy mérkőzés után.” Stb. Jelszóra mindenki továbbadja a társától kapott tárgyat és annak történetét. Néhány csere után a játékvezető leál-

lítja a játékot, körbeállnak a gyerekek, és mindenki elmondja, hogy mi van épp a kezében. Érdekes történetek hangzanak el mindig, a legkülönbébb tárgyak kerülnek elő, a kedvenc alvós plüsstől a déditől örökölt kristály karácsonyfadíszig, kindertojás-figurától az értékes órákig, ékszerekig. Beszélgetni lehet arról, hogy a tárgyak reális, piaci értéküktől függetlenül is lehetnek valakinek értékesek, nagyon személyesek, egy adott történelmi kor bizonyítékai, stb. Gyakran történik meg az is, hogy a továbbadás során módosul, változik a hozzá kapcsolódó történet, így fel lehet hívni a gyerekek figyelmét a muzeális tárgyak, leírások, a kiállítás által továbbított információk pontosságának és hitelességének fontosságára, komolyságára, felelősségére is.

Újabb játék során a kiscsoportok interjút kell, hogy készítsenek a kiállításban látott, kiválasztott vagy a múzeumpedagógus által kijelölt tárgyakkal (ha jól, gördülékenyen dolgozunk, hagyom, hogy ők válasszanak tárgyat, ha lassan, nehézkesen haladunk, akkor én általában az első teremben elhelyezett, könnyen körülállható ládákat, a kézdivásárhelyi városi tanács egykori irattartó ládait jelölöm ki. Általában minden csoport elsősorban a külső tulajdonságokra, felépítésre, szerkezetre, funkcióra, munkálásra kérdez rá, de akadnak sokszor izgalmas kérdések is: Hogy kerültél ide? Szeretsz itt lenni? Mit gondolt a gazdád? Hol volt az eredeti helyed? Milyen út vezetett a múzeumig? Mennyi az értéked? Stb.)

Ha van idő, manuális tevékenységként kis ládát vágunk ki papírból, amelyet minden gyerek elképzelése szerint színez, díszít, majd erre írhatják össze azokat az értékeket, kincseket, amelyeket a történelemből, múltból, elődeinktől tanulhattunk, örököltünk (becsület, tisztesség, összetartás, helytállás, hősiesség, nevünk, tulajdonságaink, örökölt tárgyait, stb.). Ezt elviszik, beragasztható a füzetbe, kiállítható az osztályban. Volt olyan is, hogy papírból házat hajtogattunk, ebbe bele rajzolhatták a gyerekek magukat, családjukat, a házuk falára, a téglákra pedig felírták a fenti értékeket, egymás mellé állva megalkották a saját városukat.

Összefoglalásként röviden mindig megbeszéljük a történeteket, azt, hogy mi történt a foglalkozáson, hogy érezték magukat a résztvevők, vagy egy kis idézetet, amely alátámasztja a foglalkozás célkitűzéseit. Személyes kedvencem Szabó Magda következő gondolata: „Az ember néha olyan buta. Azt hiszi, vannak történelmi dolgok, meg vannak magánügyek, s a kető nem tartozik össze. Közben kiderül, hogy mindig minden összetartozik. Ha az ember a történelmi eseményekkel foglalkozik, millió meg millió ember magánéletét találja közöttük.”³²

³² <https://www.citatum.hu/idezet/66311>.

Múzeumpedagógiai foglalkozásainkkal tehát fontos célunk van: a mindenkori múzeumi anyag élményszerű ismertetésén túl minden egyes alkalommal kiemelt hangsúlyt fektetünk a személyes értékek, az ön- és nemzetiség tudat, a személyes felelősségvállalás fontosságának, valamint a közösségi értékeinknek a megtapasztalására, tudatosítására, folyamatos építésére, fejlesztésére. Ismerjük a korszerű nemzetközi muzeológia és múzeumpedagógia fontosabb trendjeit, eljárásait, tudjuk, hogy szerény, kis léptékű intézményünkben azok túl nagy befektetést

jelentenének. Célunk és feladatunk elsősorban a saját erősségeink, hagyományaink tudatosítása. Egyre többször hangzik el neves kutatók elemzéseiben is,³³ hogy globalizálódó, uniformizálódó világunkban nem mások utánzása a feladatunk, igazából akkor maradhatunk önmagunk, akkor lehetnek mások kíváncsiak ránk, ha sajátosat, egyénit tudunk mutatni. Ez viszont akkor lehetséges, ha a nemzeti és helyi értékeink, történelmi hagyományaink biztos fogódzóként, szilárd alapként épülnek be életünkbe.

Dimény Erika – Incze László Céhtörténeti Múzeum, Kézdivásárhely, 10. udvartér, RO-525400;
dimenyerika.szm@gmail.com

Irodalom

BÁRD Edit

- 2009 Pedagógusi személyiségjegyek és pedagógiai kompetenciák a múzeumi ismeretátadásban, in: Foghtúy Krisztina – Szepesházyné Kurimay Ágnes (szerk.): *Múzeumpedagógiai tanulmányok*, III, Gondolat Kiadó, Budapest, 283–288.
- 2015 *Múzeum – az élményszerű tanulás helyszíne. A múzeumpedagógia jelene és lehetőségei*, Doktori disszertáció, ELTE, Pedagógiai és Pszichológiai Kar.

BÁRDOS Réka Tekla

- 2016 Jelen időnk múltja, *MAGISZTER. A Romániai Magyar Pedagógusok Szövetségének szakmai-módszertani folyóirata*, XIV/2, 48–55.

BERECZKI Ibolya, Dr. (szerk.)

- 2010 *Tudás és alkalmazás. Válogatás a múzeumi képzések legjobb dolgozataiból (Múzeumi iránytű, 10)*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre.

BERECZKI Ibolya, Dr. – SÁGHI Ilona (szerk.)

- 2009a *Szórakoztatva tanulni, tanulva szórakozni! Projekt módszer a múzeumpedagógiában (Múzeumiskola, 1)*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre.
- 2009b *Élmény és tudás. Múzeumi szakemberek a közoktatás szolgálatában. Kutatási jelentés (Múzeumi iránytű, 4)*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre.

BESNYI Szabolcs – Nagy Gábor Mápó

- 2014 *A Játék nem játék! Hogyan és milyen játékokat vezess, hogy közben a résztvevőknek eszükbe se jusson a mobiltelefonjuk? Optimus Tréning*, Budapest.

DEMÉNY Enikő

- 2017 Múzeumpedagógia a székelyföldi múzeumokban, in: Szállasy Noémi – Iuga-Gombos Márta (szerk.): *Gyertek velünk múzeumba! Múzeumpedagógiai kézikönyv*, Ábel Kiadó, Kolozsvár.

DIMÉNY Erika

- 2009 Múzeumpedagógia a Kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeumban. Együttműködés a múzeum és az iskola között, *Acta Siculica 2009*, Sepsiszentgyörgy, 53–64.
- 2010 A Kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum 2009–2010-es múzeumpedagógiai foglalkozásai, *Acta Siculica 2010*, 73–82.
- 2015 Békebeli otthonok. Kiállítás és múzeumpedagógia az Incze László Céhtörténeti Múzeumban, in: Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*, Kriza János Néprajzi Társaság – Székely Nemzeti Múzeum – Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Kolozsvár, 287–306.
- 2017 Múzeumpedagógiai foratókönyv az Incze László Céhtörténeti Múzeum *Szoborerdő* című kiállításához, in: Szállasy Noémi – Iuga-Gombos Márta (szerk.): *Gyertek velünk múzeumba! Múzeumpedagógiai kézikönyv*, Ábel Kiadó, Kolozsvár, 64–68.
- 2018 Múzeumpedagógia, in: Dimény Attila (szerk.): *Az Incze László Céhtörténeti Múzeum és gyűjteményei*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 63–65.

FADEM, Terry J.

- 2009 *Múzeumpedagógiai tanulmányok*, III, Gondolat Kiadó, Budapest.

HEMRIK László

- 2009 Múzeumi beszélgetés – Különös tekintettel egy kortárs művészeti múzeum gyakorlatára, in: Vásárhelyi Tamás – Kárpáti Andrea (szerk.): *A múzeumi tanulás kézikönyve. Továbbképző tanfolyami jegyzet*, Magyar Természettudományi Múzeum – ELTE TTK, Multimédia-pedagógiai és Információtechnológiai Központ, Budapest, 141–146.

³³ <http://penzcsinalok.transindex.ro/lokalis/20191002-barabasi-albert-laszlo-szekelyfold-sikerkeplete-nem-a-szilicium-volgy->

[gyel-valo-versengesrol-szol.](http://penzcsinalok.transindex.ro/lokalis/20191002-barabasi-albert-laszlo-szekelyfold-sikerkeplete-nem-a-szilicium-volgy-)

HERCZEG Gábor

2004 Látogatói felmérés a szegedi Móra Ferenc Múzeumban, *Múzeumi Közlemények*, 2004/1, 54–62.

IACOB, Angelica – CAPIȚĂ, Laura – MIȘU, Petruța Silvia – BEM NEAMU, Raluca – ZBUCHEA, Alexandra

2006 *Educația interactivă – O nouă provocare a muzeelor moderne*, Centrul de Pregătire Profesională în Cultură, București.

KÁRPÁTI Andrea

2009 Múzeumi tanulás csoportokban – a kollaboratív tanulásmélet jelentősége múzeumpedagógiai munkában, in: Vásárhelyi Tamás – Kárpáti Andrea (szerk.): *A múzeumi tanulás kézikönyve. Továbbképző tanfolyami jegyzet*, Magyar Természettudományi Múzeum – ELTE TTK, Multimédiapedagógiai és Információtechnológiai Központ, Budapest, 102–107.

KÁLDY Mária – KÁRPÁTI Andrea – SZIRMAI Anna Linda

2010 *Helyzetkép és perspektívák. Múzeumpedagógia Magyarországon 2008–2009* (Múzeumi iránytű, 6), Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre.

KESIK Gabriella

2009 A szerepjáték, szituációs játék, korfelidéző játék szerepe a múzeumpedagógiában, a megismerésben, in: Vásárhelyi Tamás – Kárpáti Andrea (szerk.): *A múzeumi tanulás kézikönyve. Továbbképző tanfolyami jegyzet*, Magyar Természettudományi Múzeum – ELTE TTK, Multimédia-pedagógiai és Információtechnológiai Központ, Budapest, 147–150.

KOLTAI Zsuzsa

2011 *A múzeumi kultúráközvetítés változó világa. A múzeumi kultúráközvetítés pedagógiai és andragógiai szempontú vizsgálata. Iskolakultúra*, Veszprém.

KOVÁCH Géza – BINDER Pál

1981 *A céhes élet Erdélyben*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

MISZNÉ KORENCHY Anikó

é. n. *Tanulás tárgyakkal* (Múzeumok Mindenkinél, V), NKÖM, Budapest.

PATÓ Mária (szerk.)

2009 *Nyitott kapukkal – Kapun belül és kívül* (Múzeumi iránytű, 1), Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre.

SZÁLLASY Noémi – IUGA-GOMBOS Márta

2017 *Gyertek velünk múzeumba! Múzeumpedagógiai kézikönyv*, Ábel Kiadó, Kolozsvár.

TORGYIK Judit

2018 *Tanulás a múzeumpedagógia módszereivel*, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

VÁSÁRHELYI Tamás (szerk.)

2009a *Múzeum és iskola 2009. Múzeumok a közoktatás szolgálatában. Kutatási jelentés* (Múzeumi iránytű, 3), Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre.

2009b Kérdések használata, in: Vásárhelyi Tamás – Kárpáti Andrea (szerk.): *A múzeumi tanulás kézikönyve. Továbbképző tanfolyami jegyzet*, Magyar Természettudományi Múzeum – ELTE TTK, Multimédia-pedagógiai és Információtechnológiai Központ, Budapest, 127–130.

2009c Felfedezéssel tanulás, in: Vásárhelyi Tamás – Kárpáti Andrea (szerk.): *A múzeumi tanulás kézikönyve. Továbbképző tanfolyami jegyzet*, Magyar Természettudományi Múzeum – ELTE TTK, Multimédiapedagógiai és Információtechnológiai Központ, Budapest, 94–97.

2009d Felmérés, ellenőrzés, értékelés, in: Dr. Berecki Ibolya – Sági Ilona (szerk.): *Szórakoztatva tanulni, tanulva szórakozni! Projekt módszer a múzeumpedagógiában. Oktatási segédanyag*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre.

ZBUCHEA, Alexandra – IVAN, Loredana

2008 *Muzeu focus. Cum să ne cunoaștem mai bine vizitatorii muzeelor*, Colias, București.

VÖRÖS T. Balázs

2001 *A múzeumpedagógus. Incze László (1928–2007) muzeológus portréja* (dokumentumfilm), Ellenpont Kulturális és Szolgáltató BT.

Programele educative legate de expozițiile de istorie ale Muzeului de Istorie a Breslelor „Incze László” din Târgu Secuiesc

(Rezumat)

În societatea contemporană, pe lângă rolul tradițional de colectare, conservare, cercetare și expunere al muzeelor, a crescut semnificativ și rolul educativ al acestora. În lucrare, după o scurtă introducere teoretică, sunt prezentate programele și activitățile educative legate de expozițiile de istorie (a breslelor și a localității) ale instituției, fiind discutate în amănunt metodele pedagogice aplicate. În afară de medierea într-o ambianță plăcută și destinsă între colecțiile și expozițiile muzeului, cel mai important obiectiv al educatorului muzeal este conștientizarea valorilor personale și ale comunității din care fac parte tinerii vizitatori, dezvoltarea conștiinței de sine și celei comunitare, ale acestora.

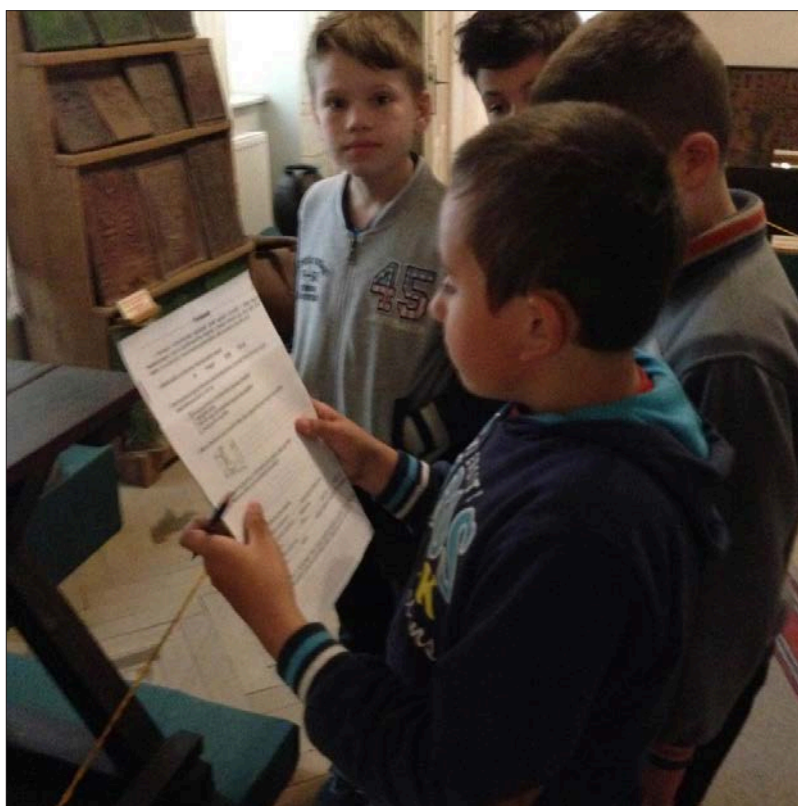
Educational Programs Related to the History Exhibitions of the Incze László Museum of Guilds' History in Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc)

(Abstract)

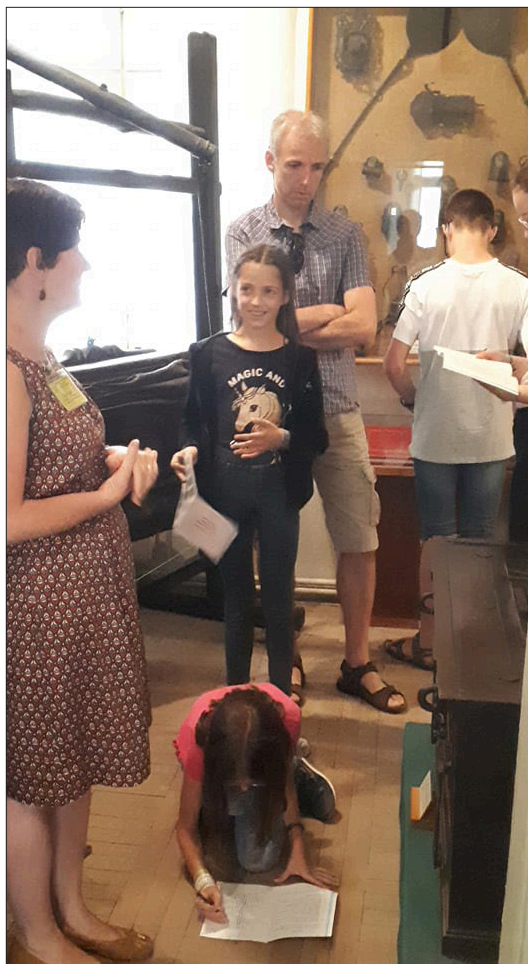
Besides the traditional roles of collection, conservation, research and exhibition the educational role of museums has significantly increased in importance in contemporary society. After a brief theoretical introduction, this paper presents the educational programs and activities pertaining to the institution's exhibitions on the history of guilds and the settlement in general, while also discussing in detail the pedagogical methods applied. Apart from mediating between the museum's collections/exhibitions and the visitors in a pleasant and relaxed atmosphere, the most important objective of the museum educator is to ensure that the young visitors become more aware of their personal values and of the values their community they belong to has.



1. ábra Tárlatvezetés mackóval



2. ábra Céhes kiállítás felfedezése feladatlappal



3. ábra Családos kincskeresés



4. ábra Információgyűjtés



5. ábra Szerepjáték a történelmi kiállításon



6. ábra Idővonal összeállítása
a *KézdivásárHelyünk a történelemben* című foglalkozáson



7. ábra Osztályban kiegészített idővonal



8. ábra Történelemlapok múzeumi kincsesládákkal

NEKROLÓG

TÜDŐS S. KINGA (1948–2019)

1948. jún. 25-én született, Sepsiszentgyörgyön. Középiskolai tanulmányait a sepsiszentgyörgyi 2-es számú Líceumban (mai Mikes Kelemen Elméleti Líceum) végezte, ahol Kónya Ádám volt a meghatározó tanára, a Székely Nemzeti Múzeum későbbi igazgatója. Másrészt Székely Zoltán múzeumigazgató nővére, Székely Margit tanárnő hívta fel a figyelmét egy agyonhallgatott lehetőségre, Magyarországon folytatható felsőoktatási képzésre hazai megfelelő szakok hiányában. Három évet kellett várnia az engedélyre, de 1970-től így tanulhatott az ELTE klinikai pszichológia szakán, Eötvös-kollégistaként, következő évtől a művészettörténeten is. Művészettörténészként 1976-tól a Magyar Nemzeti Galériában, mint muzeológus, a 19. századi festészet osztályán dolgozott, majd a kanadai Torontóban nyílt lehetősége klinikai pszichológiai továbbképzésre – Kelet-Európából kivándoroltak depressziójával foglalkozott. Innen jött vissza Romániába, és telepedett le Bukarestben, ahol férje egyetemi tanár volt. A Román Televízió magyar nyelvű adásával való alkalmi együttműködést követően, a Kriterion Könyvkiadó igazgatója, Domokos Géza közbenjárásával lett 1980-ban a bukaresti Nicolae Iorga Történettudományi Intézet Nemzetiségtörténeti Osztályának a tudományos kutatója, az osztályvezető Demény Lajos és az akkori igazgató Paul Cernovodeanu történészek munkatársa.



Szakterülete a 15–18. századi Erdély története volt. Forráskutatásai során a kor hétköznapijairól szóló okiratokat tárt fel, a székely összeírásokat és oktatást, gazdálkodást, vagyont és örökösödést elemezte, az erődített templomokat tanulmányozta. A 17. századi székely főnemesekről dokumentumfilm, a székelyföldi vártemplomokról tévéfilmsorozat is készült a kutatásai alapján. Több mint félszáz dolgozatot tett közzé hazai és magyarországi művelődési és szakfolyóiratokban, szakintézményi periodikában, tanulmánykötetekben.

Szerkesztőbizottsági tagja volt a *Studii și materiale de istorie* és a *Revue roumanie d'histoire* történelmi folyóiratoknak, a Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum *Acta (Siculica)* közös évkönyveinek, több tanulmány- és egyéb kötet szerkesztője vagy társszerkesztője. Részt vett a *Székely Oklevéltár* új sorozatának munkálataiban. Az *Erdélyi testamentumok* forrásgyűjtemény négy kötetének összeállítója, szerkesztője.

Önálló kötetei: *Nagyajta. Unitárius templomeroőd* [Bukarest, 1994]; *Háromszéki templomvárak. Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században* (Budapest, 1995; javított, bővített 2. kiadása: Marosvásárhely, 2002); *Székely főnemesi életmód a XVII. század alkonyán* (Bukarest–Kolozsvár, 1998); *Jobbágyélet a fejedelemségi Erdélyben. Jövevényjobbágyok Háromszéken 1635–1698 között* (Marosvásárhely, 2001); *Erdélyi hétköznapiak. Székely katonai összeírások I. Rákóczi György idején 1635* (Budapest, 2001); *Kézdizsentlélek templomai* (Kovács Andrással; Kézdizsárhely, 2004); *A régi gernyeszegi várkastély* (Marosvásárhely, 2009).

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Keőpeczi Sebestyén József Műemlékvédő Társaság alapító tagja, egy erdélyi genealógiai és heraldikai társaság szorgalmazója. Számos történelmi konferencia meghívottja, előadója.

Nyugdíjazása után hazatért Sepsiszentgyörgyre, és 2019. szeptember 6-i haláláig a városban élt és alkotott. A múzeumban kiállítást és szakkonferenciát társszervezett, részt vett kéziratárunk feldolgozásában, könyvtárunkat nagyon sok szakkönyvvel gyarapította. Egykori székely kiváltságlevél-gyűjteményünk Cs. Bogáts Dénes összeállította regesztáit közlésre készítette elő; kiadásuk most már iránta való tartozásunk is. Nyughegye szülei mellett, a sepsiszentgyörgyi római katolikus temetőben van. Szegényebbek lettünk.

Kinga Tüdős S. (1948-2019)

(Rezumat)

Născută la Sântu Gheorghe, a studiat psihologie clinică și istoria artei la Budapesta. Întors în țară după stagii de muzeograf în Galeria Națională Ungară de Arte, respectiv de psihologie clinică la Toronto (Canada), din 1980 a lucrat ca cercetător științific la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” (București), în special în domeniul istoria Transilvaniei în secolele XV-XVIII. Autor a numeroase articole, studii, volume privind viața cotidiană a acestei epoci, conscripții și biserici fortificate secuiești, aristocrația secuiască, etc., a editat diplomatarul *Testamente transilvănene*, a participat la editarea *Diplomatarului secuiesc*, seria nouă. A fost colaborator al unor filme documentare, expoziții muzeale, sesiuni științifice, membru în comitetul de redacție al unor reviste de specialitate, cofondator al unor asociații profesionale de prestigiu. După pensionare, a activat la Sfântu Gheorghe. Se odihnește în cimitirul romano-catolic al orașului.

Kinga Tüdős S. (1948–2019)

(Abstract)

Born in Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe), she acquired degrees in clinical psychology and art history at the Eötvös Loránd University of Budapest. She worked as a museologist in the Hungarian National Gallery before moving to Toronto, where she worked as a clinical psychologist. Upon her return to the country, she became a researcher at Bucharest's Nicolae Iorga Institute of History in 1980, having the 15–18th century of Transylvania as her main field of research. She authored numerous articles, studies and volumes on everyday life in the aforesaid period, on Székely conscriptions, on fortified churches and on the Székely aristocracy, among other subjects. She was the editor of the diplomatary entitled *Erdélyi testamentumok* [Transylvanian Testaments] and she worked on the new series of the *Székely Oklevéltár* [Székely Diplomatory]. She participated in the creation of documentaries, the organisation of museum exhibitions and conferences; she was a member of the editorial board at a number of academic journals, as well as a co-founder of prestigious academic associations. After having retired, she continued to work at Sepsiszentgyörgy. She lies in the Roman Catholic graveyard of the city.

BARTÓK BOTOND (1952–2019)

1952. április 20-án született, a Bákó megyei Ónfalván. A középiskolát is itt, egyetemi tanulmányait pedig a jászvásári Alexandru Ioan Cuza Egyetem Történelem-Filozófia Karán, a történelem szakon végezte.

A Székely Nemzeti Múzeumhoz 1976. augusztusban került, a múzeumban működő Kovászna Megyei Kulturális Örökség Hivatalához. Egyben a múzeum történelmi részlegének régésze, a paleolitikumi és neolitikumi gyűjtemény felelőse. 1990 után tevékeny szerepet vállalt a múzeum új régészeti és történelmi kiállításainak kivitelezésében. Miután 2001 februárjában a Kovászna Megyei Művelődési Felügyelőséget és a múzeum keretében működő örökségvédelmi hivatalt összevonták, a létrejött új intézmény igazgatója lett. Az időközben még átalakított, feladatköröket és nevet váltott Kovászna Megyei Művelődési Igazgatóság éléről vonult nyugdíjba, 2017 áprilisában.

Számos régészeti közleménye jelent meg az Erődsdi-kultúrára és a térség késő rézkorára vonatkozóan, a Wietenberg-kultúra kézdialbisi telepéről, a kilyéni gót településről, a megye közép- és kora újkori régészeti objektumairól (vargyasi középkori templom és éremllet, kézdialbisi református templom), újkor-régészeti leletekről és kutatásról (tálpataki üvegghuta, kilyéni Székely–Potsa kúria).

Tudományos fokozatát 1999-ben nyerte el, a délkelet-erdélyi késő rézkorról írt dolgozatával, amely magyar nyelven önálló kötetben is megjelent. (*Délkelet-Erdély késő eneolitikuma*, Sepsiszentgyörgy, 2005.)

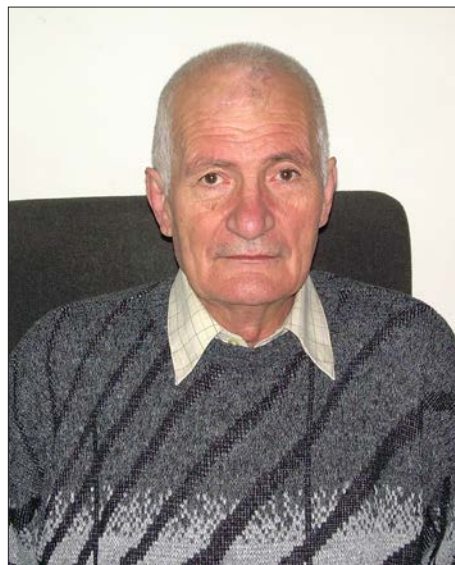
Társszerzője a *Székely Nemzeti Múzeum 1875–2000* elektronikus kiadványnak (Digital Stúdió – DKI, Sepsiszentgyörgy, 2002–2004; online ma a www.sepsiszentgyorgy.info honlapon érhető el) és a megye ezredfordulón kiadott régészeti repertóriumának (*Repertoriul arheologic al județului Covasna*, szerk. Valeriu Cavruc, Keleti-Kárpátok Múzeuma, Sepsiszentgyörgy, 1998). Felelős kiadója az igazgatóság által megjelentetett, a megye műemlékeit ismertető kétnyelvű katalógusnak (*Kovászna megye műemlékjegyzéke*, szerk. Hlavathy Izabella, Sepsiszentgyörgy, 2004).

Országos szakkonferenciák rendszeres résztvevője, a Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeum közös *Acta (Siculica)* 1999 és *Acta (Siculica)* 2000/1 évkönyveinek szerkesztőbizottsági tagja volt, régészeti munkáján kívül folyamatosan gyarapította a Székely Nemzeti Múzeum szakkönyvtárát is.

67 éves korában hunyt el, 2019. május 22-én, Sepsiszentgyörgyön. A városi közös temetőben helyezték örök nyugalomra.

Jó ember volt és jó kolléga, szeretjük.

Sit sibi terra levis!



Botond Bartók (1952-2019)

(Rezumat)

Născut la Onești, și-a făcut studiile la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași. Repartizat în 1976 la Oficiul Județean pentru Patrimoniu Cultural Național din județul Covasna, din cadrul Muzeului [Național Secuiesc] din Sfântu Gheorghe, este totodată arheolog al muzeului. Din 2001, devine director al oficiului unit cu inspectoratul județean pentru cultură (azi: Direcția Județeană pentru Cultură Covasna), până la pensionare (2017). Autor al unor numeroase publicații arheologice, și-a susținut lucrarea de doctorat în 1999, în domeniul eneoliticului târziu din Sud-Estul Transilvaniei. Este coautor al *Repertoriului arheologic al județului Covasna* din 1998 și editor în 2004 al repertoriului monumentelor istorice din județ. Sit sibi terra levis!

Botond Bartók (1952–2019)

(Abstract)

Born in Onești, he studied at the Al. I. Cuza University of Iași. In 1976 he began to work at the Székely National Museum of Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe), and more specifically at the Covasna County Office for the Protection of Cultural Heritage, doubling, in addition to that, as an archaeologist of the Museum. In 2001, the office was merged with the county inspectorate for culture, and he served as the director of the new institution (known today as the Covasna County Directorate for Culture) until his retirement in 2017. He was the author of several publications in the field of archaeology; he defended his doctoral thesis (which had the Late Eneolithic of South-Eastern Transylvania as its subject) in 1999. He co-authored the archaeological repertory of the county (which appeared in 1998), and he published the repertory of the county's historical monuments in 2004. Sit sibi terra levis!

Székely Nemzeti Múzeum
520055 Sepsiszentgyörgy, Kós Károly utca 10.
Tel./fax: 0267-312442, e-mail: office.sznmm@gmail.com
A kiadásért felel Vargha Mihály

A tördelés a T3 Kiadó munkája
Nyomta és kötötte a T3 Kiadó nyomdája
Felelős vezető Bács Attila
A könyv formátuma: 20,5 × 29 cm
Ívterjedelme 59,5 (A4)
ISSN 1843-8385

